

अच्युतग्रन्थमालायाः (क) विभागे १२३ कुसुमम्

माध्यन्दिनशास्त्रीयं

शतपथब्राह्मणम्

[सप्तमतश्चतुर्दशकाण्डान्तः]

(द्वितीयो भागः)

तच्च

सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणामाम्नायविद्यावताराणां तत्रभवतां सुगृहीतनामवेद्यानां

महामहोपाध्यपण्डितप्रवरश्रीविद्याधरशर्मणामन्तेवासिना

वेदाचार्येण मिश्रोपाह्वपण्डित-

श्रीवंशीधरशास्त्रिणा

सम्पादितम्

Sa2V5

37533

Sat/Van

प्रकाशनस्थानम्—

अच्युतग्रन्थमालाकार्यालयः, काशी ।

प्रकाशकः—

श्रेष्ठिप्रवरः श्रीगौरीशङ्करगोयनकाः

अच्युतग्रन्थमालाकार्यालयः

काशी

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Ac. No. .... 27533.

Date ... 2/3/59 ...

Call No. ... Sa2V6/Sa*/Vam ...

मुद्रकः—नारायण राजाराम सोमणः

श्रीलक्ष्मीनारायण प्रेस

काशी

* श्रीः *

प्राक्थनम्

प्रसिद्धाश्चत्वारो वेदाः, शाखाश्च प्रसिद्धाः सङ्ख्यया महाभाष्यादौ—
“एकशतमध्वर्युशाखाः, सहस्रवर्त्मा सामवेदः, नवधाधर्वणो वेदः, एकविंशतिधा
वाह्वृच्यम्” इति । नामानि चोपलभ्यन्ते कतिचित् । तत्र यजुर्वेदो द्विधा शुक्लः
कृष्णश्चेति । कृष्णयजुर्वेदस्य षडशीतिशाखाः । शुक्लस्य पञ्चदश । पूर्वत्र
एकशतमित्यस्य एकाधिकं शतम् (१०१) इत्यर्थः । ताश्च माध्यन्दिन-कण्व-
तित्तिरि-हिरण्यकेशि-सत्याषाढ-बौधायनापस्तम्बप्रभृतयश्चरणव्यूह-बौधायनादिगृह्यसूत्रेषू-
लभ्यन्ते । एतासु शाखासु काश्चन शुक्लस्य काश्चन कृष्णस्य । अथ को
वेदः ? काः शाखाः ? प्राधान्येनालौकिकैरुपायैः पुरुषार्थान् यो वेदयति स
वेदः । प्रासङ्गिकतयाऽऽध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकानि तत्त्वानि बोधयतीत्यपि
वेदस्य वेदत्वम् । स च वेदः केनापि रूपेण एक एवासीदिति पुराणेषु दृश्यते ।
न च तस्य क्रमः काप्युपलभ्यते । ऋग्यजुःसाम्नां पृथग्गणानुद्धृत्य चतस्रः संहिता
भगवता वेदव्यासेन संगृहीता इति तु लभ्यत एव । अतोऽनुमीयते पूर्वं कमप्येकं
विषयमवलम्ब्य तस्य विधिः, ततस्तस्य प्रशंसा, ततस्तत्रेतिकर्तव्यता, फलम्, तत्रैव
विधेयधर्मविनियुक्तानामृग्यजुःसाम्नां शिष्यबुद्धौ पदार्थप्रतिबिम्बनार्थं दृष्टान्ता
इत्यादिविषयक्रमेण वा देवतास्तुतिक्रमेण वा मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य पिण्डतः
पाठ आसीदिति दधिमथनादिव तक्रनवनीतविभागो जातः । एवं सति मन्त्रब्राह्मणयो-
रुभयोरपि नित्यत्वं नितरां सिद्धयति । एवं मन्त्रसमुदायात् पृथक् समुद्धृते ऋगादि-
मन्त्रगणेष्वविशिष्टं ब्राह्मणमपि तत्तन्मन्त्रलिङ्गैः पृथक् संगृहीतम् । ततस्तद्विभाजक-
र्षिशिष्यैर्यावद्भिः पदवर्णवाक्यस्वरभेदैरुच्चारितैर्विनियुक्तैर्जप्तैः स्मृतैर्वा विहित-
कर्मापूर्वसाधकता सगुणा भवति तावद्भिः पाठैः कल्पान्तरीयैरीश्वरीयसङ्केतविषयैः
शाखाभेदः स्वतपोबलेन दृष्टः । येन यस्याः शाखाभेदो दृष्टस्तेन तस्या एव प्रवचनमपि
कृतमिति तस्यैव नाम्ना प्रसिद्धा सा शाखा । ततस्तच्छिष्यपरम्परायां प्रचलिता
या शाखा तच्छाखीयास्ते जाताः । अतस्तेषां स्वशाखीय एव विधिः, पाठः, क्रिया,
क्रमश्चेत्यादिरपूर्वसाधक इति तथैवानुष्ठीयतेऽद्यापि तच्छाखीयैः ।

तत्र यजुषां माध्यन्दिनशाखा प्रधानभूतेति नात्र विवादः । तथा हि ‘इमन्देवाः’
इति (यजु० ९ । ४०) राज्याभिषेकमन्त्रे ‘एष वोऽमी राजा’ इति सामान्यतः सर्वनाम्ना

श्रेष्ठः

पाठो माध्यन्दिनशाखायाम् । 'एष वः कुरवो राजा', 'एष पञ्चालो राजा' इत्युहविवरण-
रूपेण काण्वशाखायाम् । 'एष वो भरतो राजा' इति तैत्तिरीयशाखायाम्, 'एष ते जनते
राजा' इति काठकादौ । तथा च सामान्यविशेषयोरभेदेऽपि व्याप्यव्यापकभावस्याऽ-
वश्यंभावात् सामान्यपाठस्य व्यापकत्वात् प्रधानभूता माध्यन्दिनसंहिता, तदनुसारित्वाद्
ब्राह्मणमपि प्रधानं तस्याः । किञ्चेदं ब्राह्मणम् 'हिङ्कृत्यान्वाह' इति साम विधत्ते ।
'नासामा यज्ञोऽस्ति' इति सामहीनस्य वैगुण्यं प्रतिपादयति, हिङ्कारपूर्वकमेव साम-
गानमिति च नियच्छति । प्रकृतकर्मोपयोगिनमौद्गात्रमपि स्वयमेव विशदं विधत्ते
नान्यदपेक्षत इति । एवं तत्प्रकरणे हौत्रमपि स्वयं विधत्ते । तस्मात् समग्राङ्गोपदेशः
प्रकृतियागेषु माध्यन्दिनीयशतपथविहितेषु ।

इदं शतपथब्राह्मणं माध्यन्दिनशाखायाः । सा च शाखा प्रधानतया सर्ववेदशाखासु,
प्रकृतिभूतानामिष्टिपशुसोमानां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकाणां मन्त्राणां साकल्येन पाठवत्त्वात् ।
तद्विधायकत्वादित्दं ब्राह्मणमपि प्रधानम् । समग्राङ्गोपदेशकं चेदमेव ब्राह्मणम् । अन्यानि
तु परिशिष्टरूपाण्येवेति प्रतिभाति, तेषामेतदवशिष्टविधायकत्वात् । तथाहि—
इष्टिषु दर्शपूर्णमासेष्टी प्रधानभूते, तयोरुपक्रमे शालाप्रवेशमारभ्य आचमनादि-
क्रियाकलापस्य सयुक्ति सदृष्टान्तं सेतिकर्तव्यतं सप्रयोजनं च विधायकत्वात् । तत्र
'व्रतमुपैष्यन्'...अप उपस्पृशति' इति विधायकं वाक्यम् । 'लिङ्ग्ये लेट्' (पा० सू०
३।४।७) इति स्पृशति इत्यस्य लेङन्तत्वात् । आहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये प्राङ्मुखस्तिष्ठ-
न्निति इतिकर्तव्यता । 'तद्यदप उपस्पृशति' इत्यादि युक्तिः । ततोऽपां प्रशस्तिः । 'मेध्यो
भूत्वा' इत्यादि प्रयोजनम् । एवं 'सोऽग्निमेवामीक्षमाणो व्रतमुपैति' इति व्रतग्रहण
विधिः । 'अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि' इति उपक्रमः । तत्रैव 'अथ संस्थिते विसृजते'
इत्यादिना उपसंहारोऽपि दर्शितः । अन्ये ब्राह्मणग्रन्थाः कर्मारम्भभूतमाचमनादिकं
नाधिकुर्वते । नापि स्वस्मिन् बिहितानां कर्मणां समग्राण्यङ्गान्युपदिशन्ति, किन्तु
साकाङ्क्षाण्येव दृश्यन्ते । आग्रावैष्णवाद् द्वादशकपालादारभ्य ऐतरीये ब्राह्मणे कर्माणि
दृश्यन्ते । ताण्ड्ये महाब्राह्मणे गवामयनादिकं प्रथमं दृश्यते । तत्रापि न समग्राङ्गो-
पदेश इति हेतोस्तत्र प्रकृतियागा अपेक्ष्यन्ते । ते च माध्यन्दिनीये इति समायातं
तस्यैव प्राधान्यम् । अत्र तु इष्टिमात्रस्य प्रकृतिभूता दर्शपूर्णमासेष्टिः साङ्गोपाङ्गा
प्रथमकाण्डे विहिता । यस्या मन्त्राः संहितायां प्रथमाध्यायस्य पञ्चमकण्डिकात् आरभ्य
द्वितीयाध्यायस्याष्टाविंशतिकण्डिकापर्यन्तम् । 'अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि' इति
प्रतिज्ञापूर्वकं पठित्वा द्वितीयाध्यायस्याष्टाविंशतितमायां कण्डिकायाम् 'अग्ने व्रतपते व्रतम-

चारिषम्'इत्युपसंहृताः । एवमस्मिन् ब्राह्मणे पृथक् पृथक् क्रियासु विनियुक्ता व्याख्याताः समर्थिता निदर्शिताश्च मन्त्राः । प्रथमकाण्डान्ते उपसंहारश्चैवम् । 'अथ व्रतं विसृजते'...इदमहं य एवास्मि सोऽस्मि' इति प्रतीकमादाय 'तदु खलु पुनर्मानुषो भवति तस्मादिदमहं य एवास्मि सोऽस्मीत्येवं व्रतं विसृजेत' इति । एवं सोमयागानां प्रकृतिभूतोऽग्निष्टोमः । तस्य च मन्त्रा माध्यन्दिनसंहितायाश्चतुर्थाध्यायमारम्याष्टमाध्यायस्य द्वात्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तं साङ्गोपाङ्गाः क्रमशः पठिताः । स एवास्मिन् ब्राह्मणे तृतीयकाण्डे शालाप्रवेशमारभ्य प्रपञ्चितः । ततस्तस्यैव विकृतिभूता ज्योतिष्टोमादयो निदर्शिताश्चतुर्थपञ्चमकाण्डयोः । किं बहुना, सर्वे प्रकृतियागा अत्रैव विहिताः श्रूयन्ते । अतः प्रधानताऽस्य स्वतः सिद्धा ।

ननु शताध्यायवत्त्वादन्वर्थनामधेयं प्रथमशास्त्रीयं चेति काण्वशतपथब्राह्मणं कथं न प्रधानमिति चेत्, न; सापेक्षत्वाद् व्युत्क्रमत्वाच्चेति । तत्र हि—'स यद्वा इतश्चेतश्च सम्भरति' इत्युपक्रमो दृश्यते । तत्र 'स' इति पदमधिकृतं कर्तारमपेक्षते । न चात्राधिकृतः कर्ता इति पूर्वोक्तहेतुभिः सिद्धप्रधानत्वं माध्यन्दिनं पाठमपेक्षते । तत्र हि व्रतमुपैष्यन्निति कर्तोऽधिक्रियते । अधिकृत एव स इति पराम्रष्टुं योग्य इति सापेक्षता । काण्वेऽपि शतपथे द्वितीयकाण्डादौ व्रतमुपैष्यन्निति दृश्यते । अतस्तस्यैव परामर्श इति चेत्, सर्वादीनां पूर्वपरामर्शकत्वस्यैव प्रसिद्धत्वान्न परपरामर्शित्वम् । ननु कथमन्यग्रन्थस्थस्तच्छब्दोऽन्यग्रन्थस्थं व्रतमुपेतारं कर्तारं परामृशेदिति चेत्, सजातीयत्वेनैककार्यविधायकत्वेन व्याप्यव्यापकभावात् । शतपथत्वेन समानत्वेऽपि कथं व्याप्यव्यापकभाव इति चेत्, मा भूत्परिमाणकृतो व्याप्यव्यापकभावः, प्रधानकृतस्त्वस्त्येव । सापेक्षमसमर्थं निरपेक्षं समर्थमिति न्यायेन निरपेक्षस्य माध्यन्दिनस्य प्राधान्यात्, पूर्वोक्तहेतुमिश्र । ननु

"याज्ञवल्क्यस्य शिष्यास्ते कर्णवैधेयैश्शौलिनः ।

मध्यन्दिनश्च शौपेयी विदर्घश्चाप्य उहूलः ॥

ताम्रायणश्च वात्स्यश्च तथा गार्हपत्यैषिरौ^{१२} ।

आर्देवी च तथा पर्णि वीरणी सपरायणः ॥

इत्येते वाजिनः प्रोक्ता दश पञ्च च संस्मृताः" (वायुपु० अ० ६१)

इति शुक्लयजुःशाखाप्रवर्तकेषु कण्वस्य प्रथमपाठात् प्रथमा कण्वशाखा । तच्छास्त्रीयं ब्राह्मणमपि प्राथम्यात् कथन्न प्रधानमिति चेत्, प्राथम्यादुपविशतु प्रथमासने, न तु क्रमिककर्मकलापबोधने । ननु काण्वे एव क्रमिकः कर्मकलापः । तत्र हि प्रथमं

संभारसंपादनम् , पुनरग्न्याधानं प्रतिपाद्यते । नह्यग्न्याधानमन्तरेण किमपि वैदिकं कर्म कर्तुं शक्यते, अनधिकारित्वात् । अतः काण्वब्राह्मणस्य प्राधान्यमिति चेत्, तदपि न बलवत्तरं साधनम् । आधाने पवमानेष्टिर्विधीयते । सा च दर्शपूर्णमासविकृतिः । विकृतौ च समग्राज्जोपदेशाभावात् प्रकृतिसापेक्षता । तथा चाधाने स्मृतिविषयीभूते सापेक्षतया बलादुपस्थिता दर्शपौर्णमासेष्टिः प्रथमा सम्पद्यते क्रियाकलापबुभुत्सुहृदयारोहणायेति तदुपक्रम्य प्रवर्तमानं माध्यन्दिनीयमेव ब्राह्मणं प्रधानम् । नहि व्याप्यव्यापकभावमवलम्ब्य वेदस्यैकत्वमेकवाक्यत्वमेककर्मविधायकत्वमेकापूर्वसाधकत्वं च कर्मणां सेतस्यति । यथा खलु त्रयाणां दर्शयागानां त्रयाणां पौर्णमासयागानां भिन्नकालिकानामपि साज्जोपाज्जानामेकापूर्वसाधकता, तथैव हौत्राध्वर्यवोद्गात्रविनियुक्तानामृग्यजुःसाम्नामेककर्मसंपादकत्वम्, तथैव ब्राह्मणानां मिलित्वैव कर्मकलापविधायकत्वमिति सिद्धं कस्यचित् समग्राज्जोपदेशकत्वं कस्यचिदवशिष्टप्रतिपादकत्वमिति सिद्धो व्याप्यव्यापकभावः ।

अथ कीदृक्स्वरूपा देवताऽभिमताऽस्मिन् शतपथे ? मूर्तिमती पञ्चभूतात्मिका दृश्यत एव सूर्यादिबिम्बस्था नारायणमूर्तिश्चन्द्रादिमण्डलस्था च चेतना । ननु 'भूम्यै स्वाहा, 'अन्तरिक्षाय स्वाहा' इत्यादौ जडानामपि पदार्थानामुद्देश्यत्वेन देवतात्वं प्रतीयते तत्कथं चेतनावत्त्वमिति चेत्, पुराणपुरुषस्य व्यापकस्य यज्ञाधिष्ठातुर्महाभाग्यत्वात् प्रत्येकव्यक्तिगत्वेन तत्तद्रव्यकत्यधिष्ठातृत्वात् तदभिमानी पृथक् पृथक् देवता चेतना एव । यथा खलु मनुष्यादीनां शरीरस्य जडत्वेऽपि तदधिष्ठातुर्जीवस्य चेतनत्वेन शरीरस्यापि चेतनाभिमानिता, एवं भूम्यादीनामभिमानिनी देवता चेतना इति ध्येयम् । ननु यदि मूर्तिमती देवता तर्हि हविरादिसम्प्रदानार्थमाहूताऽपि स्वाहेति समर्पितं हविः कथं न स्वीकुरुते ? यदि स्वीकुरुतेऽदृश्या महेश्वर्यवती, तर्हि समकालमनेकेषु देशेषु सत्सु यागेषु न शक्नोति सा सर्वत्र गन्तुम् । यत्रैव सा न गच्छेत्तत्रैव वैगुण्यम् । यागवैगुण्यात् फलवैगुण्यम् । फलवैगुण्यात्तद्बोधकवेदाप्रामाण्यमिति महती कष्टपरम्परा । न कापि कष्टपरम्परा, व्यापिका देवता द्रव्यमात्रेषु व्याप्ता स्वकीयायां प्रियायां संज्ञायामपि व्याप्ता । संज्ञासंज्ञिनोश्चाभेदात् संज्ञामयी देवता कर्मकाले मन्त्रोच्चारणस्यावश्यकत्वादुपस्थितैव । ननु संज्ञायाः शब्दरूपत्वात् शब्दस्य च गुणत्वात् गुणस्य द्रव्यसमवेतत्वात् कथमन्यत्रगामित्वम् इति चेत्, न; शब्दो द्रव्यं देशान्तरगामित्वात् आघातजनकत्वात् । सति पटहृण्णादे हृदयकम्पादेस्तार्किकैरपि अनुभूयमानत्वात् । एवं सिद्धे शब्दस्य द्रव्यत्वे नित्यत्वं नानोपायैः साध्यते मीमांसकैर्वैयाकरणैः । वेदान्तिभिश्च व्यावहारिकनित्यत्वं स्वीकृतमेवेति शक्नोति नानादेशानुपस्थातुं मन्त्र-

मयी चेतना देवता यज्ञकर्मणि । नैतावता सूर्यादीनां तैजसी चेतना सूर्यमण्डलवर्तिनी
मूर्तिरपलपितुं शक्यते प्रत्यक्षत्वात् । यथा भूलोके भौमं शरीरं तथा द्युलोके तैजसं
शरीरं भवितुर्महति, लोकत्वात् । भोगायतनशरीरं विनाऽदृष्टकार्ययोजन्यजनकभावानुप-
पत्तेः । यद्यत्कार्यं तत्तददृष्टजन्यमिति व्याप्तेः सिध्यति नानारूपवती देवता । यज्ञादौ
कर्मणि तु शब्दमय्या एव भावना कर्तव्या तद्द्वारैवेष्टफलसिद्धिरिति नियमात् ।
अतएव जैमिनिना सिद्धान्तितमन्यथयति श्रीहर्षः—

‘विश्वरूपकलनादुपपन्नं तस्य जैमिनिमुनित्वमुदीये ।

विग्रहं मखभुजामसहिष्णुर्व्यथतां मदशनिं स निनाय ॥ (नै. ५।३९) ।

एवं हि दार्शनिकाः सिद्धान्ताः स्वसरणिसंशोधनाय प्रसरन्ति । यथा तार्किकैः
सुवर्णादेः पदार्थजातस्य प्रतिज्ञातसप्तपदार्थान्तर्गतद्रव्याणां नवत्वरक्षायै युक्त्या तेजसि
कृतेऽप्यन्तर्भावे नापलपितुं शक्यते गुरुत्वं तेजस्यविद्यमानमपि । वस्तुतः संयुक्त-
द्रव्यं सुवर्णादिकम् । एवं विग्रहवतोऽपि पुरुहूतादेः स्वनिग्रहपरिहाराय पुरुहूत-
मयत्वस्वीकारेऽपि न पुरुहूतवाच्यत्वतिरस्कारः, वाच्यवाचकयोर्भेदस्य सर्वलोकेवदप्रसिद्ध-
त्वात् । यत्रापि शब्दस्य शब्द एव वाच्यः ‘त्रेखयः’ (पा. सू. ७।१।५३) इत्यादौ भेदः
सिद्ध एव, अर्थभेदात् । एवं चास्तु याज्ञिकेऽवसरे जैमिनीयः सिद्धान्तः फलदायकः ।
पुरुहूतादीनां पुरुरूपत्वे साधिते तु रूपवतामपि तेषां कथं न चाक्षुषविषयतेति
निग्रहापत्तिः । अतस्तथाभावनाः । शब्दो हि प्रथमा प्रतिमा देवतानाम् । तस्य
तादात्म्यरूपेण तादात्म्यं भावनीयमित्येव तात्पर्यम् । अत एव “इन्द्रो वज्रेण वृत्रस्य
शिरः”, “वज्रहस्तः पुरन्दरः”, “अपां फेनेन नमुचेः शिरः” इत्यादिप्रकरणस्थं
ब्राह्मणं संवदति ।

ननु ‘उर्वशी हाम्सरा ऐडं पुरुरवमकायत’ ‘जनमेजयं पारीक्षितम्’
इत्यादिभिः प्रतीयते प्रत्यासन्नोऽयं वेद इति चेत्, न; अनादीनीमानि नामानि ।
प्रतिकल्पं तादृशनामवतां दर्शनात् । तथाहि देवीभागवतोक्तः परीक्षितः सप्तविंश-
तितमकलियुगस्य । श्रीमद्भागवतस्य तु अष्टाविंशतितमकलियुगस्येति । सूर्य-
वंशेऽपि जनमेजयस्त्रेतादावासीत् । देवीभागवतप्रामाण्येन यस्य समयः कोटि-
भ्य उपरितनः सिध्यति, दृश्यतामवताराध्याये श्रीरामचन्द्रस्य समयः । तस्मात्पूर्व-
कालिकः सः । एवं ‘स्यू’ शब्दः केतुमालीयभाषासु सूच्यां प्रसिद्धः । किमेतावता भाषाभ्यो
वेदे शब्दा आगता इति कुकल्पना क्रियते, न कदापि । नेपालेऽपि स्यूशब्देन सूची

गृह्यते । 'विष्णोः स्यूरसि' (शु० य० ५ । ३०) इत्यादित एव वेदान् प्रमृताः सर्वे शब्दास्तासु तासु भाषासु यत्र तत्र प्रसिद्धाः । कः खलु विषयो न दर्शितो ब्राह्मणेषु । विशेषतः प्रकृतशतपथे । शतपथत्वं च न केवलमस्य शताध्यायवत्त्वेनैव । अपि तु शतशो विषयप्रतिपादनमार्गदर्शनेनापि । तथाहि सर्वाणि विधिवाक्यानि पठ्यन्तेऽत्र । अत एव श्रौतसूत्राणां खनिः । तथैवानुक्रमदर्शनेन सर्वानुक्रमणिकानाम् । स्वाध्यायप्रशंसादिनिदर्शनेन स्मृतीनाम् । तदश्वमेधस्याश्वमेधत्वम्, तद्वेदस्य वेदत्वम्, इत्यादिविवृतिव्याकृतेर्व्याकरणस्य । कचित् संज्ञाशब्दानां निर्वचनात् देवतास्वरूपनिर्वचनाच्च निरुक्तस्यापि खनिरेव । अत्र 'एका च मे तिस्रश्च मे' इति विषमाङ्गसंकलनया 'चतस्रश्च मे' इत्यादि समाङ्गसंकलनया 'एकयाऽस्तुवत' इत्यादिस्थलेषु च संख्येयगणनया गणितमूलभूतो योगो दर्शितः । ग्रहनक्षत्रादिवर्णनेन ज्योतिर्विज्ञानं दर्शितम् । वृत्रोदाहरणनिदर्शनेन नमुचिवधनिदर्शनेन समुद्रमथनादिनिदर्शनेन च पुराणेतिहासानामाकरभूतमिदं ब्राह्मणम् । लौकिकान्यपि संख्यातीतानि विज्ञानानि दृश्यन्ते प्रासङ्गिकानि, ग्रन्थविस्तारभयपरिहारायात्र नोदाह्रियन्ते । दृश्यन्तां पुस्तकावलोकनरसिकैर्विषयसूच्यां प्रकरणशीर्षकेषु च ।

अस्मिन् ब्राह्मणे उदात्तानुदात्तौ द्वावेव स्वरौ न स्वरान्तरम् । यकारस्य जकारोच्चारणम्, षकारस्य खकारोच्चारणम्, अनुस्वारस्य ँकारोच्चारणम्, पदादिस्थवकारस्य द्वित्ववकारोच्चारणम्, रेफस्योप्म-ऋकौरैः संयुक्तस्य रेकारोच्चारणम्, लकारस्योप्मसंयुक्तस्य लेकरोच्चारणम्, माध्यन्दिनसंहितावदेव भवति । विसर्गेष्वङ्गुलिप्रक्षेपणं तु न क्रियते । यत्र द्वयोरक्षरयोस्त्रयाणां वाऽनुदात्तता तत्र सर्वाण्यप्यक्षराणि हस्तेन कण्ठेन च अनुदात्तानि उच्चारणीयानि ।

कृष्णयजुर्ब्राह्मणेऽपि त्रयः स्वराः सन्ति । ब्राह्मणान्तरेषु स्वराणामभाव एव ।

सामवेदे गाने मध्यम-गान्धार-ऋषभ-पङ्कज-धैवत-निषाद-पञ्चमेति क्रमेण सप्त स्वराः क्रियन्ते । तत्र मध्यमे हस्तो रिक्त एव स्थाप्यते । गान्धारे अङ्गुष्ठेन तर्जन्या मध्यं पर्वं स्पृश्यते । ऋषभेऽङ्गुष्ठेन मध्यमाङ्गुलिमध्यपर्वं, पङ्कजेऽनामिकामध्यपर्वं, धैवते कनिष्ठामध्यपर्वं, निषादे कनिष्ठामूलम्, पञ्चमे तर्जन्यग्रं स्पृश्यते ।

यस्य वर्णस्योपरि एतच्चिह्नं तस्य दीर्घमुच्चारणं तर्जनीमध्यस्पर्शो हस्तस्य तिथिकरणं च भवति ।

यत्र—एतद्दण्डसदृशं चिह्नं तत्र तर्जनीमारभ्य कनिष्ठिकापर्यन्तं स्पृशेत् ।

यत्र उ एतच्चिह्नं भवेत् तत्र पूर्ववत् तर्जनीमारभ्य कनिष्ठान्तं कनिष्ठामारभ्य तर्जनीं यावत् स्पृष्ट्वा मध्यमामन्तः क्षिपेत् ब्राह्मतीर्थसंस्पृष्टां कुर्यादिति ।

यत्र क एतच्चिह्नं भवेत् तत्र मध्यमामग्रमारभ्य मूलं यावत् स्पृशेत् ।

यत्र वर्णस्योपरि ९ लिखितं स्यात्तत्र तर्जनीमूलमारभ्य अग्रं यावत् स्पृशेत् ।

विरामे विसर्गं सानुनासिकमुचरेत् । अनुनासिकस्य चोच्चारणं ङकारतुल्यं भवति । दीर्घमृकारं रे इत्युचरेत् । ऋकारस्य च रे इत्युच्चारणं षकारहकारयोयोगे विधेयम् । सामसंहितायां मध्यम-गान्धार-ऋषभास्त्रय एव स्वराः क्रमेण स्वरितो-दात्तानुदात्ता भवन्ति ।

अत्र वैदिकानां सौकर्यार्थं दर्शपूर्णमासादिवेदिनिर्माणप्रकार उच्यते—

तत्र दर्शपूर्णमासवेदिनिर्माणप्रकारः—

गार्हपत्यमध्यादाहवनीयस्य मध्यपर्यन्तं मध्येऽन्तरमष्टौ, एकादश, द्वादश वा प्रक्रमाः । गार्हपत्यमध्यं केन्द्रत्वेन परिकल्प्य सार्धत्रयोदशङ्गुलमितरज्ज्वा वृत्तं कार्यम् । इदं गार्हपत्याग्नेः स्थानम् । आहवनीयस्थानमायामतो विस्तारतश्च हस्तमितम् । गार्हपत्याहवनीयान्तरस्य द्वादशपदपरिमितत्वपक्षे तदन्तरस्य षड्दस्तात्मकत्वात् षड्दस्तां तदीयषष्ठभागेन हस्तात्मकेन संयोज्य अर्थात् सप्तहस्तां रज्जुं गृहीत्वा तस्या अन्तयोः पाशौ कृत्वा, मध्ये च तृतीये तृतीये भागे चिह्नं कृत्वा, एकं पाशं गार्हपत्यमध्यशङ्को आसज्य द्वितीयपाशमाहवनीयमध्यशङ्को आसज्जयेत् । रज्जु-मध्यवर्तिनोर्द्वयोश्चिह्नयोः पश्चिमचिह्नस्थाने रज्जुं गृहीत्वा दक्षिणत आकर्षयेत्, यत्र तच्चिह्नं पतति तत्र तच्चिह्नं कृत्वा तस्मात्स्थानाद् उत्तरतः सार्धनवाङ्गुलव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः । शङ्कुस्थानं केन्द्रत्वेन परिकल्प्य यवाधिकोनविंशत्यङ्गुलमितरज्ज्वा वृत्तं कार्यम् । वृत्तमध्ये केन्द्रसंलग्ना परिधिपूर्वभागमादाय परिधिपश्चिमं यावत्सरलरेखा कार्या । रेखात उत्तरभागस्य त्यागः कार्यः । वृत्तस्य दक्षिणार्धं दक्षिणामि-स्थानम् । पूर्वोक्तयोश्चिह्नयोः पूर्वचिह्नस्थाने रज्जुं गृहीत्वा उत्तरत आकर्षणे यत्र चिह्नं पतति तदुत्तरस्थानम् । आहवनीयमध्यशङ्कुसकाशात् पश्चिमतस्त्वरत्नव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः । आहवनीयप्राचीशङ्कुसकाशात् सार्धरत्नव्यवहिते देशे दक्षिणत उत्तरतश्च शङ्कुर्देयः । चतुर्षु कोणस्थशङ्कुषु सूत्रार्पणाद् विषमचतुरस्रं भवति । प्राची-शङ्कुमारभ्य पश्चिमशङ्कुपर्यन्तं कोणद्वयवेष्टनेन सूत्रं प्रदेयम् । तत्सूत्रार्धपरिमितेन सूत्रेण प्राचीशङ्कुमारभ्य दक्षिणकोणस्थशङ्कुवेष्टनेन दक्षिणतः, उत्तरकोणस्थशङ्कुवेष्टनेन

उत्तरतश्च शङ्कुर्देयः । ताभ्यां शङ्कुभ्यां पूर्वार्धचतुर्थीशेन वेदिमध्ये सङ्ग्रहौ कार्यौ ।
द्वादशाङ्गुलं पदम् । अष्टयवमङ्गुलम् । चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः । (का० शु० प०
१।२६-३०) इति ।

चातुर्मास्यवेदिनिर्माणप्रकारः—

चातुर्मास्ययागे पूर्वस्यां दिशि वेदिद्वयं निर्मातव्यम् । तत्र दक्षिणस्यां प्रति-
प्रस्थातुः, उत्तरस्यामध्वर्योः । प्रतिप्रस्थातुर्वेदिर्दशपूर्णमासवद्भवति । अत्र गार्हपत्य-
दक्षिणाग्नी न भवतो नाप्युत्करः । अध्वर्योर्वेदिरपि दशपूर्णमासवदेव भवति परन्तु
तत्र पूर्वपश्चिमयोर्द्वयं सप्तरत्नमितं षडरत्नमितं वा भवति । विस्तारस्तु दशपूर्ण-
मासवदेव । अत्र संग्रहौ न भवतः । आहवनीयस्थाने द्वात्रिंशदङ्गुलदीर्घा तावद्विस्तारा
समचतुरस्रा चतुरङ्गुलोच्चा उत्तरवेदिः कर्तव्या । तन्मध्ये प्रादेशदीर्घा तावद्विस्तारा
एकाङ्गुलोच्चा नाभिर्भवति । पश्चाद्भागे उभयोर्वेद्योरन्तरालं प्रादेशमितं भवति । उत्करो
दशपूर्णमासवत्पूर्वतृतीये वेद्या बहिर्भवति । स च षडङ्गुलवृत्तभ्रामणेन द्वादशाङ्गुलवृत्तो
व्यङ्गुलखातश्च निष्पाद्यः । उत्करात्पूर्वस्यां दिशि द्वात्रिंशदङ्गुलमितं देशं त्यक्त्वा द्वात्रिंश-
दङ्गुलदीर्घस्तावद्विस्तारोऽष्टाङ्गुलषडङ्गुलान्यतरपरिमाणखातवान् चात्वालनामको गर्तो
निष्पादनीयः । अध्वर्युवेदेः पश्चिमदिशि अरत्निद्वयं मुक्त्वा गार्हपत्यस्वरः ४१
अथवा ४८ अङ्गुलमितहस्तेन दशपूर्णमासवत् संपादनीयः । दक्षिणाग्निस्वरश्च
पश्चिमवितृतीये देशे दक्षिणस्यां दिशि गार्हपत्यात् सपादहस्तद्वयमितमन्तरालं त्यक्त्वा
संपादनीयः । दक्षिणाग्नेः पश्चिमदिशि व्यङ्गुलमितमन्तरालं मुक्त्वा प्रतिप्रस्थातुर्वेदि-
मध्यस्य समानसूत्रा प्राकृती वेदिः सभ्यावसथ्यगार्हपत्यदक्षिणाग्निसंग्रहोत्कराहवनीययुता
कार्या । प्राकृत्या एतद्वेद्याः संबन्धिनो दक्षिणाग्नेर्हस्तमितमन्तरालं मुक्त्वा दक्षिणस्यां
दिशि दक्षिणाग्निमध्यसमसूत्रा पितृयज्ञवेदिर्दशपूर्णमासवत् कार्या । इयं वेदिर्दक्षि-
णस्यां त्र्यरत्निविस्तारा उत्तरस्यां चतुररत्निविस्तारा त्र्यरत्निदीर्घा मध्ये दक्षिणाग्नियुता
भवति । अत्र गार्हपत्याहवनीयसंग्रहोत्करा न भवन्ति । एवमुत्तरस्यां दिशि चतुष्पथे
वा त्र्यम्बकेष्ट्यर्थं प्राकृती वेदिराहवनीययुता प्रकृतिवत् कार्या । इयं वेदिरुत्तरस्यां
दिशि त्र्यरत्निविस्तारा दक्षिणस्यां चतुररत्निविस्तारा त्र्यरत्निदीर्घा भवति । गार्हपत्य-
दक्षिणाग्निसंग्रहोत्कराणामभावोऽत्रेति ।

सौमिकवेदिनिर्माणप्रकारः—

आदौ यागयोग्यां भूमिं निश्चित्य तत्र पश्चिमभागे द्वादशभिर्दशभिर्वा अरत्निभिः

परिमितं चतुरस्रं मण्डपमनुद्वारं प्राग्वंशं पञ्चहस्तमितैश्चतुर्भिः स्तम्भैर्युतं सर्वत उपरि च समाच्छादितं निर्मिमीते । उपरि दक्षिणोत्तरं तृणबलिकादिनिधानम् । अयं मण्डपः प्राचीनवंशशब्देन विमितशब्देन च व्यपदिश्यते । प्राचीनः प्रागग्रो वंशो मध्यबलो यस्येति । अरन्निद्वयविस्ताराणि द्वाराणि सर्वत्र । विमितस्य पूर्वस्मादन्ताद् द्व्यरलि-व्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः स आहवनीयमध्यः । आहवनीयस्थानमायामतो विस्तारतश्च हस्तमितम् । तस्मात्पश्चात् सप्तरलिब्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः स गार्हपत्यमध्यः । तत्र सार्धत्रयोदशाङ्गुलमितरज्ज्वा वृत्तं कार्यं स गार्हपत्यः । चतुरङ्गुलविस्तारा द्वादशाङ्गुलो-त्सेधा मेखलाः सर्वत्र । आहवनीयमध्यशङ्कोरारभ्य गार्हपत्यमध्यं यावद्वर्तमानस्य भूभागस्य सप्तरलिपरिमितत्वात् सप्तरलिपरिमितां रज्जुं गृहीत्वा तदीयसप्तमभागेन अरन्त्यात्मकेन संयोज्य, अर्थादष्टहस्तां रज्जुं गृहीत्वा तस्या अन्तयोः पाशौ कृत्वा मध्ये च तृतीये तृतीये भागे चिह्नं कृत्वा एकं पाशं गार्हपत्यमध्यशङ्कौ आसज्य द्वितीयपाशमाहवनीयमध्यशङ्कौ आसज्जयेत् । रज्जुमध्यवर्तिनोर्द्वयोश्चिह्नयोः पश्चिमस्थाने रज्जुं गृहीत्वा दक्षिणत आकर्षयेत् । यत्र तच्चिह्नं पतति तत्र तच्चिह्नं कृत्वा तस्मा-त्स्थानादुत्तरतः सार्धनवाङ्गुलव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः । शङ्कुस्थानं केन्द्रत्वेन परि-कल्प्य यवाधिकोनविंशत्यङ्गुलमितरज्ज्वा वृत्तं कार्यम् । वृत्तमध्ये केन्द्रसंलग्ना परिधिपूर्वभागमादाय परिधिपश्चिमं यावत् सरलरेखा कार्या । रेखात उत्तरस्य भागस्य त्यागः कार्यः । वृत्तस्य दक्षिणार्धं दक्षिणामिस्थानम् । पूर्वोक्तयोश्चिह्नयोः पूर्वचिह्नस्थाने रज्जुं गृहीत्वा उत्तरत आकर्षणे यत्र तच्चिह्नं पतति स उत्तरमध्यः । तत्र व्यङ्गुलेन भ्रमणं कार्यम्, एकाङ्गुलो गतेश्च कार्यः । आहवनीयमध्यशङ्कोः पश्चात् त्र्यरलिब्यव-हिते देशे शङ्कुर्देयः । तस्माद्दक्षिणत उत्तरतश्च द्व्यरलिब्यवहिते देशे शङ्कु देयौ, ते श्रोणी । आहवनीयपूर्वशङ्कोर्दक्षिणत उत्तरतश्च सार्धारलि-सार्धारलिब्यवहिते देशे शङ्कु देयौ तावंसौ । चतुर्षु कोणस्थशङ्कुषु सूत्रार्पणाद्विषमचतुरस्रं भवति । वेदे-र्दक्षिणकोणमारभ्य दक्षिणपार्श्वं द्वात्रिंशदङ्गुले देशे शङ्कुर्देयः स सङ्ग्रहमध्यः । तत्र एकोनविंशत्यङ्गुलमितकर्कटेन वेदिमध्येऽर्धवृत्तं कार्यम्, स सङ्ग्रहः । एवमुत्तर-तोऽपि सङ्ग्रहः कार्यः । व्यङ्गुलखाता वेदिः । अखातौ सङ्ग्रहौ मतौ । गार्हपत्यस्योत्तरेऽवकाशं विहाय गार्हपत्यवत्सभ्यायतनं कर्तव्यम् । एवमाहवनीयस्यो-त्तरे आवसथ्यायतनं गार्हपत्यवत् । अयमेव प्राकृतिको विहारः । विशेषस्तु गार्हपत्य-मध्यशङ्कोरुदक् सार्धद्व्यरलिब्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः स खरस्य मध्यः । तत्र चतु-र्विंशत्यङ्गुलमितं द्व्यङ्गुलोत्सेधं चतुरस्रं मृदा कुर्यात् स खर इत्युच्यते । एवमेवा-

हनीयस्योत्तरतो द्वितीयः स्वरः कर्तव्यः । विमितस्य पश्चादुत्तरतश्च पञ्चारत्निपरिमितं परिवृतद्वयं कर्तव्यम् । तत्रैकं पत्नीशाला, अपरं दीक्षास्नानस्थानम्, घर्मपात्रपाकस्थानं च । परिवृतद्वयेऽपि उत्तरे द्वारं कार्यम् । विमितपूर्वद्वारमध्यशङ्कोः सकाशात् पूर्वस्यां दिशि द्विपदात्मकप्रक्रमत्रयव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः सोऽन्तःपात्यः । सोमे द्विपद-प्रक्रमेणैव मानम् । पदं तु दशाङ्गुलम्, द्वादशाङ्गुलम्, पञ्चदशाङ्गुलं वेति । दशाङ्गुल-पदपक्षे सदोमानमरत्निनैव कार्यम् । अन्तःपात्यादक्षिणत उत्तरतश्च पञ्चदशसु पञ्चदशसु प्रक्रमेषु शङ्कु देयौ, ते महावेदेः श्रोणी । अन्तःपात्यशङ्कोः सकाशात् पूर्वस्यां दिशि द्विपदात्मकषट्त्रिंशत्प्रक्रमव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः, तस्मादक्षिणत उत्तरतश्च द्वादशसु द्वादशसु प्रक्रमेषु शङ्कु देयौ, तावंसौ । अन्तःपात्यशङ्कोः पूर्वस्यां दिशि द्विपदात्मक-सार्धप्रक्रमव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः, स सदसः पश्चिमप्रान्तः । तस्मादक्षिणत उत्तर-तश्च नवारत्निव्यवहिते देशे शङ्कु देयौ, ते सदसः श्रोणी । सदसः पश्चिमशङ्कोः पुरस्तान्नवारत्नि-नवारत्निव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः, स सदसः पूर्वप्रान्तः । तस्मा-दक्षिणत उत्तरतश्च नवारत्निव्यवहिते देशे शङ्कु देयौ, तावंसौ सदसः । सदसः पश्चिमे पूर्वे च द्वारे कार्ये । अन्तःपात्यात्पूर्वस्यां दिशि षट्सु प्रक्रमेषु शङ्कुर्देयः, तस्मादक्षिणतः पञ्चारत्निव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः, तदौदुम्बरीस्थानम् । षट्प्रक्रमान्ते निहितशङ्कोः पूर्वस्यां दिशि एकविंशत्यङ्गुले शङ्कुर्देयः, तदक्षिणत एकोनत्रिंशदधिक-शताङ्गुलेषु शङ्कुर्देयः, स प्रशास्तुधिष्ण्यमध्यः । एवं पृष्ठ्यात उत्तरतो नवाङ्गुले शङ्कुर्देयः स होतृधिष्ण्यमध्यः । वेदिमध्ये वर्तमाना प्राचीरेखा पृष्ठ्या । तस्मा-दुत्तरतः षट्त्रिंशदङ्गुलान्तरालाश्चत्वारः शङ्कवो निखेयाः । ते ब्राह्मणाच्छंसि-पोतृ-नेष्टृच्छावाकधिष्ण्यानां मध्याः । शङ्कुषु अष्टादशाङ्गुलानि चतुरस्राणि चतुरङ्गुलोच्चानि स्थण्डिलानि मृदा कर्तव्यानि, ते धिष्ण्या उच्यन्ते । यूपावट-देशात्पश्चिमतः पदं त्यक्त्वा शङ्कुर्देयः, तस्मात्पश्चिमतः पञ्चारत्निव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः, तस्मादक्षिणत उत्तरतश्च सार्धद्वयरत्नि-सार्धद्वयरत्निव्यवहिते देशे शङ्कु देयौ, ते उत्तरवेदेः श्रोणी । एवं पूर्वस्मादंसौ । इयं दशपद्योत्तरवेदिः कार्या सा च चतुरङ्गुलोच्चा हस्तोन्नता वा । उत्तरवेदेः पश्चात् पदद्वयात्मकप्रक्रमव्यवहिते देशे हविर्धानपूर्वद्वारमध्ये शङ्कुर्देयः । तस्मात्पश्चादशसु प्रक्रमेषु पश्चिमद्वारमध्यशङ्कुः । द्वारशङ्कोर्दक्षिणे उत्तरे च पदद्वयात्मकपञ्च-पञ्चप्रक्रमव्यवहिते देशे शङ्कुचतुष्टयं देयम् । एवं कृते दशप्रक्रममितश्चतुरसश्चतुस्तम्भो हविर्धानमण्डपः संपद्यते । हविर्धान-मण्डपे समप्रमाणानि चत्वारि कोष्ठकानि भावयित्वा आग्नेयकोष्ठस्य मध्ये चतुर्विंशत्य-

ङ्गुलमितं समचतुरस्रं प्रकल्प्य तस्य चतुर्षु कोणप्रान्तेषु प्रादेशमात्रविस्तारान् प्रादेशा-
न्तरालान्बाहुमात्रनिम्नान् गर्तान् खनेत् । तेषामुपरि वारणानि फलकानि भूसंलग्नानि स्थपु-
ठयेत् । एते गर्ता उपरवशब्देन व्यपदिश्यन्ते । हविर्धानस्य वायव्यकोणादुत्तरे समसूत्रतया
पदद्वयात्मकचतुःप्रक्रमव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः । स आग्नीध्रीयस्य नैऋत्यकोणः ।
तस्मादुत्तरतः पञ्चारत्नव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयः । स आग्नीध्रीयस्य वायव्यकोणः । तयोः
शङ्कवोराजवेन पुरस्तात् पञ्चारत्नव्यवहिते देशे शङ्कुर्देयौ । तौ आग्नेयैशानणौ ।
पञ्चारत्नपरिमितं चतुरस्रमाग्नीध्रीयं कार्यम् । तस्य दक्षिणे पूर्वे च द्वारे कर्तव्ये ।
एवमेव दक्षिणे आग्नीध्रीयस्य समसूत्रतया मार्जालीयागारं पूर्वद्वारवर्जमुद्वारमाग्नी-
ध्रीयवत्कर्तव्यम् । उभयोर्मध्ये ऽष्टादशाङ्गुलपरिमितौ धिष्ण्यौ कर्तव्यौ । महावेदेरुत्तरां-
सादुदक् त्रिंशदङ्गुले शङ्कुर्देयः । तस्मात्प्रत्यक् चतुस्त्रिंशदङ्गुलव्यवहिते देशे शङ्कु-
र्देयः स चात्वालमध्यः । द्वात्रिंशदङ्गुलपरिमितश्चतुरस्रश्चात्वालः कार्यः । उत्तरांसात्पश्चाद्
द्वादशसु प्रक्रमेषु पृष्ठ्याया उत्तरतश्च चतुर्दशसु प्रक्रमेषु उत्तरमध्यः । तत्र षडङ्गुलेन
भ्रमणं कार्यम्, चतुरङ्गुलो गर्तश्च कार्यः । चात्वालादुत्तरतः पूर्वद्वारं पञ्चारत्नमितं
शामित्रम् । हविर्धानमण्डपस्योपरि च्छदिस्त्रयेण, सदसो नवभिस्त्रिभिर्मरुदगग्रैराच्छा-
दनम् । सदोमण्डपे कोणेषु स्तम्भचतुष्टयम् । महावेद्या अवशिष्टांशस्य आच्छादनं
भवेन्न वा । उत्तरवेद्यास्तु आच्छादनं क्रियते । सदोहविर्धानयोः परितोऽपि च्छादनम् ।
व्यङ्गुलखाता महावेदिः ।

अयं सौमिकवेदिनिर्माणप्रकारस्तृतीयकाण्डे ऽत्रैव विहितः । एवमन्योऽपि पैतृ-
क्यादिवेदिनिर्माणप्रकारस्तत्र तत्रोक्तो बोध्यः । इत्थमनेकविधानां विधिमन्त्रार्थवाद-
निषेधादीनामाकरोऽयं ग्रन्थः । तत्र विधिः—प्रमाणान्तराज्ञातफलवति कार्ये पूर्वमप्रवृत्तं
पुरुषं यः प्रवर्तयति स विधिरित्युच्यते । अत एव प्रवर्तना, प्रेरणा, प्रैष इत्यादयो
विधेः पर्यायशब्दाः । अज्ञातज्ञापकोऽप्रवृत्तप्रवर्तकश्च विधिरिति च न्यायविदः ।
स च लोके आचार्यादिपुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः । लोके हि आचार्यादिः स्वशिष्यं
भृत्यं वा क्वचित्कर्मणि प्रेरयितुमिच्छन् लिङ्घटितं वाक्यमुच्चारयति तच्छ्रुत्वा च
शिष्यादिः तस्मिन् कार्ये झटिति प्रवर्तते प्रवृत्तश्च केनचित्पृष्ठ आचार्यप्रेरितोऽह-
मिदं करोमि इति वदति सोऽपि आचार्यादिरहमेनमस्मिन्कार्ये प्रवर्तयामि इति
अभिमानुते अनेन व्यवहारेण आचार्यादिप्रेरकनिष्ठोऽभिप्रायविशेष एव विधि-
प्रेरणादिशब्दाभिधेय इत्यवगम्यते । वेदे च स धर्मविशेषो विद्यादिशब्दनिष्ठ
एवेति वेदस्यापौरुषेयत्वमभिदधतां मीमांसकानां सिद्धान्तः । ईश्वरकर्तृकत्वं तु

वेदस्याङ्गीकुर्वतां नैयायिकादीनां मते ईश्वरेच्छैव स इति सिद्धयति । तत्तत्क्रिया-
जन्यमपूर्वमेव नियोगशब्दाभिधेयं विधिशब्दवाच्यं मन्यन्ते मीमांसैकदेशिनः प्राभा-
कराः । विधेयधात्वर्थादिनिष्ठमिष्टसाधनत्वमेव विधिरिति मण्डनमिश्रप्रभृतयः केचित् ।
वैयाकरणा अपि मण्डनमिश्राशयमेवानुरुन्धते ।

इष्टसाधनत्वम्, बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वम्, कृतिसाध्यत्वम् इति त्रितयमपि विधिः
इत्यपि केचन नैयायिकाः । एवं प्रेरणादिपदार्थस्य लिङ्बोध्यस्यैव मुख्यतो विधि-
त्वेऽपि तद्धटितवाक्यस्य विधिरिति व्यवहारः क्रियते लोके वेदे च । तादृशो
विधिश्चतुर्विधः । उत्पत्तिविधिः, विनियोगविधिः, प्रयोगविधिः, अधिकारविधिश्चेति ।

तत्रोत्पत्तिविधिः—

येन विधिना इदं कर्म कर्तव्यम् इत्यवबोध्यते स उत्पत्तिविधिः । उत्पत्तिरत्रा-
ज्ञातज्ञापनम्, एतद्वाक्याभावे प्रमाणान्तरेण केनापि एतत्कर्मस्वरूपं नावगमितम्, अतश्च
अनेनैव विधिना कर्मस्वरूपं कर्तव्यतया अवबोध्यत इति कर्मस्वरूपमात्रबोधकस्य विधे-
रुत्पत्तिविधिरिति व्यवहारः । यथा—‘अग्निहोत्रं जुहुयात्’, सोमेन यजेत’ इत्यादयः ।

विनियोगविधिः—

उत्पन्नस्य कर्मणः अर्थात् प्रमाणान्तरेणावगतस्य द्रव्यदेवतादेर्वा लोकावगतस्य
अन्याङ्गतो बोधको विधिर्विनियोगविधिः । यथा—‘दध्ना जुहोति’ अत्र लोका-
वगतस्य दध्नः अग्निहोत्राङ्गत्वमनेन विधिना बोध्यत इति, अयं विधिर्विनियोग-
विधिरित्युच्यते । एवं ‘यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति’ इत्यादावपि लोका-
वगताग्न्यादिदेवताया होमाङ्गत्वमवगम्यत इत्ययमपि विधिर्विनियोगविधिरित्युच्यते ।
विनियोगोऽङ्गत्वबोधनम्, तत्सम्बन्धी विधिर्विनियोगविधिरित्यर्थः ।

प्रयोगविधिः—

दर्शपूर्णमासादिप्रकरणेषु पृथक् पृथक् श्रुतानां प्रधानविधीनामङ्गविधीनां च
एकवाक्यतासम्पादनेन अनुष्ठानस्य यथावत्सिद्धये यो विधिः कल्प्यते स प्रयोग-
विधिः । यथा—दर्शपूर्णमासप्रकरणे एव ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इति
प्रधानविधिः श्रूयते, तत्रैव ‘समिधो यजति’ इत्यादयोऽङ्गविधयोऽपि । तेषां क्रमेणा-
नुष्ठानसिद्धये ‘समिदाद्यङ्गविशिष्टाभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं सम्पादयेत्’ इति
यो विधिः कल्प्यते स प्रयोगविधिः । प्रयोगोऽनुष्ठानम्, तद्बोधको विधिः प्रयोगविधिः ।

अधिकारविधिः—

विहितस्य कर्मणः फलसम्बन्धो येन विधिना बोध्यते सोऽधिकारविधिः ।

अधिकारः फलभोक्तृत्वम्, तत्सम्बन्धबोधको विधिरधिकारविधिरित्यर्थः । यथा—
‘अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः’ इति । यः स्वर्गं कामयते स तत्सम्पादनाय अग्नि-
होत्रहोमं कुर्यादिति । एवं च अस्य कर्मण इदं फलमिति यो विधिवोध्यति
सोऽधिकारविधिरिति फलितम् । स विधिः पुनस्त्रिविधः—अपूर्वविधिः, नियमविधिः,
परिसंख्याविधिश्चेति ।

अपूर्वविधिः—

एतद्विधिप्रवृत्तेः पूर्वं यः पदार्थः प्रमाणान्तरेण सर्वथाऽज्ञातः तादृशार्थबोधको
विधिरपूर्वविधिः । यथा ‘व्रीहीन् प्रोक्षति’, ‘अग्निहोत्रं जुहोति’ इत्यादिः । अत्र हि
एतद्विध्यभावे प्रोक्षणादि केनापि प्रमाणान्तरेण न प्राप्तं तादृशमर्थमवबोधयत्येव विधिः ।

नियमविधिः—

एतद्विधिप्रवृत्त्यभावेऽपि विधेयार्थस्य यत्र विकल्पेन (पाक्षिकतया) प्राप्तिः
तत्र यः प्राप्यमाणस्य अप्राप्तांशः तादृशांशप्रापको विधिर्नियमविधिः । यथा ‘व्रीही-
नवहन्ति’ अत्र एतद्विध्यभावेऽपि अवहननस्य प्रमाणान्तरेण प्राप्तिरस्ति । कथ-
मिति चेत् ? ‘यदाग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशः पौर्णमास्याममायां चाच्युतो भवति’ इति
वाक्येन पुरोडाशद्रव्यको यागो विहितः, तेनैव पुरोडाशसम्पादनमर्थप्राप्तम् । पुरो-
डाशश्च पिष्टपिण्डरूपः, पिष्टानि च तण्डुलैः सम्पाद्यानि, तण्डुलाश्च विमुक्ततुषा व्रीहय
उच्यन्ते, वितुषीभावश्च अवहननेन सम्पाद्यते, एवं च अवहननमन्तरा वितुषी-
भावस्यासम्भवाद् अवहननं पुरोडाशान्यथानुपपत्तिरूपया अर्थापत्त्या अन्वयव्यति-
रेकाभ्यां चावगम्यत एव । तथापि अवघातस्य वितुषीभावसाधनत्वेनैव प्राप्तेर्वक्त-
व्यत्वाद् वितुषीभावसाधनानां नखविदलनादीनामपि प्राप्तिः कदाचिद् भवतीति, तत्पक्षे
अवहननस्य प्राप्तिर्नास्ति । अतश्च अवहननस्य पाक्षिकी एव प्राप्तिरिति । नखविदलन-
दशायां या अप्राप्तिरस्ति तादृशाप्राप्तांशपूरकत्वाद् विधिरयं नियमविधिरित्युच्यते ।
नियमोऽप्राप्तांशपूरणम्, तद्वोध्यको विधिर्नियमविधिरित्यर्थः ।

परिसंख्याविधिः—

उभयोः साधनयोः प्राप्तौ इतरव्यावृत्तिफलको विधिः परिसंख्याविधिः ।
परिसंख्या व्यावृत्तिः तद्बोधको विधिः परिसंख्याविधिरित्यर्थः । यथा—‘पञ्च
पञ्चनखा भक्ष्याः’ अत्र शशादिपञ्चनखपञ्चकस्य तदतिरिक्तपञ्चनखस्य च भक्ष्यत्वेन
प्राप्तौ सत्यां पञ्चातिरिक्तपञ्चनखभक्षणव्यावृत्तावेव विधेस्तात्पर्यमिति परिसंख्या-

विधिः । शशादीतरपञ्चनखभक्षणव्यावृत्तिरनेन विधिना क्रियत इति विधिरयं परिसंख्याविधिः । नियमविधेरप्राप्तांशपूरणं व्यापारः, इतरनिवृत्तिस्तु आर्थिकी । परिसंख्याविधौ तु इतरनिवृत्तिरेव व्यापार इति तयोर्भेदः ।

मन्त्रः—

अनुष्ठेयक्रियादिस्वरूपप्रकाशका मन्त्रा इत्युच्यन्ते । विधिना हि तत्तत्कर्म कर्तव्यतया विहितम् । अनुष्ठेयस्य कर्मणोऽप्रमादायानुष्ठानकाले स्मरणमपि अवश्य-कर्तव्यतया समापतति, तच्च स्मरणं तदर्थबोधकैर्मन्त्रैः क्रियत इति मन्त्राणां प्रयोग-समवेतार्थस्मारकत्वं सिद्धयति ।

यद्यपि उपायान्तरेणापि स्मरणं कर्तुं शक्यते तथापि अन्येनोपायेन स्मरणे कारिते तत्तत्प्रकरणपठिता मन्त्रा निरर्थका भवेयुः । नह्यन्यत् प्रयोजनं तेषामुपपादयितुं शक्यते । अतस्तदानर्थक्यमिमा मन्त्रैरेव स्मरणमुपादेयं नान्येनोपायेनेति नियमः क्रियते । नियमस्वरूपं तु नियमविधिस्वरूपनिरूपणावसरे निरूपितम् । ते च मन्त्रा अनेक-प्रमेदभिन्ना अपि प्राधान्येन चातुर्विध्यभाजः । करणमन्त्रः, क्रियमाणानुवादिमन्त्रः, अनुमन्त्रणमन्त्रः, जपमन्त्रश्चेति । तत्र पूर्वं मन्त्रमुक्त्वा मन्त्रान्ते यत्र कर्म क्रियते स करणमन्त्रः, यथा—याज्यापुरोऽनुवाक्यादयः । तत्र हि यदेवताकं हविरग्नौ प्रक्षेप्तु-मिष्यते तदेवताकां याज्यां पठित्वा याज्यान्ते वषट्कारे कृते हविरग्नौ प्रक्षिप्यते । अतः प्रक्षेपपूर्वभावित्वात् मन्त्रोऽयं करणमन्त्र इत्युच्यते ।

क्रियमाणानुवादी मन्त्रः—

यत्र मन्त्रोच्चारणकाल एव कर्म क्रियते स क्रियमाणानुवादी मन्त्रः क्रियमाणस्य कर्मणोऽनुवादकरणात् । यथा—यूपपरिव्याणमन्त्रः । स हि त्रिवृता रशनया अध्वर्युणा यूपे परिवेष्ट्यमाने तत्काल एव 'युवा सुवासा' इति मन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते । अतः क्रियमाणकर्मसमकालमेव मन्त्रपाठात् मन्त्रोऽयं क्रियमाणानुवादी उच्यते ।

अनुमन्त्रणमन्त्रः—

हविःप्रक्षेपाद्यनन्तरं यो मन्त्रः पठ्यते सोऽनुमन्त्रणमन्त्रः । यथा—'एको मम एका तस्य योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः त्विषिमान् भूयासम्' इति । स हि अध्वर्युणा हविःप्रक्षेपे कृते स्वेनापि 'इदमग्नये न मम' इति उद्देश्यत्यागरूपे यागेऽनु-ष्ठिते समनन्तरमेव यजमानेन पठ्यते । अतः अनु यागानन्तरं मन्त्र्यते उच्चार्यते इत्यनु-मन्त्रणमन्त्र इति व्युत्पत्त्याऽनुमन्त्रणमन्त्रत्वमस्य ।

जपमन्त्रः—

केवलमदृष्टार्थमपि जपरूपत्वेन ये पठ्यन्ते ते जपमन्त्राः । 'मयीदमिति यजमानो जपति' इत्येवमादिः । अत्र पूर्वोक्तानां त्रयाणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकविधया दृष्टार्थत्वम् । अन्तिमस्य तु केवलमदृष्टार्थत्वमिति केषाञ्चिन्मतम् । जपमन्त्रस्यापि अर्थस्मारकविधमेव प्रयोजनवत्त्वमिति केचित् । एतेषामृग्यजुःसामरूपेण पुनस्त्रैविध्यम् । तत्र पादबद्धा अर्थात् छन्दोबद्धा मन्त्रा ऋचः, प्रक्षिष्टतया संहितारूपेण पठिता मन्त्रा यजूंषि, ऋचामुपरि क्रियमाणो गीतिविशेषः साम इत्युच्यते ।

अर्थवादः—

विधिसमीपे विधेयार्थस्तावकतया प्रवृत्तं वाक्यमर्थवादः । विधिर्हि यं कञ्चनार्थं विदधाति तत्र पुरुषाणां प्रवृत्तिसिद्धये तद्विपरिणीं स्तुतिमपेक्षते । अर्थवादश्च तादृशमर्थं स्तौति । यथा लोके इयं गौः क्रेतव्येत्युक्ते तावन्मात्रेण पुरुषाणां प्रवृत्तिर्जायते, इयं बहुक्षीरा जीवदपत्या साध्वी इत्यादिस्तुतौ कृतायां समनन्तरमेव प्रवृत्तिर्जायते पुरुषाणाम् । वेदेऽपि विधिमात्रेण पुरुषाणां प्रवृत्त्यनुदयात् तत्सिद्ध्यर्थं स्तुत्या कयाचन भाव्यम् । तादृशी स्तुतिरर्थवादेन क्रियते । एवं निषेधस्थलेऽपि निषेध्यादर्थत्वं पुरुषाणां निवृत्तिसिद्धये निषेधोऽपि निषेध्यस्य निन्दामभिलषति । सा निन्दा च तत्सहितेनार्थवादेन क्रियते । एवं च अर्थवादस्य विधिसन्निहितस्य प्रवृत्तिजनकत्वम्, निषेधसन्निहितस्य निवृत्तिजनकत्वमिति भेदोऽपि फलितः । अस्य च चातुर्विध्यमुपलभ्यते वेदे निन्दा-प्रशंसा-परकृति-पुराकल्पभेदात् । निन्दाप्रशंसयोः स्वरूपमधुनैवोपवर्णितम् । यत्रैककर्तृकमुपाख्यानं श्रूयते सा परकृतिः । यत्र त्वनेककर्तृकमुपाख्यानं स पुराकल्पः । इतोऽप्यधिकतया भेदा उपात्ता भाष्यादौ—

“हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः

परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना ।

उपमानं दशैते तु विधयो ब्राह्मणस्य तु” इति ।

ते च भेदाः पूर्वोक्तेषु चतुर्ष्वेवान्तर्भूताः ॥

वस्तुतस्तु अर्थवादानां स्तुतिनिन्दान्यतरबोधकत्वेनैव फलवत्त्वस्याप्यङ्गीकरणीय-तया स्तुतिनिन्दान्यतरबोधकं वाक्यमर्थवाद इति लक्षणमनुगम्य तेषां द्वैविध्याङ्गीकरणमेवोचितं प्रतीयते ।

अन्येऽस्मिन् मुख्यतया यागो विहितो होमो दानञ्च ।

तत्र यागो नाम—

देवतोद्देशेन अग्नौ प्रक्षेपविशिष्टो द्रव्यत्यागो यागः । सर्वत्र हि यजति-चोदना-चोदितस्थले अर्थात् 'सोमेन यजेत' इत्यादौ यजिधात्वर्थः कश्चित्प्रतीयते । तस्मिन्नेव वाक्ये तदुद्देशेन किञ्चिद् द्रव्यमपि विधीयते । वाक्यान्तरेण च देवताया अपि विधानमस्ति । तत्र तां देवतामुद्दिश्य तस्य द्रव्यस्य यस्यागः 'इदमिन्द्राय न मम' इत्यादिरूपो मानसिकव्यापारः स एव यागपदार्थः । स च त्यागरूपत्वाद्यजमानेनैव कर्तव्यो न तु ऋत्विगादिभिः । तेषां यजमानद्रव्ये स्वत्वाभावेन त्यागकरणेऽसामर्थ्यात् ।

ते च यागाः प्रकृतिभूता विकृतिभूताश्च सन्ति । तत्र यस्य कर्मणः सन्निधाने तदपेक्षितं सर्वमप्यङ्गजातं पठितम् अन्यतश्चाङ्गापेक्षा नास्ति सा प्रकृतिः । अथवा यतो विकृतिरङ्गानि गृह्णाति सा प्रकृतिः । यथा दर्शपूर्णमासौ । तत्र हि अन्वाधानादिब्राह्मणतर्पणान्तानि सर्वाण्यङ्गानि स्वसन्निधान एवान्तातानि । नान्यतोऽङ्गान्यागच्छन्ति । अस्मादेव सर्वास्विष्टिषु धर्मा अतिदेशेन गच्छन्ति, अतो दर्शपूर्णमासयागः सर्वासामिष्टीनां प्रकृतिरुच्यते । इयं प्रकृतिर्द्विधा मूलप्रकृतिः, अवान्तर-प्रकृतिश्च । यत्कर्म सर्वथा स्वाङ्गविषये कर्मान्तरं नापेक्षते स्वापेक्षितसर्वाङ्गविशिष्टमेव पठितं सा मूलप्रकृतिरित्युच्यते । यथा दर्शपूर्णमासादिः । यत्तु कर्म स्वाङ्गविषये किञ्चित्कर्मान्तरमपेक्षते साऽवान्तरप्रकृतिरित्युच्यते । यथाऽग्नीषोमीयः पशुः । अयं च प्रयाजानुयाजौद्यङ्गविषये दर्शपूर्णमासावपेक्षते । सवनीयादीनां पशुयागानां यूपादिविषये

१ प्रयाजाः—समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहाकारं यजति इति पञ्चभिर्वाक्यैर्विहिताः समिदादिसंज्ञकाः पञ्च यागाः प्रयाजा इत्युच्यन्ते । इमे च दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितास्तदङ्गभूताः । तत्र दर्शपूर्णमासयोः पञ्चैव प्रयाजाः । विकृतौ क्वचिन्नव प्रयाजा इज्यन्ते । 'एकादशप्रयाजान् यजति' इत्यादिना संख्याधिक्यमपि यत्र विहितं तत्र एतेषामेव पञ्चानामावृत्त्या संख्याधिक्यं संपादनीयम् । अत्र समित्, तनूनपात्, इट्, बर्हिः इति चत्वारि चतुर्णां प्रयाजानां नामधेयानि तानि च तन्नामकदेवतासम्बन्धं निमित्तीकृत्यैव प्रवृत्तानि । अत एव तादृशेषु चतुर्षु प्रयाजेषु समिदादयः क्रमेण देवताः, पञ्चमे परप्रयाजे यक्ष्यमाणदेवतानां स्वाहामित्यादिनामसंकीर्तनात् ता एव देवताः । यत्र तु संख्याधिक्यं तत्र देवतामेदः ।

२ अनुयाजाः—दर्शपूर्णमासयागे त्रयोऽनुयाजाः । अत्र समिदादिवत् न त्रयाणां नाम श्रुतं किन्तु मन्त्रवर्णबोध्याया एव देवताया अत्रापि स्वीकारात्, तन्नामैव बर्हिः, नराशंसः, स्विष्टकृत्, इति नाम्ना व्यवहियन्ते । इमेऽनुयाजा अपि प्रयाजवद्विकृतौ नवैकादशादिसंख्याधिक्यं भजन्ते तत्रापि प्रयाजवदेव देवतान्तरं बोध्यम् ।

अपेक्षा भवति । तत्र तिस्रो मूलप्रकृतयः—दर्शपूर्णमासौ, अग्निहोत्रम्, अग्निष्टोमसंस्थाको ज्योतिष्टोमश्च । एषु च न कुतश्चित्कर्मणोऽङ्गान्यतिदिश्यन्ते ।

विकृतिः—यत्र कानिचिदेवाङ्गानि पठितानि इतराणि तु अपेक्षितानि अन्यत आनीयन्ते सा विकृतिः । यथा 'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' इति विहिता सौर्येष्टिः । तत्र हि स्वसन्निधाने न समग्राङ्गोपदेशः किन्तु 'प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति' इत्यादिकतिपयानामेवाङ्गानाम् । इतराणि तु दर्शपूर्णमासत एवानीयन्ते ।

त्यक्तस्य हविषो विहितदेशे आहवनीयादौ यः प्रक्षेपः स होम इत्युच्यते । स द्विविधः प्रधानहोमः, अङ्गहोमश्चेति । 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादयः प्रधानहोमाः तत्तत्फलोद्देशेन विहिताः । तत्र न प्रक्षेपमात्रं धात्वर्थः किन्तु प्रक्षेपः, उद्देशः, त्याग इति त्रितयमपि ।

यद्यपि एतदंशत्रयं यागेऽप्यविशिष्टं देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्य प्रक्षेपविशिष्टस्यैव यागपदार्थत्वात्, होमेऽपि देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागस्य सत्त्वात् । तथापि त्रयाणामंशानां समप्राधान्यं होमस्थले, यागस्थले तु प्रक्षेपस्याङ्गत्वम्, इतरयोः समप्राधान्यमिति विशेषः । अयमेव प्रक्षेपो यागाङ्गभूतोऽङ्गहोम इत्युच्यते । अयमेव प्रमेदः सूत्रकारेण जैमिनिना 'यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदायं कृतार्थत्वात्', 'तदुक्ते श्रवणाज्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात्' (जै० सू० ४।२।२८, २९) इति सूत्राभ्यां प्रकटीकृतः । 'यज्ञं व्याख्यास्यामः', 'द्रव्यं देवतात्यागः' (का० श्रौ० सू० १।२।१, २) इति कात्यायनोऽपि ।

अत्राङ्गत्वनिर्णायकानि श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्या रूपाणि षट् प्रमाणान्युक्तानि, तान्यपि सुखावबोधाय प्रसङ्गत उदाह्रियन्ते ।

तत्र श्रुतिर्नाम—

अङ्गत्वबोधने प्रमाणान्तरापेक्षां विना स्वातन्त्र्येण यः समर्थः शब्दः स श्रुतिरित्युच्यते । इयं श्रुतिस्त्रिविधा—विधात्री, अभिधात्री, विनियोक्त्री चेति । तत्र यः प्रवर्तनारूपविधिबोधकः शब्दः स विधात्रीत्युच्यते । स च लिङ्-लेट्-लोट्-तव्य-प्रत्ययादिः, तस्यैव हि विधायकत्वं शास्त्रकारैरभिमतं यथा-यजेत, यजानि, यष्टव्यमित्यादि ।

शक्त्या स्वार्थाभिधायकः शब्दः अभिधात्रीत्युच्यते । यथा—'व्रीहीनवहन्ति' इत्यत्र व्रीहिपदं सतुषद्रव्यव्रीहिरूपस्वार्थाभिधायकम् । यद्यपि इयं श्रुतिर्लिङ्गप्रमाणेऽन्तर्भूतैवाभाति शब्दगतस्यार्थप्रतिपादनसामर्थ्यस्यैव लिङ्गत्वात्, तथापि मन्त्रघटकीभूतपदानां यत् सामर्थ्यं तल्लिङ्गमित्युच्यते । विधिवाक्यगतस्य तस्यैव सामर्थ्यस्य श्रुतिवृत्तिमिति

बोध्यम् । अङ्गत्वबोधने या प्रमाणान्तरं नापेक्षते सा विनियोक्त्री श्रुतिस्तृतीया यथा—‘दध्ना जुहोति’ इत्यत्र दधिपदोत्तरं तृतीया श्रूयते सा च ‘कर्तृकरणयोस्तृतीया’ (पा० सू० २।३।१८) इत्यनेन करणत्वे कर्तृत्वे च विहिता । करणत्वं च, साधकतमं करणम्’ (पा० सू० १।४।४२) इत्यनेन यत्क्रियानिर्वृत्तौ अन्तरङ्गं साधनं तदेवोच्यते । एवं च दध्नेति तृतीयया श्रुतमात्रया स्ववाक्योपात्तहोमं प्रति स्वप्रकृत्यर्थस्य दध्नः साधकतमत्वरूपकरणत्वं बोध्यते । नात्र प्रमाणान्तरमपेक्ष्यते । तच्च करणत्वमेव अङ्गत्वापरपर्यायम् इति व्यवह्रियते । इयं द्वितीयातृतीयादिविभक्तिः श्रुतिरित्युच्यते । अत एव ‘निरपेक्षो रवः श्रुतिः’ इति लक्षणमुक्तं मीमांसकैः । इयं विभक्तिरूपा श्रुतिः । अत्र सत्यपि सर्वासां विभक्तीनां विभक्तित्वे समाने न सर्वासां श्रुतित्वम्, किन्तु द्वितीया-तृतीया-चतुर्थी-पञ्चमी-सप्तमीरूपाणां पञ्चानामेव विभक्तीनां श्रुतित्वम् । षष्ठ्यास्तु सम्बन्धमात्रबोधिकाया न श्रुतित्वम् । प्रथमाविभक्तेस्तु केषाञ्चिन्मते श्रुतित्वं केषाञ्चिन्मते न । अत्र द्वितीयाश्रुतेरुदाहरणं ‘व्रीहीन् प्रोक्षति’ इति । तृतीयाश्रुतेः ‘दध्ना जुहोति’, ‘व्रीहिभिर्यजेत’ इत्यादि । चतुर्थीश्रुतेः ‘विप्राय गां ददाति’, ‘आत्रेयाय हिरण्यं ददाति’ इत्यादि । पञ्चमीश्रुतेः ‘अग्नेस्तृणान्यपचिनोति’, ‘धान्याद्वा वारयति’ इत्यादि (लोके) । सप्तमीश्रुतेः—‘यदाहवनीये जुहोति’, ‘पदे जुहोति’ इत्यादि ।

कर्मषष्ठ्या अपि अङ्गत्वं केचनेच्छन्ति यथा ‘दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्’ इत्यत्र इन्द्रियकामस्येति द्वितीयार्थे षष्ठी । दध्ना इन्द्रियं भावयेदिति हि तदर्थः । श्रुतेरस्या विनियोक्त्र्या अन्ये अपि द्वे विधे स्तः समानाभिधानरूपा, एकपदरूपा चेति । तत्र यः शब्दः प्रकृतिप्रत्ययाद्यात्मना अविभाज्यः सन् अनेकधर्मविशिष्टः तत्तद्वर्मावच्छिन्नत्व-पुरस्कारेणानेकमर्थमभिदधाति स समानाभिधानश्रुतिरित्युच्यते । यथा ‘रामेण’ इत्यत्र रामप्रातिपदिकोत्तरं श्रूयमाणा एकैव विभक्तिः सा च विभागानर्हा, परन्तु तत्र विभक्तित्वम्, एकवचनत्वम्, पुंलिङ्गत्वमिति धर्मत्रयमस्ति । तत्र विभक्तित्वधर्मपुरस्कारेण करणत्वं ब्रूते, एकवचनत्वधर्मपुरस्कारेण एकत्वम्, पुंलिङ्गत्वपुरस्कारेण च पुंस्त्वमभिधत्ते । एतेषां त्रयाणामर्थानामभिधायक एक एव शब्दः समान एवेति समानाभिधानश्रुतिरित्युच्यते । एवं यजेतेत्याद्याख्यातस्थलेऽपि बोध्यम् । तत्रापि लिङ्त्वावच्छिन्नेन तेन प्रवर्तनायाः, आख्यातत्वावच्छिन्नेन तेन आर्थीभावनायाः, एकत्वावच्छिन्नेन एकत्वसंख्यायाश्च बोधनात् । अनेकेषामर्थानामभिधायकस्य शब्दस्य समानत्वात् समानाभिधानश्रुतिरिति ।

यत्प्रकृतिप्रत्ययरूपेण एकं पदं सत् प्रकृत्यात्मना कश्चिदर्थम्, प्रत्ययात्मना च कश्चिदर्थमवबोधयति सा एकपदश्रुतिः । यथा 'यजेत' इत्यत्र प्रकृत्या यागोऽभिधीयते, प्रत्ययेन च एकत्वम् । तत्र एकत्वात्मिकायाः संख्याया यागाङ्गत्वं तदेकपदश्रुत्या । इयं समानपदश्रुतिरित्यपि कचिदभिधीयते । अत्र विनियोक्या एव श्रुतेस्त्रिविधाया अङ्गत्वे प्रामाण्यम् । इतरयोस्तु प्रकारान्तरेण प्रामाण्यमङ्गीकृतं मीमांसकैः । इयं च श्रुतिरङ्गत्वबोधिका पूर्वमीमांसायां द्वितीयेऽध्याये निरूपिता । अन्या च काचित्पञ्चमाध्यायगोचरा । साऽनुष्ठेयपदार्थानां क्रमबोधिका । 'अथ ततः प्रथमं कृत्वा परिवीय' इत्येवमादिरूपा यथा—'अथैष ज्योतिः', 'ततो होतारं वृणीते', 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः', 'वेदं कृत्वा वेदिं करोति', यूपं परिवीय सवनीयं पशुमुपाकरोति, अत्र पूर्वं किञ्चिदनुष्ठाय अनन्तरं कर्तव्यत्वेन बोधनीये पदार्थे 'अथ' 'ततः' इत्यादिशब्दः प्रयुक्तः । एवं च आनन्तर्यक्रमरूपबोधको यः शब्दः स श्रुतिपदवाच्यः पाञ्चमिकः । अतश्च तृतीयाध्यायनिरूपिता श्रुतिरङ्गत्वबोधिका । पञ्चमाध्यायगता चानन्तर्यरूपक्रमबोधिकेत्यवगन्तव्यम् ।

लिङ्गम्—

तत्तत्पदार्थगतं सामर्थ्यं लिङ्गमित्युच्यते । तथा चोक्तं 'सामर्थ्यं सर्वभावानां लिङ्गमित्यभिधीयते' । एवं च यस्य यत्सामर्थ्यं तल्लिङ्गम् । यथा खनित्रस्य मृत्स्वनने सामर्थ्यम् । कुठारस्य वृक्षच्छेदने सामर्थ्यमित्यादि ।

तच्च द्विधा विभक्तं शब्दगतम्, पदार्थपदार्थगतं चेति । पदार्थगतं सामर्थ्यं च अनन्तरोदाहृतम् । शब्दगतं सामर्थ्यं च तत्तदर्थप्रकाशनरूपं यथा—'अग्निर्मूर्द्धादिवः' (शु० य० ३।१२) इति मन्त्रः अग्निं प्रकाशयति । 'इमं मे वरुण,' (शु० य० २।११) इति मन्त्रो वरुणं प्रकाशयति । एवं च तत्तत्पदार्थगतं स्वमर्थमालोच्य तत्तत्कार्ये तेषां तेषां यो विनियोगः क्रियते स लिङ्गात् । यथा खनित्रस्य स्वननसामर्थ्यं पर्यालोच्य स्वनने विनियोगः क्रियते । यथा वा 'हस्तेनावद्यति' इत्यत्र हस्तस्य कठिनद्रव्यावदान एव सामर्थ्यमवगम्य चरुपुरोडाशरूपहविरवदानं एव विनियोगः क्रियते न तु मांसाद्यवदानेऽपि । एवं 'स्वधितिनावद्यति' इत्यत्र स्वधितेः सामान्यतोऽवदानाङ्गत्वश्रवणेऽपि मांसावदाने एव तस्य सामर्थ्यं दृष्ट्वा तत्रैव तस्याङ्गत्वं प्रकल्प्यते न तु चरुपुरोडाशाद्यवदानेऽपि । इदमेवार्थगतं लिङ्गमित्युच्यते ।

शब्दगतं तु लिङ्गमर्थप्रकाशनरूपसामर्थ्यं पूर्वमुक्तम् । तेन तत्तन्मन्त्राणां तेषु तेषु

१ अवदानं नाम समुद्रतरूपेण तत्तद्यागसिद्धये सम्पादितानां हविषां सुवहस्तादिना हवनार्थं यद्ग्रहणं तदुच्यते ।

कार्येषु अङ्गत्वं बोध्यते । यथा 'बर्हिर्देवसदनं दामि' (मै० सं० १।१२) इति मन्त्रस्य बर्हिर्लवनप्रकाशकत्वरूपं सामर्थ्यं बुद्ध्वा अनेन मन्त्रेण दर्शपूर्णमासाङ्गभूतबर्हिर्लवनं कर्तव्यमिति बर्हिर्लवने विनियुज्यते । एवं सत्यपि लिङ्गस्य द्वैविध्ये शब्दगतस्यैव सामर्थ्यस्य लिङ्गत्वमित्यभिप्रयन्त्यर्थसंग्रहकारादयः सामर्थ्यं सर्वशब्दानां लिङ्ग-मित्यभिधीयत इति वाक्यमुदाहरन्तः । परन्तु शब्दगतार्थगतयोरुभयोरेव सामर्थ्ययो-र्लिङ्गत्वं ग्रन्थकारैरुक्तं तदेव युक्तमित्युत्पश्यामः ।

वाक्यम्—

'समभिज्याहारो वाक्यम्' इति सामान्यतो वाक्यलक्षणं कथयन्ति । समभिज्याहारश्च एकस्मिन्वाक्ये अङ्गित्वेन अङ्गत्वेन च अभिमतयोः पदार्थयोरुपादानं यथा — 'औदुम्बरो यूपो भवति' इत्यत्र यूपः अङ्गित्वेनाभिमतः, औदुम्बरत्वं चाङ्गत्वेन । तयोरौदुम्बरो यूपो भवतीत्येकस्मिन्वाक्ये सहोपादनमेव वाक्यम् । अत्र च लक्षणे अङ्गत्वबोधकद्वितीया-तृतीयाद्यभावे सतीति निवेशनीयम्, अन्यथा 'दध्ना जुहोति' इति श्रुतिविनियोगस्थानेऽपि वाक्यविनियोगः प्रसज्येत । यद्यप्यत्रापि समभिज्याहारोऽस्त्येव तथापि तत्र दध्नेति तृतीयाविभक्तेः श्रवणात् तस्याश्च श्रुतिरूपत्वात् श्रुतेश्च सर्वापेक्षया प्रबलत्वात् प्रधानेन व्यपदेशो भवतीति न्यायेन श्रुतेरेवोदाहरणमिदं न तु वाक्यस्य । एवं च श्रुतिवाक्य-स्थल्योरुभयत्रापि एकवाक्योपादानरूपसमभिज्याहारसत्त्वेऽपि तत्र यदि द्वितीया-तृतीयादिसंयोगस्तदा श्रुत्या विनियोगः, तदभावे तु वाक्यीयो विनियोग इति ध्येयम् । यत्तु 'एकतिङ् वाक्यम्' इत्यपि वाक्यस्य लक्षणं क्रियते वैयाकरणैः, 'पदसमूहो वाक्यम्' इति तु नैयायिकाः, तत्सर्वमर्थवबोधकस्य लौकिकस्य वाक्यस्य लक्षणम्, न तत्राङ्गाङ्गिभावावबोधनमस्ति । पूर्वोक्तं तु वाक्यमङ्गत्वबोधकप्रमाणेष्वन्तर्गतं मीमांसकैरभिधीयते ।

एकवाक्यम्—

एकवाक्यस्य लक्षणम्—“अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षञ्चेद्विभागे स्यात्” (जै० सू० २।१।४६) इति जैमिनिनोक्तम्, तस्यायमर्थः—वाक्यत्वेनाभिमतानां पदसमू-हानां मध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा ततो विभागे यदि पदान्तराणि साकाङ्क्षान्येवाव-तिष्ठन्ते न कञ्चनार्थमबोधयितुं शक्नुवन्ति, सर्वाणि पदानि मिलितानि च सन्ति एकमेवार्थ-मबोधयन्ति तदेकं वाक्यमिति, यथा 'देवस्य त्वा० गृह्णामि' (शु. य. १. १०) अत्र सर्वाणि पदानि मिलित्वा निर्वापरूपमेकमर्थं प्रतिपादयन्ति । देवस्यत्वेत्यादिनिर्वपामीत्य-न्तेषु पदेषु मध्ये कस्यापि पदस्य विभागे सति इतराणि पदानि साकाङ्क्षाण्येव सन्ति,

न च कञ्चनार्थमवबोधयन्ति समुदितान्येव हि निर्वापरूपार्थप्रतिप्रादकानि ।
अतः साकाङ्क्षत्वे सति एकार्थप्रतिपादकत्वरूपमेकवाक्यत्वं सर्वैरपि शास्त्रकारै-
रङ्गीक्रियते ।

प्रकरणम्—

‘उभयाकाङ्क्षाप्रकरणम्’ उभयोरङ्गभावेन अङ्गित्वभावेन चाभिमतयोर्वस्तुनोर्या
परस्पराकाङ्क्षा सा प्रकरणमित्युच्यते । तथा हि दर्शपूर्णमासप्रकरणे—‘आग्नेयोऽष्टा-
कपालः पुरोडाशः, इत्यादिवाक्यैरान्नेयादयो यागा विहिताः, तेषां च ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेत’ इति वाक्येन स्वर्गरूपफलार्थत्वमवगमितम् । दर्शपूर्णमासशब्दवाच्यैराग्ने-
यादिभिर्यागैः स्वर्गं सम्पादयेदिति । तेषां च आकाङ्क्षा उदेति कथं स्वर्गः सम्पादनीय
इति । यथा हि लोके कुठारेण छिनत्तीत्येतावदुक्ते यो नाम छेदनप्रकारं न जानाति
तस्य आकाङ्क्षोदेति कथमनेन कुठारेण द्वैधीभावः सम्पादयितुं शक्यत इति तद्वदत्रापि ।
अत्र लोके कुठारं हस्ताभ्यामुद्यम्य कुठाराग्रभागं काष्ठोपरि पातयेत्, एवं बहुवारं
निपातने कृते द्वैधीभावः सम्पद्यत इति वक्तव्यं भवति । एवमुक्ते तत्प्रकारमभिज्ञाय
तथैव कुर्वन्पुरुषः काष्ठे द्वैधीभावरूपं फलं प्राप्नोति । एवं कथमेभिः स्वर्गः सम्पादयितुं
शक्यत इत्याकाङ्क्षायामुदितायामन्वाधानादीनि ब्राह्मणतर्पणान्तान्यङ्गानि एवमेवा-
नुष्ठेयानि, एवमनुष्ठितेषु तेषु तैरुपकृता आग्नेयादयो यागाः स्वर्गरूपं फलं जनयन्ति
इत्युक्ते अन्वाधानादीन्यङ्गान्यनुष्ठातुमुद्यतः पुरुषो यथोक्तमनुतिष्ठन् तदुपकृतैर्दर्शपूर्ण-
मासयागैः स्वर्गरूपं फलं प्राप्नोति । अतश्च दर्शपूर्णमासयागानां कथंभावाकाङ्क्षयाः
सत्त्वाद् अन्वाधानादीनां क्रियाणां प्रयोजनाकाङ्क्षयाश्च सत्त्वाद् उभयाकाङ्क्षा वर्तते ।
अनया चोभयाकाङ्क्षया परस्परं सम्बन्धो भवति । अन्वाधानादिभिरङ्गकलापैर्दर्शपूर्ण-
मासोपकारं भावयेत् । तदुपकृतैर्दर्शपूर्णमासयागैः स्वर्गं सम्पादयन्ति । एवं च या
दर्शपूर्णमासयागानामन्वाधानादीनां च कर्मणां परस्पराकाङ्क्षा सैवोभयाकाङ्क्षारूपं
प्रकरणं तेन च उभयेषामङ्गाङ्गिभावः सिद्धयति । इदं च प्रकरणं द्वेधा कथ्यते
मीमांसकैः—महाप्रकरणम्, अवान्तरप्रकरणं चेति । तत्र प्रधानयागस्य तदङ्गानां च या
परस्परमुपकार्योपकारकभावविषयिणी आकाङ्क्षा सा महाप्रकरणमित्युच्यते यथा—
दर्शपूर्णमासप्रयाजयोः परस्पराकाङ्क्षा । दर्शपूर्णमासाः प्रधानानि प्रयाजाश्चाङ्गानि, तेषां
च याकाङ्क्षा सा महाप्रकरणम् । तदङ्गानां च या परस्परमाकाङ्क्षा सा अवान्तर-
प्रकरणम् । यथा—प्रयाजा दर्शपूर्णमासाङ्गभूताः तेषां तदङ्गानामभिक्रमणादीनां च या-
ऽऽकाङ्क्षा साऽवान्तरप्रकरणम् । अभिक्रमणं नाम—प्रयाजहोमकाले एकैकामाहुतिं

प्रति किञ्चित् किञ्चिदग्रे पदनिक्षेपरूपं गमनम् । इतिकर्तव्यता नाम—कथमिदं कर्तव्यमित्याकारिका याऽऽकाङ्क्षा सोच्यते । ‘पचेत्’ इत्युक्ते कथमहं पचेयमित्याकाङ्क्षोदेति अस्या एवेतिकर्तव्यतायाः कथम्भावाकाङ्क्षा, इत्थम्भावाकाङ्क्षा, प्रकरण-विशेषाकाङ्क्षा इत्यादिव्यवहार इति ।

स्थानम्—

अन्यतराकाङ्क्षा स्थानम् । अङ्गत्वेनाङ्गित्वेन च सम्बन्धयोग्ययोः पदार्थयोरन्यतरस्य स्वापेक्षितोपकारकलाभेन उपकार्यलाभेन वा निवृत्ताकाङ्क्षत्वे सति अन्यतरस्य तादृशाकाङ्क्षासत्त्वे इतरस्यापि आकाङ्क्षामुत्थाप्य यः परस्परं सम्बन्धः स स्थानमित्युच्यते । यथा—‘अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् स्वर्गकामः’ इत्यनेन काचनेष्टिः नक्षत्रेष्टिसंज्ञका विहिता । सा च औषधद्रव्यका दर्शपूर्णमासविकृतिः । तस्याश्च साध्याकाङ्क्षायां स्ववाक्योपात्तं स्वर्गादिकं साध्यत्वेनान्वेति । साधनाकाङ्क्षायां समानपदोपात्तो धात्वर्थः करणत्वेनान्वेति । तत इतिकर्तव्यताकाङ्क्षोदेति । उदितायां च तस्यां तच्छामकत्वेन स्वप्रकृतिभूताद् दर्शपूर्णमासयागात् प्रयाजादयो धर्मा अतिदिश्यन्ते । यद्यपि सौर्ययागसन्निधावपि उपहोमसंज्ञकाः केचन होमाः पठिताः । ते च सौर्ययागेन सह इतिकर्तव्यतया सम्बद्ध्यं शक्नुवन्ति । तथापि सौर्ययागो न तान् प्रथमतः स्वाकाङ्क्षाशामकत्वेन परिगृह्णाति, तेषां प्रथमतया स्वसन्निधावेव पठितत्वेन ततः पूर्वं कचिदपि तैरुपकारजननात्, स्वापेक्षितोपकारजननेऽनिश्चितत्वात् निश्चिततया कृतोपकाराणि प्रयाजादीनि प्राकृतान्येव स्वोपकारजनकत्वेनापेक्षन्ते, तेषां तु प्रकृतानुपकारसम्पादनेन कृतार्थत्वाद् आकाङ्क्षा विनिवृत्ता । शान्ताकाङ्क्षाणामपि तेषां पुनराकाङ्क्षामुत्थाप्य सौर्ययागेन साकं सम्बन्धः सम्पाद्यते । अतश्च सौर्ययागस्य साकाङ्क्षत्वात् प्रयाजादीनां च निराकाङ्क्षत्वाद् अन्यतराकाङ्क्षैव वर्धति, नोभयाकाङ्क्षा इति विकृतिप्राकृताङ्गयोर्थोऽङ्गाङ्गिभावेन सम्बन्धः सोऽन्यतराकाङ्क्षारूपस्थानप्रमाणेनैव । एवं प्राकृताङ्गसम्बन्धेन विनिवृत्ताकाङ्क्षायां प्रकृत्यां तस्याः पुनराकाङ्क्षामुत्थाप्य स्वसन्निधिपठिताङ्गैः साकं यः सम्बन्धः क्रियते सोऽप्यन्यतराकाङ्क्षयैव । विकृतिसन्निधौ पठितान्युपहोमादीनि अनन्यप्रयोजनानि स्वप्रयोजनलाभार्थं विकृतिसम्बन्धमपेक्षन्ते । विकृतिस्तु प्राकृतैरङ्गैर्निराकाङ्क्षा तिष्ठति । एवं निराकाराकाङ्क्षया प्रकृत्या सह साकाङ्क्षाणामुपहोमानां विकृतेराकाङ्क्षामुत्थाप्य यः सम्बन्धः सोऽप्यन्यतराकाङ्क्षारूपस्थानप्रमाणेन ।

एवं च यत्राङ्गाङ्गिनोरुभयोरपि स्वारसिकैवाङ्क्षा प्रकरणम् । यत्र तु द्वयो-

रन्यतरत्र प्रकारान्तरेण शान्ताकाङ्क्षत्वम्, अन्यतरस्य च साकाङ्क्षत्वम्, तत्र यो निरा-
काङ्क्षस्यापि आकाङ्क्षामुत्थाप्य इतरेण सम्बन्धः स स्थानमिति । इदमेव च क्रम
इत्यप्युच्यते । इदमङ्गत्वग्राहकेषु प्रमाणेषु पञ्चमं प्रमाणम् । इदमेव सादेश्यमित्युच्यते ।
सादेश्यं च समानदेशवत्त्वम् । समानदेशश्च पाठतोऽपि संभवत्यनुष्ठानतोऽपि । अत
इदं पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यमिति द्विधा विभक्तम् । तत्र पाठतः सादेश्यं यथा 'दैव्याय
कर्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायै' (शु० य० १।) इति मन्त्रः सान्नाय्ययागसन्निधौ पठित इति
कृत्वा सान्निध्यपाठात् सान्नाय्यपात्राङ्गं भवति । अनुष्ठानेन ययोः पदार्थयोरेकस्मिन्काले
एकस्मिन्देरो वाऽनुष्ठानं तयोरङ्गाङ्गिभावोऽनुष्ठानसादेश्यात् । यथा सोमयागाङ्ग-
भूतोऽग्नीषोमीयपशुयागो द्वितीयदिनकर्तव्यस्य सोमक्रमस्य सन्निधौ पठितः, तथापि
तत्र पाठे औपवसथ्याख्ये चतुर्थेऽहनि अनुष्ठानं तस्य विहितम्, तद्दिनकर्तव्यताङ्गमध्ये
उपाकरणनियोजनादयः पदार्थाः पठिताः, तेषां च तद्दिन एवानुष्ठानं कर्तव्यम् । तस्मिन्नेव
च दिनेऽग्नीषोमीयः पशुरुष्ठेय इति तेषां पदार्थानामग्नीषोमीयपशुयागाङ्गत्वमनुष्ठान-
सादेश्यात् समानदेशोऽनुष्ठानात् । अत्र देशशब्देन कालोऽभिधीयते एकस्मिन्काले
चतुर्थेऽहनीति यावत् । पाठसादेश्यमपि द्विधा विभक्तम्—यथाक्रमपाठः, सन्निधिपाठ-
श्चेति । यथाक्रमपाठः—प्रथमं पठितस्य यागस्य प्रथमपठितो मन्त्रोऽङ्गम् । द्वितीयं
पठितस्य यागस्य द्वितीयपठितो मन्त्रोऽङ्गमित्येवं रीत्या । सन्निधिपाठस्तूदाहृत एव ।

समाख्या—

इदमङ्गत्वबोधने षष्ठं प्रमाणम् । समाख्या संज्ञा । सा च यौगिकी गृह्यते तया-
ऽप्यङ्गत्वं बोध्यते । यथा—आध्वर्यवम्, औद्गात्रम्, हौत्रमित्यादिसंज्ञया तत्तद्वाग-
पठितेषु मन्त्रेषु पदार्थेषु वाऽध्वर्यादीनां कर्तृतयाऽङ्गत्वम् । रूढसंज्ञा तु लिङ्गेऽन्त-
र्भवति इति । अलं विस्तरेण ।

अस्मिन् संस्करणे पाठकसुखाय वर्णाः स्थूलाः सुस्पष्टा योजिताः । काण्डादौ
काण्डप्रतिपाद्या विषयाः समुल्लिखिताः । अध्यायादौ तद्विषयाः । प्रकरणादौ प्राकर-
णिका विषयाः शीर्षके लिखिताः । भूमिकाविस्तारहेतुर्विषयानुक्रमणिका च पृथङ्
निवेशिता । अतः पूर्वं प्रतिज्ञातादपि विस्तारादनावश्यकतया विरम्यते ।

मन्येऽनेन संस्करणेन पाठकानां स्यादेव विशेषलाभ इति । एवं विश्वेश्वर-
कृपया समाप्तमुद्रणस्यास्य ग्रन्थस्य सम्पादनकार्ये विषयसूची-कण्डिकासूचीनिर्माणादौ
च यदस्मत्प्रियशिष्येण गोयनकासंस्कृतमहाविद्यालयेऽच्युतग्रन्थमालासहायकसम्पादकेन
वेदाचार्येण श्रीवंशीधरशर्मणा सुबहुपरिश्रान्तमुपकृतं च तत्सर्वथा प्रशंसनीयम् ।

अतस्तस्मै सकलकल्याणास्पदायाशीःपरम्परां प्रयुञ्जे । अथ च प्रार्थये भगवन्तं यज्ञ-
 पुरुषमेतादृशकार्योद्यतं श्रीगौरीशङ्करगोयनकाश्रेष्ठिनं सपुत्रमायुष्मन्तं करोत्विति ।
 अन्ततो विबुधवरानधीतिनश्च सानुनयमभ्यर्थये—ग्रन्थमिमं यथावदुपयुज्य सफल-
 यन्तु सम्पादकीयं परिश्रमं वर्धयन्तु च प्रकाशयितुरतुलमुत्साहमिति ।

काशी
 वसन्तपञ्चमी
 १९९७

}

श्रीविद्याधरशर्मा
 (महामहोपाध्यायः)

सम्पादकीयम्

इह खलु सम्पादनीयेषु धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्षु पुरुषार्थेषु प्रथमो धर्म एवेतरमूलस्तम्भतया समाद्रियते धार्मिकप्रवरैः । सोऽयं धर्मा वेदप्रतिपाद्य इति वेद एव सर्वस्वं नामास्तिकधुरन्धराणाम् । वेदशब्दो हि विद्वातोः करणार्थं घञ्प्रत्यये कृते निष्पद्यते । वेद्यन्ते धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयोपाया येन स वेद इति । सायणाचार्य-स्त्वाह 'इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः' इति ।

तथा च स्मर्यते—

“प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एनं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ॥” इति ।

इत्थं हि प्रत्यक्षादिभिरन्यैश्च प्रमाणैर्योऽर्थो नावगम्यते स्वर्गादिरूपश्रेयःसाधनी-भूतं तमर्थं यः शब्दसमुदाय आवेदयति स एव वेदशब्दार्थ इति प्रत्येतव्यम् ।

तत्र 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' इति हि अद्यावधि प्रसिद्धिरस्ति । तत्र सन्ति बहूनि प्रमाणि तेषु कानिचिदिह निर्दिश्यन्ते—

'मन्त्रब्राह्मणमित्याहुः' (बौ० गृ० २।६।२) । 'आम्नायः पुनर्मन्त्राश्च ब्राह्मणानि च' (कौ० सू० १।३) । 'मन्त्रब्राह्मणं वेद इत्याचक्षते' (बौ० गृ० २।६।३) ।

'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' (आप० श्रौ० सू० २४।१।३१ सत्या० श्रौ० सू० १।१।७ कात्यायन परि० प्र० सू० । बौधा० गृ० सू० २।६।३) ।

'त्रिगुणं पठ्यते यत्र मन्त्रब्राह्मणयोः सह ।

यजुर्वेदः स विज्ञेयः शेषाः शाखान्तराः स्मृताः ॥' (च० व्यू०) ।

'ब्राह्मणं ब्रह्मसंघाते वेदभागे नपुंसकम्' (मे० को०) । इत्यादिवचनैर्बहु-भिराचार्यैर्ब्राह्मणभागस्य वेदत्वमेवाङ्गीकृतम् ।

अत एव 'तच्चोदकेषु मन्त्राख्या' (पू० मी० २।१।३२) इति मन्त्रलक्षणमा-चक्षाणस्य जैमिनिमुनेः 'शेषे ब्राह्मणशब्दः' (पू० मी० २।१।३३) इति ब्राह्मणलक्षणे मन्त्रभागादवशिष्टे वेदैकदेशे ब्राह्मणशब्द इत्यर्थकं 'शेषे' पदं सङ्गच्छते । अतस्तन्मतेऽप्यु-भयोरेव वेदत्वम् । अन्यथा 'शेषे' पदं व्यर्थं स्यात् ।

'मन्त्रब्राह्मणयोराहुर्वेदशब्दं महर्षयः' (षड्गुरुशिष्यः) ।

'मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं तावद्वेदस्यादुष्टं लक्षणम्' इति सायणः ।

'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनाम प्रोक्तमृगादिषु' (शु० नी० ४।२७१) ।

‘विधिमन्त्रयोरेकार्थ्यमैकशब्द्यात्’ (पू० मी० २।१।३०) । विधिब्राह्मणम्, तेन विधिमन्त्रयोरेकार्थता सिद्धा । ‘आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शनाम्’ (पू० मी० १।२।१) इत्यर्थवादखण्डनात्मकपूर्वपक्षसूत्रेऽपि जैमिनिमहर्षिणा ब्राह्मणस्य वेदत्वं निर्दिष्टम्, यतोऽर्थवादः प्राधान्येन ब्राह्मणस्यैव विषयः ।

तथा च जैमिनिसूत्राणां प्रख्यातव्याख्याता तत्र भवान् शबरस्वाम्यप्याह—
‘मन्त्राश्च ब्राह्मणं च वेदः’ (पू० मी० १।२।३३) । अथ च ‘वेदोऽखिलो धर्ममूलम्’ (मनु० २।६) इति वचनात्सकलस्य वेदस्य धर्ममूलता निर्दिष्टा । धर्मस्य लक्षणं च—
‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ इत्यादि । ‘अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत’ ‘अहरहः सन्ध्यामुपासीत’ ‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादिविधिवाक्यान्त्येव चोदना । मन्त्रभागे तु केवलं प्रार्थनैव दृश्यते न विधयः । विधीनां तु ब्राह्मणभागे एव सत्तास्ति । ‘धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः’ (मनु० २।१३) इति मनुवचने श्रुतिशब्देन ब्राह्मणभागास्यैव ग्रहणं धर्मस्य तस्मिन्नेव सत्त्वात् । अनेनापि ब्राह्मणभागस्य वेदत्वं सिद्धम् । ‘ब्राह्मणे तूदात्तानुदात्तौ भाषिकैस्वारौ’ (प्र० परि० ८) इति ब्राह्मणे स्वरविधानाद् ब्राह्मणभागस्य वेदत्वं सिध्यति । स्वरनियमश्च वेद एव, तथा चोक्तम्—‘स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियमः’ (शु० प्राति० १।१) । अत एव मन्त्रभागो ब्राह्मणभागश्चोभावेव वेदशब्देनोच्येते प्राक्तनैर्विद्वद्भिर्गृह्येते च ।

तत्र मन्त्रभागे यथर्वेदस्य प्राधान्यमेवं ब्राह्मणभागे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणस्यैव प्राधान्यम् । कथं चास्य प्रधानता इति तु श्रीगुरुचरणैः प्राकथने दर्शितमेव ।

ऋग्यजुःसामाथर्वभेदेन वेदस्य चातुर्विध्यं प्रसिद्धम् । एवं चतुर्धा विभक्ता अपि वेदा बहुशाखाभिन्नाः सन्ति । तथा चाह भगवान् पतञ्जलिः—

‘एकशतमध्वर्युशाखाः’ सहस्रवर्त्मा सामवेदः, एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधा-
थर्वणो वेदः’ (म० भा० पस्पशा०) इति ।

‘सहस्राध्वा सामवेदो यजुरेकशताध्वकम् ।

एकविंशत्यध्वयुक्तमृगवेदमृषयो विदुः ॥

नवाध्वाऽथर्वणोऽन्ये तु प्राहुः पञ्चदशाध्वकम्’ (पङ्गुरुशिष्यः) ।

तथा च—

एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।

शाखानां तु शतेनाथ यजुर्वेदमथाकरोत् ॥

सामवेदं सहस्रेण शाखानां च विभेदतः ।

आथर्वणमथो वेदं विभेद नवकेन तु ॥

(कूर्मपुरा० ४९।५१-५२)

१ छान्दोगा बहुवृत्ताश्चैव तथा वाजसनेयिनः ।

उच्चनीचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यते ॥

इत्यनेन तु केपाश्चिन्मतेऽध्वर्ववेदस्य पञ्चदशशाखावत्त्वमपि सिध्यति । एवं प्रतिवेदं बहुशाखानां नामानि ग्रन्थान्तरेषु श्रूयन्ते तासु कतिचिदेवोपलभ्यन्ते कतिचिच्च कालवशाद्विनष्टाः ।

एवं प्रतिशाखं ब्राह्मणं भवेदिति न्यायेनानुमीयते यद् बहूनि ब्राह्मणान्यासन् तेषु कतिचिदिह निर्दिश्यन्ते—

उपलभ्यमानानि ब्राह्मणानि—

तत्रगर्वदे—

(१) ऐतरेयब्राह्मणम्—अत्र ब्राह्मणे अष्टौ पञ्चिकाः, चत्वारिंशदध्यायाः, पञ्चाशीत्युत्तरद्विशतं खण्डाः सन्ति । तत्रादितः पञ्चिकापट्के सोमयागनिरूपणम् । अवशिष्टे पञ्चिकाद्वये च राज्याभिषेककथनम् ।

(२) शाङ्खायनब्राह्मणम्—अत्र त्रिंशदध्यायाः सन्ति ।

अस्यैव कौपीतकीतिनामान्तरं केचन मन्यन्ते । केचिच्च तस्य पृथगस्तित्वं स्वीकुर्वन्ते ।

यजुर्वेदे—

(१) माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणम्—शतं पन्थानो यस्येति व्युत्पत्त्याऽस्य शतपथाभिधेयता । के च ते पन्थान इति जिज्ञासायां पथिशब्दस्यात्राध्यायपरत्वमङ्गीकार्यम् । अस्ति ह्यस्मिन्नध्यायशतकम् । अत्र चतुर्दशकाण्डानि, शतमध्यायाः, अष्टपष्टिः (६८) प्रपाठकाः, अष्टात्रिंशदुत्तरचतुःशतं (४३८) ब्राह्मणानि, चतुर्विंशत्युत्तरपट्शताधिकसप्तसहस्रं (७६२४) कण्डिकाश्च सन्ति । तत्र प्रथमकाण्डे—दर्शपूर्णमासयागः । द्वितीयकाण्डे—अग्निहोत्रम्, पिण्डपितृयज्ञः, दाक्षायणयज्ञः, नवान्नेष्टिः, चातुर्मास्यानि च । तृतीयचतुर्थकाण्डयोः—सोमयागः । पञ्चमकाण्डे—वाजपेयराजसूयौ । षष्ठादिदशमान्त (६-१०) काण्डेषु चयनम् । एकादशे—पशुबन्धः, पञ्चमहायज्ञाः, मित्रविन्देष्टिः, दर्शपूर्णमासादिशेषश्च । द्वादशे—द्वादशाहसत्रम्, संवत्सरसत्रम्, सौत्रामणी च । त्रयोदशे—अश्वमेधः, पुरुषमेधः, सर्वमेधः, पितृमेधश्च । चतुर्दशे—प्रवर्ग्यः, बृहदारण्यकं च ।

(२) काण्वशतपथब्राह्मणम्—अत्र सप्तदश काण्डानि, चतुरधिकमेकशतम् (१०४) अध्यायाः, पञ्चत्रिंशदधिकचतुःशतं (४३५) ब्राह्मणानि, षडुत्तराष्टशताधिकपट्सहस्राणि (६८०६) कण्डिकाश्च विद्यन्ते ।

अत्रापि माध्यन्दिनीयशतपथोक्ता एव विषयाः किञ्चिद्व्यत्ययेन प्रतिपादिताः । यथा प्रथमकाण्डे—अग्निहोत्रम्, पिण्डपितृयज्ञः, दाक्षायणयज्ञः, चातुर्मास्यानि । द्वितीयकाण्डे—दर्शपूर्णमासेष्टिः । तृतीयकाण्डे—अग्निहोत्रार्थवादः, दर्शपूर्णमासार्थवादः । चतुर्थकाण्डे—सोमयागः । पञ्चमकाण्डे—सोमयागशेषः । षष्ठकाण्डे—

वाजपेयः । सप्तमकाण्डे—राजसूयः । अष्टमकाण्डे—उखासम्भरणम् । नवमादि-
द्वादशान्तकाण्डेषु—चयनम् । त्रयोदशे काण्डे—आधानकालः, पथिकृत्, शंयुवाकः,
पत्नीसंयाजाः, पशुबन्धः । चतुर्दशे—सौत्रमणी । पञ्चदशे—अश्वमेधः । षोडशे—
प्रवर्ग्यः । सप्तदशे—बृहदारण्यकम् ।

(३) तैत्तिरीयब्राह्मणम्—अत्र त्रीण्यष्टकानि, कचिदष्टकस्थाने काण्डशब्दोऽपि
प्रयुक्तः । अष्टाविंशतिः प्रपाठकाः, त्रिपञ्चाशदुत्तरत्रिंशत् (३५३) अनुवाकाश्च सन्ति ।

सामवेदे—

(१) ताण्ड्यब्राह्मणम्—अत्र पञ्चविंशतिः प्रपाठकाः, सप्तचत्वारिंशदधिकत्रिंशत्
(३४७) खण्डाश्च वर्तन्ते । सायणाचार्यस्तु प्रपाठकस्थानेऽध्यायशब्दं प्रयुक्तवान् ।
अस्मिन् ह्यग्निष्टोमसंस्थाकं ज्योतिष्टोममारभ्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्ताः सर्वे सोमयागाः
प्रतिपादिताः ।

(२) षड्विंशत्रा०—अत्र पञ्च प्रपाठकाः, अष्टाचत्वारिंशत् खण्डाश्च सन्ति ।

(३) मन्त्रब्राह्म०—अस्मिन्द्वौ प्रपाठकौ, षोडश खण्डाश्च सन्ति ।

(४) दैवतब्राह्म०—अस्मिन्त्रयः खण्डाः, द्विपष्टिः कण्डिकाश्च सन्ति । अत्र
विशेषतश्छन्दसामेव वर्णनम् ।

(५) आर्षेयब्रा०—अत्र त्रयः प्रपाठकाः, द्व्यशीतिः खण्डाश्च सन्ति । अस्मि-
न्ब्राह्मणे साम्नामार्षानुक्रमणी ।

(६) सामविधानब्रा०—अत्र त्रयः प्रपाठकाः, पञ्चविंशतिः खण्डाश्च सन्ति ।
अस्मिन्नभिचारादिकर्मणां वर्णनम् ।

(७) संहितोपनिषद्ब्राह्म०—अत्रैकः प्रपाठकः पञ्च खण्डाश्च ।

(८) वंशब्राह्म०—अत्र खण्डत्रयमस्ति । तत्र सामवेदाचार्याणां वंशपर-
म्परा निरूपिता ।

(९) जैमिनीयब्राह्म०—अत्र द्व्यशीत्युत्तरैकादशशतं (११८२) खण्डा विद्यन्ते ।
अस्यैव तलवकारब्राह्मणमित्यपि नामान्तरम् ।

(१०) जैमिनीयार्षेयब्रा०—अत्र चतुरशीतिः खण्डाः सन्ति ।

अथर्ववेदे—

(१) गोपथब्राह्मणम्—अत्रास्ति पूर्वभाग उत्तरभागश्चेतिभागद्वयम् । पूर्वभागे
पञ्च प्रपाठकाः, उत्तरभागे च षट् प्रपाठकाः सन्ति । 'तत्र गोपथः शतप्रपाठकं ब्राह्मण-
मासीत् । तस्यावशिष्टे द्वे ब्राह्मणे पूर्वमुत्तरं च' (आ० च०) अनेन त्वनुमीयते
यद्ब्राह्मणमिदं पुरा बृहदासीत् ।

ग्रन्थान्तरेषु नामत उपलभ्यमानानि ब्राह्मणानि यथा—

(१) चरकब्राह्मणम् । (२) श्वेताश्वरब्रा० । (३) काठकब्रा० । (४) मैत्रायणीयब्रा० । (५) जाबालब्रा० । (६) स्वाण्डिकेयब्रा० । (७) औखेयब्रा० । (८) हारिद्रविकब्रा० । (९) आह्वरकब्रा० । (१०) कङ्कतिब्रा० । (११) गालवब्रा० । (१२) तुम्बकब्रा० । (१३) आरुणेयब्रा० । (१४) पैङ्गायनिब्रा० । (१५) सौलभब्रा० । (१६) शैलालिब्रा० । (१७) पराशरब्रा० । (१८) माषशराविब्रा० । (१९) कापेयब्रा० । (२०) अन्वाख्यानब्रा० । (२१) भाल्लविब्रा० । (२२) शाट्यायनब्रा० । (२३) कालवविब्रा० । (२४) रौरुकिब्रा० ।

एतेषां ब्राह्मणानां ग्रन्थान्तरेषु नामान्येव श्रूयन्ते । आकृतितत्स्वेतानि नोपलभ्यन्ते । एवमन्यान्यपि बहूनि ब्राह्मणान्यासन्नित्यनुमीयते ।

सम्पूर्णमिदं माध्यन्दिनीयं शतपथब्राह्मणमद्यावधि स्थानद्वय एव मुद्रितम् । अजमेरनगर्या जर्मनप्रदेशे च ।

तत्र पुस्तकद्वये बह्व्योऽक्षन्तव्या अशुद्धयो दरीदृश्यन्ते । अतोऽच्युतग्रन्थमाला-
व्यवस्थापकैः संशुद्धं संस्करणं प्रकाशयितुमेतत्सम्पादनकार्यं मत्सतीर्थ्यो वेदाचार्यः
श्रीचन्द्रधरशर्मा नियोजितः । स चास्य प्रथमभागं सम्पाद्य द्वितीयभागारम्भ एव
पञ्चत्वं गतः । पूर्ववत्तत्कार्यं संचालयितुं कृतमतिना मयास्य शोधनसमये पुस्तक-
चतुष्टयात्सहाय्यमलयायि ।

तत्र प्रथममादर्शपुस्तकं हस्तलिखितमतिप्राचीनं च पं० श्रीमदमरनाथशास्त्रिणाम् ।
द्वितीयं हस्तलिखितमस्मदाराध्यश्रीगुरुचरणानाम् ।
तृतीयं लिपजिग् (जर्मन) नगरे मुद्रितम् ।
चतुर्थम् अजमेरनगर्या मुद्रितम् ।

प्रणतयः

यैराबाल्याच्छुक्रशावक इवाहं स्नेहाल्लालितः पालितोऽध्यापितश्च येषां चाशि-
षैवैतत्सम्पादनकार्यक्षमोऽभवं तेषामाराध्यचरणानां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां साक्षाद्वेद-
मूर्तीनां विद्वन्मूर्द्धन्यानां महामहोपाध्यायादिविविधविरुदभाजामस्मद्गुरूणां पण्डित-
प्रवरश्रीविद्याधरशर्मगौडमहोदयानां चरणसरोरुहेषु सादरं सविनयं च समर्पयामि
प्रणतिततोः ।

कृतज्ञता

यैरतिप्राचीनहस्तलिखितादर्शपुस्तकप्रदानेनानुगृहीतस्तेषां पण्डितप्रवरश्रीमदमर-
नाथदीक्षितमहोदयानां कृते च चिरकृतज्ञतां प्रकटयामि ।

धन्यवादाः

ये च मध्ये मध्ये स्वसम्मतिप्रदानेनोपकृतवन्तस्तेभ्योऽच्युतग्रन्थमाला-विश्व-
नाथपुस्तकालययोरध्यक्षेभ्यः साहित्याचार्यपण्डितप्रवरश्रीकृष्णपन्तशास्त्रिभ्यो वितरामि
धन्यवादानेकान् ।

यत्र तत्रोपलब्धान् पाठभेदानधो निवेश्य दुरुहस्थलेषु च टिप्पणमपि संयोज्याऽत्र
प्रतीकनिर्दिष्टानां तत्तद्वेदस्थमन्त्राणां स्थानसङ्केतश्चाधो निवेश्य प्रकाश्यतेऽयं माध्यन्दि-
नीयशतपथब्राह्मणद्वितीयभागः ।

माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणकण्डिकानामकाराद्यनुक्रमणिका चान्ते निवेशिता, या
चाद्यावधि कुत्रापि न मुद्रितासीत् । अत आशासे सर्वमेवैद्वद्बहुपयोगि सम्पत्स्यते
स्वाध्यायशीलेभ्यो वैदिकधर्मावलम्बिभ्यः ।

एवं भूयांसमायासमङ्गीकृत्य सविशेषावधानं संशोधितेऽप्यत्र ग्रन्थे मदीयाल्प-
मतिदोषाद् दृष्टिदोषादक्षरयोजकमुद्रकादिदोषाद्वा यत्र कचिदुपलब्धा अशुद्धीरूपेक्षमाणा
गुणैकपक्षपातिनो विपश्चिद्वर्या मात्सर्य्यमुत्सार्य्य स्वयमेवात्र नयनार्पणयासमङ्गीकृत्य
वेदसुधासौहित्यं भजन्तः करिष्यन्त्येव मामकीनं परिश्रमं सफलमिति मुदढमवधारयन्
प्रसादयामि स्वतः प्रकाशं शाश्वतं श्रीवेदपुरुषमनेन व्यापारेणेति निवेदयति—

अधिकाशि
महाशिवरात्रिः १९९७
सोमवासरः

}

म० म० पण्डितप्रवरश्रीविद्याधरशर्मणामन्तेवासी
वेदाचार्यः श्रीबंशीधरमिश्रगौडः

माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणद्वितीयभाग-

विषयसूची

—*—

सप्तमं काण्डम्

प्रथमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—गार्हपत्यचयनम्—तत्र गार्हपत्यचितिस्थाने पतितानां तृणपर्णादीनां पलाशशाखयापसारणम्, तत्स्थाने क्षारमृत्तिकानिपातनम्, सिकतानिवापः, एकविंशत्या परिश्रिद्धिः परिश्रयणम्, एकविंशत्येष्टकाभिश्चयनम्, तत्रोत्थामेः स्थापनादि च ।

द्वितीयब्राह्मणे—प्रजापतिशरीरविश्लेषप्रतिपादनादि । गार्हपत्यस्य त्रिचितित्वमेकचितित्वं वा, चितिधिष्ण्याद्यर्थवादश्च ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—आख्यायिकया प्रयोजनप्रतिपादनपुरःसरं नैर्ऋत्यां तिसृणां नैर्ऋतीष्टकानामुपधानम्, शिक्यादीनां प्रक्षेपः, शालाद्वार्योपस्थानञ्चेति ।

द्वितीयब्राह्मणे—औदुम्बरे सीरेऽनडुहां योजनम्, क्षेत्रकर्षणम्, अनडुहां सीराद्विमोचनम्, तेषां दानञ्चेति ।

तृतीयब्राह्मणे—कुशस्तम्बोपधानम्, अभिहोमादिकम्, कुशस्तम्बोपरि पञ्चगृहीताज्यहोमश्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—कर्षणक्रमेण सीतासूदकप्रक्षेपः, सर्वौषधवपनश्च ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—साम्निचित्ये क्रतौ सौमक्यणकालविधानम्, आतिथ्येष्टिः, आहवनीयपरिश्रितोऽभिमन्त्रणम्, तत्र पुष्करपर्णोपधानम्, लोणेष्टकोपधानम्, उत्तरवेदिनिर्माणम्, इष्टकाप्रोक्षणञ्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—आनडुहे चर्मणि प्रथमचित्तीष्टकानामुपधानादि, इष्टकाप्रोक्षणम्, अग्निक्षेत्राश्वरोहणादि च ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—अग्निग्रहणम्, सत्यसामगानम्, कुशस्तम्बपुष्करपर्णोपधानम्, रुक्मसुवर्णपुरुषोपधानम्, सर्पनामभिरुपस्थानम्, पञ्चगृहीताज्यहोमः, दक्षिणोत्तरतः सचोरुपधानञ्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—स्वयमातृणादूर्वेष्टकाद्वियजूरेतःसिन्ध्वज्योतिर्ऋतव्याषादेष्ट-
कोपधानम् ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—कूर्मोपधानम्, तस्य दधिमधुघृतैरभ्यञ्ज-
नम्, कूर्मस्य कम्पनम्, उल्लखलमुसलोपधानम्, उखोपधानम्, तत्राज्येन होमश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—उखायां पशुशीर्षाणामुपधानम्, पशुशीर्षेषु सुवर्णशकल-
प्रक्षेपः, पशुशीर्षाणां स्थापनक्रमः, चित्यामेरुपस्थानम्, अपत्येष्टकानामुपधानञ्च ।

सप्तमं काण्डं समाप्तम् ।

अष्टमं काण्डम्

प्रथमाध्यायस्य प्रथमद्वितीयब्राह्मणयोः—प्राणभृत्संज्ञकेष्टकोपधानम्, तासां
संख्या च ।

तृतीयब्राह्मणे—प्राणभृच्छब्दनिर्वचनम्, तत्स्तुतिश्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—प्राणभृदिष्टकानिधानस्थानादिनिरूपणम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—द्वितीयायां चितावश्विनीलोकम्पृणा-ऋत-
व्येष्टकोपधानम्, पुरीषावापश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—द्वितीयस्यां चितौ वैश्वदेवीष्टकोपधानम् ।

तृतीयचतुर्थब्राह्मणयोः—द्वितीयस्यां चितौ प्राणभृदपस्या-वयस्या-लोक-
म्पृणोपधानम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—तृतीयस्याश्चितेश्वयनम्—तत्र स्वयमातृ-
णादिश्येष्टकोपधानम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—तृतीयस्यां चितौ विश्वज्योतिर्ऋतव्याप्राणभृदिष्टकोपधानम् ।

तृतीयब्राह्मणे—तृतीयस्यां चितौ छन्दस्येष्टकोपधानादि ।

चतुर्थब्राह्मणे—बालखिल्या-लोकम्पृणोपधानम्, पुरीषावापश्च ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—चतुर्थचितेश्वयनम्—तत्र जङ्घामात्र्या-
दिस्तोमेष्टकोपधानम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—चतुर्थ्यां चितौ स्पृतर्तव्येष्टकोपधानम् ।

तृतीयब्राह्मणे—सृष्टीष्टकोपधानम्, लोकम्पृणोपधानञ्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—स्तोमचित्यर्थवादः ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—पञ्चम्याश्चितेश्चयनम्—तत्रासपत्नेष्टकोप-
धानम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—पञ्चम्यां चितौ छन्दस्येष्टकोपधानम्, तदर्थवादश्च ।

तृतीयचतुर्थब्राह्मणयोः—पञ्चम्यां चितौ स्तोमेष्टकोपधानम्, तदुपधानस्थान
निरूपणम्, पुरीषावापश्च ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—नाकसत्पञ्चचूडेष्टकोपधानम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—छन्दस्येष्टकोपधानादिकम् ।

तृतीयब्राह्मणे—गार्हपत्यचयनम्, तत्पशंसा च ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—ऋतव्या विश्वज्योतिः स्वयमातृणाविक-
र्ण्यर्थवादः ।

द्वितीयब्राह्मणे—लोकगृणेष्टकोपधानम्, इष्टकापरिमाणञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—इष्टकासु पुरीषनिवापः, स्वयमातृणा—विकर्ण्युपधानञ्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—पञ्चम्याश्चितेः सुवर्णशकलसहस्रेण प्रोक्षणम्, पुरीषेणा-
च्छादनञ्च ।

अष्टमं काण्डं समाप्तम् ।

नवमं काण्डम्

प्रथमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—शतरुद्रियहोमः निरूपणम्, तत्र होमफलम्,
हवनीयद्रव्यम्, होमाधिकरणीभूतं साधनम्, होमाधारभूतं स्थानञ्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—चित्याग्नेः परिषेकः, मण्डूकादियुक्तवेणुनाग्निक्षेत्रे विकर्षणा-
दिकञ्च ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—औपवसथ्यदिवसकर्तव्यतानिरूपणम्, यज-
मानस्य वाग्विसर्जनम्, अध्वर्योराज्यग्रहणम्, चित्यारोहणम्, तत्र होमादिविधिः,
प्रवर्ग्योत्सादनं च ।

द्वितीयब्राह्मणे—प्रवर्ग्योत्सादनानन्तरं सञ्चिते इष्टकासमूहे स्थापनायाऽग्निं प्रणेतुं
तावच्छालाद्वार्ये पञ्चगृहीताज्यहोमः, षोडशगृहीताज्यहोमः, औदुम्बरसमिदाधानञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—अग्निप्रणयनम्, प्रतिप्रस्थातृकर्तृकोऽध्वर्यादीनां प्रेषः । अप्रति-
रथजपादि च ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—वैश्वानरपुरोडाशहोमः, मारुतपुरोडाशहोमः,
तद्विश्रयणासादने, समिदाधानम्, पूर्णाहुतिहोमश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—वसोर्धाराहोमः, तत्प्रशंसा, ग्रहहोमश्च ।

तृतीयब्राह्मणे—यज्ञक्रतुहोमः, अयुग्मस्तोमहोमः, युग्मस्तोमहोमः, वयोहोमः,
नामग्रहहोमः, करुपहोमः, वसोर्धाराहोमस्याऽर्थवादश्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—वाजप्रसवीयहोमः, पार्थहोमः, यजमानाभिषेकश्च ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—राष्ट्रभृद्धोमः, तदर्थवादः, रथशिरसि पञ्च-
गृहीताज्यहोमश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—वातहोमादिः, रथस्याऽश्वानां दानञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—धिष्ण्यचयनविधिः ।

चतुर्थब्राह्मणे—अग्नियोजनाख्यं कर्म, अग्निविमोचनञ्च ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—पयोव्रतादिमीमांसा ।

द्वितीयब्राह्मणे—चित्युपस्थानम् ।

नवमं काण्डं समाप्तम् ।

दशमं काण्डम्

प्रथमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—चित्याग्नेः संवत्सररूपत्वं, तस्य प्राजापत्या-
त्मना स्तुतिः, स्तोत्रशस्त्रस्तुतिश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—चितिसम्पत्तयः—पूर्वं महाव्रतयज्ञे सहप्रयुक्तानि अग्निचयन-
महाव्रतमाममहदुक्थशस्त्राणि त्रीण्यपि पक्ष्याकाराणि अधिदेवं पृथिव्यन्तरिक्ष-
बुल्लोकात्मकानि, अध्यात्मं मनःप्राणवाग्रूपाणि इति, ज्योतिष्टोमयज्ञ एवैतेषां त्रयाणां
सम्पादनप्रकारकथनञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—प्रजापतेर्मर्त्यामृतादिकृत्स्नशरीरसम्पादकत्वेन स्तुतिः ।

चतुर्थब्राह्मणे—प्रजापतेर्मरणधर्मकस्थूलशरीरगतमज्जादिरूपत्वेन हिरण्यरूप-
त्वेन देवतानामन्नरूपत्वेन च स्तुतिः, पक्षिमक्षणवर्जनं व्रतञ्च ।

पञ्चमब्राह्मणे—अग्निचयनकर्मणोऽभ्याधानाभ्याधेयहविरग्निहोत्रदर्शपौर्णमासेष्टि-
पशुचातुर्मास्यसोमाध्वरराजसूयादिसर्वयज्ञात्मकत्वप्रतिपादनम्, यज्ञवीर्याणां मीमांसा च ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—चित्याग्नेः पक्षिरूपत्वप्रतिपादनम्, तत्पक्ष-
पुच्छयोः परिमाणकथनञ्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—चित्याग्नेः सप्तपुरुषपरिमाणत्वनिरूपणम्, पक्षपुच्छयोश्चाऽर-
न्निवितस्तिपरिमाणत्वप्रतिपादनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—प्राकृतस्य सप्तविधोमेर्वैकृतेष्वन्त्यस्यैकशतविधोमेश्च वेदि-
मानम्, तत्रेति कर्तव्यता च ।

चतुर्थब्राह्मणे—एकशतविधस्याऽग्नेः सर्वकामरूपत्वेन आदित्यात्मना स्तुतिः,
तस्य सप्तविधप्राकृतमिसंख्यया सम्पत्तिप्रकारः, सप्तविधस्य चैकशतविधसंख्यया
सम्पत्तिश्च ।

पञ्चमब्राह्मणे—चित्याग्नेः कालप्रतिपादनम्, चित्तिपुरीषमीमांसा च ।

षष्ठब्राह्मणे—प्रजापतेः प्रकारान्तरेणैकशतसंख्याकत्वम्, सप्तविधामिना
सम्पत्तिः, अधिदैवाधियज्ञाध्यात्मत्रयविषये संवत्सरचित्यामिपुरुषाणां पञ्चविधत्वम्,
चयनस्यामृतत्वप्राप्तिःफलञ्च ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—चित्याग्नेः चक्षुरादिसप्तावयवानां छन्दोमयत्वम्,
गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसां वीर्यरूपत्वेन स्तुतिश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—वेदवादिप्रश्नोत्तराभ्यां शिरोम्रीवादीनां छन्दोमयत्वनिरूपणम् ।

तृतीयब्राह्मणे—धीरमहाशालनाम्नोर्महर्ष्योः प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामग्नेः सर्वदेवता-
समष्टिरूपप्राणवाग्वात्मकत्वप्रतिपादनम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—बहुविधैः प्रश्नप्रतिवचनैः पुरुषस्याऽर्करूपतया स्तुतिः ।

पञ्चमब्राह्मणे—यजुषो विधायकब्राह्मणयोर्निर्वचनम्—तत्राधिदैवाध्यात्मभेदे-
नार्थप्रतिपादनम्, मन्त्रब्राह्मणप्रसङ्गादुपनिषदः स्तुतिः, तत्स्वरूपनिर्वचनादि, यजुषा-
मुपांश्वनुष्ठानप्रतिपादनञ्च ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—आहवनीयामिरूपप्रजापतेश्चित्याग्निमन्त्रत्वेन
परिकल्प्य तयोर्भोक्तृभोग्ययोरभिचित्ययोर्द्वन्द्वस्यार्क्यमहाव्रतोकथनामभिर्नर्गम्यजुः-
सामवेदत्रयपरिभाषासिद्धैर्व्यवहार्यत्वेन स्तुतिः, रुक्मपुरुषयोरिष्टकापुरीषचित्योश्चित्या-
हवनीययोश्चेन्द्राग्न्यात्मना स्तुतिः, प्रजापतिरूपाहवनीयस्य तत्र हूयमानमहाव्रतीयग्रह-
रसस्य यद् द्वन्द्वं सम्पद्यते तस्यार्क्यव्रतोकथनामभिर्व्यपदेश्यत्वम्, कलाभिः सप्त-
दशात्मकस्य चित्यामिरूपस्य प्रजापतेः सोमयागोऽन्नं तयोरधिदैवमादित्यचन्द्रात्मना,
अध्यात्मं प्राणान्नात्मना च स्तुतिः, त्रिष्वपि स्थानेष्वर्क्यादिनामत्रयप्रतिपाद्यत्वञ्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—अग्नेरिष्टकानां च संवत्सरतदवयवाहोरात्रमुहूर्तात्मकत्वप्रति-
पादनम्, मन्त्ररूपत्वप्रतिपादनञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—संवत्सररूपप्रजापतेर्मृत्युवन्तकरूपत्वम्, तद्रूपोपासनस्य फलम्, अग्निचयनस्यामृतलक्षणं फलम्, परिश्रित्यजुष्मतीलोकम्पृणेषुकानां संख्या च ।

चतुर्थब्राह्मणे—संवत्सररूपभेः, तदवयवानां च सहसरूपत्वेनोपासनम्, तत्फलञ्च ।

पञ्चमब्राह्मणे—ज्यष्टिरूपाग्निविषयोपासना, वाय्वादित्यसंवत्सराणामग्नित्वप्रतिपादनञ्च ।

षष्ठमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—त्रयीमयादित्येऽग्न्युपासना ।

द्वितीयब्राह्मणे—सूर्यमण्डलार्चिःपुरुषत्रयस्याधिदैवाधियज्ञाध्यात्मपरत्वेनार्थप्रतिपादनम्, तत्राधिदैवमयमर्थः—चयनगतबृहदुक्थमहाव्रतामित्रयं क्रमेण मण्डलार्चिः—पुरुषरूपत्वेनोपासनीयमिति, अधियज्ञमयमर्थः—चयनगतरुक्मपुष्करपर्णाहिरण्यपुरुषाणां मण्डलादित्रयम्, एवं दक्षिणाम्रिगतशुक्लकृष्णवर्णतदन्तर्वर्तिपुरुषाणां मण्डलादित्रयरूपत्वेनोपासनमिति । लोचने हि शुक्लरूपं कृष्णरूपं चास्ति तदन्तर्वर्ती पुरुषश्च दृश्यते, एतत्प्रसङ्गेन सव्यलोचनगतपुरुषस्य मिथुनत्वसम्पादनम्, अथ पुरुषस्य मृत्युत्वमुपजीव्यम्, मृत्युगतैकत्वबहुत्वान्तिकदूरत्वमीमांसा, तस्यैव पुरुषस्य बहुधोपासनम्, तत्फलञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—सकलपुरुषवर्तिमनोवाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रकर्माग्निवृत्तिसम्पाद्यचित्याग्निविषयोपासनानिरूपणम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—भूम्यादिलोकत्रयादित्यनक्षत्रच्छन्दःसंवत्सरात्मनां चित्याग्निरूपत्वेनोपासना, 'विद्यया तदारोहन्ति' (क० १६) इत्यादिना केवलकर्मनिन्दापुरःसरं विद्याप्रशंसा च ।

पञ्चमब्राह्मणे—चित्याग्नेः सर्वदिगभिमुखत्वनिरूपणम्, पृथक् शिरसो निरूहणाभावश्च ।

षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—वैश्वानरविद्यानिरूपणम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—पुरुषस्याग्निविधत्वाकं विधत्वोक्तविधत्वनिरूपणम् ।

तृतीयब्राह्मणे—शाण्डिल्यविद्याप्रतिपादनम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—अश्वावयवेषु विराडवयवोपासना ।

पञ्चमब्राह्मणे—'नैवेह किञ्चनाग्र आसीत्, इत्यादिना उपास्यहिरण्यगर्भस्वरूपप्रतिपादनम्, 'अथ वंशः' इत्यग्निरहस्यविद्याप्रवर्तकर्विप्रवाहप्रतिपादनम् ।

दशमं काण्डं समाप्तम् ।

एकादशं काण्डम्

प्रथमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—अग्न्याधानकालनिरूपणम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—दर्शपूर्णमासाहुतिसंख्याविशेषकथनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—पौर्णमासयागे दर्शयागे च हविषो विधानम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—दर्शयागे पुरस्ताच्चन्द्रदर्शनप्रायश्चित्तेष्टिनिरूपणम् ।

पञ्चमब्राह्मणे—पञ्चाच्चन्द्रदर्शने नैमित्तिकेष्टिः ।

षष्ठब्राह्मणे—दर्शपूर्णमासयोः सर्वात्मकलक्षणवैराजपदप्राप्तिसाधनतां वक्ष्यन् तदुपोद्धातत्वेनाख्यायिकया सृष्टिप्रतिपादनम्, पञ्च प्रयाजा द्वावाज्यभागौ स्विष्ट-
कृदिडा त्रयोऽनुयाजाश्चत्वारः पत्नीसंयाजा इति षोडशाहुतीनां सर्वसाधारणत्वम् ।

सप्तमब्राह्मणे—दर्शपूर्णमासयोर्व्रजोपायनविषयकमीमांसा ।

अष्टमब्राह्मणे—व्रतमुपेयुषो यजमानस्य हविरुपब्रुवंस्तस्मिन्निष्क्रयणहेतुतां दर्श-
पूर्णमासस्य प्रतिपादयितुमाख्यायिकया यज्ञोत्पत्तिकथनम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—पुरुषस्य जन्मत्रयप्रतिपादनम्, सामिघेनी-
प्रशंसा च ।

द्वितीयब्राह्मणे—याज्यानुवाक्ययोश्छन्दोविशेषत्वविधानपूर्वकं स्तवनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—आधारौ स्तोतुमाख्यायिकया तत्सृष्टिप्रतिपादनम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—दर्शपूर्णमासनामात्मना आधारौ स्तोप्यन् अधिदैवाध्यात्म-
भेदेन दर्शपूर्णमासप्रतिपादनम् ।

पञ्चमब्राह्मणे—दर्शपूर्णमासयागयोरश्वमेधात्मना स्तुतिः ।

षष्ठब्राह्मणे—यज्ञशरीरावयवत्वेन प्रणीतादीनामनुष्ठेयपदार्थानामधियज्ञाध्यात्म-
भेदेन सम्पत्तिकथनम् ।

सप्तमब्राह्मणे—यज्ञादीनां संवत्सराद्यात्मनोपासनं विधायैतद्वैशिष्ट्येन दर्शपूर्ण-
मासयागस्य विशिष्टफलसाधनताप्रतिपादनम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—अग्निहोत्रावयवोपासनाप्रकारत्वप्रदर्शनम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—अग्निहोत्रे मिथुनत्वप्रदर्शनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—आख्यायिकापूर्वकं ब्रह्मचारिधर्मनिरूपणम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां दर्शपूर्णमासकर्मण एव
सर्वोत्पत्तिनिमित्तत्वेन स्तुतिः ।

द्वितीयब्राह्मणे—प्रयाजादियागेषु सुगादानप्रभृतिहोमान्तधर्माणां विचारः ।

तृतीयब्राह्मणे—मित्रविन्देष्टिः—तत्राधिकारिविशेषप्रदर्शनम्, तत्रादौ श्रिय उत्पत्तिः, उत्पन्नायाश्च तस्या दैवेरभिधानम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—दाहविपतनादिदोषदुष्टस्यापि हविषः समृद्धिः ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—दर्शपूर्णमासविकृतिभूतचातुर्मास्यादीनां प्रशंसा, तत्राग्निमन्थनसङ्गवाचत्साधनभूतयोररण्योरश्वत्थविकृतित्वसाधनम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—चातुर्मास्याजिन आत्मयाजित्वं देवयाजित्वं वेति द्वैविध्यं दर्शयितुं तत्रत्यैर्यागैः शरीरावयवकरूपनमाख्यायिकया ।

तृतीयब्राह्मणे—प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामग्निहोत्रस्य सर्वदेवतातृप्तिकरत्वप्रतिपादनम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—‘तं होपनिन्ये’ इत्यनेन पूर्वब्राह्मणे उपनयनस्य प्रस्तुतत्वात्तद्धर्म-निरूपणम् ।

पञ्चमब्राह्मणे—आख्यायिकापूर्वकं शतातिरात्राख्यसत्रविधानम् ।

षष्ठब्राह्मणे—यावज्जीवमनुष्ठेयानां पञ्चमहायज्ञानां निरूपणम्, तेषां च महा-सत्रत्वविधानम् ।

सप्तमब्राह्मणे—ब्रह्मयज्ञस्वाध्याये पुरुषाणामादरातिशयं जनयितुं तस्य प्रशंसा ।

अष्टमब्राह्मणे—आख्यायिकया व्याहृत्युत्पत्तिकथनम् ।

नवमब्राह्मणे—अंश्वदाभ्याख्ययोः सोमग्रहयोर्विधित्सया तयोरात्मवागादि-रूपतया समुच्चित्यानुष्ठानम् ।

पष्ठाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—आख्यायिकया समिदाधानादीनां वनस्पत्यादि-रूपफलसाधनताकथनम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—आख्यायिकयाऽग्निहोत्राहुतिप्राशस्त्यप्रतिपादनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—आख्यायिकयाऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादियागदेवतानां तत्त्वतः प्राणशब्दाभिधेयपरमात्मरूपताप्रतिपादनम् ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—पशुबन्धप्रशंसा, दर्शपूर्णमासवन्नित्यं प्रतिसं-वत्सरमेष्टव्यपशुयागविधानम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—पशुबन्धस्येष्टिविधत्वं सोमविधत्वं चेति द्वैविध्यप्रदर्शनम्, षड्दोहोमविधानञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—बहुसारस्य यूपस्य पशुविरोधित्वनिरूपणम्, अल्पसारस्य पशुसमृद्धिकरणत्वप्रतिपादनञ्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—यूपपरिमाणम्, आज्यभागयोरवश्यकर्तव्यता, पशवयवपाक-
विषयको विधिविशेषः, वपावदानस्य पञ्चावत्तत्त्वप्रकारश्च ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—अग्निहोत्रे कर्मणि मह इत्युपस्थानदाढ्याय
कर्तव्यनिमित्तत्वविधानमाख्यायिकया ।

द्वितीयब्राह्मणे—आहवनीयात्पाक् प्रकृते औत्तरवेदिकेऽग्नौ पशुयागः कर्तव्य
इति विधातुमग्नेराहितादिभेदेन चतुर्विधत्वप्रदर्शनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—पशोः प्रजापतिः सूर्य इन्द्राग्नीति देवतात्रयप्रतिपादनम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—आख्यायिकापूर्वकं पशुप्रायश्चित्ततया स्पृत्याख्यहोमविधानम् ।

एकादशं काण्डं समाप्तम् ।

द्वादशं काण्डम्

प्रथमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—द्वादशाहे सोपपत्तिकदीक्षाक्रमनिरूपणम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—द्वादशाहस्याह्नां कल्पितः ।

तृतीयब्राह्मणे—द्वादशाह्नां कल्पत्यर्थवादः ।

चतुर्थब्राह्मणे—द्वादशाहस्य संवत्सरात्मना स्तुतिः ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमद्वितीयब्राह्मणयोः—संवत्सरसत्रस्याहःकल्पितः ।

तृतीयब्राह्मणे—दशरात्रनिरूपणम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—संवत्सरस्याभिष्टवात्मना स्तुतिः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—संवत्सरस्याभिष्टवात्मना स्तुतिः ।

द्वितीयब्राह्मणे—संवत्सरसत्रस्याहःकल्पितः ।

तृतीयब्राह्मणे—संवत्सरादिदीक्षापक्षः ।

चतुर्थब्राह्मणे—ज्योतिष्टोमे उद्गात्राद्यन्वारम्भः ।

पञ्चमब्राह्मणे—सोमादीनां नित्यत्वम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—अग्निहोत्रप्रायश्चित्तनिरूपणम्, तत्र दोह्यमा-
नाया अग्निहोत्र्या गोरुपवेशने शब्दकरणे च प्रायश्चित्तम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—अग्निहोत्र्या लोहितादिदुहने प्रायश्चित्तम् ।

तृतीयब्राह्मणे—गार्हपत्याद्यनुगमने प्रायश्चित्तम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—अग्निहोत्रे अन्यन्तरसंसर्गादौ प्रायश्चित्तम् ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—मृताग्निहोत्रेति कर्तव्यता ।

द्वितीयब्राह्मणे—मृताग्निहोत्रौर्ध्वदेहिककृत्यम् ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—ज्योतिष्टोमप्रायश्चित्तम् ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मण—सौत्रामणीहविस्तत्राख्यायिका ।

द्वितीयब्राह्मणे—सौत्रामण्यामधिकारनिरूपणम्, सुराद्रव्याणां क्रयः, पशु-
पुरोडाशादिविधानञ्च ।

तृतीयब्राह्मणे—सुरानिर्माणप्रकारः, सुरापावनप्रकारः, पयोग्रहग्रहणम्, सुरा-
ग्रहग्रहणञ्च ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—पयोग्रहाणां सुराग्रहाणां च होमो भक्षणं
च विकल्पेन ।

द्वितीयब्राह्मणे—सौत्रामणीप्रशंसा ।

तृतीयब्राह्मणे—आसन्दीनिधानम्, सामगानम्, यजमानाभिषेकञ्च ।

नवमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—सौत्रामणीशेषः ।

द्वितीयब्राह्मणे—अवमृथेष्टिः । आदित्यश्चरुनिर्वापश्च ।

तृतीयब्राह्मणे—सौत्रामण्यर्थवादः ।

द्वादशं काण्डं समाप्तम् ।

त्रयोदशं काण्डम्

प्रथमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—ब्रह्मौदनपचनम्, तद्दानम्, तत्प्राशनञ्च ।
अश्वमेधस्योत्पत्तिः, तत्फलञ्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—अश्वरशनादानम्, तस्याः परिमाणम्, अश्वस्य बन्धन-
प्रोक्षणादि च ।

तृतीयब्राह्मणे—सहस्रमाहुतयः ।

चतुर्थब्राह्मणे—सावित्रीष्टीनां विधानम् ।

पञ्चमब्राह्मणे—सोमे गाथागानम् ।

षष्ठब्राह्मणे—अश्वकर्णे जपः, धृतिहोमश्च ।

सप्तमाष्टमब्राह्मणयोः—औद्ग्रमणहोमः ।

नवमब्राह्मणे—अध्वर्युकर्तृकजपः ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—आज्यसक्तुधानालजहोमः, सर्वरात्रश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—पर्यङ्ग्यपशुनिरूपणम् ।

तृतीयब्राह्मणे—उद्गातृगानप्रशंसा ।

चतुर्थब्राह्मणे—ग्राम्यपश्वालम्भः, आरण्यपशूनामत्सर्गश्च ।

पञ्चमब्राह्मणे—पश्वेकादशिनी ।

षष्ठब्राह्मणे—अश्वमेधिकस्याश्वस्य नियोजनाञ्जनमणिवन्धनादि ।

सप्तमब्राह्मणे—अश्वस्य प्रोक्षणादि ।

अष्टमब्राह्मणे—मृतस्याश्वस्य परिक्रमणादि ।

नवमब्राह्मणे—अध्वर्यादीनां कुमारीभिः सह संवादः ।

दशमब्राह्मणे—अश्वशरीरे सूचीभिर्वितोदः ।

एकादशब्राह्मणे—महिमानौ ग्रहौ परिपशव्याहुती च ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—अश्वमेघप्रशंसा, अश्वस्यावदानस्थान-
निरूपणश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—वपाप्रचारः ।

तृतीयब्राह्मणे—यूपैकविंशतिः ।

चतुर्थब्राह्मणे—अश्वस्य लोहितश्रवणादि ।

पञ्चमब्राह्मणे—अश्वमेघेनापमृत्युनिरासः ।

षष्ठब्राह्मणे—अश्वस्तोमीयारूपहोमः ।

सप्तमब्राह्मणे—अश्वमेघस्य यौगिकानां द्वादशनाम्नां प्रदर्शनम् ।

अष्टमब्राह्मणे—अश्वे रोगादिनाभिभूते प्रायश्चित्तम् ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—अश्वमेघारम्भकालः, तत्रत्येतिकर्तव्यता,
ब्रह्मौदनपाकः, निष्कविमोक्तः, चतसृणां यजमानपत्नीनामागमनम्, यजमानस्य वावा-
ताया ऊर्वोरन्तराले शयनादिकम्, आग्नेयीष्टिः, पौष्णीष्टिश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—सावित्र्य इष्टयः, तत्रत्येतिकर्तव्यता, पारिप्लवशंसनम्,
गाथागानश्च ।

तृतीयब्राह्मणे—अध्वर्यादीनां सौवर्णेषु कूर्चेषूपवेशनम्, पारिप्लवस्य प्रति-
गरः, यजमानस्य स्तुतिश्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—यूपकाष्ठनिरूपणम्, संवत्सरादिपक्षेण दीक्षाद्यनुष्ठानक्रमश्च ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—सवनीयाः पशवः, चातुर्मास्यपशवश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—संवादः, ऋत्विजां प्रश्नप्रतिवचनानि च ।

तृतीयब्राह्मणे—वषाहोमः, एकविंशतिः सवनीयाः पशवश्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—प्रत्युतु षण्णां षण्णां पशुनामालम्भः ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—पुरुषमेधयागफलम्, तत्रत्या अह्नां संस्था च ।

द्वितीयब्राह्मणे—पुरुषमेधार्थनिर्वचनम्, ब्राह्मणादीनामष्टाचत्वारिंशत्संख्यकानामग्निष्टे यूप्ते नियोजनादि, नियुक्तानां तेषां पुरुषसूक्तेन ब्रह्मद्वारा स्तुतिः, ब्राह्मणादीनामुत्सर्गः, पुरुषमेधान्ते वानप्रस्थाश्रमस्वीकृतेर्वैकल्पिकत्वनिरूपणञ्च ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—सर्वमेधः—तत्रादौ तस्योत्पत्तिः, तत्रत्याहः-संस्था च ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—पितृमेघः—तत्रादौ श्मशानशब्दार्थः, तस्या-रम्भकालः, भूमिजोषणादि च ।

द्वितीयब्राह्मणे—तस्य परिश्रिद्धिः परिश्रयणम्, पलाशशाखया व्युदूहनम्, वलीवर्दनियोजनम्, चतुःसीताकर्षणम्, वलीवर्दविमोक्षश्च ।

तृतीयब्राह्मणे—तत्र सर्वौषधीनां वपनम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—शङ्खुनिखननम्, अपामार्गमार्जनञ्च ।

त्रयोदशं काण्डं समाप्तम् ।

चतुर्दशं काण्डम्

प्रथमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—धर्मोपक्रमः—तत्रारूपायिका, रात्रित्रयं याव-द्रताचरणञ्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—प्रवर्ग्यः—महावीरसम्पादनार्थं सम्भाराः, तन्निर्माणप्रकारः, तेषां गते सादनम्, धूपनम्, श्रपणञ्च ।

तृतीयचतुर्थब्राह्मणयोः—महावीरसंस्काराः । पात्रासादनम्, महावीरप्रोक्ष-णम्, स्थूणानिखननम्, सम्म्राडासन्दीस्थापनम्, महावीराञ्जनम्, अङ्गारैस्तदाच्छादनम्, धवित्रैराधवनम्, उपस्थानञ्च ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—रौहिणहोमः, रज्ज्वादानम्, गौराह्वानम्, वत्सोत्सर्गः, गोदोहनम्, विपुषामभिमन्त्रणम्, महावीरेषु अजापयस, आसेकश्च ।

द्वितीयब्राह्मणे—प्रवर्ग्यानुष्ठानम्. वातनामजपः, महावीरे घृतासेकः, शकलैरा-
ज्यहोमः, रौहिणहोमादि च ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—प्रवर्ग्योत्सादनाख्यं कर्म ।

द्वितीयब्राह्मणे—धर्मभेदे प्रायश्चित्तम्. प्रवर्ग्यपशंसा च ।

चतुर्थध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—कोऽसौ पाप्मा मृत्युः, कुतो वा तस्योद्भवः,
केन वा तस्यातिक्रमणम्, कथं चेत्यादिनिरूपणमाख्यायिकया ।

द्वितीयब्राह्मणे—ज्ञानकर्मणोः स्तुत्यर्थं तत्फलभूतस्य प्रजापतेर्जगत्सर्जनस्थिति-
संहारेषु स्वातन्त्र्यविभूतिवर्णनेन फलोत्कर्षवर्णनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—पाङ्क्तज्ञानकर्मभ्यां केवलज्ञानेन वा अद्यमानत्वेन सृष्टस्यान्न-
भूतस्य जगत उपासनार्थं विभागेन सप्तधानिरूपणम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—उक्तस्यैव प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं नाम-रूप-कर्मात्मत्वेनोपसंहारः ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—अविद्याविषयमेवात्मत्वेनोपगतवन्तं गार्ग्यं
तद्वीपरीतात्मदर्शिनमजातशत्रुं सिद्धान्तवादिनं चोपस्थाप्य आख्यायिकाप्रदर्शनम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—प्राणोपनिषदो व्याख्यानम् ।

तृतीयब्राह्मणे—ब्रह्मण उपाधिभूतयोर्मूर्तामूर्तयोः कार्यकरणाध्यात्माधिदैवतयोः
विभागप्रदर्शनम् ।

चतुर्थब्राह्मणे—प्रस्तुताया ब्रह्मविद्याया अङ्गत्वेन सन्यासविधानार्थं याज्ञवल्क्य-
मैत्रेयीसंवादरूपाऽऽख्यायिका ।

पञ्चमब्राह्मणे—उक्तस्याध्यायद्वयस्यार्थोपसंहारः, आचार्यपरम्पराक्रमरूपवंश-
कथनञ्च ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—तत्त्वज्ञाने आगमोपपत्त्योरावश्यकत्वप्रतिपादनम्
तत्र ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्थाऽऽख्यायिका ।

द्वितीयब्राह्मणे—बन्धनं विना ततो विश्लेषायोगान्मुमुक्षोः सप्रयोजकबन्ध-
ज्ञानार्थत्वेन ग्रहातिग्रहलक्षणाद्वन्धनान्मृत्योरतिमुक्तिकथनमाख्यायिकया ।

तृतीयब्राह्मणे—कर्मफलानां संसारत्वप्रदर्शनार्थं भुज्युयाञ्चवल्क्यसंवादः ।

चतुर्थब्राह्मणे—संसर्गासात्मज्ञानविषयकथनं कहोडयाञ्चवल्क्यसंवादेन ।

पञ्चमब्राह्मणे—आत्मविषये, उषस्तयाञ्चवल्क्यसंवादः ।

षष्ठब्राह्मणे—अनात्मभूतानां सर्वेषां पदार्थानां कथनम् ।

सप्तमब्राह्मणे—ब्रह्मलोकानामन्तरतमं सूत्रं दर्शयितुमुद्दालकयाञ्चवल्क्यसंवादः ।

अष्टमब्राह्मणे—अशनायादिविनिमुक्तस्य निरुपाधिकस्य साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तस्य ब्रह्मणो वर्णनम् । तत्र गार्गीयाज्ञवल्क्यसंवादः ।

नवमब्राह्मणे—ब्रह्मणो नियन्तव्यदेवताभेदसंकोचविकासद्वारेणाधिगन्तव्यस्य साक्षादपरोक्षत्वस्य निरूपणम् । तत्र शाकल्ययाज्ञवल्क्यसंवादः ।

दशमब्राह्मणे—उक्तस्यैव ब्रह्मणः प्राणाद्यधिष्ठात्रीषु वाय्वादिदेवतासु ब्रह्मदृष्टिद्वारा निरूपणम् ।

एकादशब्राह्मणे—पूर्वोक्तैः साधनैर्ज्ञेयस्य ब्रह्मणो जगदादिद्वारा ज्ञानम् ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—प्रस्तुतस्य ब्रह्मणो देहादिव्यतिरिक्तशुद्धस्वयम्प्रकाशानतिशयानन्दस्वभावलक्षणस्य प्रदर्शनम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—उक्तस्यात्मनोऽङ्गेभ्यः संप्रमोक्षणस्य विस्तरेणोपपादनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—आत्मज्ञाने आगमेनाधिगतस्यामृतत्वसाधनत्वस्य तर्केणापि प्रतिपादनम्, याज्ञवल्क्यकाण्डस्याचार्यपरम्परोपदेशश्च ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—(सर्वोपनिषदर्थस्य ब्रह्मण उत्तरसम्बन्धार्थमनुवादः) सर्वोपास्तिसाधनमोकार इति कथनम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—दमदानदयानां सकलब्रह्मोपासनाङ्गत्वेन प्रतिपादनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—कृतोपासनस्य योगिनोऽन्तकाले प्रार्थना ।

चतुर्थब्राह्मणे—हृदयस्य ब्रह्मत्वेनोपासनम् ।

पञ्चमब्राह्मणे—हृदयारूयस्य ब्रह्मणः सत्यत्वेनोपासनम् ।

षष्ठब्राह्मणे—सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजत्वप्रतिपादनम् ।

अष्टमाध्यायस्य सप्तमब्राह्मणे—विद्युद्ब्रह्मेत्युपासनविधानम् ।

अष्टमब्राह्मणे—मन उपाधिविशिष्टस्य ब्रह्मण उपास्तिनिरूपणम् ।

नवमब्राह्मणे—तस्यैव ब्रह्मणो बाह्यमयधेनुसम्बन्धेनोपासनम् ।

दशमब्राह्मणे—वैश्वानराग्न्युपाधिकस्य ब्रह्मण उपासनम् ।

एकादशब्राह्मणे—व्याधितस्तप्यमानस्य तापे तप इति दृष्टिः ।

द्वादशब्राह्मणे—एतत्प्रकरणस्थानां सर्वेषामुपासनानां गतिकथनम्, अश्रुत-फलोपासनानां ब्रह्मलोकफलकथनञ्च ।

त्रयोदशब्राह्मणे—वि रमिति गुणद्वयविशिष्टान्नप्राणोपाधिकब्रह्मोपासनं विशिष्टफलकम् ।

चतुर्दशब्राह्मणे—उक्तस्य ब्रह्मण उक्थादिगुणपूगविशिष्टत्वेनोपासनम्, प्राणस्य पालकगुणत्वेनोपासनञ्च ।

पञ्चदशब्राह्मणे—सर्वोपाध्युपसंहारिगायत्र्युपाधिकब्रह्मोपासनम्, गायत्र्युप-
स्थानञ्च ।

नवमाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे—विहितस्य केवलस्य कर्मणस्तत्सहितस्य च
ज्ञानस्य निपिद्वयोश्च तयोः क्रमेण दक्षिणोदगधोमार्गकथनम् ।

द्वितीयब्राह्मणे—ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वादिगुणविशिष्टप्राणोपासनम् ।

तृतीयब्राह्मणे—श्रीमन्थाख्यं कर्म—तत्र समयः, अधिकारी, आज्यहोमः,
संस्वस्य मन्थाख्यौदुम्बरपात्रे त्यागः, हस्तेन मन्थाभिमर्शनम्, मन्थस्थद्रव्यस्य
हस्ते ग्रहणम्, तस्य प्राशनम्, आचमनम्, हस्तप्राक्षलनम्, शयनम्, प्रातरादित्योप-
स्थानञ्च ।

चतुर्थब्राह्मणे—विशिष्टपुत्रार्थिनः पुत्रमन्थाख्यं कर्म-तत्रादौ पुत्रोत्पत्तिहेतुनो
रेतसः स्तुतिः, । प्रमादाद्वेतःपाते प्रायश्चित्तम्, ऋतुकालाभिगमनविधानम्, दम्पत्योः
परस्परं वशीकरणोपायः, गर्भाधानेतिकर्तव्यता, जातकर्म, आयुष्यकर्म, सकलस्यापि
वेदस्याध्यापकपरम्परानिरूपणञ्चेति ।

चतुर्दशं काण्डं समाप्तम् ।

अथ शुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनशास्त्रीयं

ॐ शतपथब्राह्मणम् ॐ

हस्तिघटं * नाम सप्तमं काण्डम् ।

अस्मिन् काण्डे प्रतिपाद्या विषयाः— गार्हपत्यचयनम्, निर्ऋतिचयनम्,
अग्निक्षेत्रसंस्कारः, दर्भस्तम्बोपधानादि, सोमक्रयः, पुष्करपर्णोपधानम्,
रुक्मोपधानम्, स्वयमातृणोपधानाद्यपस्यासादनान्तम् ।

[गार्हपत्यचितिस्थाने पतितानां तृणपर्णादीनामपसारणादि]

॥ ॐ ॥ गार्हपत्यं चेष्ट्यन्नपलाशशाखया † व्युदू-
हति । अवस्यति हैतद्यद् गार्हपत्यं चिनोति य ऽउ वै के
चाग्निचितोऽस्यामेव तेऽवसितास्तद्यद्व्युदूहस्यवसितानेव
तद्व्युदूहति नेदुवसितानद्व्यवस्यानीति ॥ १ ॥ 'अपेतं
वीतं द्वि च सर्पतात' ऽइति । अप चैवेत द्वि चेत व्यु च

* एतस्य सप्तमकाण्डस्याभिधानं 'हस्तिघटम्' इति । कचित्पुस्तके 'हस्तिषट्' इत्यपि दृश्यते,
तल्लेखकप्रमादजमेवेति ध्येयम् ।

† गार्हपत्यचितेः स्थाने मध्यादारम्य प्रतिदिशं प्रादक्षिण्येन पलाशशाखया पतितं तृणपर्णा-
दिनिरसनं व्युदूहनमित्युच्यते । (का० श्रौ० सू० १७. १. ३ ।)

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ४५ ।

सर्पतात ऽइत्येतद्य ऽउदरसर्पिणस्तानेतदाह 'येऽत्र स्थ
पुराणा ये च नूतना' ऽइति येऽत्र स्थ सनातना ये
चाघुनातना ऽइत्येतत् ॥ २ ॥ 'अदाद्यमोऽवसानं पृथिव्या'
ऽइति । यमो ह वा ऽअस्या ऽअवसानस्येष्टे स ऽएवास्मा-
ऽअस्यामवसानं ददाति ॥ ३ ॥ 'अक्रान्निमं पितरो लोक-
मस्मा' ऽइति । क्षत्रं वै यमो विशः पितरो यस्मा ऽउ वै
क्षत्रियो विशा संविद्वानोऽस्यामवसानं ददाति तत्सुदत्तं
तथो हास्मै क्षत्रं यमो विशा पितृभिः संविद्वानोऽस्या-
मवसानं ददाति ॥ ४ ॥ पलाशशाखया व्युदूहति । ब्रह्म
वै पलाशो ब्रह्मणैव तदुवसिताव्युदूहति मन्त्रेण ब्रह्म वै
मन्त्रो ब्रह्मणैव तदुवसिताव्युदूहति तामुदीचीमुदस्यति
॥ ५ ॥ * अथोषान्निवपति । अयं वै लोको गार्हपत्यः
पशव ऽऊषा ऽअस्मिंस्तल्लोके पशुन्दधाति तस्मादिमेऽस्मिं-
ल्लोके पशवः ॥ ६ ॥ यद्वेवोषान्निवपति † । प्रजापतिः
प्रजा ऽअसृजत ता नानोल्वा ऽअसृजत ता न समजानत
सोऽकामयत सञ्जानीरन्निति ताः समानोल्वा ऽअकरोत्ता-
सामूषानुल्बमकरोत्ताः समजानत तस्मादुप्येतर्हि समा-
नोल्वाः समेव जानते देवैः समानोल्वोऽसानीत्यु वै यजते
यो यजते तद्यदूषान्निवपति देवैरेव तत्समानोल्वो भवति
॥ ७ ॥ 'संज्ञानमसी'ति । समजानत ह्येतेन 'कामधरण-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ४५ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ४५ ।
(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ४५ ।

* अत्र शतम् ४०० ।

† का० श्रौ० सू० १७. १. ४ ।

(४) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ । (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ ।

मि'ति पशवो वा ऽउपाः पशवः कामधरणं 'मयि ते
कामधरणं भूयादिति मयि ते पशवो भूयासुरित्येतत्तैः
सर्वं गार्हपत्यं प्रच्छादयति योनिर्वै गार्हपत्या चितिरुल्ब-
मूषाः सर्वा तद्योनिमुल्बेन प्रच्छादयति ॥ ८ ॥ अथ
सिकता ‡ निवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य भस्म यत्सिकता
अग्निमु वा ऽएतं वैश्वानरं चेष्ट्यद्भवति न वा ऽअग्निः
स्वं भस्मातिदहत्यनतिदाहाय ॥ ९ ॥ यद्वेव सिकता
निवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकता ऽअग्निमु वा-
ऽएतं वैश्वानरं चेष्ट्यद्भवति न वा ऽअरेतस्कार्त्तिकश्चन
विक्रियतेऽस्माद्रेतसोऽधि विक्रियाता ऽइति ॥ १० ॥
'अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसी'ति । यातयाम वा ऽअग्नेर्भ-
स्मायातयाम्मन्यः सिकता ऽअयातयाममेवैनदेतत्करोति
ताभिः सर्वं गार्हपत्यं प्रच्छादयति योनिर्वै गार्हपत्या चिती
रेतः सिकताः सर्वस्यां तद्योनौ रेतो दधाति ॥ ११ ॥
अथैनं परिश्रिद्धिः परिश्रयति । योनिर्वै परिश्रित ऽइदु-
मेवैतद्रेतः सिक्तं योद्वया परिश्रुह्वाति तस्माद्योन्न्या रेतः
सिक्तं परिश्रुह्यते ॥ १२ ॥ यद्वेवैनं * परिश्रिद्धिः परि-
श्रयति । अयं वै लोको गार्हपत्य ऽआपः परिश्रित ऽइमं
तं लोकमद्भिः परितनोति समुद्रेण हैनं तत्परितनोति
सर्वतस्तस्मादिमं लोकः सर्वतः समुद्रः पृथ्वेति दक्षि-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. १. ६ ।

(२) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ ।

* का० श्रौ० सू० १७. १. ७ ।

णावृत्तस्मादिमं लोकं दक्षिणावृत्तमुद्रः पश्येति खातेन
 तस्मादिमं लोकं खातेन समुद्रः पश्येति ॥ १३ ॥ 'चितं
 स्थे'ति । चिनोति ह्येनाः 'परिचितं स्थे'ति परि ह्येना-
 दिच्चनो'त्यूर्द्ध्वचितः श्रयद्धमि'त्यूर्द्ध्वः उपदुधदाह तस्मा-
 दूर्द्ध्व एव समुद्रो विजतेऽथ यत्तिरश्चीरुपदध्यात्सकृद्धै-
 वेदः सर्वः समुद्रो निर्म्मज्ज्यान्न सादयत्यसन्ना ह्यापो न
 सूददोहसाधिवदति ॥ १४ ॥ अस्थीनि वै परिश्रितः ।
 प्राणः सूददोहा न वा ऽअस्थिषु प्राणोऽस्त्येकेन यजुषा *
 बह्वीरिष्टका ऽउपदधात्येकः१ ह्येतद्रूपं यदापोऽथ यद्
 बह्वथः परिश्रितो भवन्ति बह्वथो ह्यापः ॥ १५ ॥ तद्वै
 योनिः परिश्रितः । उल्बमूषा रेतः सिकता बाह्याः परि-
 श्रितो भवन्त्यन्तर ऽऊषा बाह्या हि योनिरन्तरमुल्बं बाह्य-
 ऽऊषा भवन्त्यन्तराः सिकता बाह्यः२ ह्युल्बमन्तरः रेत-
 ऽएतेभ्यो वै जायमानो जायते तेभ्यः ऽएवैनमेतज्जनयति
 ॥ १६ ॥ अथैनमतश्चिनोति । इदमेवैतद्रेतः सिक्तं विक्रि-
 रोति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तं विक्रियते ॥ १७ ॥ स
 चतस्रः प्राचीरुपदधाति । द्वे पश्चात्तिरश्च्यौ द्वे पुरस्तात्त-
 द्याश्चतस्रः प्राचीरुपदधाति स ऽआत्मा तद्यत्ताश्चतस्रो
 भवन्ति चतुर्विधो ह्ययमारमाथ ये पश्चात्ते सक्थ्यौ ये
 पुरस्तात्तौ बाहू यत्र वा ऽआत्मा तदेव शिरः ॥ १८ ॥ तं द्या-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ ।

(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ ।

* आप० श्रौ० सू० १६. १३. १० ।

ऽएतम् । अत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति यादृग्वै योनौ रेतो
विक्रियते तादृग्जायते तद्यदेतमुत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति
तस्मादेषोऽमुत्र पक्षपुच्छवाञ्जायते ॥ १९ ॥ तं वै
पक्षपुच्छवन्तमेव सन्तम् । न पक्षपुच्छवन्तमिव पश्यन्ति
तस्माद्योनौ गर्भं न यथारूपं पश्यन्त्यथैनममुत्र पक्ष-
पुच्छवन्तं पश्यन्ति तस्माज्जातं गर्भं यथारूपं पश्यन्ति
॥ २० ॥ स * चतस्रः पूर्वा ऽउपदधाति । आत्मा
हेवाऽग्रे सम्भवतः सम्भवति दक्षिणत ऽउदङ्ङासीन ऽउत्त-
राङ्गां प्रथमामुपदधाति तथो हास्येषोऽब्भ्यात्ममेवा-
ग्निश्चितो भवति ॥ २१ ॥ 'अयः सो ऽअग्निः । यस्मि-
न्सोममिन्द्रः सुतं दध' ऽइत्ययं वै लोको गार्हपत्य-
ऽआपः सोमः सुतोऽस्मिँस्तल्लोकेऽप ऽइन्द्रोऽधत्त 'जठरे
वावशान' ऽइति मध्यं वै जठरः 'सहस्रियं वाजमत्यं
न सप्तमि'त्यापो वै सहस्रियो वाजः 'ससँवान्तसुन्स्तूयसे
जातवेद' ऽइति चितः संश्चीयसे जातवेद ऽइत्येतत्
॥ २२ ॥ 'अग्ने यँत्ते दिवि वृच' ऽइति । आदित्यो वा-
ऽअस्य दिवि वृचः पृथिव्यामित्ययमग्निः 'पृथिव्यां
व्यदोषधीष्वप्स्वा यजत्रे'ति य ऽएवौषधिषु चाप्सु चाग्नि-
स्तमेतदाह 'येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थे'ति वायुः स 'त्वेषः
स भानुरर्णवो नृचक्षा' ऽइति महान्स भानुरर्णवो

* का० श्रौ० सू० १७. १. ८ ।

- (१) शु० य० सं० अ० १२, क० ४७ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ४७ ।
(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ४७ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ४७ ।
(५) शु० य० सं० अ० १२ क० ४८ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० ४८ ।
(७) शु० य० सं० अ० १२ क० ४८ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० ४८ ।

नृचक्षाऽइत्येतत् ॥ २३ ॥ 'अग्ने दिवोऽअर्णमच्छा जिगा-
सी'ति । आपो वाऽअस्य दिवोऽअर्णस्ताऽएष धूमेनाच्छै-
'त्यच्छा देवाँ२॥ ऽऊचिषे धिष्ण्या य' ऽइति प्राणा वै देवा
धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय ऽइष्णन्ति 'द्या रोचने परस्ता-
त्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त ऽआप' ऽइति रोचनो
ह नामैष लोको यत्रैष ऽएतत्तपति तद्याश्चैतं परेणापो
याश्चावरेण ता ऽएतदाह ॥ २४ ॥ 'पुरीष्यासो ऽअग्नय'
ऽइति । पशव्यासोऽग्नय ऽइत्येतत्प्रावणेभिः सजो-
षस' ऽइति प्रायणरूपं प्रायणश्च ह्येतदग्नेर्ष्वद्रार्हपत्यो
'जुषन्तां व्यज्रमद्रुहोऽनमीवा ऽइषो महीरि'ति जुषन्तां
व्यज्रमद्रुहोऽनशनाया ऽइषोमहीरित्येतत् ॥ २५ ॥ नानो-
पदधाति । ये नाना कामा ऽआत्मस्ताँस्तदधाति सकृत्सा-
दयत्येकं तदात्मानं करोति सूददोहसाधिवदति प्राणो
वै सूददोहाः प्राणैर्नैवैनमेतत्सन्तनोति सन्दधाति ॥ २६ ॥
अथ जघनेन परीत्य । * उत्तरतो दक्षिणासीनोऽपरयो-
र्दक्षिणामग्र ऽउपदधातीडाँमग्ने पुरुदहसः सानिं गोरि'ति
पशवो वा ऽइडा पशूनामेवास्मा ऽएतामाशिषमाशास्ते
'शश्वत्तमः हवमानाय साधे'ति यजमानो वै हवमानः

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ४९ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ४९ ।

(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ४९ ।

(४) शु० य० सं० अ० १२ क० ५० । (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ५० ।

(६) शु० य० सं० अ० १२ क० ५० ।

* का० श्रौ० सू० १७. १. ११ ।

(७) शु० य० सं० अ० १२ क० ५१ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० ५१ ।

‘स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावे’ति प्रजा वै सूनु‘रैमे सा ते
 सुमतिर्भूत्वस्मे’ ऽइत्याशिषमाशास्ते ॥ २७ ॥ अथो-
 त्तराम् । ‘अयं ते योनिर्ऋत्विगो यतो जातो ऽअरोचथा’
 ऽइत्ययं ते योनिर्ऋतव्यः सनातनो यतो जातो-
 ऽदीप्यथा ऽइत्येतत्तं जानन्नग्न ऽआरोहाथा नो वर्द्धया
 रयिमि’ति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २८ ॥ सक्थ्याव-
 स्यैते । ते नानोपदधाति नाना सादयति नाना सुददोह-
 साधिवदति नाना हीमे सक्थ्यौ द्वे भवतो द्वे हीमे
 सक्थ्यौ पश्चादुपदधाति पश्चाद्धीमे सक्थ्यावग्राभ्याथं
 स॒थ्स्र्पृष्टे भवत ऽएवः हीमे सक्थ्यावग्राभ्याथं स॒थ्स्र्पृष्टे
 ॥ २९ ॥ अथ तेनैव पुनः परीत्य । * दक्षिणत ऽउद-
 ङ्ङासीनः पूर्वयोरुत्तरामग्र ऽउपदधाति ‘चिदसि तया
 देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदे’त्यथ दक्षिणां ‘परिचिदसि तया
 देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदे’ति ॥ ३० ॥ बाहू ऽअस्यैते । ते
 नानोपदधाति नाना सादयति नाना सुददोहसाधिवदति
 नाना हीमौ बाहू द्वे भवतो द्वौ हीमौ बाहू पूर्वार्द्ध-
 ऽउपदधाति पुरस्ताद्धीमौ बाहू ऽअग्राभ्याथं स॒थ्स्र्पृष्टे
 भवत ऽएवः हीमौ बाहू ऽअग्राभ्याथं स॒थ्स्र्पृष्टौ स वा-
 ऽइतीमा ऽउपदधातीतीमे ऽइतीमे तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा
 ॥ ३१ ॥ अष्टाविष्टका † ऽउपदधाति । अष्टाक्षरा गायत्री

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ५१ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ५२ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ५२ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ५० ।

* का० श्रौ० सू० १७. १. १२ ।

(५) शु० य० सं० अ० १२ क० ५३ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० ५३ ।

† का० श्रौ० सू० १७. १. १६ ।

गायत्रोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चि-
नोति पञ्चकृत्वः सादयति पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संव-
त्सरः संवत्सरोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैन-
मेतच्चिनोत्यष्टाविष्टकाः पञ्चकृत्वः सादयति तत्रयोदश
त्रयोदश मासाः संवत्सरस्त्रयोदशाग्नेश्चितिपुरीषाणि
यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३२ ॥ अथ
* लोकम्पृणामुपदधाति । तस्याऽऽपरि बन्धुस्तिस्त्रः पूर्वास्त्रि-
वृदग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चिनोति
दशोत्तरास्तासामुपरि बन्धुर्द्वे वाग्नेऽथ दशाथैकामेवः हि
चितिं चिन्वन्ति तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते तस्योक्तो बन्धुः
॥ ३३ ॥ ताऽऽभ्यः एकविंशतिः सम्पद्यन्ते । द्वादश
मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रयऽइमे लोकाऽअसावादित्य एक-
विंशोऽमुं तदादित्यमस्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयति ॥ ३४ ॥
एकविंशतिर्वैव परिश्रितः । द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय-
ऽइमे लोकाऽअयमग्निरमुतोऽध्येकविंशऽइमं तदग्नि-
ममुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयति तद्यदेता एवमुपदधा-
त्येतावेवैतदुद्वयोऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठापयति तावेतावन्योऽ-
न्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ तौ वा एतावत्र द्वावेकविंशौ
सम्पादयत्यत्र ह्येवेमौ तदोभौ भवतः आहवनीयश्च
गार्हपत्यश्च ॥ ३५ ॥ अथ † पुरीषं निवपति । तस्योपरि
बन्धुस्तच्चात्वालवेलायाऽआहरत्यग्निरेष यच्चात्वालस्तथो

* का० श्रौ० सू० १७. १. १७ ।

† का० श्रौ० सू० १७. १. १८ ।

हास्यैतदाग्नेयमेव भवति सा समम्बिला स्यात्तस्योक्तो
 बन्धुः ॥ ३६ ॥ व्याममात्री भवति । व्याममात्रो वै पुरुषः
 पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसम्मितां तद्योनिं
 करोति परिमण्डला भवति परिमण्डला हि योनिरथो-
 ऽअयं वै लोको गार्हपत्यः परिमण्डलः ऽउ वा ऽअयं लोकः
 ॥ ३७ ॥ अथैनौ * सन्निवपति । संज्ञामेवाभ्यामेतत्करोति
 'समितः सङ्कल्पेथाथं, सं वां मनाथंसि सं व्रताऽग्ने त्वं
 पुरीष्यो, भवतं नः समनसावि'ति शमयत्येवैनावेतदुहिः
 सायै यथा नाड्योऽन्यः हिंस्याताम् ॥ ३८ ॥ चतुर्भिः
 सन्निवपति । तद्ये चतुष्पादाः पशवस्तैरेवाभ्यामेतत्संज्ञां
 करोत्त्वथो ऽअन्नं वै पशवोऽन्नेनैवाभ्यामेतत्संज्ञां
 करोति ॥ ३९ ॥ तां न रिक्तामवेक्षेत नेद्रिक्तामवेक्षा ऽद्वि-
 त्ति यद्रिक्तामवेक्षेत ग्रसेत हैनम् ॥ ४० ॥ अथास्याथं सिकता-
 ऽआवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकता ऽअग्नि-
 मेवास्यामेतद्वैश्वानरः रेतो भूतः सिञ्चति सा † समम्बिला
 स्यात्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४१ ॥ अथैनां विमुञ्चति । अप्र-
 दाहाय यद्धि युक्तं न विमुच्यते प्र तद्वद्वत् ऽएतद्वा-
 ऽएतद्युक्ता रेतोऽभार्षीदेतमग्निं तमत्राजीजनदथापरं धत्ते
 योषा वा ऽउखा तस्माद्यदा योषा पूर्वः रेतः प्रजन-
 यत्यथापरं धत्ते ॥ ४२ ॥ 'मातेर्वै पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमि'ति ।

* का० श्रौ० सू० १७. १. १९ ।

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ५४-६० ।

† का० श्रौ० सू० १७. १. २१ ।

(२) शु० य० सं० अ० १२ क० ६१ ।

मातेव पुत्रं पृथिवी पशव्यमित्येतदग्निं 'स्वे योनावभा-
 रुखे'त्यग्निं स्वे योनावभार्पीदुखेत्येतत्तां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः
 संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चति त्वृतवो वै विश्वे
 देवास्तदेनां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्व-
 कर्मा विमुञ्चति तामुत्तरतोऽग्नेर्निदधात्यरत्निमात्रे तस्योक्तो
 बन्धुः ॥ ४३ ॥ अथास्यां पयः ऽआनयति । एतद्वा-
 ऽष्टतद्वेतो धत्तेऽथ पयो धत्ते योषा वा ऽउखा तस्माद्यदा
 योषा रेतो धत्तेऽथ पयो धत्तेऽधराः सिकता भवन्त्युत्तरं
 पयोऽधरः हि रेतः ऽउत्तरं पयस्तन्मद्व्य ऽआनयति यथा
 तत्प्रतिपुरुषशीर्षमुपदद्यात् ॥ ४४ ॥ (A)

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[प्रजापतिशरीरविश्लेषप्रतिपादनादि]

प्रजापतिः प्रजा ऽअसृजत । स प्रजाः सृष्ट्वा
 सर्वमाजिमित्वा व्यस्रक्षत तस्माद्विस्रस्तात्प्राणो मद्व्यत-
 ऽउदक्रामदुथास्माद्वीर्यमुदक्रामत्तस्मिन्नुत्क्रान्तेऽपद्यत त-
 स्मात्पन्नादुन्नमस्रवद्यञ्चक्षुरद्व्यशेत तस्मादस्यान्नमस्रवन्नो
 हेह तर्हि का चन प्रतिष्ठास ॥ १ ॥ ते देवा ऽअब्रुवन् ।
 न वा ऽडुतोऽन्न्या प्रतिष्ठास्तीममेव पितरं प्रजापतिः
 संस्करवाम सैव नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति ॥ २ ॥ तेऽग्नि-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ६१ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ६१ ।

एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राप्युपलभ्यन्ते यथा— कठ० सं० १६; २; कपि० २५. २;
 मे० सं० ११. ७. ११; तै० सं० ४. २. ४ ।

मब्रुवन् । न वा ऽइतोऽन्न्या प्रतिष्ठास्ति त्वयीमं पितरं
 प्रजापतिः संस्करवाम सैव नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति किं
 मे ततो भविष्यतीति ॥ ३ ॥ तेऽब्रुवन् । अन्नं वा ऽअयं
 प्रजापतिस्त्वन्नमुखा ऽएतदन्नमदाम त्वन्नमुखानां न ऽएषो
 ऽन्नमसदिति तथेति तस्माद्देवा ऽअग्निमुखा ऽअन्नमदन्ति
 यस्यै हि कस्यै च देवतायै जुह्वत्यन्नावेव जुह्वत्यग्निमुखा हि
 तद्देवा ऽअन्नमकुर्वत ॥ ४ ॥ स योऽस्मात्प्राणो मध्यत-
 ऽउदक्रामत् । अयमेव स वायुर्गोऽयं पवतेऽथ यदस्माद्वीर्य-
 मुदक्रामदसौ स ऽआदित्योऽथ यदस्मादन्नमस्त्रवद्यदेव संव-
 त्सरेऽन्नं तत्तत् ॥ ५ ॥ तं देवा ऽअग्नौ प्रावृजन् । तद्य ऽएनं
 प्रवृक्तमग्निरारोहद्य ऽएवास्मात्स प्राणो मध्यत ऽउदक्रामत्स-
 ऽएवैनः स ऽआपद्यत तमस्मिन्नदधुरथ यदस्माद्वीर्य-
 मुदक्रामत्तदस्मिन्नदधुरथ यदस्मादन्नमस्त्रवत्तदस्मिन्नद-
 धुस्तः सर्वं कृत्स्नः संस्कृत्योर्द्धमुदश्रयस्तद्यं तमुदश्रयन्निमे
 स लोकाः ॥ ६ ॥ तस्यायमेव लोकः प्रतिष्ठा । अथ
 योऽस्मिँल्लोकेऽग्निः सोऽस्यावाङ् प्राणोथास्यान्तरिक्षमा-
 त्माथ योऽन्तरिक्षे वायुर्गो ऽएवायमात्मान्प्राणः सोऽस्य
 स द्यौरेवास्य शिरः सूर्याचन्द्रमसौ चक्षुषी यच्चक्षुरक्ष्यशेत
 स चन्द्रमास्तस्मात्स मीलिततरोऽन्नः हि तस्माद-
 स्त्रवत् ॥ ७ ॥ तद्देवा वै सा प्रतिष्ठा । यां तद्देवाः
 समस्कुर्वन्तसैवेयमद्यापि प्रतिष्ठा सो ऽएवाप्यतोऽधि
 भविता ॥ ८ ॥ स यः स प्रजापतिर्व्यस्त्रहसत । अयमेव
 स योऽयमग्निश्चीयते तद्यद्देवोखा रिक्ता शेते पुरा प्रव-

र्जनाद्यथैव तत्प्रजापतिरुत्क्रान्ते प्राण ऽउत्क्रान्ते वीर्यं
 स्रुतेऽन्ने रिक्तोऽशयदेतदस्य तद्रूपम् ॥ ९ ॥ तामग्नौ प्रवृ-
 णक्ति । यथैवैनमदो देवाः प्रावृञ्जस्तद्य एनां प्रवृक्ता-
 मग्निरारोहति य एवास्मात्स प्राणो मद्ध्यत ऽउदुक्रा-
 मत्स एवैनः स ऽआपद्यते तमस्मिन्दधात्यथ यद्रुक्मं
 प्रतिमुच्य विभर्ति यदेवाऽस्माद्वीर्यमुदुकामत्तदस्मि-
 न्दधात्यथ याः समिध ऽआदधाति यदेवास्ममादुन्न
 मस्त्रवत्तदस्मिन्दधाति ॥ १० ॥ [अर्धप्रपाठकः ५४ ॥] ता
 वै सायं प्रातरादधाति । अहश्च हि तद्वात्रेश्चा-
 न्नमस्त्रवत्तान्येतानि सर्वस्मिन्नेव संबत्सरे स्युः संबत्सरो
 हि स प्रजापतिर्यस्मात्तान्युदुकामँस्तदस्मिन्ने-
 तत्सर्वस्मिन्नेव सर्वं दधाति यस्मिन्न्हास्यै * तदतो
 न कुर्वान्न हास्य तस्मिन्नेतद्द्व्यान्नासंबत्सरभृतस्येक्षकेण
 च न भवितव्यमिति ह स्माह वामकक्षायणो नेदिमं
 पितरं प्रजापतिं विच्छिद्यमानं पश्यानीति तः संबत्सरे सर्वं
 कृत्स्नः संस्कृत्योर्द्धमुच्छ्रयति यथैवैनमदो देवा ऽउदुश्र-
 यन् ॥ ११ ॥ तस्य गार्हपत्य एवायं लोकः । अथ यो
 गार्हपत्येऽग्निर्य एवायमस्मिँल्लोकेऽग्निः सोऽस्य सोऽथ
 यदन्तराहवनीयं च गार्हपत्यं च तदन्तरिक्षमथ य ऽआग्नी-
 धीयेऽग्निर्य एवायमन्तरिक्षे वायुः सोऽस्य स ऽआह-
 वनीय एव द्यौरथ य ऽआहवनीयेऽग्निस्तौ सूर्याचन्द्र-
 मसौ सोऽस्यैष ऽआत्मैव ॥ १२ ॥ तस्य शिर एवाहव-

* 'तदुतौ' इति पाठः 'क' पुस्तके ।

नीयः । अथ य आहवनीयेऽग्निर्गर्ह्यऽएवायः शीर्ष-
 प्राणः सोऽस्य स तद्यत्स पक्षपुच्छवाद्भवति पक्षपुच्छ-
 वान्मह्यः शीर्षप्राणश्चक्षुः शिरो दक्षिणं श्रोत्रं दक्षिणः
 पक्षऽउत्तरं श्रोत्रमुत्तरः पक्षः प्राणो मध्यमात्मा वाक्पुच्छं
 प्रतिष्ठा तद्यत्प्राणा वाचान्नं जग्ध्वा प्रतितिष्ठन्ति तस्मा-
 * प्राणानां वाक्पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ १३ ॥ अथ यदन्तरा-
 हवनीयं च गार्हपत्यं च । सऽआत्माथ यऽआग्नीध्रीये-
 ऽग्निर्गर्ह्यऽएवायमन्तरात्सन्प्राणः सोऽस्य सऽप्रतिष्ठैवास्य
 गार्हपत्योऽथ यो गार्हपत्येऽग्निः सोऽस्यावाङ् प्राणः ॥ १४ ॥
 तः हैके त्रिचितं चिन्वन्ति । त्रयो वाऽइमेऽवाञ्च
 प्राणाऽइति न तथा कुर्यादिति ते रेचयन्त्येकविंश-
 सम्पदमथोऽनुष्टुप्सम्पदमथो बृहतीसम्पदं ये तथा
 कुर्वन्त्येकं ह्येवैतद्रूपं स्योनिरेव प्रजातिरेव यदेतेऽवाञ्च
 प्राणा यद्धि मूत्रं करोति यत्पुरीषं प्रैव तज्जायते ॥ १५ ॥
 अथातः सम्पदेव । एकविंशतिरिष्टका नव यजूंषि
 तत्त्रिंशत्सादनं च सूददोहाश्च तद् द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशद-
 क्षराऽनुष्टुप्सैषाऽनुष्टुप् ॥ १६ ॥ एकविंशतिर्वैव परिश्रितः ।
 यजुर्द्वाविंशं व्युदूहनस्य यजुरूपाश्च यजुश्च सिकताश्च
 यजुश्च पुरीषं च यजुश्च चतुर्भिः संनिवपति विमु-
 श्चति पञ्चमेन ततस्त्रिभिरियं द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप्सैषा-
 नुष्टुप् ॥ १७ ॥ अथैते द्वे यजुषी । सोऽनुष्टुबेव वाग्वा-
 ऽनुष्टुसद्यदिदं द्रयं वाचो रूपं देवं च मानुषं चोच्चैश्च

* 'प्राणानाम्' इति पाठो न दृश्यते 'ख-ग' पुस्तकयोः ।

शनैश्च तदेते द्वे ॥ १८ ॥ ता वा ऽएतास्तिस्त्रोऽनुष्टुभः ।
 चित् ऽएष गार्हपत्यस्तद्यदेता ऽअत्र तिस्त्रोऽनुष्टुभः
 सम्पादयन्त्यत्र ह्येवेमे तदा सर्वे लोका भवन्ति ततोऽन्यत-
 रां द्वात्रिंशदक्षरामनुष्टुभमाहवनीयः हरन्ति स ऽआह-
 वनीयः सा द्यौस्तच्छिरोऽथेहान्यतरा परिशिष्यते स
 गार्हपत्यः सा प्रतिष्ठा स ऽउ ऽअयं लोकः ॥ १९ ॥
 अथ ये ऽएते द्वे यजुषी । एतत्तद्यदन्तराहवनीयं च गार्ह-
 पत्यं च तदन्तरिक्षः स ऽआत्मा तद्यत्ते द्वे भवतस्त-
 स्ममादेतत्तनीयो यदन्तराहवनीयं च गार्हपत्यं च
 तस्ममादेषां लोकानामन्तरिक्षलोकस्तनिष्ठः ॥ २० ॥
 सैषा त्रेधाविहिता वागनुष्टुप् । तामेषोऽग्निः प्राणो
 भूत्वानुसञ्चरति य ऽआहवनीयेऽग्निः स प्राणः
 सोऽसावादित्योऽथ य ऽआग्नीध्रीयेऽग्निः स व्यानः स-
 ऽउ ऽअयं वायुर्व्योऽयं पवतेऽथ यो गार्हपत्येऽग्निः स-
 ऽउदानः स ऽउ ऽअयं व्योऽयमस्मिंल्लोकेऽग्निरेवं विद्ध
 वाव सर्वा वाचः सर्व प्राणः सर्वमात्मानः संस्क्रुते ॥ २१ ॥
 सैषा बृहत्येव । ये वै द्वे द्वात्रिंशतौ द्वात्रिंशदेव तदथैते द्वे
 यजुषी तच्चतुस्त्रिंशदग्निरेव पञ्चत्रिंशो नाक्षराच्छन्दो व्ये-
 त्येकस्मान्न द्वाब्भ्याम् स ऽउद्व्यक्षरस्तत्षट्त्रिंशत्षट्त्रिं-
 शदक्षरा बृहतीं बृहतीं वा ऽएष सञ्चितोऽभिसम्पद्यते
 यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते तादृजायते तद्यदेतामत्र
 बृहतीं करोति तस्ममादेष सञ्चितो बृहतीमभिसम्पद्यते
 ॥ २२ ॥ तदाहुः । यदयं लोको गार्हपत्योऽन्तरिक्षं

धिष्ण्या द्यौराहवनीयोऽन्तरिक्षलोकः ऽउ ऽअस्माल्लोका-
 दनन्तर्हितोऽथ कस्माद् गार्हपत्यं चित्वाहवनीयं चिनो-
 त्यथ धिष्ण्यानिति सह हैवेमावग्ने लोकावासतुस्तयो-
 र्वियतोऽर्थोऽन्तरेणाकाशः ऽआसीत्तदन्तरिक्षमभवदीक्षः हैत-
 न्नाम ततः पुरान्तरा वा ऽइदमीक्षमभूदिति तस्मा-
 दन्तरिक्षं तद्यद् गार्हपत्यं चित्वाहवनीयं चिनोत्येतौ
 ह्यग्ने लोकावसृज्येतामथ प्रत्येत्य धिष्ण्यान्निवपति कर्मण-
 ऽएवानन्तरयायाथो ऽअन्तयोर्वाव संस्क्रियमाणयोर्मध्यः
 संस्क्रियते ॥ २३ ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[नैर्ऋतीष्टकाहरणादि]

अथातो * नैर्ऋतीर्हरन्ति । एतद्वै देवा गार्हपत्यं
 चित्वा समारोहन्नयं वै लोको गार्हपत्यः ऽइममेव तं
 लोकः संस्कृत्य समारोहंस्ते तम ऽएवानतिदृश्यमपश्यन्
 ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् । उप तज्जानीत यथेदं तमः पाप्मान-
 मपहनामहा ऽइति तेऽब्रुवँश्चेतयद्धमिति चितिमिच्छ-
 तेति वाव तदब्रुवँस्तदिच्छत यथेदं तमः पाप्मानमपहना-
 महा ऽइति ॥ २ ॥ ते चेतयमानाः । एता ऽइष्टका ऽअप-
 श्यन्नैर्ऋतीस्ता ऽउपादधत ताभिस्तत्तमः पाप्मानमपाघ्नत

पाप्मा वै निर्ऋतिस्तद्यदेताभिः पाप्मानं निर्ऋतिमपागन्त
तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ३ ॥ तद्वा ऽएतत्क्रियते । यद्देवा-
ऽअकुर्वन्निदं नु तत्तमः स पाप्मा देवैरेवापहतो यत्वेत-
त्करोति यद्देवा ऽअकुर्वन्तत्करवाणीत्यथो य ऽएव पाप्मा
या निर्ऋतिस्तमेताभिरपहते तद्यदेताभिः पाप्मानं निर्ऋति-
मपहते तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ४ ॥ यद्वैता नैर्ऋतीर्हरन्ति ।

प्रजापतिं विश्वस्तं व्यत्र देवाः समस्कुर्वन्तमुखायां व्योनौ
रेतो भूतमसिश्चन्योनिर्वा ऽउखा तस्मा ऽएताऽ संवत्सरे
प्रतिष्ठाऽ समस्कुर्वन्निममेव लोकमयं वै लोको गार्हपत्य-
स्तस्मिन्नेनं प्राजनयस्तस्य यः पाप्मा यः श्लेष्मा यदुल्बं
यज्जरायु तदस्यैताभिरपागन्तस्तद्यदस्यैताभिः पाप्मानं निर्ऋ-
तिमपागन्तस्तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ५ ॥ तथैवैतद्यजमानः ।

आत्मानमुखायां व्योनौ रेतो भूतः सिञ्चति योनिर्वा ऽउखा
तस्मा ऽएताऽ संवत्सरे प्रतिष्ठाऽ संस्करोतीममेव लोकमयं
वै लोको गार्हपत्यस्तस्मिन्नेनं प्राजनयति तस्य यः पाप्मा यः
श्लेष्मा यदुल्बं यज्जरायु तदस्यैताभिरपहन्ति तद्यदस्यैताभिः
पाप्मानं निर्ऋतिमपहन्ति तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ६ ॥

पादमान्यो भवन्ति । अधस्पदमेव तत्पाप्मानं निर्ऋतिं
कुरुतेऽलक्षणा भवन्ति यद्वै नास्ति तदलक्षणमसन्तमेव
तत्पाप्मानं निर्ऋतिं कुरुते तुषपका भवन्ति नैर्ऋता वै तुषा
नैर्ऋतेरेव तन्नैर्ऋतं कर्म करोति कृष्णा भवन्ति कृष्णाः
हि तत्तम ऽआसीदुथो कृष्णा वै निर्ऋतिः ॥ ७ ॥ ताभि-
रेतां दिशं व्यन्ति । एषा वै नैर्ऋती दिङ् नैर्ऋत्यामेव तद्दिशि

निर्ऋतिं दधाति स यत्र स्वकृतं वेरिणः श्वभ्रप्रदरो वा
 स्यात्तदेना ऽउपदक्ष्याद्यत्र वा ऽअस्या ऽअवदीर्घ्यते यत्र
 वास्या ऽओषधयो न जायन्ते निर्ऋतिर्हास्यै तद्ब्रूहि नैर्ऋत-
 ऽएव तद् भूमेर्निर्ऋतिं दधाति ताः पराचीर्लोकभाजः कृत्वो-
 पदधाति ॥८॥ 'असुन्वन्तमयजमानमिच्छे'ति । यो वै न
 सुनोति न यजते तं निर्ऋतिर्ऋच्छति 'स्तेनस्येत्यामन्विहि
 तस्करस्ये'ति स्तेनस्य चेत्यामन्विहि तस्करस्य चेत्येतदुथो
 यथा स्तेनस्तस्करः प्रलायमेत्येवं प्रलायमिहीत्यन्यमस्म-
 दिच्छ सा त' ऽइत्येत्यनित्यं विद्वांसमिच्छेत्येतन्नमो देवि
 निर्ऋते तुबभ्यमस्ति'ति नमस्कारेणैवैनामपहते ॥ ९ ॥
 'नमः सु ते निर्ऋते तिग्मतेज' ऽइति । तिग्मतेजा वै
 निर्ऋतिस्तस्या ऽएतन्नमस्कारोत्ययस्मयं विचृता बन्धमेत-
 मि'त्ययस्मयेन ह वै तं बन्धेन निर्ऋतिर्बध्नाति यं
 बध्नाति 'यमेन त्वं यम्या संविदाने'त्यग्निर्वै यम ऽइयं
 व्यम्याबभ्याः हीदः सर्वं व्यतमाबभ्यां त्वः संविदाने-
 त्येतदुत्तमे नाके ऽअधि रोहयैनमि'ति स्वर्गो वै लोको
 नाकः स्वर्गो लोके यजमानमधिरोहयेत्येतत् ॥ १० ॥
 'यस्यास्ते घोर ऽआसञ्जुहोमी'ति । घोरा वै निर्ऋति-
 स्तस्या ऽएतदासञ्जुहोति यत्तदेवत्यं कर्म करोत्येषां

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ६२ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ६२ ।

(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ६२ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ६२ ।

(५) शु० य० सं० अ० १२ क० ६३ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० ६३ ।

(७) शु० य० सं० अ० १२ क० ६३ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० ६३ । (९)

शु० य० सं० अ० १२ क० ६४ ।

बन्धानामवसृज्जनाये'ति यैर्वन्धैर्वद्धो भवति 'यं त्वा ज॒नो
 भूमिरिति प्रम॑न्दत' ऽद्वितीयं वै भूमिरस्यां वै स भवति
 यो भवति 'निर्ऋ॑तिं त्वाहं परिवेद विश्र॑वत' ऽद्विती निर्ऋति-
 रिति त्वाहं परिवेद सर्व॑त ऽद्वितीयेतदियं वै निर्ऋतिरियं
 वै तं निरर्पयति यो निर्ऋ॑च्छति तद्यथा वै ब्रूयादुसा-
 वामुष्याय॒णोऽसि वे॒द त्वा मा मा हि॒ःसीरित्येवमेत॑दाह
 नतरा॑ हि विदित ऽआमन्त्रितो हिन॑स्ति ॥ ११ ॥ नो-
 पस्पृशति । पाप्मा वै निर्ऋतिर्नेत्पाप्माना स॑स्पृशा-
 ऽद्विती न सादयति प्रतिष्ठा वै सा॒दनं नेत्पाप्मानं
 प्रतिष्ठाप॑यानीति न सु॒ददोहसा॑धिवदति प्रा॒णो वै सु॒ददोहा
 नेत्पाप्मानं प्रा॒णेन सन्त॑नवानि सन्ध॒धानीति ॥ १२ ॥
 ता हैके पर॑स्तादर्वाचीरुप॑दधति । पाप्मा वै निर्ऋतिर्नेत्पा-
 प्मानं निर्ऋतिम॑न्ववायामेति न तथा कुर्यात्पराची-
 रेवोप॑दध्यात्पराश्चमेव तत्पाप्मानं निर्ऋतिम॑पहते ॥ १३ ॥
 तिस्र ऽद्विष्टका ऽउप॑दधाति । त्रिवृ॑दग्निर्ग्यावानग्निर्ग्याव-
 त्यस्य मात्रा ताव॑तैव तत्पाप्मानं निर्ऋतिम॑पहते ॥ १४ ॥
 अथास॑न्दी॑ * शिष्य॑ः । रुक्मपा॑शमिण्डे तत्परा॑द्धं न्य-
 स्यति नैर्ऋ॑तो वै पा॒शो निर्ऋतिपा॑शादेव तत्प्र॑मुच्यते
 'यं ते दे॒वी निर्ऋ॑तिरा ब॒बन्ध पा॑शं ग्री॒वास्वविचृ॑त्यमि'-
 त्यने॒वं वि॒दुषा हा॑विचृ॑त्य'स्तं ते वि॒ष्याम॑म्यायुषो न म॒द्ध्या-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ६४ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ६४ ।

(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ६४ ।

* का० श्रौ० सू० १७. २. ३ ।

(४) शु० य० सं० अ० १२ क० ६५ । (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ६५ ।

द्वि'त्यग्निर्वा ऽआयुस्तस्यैतन्मद्धं व्यञ्चितो गार्हपत्यो भव-
 त्यचित ऽआहवनीयस्तस्माद्यदि युवाग्निं चिनुते यदि
 स्थविर ऽआयुषो न मद्ध्यादित्येवा'हाथैतं पितुर्मद्धि
 प्रसूत' ऽइत्यन्नं वै पितुरथैतदन्नमद्धि प्रमुक्त ऽइत्येत-
 त्रिष्टुभिर्बुज्जो वै त्रिष्टुबुज्ज्रेणैव तत्पाप्मानं निर्ऋति-
 मपहते ॥ १५ ॥ तिस्र ऽदृष्टका भवन्ति । आसन्दी
 शिष्यः रुक्मपाश ऽदृष्टे तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री गाय-
 त्रोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तत्पाप्मानं
 निर्ऋतिमपहते ॥ १६ ॥ अथान्तरेणोदचमसं * निनयति ।
 बुज्जो वा ऽआपो बुज्ज्रेणैव तत्पाप्मानं निर्ऋतिमन्तर्द्धत्ते-
 'नमो भूत्यै येदं चकारे'त्युपोत्तिष्ठन्ति भूत्यै वा ऽएतदुग्रे
 देवाः कर्म्मकुर्वत तस्या ऽएतन्नमोऽकुर्वन्भूत्या ऽउ-
 ऽएवायमेतत्कर्म्म कुरुते तस्या ऽएतन्नमस्करोत्यप्रतीक्ष-
 मायन्त्यप्रतीक्षमेव तत्पाप्मानं निर्ऋतिं जहति ॥ १७ ॥
 प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते । एतद्वा ऽएतदुयथायथं करोति
 यदग्नौ सामिचित ऽएतां दिशमेति तस्मा ऽएवैतन्नि-
 ह्रुतेऽहिःसायै ॥ १८ ॥ † यद्वेवोपतिष्ठते । अयं वै लोको
 गार्हपत्यः प्रतिष्ठा वै गार्हपत्य ऽइयमु वै प्रतिष्ठायै-
 तदुपथमिवैति यदेतां दिशमेति तद्यदुपतिष्ठत ऽइमामेवै-
 तत्प्रतिष्ठामभिप्रत्येत्यस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायाम् प्रतितिष्ठति

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ६५ ।

* का० श्रौ० सू० १७. २. ४ ।

(२) शु० य० सं० अ० १२ क० ६५ ।

† का० श्रौ० सू० १७. २. ५ ।

॥ १९ ॥ 'निवेशनः संगमनो वसूनामि'ति । निवेशनो ह्ययं लोकः संगमनो वसूनां 'विश्वेवा रूपाभिचष्टे शचीभिरिति' सर्वाणि रूपाण्यभिचष्टे शचीभि रित्येतद्देव ऽइव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे पथीनामि'ति यथैव यजु-
स्तथा बन्धुः ॥ २० ॥ (A)

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[प्रायणेष्टिः]

(तत्र प्रायणीयहविषः प्रचारः, सीरोपादानभूतवृक्षविशेषविधानादिकञ्च)

अथ प्रायणीयं निर्वपति । तस्य हविष्कृता वाचं विसृजते वाचं विसृज्य स्तम्बयजुर्हरति स्तम्बयजुर्हत्वा पूर्वेण परिग्रहेण परिगृह्य लिखित्वाह हर त्रिरिति हरति त्रिराग्नीद्धः ॥ १ ॥ प्रत्येत्य प्रायणीयेन प्रचरति । प्रायणीयेन प्रचर्ष्य सीरं व्युनक्त्येतद्वा ऽएनं देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तादुन्नेन समर्द्धयैस्तथैवैनमयमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तादुन्नेन समर्द्धयति सीरं भवति सेरः हैतद्यत्सीरमिरामेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ २ ॥ औदुम्बरं भवति । ऊर्वै रस ऽउदुम्बर ऽऊर्जैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति मौञ्जं परिसीर्ष्य त्रिवृत्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३ ॥ * सोऽग्ने-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ६६ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ६६ ।

(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ६६ ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा का० श० ९. १. १; कठ० सं० १६. १२; कपि० सं० २१. ३; मै० सं० ११. ७. १२; तै० सं० ४. २. ५ ।

* का० श्रौ० सू० १७. २. १० ।

दक्षिणां श्रोणिम् । जघनेन तिष्ठन्नुत्तरस्यास्य
 पुरस्ताद्युज्यमानमभिमन्त्रयते 'सीरा युञ्जन्ति कवयो
 युगा वितन्वते पृथगिति ये विद्वांसस्ते कवयस्ते सीरं
 च युञ्जन्ति युगानि च वितन्वते पृथग्धीरा देवेषु सुम्न-
 ये'ति यज्ञो वै सुम्नं धीरा देवेषु यज्ञं तन्वाना ऽदृत्येतत्
 ॥ ४ ॥ 'युनक्ति सीरा वियुगा तनुद्धमिति । युञ्जन्ति हि
 सीरं वियुगानि तन्वन्ति 'कृते योनौ वपतेह बीजमिति
 बीजाय वा ऽएषा योनिष्क्रियते यत्सीता यथा ह वा-
 ऽअयोनौ रेतः सिञ्चेदेवं तद्यदकृष्टे वपति 'गिरां च श्रुष्टिः
 सभरा ऽअसन्न' ऽदृति वाग्वै गीरन्नं श्रुष्टिर्नन्दीय-
 ऽदृत्सृण्यः पक्वमेयादिति यदा वा ऽअन्नं पच्यतेऽथ तत्सृ-
 ण्योपचरन्ति द्वाभ्यां व्युनक्ति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च
 तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥ स दक्षिणमेवाग्रे व्युनक्ति । अथ स-
 ष्यमेवं देवत्रेतरथा मानुषे षड्गवं भवति द्वादशगवं वा चतु-
 र्विंशतिगवं वा संवत्सरमेवाभिसम्पदम् ॥ ६ ॥ अथैनं विकृ-
 षति । अन्नं वै कृषिरेतद्वा ऽअस्मिन्देवाः संस्करिष्यन्तः
 पुरस्तादन्नमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तादन्नं
 दधाति ॥ ७ ॥ स वा ऽआत्मानमेव * विकृषति । न
 पक्षपुच्छाद्यात्मैस्तदन्नं दधाति यद्वा वा ऽआत्मन्नं
 धीयते तदात्मानमवति तत्पक्षपुच्छान्यथ यत्पक्षपुच्छेषु

(१) शु० सं० अ० १२ क० ६७ । (२) शु० सं० अ० १२ क० ६७ । (३) शु०
 सं० अ० १२ क० ६८ । (४) शु० सं० अ० १२ क० ६८ । (५) शु० सं० अ० १२ क०
 ६८ । (६) शु० सं० अ० १२ क० ६८ ।

* का० श्रौ० सू० १७. २. ११ ।

नैव तदात्मानमवति न पक्षपुच्छानि ॥ ८ ॥ स दक्षि-
णाद्धेनाग्नेः । अन्तरेण परिश्रितः प्राचीं प्रथमां सीतां
कृषति 'शुनः सु फाला विकृषन्तु भूमिः शुनं कीनाशा-
ऽअभियन्तु बाहैरिति शुनः शुनमिति यद्वै समृद्धं
तच्छुनः समर्द्धयत्येवैनामेतत् ॥ ९ ॥ अथ जघनाद्धेनो-
दीचीम् । 'घृतेन सीता मधुना समज्यतामिति यथैव
यजुस्तथा बन्धुर्विश्वेदेवैरनुमता मरुद्भिरिति विश्वे च वै
देवा मरुतश्च वर्षस्येशत 'ऽऊर्जस्वती पयसा पिन्वमाने'ति
रसो वै पयः ऽऊर्जस्वती रसेनान्नेन पिन्वमानेत्येतद्-
स्मान्त्सीते पयसाब्भ्याववृत्स्वेत्यस्मान्त्सीते रसेना-
ब्भ्याववृत्स्वेत्येतत् ॥ १० ॥ अथोत्तराद्धेन प्राचीम् ।
लाङ्गलं पवीरवदिति लाङ्गलः रयिमदित्येतत्सुशैवः
सोमपित्सर्वित्यन्नं वै सोमस्तदुद्रपति गामविं प्रफव्यं
च पीवरीं प्रस्थावद्रथवाहणमिति त्येतद्धि सर्वः सीतोद्वपति
॥ ११ ॥ अथ पूर्वाद्धेन * दक्षिणाम् । 'कामं कामदुघे धुक्ष्व
मित्राय वरुणाय च । इन्द्रायाश्शिवभ्यां पूष्णे प्रजाभ्य-
ऽओषधीभ्य' ऽहुति सर्वदेवत्या वै कृषिरेताभ्यो देव-
ताभ्यः सर्वान्कामान्धुक्ष्वेत्येतदित्यग्रे कृषत्यथेति अथे-
त्यथेति तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा ॥ १२ ॥ चतस्रः सीता

- (१) शु० य० सं० अ० १२ क० ७० । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ७० ।
(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ७० । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ७० । (५)
शु० य० सं० अ० १२ क० ७१ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० ७१ । (७) शु० य०
सं० अ० १२ क० ७१ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० ७२ । (९) शु० य० सं०
अ० १२ क० ६९ ।

* 'दक्षिणा' इति पाठः 'क' पुस्तके ।

यजुषा कृषति । तद्यच्चतसृषु दिक्ष्वन्नं तदस्मिन्नेतद्वधाति
तद्वै यजुषाद्धा वै तद्यद्यजुरद्धो तद्यदिमा दिशः ॥ १३ ॥
अथात्मानं विकृषति । तद्यदेव संवत्सरेऽन्नं तदस्मिन्ने-
तद्वधाति तूष्णीमनिरुक्तं वै तद्यत्तूष्णीथं सर्वं वा ऽअनि-
रुक्तः सर्वेणैवास्मिन्नेतदन्नं दधातीत्यग्रे कृषत्यथेति
अथेत्यथेति तदक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा ॥ १४ ॥ तिस्रस्तिस्त्रः
सीताः कृषति । त्रिवृदग्निर्यवानग्निर्यवावत्यस्य मात्रा
तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १५ ॥ द्वादश सीता-
स्तूष्णीं कृषति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्नि-
र्यवानग्निर्यवावत्यस्य मात्रा तवतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति
॥ १६ ॥ ता ऽउभयः षोडश सम्पद्यन्ते । षोडशकलः
प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसम्मितमेवास्मिन्नेतदन्नं
दधाति यदु वा ऽआत्मसम्मितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति
यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति ॥ १७ ॥ यद्वै न
विकृषति । एतद्वा ऽअस्मिन्देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्ता-
त्प्राणानदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तात्प्राणान्द-
धाति लेखा भवन्ति लेखासु हीमे प्राणाः ॥ १८ ॥
* चतस्रः सीता यजुषा कृषति । तद्य ऽइमे शीर्षश्चत्वारो
निरुक्ताः प्राणास्तानस्मिन्नेतद्वधाति तद्वै यजुषाद्धा वै
तद्यद्यजुरद्धो तद्यदिमे शीर्षेन्प्राणाः ॥ १९ ॥ यद्वैवात्मानं
विकृषति । य ऽएवेमेऽन्तरात्मन्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्वधाति
तूष्णीं को हि तद्वेद यावन्त ऽइमेऽन्तरात्मन्प्राणाः

॥ २० * अथैनान्विमुञ्चति । आप्त्वा तं कामं व्यस्मै
 कामायैनान्वुङ्क्ते 'विमुञ्च्यद्भगध्या' ऽदृत्यगध्या हैते
 देवत्रा 'देवयाना' ऽदृति दैव११ ह्येभिः कर्म करोत्यगन्म
 तमसस्परमस्येत्यशनाया वै तमोऽगन्मास्या ऽअशनायायै
 पारमित्येतज्ज्योतिरापामेति ज्योतिर्ह्यप्नोति यो देवाभ्यो
 यज्ञमथैनानुदीचः प्राचः प्रसृजति तस्योक्तो बन्धुस्ता-
 नद्भर्ष्यवे ददाति स हि तैः करोति ताँस्तु दुक्षिणानां
 कालेऽनुदिशेत् ॥ २१ ॥ (B)

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०८ ॥

[आत्ममध्ये कुशगुच्छोपधानादि]

अथ † दूर्भस्तम्बमुपदधाति । एतद्वै देवा ऽओष-
 धीरुपादधत तथैवैतद्यजमान ऽओषधीरुपधत्ते ॥ १ ॥ यद्वेव
 दूर्भस्तम्बमुपदधाति । जायत ऽएष ऽएतद्यच्चीयते स-
 ऽएष सर्वस्मा ऽअन्नाय जायत ऽउभयमेतदुन्नं व्यदूर्भा-
 ऽआपश्च ह्येता ऽओषधयश्च वा वै वृत्राद्वीभत्समाना-

* का० श्रौ० सू० १७. २. १९ ।

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ७३ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ७३ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ७३ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ७३ ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० शा० ११. २; कठ० १६. १३;
 कपि० २५. ४; मै० सं० ११. ७. १३; तै० सं० ४. २. ६ ।

† कुशस्तम्बमुपदधाति मध्ये तूष्णीम् (का० श्रौ० सू० १७. ३. १) ।

ऽआपो धृन्व दृभन्त्य ऽउदुयँस्ते दर्भा ऽअभवन्न्यदृभन्त्य-
 ऽउदुयँस्तस्माद्दर्भास्ता हैताः शुद्धा मेद्ध्या ऽआपो
 वृत्राभिप्रक्षरिता यद्दर्भा यदु दर्भास्तेनौषधय ऽउभये-
 नैवैनमेतदुन्नेन प्रीणाति ॥ २ ॥ सीतासमरे । वाग्वै
 सीता समरः प्राणा वै सीतास्तासामयः समयो वाचि
 वै प्राणेभ्योऽन्नं धीयते मद्ध्यतो मद्ध्यत ऽएवास्मिन्नेत-
 दुन्नं दधाति तूष्णीमनिरुक्तं वै तद्यत्तूष्णीं सर्वं वा-
 ऽअनिरुक्तः सर्वेणैवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति ॥ ३ ॥ अथैन-
 मभिजुहोति । जायत ऽएष ऽएतद्यच्चीयते स ऽएष
 सर्वस्मा ऽअन्नाय जायते सर्वस्यो ऽअस्यैष रसो यदाज्यमपां
 च हेष ऽओषधीनां च रसोऽस्यैवैनमेतत्सर्वस्य रसेन
 प्रीणाति यावानु वै रसस्तावानात्मानेनैवैनमेतत्सर्वेण
 प्रीणाति पञ्चगृहीतेन पञ्चचित्तिकोऽग्निः पञ्चर्तवः संव-
 त्सरः संवत्सरोऽग्निर्यवानग्निर्यवावत्यस्य मात्रा तावतै-
 वैनमेतदुन्नेन प्रीणाति ॥ ४ ॥ यद्वैैनमभिजुहोति । एतद्वै
 यत्रैतं प्राणा ऽऋषयोऽग्नेऽग्निः समस्कुर्वस्तदस्मिन्नेतं पुर-
 स्ताद्भागमकुर्वत तस्मात्पुरस्ताद्भागास्तद्यदभिजुहोति य-
 ऽएवास्मिँस्ते प्राणा ऽऋषयः पुरस्ताद्भागमकुर्वत तानेवै-
 तत्प्रीणान्याज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥ यद्वै-
 नमभिजुहोति । एतद्वै याज्येतस्मिन्नग्नौ रूपाण्युपधास्य-
 इभवति यान्तस्तोमाह्यानि पृष्ठानि यानि च्छन्दांस्ति
 तेभ्य ऽएतं पुरस्ताद्भागं करोति ताज्येवैतत्प्रीणान्याज्येन
 पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः ॥ ६ ॥ यद्वैैनमभिजुहोति ।

एतद्वै देवा ऽविभयुर्दीर्घं वा ऽइदं कर्म यद्वै न ऽइममिह
 रक्षाथंसि नाष्ट्रा न हव्युरिति त ऽएतामेतस्य कर्मणः
 पुरस्तात्सथंस्थामपश्यंस्तमत्रैव सर्वं समस्थापयन्नत्रा-
 चिध्वंस्तथैवैनमयमेतदुत्रैव सर्वं सथंस्थापयत्यत्र चिनोति
 ॥ ७ ॥ 'सजूरुद' ऽइति चितिः । 'अयवोभिरि'ति पुरीषः
 'सजूरुषा' ऽइति चितिः 'रुणीभिरि'ति पुरीषः 'सजोषसा-
 वश्चिन्ने'ति चितिर्द्वैः 'सोभिरि'ति पुरीषः 'सजूः सूर'
 ऽइति चितिः 'रेतशेने'ति पुरीषः 'सजूर्वैश्वानर' ऽइति
 चितिः 'रिड्ये'ति पुरीषः 'धृतेने'ति चितिः 'स्वे'ति पुरीषः
 'हेति' 'चितिः ॥ ८ ॥ त्रयोदशैता व्याहृतयो भवन्ति ।
 त्रयोदश मासाः संबत्सरस्त्रयोदशान्नेश्चिन्नेतिपुरीषाणि यावा-
 नग्निर्ग्यावत्यस्यमात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चिनोत्याज्येन जुहो-
 त्यग्निरेष यद्वाज्यमग्निमेवैतच्चिनोति पञ्चगृहीतेन पञ्चिचिति-
 कोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संबत्सरः संबत्सरोऽग्निर्ग्यावानग्निर्ग्याव-
 त्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चिनोत्यूर्ध्वमुदगृह्णन्जुहोत्यूर्ध्वं
 तदग्निं चितिभिश्चिनोति ॥ ९ ॥ (C)

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

- (१) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (१०) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ ।
 (११) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (१२) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ ।
 (१३) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ ।

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा-का० श० ९. १. ३ ।

[कर्षणक्रमेण सीतासूदकप्रक्षेपः]

अथोदचमसान्निनयति * । एतद्वै देवा ऽअब्रुवँश्चे-
तयद्धमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्ते चेतयमाना
व्वृष्टिमेव चितिमपश्यँस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेत-
दधाति ॥ १ ॥ उदचमसा भवन्ति । आपो वै व्वृष्टिर्व्वृ-
ष्टिमेवास्मिन्नेतदधात्यौदुम्बरेण चमसेन तस्योक्तो बन्धु-
श्चतुःशक्तिना चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य ऽएवास्मिन्ने-
तद्दिग्भ्यो व्वृष्टिं दधाति ॥ २ ॥ त्रींस्त्रीनुदचमसान्नि-
नयति । त्रिवृदग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवा-
स्मिन्नेतद्वृष्टिं दधाति ॥ ३ ॥ द्वादशोदचमसान्नि-
नयति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ध्यावानग्नि-
र्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतद्वृष्टिं दधाति ॥ ४ ॥
स वै कृष्टे निनयति । तस्मात्कृष्टाय वर्षति स षत्कृष्ट-
ऽएव निनयेन्नाकृष्टे कृष्टायैव वर्षेन्नाकृष्टायथ यदकृष्ट-
ऽएव निनयेन्न कृष्टेऽकृष्टायैव वर्षेन्न कृष्टाय कृष्टे चाकृष्टे-
च निनयति तस्मात्कृष्टाय चाकृष्टाय च वर्षति ॥ ५ ॥
त्रीकृष्टे† चाकृष्टे च निनयति । त्रिवृदग्निर्ध्यावानग्निर्ध्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतद्वृष्टिं दधाति ॥ ६ ॥
षट्त्रयोदचमसान्निनयति । एतद्वा ऽअस्मिन्देवाः संस्करि-
ष्यन्तः पुरस्तादपो दधुस्तथैवास्मिन्नयमेतत्संस्करिष्यन्पुर-
स्तादपो दधाति ॥ ७ ॥ त्रींस्त्रीनुदचमसान्निनयति । त्रिवृ-

* का० श्रौ० सू० १७. ३. ३ ।

† का० श्रौ० सू० १७. ३. ४, ५ ।

दग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ८ ॥ द्वादशोदचमसान्कृष्टे निनयति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ९ ॥ स वै कृष्टे निनयति । प्राणेषु तदपो दधाति स यत्कृष्टः ऽएव निनयेन्नाकृष्टे प्राणेष्वेवापः स्युर्नेतरस्मिन्नात्मन्नथ यदकृष्टः ऽएव निनयेन्न कृष्टः ऽआत्मन्नेवापः स्युर्न प्राणेषु कृष्टे चाकृष्टे च निनयति तस्मादिमा ऽउभयत्रापः प्राणेषु चार्त्तमँश्च ॥ १० ॥ त्रीन्कृष्टे चाकृष्टे च निनयति । त्रिवृदग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ११ ॥ पञ्चदशोदचमसान्ननिनयति । पञ्चदशो वै वृज्ज-
ऽएतेनैवास्यैतत्पञ्चदशेन वृज्जेण सर्वं पाप्मानमपहन्ति ॥ १२ ॥ अथ * सर्वौषधं वपति । एतद्वै देवा ऽअब्रुवँश्चेतयद्धमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्ते चेतयमाना ऽअन्नमेव चितिमपश्यँस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ १३ ॥ सर्वौषधं भवति । † सर्वमेतदन्नं यत्सर्वौषधः सर्वमेवास्मिन्नेतदन्नं दधाति तेषामेकमन्नमुद्धरेत्तस्य नाशनीयाद्यावज्जीवमौदुम्बरेण चमसेन तस्योक्तो बन्धुश्चतुःस्रक्तिना चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य ऽएवास्मिन्नेतद्दिग्भ्योऽन्नं दधात्यनुष्टुब्भिर्वपति वाग्वा ऽअनुष्टुब्वाचो वा ऽअन्नमद्यते ॥ १४ ॥ तिसृभिस्तिष्ठभिर्ऋग्भिर्वपति । त्रिवृदग्निर्ग्यावा-

* का. श्रौ. सू. १७. ३. ६ ।

† 'सर्वमेव तदन्नम्' इति 'ख-ग' पुस्तकयोः ।

नग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति ॥१५॥
 द्वादशभिर्ऋग्भिः कृष्टे वपति । द्वादशमासाः संवत्सरः
 संवत्सरोऽग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्ने-
 तदुन्नं दधाति ॥ १६ ॥ स वै कृष्टे वपति । तस्मात्कृष्टे-
 ऽन्नं पच्यते * स यत्कृष्ट एव वपेन्नाकृष्टे कृष्ट एवान्नं
 पच्येत नाकृष्टेऽथ यत्कृष्ट एव वपेन्न कृष्टेऽकृष्ट-
 एवान्नं पच्येत न कृष्टे कृष्टे चाकृष्टे च वपति
 तस्मात्कृष्टे चाकृष्टे चान्नं पच्यते ॥ १७ ॥ तिसृभिः
 कृष्टे चाकृष्टे च वपति । त्रिवृदग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य
 मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति ॥ १८ ॥ यद्वेव सर्वोषधं
 वपति । एतद्वा एनं देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तात्सर्वेण
 भेषजेनाभिषज्यँस्तथैवैनमयमेतत्संकरिष्यन्पुरस्तात्सर्वेण भे-
 षजेन भिषज्यति ॥ १९ ॥ सर्वोषधं भवति । सर्वमेतद्भेषजं
 यत्सर्वोषधः सर्वेणैवैनमेतद्भेषजेन भिषज्यति ॥ २० ॥
 तिसृभिस्तिष्ठभिर्ऋग्भिर्वपति । त्रिवृदग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्य-
 स्य मात्रा तावतैवैनमेतद्भिषज्यति ॥ २१ ॥ द्वादशभि-
 र्ऋग्भिः कृष्टे † वपति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो-
 ऽग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्भि-
 षज्यति ॥ २२ ॥ स वै कृष्टे वपति । प्राणाँस्तद्भिषज्यति-
 स यत्कृष्ट एव वपेन्नाकृष्टे प्राणानेव भिषज्येन्नेतर-
 मात्मानमथ यत्कृष्ट एव वपेन्न कृष्ट एवात्मानमेव

* 'यत्कृष्टे' इति 'ख-ग' पुस्तकयोः ।

† का० श्रौ० सू० १०. ३. ८ ।

भिषज्येन्न प्राणान्कृष्टे चाकृष्टे च वपति प्राणाँश्च तदा-
 त्मानं च भिषज्यति ॥ २३ ॥ तिसृभिः कृष्टे चाकृष्टे च
 वपति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन-
 मेतद्भिषज्यति ॥ २४ ॥ पञ्चदशोदचमसान्निनयति ।
 पञ्चदशभिर्ऋग्भिर्वपति तत्त्रिंशत्त्रिंशदक्षरा विराड्वि-
 राडु कृत्स्नमन्नः सर्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति ॥ २५ ॥
 'या ऽओषधीः पूर्वा जाताः । देवेभ्यस्त्रियुगं पुरे'त्यृतवो
 वै देवास्तेभ्य ऽएतास्त्रिः पुरा जायन्ते वसन्ता प्रावृषि
 शरदि 'मनै नु बभ्रूणामहमि'ति सोमो वै बभ्रुः सौम्या-
 ऽओषधय ऽओषधः पुरुषः शतं धामानी'ति यदिदुः
 शतायुः शतार्घः शतवीर्यं ऽएतानि हास्य तानि 'शतं
 धामानि सप्त चे'ति य ऽएवेमे सप्त शीर्षन्प्राणास्ताने-
 तदाह ॥ २६ ॥ 'शतं वो ऽअम्ब धामानि । सहस्रमुत वो
 रुह ऽडुति यदिदुः शतधा च सहस्रधा च विरूढा
 'ऽअर्धा शतक्रत्वो यूयमिमं मे ऽअगदं कृते'ति यमिमं
 भिषज्यामीत्येतत् ॥ २७ ॥ ता ऽएता ऽएकव्याख्यानाः ।
 एतमेवाभि यथैतमेव भिषज्येदेतं पारयेत्ता ऽअनुष्टुभो
 भवन्ति द्वाग्वा ऽअनुष्टुब्वागु सर्वं भेषजः सर्वेणैवैन-
 मेतद्भेषजेन भिषज्यति ॥ २८ ॥ अथातो निरुक्तानिरुक्ता-
 नामेव । यजुषा द्वावनद्वाहौ युनक्ति तूष्णीमितराह्यजुषा
 चतस्रः सीताः कृषति तूष्णीमितरास्तूष्णीं दर्भस्तम्ब-

- (१) शु० य० सं० अ० १२ क० ७५ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ७५ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ७५ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ७६ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ७६ ।

मुपदधाति यजुषाभिजुहोति तूष्णीमुदचमसान्नियति
यजुषा वपति ॥ २९ ॥ प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयम्बेतत्प्र-
जापतिर्निरुक्तश्चानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तद्य-
यजुषा करोति यदेवास्य निरुक्तं परिमितः रूपं तदस्य
तेन संस्करोत्यथ यत्तूष्णीं यदेवास्यानिरुक्तमपरिमितः
रूपं तदस्य तेन संस्करोति स ह वा ऽएतः सर्वं
कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति य ऽएवं विद्वानेतदेवं
करोति ब्राह्मणानि रूपाणि निरुक्तानि भवन्त्यन्तराण्यनि-
रुक्तानि पशुरेष यदग्निस्तस्मात्पशोर्ब्राह्मणानि रूपाणि निरु-
क्तानि भवन्त्यन्तराण्यनिरुक्तानि ॥ ३० ॥ (D)

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[सोमक्रयादि]

चितो गार्हपत्यो भवति । अचित ऽआहवनीयोऽथ
राजानं क्रीणात्ययं वै लोको गार्हपत्यो द्यौराहवनीयोऽथ
योऽयं वायुः पवत ऽएष सोम ऽएतं तदिमौ लोकावन्तरेण
दधाति तस्मादेष ऽइमौ लोकावन्तरेण पवते ॥ १ ॥
यदेव चिते गार्हपत्ये । अचित ऽआहवनीयेऽथ राजानं
क्रीणात्यात्मा वा ऽअग्निः प्राणः सोम ऽआत्मस्तत्प्राणं
मद्ध्यतो दधाति तस्मादयमात्मन्प्राणो मद्ध्यतः ॥ २ ॥

एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ९. १. ४; कठ० सं० १६.
१३; कपि० सं० २५. ४; मै० सं० ११. ७. १३; तै० सं० ४. २. ६ ।

यद्वेव चिते गार्हपत्ये । अचित ऽआहवनीयेऽथ राजानं
 क्रीणात्यात्मा वा ऽअग्नी रसः सोम ऽआत्मानं तद्रसेना-
 नुषजति तस्मादयमान्तमेवात्मा रसेनानुषक्तः ॥ ३ ॥
 राजानं क्रीत्वा पर्युह्य । अथास्मा ऽआतिथ्यः हविर्नि-
 र्वपति तस्य * हविष्कृता वाचं विसृजतेऽथ वा ऽएत-
 द्रयतिषजत्यद्वरकर्म चाग्निकर्म च कर्मणः समानतायै
 समानमिदं कर्मासदिति ॥ ४ ॥ यद्वेव व्यतिषजति ।
 आत्मा वा ऽअग्निः प्राणोऽद्वर ऽआत्मस्तत्प्राणं मध्यतो
 दधाति तस्मादयमात्मन्प्राणो मध्यतः ॥ ५ ॥ यद्वेव
 व्यतिषजति । आत्मा वा ऽअग्नी रसोऽद्वर ऽआत्मानं
 तद्रसेनानुषजति तस्मादयमान्तमेवात्मा रसेनानुषक्तो-
 ऽथाहवनीयस्यार्द्धमैति ॥ ६ ॥ तद्वैके । उभयत्रैव † पला-
 शशाखया व्युदूहन्त्युभयत्र वै चिनोतीति न तथा
 कुर्ष्यादवस्यति वाव गार्हपत्येनोर्द्धं ऽएवाहवनीयेन रोहति
 तस्मात्तथा न कुर्ष्यात् ॥ ७ ॥ अथ गार्हपत्य ऽएवोषान्नि-
 वपति । नाहवनीयेऽयं वै लोको गार्हपत्यः पशव ऽऊषा-
 ऽअस्मिँस्तल्लोके पशून् दधाति तस्मादिमेऽस्मिँल्लोके पशवः
 ॥ ८ ॥ अथाहवनीय ऽएव पुष्करपर्णमुपदधाति । न
 गार्हपत्य ऽआपो वै पुष्करपर्णं द्यौराहवनीयो दिवि तदपो
 दधात्युभयत्र सिकता निवपति रेतो वै सिकता ऽउभयत्र
 वै विक्रियते तस्माद्रेतसोऽधि विक्रियाता ऽडुति ॥ ९ ॥
 ता नाना मन्त्राब्भ्यां निवपति । मनुष्यलोको वै गार्हपत्यो

* शु० य० सं० १. १५. ३ ।

† का० श्रौ० सू० १७. १. ३ ।

देवलोकः ऽआहवनीयो नानो वा ऽएतद्यहैवं च मानुषं
च द्राघीयसा मन्त्रेणाहवनीये निवपति हूसीयसा गार्हपत्ये
द्राघीयो हि देवायुषः हूसीयो मनुष्यायुषः स पूर्वाः
परिश्रद्धभ्यो गार्हपत्ये सिकता निवपति रेतो वै सिकता-
ऽअस्माद्रेतसोऽधीमा विक्रियान्ता ऽइति ॥ १० ॥ तदाहुः ।
यद्योनिः परिश्रुतो रेतः सिकता ऽअथ पूर्वाः परिश्रद्धभ्यो
गार्हपत्ये सिकता निवपति कथमस्यैतद्रेतोऽपरासिक्तं
परिगृहीतं भवतीत्युत्वं वा ऽऊषास्तद्यदूषान्पूर्वान्निव-
पत्येतेनो हास्यैतदुत्वेन रेतोऽपरासिक्तं परिगृहीतं भव-
त्यथाहवनीये परिश्रुतोऽभिमन्त्रयते तस्योक्तो बन्धुरथ
सिकता निवपति रेतो वै सिकता ऽएतयो ऽअस्यैतद्यो-
न्या रेतोऽपरासिक्तं परिगृहीतं भवति ॥ ११ ॥ अथा-
हवनीय * ऽएवाप्यानवतीब्भ्यामभिमृशति । न गार्ह-
पत्येऽयं वै लोको गार्हपत्यः स्वर्गो लोकः ऽआहवनीयो-
ऽद्धो वा ऽअयमस्मिँल्लोके जातो यजमानः स्वर्गं ऽएव
लोके प्रजिजनयिषितव्यस्तद्यदाहवनीय ऽएवा-
प्यानवतीब्भ्यामभिमृशति न गार्हपत्ये स्वर्गं ऽएवैनं
तल्लोके प्रजनयति ॥ १२ ॥ अथ लोकेष्टका ऽउपदधाति ।
इमे वै लोका ऽएषोऽग्निर्दिशो लोकेष्टका ऽएषु तल्लोकेषु
दिशो दधाति तस्मादिमा ऽएषु लोकेषु दिशः ॥ १३ ॥
बाह्येनाग्निमाहरति । आप्ता वा ऽअस्य ता दिशो या-
ऽएषु लोकेष्वथ या ऽइमाँल्लोकान्परेण दिशस्ता ऽअस्मि-

न्नेतद्दधाति ॥१४॥ [अर्धप्रपाठकः ५३॥] बहिर्वेदेरियं वै वेदिः ।
 आता वा ऽअस्य ता दिशो या ऽअस्यामथ या ऽइमां परेण
 दिशस्ता ऽअस्मिन्नेतद्दधाति ॥ १५ ॥ यद्वेव * लोकेष्टका-
 ऽउपदधाति । प्रजापतेर्विस्वस्तस्य सर्वा दिशो रसोऽनु व्य-
 क्षरत्तं व्यत्र देवाः समस्कुर्वन्तुदस्मिन्नेताभिर्लोकैष्टका-
 भिस्तः रसमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ १६ ॥ बा-
 ह्येनाग्निमाहरति । आतो वा ऽअस्य स रसो य ऽएषु
 लोकेष्वथ य ऽइमाँल्लोकान्पराङ्मुखोऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेत-
 द्दधाति ॥ १७ ॥ बहिर्वेदेरियं वै वेदिः । आतो वा ऽअस्य
 स रसो योऽस्यामथ य ऽइमां पराङ्मुखोऽत्यक्षरत्तमस्मि-
 न्नेतद्दधाति ॥ १८ ॥ स्फेयनाहरति । वृज्जो वै स्फयो
 वीर्यं वै वृज्जो वित्तिरियं वीर्येण वै वित्तिं विन्दते ॥ १९ ॥
 स पुरस्तादाहरति । 'मा मा हिंसीजनिता यः पृथि-
 व्या' ऽइति प्रजापतिर्वै पृथिव्यै जनिता मा मा हिं-
 सीत्प्रजापतिरित्येतद्यो वा दिवः सत्यधर्मा व्यानडि'ति
 यो वा दिवः सत्यधर्मा सृजतेत्येतद्यश्चापश्चन्द्राः
 प्रथमो जजाने'ति मनुष्या वा ऽआपश्चन्द्रा यो मनुष्या-
 न्प्रथमोऽसृजतेत्येतत्कस्मै देवार्यं हविषा विधेमे'ति
 प्रजापतिर्वै कस्तस्मै हविषा विधेमेत्येतत्तामाहृत्यान्तरेण
 परिश्रित ऽआत्मन्नुपदधाति स यः प्राच्यां दिशि रसोऽ-
 त्यक्षरत्तमस्मिन्नेतद्दधात्यथो प्राचीमेवास्मिन्नेतद्दिशं दधा-

* का० श्रौ० सू० १०. ३. ११, १२ ।

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० १०२ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० १०२ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० १०२ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० १०२ ।

ति ॥ २० ॥ अथ दक्षिणतः । 'अभ्यावर्त्तस्व पृथिवि
यज्ञेन पयसा सहे'ति यथैव यजुस्तथा बन्धुर्वपां ते ऽअ-
ग्निरिषितो ऽअरोहद्दि'ति यद्वै किञ्चास्याऽऽ सास्यै वपा
तामग्निरिषित ऽउपादीप्तो रोहति तामाहृत्यान्तरेण पक्ष-
सन्धिमात्मन्नुपदधाति स यो दक्षिणायां दिशि रसोऽत्यक्षर-
त्तमस्मिन्नेतद्दधात्यथो दक्षिणामेवास्मिन्नेतद्दिशं दधाति
॥ २१ ॥ अथ पश्चात् । 'अग्ने यत्ते शुक्रं व्यच्चन्द्रं व्यत्पूतं
व्यच्च यज्ञियमि'तीयं वा ऽअग्निरस्यै तदाह 'तदेवेभ्यो
भरामसी'ति तदस्मै दैवाय कर्मणे हराम ऽदृत्येतत्तामा-
हृत्यान्तरेण पुच्छसन्धिमात्मन्नुपदधाति स यः प्रतीच्यां
दिशि रसोऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेतद्दधात्यथो प्रतीचीमेवा-
स्मिन्नेतद्दिशं दधाति स न सम्प्रति पश्चाद्वाहरेन्नेद्यज्ञ-
पथाद्रसमाहुराणीतीत ऽइवाहरति ॥ २२ ॥ अथोत्तरतः ।
'दुषमूर्जमहुमित ऽआदमि'तीषमूर्जमहुमित ऽआदद ऽदृ-
त्येत'दृतस्य' योनिमि'ति सत्यं वा ऽऋतः सत्यस्य
योनिमित्येत'महिषस्य धारामि'त्यग्निर्वै महिषः स हीदं
जातो महान्सर्वमैष्णा'द्वा मा गोषु विशत्वा तनृष्वि'त्यात्मा
वै तनूरा मा गोषु चात्मनि च विशत्वित्येत'ज्जहामि
सेदिमनिराममीवामि'ति सिकताः प्रद्वहसयति तथैव

- (१) शु० य० सं० अ० १२ क० १०३ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० १०३ ।
(३) शु० य० सं० अ० १२ क० १०४ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० १०४ ।
(५) शु० य० सं० अ० १२ क० १०५ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० १०५ ।
(७) शु० य० सं० अ० १२ क० १०५ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० १०५ ।
(९) शु० य० सं० अ० १२ क० १०५ ।

सेदि॒र्या॒निरा॒ ग्रामी॒वा ता॒मेत॒स्यां दि॒शि द॒धाति॒ तस्मा॒-
 दे॒त॒स्यां दि॒शि प्र॒जा ऽअ॒शना॒युका॒स्तामा॒हृत्या॒न्तरेण॑
 पक्ष॒सन्धि॒मात्म॒न्नुप॒दधा॒ति स य ऽउ॒दीच॒च्यां दि॒शि र॒सो-
 ऽत्य॒क्षर॒त्तम॒स्मिन्ने॒तद्द॒धात्य॒थो ऽउ॒दीची॒मेवा॒स्मिन्ने॒तद्दि॒शं
 द॒धाति ॥ २३ ॥ ता ऽए॒ता दि॒शः । ताः स॒र्वत॒ ऽउ॒प-
 द॒धाति स॒र्वत॒स्तद्दि॒शो द॒धाति त॒स्मात्स॒र्वतो॒ दि॒शः
 स॒र्वतः॑ स॒मीचीः॑ स॒र्वत॒स्त॒स्मीची॒र्दि॒शो द॒धाति त॒स्मा-
 त्स॒र्वतः॑ स॒मीच॒च्यो दि॒शस्ता॒ नानो॒पद॒धाति नाना॑ साद-
 यति॒ नाना॑ सू॒ददो॒हसा॒धिव॒दति नाना॑ हि दि॒शस्ति॒ष्ठ-
 न्नुप॒दधा॒ति ति॒ष्ठन्ती॒व हि दि॒शोऽथो॑ ति॒ष्ठन्वै वी॒र्य-
 व॒त्तरः॑ ॥ २४ ॥ ता ऽए॒ता य॒जुष्म॒त्य ऽदृ॒ष्टकाः॑ । ता-
 ऽआ॒त्म॒न्नेवो॒पद॒धाति न॒ पक्ष॒पुच्छे॒ष्वात्स॒न्हेव॑ य॒जुष्म॒त्य-
 ऽदृ॒ष्टका॑ ऽउ॒पधी॒यन्ते न॒ पक्ष॒पुच्छे॒षु ॥ २५ ॥ तदा॒हुः ।
 कथ॒मस्यै॒ताः प॒क्वाः श्रु॒ता ऽउ॒पहि॒ता भव॑न्तीति॒ रसो॒ वा-
 ऽए॒ताः स्वय॑ः श्रु॒त ऽउ॒ वै र॒सोऽथो॑ यद्वै कि॒ञ्चै॒तमग्निं॑
 वैश्वान॒रमु॒प नि॒गच्छ॑ति॒ तत॒ ऽए॒व त॒त्पक्वः॑ श्रु॒तमु॒पहि॒तं
 भव॑ति ॥ २६ ॥ * अ॒थोत्तर॑वेदिं नि॒वप॑ति । इयं वै वे॒दि-
 द्यौ॑रुत्तर॑वेदिर्दि॒शो लो॒गेष्ट॒कास्तद्य॑दन्तरेण वे॒दिं चोत्तर॑-
 वेदिं च लो॒गेष्ट॒का ऽउ॒पद॒धाती॒मौ त॒ल्लोका॒वन्तरेण॑ दि॒शो
 द॒धाति त॒स्मादि॒मौ लो॒काव॑न्तरेण दि॒शस्तां॑ व्यु॒गमा॒त्रीं
 वा स॒र्वतः॑ करो॒ति च॒त्वारि॑ः श॒रप॒दां वा य॒तर॒था का॒म-
 ये॒ताथ॒ सि॒क्ता नि॒वप॑ति॒ तस्यो॒क्तो ब॒न्धुः ॥ २७ ॥ ता-

ऽउत्तरवेदौ * निवपति । योनिर्वा ऽउत्तरवेदिष्योनौ तद्वेतः
 सिञ्चति यद्वै योनौ रेतः सिञ्च्यते तत्प्रजनिष्णु भवति
 ताभिः सर्वमात्मानं प्रच्छादयति सर्वस्मिँस्तदात्मन्नेतो
 दधाति तस्मात्सर्वस्मादेवात्मनो रेतः सम्भवति ॥ २८ ॥
 'अग्ने त्वं श्रवो वय' ऽइति । धूमो वा ऽअस्य श्रवो वयः
 स ह्येनममुष्मिँल्लोके श्रावयति 'महि बभ्राजन्ते ऽअर्च्यो
 विभावसावि'ति महतो बभ्राजन्तेऽर्च्यः प्रभूवसवित्येतद्-
 'बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यमि'ति बलं वै शवो बृहद्भानो
 बलेनान्नमुक्थ्यमित्येतद्धासि 'दाशुषे कव' ऽइति यजमानो
 वै दाश्वान्दधासि यजमानाय कव ऽइत्येतत् ॥ २९ ॥
 'पावकवर्चाः शुक्रवर्चा' ऽइति । पावकवर्चा ह्येष शुक्रवर्चा-
 'ऽअनूनवर्चा ऽउदियर्षि भानुने'त्यनूनवर्चा ऽउद्दीप्यसे
 भानुनेत्येतत्पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसी'ति पुत्रो ह्येष
 मातरा विचरन्नुपावति 'पृणक्षि रोदसी ऽउभे' ऽइतीमे वै
 द्यावापृथिवी रोदसी ते ऽएष ऽउभे पृणक्ति धूमेनामूं ववृष्ट्ये-
 माम् ॥ ३० ॥ 'ऊजो नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिरि'ति । ऊजो
 नपाज्जातवेदः सुष्टुतिभिरित्येतन्नमन्दस्व धीतिभिर्हित'
 ऽइति दीप्यस्व धीतिभिर्हित ऽइत्येतत्त्वे ऽईषः सन्दधुर्भूरि-

* का० श्रौ० सू० १७. ३. १५ ।

- (१) शु० य० सं० अ० १२ क० १०६ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० १०६ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० १०६ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० १०६ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १२ क० १०७ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० १०७ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १२ क० १०७ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० १०७ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १२ क० १०८ । (१०) शु० य० सं० अ० १२ क० १०८ ।
 (११) शु० य० सं० अ० १२ क० १०८ ।

वर्षस' ऽइति त्वे ऽइषः सन्दधुर्वहुवर्षस ऽइत्येत' चित्रोतयो
 वामजाता' ऽइति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥३१॥ 'इरज्यन्नमे
 प्रथयस्व जन्तुभिरि'ति । मनुष्या वै जन्तवो दीप्यमानो-
 ऽग्ने प्रथस्व मनुष्यैरित्येत'दस्ममे रायो ऽअमर्त्ये'त्यस्ममे
 रायिं दुधदमर्त्येत'त्स दर्शतस्य वृषो विराजसी'ति
 दर्शतस्य ह्येष वृषो विराजति 'पृणक्षि सानसिं क्रतुमि'ति
 पृणक्षि सनातनं क्रतुमित्येतत् ॥ ३२ ॥ 'इष्कर्तारमद्ध-
 रस्य प्रचेतसामि'ति । अद्धरो वै यज्ञः प्रकल्पयितारं
 व्यज्ञस्य प्रचेतसमित्येत'क्षयन्तः राधसो मह' ऽइति
 क्षयन्तः राधसि महतीत्येत'द्रातिं वामस्य सुभगां मही-
 मिषमि'ति रातिं वामस्य सुभगां महतीमिषमित्येत'दधासि
 सानसिः रयिमि'ति दधासि सनातनः रयमित्येतत्
 ॥ ३३ ॥ 'ऋतावानमि'ति । सत्यावानमित्येत'न्महिषमि'-
 त्यग्निर्वै महिषो 'विश्वदर्शतमि'ति विश्वदर्शतो ह्येषो ऽग्निः
 सुम्नैः दधिरे पुरो जना' ऽइति यज्ञो वै सुम्नं यज्ञाय
 वा ऽएतं पुरो दधते 'श्रुत्कण्णः सप्रथस्तमं त्वा गिरा
 द्वैव्यं मानुषा युगे'त्याशृण्वन्तः सप्रथस्तमं त्वा गिरा
 देवं मनुष्या हवामह ऽइत्येतत् ॥ ३४ ॥ स ऽएषोऽग्निरेव

- (१) शु० य० सं० अ० १२ क० १०८ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० १०८ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० १०९ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० १०९ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १२ क० १०९ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० १०९ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १२ क० ११० । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० ११० ।
 (९) शु० य० सं० अ० १२ क० ११० । (१०) शु० य० सं० अ० १२ क० ११० ।
 (११) शु० य० सं० अ० १२ क० १११ । (१२) शु० य० सं० अ० १२ क० १११ ।
 (१३) शु० य० सं० अ० १२ क० १११ । (१४) शु० य० सं० अ० १२ क० १११ ।

वैश्वानरः । एतत्षट्चमारम्भायैवेमाः * सिकता न्युप्य-
न्तेऽग्निमेवास्मिन्नेतद्वैश्वानरः रेतो भूतः सिञ्चिति षट्चनेन
षट्चतवः संवत्सरः संवत्सरो वैश्वानरः ॥ ३५ ॥ तदाहुः ।
यद्वेतः सिकता ऽउच्यन्ते किमासां रेतो रूपमिति
शुक्ला ऽइति ब्रूयाच्छुक्लः हि रेतोऽथो पृश्नय ऽइति
पृश्नीव हि रेतः ॥ ३६ ॥ तदाहुः । यदार्द्धः रेतः शुष्काः
सिकता निवपति कथमस्यैता ऽआर्द्धा रेतोरूपं भवन्तीति
रसो वै छन्दांस्याद् ऽउ वै रसस्तद्यदेनाश्छन्दोभिर्नि-
वपत्येवमु हास्यैता ऽआर्द्धा रेतोरूपं भवन्ति ॥ ३७ ॥
तदाहुः । कथमस्यैता ऽअहोरात्राभ्यामुपहिता भवन्तीति
द्वे वा ऽहोरात्रे शुक्लं च कृष्णं च द्वे सिकते शुक्ला च
कृष्णा चैवमु हास्यैता ऽअहोरात्राभ्यामुपहिता भवन्ति
॥ ३८ ॥ तदाहुः । कथमस्यैता ऽअहोरात्रैः सम्पन्ना-
ऽअन्य्यूना ऽअनतिरिक्ता ऽउपहिता भवन्तीत्यनन्तानि
वा ऽअहोरात्राण्यनन्ताः सिकता ऽएवमु हास्यैता ऽअहो-
रात्रैः सम्पन्ना ऽअन्य्यूना ऽअनतिरिक्ता ऽउपहिता भव-
न्त्यथ कस्मात्समुद्रियं छन्द ऽइत्यनन्तो वै समुद्रोऽनन्ताः
सिकतास्तस्मात्समुद्रियं छन्दः ॥ ३९ ॥ तदाहुः । कथमस्यैताः
पृथङ् नाना यजुर्भिर्रूपहिता भवन्तीति मनो वै यजुस्तदिदं
मनो यजुः सर्वाः सिकता ऽअनुविभवत्येवमु हास्यैताः
पृथङ् नाना यजुर्भिर्रूपहिता भवन्ति ॥ ४० ॥ तदाहुः ।

कथमस्यैताः सर्वैश्छन्दोभिरुपहिता भवन्तीति यदेवैना-
 ऽएतेन षडृचेन निवपति यावन्ति हि सप्तानां छन्दसाम-
 क्षराणि तावन्त्येतस्य षडृचस्याक्षराण्येवमु हास्यैताः
 सर्वैश्छन्दोभिरुपहिता भवन्ति ॥ ४१ ॥ यदेव सिकता
 निवपति । प्रजापतिरेषोऽग्निः सर्वमु ब्रह्म प्रजापतिस्तद्वैतद्
 ब्रह्मण ऽउत्सन्नं यत्सिकता ऽअथ यदनुत्सन्नमिदं तद्यो-
 ऽयमग्निश्चीयते तद्यत्सिकता निवपति यदेव तद् ब्रह्मण-
 ऽउत्सन्नं तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति ता ऽअसंख्याता ऽअप-
 रिमिता निवपति को हि तद्वेद यावत्तद् ब्रह्मण ऽउत्सन्नः
 स ह वा ऽएतः सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिः संस्करोति य-
 ऽएवं विद्वान्सिकता निवपति ॥ ४२ ॥ तदाहुः । कैतासाम-
 संख्यातानां संख्येति द्वे ऽइति ब्रूयाद् द्वे हि सिकते शुक्ला
 च कृष्णा चाथो सप्तविंशतिशतानीति ब्रूयादेतावन्ति
 हि संवत्सरस्याहोरात्राण्यथो द्वे द्वापञ्चाशे शते ऽइत्येता-
 वन्ति हेतस्य षडृचस्याक्षराण्यथो पञ्चविंशतिरिति
 पञ्चविंशः हि रेतः ॥ ४३ ॥ ता ऽएता यजुष्मत्य-
 ऽइष्टकाः । ता ऽआत्मन्नेवोपदधाति न पक्षपुच्छेष्वात्म-
 न्हेव यजुष्मत्य ऽइष्टका ऽउपधीयन्ते न पक्षपुच्छेषु न
 सादयति नेद्रेतः प्रजातिः स्थापयानीति ॥ ४४ ॥
 अथैना * ऽआप्यानावतीब्भ्यामभिमृशति । इदमेवैतद्रेतः
 सिक्तमाप्याययति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तमाप्यायते
 सौमीब्भ्यां प्राणो वै सोमः प्राणं तद्रेतसि दधाति

तस्माद्देतः सिक्तं प्राणमभिसम्भवति पुयेद्ध षट्ते
 प्राणान्तस्सम्भवेदेषो हैवात्र सुददोहाः प्राणो वै सोमः
 प्राणः सुददोहाः ॥ ४५ ॥ 'आप्यायस्व समेतु ते ।
 विश्वतः सोम ववृण्यमि'ति रेतो वै ववृण्यमाप्यायस्व
 समेतु ते सर्वतः सोम रेत ऽदृत्येतद्भवा व्राजस्य सङ्गथ'
 ऽदृत्यन्नं वै व्राजो भवान्नस्य सङ्गथ ऽदृत्येतत्सं ते
 पैथांशसि समु यन्तु व्राजा' ऽदृति रसो वै पयोऽन्नं
 व्राजाः सं ते रसाः समु यन्त्वन्नानीत्येतत्सं ववृण्या-
 द्यभिमातिषाह' ऽदृति सः रेतोऽंशसि पाप्मसह ऽदृत्ये-
 तद्दाप्यायमानो ऽमृताय सोमे'ति प्रजात्यां तदमृतं
 दधाति तस्मात्प्रजातिरमृता 'दिवि श्रवांशस्युत्तमानि
 धिष्वे'ति चन्द्रमा वा ऽस्य दिवि श्रव ऽउत्तमः सद्येन-
 ममुष्मिँल्लोके श्रावयति द्वाब्ध्यामाप्याययति गायत्र्या च
 त्रिष्टुभा च तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४६ ॥ अथातः सम्प-
 देव । चतस्रो लोकेष्टका ऽउपदधाति षट्चेन निवपति
 द्वाब्ध्यामाप्याययति तद् द्वादश द्वादश मासाः संव-
 त्सरः संवत्सरोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावत्त-
 न्नवति ॥ ४७ ॥ (A)

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

- (१) शु० य० सं० अ० १२ क० ११२ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ११२ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ११३ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ११३ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ११३ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० ११३ ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ९. २. १; कठ० सं०
 १६. १४; कपि० सं० २५. ५; मै० सं० ११. ७. १४; तै० सं० ४. २. ७ ।

[आनडुहे चर्मणि प्रथमचितीष्टकानामुपधानादि]

आप्यानवतीब्भ्यामभिमृश्य । प्रत्येत्यातित्येन * प्र-
चरत्यातित्येन प्रचर्य्य प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचरति प्रवर्ग्यो-
पसद्भ्यां प्रचर्य्यैतां चर्मणि चितिः समवशमयन्ति तद्य-
चर्मणि चर्म वै रूपः रूपाणामुपाप्त्यै लोमतो लोम वै रूपः
रूपाणामुपाप्त्यै रोहिते रोहिते ह सर्वाणि रूपाणि सर्वेषां
रूपाणामुपाप्त्या ऽआनडुहेऽग्निरेष यदनड्वानग्निरूपाणा-
मुपाप्त्यै प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ॥ १ ॥ तदग्रेण गार्ह-
पत्यम् । अन्तर्वेद्युत्तरलोम प्राचीनग्रीवमुपस्तृणाति तदेतां
चितिः समवशमयन्त्यथ प्रोक्षति तद्यत्प्रोक्षति शुद्ध-
मेवैतन्मेध्यं करोत्याज्येन तद्धि शुद्धं मेध्यमथो ऽअन-
ब्भ्यारोहाय न हि किञ्चनान्यद्धविराज्येन प्रोक्षन्ति
तूष्णीमनिरुक्तं वै तद्यत्तूष्णीं सर्वं वा ऽअनिरुक्तः
सर्वेणैवैतच्छुद्धं मेध्यं करोत्यथो ऽअनब्भ्यारोहाय न हि
किञ्चनान्यद्धविस्तूष्णीं प्रोक्षन्ति ॥ २ ॥ यद्वेव प्रोक्षति ।
हविर्वा ऽएतत्तदेतदभिघारयति यद्वै हविरब्भ्यक्तं यदभि-
घारितं तज्जुष्टं तन्मेध्यमाज्येनाज्येन हि हविरभिघार-
यन्ति तूष्णीं तूष्णीं हि हविरभिघारयन्ति दग्धैस्ते
हि शुद्धा मेध्या ऽअग्रैर्यद्वै हि देवानाम् ॥ ३ ॥ तदाहुः ।
यत्प्रथमामेव चितिं प्रोक्षति कथमस्यैष सर्वोऽग्निः
प्रोक्षितो भवति कथं चर्मणि प्रणीतः कथमश्वप्रणीत-

* प्रथमचितेः सिकताप्रच्छादनमारभ्य तस्या आलम्बनान्तं कर्मजातं निष्पाद्य आतिथ्याया
अवशिष्टं यच्छूर्पाद्धविरुद्धपन-निष्पवनादि तत आरभ्य उपसदन्तं कर्म कृत्वा अन्तःपात्यस्य
पुरस्ताद्वेदिमध्ये प्राग्ग्रीवस्योत्तरलोमश्चर्मणः स्तृतस्योपरि प्रथमचितेः सर्वा इष्टका निदध्यात् ।
(का० श्रौ० सू० ४० १७. ३. १७) ।

ऽइति यदेवात्र सर्वासां चितीनामिष्टकाः प्रोक्षत्येवमु
हास्यैष सर्वोऽग्निः प्रोक्षितो भवत्येवं चर्मणि प्रणीत-
ऽएवमश्श्वप्रणीत ऽउद्यच्छन्त्येतां चितिम् ॥ ४ ॥ अथा-
हाग्निबभ्यः प्रहियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति । एतद्वै देवानुप-
प्रैष्यत ऽएतं व्यजं तथंस्थमानान्नृक्षाथंसि नाष्ट्रा ऽअजि-
घाथंसन्न यक्ष्यद्धे न यजं तथंस्थद्ध ऽइति तेभ्य ऽएता-
नग्नीनेता ऽइष्टका वृज्जान्धुरपवीन्कृत्वा प्राहरँस्तैरेनानस्तृ-
ण्वत तान्स्तृत्वाभयेऽनाष्ट्र ऽएतं व्यजं मतन्वत ॥ ५ ॥
तद्वा ऽएतत्क्रियते । यदेवा ऽअकुर्वन्निदं नु तानि रक्षा-
थंसि देवैरेवोपहतानि यत्वेतत्करोति यदेवा ऽअकुर्वंस्तृ-
त्करवाणीत्यथो यदेव रक्षो यः पाप्मा तेभ्य ऽएता-
नग्नीनेता ऽइष्टका वृज्जान्धुरपवीन्कृत्वा प्रहरति
तैरेनान्स्तृणुते तान्स्तृत्वाभयेऽनाष्ट्र ऽएतं व्यजं तनुते
॥ ६ ॥ तद्यदग्निबभ्य ऽइति । बहुवो ह्येतेऽग्नयो यदेता-
श्चित्तयोऽथ यत्प्रहियमाणेभ्य ऽइति प्र हि हरति ॥ ७ ॥
तद्वैकेऽन्वाहुः । 'पुरीष्यासो ऽअग्नयः प्रावणेभिः सज्जो-
षस' ऽइति प्रायणरूपं न तथा कुर्यादाग्नेयीरेव गायत्रीः
कामवतीरनुब्रूयाद्वा ते वैत्सो मनो यमत्तुभ्यं ता ऽअङ्गिर-
स्तमाग्निः प्रियेषु धामस्वि'ति ॥ ८ ॥ आग्नेयीरन्वाह ।
अग्निरूपाणामुपाप्स्यै कामवतीः कामानामुपाप्स्यै गायत्री-
र्गायत्रोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्रेतो
भूतः सिञ्चति तिस्रस्त्रिवृदग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा

तावतैवैनमेतद्रेतो भूतः सिञ्चति ताः सप्त सम्पद्यन्ते
 सह त्रिरनृक्ताब्भ्यां सप्तचितिकोऽग्निः सप्तर्त्तवः संव-
 त्सरः संवत्सरोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा ताव-
 त्तद्भवत्युपांशश्च वन्वाह रेतो वा ऽअत्र यज्ञ ऽउपांशु वै
 रेतः सिञ्च्यते पश्चादनुब्रुवन्नन्वेति छन्दोभिरेवैतद्यज्ञं
 पश्चादभिरक्षन्नेति ॥ ९ ॥ अथाश्वः शुक्लं पुरस्तान्न-
 यन्ति । एतद्वै देवा ऽअविभयुर्यद्वै न ऽइह रक्षांसि
 नाष्ट्रा न हन्युरिति त ऽएतं वृज्रमपश्यन्नमुमेवादित्यमसौ
 वा ऽआदित्य ऽएषोऽश्वस्त ऽएतेन वृज्रेण पुरस्ताद्रक्षां-
 सि नाष्ट्रा ऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्रे स्वस्ति समाश्नुवत
 तथैवैतद्यजमान ऽएतेन वृज्रेण पुरस्ताद्रक्षांसि नाष्ट्रा-
 ऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्रे स्वस्ति समाश्नुत ऽआगच्छन्त्यग्निं
 दक्षिणतः * पुच्छस्य चितिमुपनिदधत्युत्तरतोऽश्वमा-
 क्रमयन्ति ॥ १० ॥ तमुत्तरार्द्धेनाग्नेः । अन्तरेण परिशिञ्चतः
 प्राञ्चं नयन्ति तत्प्राञ्च्यै दिशः पाप्मानमपहन्ति तं दक्षिणा
 तदक्षिणायै दिशः पाप्मानमपहन्ति तं प्रत्यञ्चं तत्प्रतीच्यै
 दिशः पाप्मानमपहन्ति तमुदञ्चं तदुदीच्यै दिशः पाप्मा-
 नमपहन्ति सर्वाभ्य ऽएवैतद्दिग्भ्यो रक्षांसि नाष्ट्रा ऽअप-
 हत्याथैनमुदञ्चं प्राञ्चं प्रसृजति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥
 † तं प्रत्यञ्चं ऋन्तम् । एतां चितिमवग्रापयत्यसौ
 वा ऽआदित्य ऽएषोऽश्व ऽइमा ऽउ सर्वाः प्रजा
 या ऽइमा ऽद्विष्टकास्तद्यदवग्रापयत्यसावेव तदादित्य-

* का० श्रौ० सू० १७. ३. २२ ।

† अत्र शतम् ४२००; का० श्रौ० सू० १७. ३. २६ ।

ऽइमाः प्रजा ऽअभिजिघ्रति तस्मादु हैतत्सर्वोऽस्मीति
मन्यते प्रजापतेर्वीर्येण तद्यत्प्रत्यञ्चं स्वन्तमवग्रापयति
प्रत्यङ् ह्येवैष यन्निमाः सर्वाः प्रजा ऽअभिजिघ्रति ॥ १२ ॥
यद्वेवावग्रापयति । असौ वा ऽआदित्य ऽएषोऽश्व ऽइम ऽउ
लोका ऽएताः स्वयमातृणास्तद्यदवग्रापयत्यसौवेव तदा-
दित्य ऽइमाल्लोकान्सूत्रे समावयते तद्यत्तत्सूत्रमुपरि तस्य
बन्धुः ॥ १३ ॥ यद्वेवावग्रापयति । अग्निर्देवेभ्य ऽउदका-
मत्सोऽपः प्राविशत्ते देवाः प्रजापतिमब्रुवँस्त्वमिममन्विच्छ
स तुभ्यं स्वाय पित्र ऽआविर्भविष्यतीति तमश्वः
शुक्रो भूत्वान्वैच्छत्तमद्भ्य ऽउपोदासृप्तं पुष्करपण्णं विवेद
तमभ्यवेक्षाञ्चक्रे स हैनमुदुवोष तस्मादश्वः शुक्र-
ऽउदुष्टमुख ऽइवाथो ह दुरक्षो भावुकस्तमु वा ऽऋत्वेव
हिंसित्वेव मेने तः होवाच वरं ते ददामीति ॥ १४ ॥
स होवाच । यस्त्वानेन रूपेणान्विच्छाद्विन्दादेव त्वा स-
ऽइति स यो हैनमेतेन रूपेणान्विच्छति विन्दति
हैनं वित्वा हैनं चिनुते ॥ १५ ॥ स शुक्रः स्यात् ।
तद्धेतस्य रूपं य ऽएष तपति यदि शुक्रं न विन्देद-
प्यशुक्रः स्यादश्वस्त्वेव स्याद्यश्वं न विन्देदप्यन-
ड्वानेव स्यादाग्नेयो वा ऽअनड्वानग्निरु सर्वेषां पाप्म-
नामपहन्ता ॥ १६ ॥ अथातोऽधिरोहणस्यैव । तः
हैके पुरस्तात्प्रत्यञ्चमधिरोहन्ति पश्चाद्वा प्राञ्चं
न तथा कुर्यात्पशुरेष यदग्निर्व्यो वै पशुं पुरस्तात्प्रत्य-
ञ्चमधिरोहति विषाणाभ्यां तः हन्त्यथ यः पश्चात्प्राञ्चं

पद्भ्यां तमात्मनैवैनमारोहेयं वा ऽआत्मना पशुमारो-
हन्ति स पारयति स न हिनस्त्युत्तरतो यः हि कश्च
पशुमारोहन्त्युत्तरत ऽएवैनमारोहन्त्यारुह्याग्निमौत्तरवेदिकं
कर्म कृत्वात्मन्नाग्निं गृहीत ऽआत्मन्नाग्निं गृहीत्वा सत्यः
साम गायति पुष्करपर्णमुपदधाति तस्यातः ॥ १७ ॥
अथैतः साये भूतेऽश्वं परिणयन्ति । एतद्वै देवा ऽअवि-
भयुर्ध्वद्वै न ऽइममिह रक्षांस्ति नाष्ट्रा न हन्युरिति
तस्मा ऽएतं वृज्जमभिगोक्षारमकुर्वन्नमुमेवादित्यमसौ वा-
ऽआदित्य ऽएषोऽश्वस्तथैवास्मा ऽअयमेतं वृज्जमभि-
गोक्षारं करोति ॥ १८ ॥ तं वा ऽउपास्तमयमादित्यस्य
* परिणयति । एष वा ऽअस्य प्रत्यक्षं दिवा गोक्षा
भवति रात्रिसाचयान्न्यु वै रक्षांस्ति रात्र्या ऽएवास्मा
ऽएतं वृज्जमभिगोक्षारं करोति सर्वतः परिणयति सर्वत-
ऽएवास्मा ऽएतं वृज्जमभिगोक्षारं करोति त्रिष्कृत्वः
परिणयति त्रिवृतमेवास्मा ऽएतं वृज्जमभिगोक्षारं करो-
त्यथैनमुदञ्चं प्राञ्चं प्रसृजति तस्योक्तो बन्धुरथ स
पुनर्विपृह्ययते तस्योपरि बन्धुः ॥ १९ ॥ (B)

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०५ ॥

* का० श्रौ० सू० १७. ३. २५ ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ९. २. २; कठ सं० १६. ११; कपि० २५. २; मे० सं० ११. ७. ११ तै० सं० ४. २. ४ ।

[अग्निग्रहणम्, सत्यसामगानम्, पुष्करपर्णोपधानं च]

आत्मन्नग्निं गृहीते चेष्ट्यन् । आत्मनो वा ऽएतम-
धिजनयति यादृशाद्वै जायते तादृङ्ङेव भवति स यदा-
त्मन्नगृहीत्वाग्निं चिनुयान्मनुष्यादेव मनुष्यं जनयेन्म-
र्त्यान्मर्त्यमनपहतपाप्मनोऽनपहतपाप्मानमथ यदात्मन्न-
ग्निं गृहीत्वा चिनोति तदग्रेरेवाङ्ग्यग्निं जनयत्यमृतादमृत-
मपहतपाप्मनोऽपहतपाप्मानः ॥ १ ॥ † स गृह्णाति ।
'मयि गृह्णाम्यग्रे ऽअग्निमिति तदात्मन्नेवाग्रेऽग्निं गृहीते
'रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याये'ति तदु सर्वा-
ऽआशिष ऽआत्मन्नगृहीते 'मामु देवताः सचन्तामि'ति
तदु सर्वान्देवानात्मन्नगृहीते तद्यत्किञ्चात्मनोऽधि जनयि-
ष्यन्भवति तत्सर्वमात्मन्नगृहीते स वै तिष्ठन्नात्मन्नग्निं
गृहीत्वानूपविश्य चिनोति पशुरेष यदग्निस्तस्मात्पशुस्ति-
ष्ठन्गवर्भं धित्वानूपविश्य विजायते ॥ २ ॥ अथ सत्यः
‡ साम गायति । एतद्वै देवा ऽअब्रुवन्तसत्यमस्य मुखं
करवाम ते सत्यं भविष्यामः सत्यं नोऽनुवर्त्यति सत्यो
नः स कामो भविष्यति यत्कामा ऽएतत्करिष्यामह ऽइति
॥ ३ ॥ त ऽएतत्सत्यः साम पुरस्तादगायन् । तदस्य
सत्यं मुखमकुर्वस्ते सत्यमभवन्तसत्यमेनानन्ववर्त्तत सत्य-
ऽएषाथ स कामोऽभवद्यत्कामा ऽएतदकुर्वत ॥ ४ ॥

† का० श्रौ० सू० १७. ३. २७ ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० १ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० १ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० १ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ३. २८ ।

तथैवैतद्यजमानः । यत्सत्यः साम पुरस्ताद्वायति तदस्य
 सत्यं मुखं करोति स सत्यं भवति सत्यमेनमनुवर्त्तते
 सत्योऽस्य स कामो भवति यत्काम एतत्कुरुते ॥ ५ ॥
 तद्यत्तत्सत्यम् । आप एव तद्वापो हि वै सत्यं तस्मा-
 द्येनापो यन्ति तत्सत्यस्य रूपमित्याहुरप एव तदस्य
 सर्वस्याग्रमकुर्वन्तस्माद्यदैवापो यन्त्यथेदः सर्वं जायते
 यदिदं किञ्च ॥ ६ ॥ अथ * पुष्करपर्णमुपदधाति । योनिर्वै
 पुष्करपर्णं योनिमेवैतदुपदधाति ॥ ७ ॥ यद्वेव पुष्करपर्ण-
 मुपदधाति । आपो वै पुष्करं तासामियं पर्णं यथा ह वा-
 ऽइदं पुष्करपर्णमप्स्वद्ध्याहितमेवमियमप्स्वद्ध्याहिता सेयं
 योनिरग्नेरियं ह्यग्निरस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयत ऽइमामे-
 वैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां सत्यादुपदधातीमां तत्सत्ये
 प्रतिष्ठापयति तस्मादियः सत्ये प्रतिष्ठिता तस्माद्विय-
 सेव सत्यमियं ह्येवैषां लोकानामद्धातमाम् ॥ ८ ॥
 'अपां पृष्ठमसि योनिरग्ने'रिति । अपां हीयं पृष्ठं
 योनिर्हीयमग्नेः 'समुद्रमभितः पिन्वमामि'ति समुद्रो
 हीमामभितः पिन्वते 'वर्द्धमानो महान् ॥ ९ ॥ आ च पुष्कर'
 ऽइति वर्द्धमानो महीयस्व पुष्कर ऽइत्येतद्दिवो मात्रया
 वरिष्मणा प्रथस्वेत्यनुविमाष्ट्यसौ वा ऽआदित्य एषो-
 ऽग्निर्नो हैतमन्यो दिवो वरिमा यन्तुमर्हति द्यौर्भूत्वनं
 यच्छेत्येवैतदाह स्वराजोपदधाति स्वाराज्यं ह्यपां

* पुष्करपर्णमुपदधाति स्तम्भे पूर्ववत् (का० श्रौ० सू० १७. ४. १) ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० २ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० २ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० २ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० २ ।

सादयित्वा सुददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥
 अथ † रुक्ममुपदधाति । असौ वा ऽआदित्य ऽएष रुक्म-
 ऽएष हीमाः सर्वाः प्रजा ऽअतिरोचते रोचो ह वै तः
 रुक्म ऽइत्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवा ऽअमुमे-
 वैतदादित्यमुपदधाति स हिरण्मयो, भवति परिमण्डल-
 ऽएकविंशतिनिर्बाधस्तस्योक्तो बन्धुरधस्तान्निर्बाधमुप-
 दधाति रश्मयो वा ऽएतस्य निर्बाधा ऽअवस्तादु वा-
 ऽएतस्य रश्मयः ॥ १० ॥ तं पुष्करपर्णं ऽउपदधाति ।
 योनिर्वै पुष्करपर्णं योनावेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति ॥ ११ ॥
 यद्वेव पुष्करपर्णं ऽउपदधाति । प्रतिष्ठा वै पुष्करपर्णमियं
 वै पुष्करपर्णमियमु वै प्रतिष्ठा यो वा ऽअस्यामप्रतिष्ठा-
 तोऽपि दूरे सन्नप्रतिष्ठित एव स रश्मिभिर्वा ऽएषो-
 ऽस्यां प्रतिष्ठितोऽस्यामेवैनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति
 ॥ १२ ॥ यद्वेव पुष्करपर्णं ऽउपदधाति । इन्द्रो वृत्रः
 हत्वा नास्तृषीति मन्न्यमानोऽपः प्राविशत्ता ऽअब्रवीद्वि-
 भेमि वै पुरं मे कुरुतेति स योऽपां रस ऽआसीत्तमूर्द्ध-
 समुदौहस्तामस्मै पुरमकुर्वस्तद्यदस्मै पुरमकुर्वस्तस्मा-
 त्पुष्करं पुष्करः ह वै तत्पुष्करमित्याचक्षते परोक्षं
 परोक्षकामा हि देवास्तद्यत्पुष्करपर्णं ऽउपदधाति यमे-
 वास्मै तमापो रसः समुदौहन्न्यामस्मै पुरमकु-
 र्वस्तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति ॥ १३ ॥ 'ब्रह्म जज्ञानं
 प्रथमं पुरस्तादिति । असौ वा ऽआदित्यो ब्रह्माहरहः

† का० श्रौ० सू० १७. ४. २।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३।

पुरस्ताज्जायते 'वि सीमन्तः सुरुचो वेन ऽआवरि'ति मध्यं वै
सीमेमे लोकाः सुरुचोऽसावादित्यो वेनो यद्वै प्रजिजनिष-
माणोऽवेनत्तस्माद्वेनस्तानेषु सीमतो मद्ध्यतो विवृण्वन्नु-
देति 'स बुध्न्या ऽउपमा ऽअस्य विष्टा' ऽइति दिशो वा-
ऽअस्य बुध्न्या ऽउपमा विष्टास्ता ह्येषु ऽउपवितिष्टते 'सतश्च
योनिमसतश्च विवरि'तीमे वै लोकाः सतश्च योनिरस-
तश्च यच्च ह्यस्ति यच्च न तदेवम्य ऽएव लोकेवम्यो जायते
त्रिष्टुभोपदधाति त्रैष्टुभो ह्येष सादयित्वा सूददोहसाधिवदति
तस्योक्तो बन्धुः ॥१४॥ अथ * पुरुषमुपदधाति । स प्रजा-
पतिः सोऽग्निः स यजमानः स हिरण्यमयो भवति ज्योतिर्वै
हिरण्यं ज्योतिरग्निरमृतः हिरण्यममृतमग्निः पुरुषो भवति
पुरुषो हि प्रजापतिः ॥ १५ ॥ यद्वै पुरुषमुपदधाति ।
प्रजापतेर्विस्त्रस्ताद्रुम्या तनुर्मद्ध्यत ऽउदक्रामत्तस्यामेनमुत्क्रा-
न्तायां देवा ऽअजहुस्तं रुद्र देवाः समस्कुर्वन्तदस्मिन्नेताथ
रुम्यां तनुं मद्ध्यतोऽदधुस्तस्यामस्य देवा ऽअरमन्त तद्य-
दस्यैतस्याथ रुम्यायां तद्वां देवा ऽअरमन्त तस्माद्धि
रुम्यः हि रुम्यः ह वै तद्धिरण्यमित्याचक्षते परोक्षं
परोक्षकामा हि देवास्तथैवास्मिन्नयमेताथ रुम्यां तनुं
मद्ध्यतो दधाति तस्यामस्य देवा रमन्ते प्राणो वा ऽअस्य
सा रुम्या तनुः प्राणमेवास्मिन्नेतं मद्ध्यतो दधाति ॥१६॥
तः रुक्म ऽउपदधाति । असौ वा ऽआदित्य ऽएष रुक्मोऽथ

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ३ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ४. ३ ।

य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषः स ऽएष तमेवैतदुप-
 दधाति ॥ १७ ॥ उत्तानमुपदधाति । एतद्वै देवा ऽअब्रुव-
 न्यदि वा ऽइमावर्वाश्वा ऽउपधास्यामः सर्वमेवेदं प्रधक्ष्यतो
 यद्यु पराश्चौ पराश्चावेव तप्स्यतो यद्यु सम्म्यश्चावन्तरेवैता-
 वेतज्योतिर्भविष्यत्यथो ऽअन्योऽन्यः हिंसिष्यत-
 ऽइति तेऽर्वाश्चमन्यमुपादधुः पराश्चमन्यः स ऽएष
 रश्मिभिरर्वाङ् तपति रुक्मः प्राणैरेष ऽऊर्ध्वः पुरुषः
 प्राश्चमुपदधाति प्राङ् ह्येषोऽग्निश्चीयते ॥ १८ ॥ 'हिरण्य-
 गर्भः समवर्त्तताग्र' ऽइति । हिरण्यगर्भो ह्येष समवर्त्त-
 ताग्रे 'भूतस्य जातः पतिरेक ऽआसीदित्येष ह्यस्य सर्वस्य
 भूतस्य जातः पतिरेक ऽआसीत्स दाधार पृथिवीं द्यामु-
 तेमामित्येष वै दिवं च पृथिवीं च दाधार 'कस्मै देवाय
 हविषा विधेम'ति प्रजापतिर्वै कस्तस्मै हविषा विधेमत्ये-
 तत् ॥ १९ ॥ 'द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामि'ति । असौ
 वा ऽआदित्यो द्रप्सः स दिवं च पृथिवीं च स्कन्दतीत्य-
 मूमितीमा'मिमं च व्योनिमनु यश्च पूर्वं ऽइतीमं च
 लोकममुं चेत्येतदुथो यच्चेदुमेतर्हि चीयते यच्चादः पूर्वम-
 चीयतेति 'समानं व्योनिमनु सञ्चरन्तमि'ति समानः
 ह्येष एतं व्योनिमनु सञ्चरति 'द्रप्सं जुहोर्म्यनु सप्त होत्रा'
 ऽइत्यसौ वा ऽआदित्यो द्रप्सो दिशः सप्त होत्रा ऽअमुं

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ४ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ४ । (५) शु०
 य० सं० अ० १३ क० ५ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५ । (७) शु० य० सं०
 अ० १३ क० ५ । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ५ ।

तदादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥ द्वाब्भ्यामुपद-
धाति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावित्यस्य
मात्रा तावतैवैनमेतदुपदधाति त्रिष्टुब्भ्यां त्रैष्टुब्भ्यो ह्येष
सादयित्वा सुददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २१ ॥
अथ * साम गायति । एतद्वै देवा एतं पुरुषमुपधाय
तमेतादृशमेवापश्यन्न्यथैतच्छुष्कं फलकम् ॥ २२ ॥ तेऽब्रु-
वन् । उप तज्जानीत यथास्मिन्नपुरुषे वीर्यं दुधामेति
तेऽब्रुवँश्चेत्यद्धमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्तदि-
च्छत यथास्मिन्नपुरुषे वीर्यं दुधामेति ॥ २३ ॥ ते चेतय-
मानाः । एतस्सामापश्यँस्तदगायँस्तदस्मिन्नवीर्यमदधुस्त-
थैवास्मिन्नयमेतदधाति पुरुषे गायति पुरुषे तद्वीर्यं दधाति
चित्रे गायति सर्वाणि हि चित्राण्यग्निस्तमुपधाय न पुर-
स्तात्परीयान्नेन्मायमग्निर्हिनसदिति ॥ २४ ॥ अथ † सर्प-
नामैरुपतिष्ठते । इमे वै लोकाः सर्पास्ते हानेन सर्वेण
सर्पन्ति यदिदं किञ्च सर्वेषामु हैष देवानामात्मा यदग्निस्ते
देवा एतमात्मानमुपधायाविभयुर्व्यद्वै न इमे लोका-
ऽअनेनात्मना न सर्पेयुरिति ॥ २५ ॥ त एतानि सर्प-
नामान्यपश्यन् । तैरुपतिष्ठन्त तैरस्मा इमाँल्लोका-
नस्थापयँस्तैरनमयन्न्यदुनमयँस्तस्मात्सर्पनामानि तथैवै-
तद्यजमानो यत्सर्पनामैरुपतिष्ठत इमानेवास्मा एत-
ल्लोकान्स्थापयतीमाँल्लोकान्नमयति तथो हास्यैत एतेना-

* का० श्रौ० सू० १७. ४. ४ ।

† का० श्रौ० सू० १७. ४. ६ ।

स्मना न सर्पन्ति ॥ २६ ॥ यद्वेव सर्पनामैरुपतिष्ठते ।
इमे वै लोकाः सर्पा यद्धि किञ्च सर्पत्येष्वेव तल्लोकेषु
सर्पति तद्यत्सर्पनामैरुपतिष्ठते यैवैषु लोकेषु नाष्ट्रा यो
व्यद्वरो या शिमिदा तदेवैतत्सर्वं शमयति ॥ २७ ॥
‘नमोऽस्तु सर्पेभ्यः । ये के च पृथिवीमनु । येऽन्तरिक्षे
ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः’ ऽइति य ऽएवैषु त्रिषु
लोकेषु सर्पास्तेभ्य ऽएतन्नमस्करोति ॥ २८ ॥ ‘या-
ऽद्वेषवो यातुधानानामि’ति । यातुधानप्रेषिता हैके दशन्ति
‘ये वा वनस्पतीः रनु । ये वावटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो
नमः’ ऽइति ये चैव वनस्पतिषु सर्पा ये चावटेषु
शेरते तेभ्य ऽएतन्नमस्करोति ॥ २९ ॥ ‘ये वामी
रोचने दिवः । ये वा सूर्यस्य रश्मिषु । येषामप्सु सद-
स्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः’ ऽइति यत्र-यत्रैते
तदेवैभ्य ऽएतन्नमस्करोति नमो नम ऽइति यज्ञो वै नमो
यज्ञेनैवैनानेतन्नमस्कारेण नमस्यति तस्मादु ह नायज्ञियं
ब्रूयान्नमस्त ऽइति यथा हैनं ब्रूयाद्यज्ञस्त ऽइति तादृक्त
॥ ३० ॥ त्रिभिरुपतिष्ठते । त्रय ऽइमे लोका ऽअथो त्रिवृद्-
ग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मा ऽएतदि-
माँल्लोकान्त्स्थापयत्यथो तावतैवैतदिदं सर्वं शम-
यति तिष्ठनुपतिष्ठते तिष्ठन्तीव वा ऽइमे लोका ऽअथो
तिष्ठन्त्रै वीर्यवत्तरः ॥ ३१ ॥ * अथैनमुपविश्याभिजुहोति

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ६ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ७ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ७ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ९ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ४. ७ ।

आज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः सर्वतः परिसर्पः
 सर्वाभ्यः ऽएवैनमेतद्दिग्भ्योऽन्नेन प्रीणाति ॥ ३२ ॥
 यद्वेवैनमभिजुहोति * । एतद्वै देवा ऽएतमात्मानमुपधाया-
 विभयुर्ध्वद्वै न ऽइममिह रक्षां॑सि नाष्ट्रा न हन्युरिति
 त ऽएतान्नाक्षोग्घ्नान्प्रतिसरानपश्यन्कृणुष्व पाजः
 प्रसितिं न पृथ्वीमि॑ति राक्षोग्घ्ना वै प्रतिसरास्त ऽएतैः
 प्रतिसरैः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो रक्षां॑सि नाष्ट्रा ऽअपहत्या-
 ऽभयेऽनाष्ट्र ऽएतमात्मानः समस्कुर्वत तथैवैतद्यजमान-
 ऽएतैः प्रतिसरैः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो रक्षां॑सि नाष्ट्रा-
 ऽअपहत्याऽभयेऽनाष्ट्र ऽएतमात्मानः संस्कुरुते ॥ ३३ ॥
 आज्येन जुहोति । † बृज्जो वा ऽआज्यं बृज्जैर्णैवैतद्रक्षां॑सि
 नाष्ट्रा ऽअपहन्ति पञ्चगृहीतेन पञ्चचित्तिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः
 संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा ताव-
 तैवैतद्रक्षां॑सि नाष्ट्रा ऽअपहन्त्याग्नेयीभिरग्निर्वै ज्योती
 रक्षोहाग्निर्नैवैतद्रक्षां॑सि नाष्ट्रा ऽअपहन्ति त्रिष्टुब्भिवृज्जो
 वै त्रिष्टुब्बृज्जैर्णैवैतद्रक्षां॑सि नाष्ट्रा ऽअपहन्ति सर्वतः
 परिसर्पः सर्वाभ्यः ऽएवैतद्दिग्भ्यो रक्षां॑सि नाष्ट्रा-
 ऽअपहन्ति ॥ ३४ ॥ पश्चादग्नेः प्राङ्मासीनः । अथोत्तरतो
 दक्षिणाथ पुरस्तात्प्रत्यङ्मथ जघनेन परीत्य दक्षिणत-
 ऽउद्दङ्मासीनस्तदक्षिणावृत्तद्धि ‡ देवत्रायानुपरीत्य पश्चा-

* का० श्रौ० सू० १७. ४. ७ ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ८-१२; ऋ० सं० ४. ४. १ ।

† तैत्तिरीयकेऽपि घृतस्य बृज्जरूपत्वम्प्रसिद्धम् (तै० सं० ६. २. २. ७) ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ४. ८-१० ।

स्त्राङ्गासीनस्तथो हास्यैतत्प्रागेव कर्म कृतं भवति ॥ ३५ ॥
 अथ * स्त्रुचा ऽउपदधाति । बाहू वै स्त्रुचौ बाहू ऽएवा-
 स्मिन्नेतत्प्रतिदधाति ते यस्त्रुचौ भवतः स्त्रुचौ हि बाहू-
 ऽइदमेव † कपुत्सलमयं दण्डो द्वे भवतो द्वौ हीमौ बाहू
 पाश्वर्यत ऽउपदधाति पाश्वर्यतो हीमौ बाहू ॥ ३६ ॥ कार्ष्म-
 र्थमयी ‡ दक्षिणत ऽउपदधाति । एतद्वै देवा ऽअवि-
 भयुर्ध्वद्वै नो यज्ञं दक्षिणतो रक्षांश्च नाष्ट्रा न हन्युरिति
 त ऽएतद्वै रक्षोहणं वनस्पतिमपश्यन्कार्ष्मर्थं त ऽएतेन
 वनस्पतिना दक्षिणतो रक्षांश्च नाष्ट्रा ऽअपहत्याभये-
 ऽनाष्ट्र ऽएतं व्यज्रमतन्वत तथैवैतद्यजमान ऽएतेन वनस्प-
 तिना दक्षिणतो रक्षांश्च नाष्ट्रा ऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्र-
 ऽएतं व्यज्रं तनुत ऽआज्येन पूर्णा भवति वज्रो वा ऽआज्यं
 वज्रेणैवैतदक्षिणतो रक्षांश्च नाष्ट्रा ऽअपहन्ति ॥ ३७ ॥
 अथौदुम्बरीमुत्तरत ऽउपदधाति § । ऊर्ग्वै रस ऽउदुम्बर-
 ऽऊर्जमेवास्मिन्नेतद्रसं दधाति दध्ना पूर्णा भवति रसो
 वै दुधि रसमेवास्मिन्नेतद्वधाति ॥ ३८ ॥ शुद्धेव स्त्रुचा-
 ऽउपदधाति । प्रजापतेर्विस्त्रस्तस्याग्निस्तेज ऽआदाय दक्षि-
 णाकर्षत्सोऽत्रोदरमद्यत्कृष्टोदरमत्तस्मात्कार्ष्मर्थोऽथास्येन्द्र-
 ऽओज ऽआदायोदङ्गुदत्क्रामत्स ऽउदुम्बरोऽभवत् ॥ ३९ ॥
 तावब्रवीत् । उप मेतं प्रति म ऽएतद्धत्तं व्येन मे युवमुद-

* का० श्रौ० सू० १७. ४. ११ ।

† 'क पुच्छलम्' इति 'ख-य' पुस्तकयोः ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ४. १२ ।

§ का० श्रौ० सू० १७. ४. १३ ।

क्रमिष्टमिति ताभ्यां वै नौ सर्वमन्नं प्रयच्छेति तौ वै मा
 बाहू भूत्वा प्रपद्येथामिति तथेति ताभ्यां वै सर्वमन्नं
 प्रायच्छत्तावेनं बाहू भूत्वा प्रापद्येतां तस्माद्बाहुभ्यामेवान्नं
 क्रियते बाहुभ्यामद्यते बाहुभ्याथं हि स सर्वमन्नं प्रायच्छत्
 ॥ ४० ॥ स कार्मर्ष्यमयीं दक्षिणतऽउपदधाति । 'अग्नेष्ट्वी'
 तेजसा सादयामी'ति यदेवास्य तदग्निस्तेजऽआदाय दक्षि-
 णाकर्षत्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुदि'त्येष-
 ऽउ सोऽग्निर्गायत्र्या गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
 तावतैवैनामेतदुपदधाति घृतेन पूर्णा भवत्याग्नेयं वै घृतं
 स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ४१ ॥ अथौ-
 दुम्बरीमुत्तरत * उपदधाति । 'इन्द्रस्य त्वौजसा साद-
 यामी'ति यदेवास्य तदिन्द्रोऽजोऽआदायोदङ्ङुदुक्रा-
 मत्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति 'भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेतेत्येष-
 ऽउ स इन्द्रः सा यदाग्नेष्यग्निकर्म ह्यथ यत्त्रिष्टुप्त्रैष्टुभो
 हीन्द्र एन्द्राग्नोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतै-
 वैनमेतदुपदधातीन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्योऽग्नि-
 र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनामेतदुपदधाति दध्ना
 पूर्णा भवत्येन्द्रं वै दुधि स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन
 प्रीणाति ॥ ४२ ॥ तावस्यैताविन्द्राग्नी एव बाहू ।
 तावेनं तेजसा च वीर्येण च सह प्रपद्येते स सम्प्रत्युरः

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० १३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० १४ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ४. १३ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० १४ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० १५ ।

पुरुषमाकाशश्च यन्नाभ्याप्नोति तदालिख्यैने ऽउपदधात्येष
 हैतयोर्लोकः ॥४३॥ [अर्धप्रपाठकः ४३॥] ते हैके तिरश्च्या
 ऽउपदधति । तिर्य्यञ्चौ वा ऽइमौ बाहू ऽइति न तथा कुर्या-
 स्प्राच्यावेवोपदध्यात्प्राङ् ह्येषोऽग्निश्चीयतेऽथो ऽएवं द्वै
 बाहू द्वीर्य्यवत्तरौ ते नानोपदधाति नाना सादयति नाना
 सुददोहसाधिवदति नाना हीमौ बाहू ॥ ४४ ॥ तदाहुः ।
 नैतस्य पुरुषस्य बाहू कुर्यादेतौ वा ऽअस्य बाहू ये-
 ऽएते स्रुचौ नेदतिरेचयानीति स वै कुर्यादेवैतौ वा-
 ऽअस्य बाहू ऽअन्वेते स्रुचावथो ऽएतौ पक्षावथो यान्त्ये-
 तस्मिन्नग्नौ रूपाण्युपधास्यन्भवति यान्तस्तोमान्यानि
 पृष्ठानि यानि च्छन्दाःस्येतयोरेव सा संस्कृतिरेतयोर्वृद्धि-
 स्तस्मादु कुर्यादेवैतस्य पुरुषस्य बाहू ॥ ४५ ॥ (A)

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[स्वयमातृणोपधानादि]

स्वयमातृणामुपदधाति । इयं द्वै स्वयमातृणोमा-
 मेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां पुरुषादुपदधात्यन्नं द्वै स्वय-
 मातृणायं द्वै स्वयमातृणायमु वा ऽअन्नमस्याः हि सर्व-
 मन्नं पच्यतेऽनन्तर्हितमेवास्मादेतदन्नं दधात्युत्तरामुत्तर-
 मेवास्मादेतदन्नं दधाति ॥ १ ॥ यद्वेव स्वयमातृणामुप-

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श्र० १. ३. ३, ४; कठ० सं०
 १६. १५, १६; कपि० २५. ६; मै० सं० ११. ५. १५; तै० सं० ४. २. ८ ।

दधाति । प्राणो वै स्वयमातृण्णा प्राणो ह्येवैतस्त्वयमात्मन-
 ऽआतृन्ते प्राणमेवैतदुपदधाति तामनन्तार्हितां पुरुषादुप-
 दधाति प्राणो वै स्वयमातृण्येयं वै स्वयमातृण्येयमु वै
 प्राणो यद्धि किञ्च प्राणीयं तत्सर्वं विभर्त्यनन्तार्हितमे-
 वास्मादेतत्प्राणं दधात्युत्तरामुत्तरमेवास्मादेतत्प्राणं दधाति
 ॥ २ ॥ यद्वेव स्वयमातृण्णामुपदधाति । प्रजापतिं विस्त्रस्तं
 देवता ऽआदाय व्युदक्रामस्तासु व्युत्क्रामन्तीषु प्रति-
 ष्ठामभिपद्योपाविशत् ॥ ३ ॥ स यः स प्रजापतिर्व्यस्र-
 सत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ वा सा
 प्रतिष्ठैषा सा प्रथमा स्वयमातृण्णा तद्यदेतामत्रोपदधाति
 यदेवास्यैषात्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतामत्रो-
 पदधाति ॥ ४ ॥ तां वै प्रजापतिनोपदधाति । प्रजापति-
 ह्येवैतस्त्वयमात्मनः प्रत्यधत्त 'द्रुवासी'ति स्थिरासीत्ये-
 तदथो प्रतिष्ठितासीति 'धरुणे'ति प्रतिष्ठा वै धरुण-
 'मास्तृता विश्वकर्मणे'ति प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा तेनास्तृ-
 तासीत्येतद्भमा त्वां समुद् ऽउद्बधीभमा सुपर्ण' ऽइति
 रुक्मो वै समुद्ः पुरुषः सुपर्णस्तौ त्वा मोदधिष्ठामित्येत-
 'दुर्व्यथमाना पृथिवीं दृढहे'ति यथैव यजुस्तथा बन्धुः
 ॥ ५ ॥ 'प्रजापतिष्ठा सादयत्वि'ति । प्रजापतिर्हेतां प्रथमां
 चितिमपश्यदपां पृष्ठे समुद्स्येमन्नि'त्यपाः ॥ हीयं पृष्ठः

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० १६ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० १६ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० १६ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० १६ ।

(५) शु० य० सं० अ० १३ क० १६ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० १७ ।

(७) शु० य० सं० अ० १३ क० १७ ।

समुद्स्य * हीयमेम 'व्यचस्वतीं प्रथस्वतीमि'ति व्यच-
स्वती च हीयं प्रथस्वती च 'प्रथस्व पृथिव्यसी'ति
प्रथस्व पृथिवी चासीत्येतत् ॥ ६ ॥ 'भूरसी'ति । भूर्हीयं
'भूमिरसी'ति भूमिर्हीयं 'मदितिरसी'तीयं वा ऽअदिति-
रियः हीदः सर्वं ददते 'विश्वधाया' ऽइत्यस्याः हीदः
सर्वं हितं 'विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री'ति सर्वस्य भुव-
नस्य धर्त्रीत्येतत्पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृढं पृथिवीं
मा हिदसीरि'त्यात्मानं व्यच्छात्मानं दृढहात्मानं मा हिद-
सीरित्येतत् ॥ ७ ॥ 'विश्वस्मै प्राणायापानाय । व्या-
नायोदानाये'ति प्राणो वै स्वयमातृणा सर्वस्मा ऽउ
वा ऽएतस्मै प्राणः 'प्रतिष्ठायै चरित्राये'तीमे वै लोकाः
स्वयमातृणा ऽइम ऽउ लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रमग्नि-
ध्वामिपात्वि'त्यग्निध्वामिगोपायत्तित्येतद्भमध्वो स्वस्त्ये'ति
महत्या स्वस्त्येत्येतच्छर्द्धिं शन्तमेने'ति यच्छर्द्धिं श-
न्तमं तेनेत्येतत्सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो
बन्धुरथ † साम गायति तस्योपरि बन्धुः ॥ ८ ॥
तदाहुः । कथमेष पुरुषः स्वयमातृणयानभिनिहितो भव-

* 'हीयमेव' इति पाठो 'ज' पुस्तके ।

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० १७ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० १७ ।
(३) शु० य० सं० अ० १३ क० १८ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० १८ ।
(५) शु० य० सं० अ० १३ क० १८ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० १८ ।
(७) शु० य० सं० अ० १३ क० १८ । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० १८ ।
(९) शु० य० सं० अ० १३ क० १९ । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० १९ ।
(११) शु० य० सं० अ० १३ क० १९ । (१२) शु० य० सं० अ० १३ क० १९ ।
(१३) शु० य० सं० अ० १३ क० १९ ।

† का० श्रौ० सू० १७. ४. १६ ।

तीत्यन्नं वै स्वयमातृण्णा प्राणः स्वयमातृण्णानभि-
 निहितो वै पुरुषोऽन्नेन च प्राणेन च ॥ ९ ॥ अथ * दूर्वे-
 ष्टकामुपदधाति । पशवो वै दूर्वेष्टका पशुनेवैतदुपदधाति
 तथैरदोऽग्निरनन्तर्हितैः पशुभिरुपैत्त एते तानेवैतदुप-
 दधाति तामनन्तर्हितां स्वयमातृण्णायाऽउपदधातीयं
 वै स्वयमातृण्णानन्तर्हितास्तदस्यै पशुन्दधात्युत्तरामुत्तरा-
 स्तदस्यै पशुन्दधाति ॥ १० ॥ यद्वेव दूर्वेष्टकामुपदधाति ।
 प्रजापतेर्विस्त्रस्तस्य यानि लोमान्यशीयन्त ताऽइमा-
 ऽओषधयोऽभवन्नथास्मात्प्राणो मद्ध्यतऽउदक्रामत्तस्मि-
 न्नुत्क्रान्तेऽपद्यत ॥ ११ ॥ सोऽब्रवीत् । अयं वाव माऽधू-
 र्वीदिति यदब्रवीदधूर्वीन्मेति तस्माद्धूर्वा धूर्वा ह वै तां
 दूर्वेत्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवास्तदेतत्क्षत्रं
 प्राणो ह्येष रसो लोमान्यन्याऽओषधय एतामुपद-
 धत्सर्वाऽओषधीरुपदधाति ॥ १२ ॥ तं यत्र देवाः
 समस्कुर्वन् । तदस्मिन्नेतं प्राणः रसं मद्ध्यतोऽदधुस्त-
 थैवास्मिन्नयमेतदधाति तामनन्तर्हितां स्वयमातृण्णाया-
 ऽउपदधातीयं वै स्वयमातृण्णानन्तर्हितास्तदस्याऽओष-
 धीर्दधात्युत्तरामुत्तरास्तदस्याऽओषधीर्दधाति सा स्या-
 त्समूला साग्रा कृत्स्नतायै यथा स्वयमातृण्णायामुपहिता
 भूमिं प्राप्नुयादेवमुपदध्यादस्यां ह्येवैता जायन्तऽइमामनु
 प्ररोहन्ति ॥ १३ ॥ 'काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती । पुरुषः
 परुषस्पर्शेति काण्डात्काण्डाद्ध्येषा पर्वणः-पर्वणः प्ररो-

* का० श्रौ० सू० १७. ४. १८ ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० २० ।

ह'त्येवां नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन चे'ति यथैव
यजुस्तथा बन्धुः ॥ १४ ॥ 'यो शतेन प्रतनोषि । सहस्रेण
विरोहसी'ति शतेन ह्येषा प्रतनोति सहस्रेण विरोहति
'तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयमि'ति यथैव यजु-
स्तथा बन्धुर्द्वाब्ध्यामुपदधाति तस्योक्तो बन्धुः सादयित्वा
सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १५ ॥ अथ *
द्वियजुषमुपदधाति । इन्द्राग्नी ऽअकामयेतां स्वर्गं लोक-
मियावेति तावेतामिष्टकामपश्यतां द्वियजुषमिमांमेव तामुपा-
दधातां तामुपधायास्यै प्रतिष्ठायै स्वर्गं लोकमैतां तथैवैतद्य-
जमानो यद् द्वियजुषमुपदधाति येन रूपेण यत्कर्म कृत्वे-
न्द्राग्नी स्वर्गं लोकमैतां तेन रूपेण तत्कर्म कृत्वा स्वर्गं
लोकमयानीति सा यद् द्वियजुर्नाम द्वे ह्येतां देवते ऽअपश्यतां
यद्वेव द्वियजुषमुपदधाति यजमानो वै द्वियजुः ॥ १६ ॥
तदाहुः । यदसावेव यजमानो योऽसौ हिरण्यमयः
पुरुषोऽथ कतमदस्येदः रूपमिति दैवो वा ऽअस्य स-
ऽआत्मा मानुषोऽयं तद्यत्स हिरण्यमयो भवत्यमृतं वा ऽअस्य
तद्रूपं देवरूपममृतः हिरण्यमथ यदियं मृदुः कृता भवति
मानुषः ह्यस्येदः रूपः ॥ १७ ॥ स यदमुमेवोपदध्यात् ।
नेमामपशिष्याक्षिप्त्रे हास्माल्लोकाद्यजमानः प्रेयादथ
यदिमामपशिनष्टि यदेवास्येदं मानुषः रूपं तद-
स्यैतदुपशिनष्टि तथो हानेनात्मना सर्वमायुरेति ॥ १८ ॥

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० २० । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० २१ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० २१ ।

* का० श्रौ० सू० १७, ४, २० ।

स यन्नानूपदध्यात् । न हैतं दैवमात्मानमनुप्रजानीया-
दथ यदनूपदधाति तथो हैतं दैवमात्मानमनुप्रजानाति
तामनन्तर्हितां दूर्वेष्टकाया उपदधाति पशवो वै
दूर्वेष्टका यजमानं तत्पशुषु प्रतिष्ठापयति ॥ १९ ॥ त-
दाहुः । कथमस्यैतावात्मानौ प्राणेन सन्ततावव्यव-
च्छिन्नौ भवत इति प्राणो वै स्वयमातृण्णा प्राणो दूर्वेष्टका
यजमानो द्वियजुः स यदनन्तर्हितां स्वयमातृण्णायै
दूर्वेष्टकामुपदधाति प्राणेनैव तत्प्राणः सन्तनोति सन्द-
धात्यथ यदनन्तर्हितां दूर्वेष्टकायै द्वियजुषमुपदधाति
प्राणो वै दूर्वेष्टका यजमानो द्वियजुरेवमु हास्यैतावात्मानौ
प्राणेन सन्ततावव्यवच्छिन्नौ भवतः ॥ २० ॥ 'यास्ते-
ऽग्ने सूर्ये रुचः । या वो देवाः सूर्ये रुच' इति रुचः
रुचमित्यमृतत्वं वै रुगमृतत्वमेवास्मिन्नेतदधाति द्वाब्भ्या-
मुपदधाति तस्योक्तो बन्धुरथो द्वयं ह्येवैतद्रूपं मृच्छापश्च
सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २१ ॥
अथ * रेतसिचा उपदधाति । इमौ वै लोकौ रेतः-
सिचाविमौ ह्येव लोकौ रेतः सिञ्चत इतो वा अयमूर्ध्वः
रेतः सिञ्चति धूमः सामुत्र वृष्टिर्भवति तामसावमुतो
वृष्टिं तदिमा अन्तरेण प्रजाः प्रजायन्ते तस्मादिमौ
लोकौ रेतसिचौ ॥ २२ ॥ 'विराड्ज्योतिरधारयति'ति । अयं
वै लोको विराद् स इममाग्निं ज्योतिर्धारयति 'स्वराड्-

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० २२, २३ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ४. २२ ।

(२) शु० य० सं० अ० १३ क० २४ । (३) शु० य० सं० अ० १३ क० २४ ।

ज्योतिरधारयदित्यसौ वै लोकः स्वराद् सोऽमुमादित्यं
ज्योतिर्धारयति विराद् च हेमौ लोकौ स्वराद् च नानोप-
दधाति नाना हीमौ लोकौ सकृत्सादयति समानं तत्करोति
तस्माद् हानयोर्लोकयोरन्ताः समायन्ति ॥ २३ ॥
यद्वेव रेतःसिचाऽउपदधाति । आण्डौ वै रेतःसिचौ
यस्य ह्याण्डौ भवतः सऽएव रेतः सिञ्चति विराड्ज्यो-
तिरधारयत्स्वराड्ज्योतिरधारयदिति विराद् च हेमावाण्डौ
स्वराद् च तावेतज्योतिर्धारयतो रेतऽएव * प्रजापतिमेव
नानोपदधाति नाना हीमावाण्डौ सकृत्सादयति समानं
तत्करोति तस्मात्समानसम्बन्धनौ तेऽनन्तर्हिते द्वियजुष-
ऽउपदधाति यजमानो वै द्वियजुरनन्तर्हितौ तद्यजमाना-
दाण्डौ दधाति ॥ २४ ॥ अथ † विश्वज्योतिषमुपदधाति ।
अग्निर्वै प्रथमा विश्वज्योरिग्निर्ह्येवास्मिँल्लोके विश्वं ज्योति-
रग्निमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां रेतःसिग्भ्यामुप-
दधातीमौ वै लोकौ रेतःसिचावनन्तर्हितं तदाब्भ्यां
लोकाब्भ्यामग्निं दधात्यन्तरेवोपदधात्यन्तरेव हीमौ लोका-
वग्निः ॥ २५ ॥ यद्वेव विश्वज्योतिषमुपदधाति । प्रजा
वै विश्वज्योतिः प्रजा ह्येव विश्वज्योतिः प्रजननमेवै-
तदुपदधाति तामनन्तर्हितां रेतःसिग्भ्यामुपदधात्याण्डौ
वै रेतःसिचावनन्तर्हितां तदाण्डाब्भ्यां प्रजातिं दधात्यन्त-
रेवोपदधात्यन्तरेव ह्याण्डौ प्रजाः प्रजायन्ते ॥ २६ ॥

* 'प्रजातिमेव' इति 'क' पुस्तके ।

† का० श्रौ० सू० १७. ४. २३ ।

‘प्रजापतिष्ठा सादयस्त्रिति । प्रजापतिर्हेतां प्रथमां चिति-
मपश्यत्पृष्टे पृथिव्या ज्योतिष्मतीमिति पृष्टे ह्ययं
पृथिव्यै ज्योतिष्मानग्निः ॥ २७ ॥ ‘विश्वस्मै प्राणाया-
पनाय । व्यानायेति प्राणो वै विश्वज्योतिः सर्वस्मा-
ऽउ वा ऽएतस्मै प्राणो विश्वज्योतिर्यच्छेति सर्वं
ज्योतिर्यच्छेत्येतदग्निष्टेऽधिपतिरित्यग्निमेवास्या ऽअधिपतिं
करोति सादयित्वा सुददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः
॥ २८ ॥ अथर्त्तव्ये ऽउपदधाति * । ऋतव ऽएते
यहतव्ये ऽऋतुनेवैतदुपदधाति ‘मधुश्च माधवश्च वास-
न्तिकावृतू’ ऽइति नामनी ऽएनयोरेते नामभ्यामेवैने ऽएत-
दुपदधाति द्वे ऽदृष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः सकृत्सा-
दयत्येकं तद्वृतुं करोति ॥ २९ ॥ तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति ।
संवत्सर ऽएषोऽग्निरिम ऽउ लोकाः संवत्सरस्तस्यायमेव
लोकः प्रथमा चितिरयमस्य लोको वसन्त ऽऋतुस्त-
द्यदेते ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैते ऽआत्मनस्तदस्मिन्ने-
तत्प्रतिदधाति तस्मादेते ऽअत्रोपदधाति ॥ ३० ॥ यद्वैते-
ऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः संवत्सर ऽउ प्रजापति-
स्तस्य प्रतिष्ठैव प्रथमा चितिः प्रतिष्ठो ऽअस्य वसन्त-
ऽऋतुस्तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैते ऽआत्मनस्तद-
स्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेते ऽअत्रोपदधाति ते ऽअन-

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० २४ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० २४ ।
(३) शु० य० सं० अ० १३ क० २४ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ४. २४ ।

(४) शु० य० सं० अ० १३ क० २५ ।

न्तर्हिते विश्वज्योतिष ऽउपदधाति प्रजा वै विश्वज्योतिर-
 नन्तर्हितास्तत्प्रजा ऽऋतुबभ्यो दधाति तस्मात्प्रजा-
 ऽऋतूनेवानुप्रजायन्त ऽऋतुभिर्ह्येव गृभे सन्तः सम्पश्य-
 न्त्यूतुभिर्जातम् ॥ ३१ ॥ अथाषाढामुपदधाति * । इयं
 वा ऽअषाढेमामेवैतदुपदधाति तां पूर्वार्द्धं ऽउपदधाति
 प्रथमा हीयमसृज्यत ॥ ३२ ॥ सा यदुषाढा नाम । देवा-
 श्चासुराश्चोभये प्राजापत्या ऽअस्पृक्षन्त ते देवा ऽएता-
 मिष्टकामपश्यन्नषाढामिमामेव तामुपादधत तामुपधाय-
 सुरान्तस्पृक्षन् भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसहन्त यदसहन्त
 तस्मादुषाढा तथैवैतद्यजमान ऽएतामुपधाय द्विषन्तं
 भ्रातृव्यमस्मात्सर्वस्मात्सहते ॥ ३३ ॥ यद्वेवाषाढामुप-
 दधाति । वाग्वा ऽअषाढा वाचैव तद्देवा ऽअसुरान्तस्पृक्षन्-
 न्भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसहन्त तथैवैतद्यजमानो
 वाचैव द्विषन्तं भ्रातृव्यमस्मात्सर्वस्मात्सहते वाचमेव
 तद्देवा ऽउपादधत तथैवैतद्यजमानो वाचमेवोपधत्ते ॥ ३४ ॥
 सेयं वामभृत् । प्राणा वै वामं व्यद्धि किञ्च प्राणीयं तत्सर्वं
 बिभर्ति तेनेयं वामभृद्वाग्ध त्वेव वामभृत्प्राणा वै वामं
 वाचि वै प्राणेभ्योऽन्नं धीयते तस्माद्वाग्वाभृत् ॥ ३५ ॥
 त ऽएते सर्वे प्राणा यदुषाढा । तां पूर्वार्द्धं ऽउपदधाति
 पुरस्तात्तत्प्राणान्दधाति तस्मादिमे पुरस्तात्प्राणास्तान्ना-
 ज्यया यजुष्मत्येष्टकया पुरस्तात्प्रत्युपदध्यादेतस्यां चितौ
 नेत्प्राणानपिदधानीति ॥ ३६ ॥ यद्वपस्याः पञ्च पुरस्तादु-

पदुधाति । अन्नं वा ऽआपोऽनपिहिता वा ऽअन्नेन प्राणा-
 स्तामनन्तर्हितामृतव्याब्भ्यामुपदधात्पृतुषु तद्वाचं प्रतिष्ठा-
 पयति सेयं वायुतुषु प्रतिष्ठिता वदति ॥ ३७ ॥ तदाहुः ।
 यत्प्रजा विश्वज्योतिर्वाग्वाढाथ कस्मादन्तरेणर्त्तव्ये ऽउप-
 दधातीति संवत्सरो वा ऽऋतव्ये संवत्सरेण तत्प्रजाब्भ्यो
 वाचमन्तर्द्धाति तस्मात्संवत्सरवेलायां प्रजा वाचं प्रवदन्ति
 ॥ ३८ ॥ 'अर्षाढासि सहमाने'ति । असहन्त ह्येतया देवा-
 ऽअसुरा'न्तसहस्वारातीः सहस्व पृतनायत' ऽइति यथैव
 यजुस्तथा बन्धुः 'सहस्रवीर्यासि सा मा जिह्वे'ति स्र्वं
 वै सहस्रः सर्ववीर्यासि सा मा जिह्वेत्येतत्सादयित्वा
 सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३९ ॥ तदाहुः ।
 कस्मादभिस्वयमातृणमन्या ऽइष्टका ऽउपधीयन्ते प्रा-
 च्यऽएता ऽइति * द्वे वै योनी ऽइति ब्रूयाद्देवयोनिरन्यो
 मनुष्ययोनिरन्यः प्राचीनप्रजनना वै देवाः प्रती-
 चीनप्रजनना मनुष्यास्तद्यदेताः प्राचीरुपदधाति देव-
 योनेरेवैतद्यजमानं प्रजनयति ॥ ४० ॥ (B)

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ८५ ॥

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० २६ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० २६ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० २६ ।

* 'द्वौ वै' इति 'क' पाठः ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० १. ४. १; कठसं०
 १६. १५, १६; मै० सं० ११. ७. १५, १६; तै० सं० ४. २. ८, ९ ।

[कूर्मादीनामुपधानादि]

कूर्ममुपदधाति । रसो वै कूर्मो रसमेवैतदुपदधाति
 यो वै स एषां लोकानामप्सु प्रविद्धानां पराङ् रसोऽत्य-
 क्षरत्स एष कूर्मस्तमेवैतदुपदधाति यावानु वै रसस्ता-
 वानात्मा स एष इम एव लोकाः ॥ १ ॥ तस्य
 यदुधरं कपालम् । अयं स लोकस्तत्प्रतिष्ठितमिव
 भवति प्रतिष्ठित इव ह्ययं लोकोऽथ यदुत्तरं सा
 द्यौस्तद् व्यवगृहीतान्तमिव भवति व्यवगृहीतान्तेव हि
 द्यौरथ यदन्तरा तदन्तरिक्षं स एष इम एव लोका-
 इमानेवैतल्लोकानुपदधाति ॥ २ ॥ तमभ्यनक्ति * । दद्या
 मधुना घृतेन दुधि हैवास्य लोकस्य रूपं घृतमन्तरिक्षस्य
 मद्धमुष्य स्वेनैवैनमेतद्द्रूपेण समर्द्धयत्यथो दुधि हैवास्य
 लोकस्य रसो घृतमन्तरिक्षस्य मद्धमुष्य स्वेनैवैनमेतद्रूपेण
 समर्द्धयति ॥ ३ ॥ 'मधुं वाता ऽऋतायत' इति । यां
 वै देवतामृगभ्यनूक्ता यां व्यजुः सैव देवता सक्सो
 देवता तद्यजुस्तद्धैतन्मद्धैवैष त्रिचो रसो वै मधु रस-
 मेवास्मिन्नेतदधाति गायत्रीभिस्तिसृभिस्तस्योक्तो बन्धुः
 ॥ ४ ॥ स यत्कूर्मो नाम । एतद्वै रूपं कृत्वा प्रजापतिः
 प्रजा ऽअसृजत यदसृजताकरोत्तद्यदकरोत्तस्मात्कूर्मः
 कश्यपो वै कूर्मस्तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप्य
 इति ॥ ५ ॥ स यः स कूर्मो ऽसौ स आदित्यः । अमुमेवै-

* का० श्रौ० सू० १७. ४. २७ ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० २७ ।

तदादित्यमुपदधाति तं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपदधात्यमुं तदा-
 दित्यं पुरस्तात्प्रत्यञ्चं दधाति तस्मादसावादित्यः पुरस्ता-
 त्प्रत्यङ् धीयते दक्षिणतोऽषाढायै वृषा वै कूर्मों
 योषाषाढा दक्षिणतो वै वृषा योषामुपशेतेऽरत्निमात्रेऽरत्नि-
 मात्राद्धि वृषा योषामुपशेते सैषा सर्वासामिष्टकानां
 महिषी यदुषाढेतस्यै दक्षिणतः सन्तसर्वासामिष्टकानां
 दक्षिणतो भवति ॥ ६ ॥ यद्वेव कूर्ममुपदधाति । प्राणो वै
 कूर्मः प्राणो हीमाः सर्वाः प्रजाः करोति प्राणमेवैतदु-
 दधाति तं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपदधाति पुरस्तात्प्रत्यञ्चं
 प्राणं दधाति तस्मात्पुरस्तात्प्रत्यङ् प्राणो धीयते पुरुष-
 मभ्यावृत्तं यजमाने तत्प्राणं दधाति दक्षिणतोऽषाढायै
 प्राणो वै कूर्मों वागषाढा प्राणो वै वाचो वृषा प्राणो
 मिथुनम् ॥ ७ ॥ * 'अपां गम्भन्त्स्तीदे'ति † । एतद्वापां
 गम्भिष्ठं व्यत्रैष एतत्तपति 'मा त्वा सूर्योऽभिताप्सी-
 न्माग्निर्वैश्वानर' इति मैव त्वा सूर्यो हिंसीन्मो
 ऽअग्निर्वैश्वानर इत्येतदुच्छिन्नपत्राः प्रजाऽअनुवीक्षस्वे-
 तीमा वै सर्वाः प्रजा या इमा इष्टकास्ता अरिष्टा-
 ऽअनार्त्ता ऽअनुवीक्षस्वेत्येतदनु त्वा दिव्या वृष्टिः
 सचतामि'ति यथैवेनं दिव्या वृष्टिरनुसचेतैवमेतदाहु
 ॥ ८ ॥ अथैनमेजयति । 'त्रीन्त्समुद्रान्तमसृपत्स्वर्गानि'

* अत्र शतम् ४२०० ।

† का० श्रौ० सू० १७. ५. १ ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३० । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३० ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ३० । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ३० ।

(५) शु० य० सं० अ० १३ क० ३१ ।

तीमे वै त्रयः समुद्राः स्वर्गा लोकास्तानेषु कूर्मो भुत्वा-
 नुसः ससर्पापापतिर्वृषभ इष्टकानामित्यपाः ह्येष
 पतिर्वृषभ इष्टकानाम्पुरीषं वसानः सुकृतस्य लोक'
 इति पशवो वै पुरीषं पशून्वसानः सुकृतस्य लोक
 इत्येतत्तत्र गच्छेत्तत्र पूर्वं परेता' इति तत्र गच्छ
 यत्रैतेन पूर्वं कर्मण्युरित्येतत् ॥ ९ ॥ 'मही द्यौः पृथिवी
 च न' इति । महती द्यौः पृथिवी च न इत्येतद्दिमं व्यञ्जं
 मिमिक्षतामितीमं व्यञ्जमवतामित्येतत्तिष्ठतां नो भरी-
 मभिरिति विभृतां नो भरीमभिरित्येतद् व्यापृथिव्ययोत्तम-
 योपदधाति व्यापृथिव्यो हि कूर्मः ॥ १० ॥ त्रिभिरुपद-
 धाति । त्रय इमे लोका अथो त्रिवृदग्निर्ध्यावानग्निर्ध्याव-
 त्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुपदधाति त्रिभिरब्भ्यनक्ति तत्षट्
 तस्योक्तो बन्धुरवका अधस्ताद्भवन्त्यवका उपरिष्ठादापो-
 वा अवका अपामेवैनमेतन्मद्व्यतो दधाति सादयित्वा
 सुददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥ अथोलूखलमु-
 सले उपदधाति* । विष्णुरकामयतान्नादः स्यामिति स एत-
 इष्टके अपश्यदुलूखलमुसले ते उपधत्त ते उपधाया-
 न्नादोऽभवत्तथैवैतद्यजमानो यदुलूखलमुसले उपदधाति
 येन रूपेण यत्कर्म कृत्वा विष्णुरन्नादोऽभवत्तेन रूपेण
 तत्कर्म कृत्वा न्नादोऽसानीति तदेत्सर्वमन्नं यदुलूखल-

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३१ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३१ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ३१ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ३२ ।

(५) शु० य० सं० अ० १३ क० ३२ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ३२ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ५. ३ ।

मुसले ऽउल्लखलमुसलाब्भ्याः॥ ह्येवान्नं क्रियत ऽउल्ल-
 खलमुसलाब्भ्यामद्वयते ॥ १२ ॥ ते रेतःसिचोर्वेलयो-
 पदधाति । पृष्ठयो वै रेतःसिचौ मद्ध्यमु पृष्ठयो मद्ध्यत-
 ऽएवास्मिन्नेतदन्नं दधात्युत्तरे ऽउत्तरमेवास्मादेतदन्नं
 दधात्यरत्निमात्रे ऽरत्निमात्राद्ध्यन्नमद्वयते ॥ १३ ॥ प्रादेशमात्रे
 भवतः । प्रादेशमात्रो वै गृध्रो विष्णुरन्नमेतदात्मसम्मित-
 मेवास्मिन्नेतदन्नं दधाति यदु वा ऽआत्मसम्मितमन्नं तद-
 वति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति
 ॥ १४ ॥ औदुम्बरे भवतः । ऊर्वै रुस ऽउदुम्बर ऽऊर्ज-
 मेवास्मिन्नेतदन्नं दधात्यथो सर्व ऽएते वनस्पतयो यदुदुम्बर-
 ऽएते ऽउपदुधत्सर्वाव्वनस्पतीनुपदधाति रेतःसिचोर्वेलयेमे
 वै रेतःसिचावनयोस्तद्वनस्पतीन्दधाति तस्मादनयोर्वन-
 स्पतयश्चतुःस्रक्ति भवति चतस्रो वै दिशः सर्वासु
 तद्दिक्षु वनस्पतीन्दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु वनस्पतयो
 मध्ये सङ्गृहीतं भवत्युल्लखलरूपतायै ॥ १५ ॥ यद्वेवोल्लखल-
 मुसले ऽउपदधाति । प्रजापतेर्विस्वस्तात्प्राणो मद्ध्यत ऽउद-
 चिक्रमिषत्तन्नेनागृह्णात्तस्मात्प्राणोऽन्नेन गृहीतो यो ह्येवा-
 न्नमत्ति स प्राणिति ॥ १६ ॥ प्राणे गृहीते । अस्मादन्नमुद-
 चिक्रमिषत्तत्प्राणेनागृह्णात्तस्मात्प्राणेनान्नं गृहीतं यो ह्येव
 प्राणिति सोऽन्नमत्ति ॥ १७ ॥ एतयोरुभयोर्यगृहीतयोः ।
 अस्मादूर्गुदचिक्रमिषत्तामेताब्भ्यामुभाब्भ्यामगृह्णात्तस्मादे-
 ताब्भ्यामुभाब्भ्यामूर्गुगृहीता यो ह्येवान्नमत्ति स प्राणिति
 तमूर्जयति ॥ १८ ॥ ऊर्जि गृहीतायाम् । अस्मादेते ऽउभे

ऽउदचिक्रमिषतां ते ऽऊर्जागृह्णात्तस्मादेते ऽउभे ऽऊर्जा
 गृहीते यथं ह्येवोर्जयति स प्राणिति सोऽन्नमत्ति ॥ १९ ॥
 तादृयेतादृयद्वयोऽद्वयेन गृहीतानि । तान्न्यन्नयोऽन्नयेन
 गृहीत्वात्मन्प्रापादयत तदेतदन्नं प्रपद्यमानः सर्वे देवा
 ऽअनुप्रापयन्तान्नजीवनः ह्रीदः सर्वम् ॥ २० ॥ तद्देव
 श्लोकोऽबभ्युक्तः । तद्वै स प्राणोऽभवदिति तद्वि स
 प्राणोऽभवद्महा भूत्वा प्रजापतिरिति महान्हि स तद-
 भवद्यदेनमेते देवाः प्रापयन्त भुजो भुजिष्या वित्वेति
 प्राणा वै भुजोऽन्नं भुजिष्या ऽएतत्सर्वं वित्वेत्येतद्यत्प्राणा-
 न्प्राणयत्पुरीत्यात्मा वै पूर्व्यद्वै प्राणान्प्राणयत्तस्मात्प्राणा
 देवा ऽअथ यत्प्रजापतिः प्राणयत्तस्मादु प्रजापतिः प्राणो
 यो वै स प्राण ऽएषा सा गायत्र्यथ यत्तदन्नमेष स
 विष्णुर्देवताथ या सोमं स ऽउदुम्बरः ॥ २१ ॥ सोऽब्र-
 वीत् । अयं ब्रुव मा सर्वस्मात्पाप्मन ऽउदभाषीदिति
 यदब्रवीदुदभाषीन्मेति तस्मादुदुम्बर ऽउदुम्बरो ह वै
 तमुदुम्बर ऽइत्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवा-
 ऽउरु मे करदिति तस्मादुरुकरमुरुकरः ह वै तदुलूखल-
 मित्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवाः सैषा सर्वेषां
 प्राणानां व्योनिर्व्यदुलूखलः शिरो वै प्राणानां व्योनिः
 ॥ २२ ॥ तत्प्रादेशमात्रं भवति । प्रादेशमात्रमिव हि
 शिरश्चतुःशक्ति भवति चतुःशक्तीव हि शिरो मध्ये
 सङ्गृहीतं भवति मध्ये सङ्गृहीतमिव हि शिरः ॥ २३ ॥
 तं व्युत्र देवाः समस्कुर्वन् । तदस्मिन्नेतत्सर्वं मद्भृतोऽदधुः

प्राणमन्नमुर्जं तथैवास्मिन्नयमेतदधाति रेतःसिचोर्वेलया
 पृष्ठयो वै रेतःसिचौ मद्ध्यमु पृष्ठयो मद्ध्यत ऽएवास्मि-
 न्नेतत्सर्वं दधाति ॥ २४ ॥ 'विष्णोः कर्माणि पश्यते'ति ।
 वीर्यं वै कर्म विष्णोर्वीर्याणि पश्यतेत्येतद्यतो ब्रूतानि
 पस्पश' ऽइत्यन्नं वै व्रतं स्वतोऽन्नं स्पाशयाञ्चक ऽइत्येत
 'दिन्द्रस्य युज्यः सखे'तीन्द्रस्य ह्येष युज्यः सखा द्विदेवत्ययो-
 पदधाति द्वे ह्यलुखलमुसले सकृत्सादयति समानं तत्करोति
 समानं ह्येतदन्नमेव सादयित्वा सूददोहसाधिवदति
 तस्योक्तो बन्धुः ॥ २५ ॥ अथोखामुपदधाति * । योनिर्वा-
 ऽउखा योनिमेवैतदुपदधाति तामुलुखल ऽउपदधात्यन्तरिक्षं
 वा ऽउलुखलं व्यद्वै किञ्चास्या ऽऊर्द्धमन्तरिक्षमेव तन्मद्ध्यं
 वा ऽअन्तरिक्षं मद्ध्यतस्तद्योनिं दधाति तस्मात्सर्वेषां
 भूतानां मद्ध्यतो योनिरपि वनस्पतीनाम् ॥ २६ ॥ यद्वेवो-
 खामुपदधाति । यो वै स प्रजापतिर्व्यस्रं सतैषा
 सोखेमे वै लोका ऽउखेमे लोकाः प्रजापतिस्तामुलुखल-
 ऽउपदधाति तदेनमेतस्मिन्त्सर्वास्मिन्प्रतिष्ठापयति प्राणे-
 ऽन्नऽऊर्ज्यथो ऽएतस्मादेवैनमेतत्सर्वस्मादनन्तर्हितं दधाति
 ॥ २७ ॥ अथोपशयां पिष्ट्वा । लोकभाजमुखां कृत्वा
 पुरस्तादुखाया ऽउपनिवपत्येष हैतस्यै लोकस्तथो हास्यैषा-
 नन्तरिता भवति ॥ २८ ॥ तदाहुः । कथमस्यैषा पक्वा
 शृतोपहिता भवतीति यदेव यजुष्कृता तेनाथो यद्वै किञ्चै-

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३३ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ३३ ।

* का० श्रौ० सू० १७, ५, ४ ।

तमाग्निं वैश्वानरमुपनिगच्छति तत ऽएव तत्पक्वः शृतमु-
पहितं भवति ॥ २९ ॥ 'ध्रुवासि धरुणे'ति । तस्योक्तो
बन्धुरितो 'जज्ञे प्रथममेबभ्यो योनिबभ्यो ऽअधि जातवेदा'
ऽइत्येतेबभ्यो हि योनिबभ्यः प्रथमं जातवेदा ऽअजायत 'स
गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च देवेबभ्यो हव्यं बहतु
प्रजानन्नित्येतैर्वा ऽएष छन्दोभिर्देवेबभ्यो हव्यं बहति
प्रजानन् ॥ ३० ॥ 'ईषे राये रमस्व । सहसे द्युम्न-
ऽऊर्जे ऽअपत्याये'त्येतस्मै सर्वस्मै रमस्वेत्ये'तत्सम्प्राडसि
स्वराडसी'ति सम्प्राट् च ह्येष स्वराट् च 'सारस्वतौ
त्वोत्सौ प्रावतामि'ति मनो वै सरस्वान्वाक्सरस्वत्येतौ
सारस्वता ऽउत्सौ तौ त्वा प्रावतामित्येतद् द्वाभ्यामुप-
दधाति तस्योक्तो बन्धुरथो द्वयश्च ह्येवैतद्रूपं मृच्छापश्च
सादयित्वा सुददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३१ ॥ *
अथैनामभिजुहोति । एतद्वा ऽअस्यामेतत्पूर्वः रेतः सिकुं
भवति सिकतास्तदेतदभिकरोति तस्माद्योनौ रेतः सिकुम-
भिक्रियत ऽआज्येन जुहोति स्रुवेण स्वाहाकारेण
द्वाभ्यामाग्नेयीबभ्यां गायत्रीबभ्यां तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३२ ॥
'अग्ने युक्ष्वा हि ये तव । युक्ष्वा हि देवदूतमानि'ति
युक्तवतीबभ्यामिदमेवैतद्योनौ रेतो युनक्ति तस्माद्योनौ
रेतो युक्तं न निष्पद्यते ॥ ३३ ॥ स यदि संवत्सरभृतः

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३४ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३४ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ३४ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ३५ ।

(५) शु० य० सं० अ० १३ क० ३५ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ३५ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ५. ५ ।

(७) शु० य० सं० अ० १३ क० ३६, ३७ ।

स्यात् । अथाभिजुहुयात्सर्वं वै तद्यत्संबत्सरभृतः
 सर्वं तद्यदभिजुहोत्यथ यद्यसंबत्सरभृतः स्यादुपैव
 तिष्ठेतासर्वं वै तद्यदसंबत्सरभृतोऽसर्वं तद्यदुपति-
 ष्ठतेऽभित्वेव जुहुयात् ॥ ३४ ॥ पशुरेष यदग्निः । सोऽत्रैव
 सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्यावाङ् प्राणः स्वयमातृणा श्रोणी
 द्वियजुः पृष्ठयो रेतःसिचौ कीकसा विश्वज्योतिः ककुद-
 मृतव्ये ग्रीवाऽअषाढा शिरः कूर्मो ये कूर्मे प्राणा ये
 शीर्षप्राणास्ते ते ॥ ३५ ॥ तं वा एतम् । इतऽऊर्द्धं
 प्राञ्चं चिनोत्यसौ वाऽआदित्यऽएषोऽग्निरमुं तदादित्य-
 मितऽऊर्द्धं प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्यऽइतऽऊर्द्धः
 प्राङ् धीयते ॥ ३६ ॥ अथैनं प्रसलव्यावर्त्तयति । अमुं
 तदादित्यं प्रसलव्यावर्त्तयति तस्मादसावादित्यऽइमाँल्लो-
 काप्रसलव्यनुपम्येति ॥ ३७ ॥ उदरमुखा । योनिरूलूखल-
 मुत्तरोखा भवत्यधरमूलूखलमुत्तरः७ ह्युदरमधरा योनिः
 शिशं मुसलं तद् वृत्तमिव भवति वृत्तमिव हि शिशं
 तदक्षिणतऽउपदधाति दक्षिणतो वै वृषा योषामुपशेते
 यदु पशोः संस्कृतस्यान्नं तद्दूर्वेष्टका तस्य वाऽएतस्यो-
 त्तरोऽर्द्धऽउदुहिततरो भवति पशुरेष यदग्निस्तस्मात्पशोः
 सुहितस्योत्तरः कुक्षिरुन्नततरो भवति ॥ ३८ ॥ (A)

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ९. ४. १; कठ० सं०
 ३. २. ३; कपि० सं० १६. १६. ३९. ३; मै० सं० ११. ७. १६; तै० सं० ४. २. ९ ।

[उखायां पशुशीर्षोपधानादि]

पशुशीर्षाण्युपदधाति । पशवो वै पशुशीर्षाणि पशून्-
 वैतदुपदधाति तान्युखायामुपदधातीमे वै लोका ऽउखा
 पशवः पशुशीर्षाण्येषु तल्लोकेषु पशून् दधाति तस्मादिम-
 ऽएषु लोकेषु पशवः ॥ १ ॥ यद्वेवोखायाम् । योनिर्वा-
 ऽउखा पशवः पशुशीर्षाणि योनौ तत्पशून् प्रतिष्ठापयति
 तस्मादद्यमानाः पच्यमानाः पशवो न क्षीयन्ते योनौ
 ह्येनात्प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥ यद्वेव पशुशीर्षाण्युपदधाति ।
 या वै ताः श्रिय ऽएतानि तानि पशुशीर्षाण्यथ यानि
 तानि कुसिन्धाद्येतास्ताः पञ्च चितयस्तद्यास्ताः पञ्च चितय-
 ऽइमे ते लोकास्तद्ये त ऽइमे लोका ऽएषा सोखा तद्यदु-
 खायां पशुशीर्षाण्युपदधात्येतैरेव तच्छीर्षभिरेतानि कुसि-
 न्धानि सन्दधाति ॥ ३ ॥ तान्पुरस्तात्प्रतीच ऽउपदधाति ।
 एतद्वै यत्रैतान्प्रजापतिः पशून् अलिप्सत त ऽअलिप्स्यमाना-
 ऽउदचिक्रमिषंस्तात्प्राणेषु समग्रह्णात्तान्प्राणेषु संगृह्य
 पुरस्तात्प्रतीच ऽआत्मन्नधत्त ॥ ४ ॥ तद्वा ऽएतत्क्रियते ।
 यदेवा ऽअकुर्वन्निदं न्वस्मात्ते पशवो नोच्चिक्रमिषन्ति
 यत्वेतत्करोति यदेवा ऽअकुर्वन्तत्करवाणीत्यथो प्राणेष्वे-
 वैनानेतत्संगृह्य पुरस्तात्प्रतीच ऽआत्मन्धत्ते ॥ ५ ॥ यद्वेव
 पशुशीर्षाण्युपदधाति । प्रजापतिर्वा ऽइदमग्र ऽआसीदेक-
 ऽएव सोऽकामयतान्नः सृजेय प्रजायेयेति स प्राणेभ्य-
 ऽएवाधि पशून्निरमिमीत मनसः पुरुषं चक्षुषोऽश्शवं
 प्राणाद्वाथ श्रोत्रादुर्विं वाचोऽजं तद्यदेनान्प्राणेभ्योऽधि-

स्यात् । अथाभिजुहुयात्सर्वं वै तद्यत्संवत्सरभृतः
 सर्वं तद्यदभिजुहोत्यथ यद्यत्संवत्सरभृतः स्यादुपैव
 तिष्ठेतासर्वं वै तद्यत्संवत्सरभृतोऽसर्वं तद्यदुपति-
 ष्ठतेऽभित्वेव जुहुयात् ॥ ३४ ॥ पशुरेष यदग्निः । सोऽत्रैव
 सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्यावाङ् प्राणः स्वयमातृणा श्रोणी
 द्वियजुः पृष्ठयो रेतःसिचौ कीकसा विश्वज्योतिः ककुद-
 मृतव्ये ग्रीवाऽअषाढा शिरः कूर्मो ये कूर्मे प्राणा ये
 शीर्षप्राणास्ते ते ॥ ३५ ॥ तं वा एतम् । इतऽऊर्ध्वं
 प्राञ्चं चिनोत्यसौ वा आदित्य एषोऽग्निरमुं तदादित्य-
 मितऽऊर्ध्वं प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्य इतऽऊर्ध्वः
 प्राङ् धीयते ॥ ३६ ॥ अथैनं प्रसलव्यावर्त्तयति । अमुं
 तदादित्यं प्रसलव्यावर्त्तयति तस्मादसावादित्य इमंल्लो-
 काप्रसलव्यनुपश्येति ॥ ३७ ॥ उदरमुखा । योनिरुलूखल-
 मुत्तरोखा भवत्यधरमुलूखलमुत्तरं ह्युदरमधरा योनिः
 शिश्रं मुसलं तद् वृत्तमिव भवति वृत्तमिव हि शिश्रं
 तदक्षिणतऽउपदधाति दक्षिणतो वै वृषा योषामुपशेते
 यदु पशोः संस्कृतस्यान्नं तद्दूर्वेष्टका तस्य वा एतस्यो-
 त्तरोऽर्द्धऽउद्वाहिततरो भवति पशुरेष यदग्निस्तस्मात्पशोः
 सुहितस्योत्तरः कुक्षिरुन्नततरो भवति ॥ ३८ ॥ (A)

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ९. ४. १; कठ० सं०
 ३. २. ३; कपि० सं० १६. १६. ३९. ३; मै० सं० ११. ७. १६; तै० सं० ४. २. ९ ।

[उखायां पशुशीर्षोपधानादि]

पशुशीर्षाण्युपदधाति । पशवो वै पशुशीर्षाणि पशूने-
वैतदुपदधाति तान्युखायामुपदधातीमे वै लोका ऽउखा
पशवः पशुशीर्षाण्येषु तल्लोकेषु पशून्दधाति तस्मादिम-
ऽएषु लोकेषु पशवः ॥ १ ॥ यद्वेवोखायाम् । योनिर्वा-
ऽउखा पशवः पशुशीर्षाणि योनौ तत्पशून्प्रतिष्ठापयति
तस्मादद्यमानाः पच्यमानाः पशवो न क्षीयन्ते योनौ
ह्येनाहप्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥ यद्वेव पशुशीर्षाण्युपदधाति ।
या वै ताः श्रिय ऽएतानि तानि पशुशीर्षाण्यथ यानि
तानि कुसिन्धायेतास्ताः पञ्च चितयस्तद्यास्ताः पञ्च चितय-
ऽइमे ते लोकास्तथे त ऽइमे लोका ऽएषा सोखा तद्यदु-
खायां पशुशीर्षाण्युपदधात्येतैरेव तच्छीर्षभिरेतानि कुसि-
न्धानि सन्दधाति ॥ ३ ॥ तान्पुरस्तात्प्रतीच ऽउपदधाति ।
एतद्वै यत्रैतान्प्रजापतिः पशूनालिप्सत त ऽआलिप्स्यमाना-
ऽउदचिक्रमिषंस्तान्प्राणेषु समगृह्णात्तान्प्राणेषु संगृह्य
पुरस्तात्प्रतीच ऽआत्मन्नधत्त ॥ ४ ॥ तद्वा ऽएतत्क्रियते ।
यदेवा ऽअकुर्वन्निदं न्वस्मात्ते पशवो नोच्चिक्रमिषन्ति
यत्वेतत्करोति यदेवा ऽअकुर्वन्तत्करवाणीत्यथो प्राणेष्वे-
वैनानेतत्संगृह्य पुरस्तात्प्रतीच ऽआत्मन्धत्ते ॥ ५ ॥ यद्वेव
पशुशीर्षाण्युपदधाति । प्रजापतिर्वा ऽइदमग्र ऽआसीदेक-
ऽएव सोऽकामयतान्नः सृजेय प्रजायेयेति स प्राणेभ्य-
ऽएवाधि पशून्निरमिमीत मनसः पुरुषं चक्षुषोऽश्शवं
प्राणाद्वाथ श्रोत्रादुर्वि वाचोऽजं तद्यदेनान्प्राणेभ्योऽधि-

निरुमिमीत तस्मादाहुः प्राणाः पशव इति मनो वै
 प्राणानां प्रथमं तद्यन्मनसः पुरुषं निरुमिमीत तस्मादाहुः
 पुरुषः प्रथमः पशूनां वीर्यवत्तम इति मनो वै सर्वे
 प्राणा मनसि हि सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठितास्तद्यन्मनसः
 पुरुषं निरुमिमीत तस्मादाहुः पुरुषः सर्वे पशव इति
 पुरुषस्य ह्येवैते सर्वे भवन्ति ॥ ६ ॥ तदेतदुन्नः सृष्ट्वा ।
 पुरस्तात्प्रत्यगात्मन्नधत्त तस्माद्यः कश्चान्नः सृजते
 पुरस्तादेवैनत्प्रत्यगात्मन्धत्ते तद्वा उखायामुदरं वा उखोदरे
 तदुन्नं दधाति ॥ ७ ॥ अथैषु हिरण्यशकलात्प्रत्यस्यति ।
 प्राणा वै हिरण्यमथ वा एतेऽभ्यः पशुभ्यः संज्ञप्य-
 मानेभ्य एव प्राणा उत्क्रामन्ति तद्यद्विरण्यशकला-
 न्प्रत्यस्यति प्राणानेवैष्वेतद्दधाति ॥ ८ ॥ सप्त प्रत्यस्यति ।
 सप्त वै शीर्षन्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधात्यथ यदि पञ्च पशवः
 स्युः पञ्चैव कृत्वः सप्त-सप्त प्रत्यस्येत्पञ्च वा एतान्पशू-
 नुपदधाति सप्त-सप्त वा एकैकस्मिन्पशौ प्राणास्तदेषु
 सर्वेषु प्राणान्दधाति ॥ ९ ॥ तद्वैकेऽपि । यद्येकः पशु-
 र्भवति पञ्चैव कृत्वः सप्त-सप्त प्रत्यस्यन्ति पञ्च वा-
 एतान्पशूनुपदधाति सप्त-सप्त वा एकैकस्मिन्पशौ
 प्राणास्तदेषु सर्वेषु प्राणान्दध्म इति न तथा कुर्यादेत-
 स्मिन्वै पशौ सर्वेषां पशूनां रूपं तद्यदेतस्मिन्प्रत्यस्यति
 तदेवैषु सर्वेषु प्राणान्दधाति ॥ १० ॥ मुखे * प्रथमं
 प्रत्यस्यति । 'सम्यक्त्ववन्ति सरितो न धेना' इत्यन्नं

* का० श्रौ० सू० १७. ५. ७ ।

(१) सु० य० सं० अ० १३ क० ३८ ।

वै धेनास्तदिदं सम्म्यङ् मुखमभिसृज्यन्तर्हृदा
मनसा पूयमाना' इत्यन्तर्वै हृदयेन मनसा सतान्नं
पूतं यः ऋजुस्तस्य 'वृत्तस्य धारा ऽअभिचाकशीमी'ति
या ऽएवैतस्मिन्नग्नावाहुतीर्होष्यन्भवति ता ऽएतदाह
'हिरण्ययो वेतसो मध्ये ऽअग्नेरिति यः ऽएवैष हिरण्यमयः
पुरुषस्तमेतदाह ॥ ११ ॥ * 'ऋचे त्वे'तीह । प्राणो वा-
ऽऋक्प्राणेन ह्यर्चति 'रुचे त्वे'तीह प्राणो वै रुक् प्राणेन
हि रोचतेऽथो प्राणाय हीदः सर्वः रोचते 'भासे त्वे'तीह
'ज्योतिषे त्वे'तीह भास्वती हीमे ज्योतिष्मती चक्षुषी
'ऽअभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य चे'ती-
'हान्निज्योतिषा ज्योतिष्मान्नुक्मो वर्चसा वर्चस्वानि'तीह
विश्ववतीभ्यां विश्वः हि श्रोत्रम् ॥ १२ ॥ [अर्धप्रपाठकः
५० ॥] अथ पुरुषशीर्षमुद्गृह्णाति । मह्यत्येवैनदेतत्संहस्रदा-
ऽअसि सहस्राय त्वे'ति सर्वं वै सहस्रः सर्वस्य दातासि
सर्वस्मै त्वेत्येतत् ॥ १३ ॥ अथैनानुपदधाति । पुरुषं प्रथमं
पुरुषं तद्वीर्येणाप्त्वा दधाति मध्ये पुरुषमभितः इतरान्प-
शून्पुरुषं तत्पशूनां मध्यतोऽत्तारं दधाति तस्मात्पुरुष ऽएव
पशूनां मध्यतोऽत्ता ॥ १४ ॥ अश्वं † चाविं चोत्तरतः ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३८ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३८ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३, ३८ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ५. ८-१४ ।

(४) शु० य० सं० अ० १३ क० ३९ । (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ३९ ।

(६) शु० य० सं० अ० १३ क० ३९ । (७) शु० सं० अ० १३ क० ३९ । (८) शु० सं०
अ० १३ क० ३९ ।

(९) शु० य० सं० अ० १३ क० ४० । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ४० ।

† 'णात्या' इति 'क' पाठः । ‡ का० श्रौ० सू० १७. ५. १५, १६ ।

एतस्यां तद्दिश्येतौ पशू दधाति तस्मादेतस्यां दिश्येतौ
 पशू भूयिष्ठौ ॥ १५ ॥ गां चाजं च दक्षिणतः । एतस्यां
 तद्दिश्येतौ पशू दधाति तस्मादेतस्यां दिश्येतौ पशू भूयिष्ठौ
 ॥ १६ ॥ पयसि पुरुषमुपदधाति । पशवो वै पयो यजमानं
 तत्पशुषु प्रतिष्ठापयत्यादित्यं गृभं पयसा समङ्गधी-
 त्यादित्यो वा ऽएष गृभो यत्पुरुषस्तं पयसा समङ्गधी-
 त्येतत्सहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूपमिति पुरुषो वै
 सहस्रस्य प्रतिमा पुरुषस्य ह्येव सहस्रं भवति 'परिवृद्धं धि
 हरसा माभिमथंस्था' ऽइति पयस्येनं वृद्धञ्चिषा मेनः
 हिंसरीरित्येतच्छतायुषं कृणुहि चीयमान' ऽइति पुरुषं
 तत्पशूनां शतायुं करोति तस्मात्पुरुष एव पशूनां
 शतायुः ॥ १७ ॥ अथोत्तरतोऽश्वम् । 'वार्तस्य जूतिमिति'
 वार्तस्य वा ऽएष जूतिर्ष्वदश्वो 'वरुणस्य नाभिमिति'
 वारुणो ह्यश्वोऽश्वं जज्ञानः सरिरस्य मद्ध्य' ऽइत्यापो वै
 सरिरमप्सुजा ऽउ वा ऽअश्वः 'शिशुं नदीनां हरिमद्रि-
 बुध्नमिति' गिरिर्वा ऽअदिर्गिरिबुध्ना ऽउ वा ऽआपोऽग्ने
 मां हिंसरीः परमे व्योमन्नितीमे वै लोकाः परमं
 व्योमैषु लोकेष्वेनं मा हिंसरीरित्येतत् ॥ १८ ॥ अथ
 दक्षिणतो गाम् । 'अजस्रमिन्दुमरुषमिति' सोमो वा

* का० श्रौ० सू० १७. ५. १७ ।

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४१ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४१ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ४१ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ४१ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ४२ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३ । (७) शु०
 य० सं० अ० १३ क० ४२ । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ४२ । (९) शु० य० सं०
 अ० १३ क० ४२ । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३ ।

ऽइन्दुः स हैष सोमोऽजस्रो यद्वौर्बुर्भरण्युमि'ति भर्तार-
मित्येतदग्निमीडे पूर्वचित्तिं नमोभिरित्याग्नेयो वै गौः
पूर्वचित्तिमिति प्राञ्च ७ ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्ति
'स पूर्वभिर्ऋतुशः कल्पमान' ऽइति यद्वा ऽएष
चीयते तदेष पूर्वभिर्ऋतुशः कल्पते 'गां मां हिं-
सीरदिति विराजमि'ति विराड्वै गौरन्नं वै विराडन्नमु
गौः ॥ १९ ॥ अथोत्तरतोऽविम् । 'वरूत्रीं त्वष्टु-
र्वरुणस्य नाभिमि'ति वारुणी च हि त्वाष्ट्री चाविर्वि
जज्ञानाथं रजसः परस्मादिति श्रोत्रं वै परः रजो
दिशो वै श्रोत्रं दिशः परः रजो 'महीथ साहस्रीम-
सुरस्य मायामि'ति महतीथ साहस्रीमसुरस्य माया-
मित्येतदग्ने मां हिंसीः परमे व्योमन्निती'मे वै लोकाः
परमं व्योमैषु लोकेष्वेन मा हिंसीरित्येतत् ॥ २० ॥
अथ दक्षिणतोऽजम् । 'यो ऽअग्निग्नेरह्यजायते'त्य-
ग्निर्वा ऽएषोऽग्नेरह्यजायत 'शोकार्त्तुंथिव्या ऽउत वा
दिवस्परी'ति यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तदिवश्च
पृथिव्यै च शोकादजायत 'येन प्रजा विश्वकर्मा
जजाने'ति वाग्वा ऽअजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा
जजान 'तमग्ने हेडः परि ते वृणक्ति'ति यथैव यजुस्तथा

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३ ।
(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३ ।
(५) शु० य० सं० अ० १३ क० ४४ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ४४ ।
(७) शु० य० सं० अ० १३ क० ४४ । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ४४ ।
(९) शु० य० सं० अ० १३ क० ४५ । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ४५ ।
(११) शु० य० सं० अ० १३ क० ४५ । (१२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४५ ।

बन्धुः ॥ २१ ॥ त एते पशवः । तान्नानोपदधाति
 नाना सादयति नाना सूददोहसाधिवदति नाना ह्येते
 पशवः ॥ २२ ॥ अथ पुरुषशीर्षमभिजुहोति । आहुतिर्वै
 यज्ञः पुरुषं तत्पशूनां व्यज्ञियं करोति तस्मात्पुरुष एव
 पशूनां व्यजते ॥ २३ ॥ यद्वै नदभिजुहोति । शीर्षस्तद्वीर्यं
 दधात्याज्येन जुहोति वृजो वा आज्यं वीर्यं वै वृजो
 वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति स्तुवेण वृषा वै स्तुवो वीर्यं वै
 वृषा वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति स्वाहाकारेण वृषा वै
 स्वाहाकारो वीर्यं वै वृषा वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति
 त्रिष्टुभा वृजो वै त्रिष्टुव्वीर्यं वै वृजो वीर्यं त्रिष्टुव्वीर्यं-
 णैवास्मिन्नेतद्वीर्यं दधाति ॥ २४ ॥ स वा अर्द्धर्द्धमनुदुत्य
 स्वाहाकरोति । अस्तिथ वा ऋगिदं तच्छीर्षकपालं विहाप्य
 यदिदमन्तरतः शीर्ष्णो वीर्यं तदस्मिन्दधाति ॥ २५ ॥
 अथोत्तरमर्द्धर्द्धमनुदुत्य * स्वाहाकरोति । इदं तच्छीर्ष-
 कपालः सन्धाय यदिदमुपरिष्टाच्छीर्ष्णो वीर्यं तद-
 स्मिन्दधाति ॥ २६ ॥ 'चित्रं देवानामुदगादुनीकमि'ति ।
 असौ वा आदित्य एष पुरुषस्तदेतच्चित्रं देवानामुदेत्य-
 नीकं 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेरित्युभयेषां हैतदेवमनु-
 प्याणां चक्षुर्ग्रावावापृथिवी अन्तरिक्षमिति'त्युच्यन्वा-
 एष इमौल्लोकानांपूरयति 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्तु-
 पश्चेत्येष ह्यस्य सर्वस्यात्मा यच्च जगद्यच्च तिष्ठति

* का० श्रौ० सू० १७. ५. १८ ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४६ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४६ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ४६ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ४६ ।

॥ २७ ॥ अथोत्सर्गेरुपतिष्ठते । एतद्वै यत्रैतान्प्रजापतिः
 पशूनालिप्सत तऽआलिप्स्यमानाऽअशोचैस्तेषामेतैरु-
 त्सर्गेः शुचं पाप्मानमपाहँस्तथैवैषामयमेतदेतैरुत्सर्गेः
 शुचं पाप्मानमपहन्ति ॥ २८ ॥ तद्वैके । यं-यमेव
 पशुमुपदधति तस्य-तस्य शुचमुत्सृजन्ति नेच्छुचं पाप्मा-
 नमबभ्युपदधामहाऽइति ते ह ते शुचं पाप्मानमबभ्यु-
 पदधति याथं हि पूर्वस्य शुचमुत्सृजन्ति तामुत्तरेण
 सहोपदधति ॥ २९ ॥ विपरिक्राममु ह्येकऽउपतिष्ठन्ते ।
 ऊर्द्धाथं शुचमुत्सृजामऽइति ते ह ते शुचं पाप्मानमनू-
 द्यन्त्यूर्द्धो ह्येतेन कर्मणैत्यूर्द्धामु शुचमुत्सृजन्ति ॥ ३० ॥
 बाह्येनैवाग्निमुत्सृजेत् । इमे वै लोकाऽएषोऽग्निरेबभ्यस्त-
 ल्लोकेबभ्यो बहिर्द्धा शुचं दधाति बहिर्वेदीयं वै वेदिरस्यै
 तद्वहिर्द्धा शुचं दधात्युदङ् तिष्ठन्नेतस्याथं ह दिश्येते
 पशवस्तद्यत्रैते पशवस्तदेवैष्वेतच्छुचं दधाति ॥ ३१ ॥
 पुरुषस्य * प्रथममुत्सृजति । तद्वै हि प्रथममुपदधातीम-
 म्मां हिंस्रीर्द्विपादं पशुमिति द्विपादाऽएष पशुर्धत्तपुरुषस्तं
 मा हिंस्रीरित्येतत्सहस्राक्षो मेधाय चीयमानऽइति
 हिरण्यशकलैर्वाऽएष सहस्राक्षो मेधायेत्यन्नायेत्येतद्भूमयुं-
 पशुमेधमग्ने जुषस्वेति किम्पुरुषो वै मयुः किम्पुरुषमग्ने
 जुषस्वेत्येतत्तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदेत्यात्मा वै तनू-

* का० श्रौ० सू० १७. ५. १९ ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४७ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४७ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ४७ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ४७ ।

स्तेन चिन्वान् ऽआत्मानं संस्करुष्वेत्येतन्मयुन्ते
 शुगच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगच्छत्वि'ति तन्मयौ च शुचं
 दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिँश्च ॥ ३२ ॥ अथाश्वस्य ।
 'इमं मां हिंस्रीरेकशफं पशुमि'त्येकशफो वा ऽएष पशु-
 र्यदुश्वस्तं मा हिंस्रीरित्येतत्कनिक्रदं ब्राजिनं ब्राजि-
 नेष्वि'ति कनिक्रदो वा ऽएष ब्राज्यु ब्राजिनेषु 'गौर-
 मारण्यमनु ते दिशामी'ति तदस्मै गौरमारण्यमनुदि-
 शति 'तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदे'ति तेन चिन्वान-
 ऽआत्मानं संस्करुष्वेत्येतद्गौरं ते शुगच्छतु यं द्विष्मस्तं
 ते शुगच्छत्वि'ति तद्गौरे च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि
 तस्मिँश्च ॥ ३३ ॥ अथ गोः । 'इमं साहस्रं शतधार-
 मुत्समि'ति साहस्रो वा ऽएष शतधार ऽउत्सो यद्गौर्व्य-
 च्यमानं सरिरस्य मद्ध्य' ऽद्वितीमे वै लोकाः सरिमुपजी-
 व्यमानमेषु लोकेष्वित्येतद्घृतं दुहानामदिति जनाये'ति
 घृतं वा ऽएषादितिर्जनाय दुहे'ऽमे मां हिंस्रीः परमे
 व्योमन्नि'तीमे वै लोकाः परमं व्योमेषु लोकेष्वेनं
 मा हिंस्रीरित्येतद् 'गवयमारण्यमनु ते दिशामी'ति
 तदस्मै गवयमारण्यमनुदिशति 'तेन चिन्वानस्तन्वो
 निषीदे'ति तेन चिन्वान् ऽआत्मानं संस्करुष्वेत्येतद्-

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४७ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४८ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ४८ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ४८ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ४८ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ४८ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९ । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९ । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९ ।
 (११) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९ । (१२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९ ।

‘गवयं ते शुगच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगच्छत्वि’ति तद्
 गवये च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिँश्च ॥ ३४ ॥
 अथावेः । ‘इममूष्णायुमि’त्यूष्णावलमित्येतद्वरुणस्य नाभि
 मि’ति वारुणो ह्यविस्त्वंच पशूनां द्विपदां चतुष्पदामि’
 त्युभयेषां ह्येष पशूनां त्वद्विपदां च चतुष्पदां च
 ‘त्वष्टेः प्रजानां प्रथमं जनित्रमि’त्येतद्ध त्वष्टा प्रथमः
 रूपं विचकाराग्ने मा हिंसीः परमे व्योमन्नि’तीमे
 वै लोकाः परमं व्योमेषु लोकेष्वेन मा हिंसीरित्येत-
 ‘दुष्ट्रमारण्यमनु ते दिशामी’ति तदस्मा ऽदुष्ट्रमारण्य-
 मनुदिशति ‘तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदे’ति तेन चिन्वान-
 ऽआत्मानः संस्करुष्वेत्येतदुष्ट्रं ते शुगच्छतु यं द्विष्मस्तं
 ते शुगच्छत्वि’ति तदुष्ट्रे च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि
 तस्मिँश्च ॥ ३५ ॥ अथाजस्य । ‘अजो ह्यग्नेरजनिष्ट
 शोकादि’ति यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तदग्नेः शोका-
 दजायत ‘सो ऽपश्यज्जनितामग्र’ ऽइति प्रजापतिवै
 जनिता सोऽपश्यत्प्रजापतिमग्र ऽइत्येतत्तेन देवो देवता-
 मग्रमायन्नि’ति वाग्वा ऽअजो वाचो वै देवा देवता-
 मग्रमायन्तेन ‘रोहमायन्नुप मेघ्यास’ ऽइति स्वर्गो वै

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० ।
 (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० ।
 (७) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० ।
 (९) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१ ।
 (११) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१ । (१२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१ ।
 (१३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१ ।

लोको रोहस्तेन स्वर्गं लोकमायन्नूप मेद्ध्यास ऽइत्येतच्छर-
 भमारण्यमनु ते दिशामी'ति तदस्मै शरभमारण्यमनु-
 दिशति 'तेन चिन्वन्नानस्तन्वो निषीदे'ति तेन चिन्वन्नान-
 ऽआत्मानः संस्करुष्वेत्येतच्छरभं ते शुगच्छतु यं द्विष्मस्तं
 ते शुगच्छस्वि'ति तच्छरभे च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि
 तस्मिँश्च ॥ ३६ ॥ तदाहुः । यां वै तत्प्रजापतिरेतेषां
 पशूनां शुचं पाप्मानमपाहँस्त ऽएते पञ्च पशवो-
 ऽभवँस्त ऽएत ऽउत्क्रान्तमेधा ऽअमेद्ध्या ऽअयज्ञियास्तेषां
 ब्राह्मणो नाश्नीयात्तानेतस्यां दिशि दधाति तस्मादेतस्यां
 दिशि पर्जन्यो न वर्षुको यत्रैते भवन्ति ॥ ३७ ॥
 प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते * । एतद्वा ऽएतदुयथायथं करोति
 यदग्नौ सामिचिते बहिर्वेद्येति तस्मा ऽएवैतन्निहनुते-
 ऽहिंसया ऽआग्नेय्याग्नय ऽएवैतन्निहनुते गायत्र्या
 † गायत्रोऽग्निर्व्यावानग्निर्व्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मा-
 ऽएतन्निहनुतेऽनिरुक्तया सर्वं वा ऽअनिरुक्तः सर्वेणैवास्मा-
 ऽएतन्निहनुते यविष्ठवत्येतद्धास्य प्रियं धाम यद्यविष्ठ-
 ऽइति यद्वै जात ऽइदं सर्वमयुवत तस्माद्यविष्ठः ॥ ३८ ॥
 'त्वं य्विष्ठ दाशुष' ऽइति । यजमानो वै दाश्वान्नूँः
 पाही'ति मनुष्या वै नरः 'शृणुधी गिर' ऽइति शृणु

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ६. १ ।

† 'गायत्र्यो' इति 'ग' पाठः ।

(४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५२ । (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५२ ।

(६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५२ ।

न ऽइमां स्तुतिमित्येतद्रक्षां तोकमुत्तमनेति प्रजा वै
 तोकः रक्ष प्रजां चारमानं चेत्येतत् ॥ ३९ ॥ आरु-
 ह्याग्निं जघनेन स्वयमातृणां परित्यापस्या ऽउपद-
 धाति । आप ऽएता यदपस्या ऽअथ वा ऽएतेभ्यः
 पशुभ्य ऽआप ऽउत्क्रान्ता भवन्ति तद्यदपस्या ऽउप-
 दधात्येष्वेवैतत्पशुष्वपो दधात्यनन्तर्हिताः पशुभ्य ऽउप-
 दधात्यनन्तर्हितास्तत्पशुभ्योऽपो दधाति पञ्च-पञ्चो-
 पदधाति पञ्च ह्येते पशवः सर्वत ऽउपदधाति सर्वत-
 ऽएवैष्वेतदपो दधाति ॥ ४० ॥ तथाः पञ्चदश पूर्वाः ।
 ता ऽअपस्या वृज्जो वा ऽआपो वृज्जः पञ्चदशस्तस्माद्ये-
 नापो यन्त्यपैव तत्र पाप्मानं गन्ति वृज्जो हैव तस्या-
 र्द्धस्य पाप्मानमपहन्ति तस्माद्वर्षत्यप्रावृतो व्रजेद्यं मे
 वृज्जः पाप्मानमपहनदिति ॥ ४१ ॥ अथ याः पञ्चोत्तराः ।
 ताश्छन्दस्याः पशवो वै छन्दांस्त्यन्नं पशवोऽन्नमु पशो-
 र्मांसमथ वा ऽएतेभ्यः पशुभ्यो मांसान्युत्क्रा-
 न्तानि भवन्ति तद्यच्छन्दस्या ऽउपदधात्येष्वेवैतत्पशुषु मांस-
 ानि दधात्यनन्तर्हिताः पशुभ्य ऽउपदधात्यनन्तर्हि-
 तानि तत्पशुभ्यो मांसानि दधात्यन्तरा ऽअपस्या
 भवन्ति बाह्याश्छन्दस्या ऽअन्तरा ह्यापो बाह्यानि मांस-
 ानि ॥ ४२ ॥ तदाहुः । यदिमा ऽआप ऽएतानि
 मांसान्यथ क त्वक् क लोमेत्यन्नं वाव पशोस्त्वगन्नं
 लोम तद्यच्छन्दस्या ऽउपदधाति सैव पशोस्त्वक्कलोमाथो

ग्रान्न्यमून्युखायामजलोमानि तानि लोमानि बाह्योखा
 भवत्यन्तराणि पशुशीर्षाणि बाह्यानि हि लोमान्यन्तर-
 ऽआत्मा यदीतरेण यदीतरेणेति ह स्माह शाण्डिल्यः
 सर्वानेव वयं कृत्स्नाश्चशून्तसंस्कुर्म ऽइति ॥ ४३ ॥
 यद्वेवापस्या ऽउपदधाति * । प्रजापतेर्विस्वस्तादाप ऽआयँ-
 स्तास्वितास्वविशद्यद्विशत्तस्माद्विदशतिस्ता ऽअस्याङ्गु-
 लिभ्योऽङ्गुलवन्नन्तो वा ऽअङ्गुलयोऽन्तत ऽएवास्मात्ता-
 ऽआप ऽआयन् ॥ ४४ ॥ स यः स प्रजापतिर्व्यस्त्रः
 सत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ या ऽअस्मात्ता-
 ऽआप ऽआयन्नेतास्ता ऽअपस्यास्तद्यदेता ऽउपदधाति या-
 ऽएवास्मात्ता ऽआप ऽआयँस्ता ऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति
 तस्मादेता ऽअत्रोपदधाति ॥ ४५ ॥ 'अपां त्वेमन्त्सादया-
 मी'ति । वायुर्वा ऽअपामेम यदा ह्येवैष ऽइतश्चेतश्च
 वात्यथापो यन्ति वायौ तांसादयति ॥ ४६ ॥ 'अपां
 त्वोद्यन्त्सादयामी'ति । ओषधयो वा ऽअपामोद्य यत्र
 ह्याप ऽउन्दुन्त्यस्तिष्ठन्ति तदोषधयो जायन्त ऽओषधिषु
 तांसादयति ॥ ४७ ॥ 'अपां त्वा भस्मन्त्सादयामी'ति ।
 अब्रं वा ऽअपां भस्माब्ध्रे तांसादयति ॥ ४८ ॥
 'अपां त्वा ज्योतिषि सादयामी'ति । विद्युद्वा ऽअपां ज्योति-
 र्विद्युति तांसादयति ॥ ४९ ॥ 'अपां त्वायने सादया-

* का० श्रौ० सू० १७. ६. २ ।

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।

मी'ति । इयं वा ऽअपामयनमस्याऽं ह्यापो यन्त्यस्यां
ताऽ सादयति तया ऽअस्यैतेभ्यो रूपेभ्य ऽआप-
ऽआयँस्ता ऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यथो ऽएतान्येवास्मिन्नेत-
द्रूपाणि दधाति ॥ ५० ॥ 'अर्णवे त्वा स॒दने सादयामी'ति ।
प्राणो वा ऽअर्णवः प्राणे ताऽ सादयति ॥ ५१ ॥ 'समुद्दे
त्वा स॒दने सादयामी'ति । मनो वै समुद्दो मनसो वै
समुद्दाद्वाचाभ्या देवास्त्रयीं विद्यां निरखनंस्तदेष श्लोको-
ऽभ्युक्तो ये समुद्दान्निरखनन्देवास्तीक्ष्णाभिरभिभ्रभिः
सुदेवो ऽअद्य तद्विद्यायत्र निर्वपणं दधुरिति मनः समुद्दो
वाक्तीक्ष्णाभिभ्रस्त्रयी विद्या निर्वपणमेतदेष श्लोकोऽभ्युक्तो
मनसि ताऽ सादयति ॥ ५२ ॥ 'सरिरे त्वा स॒दने
सादयामी'ति । वाग्वै सरिरं वाचि ताऽ सादयति
॥ ५३ ॥ 'अँपां त्वा क्षये सादयामी'ति । चक्षुर्वा ऽअपां
क्षयस्तत्र हि सर्वदैवापः क्षियन्ति चक्षुषि ताऽ
सादयति ॥ ५४ ॥ 'अँपां त्वा स॒धिषि सादयामी'-
ति । श्रोत्रं वा ऽअपाऽं स॒धिः श्रोत्रे ताऽ सादयति
तया ऽअस्यैतेभ्यो रूपेभ्य ऽआपऽ आयँस्ता ऽअस्मि-
न्नेतत्प्रतिदधात्यथो ऽएतान्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति
॥ ५५ ॥ 'अँपां त्वा स॒दने सादयामी'ति । द्यौर्वा-
ऽअपाऽं स॒दनं दिवि ह्यापः सन्ना दिवि ताऽ

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।

(५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।

सादयति ॥ ५६ ॥ 'अपां त्वा सधुस्थे सादयामीति ।
 अन्तरिक्षं वा ऽअपां सधुस्थमन्तरिक्षे तां सादयति
 ॥ ५७ ॥ 'अपां त्वा योनौ सादयामीति । समुद्रो वा-
 ऽअपां व्योनिः समुद्रे तां सादयति ॥ ५८ ॥ 'अपां त्वा
 पुरीषे सादयामीति । सिकता वा ऽअपां पुरीषः सिकतासु
 तां सादयति ॥ ५९ ॥ 'अपां त्वा पाथसि सादयामीति ।
 अन्नं वा ऽअपां पाथोऽन्ने तां सादयति तद्या ऽअस्यै-
 तेऽबभ्यो रूपेऽबभ्य ऽआप ऽआयँस्ता ऽअस्मिन्नेत्प्रतिदधात्यथो-
 ऽएतान्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति ॥ ६० ॥ 'गायत्रेण
 त्वा च्छन्दसा सादयामि । त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा
 सादयामि जागतेन त्वा च्छन्दसा सादयाम्यानुष्टुभेन
 त्वा च्छन्दसा सादयामि प्राङ्क्तेन त्वा च्छन्दसा सादया-
 मीति तद्या ऽअस्यैतेऽबभ्यश्छन्दोऽबभ्य ऽआप ऽआयँस्ता-
 ऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यथो ऽएतान्येवास्मिन्नेतच्छन्दां-
 सि दधाति ॥ ६१ ॥ ता ऽएता ऽअङ्गुलयः । ताः
 सर्वतः ऽउपदधाति सर्वतो हीमा ऽअङ्गुलयो तेषूपद-
 धात्यन्तेषु हीमा ऽअङ्गुलयश्चतुर्धोपदधाति चतुर्धा
 हीमा ऽअङ्गुलयः पञ्च-पञ्चोपदधाति पञ्च-पञ्च हीमा
 ऽअङ्गुलयो नानोपदधाति नाना हीमा ऽअङ्गुलयः

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।

(५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।

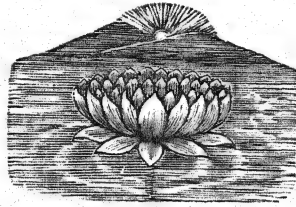
सकृत्सादयति समानं तत्करोति तस्मात्समानसम्ब-
न्धनाद् ॥ ६२ ॥ (B)

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥ कण्डिकासंख्या १०० ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

† हस्तिघटं नाम सप्तमं काण्डं समाप्तम् ॥ ७ ॥

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ९. ५. १-४; कठ० सं० १६. १६-१८; कपि० सं० २५. ८, ९; मै० सं० ११. ५. १७, १८; तै० सं० ४. २. ९, ३. १ ।

† अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ३९८ ॥

अथ चितिनामाष्टकं काण्डम्

अस्मिन् काण्डे प्रतिपाद्या विषयाः— प्राणभृत्संज्ञकेष्टकोपधानम्, आश्विनी-
ष्टकोपधानादि, स्वयमातृणाद्युपधानम्, विश्वज्योतिर्ऋतव्याद्युपधा-
नम्, स्तोमभागाद्युपधानम्, स्तोमचित्यर्थवादः, असपत्नाद्युप-
धानम्, ऋतव्याद्यर्थवादादि, इष्टकाग्रमाणम्, पुरीषनिवा-
पादि, सुवर्णशकलसहस्रेण प्रोक्षणादिकं चेति ।

[प्राणभृत्संज्ञकेष्टकोपधानम्]

ॐ ॥ प्राणभृत ऽउपदधाति । प्राणा वै प्राणभृतः
प्राणानेवैतदुपदधाति ताः प्रथमायां चिता ऽउपदधाति
पूर्वाह्णं ऽएषोऽग्नेर्व्यप्रथमा चितिः पुरस्तात्तत्प्राणान्द-
धाति तस्मादिमे पुरस्तात्प्राणाः ॥ १ ॥ ता दश-
दशोपदधाति । दश वै प्राणा यदु वा ऽअपि बहु-
कृत्वो दश-दश दशैव तत्पञ्चकृत्वो दश-दशोपदधाति
पञ्च वा ऽएतादृशानुपदधाति दश-दश वा ऽएकैकस्मि-
न्पशौ प्राणास्तदेषु सर्वेषु प्राणान्दधात्यनन्तर्हिताः पशु-
भ्य ऽउपदधात्यनन्तर्हितैस्तत्पशुभ्यः प्राणान्दधाति
सर्वत ऽउपदधाति सर्वत ऽएवैष्वेतत्प्राणान्दधाति ॥ २ ॥
यद्वेव प्राणभृत ऽउपदधाति । प्रजापतेर्विस्वस्तात्प्राणा-
ऽउदक्रामन्देवता भूत्वा तानब्रवीदुप मेत प्रति म-
ऽएतद्धत येन मे यूयमुदक्रमिष्टेति स वै तदन्नः
सृजस्व यत्ते वयं पश्यन्त ऽउपवसामेति ते वा ऽउभये

सृजामहा ऽइति तथेति ते प्राणाश्च प्रजापतिश्चै-
तदुन्नमसृजन्तैताः प्राणभृतः ॥ ३ ॥ स * पुरस्तादुप-
दधाति । 'अयं पुरो भुव' ऽइत्यग्निर्वै पुरस्तद्यत्तमाह पुर-
ऽइति प्राञ्च ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्त्यथ यद्भुव-
ऽइत्याहाग्निर्वै भुवोऽग्नेर्हीदः सर्वं भवति प्राणो हाग्नि-
र्बभूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधाति ॥ ४ ॥ 'तस्यै
प्राणो भौवायन' ऽइति । प्राणं तस्माद्रूपपादग्नेर्निरमिमीत
'वसन्तः प्राणायन' ऽइति वसन्तमृतुं प्राणान्निरमिमीत
'गायत्री वासन्ती'ति गायत्रीं छन्दो वसन्तादृतोर्निर-
मिमीत 'गायत्र्यै गायत्रमि'ति गायत्र्यै छन्दसो गायत्रः
साम निरमिमीत 'गायत्रादुपांशुरि'ति गायत्रात्साम्न-
ऽउपांशुं ग्रहं निरमिमीतो'पांशोस्त्रिवृदि'त्युपांशो-
र्ग्रहाच्चिवृतं स्तोमं निरमिमीत 'त्रिवृतो रथन्तरमि'ति
त्रिवृतं स्तोमाद्रथन्तरं पृष्ठं निरमिमीत ॥ ५ ॥ 'वसिष्ठ-
ऽऋषिरि'ति । प्राणो वै वसिष्ठ ऽ ऋषिर्वै नु श्रेष्ठस्तेन
वसिष्ठोऽथो यद्वस्तुतमो वसति तेनो ऽएव वसिष्ठः
'प्रजापतिगृहीतया त्वये'ति प्रजापतिसृष्ट्या त्वयेत्येत-
'प्राणं गृह्णामि प्रजाबभ्य' ऽइति प्राणं पुरस्तात्प्रा-

* का० श्रौ० सू० १७. ६. ३ ।

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५४ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५४ ।
(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५४ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५४ ।
(५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५४ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५४ ।
(७) शु० य० सं० अ० १३ क० ५४ । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ५४ ।
(९) शु० य० सं० अ० १३ क० ५४ । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ५४ ।
(११) शु० य० सं० अ० १३ क० ५४ ।

पादयत नानोपदधाति ये नानाकामाः प्राणे
 ताँस्तद्दधाति सकृत्सादयत्येकं तत्प्राणं करोत्यथ
 यन्नाना सादयेत्प्राणः ह विच्छिन्द्यात्सैषा त्रिवृदिष्टका
 यजुः सादनः सुददोहास्तत्रिवृत्रिवृदग्निर्ध्यावानग्निर्ध्याव-
 त्यस्य मात्रा तावत्तत्कृत्वोपदधाति ॥ ६ ॥ अथ दक्षि-
 णतः । 'अयं दक्षिणा विश्वकर्म्म' इत्ययं वै वायुर्विश्वकर्म्म
 योऽयं पवत ऽएष हीदः सर्वं करोति तद्यत्तमाह
 दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्टं वाति मनो ह
 वायुर्भूत्वा दक्षिणतस्तस्थौ तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ ७ ॥
 * 'तस्य मनो वैश्वकर्म्मणमि'ति । मनस्तस्माद्द्रूपाद्वायो-
 र्निरमिमीत 'ग्रीष्मो मानस' ऽइति ग्रीष्ममृतुं मनसो
 निरमिमीत 'त्रिष्टुब्ग्रैष्मी'ति त्रिष्टुभं छन्दो ग्रीष्मा-
 दृतोर्निरमिमीत 'त्रिष्टुभः स्वारमि'ति त्रिष्टुभश्छन्दसः
 स्वारः साम निरमिमीत 'स्वारादन्तर्याम' ऽइति
 स्वारात्साम्नोऽन्तर्यामं ग्रहं निरमिमीत 'न्तर्यामारूपश्च-
 दश' ऽइत्यन्तर्यामाद् ग्रहारूपश्चदशः स्तोमं निरमि-
 मीत 'पञ्चदशाद् बृहदि'ति पञ्चदशास्तोमाद् बृहत्पृष्ठं
 निरमिमीत ॥ ८ ॥ 'भरद्वाज ऽऋषिरि'ति । मनो वै
 भरद्वाज ऽऋषिरन्नं वाजो यो वै मनो विभर्त्ति सोऽन्नं

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ ।

* अत्र शतम् ४३०० ॥

(२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ ।

(४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ । (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ ।

(६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ । (७) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ ।

(८) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ । (९) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ ।

व्राजं भरति तस्मान्मनो भरद्वाज ऽऋषिः 'प्रजापति-
गृहीतया त्वये'ति प्रजापतिसृष्ट्या त्वयेत्येतन्मनो
गृह्णामि प्रजाबन्ध' ऽइति मनो दक्षिणतः प्रापादयत
नानोपदधाति ये नानाकामा मनसि ताँस्तदधाति सकृ-
त्सादयत्येकं तन्मनः करोत्यथ यन्नाना सादयेन्मनो ह
विच्छिन्यात्सैषा त्रिवृदिष्टका तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥ (A)

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथ † पश्चात् । 'अयं पश्चाद्विश्वव्यचा' ऽइत्यसौ
वा ऽआदित्यो विश्वव्यचा यदा ह्येवैष ऽउदेत्यथेदः
सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं
प्रत्यञ्चमेव यन्तं पश्यन्ति चक्षुर्हादित्यो भूत्वा पश्चा-
त्तस्थौ तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ १ ॥ 'तस्य चक्षुर्वै-
श्वव्यचसमि'ति । चक्षुस्तस्माद्द्रुपादादित्यान्निरमिमीत-
'वैर्षाश्चाक्षुष्य' ऽइति वर्षा ऽच्चतुं चक्षुषो निरमिमीत
'जगती वर्षा'ति जगतीं छन्दो वर्षाबन्ध ऽऋतोर्न्निरमिमीत
'जगत्या ऽऋक्समि'ति जगत्यै छन्दस ऽऋक्समः
साम निरमिमीत 'वर्सर्माच्छुक्र' ऽइत्यृक्समात्साम्मनः शुक्रं

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५५ ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० १०. १. १; कठ० सं०
१६. १९; कपि० सं० २५. ९; मै० सं० ११. ७. १९; तै० सं० ४. ३. २ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ६. ४ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५६ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५६ ।

(५) शु० य० सं० अ० १३. ५६ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५६ ।

(७) शु० य० सं० अ० १३ क० ५६ । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ५६ ।

ग्रहं निरमिमीत 'शुक्रात्सप्तदश' ऽइति शुक्राद् ग्रहात्सप्त-
 दशत्वं स्तोमं निरमिमीत 'सप्तदशाद्वैरूपमि'ति सप्तदशा-
 त्स्तोमाद्वैरूपं पृष्ठं निरमिमीत ॥ २ ॥ 'जमदग्निर्ऋषि-
 रि'ति । चक्षुर्वै जमदग्निर्ऋषिर्ब्रह्मदेनेन जगत्पश्यत्यथो
 मनुते तस्माच्चक्षुर्जमदग्निर्ऋषिः 'प्रजापतिगृहीतया
 त्वये'ति प्रजापतिसृष्ट्या त्वयेत्येतच्चक्षुर्गृह्णामि प्रजाबभ्य'
 ऽइति चक्षुः पश्चात्प्रापादयत * नानोपदधाति ये
 नानाकामाश्चक्षुषि तास्तदधाति सकृत्सादयत्येकं
 तच्चक्षुः करोत्यथ यन्नाना सादयेच्चक्षुर्ह विच्छिन्द्यात्सैषा
 त्रिवृदिष्टका तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३ ॥ अथोत्तरतः ।
 'इदमुत्तरात्स्वरि'ति दिशो वा ऽउत्तरात्तद्यत्ता ऽआहोत्तरा-
 दित्युत्तरा ह्यस्मात्सर्वस्मादिशोऽथ यत्स्वरित्याह स्वर्गो
 हि लोको दिशः श्रोत्रं ह दिशो भूत्वोत्तरतस्तस्थौ
 तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ ४ ॥ 'तस्य श्रोत्रं सौवमि'ति ।
 श्रोत्रं तस्माद्द्रूपादिभ्यो निरमिमीत 'शरच्छ्रौत्री'ति शर-
 दमृतुं श्रोत्रान्निरमिमीतानुष्टुप्शरदी'त्यनुष्टुभं छन्दः
 शरद ऽऋतोर्निरमिमीतानुष्टुभं ऽऐडमि'त्यनुष्टुभश्छन्दस-
 ऽऐडः साम निरमिमीतैर्डाङ्मन्थी'त्यैडात्साम्नो मन्थिनं
 ग्रहं निरमिमीत 'मन्थिनं ऽएकविंश' ऽइति मन्थिनो

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५६ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५६ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५६ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५६ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५६ । * 'यन्त' इति 'ख' पुस्तके ।
 (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५७ । (७) शु० य० सं० अ० १३ क० ५७ ।
 (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ५७ । (९) शु० य० सं० अ० १३ क० ५७ ।
 (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ५७ । (११) शु० य० सं० अ० १३ क० ५७ ।
 (१२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५७ ।

ग्रहादेकविंशत्यं स्तोमं निरमिमी'तैकविंशद्वाँराजमि'त्ये-
कविंशत्स्तोमाद्वैराजं पृष्ठं निरमिमीत ॥ ५ ॥ 'विश्वामि-
मित्र ऽऋषिरि'ति । श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऽऋषिर्भ्यदेनेन
सर्वतः शृणोत्यथो यदस्मै सर्वतो मित्रं * भवति तस्माच्छ्रोत्रं
विश्वामित्र ऽऋषिः 'प्रजापतिर्गृहीतया त्वये'ति प्रजापति-
सृष्ट्या त्वयेत्येतच्छ्रोत्रं गृह्णामि प्रजाबन्ध' ऽइति
श्रोत्रमुत्तरतः प्रापादयत नानोपदधाति ये नानाकामाः
श्रोत्रे ताँस्तदधाति सकृत्सादयत्येकं तच्छ्रोत्रं करोत्यथ
यन्नाना सादयेच्छ्रोत्रं ह विच्छिन्यात्सैषा त्रिवृद्विष्टका
तस्योक्तो बन्धुः ॥ ६ ॥ अथ मध्ये । 'इयमुपरि मति-
रि'ति चन्द्रमा वा ऽउपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि
चन्द्रमा ऽअथ यन्मतिरित्याह वाग्वै मतिर्वाचा हीदः सर्वं
मनुते वाग्ध चन्द्रमा भूत्वोपरिष्ठात्तस्थौ तदेव तद्द्रूपमुप-
दधाति ॥ ७ ॥ 'तस्यै वाङ्मात्ये'ति । वाचं तस्माद्द्रूपा-
च्चन्द्रमसो निरमिमीत 'हेमन्तो वाँच्च्य' ऽइति हेमन्तमृतुं
वाचो निरमिमीत 'पङ्क्तिर्हेमन्ती'ति पङ्क्तिं छन्दो
हेमन्तादृतोन्निरमिमीत 'पङ्क्त्यै निधनवदि'ति पङ्क्त्यै
छन्दसो निधनवत्साम निरमिमीत 'निधनवतं ऽआग्रयण'
ऽइति निधनवतः साम्न ऽआग्रयणं ग्रहं निरमिमी'ता-

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५७ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५७ ।

* 'ते भवति' इति 'ख' पाठः ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५७ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५७ ।

(५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५७ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५८ ।

(७) शु० य० सं० अ० १३ क० ५८ । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ५८ ।

(९) शु० य० सं० अ० १३ क० ५८ । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ५८ ।

ग्रयणात्त्रिणवन्नयस्त्रिंशवि'स्याग्रयणाद् ग्रहात्त्रिणवन्न-
यस्त्रिंशौ स्तोमौ निरमिमीत त्रिणवन्नय'स्त्रिंशाभ्याथं
शौकरैवते' ऽइति त्रिणवन्नयस्त्रिंशाभ्याथं स्तोमाभ्याथं
शाकरैवते पृष्ठे निरमिमीत ॥ ८ ॥ 'विश्वकर्म ऽऋषि-
रिति । वाग्वै विश्वकर्मर्षिर्वाचा हीदः सर्वं कृतं तस्मा-
द्वाग्विश्वकर्मर्षिः 'प्रजापतिगृहीतया त्वये'ति प्रजापति-
सृष्ट्या त्वयेत्येतद्वाचं गृह्णामि प्रजाभ्य' ऽइति वाच-
मुपरिष्टात्प्रापादयत नानोपदधाति ये नानाकामा वाचि
तास्तदधाति सकृत्सादयत्येकां तद्वाचं करोत्यथ यन्नाना
सादयेद्वाचः ह विच्छिन्द्यात्सैषा त्रिवृदिष्टका तस्योक्तो
बन्धुः ॥ ९ ॥ एतद्वै तदुन्नम् । यत्तत्प्राणाश्च प्रजापति-
श्चासृजन्तैतावान्त्वै सर्वो यज्ञो-यज्ञ ऽउ देवानामन्नम्
॥ १० ॥ ता दश दशोपदधाति । दशाक्षरा विराड्विराड्
कृत्स्नमन्नः सर्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति सर्वत-
ऽउपदधाति सर्वत ऽएवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति ता
हैता विराज ऽएतात्प्राणाद्विबभ्रति यत्प्राणाद्विबभ्रति
तस्मात्प्राणभूतः ॥ ११ ॥ (B)

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५८ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५८ ।
(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५८ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५८ ।
(५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५८ ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १० १. १; कठ०
सं० १६. १९; कपि० २५. ९; मै० सं० ११. ७. १९; तै० सं० ४. ३. २ ।

[प्राणभृच्छब्दनिर्वचनम्, तत्स्तुतिश्च]

तदाहुः । किं प्राणाः किं प्राणभृत इति प्राणा
 ऽएव प्राणा ऽअङ्गानि प्राणभृत्यङ्गानि हि प्राणान्निबृञ्चति
 प्राणास्त्वेव प्राणा ऽअन्नं प्राणभृदन्नं हि प्राणाद्विभर्त्ति
 ॥ १ ॥ तदाहुः । कथमस्यैताः सर्वाः प्राजापत्या
 भवन्तीति यदेव सर्वास्वाह प्रजापतिगृहीतया त्वयेत्येवमु
 हास्यैताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्ति ॥ २ ॥ तदाहुः ।
 यद् * ग्राहाय गृहीताय स्तुवतेऽथ शःसत्यथ कस्मात्पुरस्ताद्
 ग्रहाणामुचश्च सामानि चोपदधातीति सथंस्था वै
 कर्मणोऽन्वीक्षितव्यर्चा वै प्रतिपदा ग्रहो गृह्यत ऽऋचि
 साम गीयते तदस्यैतद्यत्पुरस्ताद् ग्रहाणामुचश्च सामानि
 चोपदधात्यथ यदुपरिष्ठाद् ग्रहाणाथं स्तुतशस्त्रे भवत-
 स्तद्वस्यैतद्यदुपरिष्ठाद् ग्रहाणाथं स्तोमोऽश्च पृष्ठानि
 चोपदधाति ॥ ३ ॥ तदाहुः । यदेतत्त्रयः सह क्रियते ग्रह-
 स्तोत्रः शस्त्रमुपहितं भवतीति यद्वा स्तोत्रं चोपदधाति कथम-
 स्यात्त्रापि शस्त्रमुपहितं भवतीति यद्वा स्तोत्रं तच्छस्त्रं
 यासु ह्येव स्तुवते ता ऽउ ऽएवानुशःसत्येवमु हास्या-
 त्त्रापि शस्त्रमुपहितं भवति ॥ ४ ॥ तदाहुः । यद्यथा पितुः
 पुत्रमेवं त्रीणि प्रथमाभ्याहाथ कस्मादृक्सामयोः सङ्क्रा-
 मतीति साम वा ऽऋचः पतिस्तद्यत्त्रापि यथा पितुः
 पुत्रमेव ब्रूयाद्यथा पतिः सन्तं पुत्रं ब्रूयात्तादृक्तस्मा-
 दृक्सामयोः सङ्क्रामति कस्मादु त्रिः सन्तनोतीति पितरं

* 'ग्रहाय' इति 'ग' पुस्तके ।

पुत्रं पौत्रं ताँस्तत्सन्तनोति तस्मादु तेभ्य ऽएक ऽएव
 ददाति ॥ ५ ॥ तद्याः पुरस्तादुपदधाति । ताः प्राणभृ-
 तोऽथ याः पश्चात्ताश्चक्षुर्भृतस्ता ऽअपानभृतोऽथ
 या दक्षिणतस्ता मनोभृतस्ता ऽउ व्यानभृतोऽथ या-
 ऽउत्तरतस्ताः श्रोत्रभृतस्ता ऽउदानभृतोऽथ या मध्ये ता
 वाग्भृतस्ता ऽउ समानभृतः ॥ ६ ॥ तदु ह चरकाद्भ्यवः ।
 अन्या ऽएवापानभृतो व्यानभृत ऽउदानभृतः समानभृत-
 श्चक्षुर्भृतो मनोभृतः श्रोत्रभृतो वाग्भृत ऽइत्युपदधाति
 न तथा कुर्यादत्यहैव रेचयन्त्यत्रो ऽएवैतानि सर्वाणि
 रूपाण्युपधीयन्ते ॥ ७ ॥ स वै पुरस्तादुपधाय । पश्चादु-
 पदधाति प्राणो हापानो भूत्वाङ्गुल्यग्रेभ्य ऽइति
 सञ्चरत्यपान ऽउ ह प्राणो भूत्वाङ्गुल्यग्रेभ्य ऽइति
 सञ्चरति तद्यत्पुरस्तादुपधाय पश्चादुपदधात्येतावेवैतत्प्राणौ
 सन्तनोति सन्दधाति तस्मादेतौ प्राणौ सन्ततौ संहितौ
 ॥ ८ ॥ अथ दक्षिणत ऽउपधाय । उत्तरत ऽउपदधाति व्यानो
 होदानो भूत्वाङ्गुल्यग्रेभ्य ऽइति सञ्चरत्युदान ऽउ ह
 व्यानो भूत्वाङ्गुल्यग्रेभ्य ऽइति सञ्चरति तद्यदक्षिणत-
 ऽउपधायोत्तरत ऽउपदधात्येतावेवैतत्प्राणौ सन्तनोति सन्द-
 धाति तस्मादेतौ प्राणौ सन्ततौ संहितौ ॥ ९ ॥ अथ
 या मध्य ऽउपदधाति । स प्राणस्ता रेतःसिचोर्वेलयोप-
 दधाति पृष्ठयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्ठयो मध्यत-
 ऽएवास्मिन्नेतत्प्राणं दधाति सर्वत ऽउपदधाति सर्वत-
 ऽएवास्मिन्नेतत्प्राणं दधात्यथो ऽएवः हैष गुदः प्राणः

समन्तं नाभिं प॒र्य्वक्नोऽनुची॑श्च तिर॒श्चीश्चो॑पदधाति
त॒स्मादि॑मेऽन्व॒श्चश्च॑ तिर्य॒श्चश्चा॑त्स॒न्प्राणाः॑ स॒ऽस्पृष्टा-
ऽउ॒पद॑धाति प्रा॒णाने॒वैत॑स॒न्तनो॑ति स॒न्दधा॑ति त॒स्मादि॑मे
प्राणाः॑ स॒न्तताः॑ स॒ह॒हिताः॑ ॥ १० ॥ (C)

प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[प्राणभृदिष्टकानिधानस्थानादि]

ता हैके पुरुषमुपाप्योपदधाति । एष वै प्राणस्तमेता
विब्रति यत्प्राणं विब्रति तस्मात्प्राणभृत इति न तथा
कुर्व्यदेषोऽहैव प्राणो य एष हिरण्यमयः पुरुषस्तस्य त्वय-
मात्मा यावदिदमभ्ययमग्निर्विहितस्तद्यद्वास्यैता अङ्गं ना-
भिप्राप्नुयुः प्राणो हास्य तदङ्गं नाभिप्राप्नुयाद्यदु वै प्राणोऽ-
ङ्गं नाभिप्राप्नोति शुष्यति वा वै तन्म्लायति वा तस्मा-
देनाः परिश्रित्स्वेवोपाप्योपदध्यादथ या मल्य उपदधाति
ताभिरस्यैष आत्मा पूर्णस्ता उ एवैतस्मादनन्तर्हिताः
॥ १ ॥ तदाहुः । यदयं पुरो भुवोऽयं दक्षिणा विश्वकर्मायं
पश्चाद्विश्वव्यचा इदमुत्तरात्स्वरियमुपरि मतिरिति
सम्प्रति दिशोऽभ्यनूच्यन्तेऽथ कस्मादेना अक्षण्या-
देशेषूपदधातीति प्राणा वै प्राणभृतस्ता यत्सम्प्रति दिश-
उपदध्यात्प्रागपः हैवायं प्राणः सञ्चरेदथ यदेना एवम-
भ्यनूक्ताः सतीरक्षण्यादेशेषूपदधाति तस्मादयं प्रागपं
प्राणः सन्नक्षण्या सर्वाण्यङ्गानि सर्वमात्मानमनुसञ्चरति
॥ २ ॥ स एष पशुर्व्यदग्निः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० १०. २. १ ।

संस्कृतस्तस्य याः पुरस्तादुपदधाति तौ बाहू ऽअथ याः
 पश्चात्ते सक्थ्यावथ या मध्य ऽउपदधाति स ऽआत्मा
 ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति पृष्ठयो वै रेतःसिचौ मध्यमु
 पृष्ठयो मध्यतो ह्यमात्मा सर्वत ऽउपदधाति सर्वतो
 ह्यमात्मा ॥ ३ ॥ तदाहुः । यत्पूर्वेषु गणेष्वेकैकं स्तोम-
 मेकैकं पृष्ठमुपदधात्यथ कस्मादत्र द्वौ स्तोमौ द्वे पृष्ठे-
 ऽउपदधातीत्यात्मा वा ऽअस्यैष ऽआत्मानं तदङ्गानां
 ज्येष्ठं वरिष्ठं वीर्यवत्तमं करोति तस्मादयमात्माङ्गानां
 ज्येष्ठो वरिष्ठो वीर्यवत्तमः ॥ ४ ॥ तदाहुः । कथमस्यै-
 षोऽग्निः सर्वः कृत्स्न ऽदृष्टकायामिष्टकायां संस्कृतो
 भवतीति मजा यजुरस्थीष्टका मांसः सादनं
 त्वक्सूददोहा लोम पुरीषस्य यजुरन्नं पुरीषमेवमु हास्यैषो-
 ऽग्निः सर्वः कृत्स्न ऽदृष्टकायामिष्टकायां संस्कृतो
 भवति ॥ ५ ॥ स ऽएष सार्वायुषोऽग्निः । स यो हैतमेवः
 सार्वायुषमग्निं वेद सर्वः हैवायुरेति ॥ ६ ॥ अथातः
 समञ्चनप्रसारणस्यैव । सञ्चितः हैके समञ्चनप्रसारणे-
 नेत्यभिमृशन्ति पशुरेष यदग्निर्व्यदा वै पशुरङ्गानि सं-
 चाञ्चति प्र च सारयत्यथ स तैर्वीर्यं करोति ॥ ७ ॥
 'संवत्सरोऽसि । परिवत्सरोऽसीदावत्सरोऽसीद्वत्सरोऽसि
 वत्सरोऽसि । उपसस्ते कल्पन्तामहोरात्रास्ते कल्पन्तामर्द्ध-
 मासास्ते कल्पन्तां मासास्ते कल्पन्तामृतवस्ते कल्पन्तां
 संवत्सरस्ते कल्पताम् । प्रेत्या ऽएत्यै संचाञ्च प्र च

सारय । सुपर्णचिदसि तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवः सीदे'ति
॥ ८ ॥ अपि ह स्माह शाङ्खायनिः । स्फोटतोर्हैकः
पक्षयोरुपशुश्रावैतेनाभिमृष्टस्य तस्मादेनमेतेनाभ्येव
मृशेदिति ॥ ९ ॥ अथ ह स्माह स्वर्जिन्नाग्नजितः ।
नग्नजिद्वा गान्धारः प्राणो वै समञ्चनप्रसारणं व्यस्मि-
न्वा ऽअङ्गे प्राणो भवति तत्संचाञ्चति प्र च सारयति
सञ्चितमेवैनं बहिष्ठादभ्यन्यात्तदस्मिन्प्राणः समञ्च-
नप्रसारणं दधाति तथा संचाञ्चति प्र च सारयतीति
तदुहैव समञ्चनप्रसारणं व्यत्स तदुवाच राज्ञ्यबन्धुरिव
त्वेव तदुवाच यन्नु शतङ्कृत्वोऽथो सहस्रं * बहिष्ठादभ्ये-
न्युर्न वै तस्मिंस्ते प्राणं दध्युर्ध्वो वा ऽआत्मन्प्राणः स-
ऽएव प्राणस्तद्यत्प्राणभूत ऽउपदधाति तदस्मिन्प्राणः
समञ्चनप्रसारणं दधाति तथा संचाञ्चति प्र च सारय-
त्यथ लोकस्पृणे ऽउपदधात्यस्याः सक्त्यां तयोरुपरि
बन्धुः पुरीषं निवपति तस्योपरि बन्धुः ॥ १० ॥ (D)

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[द्वितीयायां चितावश्विनीष्टकोपधानम्]

द्वितीयां चितिमुपदधाति । एतद्वै देवाः प्रथमां
चितिं चित्वा समारोहन्नयं वै लोकः प्रथमा चितिरिममेव

* 'बहिष्ठादभ्यन्युः' इति 'ग' पुस्तके ।

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. २. ३, ४ ।

तल्लोकः संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् । चेतय-
 द्भूमिति चित्तिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्नित् ऽऊर्द्धमिच्छतेति
 ते चेतयमाना ऽएतां द्वितीयां चित्तिमपश्यन्त्यूर्द्धं
 पृथिव्या ऽअर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेषामेष लोकोऽद्भुव ऽइवा-
 प्रतिष्ठित ऽइव मनस्यासीत् ॥ २ ॥ तेऽश्विनावब्रुवन् ।
 युवं वै ब्रह्माणौ भिषजौ स्थो युवन्न ऽइमां द्वितीयां
 चित्तिमुपधत्तमिति किं नौ ततो भविष्यतीति युवमेव
 नोऽस्या ऽअग्निचित्याया ऽअर्द्धर्ष्यु भविष्यथ ऽइति तथेति
 तेऽभ्य ऽएतामश्श्वनौ द्वितीयां चित्तिमुपाधत्तां तस्मादाहुर-
 श्श्वनावेव देवानामर्द्धर्ष्यु ऽइति ॥ ३ ॥ स ऽउपदधाति ।
 'ध्रुवक्षितिर्द्ध्रुवयोनिर्द्ध्रुवासी'ति यद्वै स्थिरं व्यत्प्रतिष्ठितं तद्
 ध्रुवमथ वा ऽएषामेष लोकोऽद्भुव इवाप्रतिष्ठित ऽइव मन-
 स्यासीत्तमेवैतत्स्थिरं ध्रुवं कृत्वा प्रत्यधत्तां 'ध्रुवं व्योनिमा-
 सीद साधुये'ति स्थिरं व्योनिमासीद साधुयेत्येतदुख्यस्यै
 केतुं प्रथमं जुषाणे'त्ययं वा ऽअग्निरुख्यस्तस्यैष प्रथमः
 केतुर्ध्वत्प्रथमा चित्तिस्तं जुषाणेत्येतदश्विनार्द्धर्ष्यु साद-
 यतामिह त्वे'त्यश्श्वनौ ह्यर्द्धर्ष्यु ऽउपाधत्ताम् ॥ ४ ॥ 'कुला-
 यिनी घृतवती पुरन्धरि'ति । कुलायमिव वै द्वितीया
 चित्तिः 'स्योने सीद सदन पृथिव्या' ऽइति पृथिवी वै
 प्रथमा चित्तिस्तस्यै शिवे स्योने सीद सदन ऽइत्येतदभि

(१) शु० य० सं० अ० २७ क० ४५ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० १ ।

(३) शु० य० सं० अ० १४ क० १ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० १ ।

(५) शु० य० सं० अ० १४ क० २ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० २ ।

त्वा रुहा ब्रसवो गृणन्ति त्वेत्यास्त्वा देवता ऽअभिगृण-
न्ति त्वेतदिमा ब्रह्मा पीपिहि सौभगायेतीमा ब्रह्माव
सौभगायेत्येतदश्विनाद्धर्षु सादयतामिह त्वेत्यश्विनौ-
ह्यद्धर्षु ऽउपाधत्ताम् ॥ ५ ॥ 'स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह सीदे'ति ।
स्वेन वीर्येणेह सीदेत्येतद्देवानां सुम्ने बृहते रणायेति
देवानां सुम्नाय महते रणायेत्येतत्पितेवैधि सूनव-
ऽआ सुशेवेति यथा पिता पुत्राय स्योनः सुशेव ऽएवः
सुशेवैधीत्येतत्स्वावेशां तद्वा संविशस्वेत्यात्मा वै तनुः
स्वावेशेनात्मना संविशस्वेत्येतदश्विनाद्धर्षु सादयतामिह
त्वेत्याश्विनौ ह्यद्धर्षु ऽउपाधत्ताम् ॥ ६ ॥ 'पृथिव्याः
पुरीषमसी'ति । पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्या ऽएत-
त्पुरीषमिव यद् द्वितीयाप्सोर्नामेति रसो नामेत्येतत्तां
त्वा विश्वे ऽअभिगृणन्तु देवा ऽइति तां त्वा सर्वेऽभिगृ-
णन्तु देवा ऽइत्येतत्स्तोमपृष्ट्वा घृतवतीह सीदेति
यान्स्तोमानस्यां तथस्यमानो भवति तैरेषा स्तोमपृष्ट्वा
'प्रजावदस्मे द्रविणायजस्वे'ति प्रजावदस्मे द्रविणमाय-
जस्वेत्येतदश्विनाद्धर्षु सादयतामिह त्वेत्यश्विनौ
ह्यद्धर्षु ऽउपाधत्ताम् ॥ ७ ॥ ता ऽएता दिशः । ता रेतः-

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० २ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० २ ।
(३) शु० य० सं० अ० १४ क० २ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० ३ ।
(५) शु० य० सं० अ० १४ क० ३ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० ३ ।
(७) शु० य० सं० अ० १४ क० ३ । (८) शु० य० सं० अ० १४ क० ३ ।
(९) शु० य० सं० अ० १४ क० ४ । (१०) शु० य० सं० अ० १४ क० ४ ।
(११) शु० य० सं० अ० १४ क० ४ । (१२) शु० य० सं० अ० १४ क० ४ ।
(१३) शु० य० सं० अ० १४ क० ४ । (१४) शु० य० सं० अ० १४ क० ५ ।

सिचोर्वेलयोपदधातीमे वै रेतःसिचावनयोस्तद्दिशो दधा-
ति तस्मादनयोर्दिशः सर्वत उपदधाति सर्वतस्तद्दिशो
दधाति तस्मात्सर्वतो दिशः सर्वतः समीचीः सर्वतस्त-
त्समीचीर्दिशो दधाति तस्मात्सर्वतः समीच्यो दिशस्ता
नानोपदधाति नाना सादयति नाना सुददोहसाधिवदति
नाना हि दिशः ॥ ८ ॥ अथ पञ्चमीं दिश्यामुपदधाति ।
ऊर्द्धा ह सा दिक्सा या सोर्द्धा दिगसौ स आदित्योऽ-
मुमेवैतदादित्यमुपदधाति तामन्तरेण दक्षिणां दिश्या-
मुपदधात्यमुं तदादित्यमन्तरेण दक्षिणां दिशं दधाति
तस्मादेषोऽन्तरेण दक्षिणां दिशमेति ॥ ९ ॥ 'अदि-
त्यास्त्वा पृष्ठे सादयामी'ति । इयं वा अदितिरस्या-
मेवैनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापय'त्यन्तरिक्षस्य धर्त्रीं विष्ट-
म्भनीं दिशामधिपत्नीं भुवनानामि'त्यन्तरिक्षस्य ह्येष धर्ता
विष्टम्भनो दिशामधिपतिर्भुवनाना'मूर्म्मिर्दसोऽपामसी'-
ति रसो वा अऊर्मि'र्विश्वकर्म त अचिरि'ति प्रजापतिर्वै
विश्वकर्म प्रजापतिस्त्रिष्टासीत्येत'दश्विनाद्ध्वर्यु सादयता-
मिह त्वे'त्यश्विनौ ह्यद्ध्वर्यु उपधात्ताम् ॥ १० ॥ यद्वैता-
ऽआश्विनीरुपदधाति । प्रजापतिं विस्त्रस्तं देवता ऽआदाय
व्युदक्रामस्तस्य यदूर्द्ध्वं प्रतिष्ठाया ऽअवाचीनं मद्ध्यात्तदस्या-
श्विनावादायोत्क्रम्यातिष्ठताम् ॥ ११ ॥ तावब्रवीत् । उप

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० ४ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० ५ ।

(३) शु० य० सं० अ० १४ क० ५ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० ५ ।

(५) शु० य० सं० अ० १४ क० ५ ।

मेतं प्रति म ऽएतद्धत्तं येन मे युवमुदक्रमिष्टमिति किं
नौ ततो भविष्यतीति युवदेवत्यमेव म ऽएतदात्मनो
भविष्यतीति तथेति तदस्मिन्नेतदश्विनौ प्रत्यधत्ताम्
॥ १२ ॥ तद्या ऽएताः पञ्चाशिवृक्ष्यः । एतदस्य तदात्म-
नस्तद्यदेता ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैता ऽआत्मनस्त-
दस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेता ऽअत्रोपदधाति ॥ १३ ॥
‘ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवासी’ति । यद्वै स्थिरं व्यत्प्रतिष्ठितं
तद् ध्रुवमथ वा ऽअस्यैतदस्थिरमिवाद्भुवमिवात्मन ऽआसी-
त्तदेवैतत्स्थिरं ध्रुवं कृत्वा प्रत्यधत्ताम् ॥ १४ ॥ ‘कुलायिनी
घृतवती पुरन्धिरि’ति । कुलायमिव वा ऽअस्यैतदात्मनः
‘स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह सीदे’त्यदक्षयतामेवास्यैतदात्मनः ‘पृथि-
व्याः पुरीषमसी’ति पुरीषसंहितमिव वा ऽअस्यै-
तदात्मनो रेतःसिचोर्वेलया पृष्टयो वै रेतःसिचौ
पृष्टिसाचयमिव वा ऽअस्यैतदात्मनः सर्वत ऽउपदधाति
सर्वतो ह्यस्यैतदश्विनावात्मनः प्रत्यधत्ताम् ॥ १५ ॥
अथर्त्तव्ये ऽउपदधाति * । ऋतुव ऽएते यदृतव्ये
ऽऋतुनेवैतदुपदधाति ‘शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू’ ऽइति
नामनी ऽएनयोरेते नामब्ध्यामेवैने ऽएतदुपदधाति द्वे
ऽदृष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः सकृत्सादयत्येकं तदृतुं
करोति ॥ १६ ॥ तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति । संवत्सर ऽएषोऽग्नि-

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० ५ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० ५ ।

(३) शु० य० सं० अ० १४ क० ५ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० ५ ।

* का० श्री० सु० १७. ८. १६ ।

(५) शु० य० सं० अ० १४ क० ६ ।

रिम ऽउ लोकाः संवत्सरस्तस्य यदूर्ध्वं पृथिव्या ऽअर्वाची-
 नमन्तरिक्षात्तदस्यैषा द्वितीया चित्तिस्तद्वस्य ग्रीष्म ऽऋतु-
 स्तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैते ऽआत्मनस्तदस्मिन्ने-
 तत्प्रतिदधाति तस्मादेते ऽअत्रोपदधाति ॥ १७ ॥
 यद्वैते ऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः संवत्सर-
 ऽउ प्रजापतिस्तस्य यदूर्ध्वं प्रतिष्ठाया ऽअवाचीनं मरुत्या-
 त्तदस्यैषा द्वितीया चित्तिस्तद्वस्य ग्रीष्म ऽऋतुस्तद्यदेते-
 ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैते ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रति-
 दधाति तस्मादेते ऽअत्रोपदधाति ॥ १८ ॥
 [अर्धप्रपाठकः ॥५७॥]

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ (A)

[द्वितीयस्यां चितौ वैश्वदेवीष्टकोपधानम्]

अथ वैश्वदेवीरुपदधाति । एषा वै सा द्वितीया
 चित्तिर्ष्यामेभ्यस्तदश्निवना ऽउपाधत्तां तामुपधायेदः
 सर्वमभवतां यदिदं किञ्च ॥ १ ॥ ते देवा ऽअब्रुवन् ।
 अश्निवनौ वा ऽइदः सर्वमभूतामुप तज्जानीत यथा
 वयमिहाप्यसामेति तेऽब्रुवँश्चेत्यद्धमिति चित्तिमिच्छतेति
 वाव तदब्रुवँस्तदिच्छत यथा वयमिहाप्यसामेति ते चेत्-
 यमाना ऽएता ऽदृष्टका ऽअपश्यन्वैश्वदेवीः ॥ २ ॥
 तेऽब्रुवन् । अश्निवनौ वा ऽइदः सर्वमभूतामश्निवन्भ्यामेवा-

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. २. १; कठ०
 १७. १, १०; कपि० २५. १०, ९; मै० सं० ११, ८. १, १२; तै० सं० ४. ३. ४, १ ।

शिवनोश्चितिमनूपदधामहा ऽद्विति तेऽशिवब्भ्यामेवाशिव-
नोश्चितिमनूपादधत तस्मादेतामाशिवनी चितिरित्याचक्षते
तस्माद्यथैव पूर्वासामुदर्कं ऽएवमेतासामशिवब्भ्यां^{१०} ह्येवा-
शिवनोश्चितिमनूपादधत ॥३॥ यद्वेव वैश्वदेवीरुपदधाति ।
ये वै ते विश्वे देवा ऽएतां द्वितीयां चितिमपश्यन्त्ये त
ऽएतेन रसेनोपायंस्त ऽएते तानेवैतदुपदधाति ता ऽएताः
सर्वाः प्रजास्ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधातीमे वै रेतः-
सिचावनयोस्तत्प्रजा दधाति तस्मादनयोः प्रजाः
सर्वत ऽउपदधाति सर्वतस्तत्प्रजा दधाति तस्मात्सर्वतः
प्रजा दिश्या ऽअनूपदधाति दिक्षु तत्प्रजा दधाति
तस्मात्सर्वासु दिक्षु प्रजाः ॥ ४ ॥ यद्वेव * वैश्वदेवीरु-
पदधाति । प्रजापतेर्विस्वस्तात्सर्वाः प्रजा मद्ध्यत ऽउद-
क्रामन्नेतस्या ऽअधि योनेस्ता ऽएनमेतस्मिन्नात्मनः
प्रतिहिते प्रापद्यन्त ॥ ५ ॥ स यः स प्रजापतिर्व्यस्र-
सत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ या ऽअस्मात्ताः
प्रजा मद्ध्यत ऽउदक्रामन्नेतास्ता वैश्वदेव्य ऽदृष्टकास्त-
द्यदेता ऽउपदधाति या ऽएवास्मात्ताः प्रजा मद्ध्यत-
ऽउदक्रामंस्ता ऽअस्मिन्नेतत्प्रपादयति रेतःसिचोर्वेलया
पृष्टयो वै रेतःसिचौ मद्ध्यमु पृष्टयो मद्ध्यत ऽएवा-
स्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति सर्वत ऽउपदधाति सर्वत-
ऽएवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति ॥ ६ ॥ यद्वेव वैश्व-
देवीरुपदधाति । एतद्वै प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रति-

हितेऽकामयत प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति स ऽऋतुभिरद्भिः
 प्राणैः संवत्सरेणाश्निवृत्त्यां सयुग्भूत्वेताः प्रजाः
 प्राजनयत्तथैवैतद्यजमान ऽएताभिर्देवताभिः सयुग्भूत्वेताः
 प्रजाः प्रजनयति तस्माद् सर्वास्वेव सजूः सजूरि-
 त्यनुवर्त्तते ॥ ७ ॥ 'सजूर्ऋतुभिरिति । तदृतूप्राजन-
 यदृतुभिर्वै सयुग्भूत्वा प्राजनयत्संजूर्विधाभिरित्यापो
 वै विधा ऽअद्भिर्हीदः सर्वं विहितमद्भिर्वै सयुग्भूत्वा
 प्राजनयत्संजूर्देवैरिति तदेवान्प्राजनयद्यदेवा ऽइत्या-
 चक्षते 'संजूर्देवैर्वयोनाधैरिति प्राणा वै देवा वयोनाधाः
 प्राणैर्हीदः सर्वं वयुनं नद्धमथो छन्दांसि वै देवा
 वयोनाधाश्छन्दोभिर्हीदः सर्वं वयुनं नद्धं प्राणैर्वै सयु-
 ग्भूत्वा प्राजनयदग्नेये त्वा वैश्वानरायेति संवत्सरो वा-
 ऽअग्निर्वैश्वानरः संवत्सरेण वै सयुग्भूत्वा प्राजनयदश्निवृ-
 त्नाद्धर्ष्य सादयतामिह त्वेत्यश्निवृत्त्यां वै सयुग्भूत्वा
 प्राजनयत् ॥ ८ ॥ 'संजूर्वसुभिरिति । दक्षिणतः तदसू-
 न्प्राजनयत्संजूर् रुदैरिति पश्चात्तद्ब्रह्मन्प्राजनयत्संजूर्-
 रादित्यैरित्युत्तरतस्तदादित्यान्प्राजनयत्संजूर्विश्वैर्देवैरित्यु-
 परिष्टात्तद्विश्वान्देवान्प्राजनयत्ता वै समानप्रभृतयः
 समानोदक्ता नाना मध्यतस्ता यत्समानप्रभृतयः समा-

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० ७ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० ७ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १४ क० ७ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० ७ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १४ क० ७ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० ७ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १४ क० ७ । (८) शु० य० सं० अ० १४ क० ७ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १४ क० ७ । (१०) शु० य० सं० अ० १४ क० ७ ।

नोदक्काः समानीभिर्हि देवताभिः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च
सयुग्भूत्वा प्राजनयदथ यन्नाना मद्ध्यतोऽह्याऽअन्या हि
प्रजा मद्ध्यतः प्राजनयत् ॥ १ ॥ (B)

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[द्वितीयस्यां चितौ प्राणभृदपस्या-छन्दस्या-वयस्येष्टकोपधानम्]

अथ * प्राणभृतः उपदधाति । एतद्वै देवाऽअब्रुवँ-
श्चेत्यद्धमिति चित्तिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्ते चेतयमाना
वायुमेव चित्तिमपश्यँस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेत-
दधाति ॥ १ ॥ प्राणभृतः उपदधाति । प्राणो वै वायुर्वा-
युमेवास्मिन्नेतदधाति रेतःसिचोर्वेलयेमे वै रेतःसिचा-
वनयोस्तद्वायुं दधाति तस्मादनयोर्वायुः सर्वतः उपदधाति
सर्वतस्तद्वायुं दधाति तस्मात्सर्वतो वायुः सर्वतः समीचीः
सर्वतस्तत्सम्भ्यञ्चं वायुं दधाति तस्मात्सर्वतः सम्भ्यङ्-
भूत्वा सर्वाभ्यो दिग्भ्यो वाति दिश्याऽअनूपदधाति
दिक्षु तद्वायुं दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु वायुः ॥ २ ॥
यद्वेव प्राणभृतः उपदधाति । आस्वेवैतत्प्राजासु प्राणान्द-
धाति ताऽअनन्तर्हिता वैश्वदेवीभ्यः उपदधात्यनन्तर्हि-
तास्तत्प्राजाभ्यः प्राणान्दधाति 'प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि
व्यानं मे पाहि चक्षुर्ममऽउर्व्यां विभाहि श्रोत्रं मे श्लोक-

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. २. २; कठ०

१७. १; कपि० २५. १; मै० सं० ११. ८. १; तै० सं० ४. ३. ४।

* का० श्रौ० सू० १७. ८. २०।

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० ८।

ये'त्येतानेवास्वेतत्कलृप्तान्प्राणान्दधाति ॥ ३ ॥ अथापस्या-
 ऽउपदधाति । एतद्वै देवा ऽअब्रुवँश्चेतयद्धमिति चिति-
 मिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्ते चेतयमाना वृष्टिमेव
 चितिमपश्यँस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ ४ ॥
 अपस्या † ऽउपदधाति । आपो वै वृष्टिर्वृष्टिमेवा-
 स्मिन्नेतदधाति रेतःसिचोर्वेलयेमे वै रेतःसिचा-
 वनयोस्तद्वृष्टिं दधाति तस्मादनयोर्वर्षति सर्वत ऽउप-
 दधाति सर्वतस्तद्वृष्टिं दधाति तस्मात्सर्वतो वर्षति
 सर्वतः समीचीः सर्वतस्तत्समीचीं वृष्टिं दधाति
 तस्मात्सर्वतः सम्म्यङ् भूत्वा सर्वाभ्यो दिग्भ्यो वर्षति
 वायव्या ऽअनुपदधाति वायौ तद्वृष्टिं दधाति तस्माद्यां
 दिशं वायुरेति तां दिशं वृष्टिरन्वेति ॥ ५ ॥ यद्वेवापस्या-
 ऽउपदधाति । एष्वेवैतत्प्राणेष्वपो दधाति ता ऽअनन्त-
 र्हिताः प्राणभृद्भ्यः ऽउपदधात्यनन्तर्हितास्तत्प्राणेभ्योऽपो
 दधात्यथो ऽअन्नं वा ऽआपोऽनन्तर्हितं तत्प्राणेभ्योऽन्नं
 दधात्यपः पिन्वौषधीर्जिन्व द्विपादव चतुष्पात्पाहि
 दिवो वृष्टिमेरये'त्येता ऽएवैष्वेतत्कलृप्ता ऽअपो दधाति
 ॥ ६ ॥ अथ छन्दस्या ऽउपदधाति । एतद्वै देवा ऽअब्रु-
 वँश्चेतयद्धमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्ते चेत-
 यमानाः पशूनेव चितिमपश्यँस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मि-
 न्नयमेतदधाति ॥ ७ ॥ ‡ छन्दस्या ऽउपदधाति । पशवो

† का० श्रौ० सू० १७. ८. २१ ।

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० ८ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ८. २२ ।

वै छन्दांशसि पशूनेवास्मिन्नेतद्दधाति सर्वत ऽउपदधाति
 सर्वतस्तत्पशून्दधाति तस्मात्सर्वतः पशवोऽपस्या ऽअनु-
 पदधात्यप्सु तत्पशून्प्रतिष्ठापयति तस्माद्यदा वर्षत्यथ
 पशवः प्रतितिष्ठन्ति ॥ ८ ॥ यद्वेव छन्दस्या ऽउप-
 दधाति । प्रजापतेर्विस्वस्तात्पशव ऽउदक्रामैश्छन्दांशसि
 भूत्वा तान्गायत्री च्छन्दो भूत्वा वयसाप्नोत्तद्यद्वाय-
 ऋयाप्नोदेतद्धि छन्द ऽआशिष्ठः सा तद्भूत्वा प्रजा-
 पतिरेतात्रपशून्वयसाप्नोत् ॥ ९ ॥ 'मूर्द्धा वय' ऽइति ।
 प्रजापतिर्वै मूर्द्धा स वयोऽभवत्प्रजापतिश्छन्द ऽइति
 प्रजापतिरेव च्छन्दोऽभवत् ॥ १० ॥ 'क्षत्रं वय' ऽइति ।
 प्रजापतिर्वै क्षत्रः स वयोऽभव'न्मयन्दं छन्द' ऽइति
 यद्वा ऽअनिरुक्तं तन्मयन्दमनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजा-
 पतिरेव च्छन्दोऽभवत् ॥ ११ ॥ 'विष्टम्भो वय' ऽइति ।
 प्रजापतिर्वै विष्टम्भः स वयोऽभव'दधिपतिश्छन्द' ऽइति
 प्रजापतिर्वा ऽअधिपतिः प्रजापतिरेव च्छन्दोऽभवत् ॥ १२ ॥
 'विश्वकर्मो वय' ऽइति । प्रजापतिर्वै विश्वकर्मो स
 वयोऽभव'त्परमेष्ठी च्छन्द' ऽइत्यापो वै प्रजापतिः
 परमेष्ठी ता हि परमे स्थाने तिष्ठन्ति प्रजापतिरेव
 परमेष्ठी च्छन्दोऽभवत् ॥ १३ ॥ तानि वा ऽएतानि ।
 चत्वारि वयांशसि चत्वारि च्छन्दांशसि तदष्टावद्वाक्षरा

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ ।

गायत्र्येषा वै सा गायत्री या तद्भूत्वा प्रजापतिरेतान्प-
शून्वयसाप्नोत्तस्मज्जीर्णं पशुं वयसाप्त ऽइत्याचक्षते
तस्मादु सर्वास्वेव वयो-वय ऽइत्यनुवर्त्ततेऽथ येऽस्मात्ते
पशव ऽउदक्रामन्नेते ते पञ्चदशोत्तरे वज्रो वै पशवो वज्रः
पञ्चदशस्तस्माद्यस्य पशवो भवन्त्यपैव स पाप्मानः ह ते
वज्रो हैव तस्य पाप्मानमपहन्ति तस्माद्यां काश्च दिशं
पशुमानेति वज्रविहताः हैव तामन्वेति ॥ १४ ॥ (C)

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

‘वस्तो वय’ ऽइति । वस्तं वयसाप्नोद्विवलं छन्द
ऽइत्येकपदा वै विवलं छन्द ऽएकपदा ह भूत्वाजा ऽउच्चक्रमुः
॥ १ ॥ ‘वृष्णिर्वय’ ऽइति । वृष्णिं वयसाप्नोद्विशालं
छन्द’ ऽइति द्विपदा वै विशालं छन्दो द्विपदा ह भूत्वा
वय ऽउच्चक्रमुः ॥ २ ॥ ‘पुरुषो वय’ ऽइति । पुरुषं
वयसाप्नोत्तन्द्रं छन्द’ ऽइति पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दः
पङ्क्तिर्ह भूत्वा पुरुषा ऽउच्चक्रमुः ॥ ३ ॥ ‘व्याघ्रो वय’
ऽइति । व्याघ्रं वयसाप्नोदुनाधृष्टं छन्द’ ऽइति विराड् वा
ऽअनाधृष्टं छन्दोऽन्नं वै विराडन्नमना धृष्टं विराड्
भूत्वा व्याघ्रा ऽउच्चक्रमुः ॥ ४ ॥ ‘सिंहो वय’ ऽइति ।

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. २. ३; कठ०
१०. १, २; कपि० २५, १०. २९, १; मै० सं० ११. ८. २; तै० सं० ४. ३. ४।

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० ९। (२) शु० य० सं० अ० १४ क० ९।
(३) शु० य० सं० अ० १४ क० ९। (४) शु० य० सं० अ० १४ क० ९।
(५) शु० य० सं० अ० १४ क० ९। (६) शु० य० सं० अ० १४ क० ९।
(७) शु० य० सं० अ० १४ क० ९। (८) शु० य० सं० अ० १४ क० ९।

सिद्धं वयसाप्नो'च्छदिच्छन्द' ऽइत्यतिच्छन्दा वै छदि-
 श्छन्दः सा हि सर्वाणि च्छन्दाः स्युः स्युः छादयत्यतिच्छन्दा
 ह भूत्वा सिद्धा ऽउच्चक्रमुरथातो निरुक्तानेव पशून्निरु-
 क्तानि च्छन्दाः स्युः स्युः पदधाति ॥ ५ ॥ 'पण्डवाद् वय' ऽइति ।
 पण्डवाहं वयसाप्नोद्'बृहतीच्छन्द' ऽइति बृहती ह भूत्वा
 पण्डवाह ऽउच्चक्रमुः ॥ ६ ॥ 'उक्षा वय' इति । उक्षाणं
 वयसाप्नो'त्ककुप्छन्द' ऽइति ककुब्भ भूत्वोक्षाण-
 ऽउच्चक्रमुः ॥ ७ ॥ 'ऋषभो वय' ऽइति । ऋषभं वयसाप्नो-
 'त्सतोबृहती च्छन्द' ऽइति सतोबृहती ह भूत्वर्षभा-
 ऽउच्चक्रमुः ॥ ८ ॥ 'अनड्वान्वय' ऽइति । अनड्वाहं
 वयसाप्नो'त्पङ्क्तिच्छन्द' ऽइति पङ्क्तिर्ह भूत्वानड्वाह-
 ऽउच्चक्रमुः ॥ ९ ॥ 'धेनुर्वय' ऽइति । धेनुं वयसाप्नो-
 'जगती च्छन्द' ऽइति जगती ह भूत्वा धेनुव ऽउच्चक्रमुः
 ॥ १० ॥ 'न्यविर्वय' ऽइति । न्यविं वयसाप्नो'त्रिष्टुप्छन्द'
 ऽइति त्रिष्टुब्भ भूत्वा न्यवय ऽउच्चक्रमुः ॥ ११ ॥
 'दित्यवाहं वय' ऽइति । दित्यवाहं वयसाप्नो'द्विराद् छन्द'
 ऽइति विराड् भूत्वा दित्यवाह ऽउच्चक्रमुः ॥ १२ ॥

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १४ क० ९ । (८) शु० य० सं० अ० १४ क० १० ।
 (९) शु० य० सं० अ० १४ क० १० । (१०) शु० य० सं० अ० १४ क० १० ।
 (११) शु० य० सं० अ० १४ क० १० । (१२) शु० य० सं० अ० १४ क० १० ।
 (१३) शु० य० सं० अ० १४ क० १० । (१४) शु० य० सं० अ० १४ क० १० ।
 (१५) शु० य० सं० अ० १४ क० १० ।

‘पञ्चाविर्वय’ ऽइति । पञ्चाविं वयसाप्नो‘द्वायत्री छन्द’-
 ऽइति गायत्री ह भूत्वा पञ्चावय ऽउच्चक्रमुः ॥ १३ ॥
 ‘त्रिवत्सो वय’ ऽइति । त्रिवत्सं वयसाप्नो‘दुष्णिक्छन्द’-
 ऽइत्युष्णिग्ध भूत्वा त्रिवत्सा ऽउच्चक्रमुः ॥ १४ ॥ ‘तुर्ष्य-
 वाहं वय’ ऽइति । तुर्ष्यवाहं वयसाप्नो‘दनुष्टुप्छन्द’-
 ऽइत्यनुष्टुब्ध भूत्वा तुर्ष्यवाह ऽउच्चक्रमुः ॥ १५ ॥ एते
 वै ते पशवः । याँस्तत्प्रजापतिर्वयसाप्नोत्स वै पशुं प्रथम-
 माहाथ वयोऽथ छन्दो वयसा च ह्येनाँश्छन्दसा च
 परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत तथैवैनानयमेतद्वयसा चैव
 छन्दसा च परिगत्यात्मन्धत्त ऽआत्मन्कुरुते ॥ १६ ॥
 स ऽएष पशुर्ष्वदग्निः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्त-
 स्य याः पुरस्तादुपदधाति शिरोऽस्य ता ऽअथ या
 दक्षिणतश्चोत्तरतश्च स ऽआत्माथ याः पश्चात्तत्पुच्छः
 ॥ १७ ॥ स वै पुरस्तादेवाग्र ऽउपदधाति । शिरो हि
 प्रथमं जायमानस्य जायतेऽथ दक्षिणत ऽउपधायोत्तरत-
 ऽउपदधाति सार्द्धमयमात्मा जायाता ऽइत्यथ पश्चा-
 त्पुच्छश्च ह्यन्ततो जायमानस्य जायते ॥ १८ ॥ तद्यानि
 वृषिष्ठानि छन्दाँसि । ये स्थविर्ष्टाः पशवस्तान्मृद्ध्य-
 ऽउपदधाति मृद्धं तत्प्रति पशुं वृषिष्ठं करोति तस्मा-
 न्मृद्धं प्रति पशुर्वृषिष्ठोऽथ ये वीर्यवत्तमाः पशवस्तान्द-
 क्षिणत ऽउपदधाति दक्षिणं तद्वृद्धं पशोर्वीर्यवत्तरं करोति

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० १० । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० १० ।
 (३) शु० य० सं० अ० १४ क० १० । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० १० ।
 (५) शु० य० सं० अ० १४ क० १० । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० १० ।

तस्माद्दक्षिणोऽर्द्धः पशोर्वीर्यवत्तरः ॥ १९ ॥ पूर्वाद्धं
च जघनाद्धं चाणिष्ठौ करोति । यदुहामूश्चतस्त्र*स्तेनैता-
ऽअणिष्ठौ ऽअथ यदिह हूसिष्ठान्पशूनुपदधाति तेनो-
ऽएता ऽअणिष्ठौ पूर्वाद्धं च तजघनाद्धं च पशोरणिष्ठौ
करोति तस्मात्पूर्वाद्धंश्च जघनाद्धंश्च पशोरणिष्ठौ
तस्मात्पूर्वाद्धेन च जघनाद्धेन च पशुरुच्च तिष्ठति सञ्च
विशत्यथ लोकम्पृणे ऽउपदधात्यस्याऽऽ सक्तयां तयोरुपरि
बन्धुः पुरीषं निवपति तस्योपरि बन्धुः ॥ २० ॥ (D)

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[तृतीयायां चितौ स्वयमावृण्णा-दिश्येष्टकोपधानम्]

तृतीयां चितिमुपदधाति । एतद्वै देवा द्वितीयां
चित्तिं चित्त्वा समारोहन्न्यदूर्द्धं पृथिव्या ऽअर्वाचीन-
मन्तरिक्षात्तदेव तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥ तेऽ-
ब्रुवन् । चेतयद्धमिति चितिमिच्छतेति वाव तद-
ब्रुवन्नित ऽऊर्द्धमिच्छतेति ते चेतयमाना ऽअन्तरिक्ष-
मेव बृहतीं तृतीयां चितिमपश्यँस्तेभ्य ऽएष
लोकोऽच्छन्दयत् ॥ २ ॥ त ऽइन्द्राग्नी ऽअब्रुवन् । युवं

* 'स्तेनैना' इति 'ग' पुस्तके ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— कां० शं० १०. १. १; कठ० सं० १६. १९; कपि० सं० २५. ९; मै० सं० ११. ७. १९; तै० सं० ४. ३. २ ।

† 'ऽच्छन्दयत्' इति 'क-ख' पुस्तकयोः ।

न ऽइमां तृतीयां चित्तिमुपधत्तमिति किं नौ ततो भवि-
ष्यतीति युवमेव नः श्रेष्ठौ भविष्यथ ऽइति तथेति तेऽभ्य-
ऽएतामिन्द्राग्नी तृतीयां चित्तिमुपाधत्तां तस्मादाहुरिन्द्राग्नी-
ऽएव देवानां श्रेष्ठौ भविष्यति ॥ ३ ॥ स वा ऽइन्द्राग्निभ्या-
मुपदधाति । विश्वकर्मणा सादयतीन्द्राग्नी च वै विश्व-
कर्मा चैतां तृतीयां चित्तिमपश्यँस्तस्मादिन्द्राग्निभ्या-
मुपदधाति विश्वकर्मणा सादयति ॥ ४ ॥ यद्वेन्द्राग्नि-
भ्यामुपदधाति । विश्वकर्मणा सादयति प्रजापतिं विश्वस्तं
देवता ऽआदाय व्युदक्रामँस्तस्येन्द्राग्नी च विश्वकर्मा
च मद्धयमादायोत्क्राम्यातिष्ठन् ॥ ५ ॥ तानब्रवीत् । उप
मेत प्रति म ऽएतद्धत्त येन मे यूयमुदक्रामिष्येति किं
नस्ततो भविष्यतीति युष्मद्देवस्यमेव म ऽएतदात्मनो
भविष्यतीति तथेति तदस्मिन्नेतदिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा
च प्रत्यदधुः ॥ ६ ॥ * तथैषा मद्धयमा स्वयमातृणा ।
एतदस्य तदात्मनस्तद्यदेतामत्रोपदधाति । यदेवास्यैषा-
त्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतामत्रोपदधाति
॥ ७ ॥ 'इन्द्राग्नी ऽअव्यथमानाम् । इष्टकां दृढहतं
युवमि'ति यथैव यजुस्तथा बन्धुः 'पृष्ठेन द्यावापृथिवी-
ऽअन्तरिक्षं च विबाधस' ऽइति पृष्ठेन ह्येषा द्यावापृथिवी-
ऽअन्तरिक्षं च विबाधते ॥ ८ ॥ † 'विश्वकर्मा त्वा साद-

* अत्र शतम् ४४०० ॥

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० ११ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० ११ ।

† का० श्रौ० सू० १७. ९. १ ।

३) शु० य० सं० अ० १४ क० १२ ।

यत्त्वि'ति । विश्वकर्मा हेतां तृतीयां चितिमश्नय'दन्त-
रिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीमि'त्यन्तरिक्षस्य
हेतुपृष्ठं व्यचस्वत्प्रथस्व'दन्तरिक्षं व्यच्छान्तरिक्षं दृढहा-
न्तरिक्षं मा हिंसीरि'त्यात्मानं व्यच्छात्मानं दृढहात्मानं
मा हिंसीरित्येतत् ॥ ९ ॥ 'विश्वस्मै प्राणायानाय ।
व्यानायोदानाये'ति प्राणो वै स्वयमातृणा सर्वस्मा-
ऽउ वा ऽएतस्मै प्राणः 'प्रतिष्ठायै चरित्राये'तीमे वै
लोकाः स्वयमातृणा ऽइम ऽउ लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रं
'वायुष्ठाभिपात्वि'ति वायुष्ठाभिगोपायस्वित्येत'श्मद्धा स्व-
स्त्ये'ति महत्या स्वस्त्येत्येत'च्छर्दिषा श्रान्तमेने'ति यच्छर्दिः
श्रान्तमं तेनेत्येतत्सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो
बन्धुरथ साम गायति तस्योपरि बन्धुः ॥ १० ॥ अथ
दिश्या ऽउपदधाति । दिशो वै दिश्या दिश ऽएवैतदुप-
दधाति तद्याभिरदो वायुर्दिग्भिरनन्तर्हिताभिरुपैत्ता ऽएतास्ता-
ऽएवैतदुपदधाति ता ऽउ ऽएवामूः पुरस्ताद्बर्भस्तम्बं च
लोकेष्टकाश्चोपदधात्यसौ वा ऽआदित्य ऽएता ऽअमुं तदा-
दित्यं दिक्ष्वद्ब्रूहति दिक्षु चिनोति ता यत्तत्रैव स्युर्बहिर्द्धा
तत्स्युर्बहिर्द्धौ वा ऽएतद्योनेरग्निकर्म यत्पुरा पुष्करपर्णात्ता
यद्विहाहृत्योपदधाति तदेना योनौ पुष्करपर्णे प्रतिष्ठापयति
तथो हैता ऽअबहिर्द्धा भवन्ति ता ऽअनन्तर्हिताः स्वय-

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० १२ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० १२ ।
(३) शु० य० सं० अ० १४ क० १२ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० १२ ।
(५) शु० य० सं० अ० १४ क० १२ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० १२ ।
(७) शु० य० सं० अ० १४ क० १२ ।

मातृण्णाया ऽउपदधात्यन्तरिक्षं वै मद्ध्यमा स्वयमातृण्णा-
 नन्तर्हितास्तदन्तरिक्षादिशो दधात्युत्तरा ऽउत्तरास्तदन्त-
 रिक्षादिशो दधाति रेतःसिचोर्वेलयेमे वै रेतःसिचा-
 वनयोस्तदिशो दधाति तस्मादनयोर्दिशः सर्वत ऽउपदधाति
 सर्वतस्तदिशो दधाति तस्मात्सर्वतो दिशः सर्वतः समीचीः
 सर्वतस्तत्समीचीर्दिशो दधाति तस्मात्सर्वतः समीच्यो
 दिशः ॥ ११ ॥ यद्वेव * दिश्या ऽउपदधाति । छन्दांस्सि
 वै दिशो गायत्री वै प्राची दिक् त्रिष्टुब्दक्षिणा जुगती
 प्रतीच्यनुष्टुबुदीची पङ्क्तिरूर्ध्वा पशवो वै छन्दांस्स्य-
 न्तरिक्षं मद्ध्यमा चितिरन्तरिक्षे तत्पशून् दधाति तस्मादन्त-
 रिक्षायतनाः पशवः ॥ १२ ॥ यद्वेव दिश्या ऽउपदधाति ।
 छन्दांस्सि वै दिशः पशवो वै छन्दांस्स्यन्नं पशवो
 मद्ध्यं मद्ध्यमा चितिर्मध्यतस्तदन्नं दधाति ता ऽअनन्त-
 र्हिताः स्वयमातृण्णाया ऽउपदधाति प्राणो वै स्वयमातृ-
 ण्णानन्तर्हितं तत्प्राणादन्नं दधात्युत्तरा ऽउत्तरं तत्प्राणा-
 दन्नं दधाति रेतःसिचोर्वेलया पृष्ट्यो वै रेतःसिचौ
 मद्ध्यमु पृष्ट्यो मद्ध्यत ऽएवास्मिन्नेतदन्नं दधाति सर्वत-
 ऽउपदधाति सर्वत ऽएवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १३ ॥
 'राइयसि प्राची दिक् । विराडसि दक्षिणा दिक्सम्प्राडसि
 प्रतीची दिक्स्वराडस्युदीची दिग्धिपत्न्यसि बृहती
 दिगिति नामाद्यासामेतानि नामग्राहमेवैना ऽएतदुप-

दधाति ता नानोपदधाति नाना सादयति नाना सूददोह-
साधिवदति ता नाना हि दिशः ॥ १४ ॥ (A)

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ११५ ॥

[तृतीयायां चितौ विश्वज्योतिर्ऋतव्येष्टकोपधानम्]

अथ * विश्वज्योतिषमुपदधाति । वायुर्वै मध्यमा
विश्वज्योतिर्वायुर्ह्येवान्तरिक्षलोके विश्वं ज्योतिर्वायुमेवैत-
दुपदधाति तामनन्तर्हितां दिश्याब्भ्य ऽउपदधाति दिक्षु
तद्वायुं दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु वायुः ॥ १ ॥ यद्वेव विश्व-
ज्योतिषमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः प्रजा ह्येव
विश्वं ज्योतिः प्रजननमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां
दिश्याब्भ्य ऽउपदधाति दिक्षु तत्प्रजा दधाति तस्मा-
त्सर्वासु दिक्षु प्रजाः ॥ २ ॥ 'विश्वकर्म त्वा सादय-
त्वि'ति । विश्वकर्म ह्येतां तृतीयां चितिमपश्यदन्त-
रिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीमि'त्यन्तरिक्षस्य ह्ययं पृष्ठे
ज्योतिष्माद्वायुः ॥ ३ ॥ 'विश्वस्मै प्राणायानाय ।
व्यानाये'ति प्राणो वै विश्वज्योतिः सर्वस्मा ऽउ वा-
ऽएतस्मै प्राणो 'विश्वं ज्योतिर्यच्छेति सर्वं ज्योतिर्य-

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १० ३. १; कठ०
सं० १७. ३; कपि० २६. २; मै० सं० ११. ८. ३; तै० सं० ४. ३. ८ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ९. २ ।

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० १४ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० १४ ।
(३) शु० य० सं० अ० १४ क० १४ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० १४ ।

च्छेत्तेतु 'द्वायुष्टेऽधिपतिरिति' वायुमेवास्या ऽअधिपतिं
 करोति सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः
 ॥४॥ * अथर्त्तव्या ऽउपदधाति । ऋतुव ऽएते षट्पदव्या-
 ऽऋतुनेवैतदुपदधाति 'नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू' ऽइति
 नामनी ऽएनयोरेते नामभ्यामेवैने ऽएतदुपदधाति द्वे-
 ऽइष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः सकृत्सादयत्येकं तदृतुं
 करोत्यवकासुपदधात्यवकाभिः प्रच्छादयत्यापो वा ऽअ-
 वका ऽअपस्तदेतस्मिन्नृतौ दधाति तस्मादेतस्मिन्नृतौ
 भूयिष्ठं वर्षति ॥ ५ ॥ † अथोत्तरे । 'इषेच्चोर्जश्च
 शारदावृतू' ऽइति नामनी ऽएनयोरेते नामभ्यामेवैने-
 ऽएतदुपदधाति द्वे ऽइष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः
 सकृत्सादयत्येकं तदृतुं करोत्यवकासुपदधात्यापो वा-
 ऽअवका ऽअपस्तदेतस्यर्त्तोः पुरस्तादधाति तस्मादेतस्यर्त्तोः
 पुरस्ताद्वर्षति नोपरिष्टात्प्रच्छादयति तस्मान्न तथेवो-
 परिष्टाद्वर्षति ॥ ६ ॥ तद्यदेता ऽअत्रोपदधाति । संव-
 त्सर ऽएषोऽग्निरिम् ऽउ लोकाः संवत्सरस्तस्यान्तरिक्ष-
 मेव मद्धमा चितिरन्तरिक्षमस्य वर्षाशरदावृतू तद्यदेता-
 ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैता ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रति-
 दधाति तस्मादेता ऽअत्रोपदधाति ॥ ७ ॥ यद्वैता-
 ऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः संवत्सर ऽउ

* का० श्रौ० सू० १७. ९. ५ ।

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० १५ ।

† का० श्रौ० सू० १७. ९. ७ ।

(२) शु० य० सं० अ० १४ क० १६ ।

प्रजापतिस्तस्य मद्ध्यमेव मद्ध्यमा चितिर्मद्ध्यमस्य वर्षा-
शरदावृत् तद्यदेता ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैता ऽआ-
त्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेता ऽअत्रोपदधाति
॥ ८ ॥ ता वा ऽएताः । चतस्र ऽऋतव्या मद्ध्यमायां
चिता ऽउपदधाति द्वे-द्वे ऽइतरासु चितिषु चतुष्पादा
वै पशवोऽन्तरिक्षं मद्ध्यमा चितिरन्तरिक्षे तत्पशुन्दधाति
तस्मादन्तरिक्षायतनाः पशवः ॥ ९ ॥ यद्वेव चतस्रः ।
चतुष्पादा वै पशवोऽन्नं पशवो मद्ध्यं मद्ध्यमा चितिर्म-
द्ध्यतस्तदन्नं दधाति ॥ १० ॥ यद्वेव चतस्रः । चतुरक्षरं
वा ऽअन्तरिक्षं द्व्यक्षरा ऽइतराश्चितयस्तद्यावदन्तरिक्षं
तावत्तत्कृत्वोपदधाति ॥ ११ ॥ यद्वेव चतस्रः । पशुरेष
यदग्निर्मद्ध्यं तत्प्रति पशुं वृष्टिं करोति तस्माद्मद्ध्यं
प्रतिपशुर्वृष्टिः ॥ १२ ॥ ता वा ऽएताः । चतस्र-
ऽऋतव्यास्तासां विश्वज्योतिः पञ्चमी पञ्च दिश्या-
स्तद्विंश-दशाक्षरा विराडन्नं विराणमद्ध्यं मद्ध्यमा चिति-
र्मद्ध्यतस्तदन्नं दधाति ता ऽअनन्तर्हिताः स्वयमातृणाया-
ऽउपदधाति प्राणो वै स्वयमातृणानन्तर्हितं तत्प्राणादन्नं
दधात्युत्तरा ऽउत्तरं तत्प्राणादन्नं दधाति ॥ १३ ॥ अथ
प्राणभूत ऽउपदधाति । प्राणा वै प्राणभूतः प्राणा-
नेवैतदुपदधाति ता दश भवन्ति दश वै प्राणाः पूर्वार्द्ध-
ऽउपदधाति पुरस्ताद्धीमे प्राणा 'ऽआयुस्मे पाहि ज्यो-
तिस्मे यच्छे'ति प्राणो वै ज्योतिः प्राणं मे यच्छेत्येवैतदाह

ता ऽअनन्तर्हिता ऽऋतव्याभ्यः ऽउपदधाति प्राणो वै
वायुर्ऋतुषु तद्वायुं प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥ (B)

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[तृतीयायां चितौ छन्दस्येष्टकोपधानम्]

अथ * छन्दस्या ऽउपदधाति । पशवो वै छन्दांश्च-
स्यन्तरिक्षं मद्ध्यमा चितिरन्तरिक्षे †तत्पशून् दधाति तस्मा-
दन्तरिक्षायतनाः पशवः ॥ १ ॥ यद्वेव छन्दस्या ऽउप-
दधाति । पशवो वै छन्दांश्चस्यन्नं पशवो मद्ध्यं मद्ध्यमा
चितिर्मध्यतस्तदन्नं दधाति ॥ २ ॥ ता द्वादश-द्वाद-
शोपदधाति । द्वादशाक्षरा वै जगती पशवो वै जगत्स्यन्तरिक्षं
मद्ध्यमा चितिरन्तरिक्षे तत्पशून् दधाति तस्मादन्तरिक्षा-
यतनाः पशवः ॥ ३ ॥ यद्वेव द्वादश-द्वादश । द्वादशाक्षरा
वै जगती पशवो वै जगत्स्यन्नं पशवो मद्ध्यं मद्ध्यमा
चितिर्मध्यतस्तदन्नं दधाति ता ऽअनन्तर्हिताः प्राणभृद्भ्यः
ऽउपदधात्यनन्तर्हितं तत्प्राणेभ्योऽन्नं दधात्युत्तरा ऽउत्तरं
तत्प्राणेभ्योऽन्नं दधाति ॥ ४ ॥ 'मा च्छन्द' ऽइति ।
अयं वै लोको मायः हि लोको मितः ऽइव 'प्रमा
च्छन्द' ऽइत्यन्तरिक्षलोको वै प्रमान्तरिक्षलोको ह्यस्मा-

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. ३. ३; कठ०
१७. १०; कपि० २६. ९; मै० सं० ११. ८. १२, १२; तै० सं० ४. ४. ११ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ९. ९ ।

† 'तत्पशून्' इति 'ग' पुस्तके ।

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० १८ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० १८ ।

ल्लोकात्प्रमित ऽइव 'प्रतिमां च्छन्द' ऽइत्यसौ वै लोकः
 प्रतिमैष ह्यन्तरिक्षलोके प्रितिमित ऽइ'वांस्त्रीवयश्छन्द'-
 ऽइत्यन्नमस्त्रीवयस्तद्यद्देशु लोकेष्वन्नं तदस्त्रीवयोऽथो
 यदेभ्यो लोकेभ्योऽन्नं स्रवति तदस्त्रीवयोऽथातो
 निरुक्तान्येव छन्दांस्स्युपदधाति ॥ ५ ॥ 'पङ्क्तिश्छन्दः ।
 उष्णिक्छन्दो बृहती च्छन्दोऽनुष्टुप्छन्दो विराट् छन्दो
 गायत्री च्छन्दस्त्रिष्टुप्छन्दो जगती च्छन्द' ऽइत्येतानि
 निरुक्तानि विराड्छन्दमानि च्छन्दांस्स्युपदधाति 'पृथिवी
 च्छन्दोन्तरिक्षं छन्द' ऽइति याज्ञयेतदेवत्यानि च्छन्दांस्सि
 ताज्ञयेवैतदुपदधा'त्यग्निर्देवता वातो देवतेत्ये'ता वै देवता-
 श्छन्दांस्सि तान्न्येवैतदुपदधाति ॥ ६ ॥ स वै निरुक्तानि
 चानिरुक्तानि चोपदधाति । स यत्सर्वाणि निरुक्ताण्युपा-
 धास्यदन्तवच्चान्नमभविष्यदक्षेप्यत हाथ यत्सर्वाण्यनिरु-
 क्तानि परोऽक्षः हान्नमभविष्यन्न हैन्दुद्रक्ष्यंश्चन निरु-
 क्तानि चानिरुक्तानि चोपदधाति तस्मान्निरुक्तमन्नमद्यमानं
 न क्षीयते ॥ ७ ॥ तानि वा ऽएतानि । त्रीणि द्वादशा-
 ण्युपदधाति तत्षट्त्रिंशत्षट्त्रिंशदक्षरा बृहत्तेषां वै सा
 बृहती यां तद्देवा ऽअन्तरिक्षं बृहतीं तृतीयां चितिम-
 पश्यैस्तस्या ऽएतस्यै देवा ऽउत्तमाः ॥ ७ ॥ यद्वेवैता-
 ऽइष्टका ऽउपदधाति । प्रजापतेर्विस्वस्तारसर्वाणि भूतानि
 सर्वा दिशोऽनु व्युदक्रामन् ॥ ९ ॥ स यः स प्रजापति-

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० १८ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० १८ ।

(३) शु० य० सं० अ० १४ क० १८ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० १८ ।

(५) शु० य० सं० अ० १४ क० १८ ।

व्यस्रसत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ
 ग्रन्थस्मात्तानि भूतानि व्युदक्रामन्नेतास्ता ऽदृष्टकास्त-
 ददेता ऽउपदधाति ग्रान्थेवास्मात्तानि भूतानि व्युद-
 क्रामन्तान्यस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति ॥ १० ॥ तद्या दुश
 प्रथमा ऽउपदधाति । स चन्द्रमास्ता दुश भवन्ति
 दुशाक्षरा विराडन्नं विराडन्नमु चन्द्रमा ऽअथ या-
 ऽउत्तराः षट्त्रिंशदर्द्धमासाश्च ते मासाश्चचतुर्विं-
 शतिरर्द्धमासा द्वादश मासाश्चचन्द्रमा वै संवत्सरः
 सर्वाणि भूतानि ॥ ११ ॥ तं यत्र देवाः समस्कुर्वन् ।
 तदस्मिन्नेतानि सर्वाणि भूतानि मद्धयतोऽदधुस्तथैवा-
 स्मिन्नयमेतदधाति ता ऽअनन्तर्हिता ऽऋतव्याभ्य-
 ऽउपदधात्पृथुषु तत्सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठापयति ॥ १२ ॥ (C)

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[तृतीयस्यां चितौ बालखिल्योपधानम्]

अथ * बालखिल्या ऽउपदधाति । प्राणा वै बाल-
 खिल्याः प्राणानेवैतदुपदधाति ता यद्बालखिल्या नाम
 यद्वा ऽउर्वरयोरसम्भिन्नं भवति खिल ऽइति वै तदाचक्षते
 बालमात्रादु हेमे प्राणा ऽअसम्भिन्नास्ते यद्बालमात्रा-
 दुसम्भिन्नास्तस्माद्बालखिल्याः ॥ १ ॥ स वै सप्त पुरस्ता-

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. ३. ३; कठ०
 सं० १७. ३; कपि० सं० २९. २; मै० सं० ११. ८. ३; तै० सं० ४. ३. ६ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ९. ११, १४ ।

दुपदधाति । सप्त पश्चात्तद्याः सप्त पुरस्तादुपदधाति य-
 ऽएवेमे सप्त पुरस्तात्प्राणास्तानस्मिन्नेतदधाति ॥ २ ॥
 अथ याः सप्त पश्चात् । एषा मेवैतत्प्राणानामेतान्प्राणा-
 न्प्रति प्रतीकरोति तस्माद्यदेभिरन्नमत्ति तदेतैरत्येति
 ॥ ३ ॥ यद्वेव सप्त पुरस्तादुपदधाति । सप्त वा ऽइमे
 पुरस्तात्प्राणाश्चत्वारि दोर्बाह्वाणि शिरो ग्रीवा यदूर्ध्वं
 नाभेस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राण ऽएते वै सप्त पुरस्तात्प्रा-
 णास्तानस्मिन्नेतदधाति ॥ ४ ॥ अथ याः सप्त पश्चात् ।
 सप्त वा ऽइमे पश्चात्प्राणाश्चत्वार्यूर्ध्वं षष्ठीवानि द्वे प्रतिष्ठे
 यदुवाङ्नाभेस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राण ऽएते वै सप्तपश्चा-
 त्प्राणास्तानस्मिन्नेतदधाति ॥ ५ ॥ 'मूर्द्धासि राट् । ध्रुवासि
 धरुणा ध्र्यसि धरणी । यन्त्री राड्यन्त्यसि यमनी
 ध्रुवासि धरित्री'त्येतानेवास्मिन्नेतद् ध्रुवात्प्राणान्यच्छति
 ॥ ६ ॥ यद्वेव बालखिल्या ऽउपदधाति । एतद्वै देवा
 बालखिल्याभिरेवेमाँल्लोकान्तसमयुरितश्चोर्ध्वानमुतश्चावर्च-
 स्तथैवैतद्यजमानो बालखिल्याभिरेवेमाँल्लोकान्तसंयातीत-
 श्चोर्ध्वानमुतश्चावर्चः ॥ ७ ॥ मूर्द्धासि राडितीमं
 लोकमरोहन् । ध्रुवासि धरुणेत्यन्तरिक्षलोकं ध्र्यसि
 धरणीत्यमुं लोकमायुषे त्वा वृर्चसे त्वा कृष्यै त्वा
 क्षेमाय त्वेति चत्वारश्चतुष्पादाः पशवोऽन्नं पशवस्त-
 ऽएतैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरेतेनान्नेनामुष्मिँल्लोके
 प्रत्यतिष्ठैस्तथैवैतद्यजमान ऽएतैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः

पशुभिरेतेनान्नेनामुष्मिँल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥ स स
 पराडिव रोहः । इयमु वै प्रतिष्ठा ते देवा ऽइमां
 प्रतिष्ठामभिप्रत्यायँस्तथैवैतद्यजमान ऽइमां प्रतिष्ठामभि-
 प्रत्यैति ॥ ९ ॥ यन्त्री राडित्यमुं लोकमरोहन् । यन्त्र्यसि
 यमनीत्यन्तरिक्षलोकं ध्रुवासि ध्रुवस्त्रीतीमं लोकमिषे
 त्वोर्जे त्वा रय्यै त्वा पोषायत्वेति चत्वारश्चतुष्पादाः
 पशवोऽन्नं पशवस्तु ऽएतैश्चतुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरेते-
 नान्नेनास्मिँल्लोके प्रत्यतिष्ठँस्तथैवैतद्यजमान ऽएतैश्च-
 तुर्भिश्चतुष्पादैः पशुभिरेतेनान्नेनास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठति
 ॥ १० ॥ अथातः संस्कृतिरेव । या ऽअमूरेकादशेष्टका-
 ऽउपदधाति योऽसौ प्रथमोऽनुवाकस्तदन्तरिक्षः स-
 ऽआत्मा तद्यत्ता ऽएकादश भवन्त्येकादशाक्षरा वै त्रिद्विप्-
 त्रैष्टुभमन्तरिक्षमथ या ऽउत्तराः षष्टिः स वायुः स
 प्रजापतिः सोऽग्निः स यजमानः ॥ ११ ॥ तद्याः पुरस्ता-
 दुपदधाति । शिरोऽस्य तास्ता दश भवन्ति दश वै प्राणाः
 प्राणा ऽउ वै शिरः पूर्वाद्ध ऽउपदधाति पुरस्ताद्धीदः शिरः
 ॥ १२ ॥ अथ या दक्षिणतः । यदूर्ध्वं मद्धयादवाचीनः
 शीर्ष्णस्तदस्य ता ऽअथ याः पश्चाद्यदूर्ध्वं प्रतिष्ठाया-
 ऽअवाचीनं मद्धयात्तदस्य ताः प्रतिष्ठैवोत्तरतः ॥ १३ ॥
 तद्याः सप्त पुरस्ताद्वालखिल्या ऽउपदधाति । य ऽएवेमे
 सप्त पुरस्तात्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति ता ऽअनन्तर्हिता-
 ऽएताब्भ्यो दशब्भ्य ऽउपदधात्यनन्तर्हिताँस्तच्छीर्ष्णः

प्राणान्दधाति ॥ १४ ॥ अथ याः सप्त पश्चात् । य-
ऽएवेमे सप्त पश्चात्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति ता ऽअन्त-
र्हिता ऽएताब्भ्यो द्वादशब्भ्य ऽउपधात्यनन्तर्हितास्तदा-
त्मनः प्राणान्दधाति स ऽएष वायुः प्रजापतिरस्मिंस्त्रै-
ष्टुभेऽन्तरिक्षे समन्तं पृथ्वीनस्तद्यत्तृतीयां चित्तिमुप-
दधाति वायुं चैव तदन्तरिक्षं च संस्कृत्योऽपधत्तेऽथ
लोकम्पृणे ऽउपधात्यस्याऽऽ स्रक्त्यां तयोरुपरि बन्धुः
पुरीषं निवपति तस्योपरि बन्धुः ॥ १५ ॥ (D)

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[चतुर्थ्यां चित्तौ स्तोमेष्टकोपधानम्]

चतुर्थीं चित्तिमुपदधाति । एतद्वै देवास्तृतीयां चित्तिं
चित्त्वा समारोहन्नन्तरिक्षं वै तृतीया चित्तिरन्तरिक्षमेव
तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् । चेतयद्धमिति
चित्तिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्नित ऽऊर्द्धमिच्छतेति ते
चेतयमाना ऽएतां चतुर्थीं चित्तिमपश्यन्त्यदूर्द्धमन्तरिक्षा-
दर्वाचीनं दिवस्तेषामेष लोकोऽद्भुव ऽइवाप्रतिष्ठित ऽइव
मनस्यासीत् ॥ २ ॥ ते ब्रह्माब्रुवन् । त्वामिहोपदधामहा-
ऽहुति किं मे ततो भविष्यतीति त्वमेव नः श्रेष्ठं

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. ३. ४; कठ०
सं० १७. ३ । कपि० सं० २९. २; मै० सं० ११. ८. ३; तै० सं० ४. ३. ६ ।

भविष्यसीति तथेति तेऽत्र ब्रह्मोपादधत तस्मादाहु-
 ब्रह्मैव देवानां श्रेष्ठमिति तदेतया वै चतुर्थ्या चित्येमे
 द्यावापृथिवी विष्टब्धे ब्रह्म वै चतुर्थी चितिस्तस्मादाहु-
 ब्रह्मणा द्यावापृथिवी विष्टब्धे ऽहुति स्तोमानुपदधाति
 प्राणा वै स्तोमाः प्राणा ऽउ वै ब्रह्म ब्रह्मैवैतदुपदधाति
 ॥ ३ ॥ यद्वेव स्तोमानुपदधाति । एतद्वै देवाः प्रजापति-
 मब्रुवँस्वामिहोपदधामहा ऽहुति तथेति स वै नाब्रवीत्किं
 मे ततो भविष्यतीति यदु ह किञ्च प्रजापतिर्देवेष्वीषे
 किमस्माकं ततो भविष्यतीत्येवोचुस्तस्मादु हैतद्यत्पिता
 पुत्रेष्विच्छते किमस्माकं ततो भविष्यतीत्येवाहुरथ यत्पुत्राः
 पितरि तथेत्येवाहैवः हि तदग्रे प्रजापतिश्च देवाश्च
 समवदन्त स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा-
 ऽउ वै प्रजापतिः प्रजापतिमेवैतदुपदधाति ॥ ४ ॥
 यद्वेव स्तोमानुपदधाति । ये वै ते प्राणा ऽऋषय ऽएतां
 चतुर्थी चितिमपश्यन्त्ये त ऽएतेन रसेनोपायँस्तु ऽएते
 तानेवैतदुपदधाति स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः
 प्राणा ऽउ वा ऋषय ऽऋषीनेवैतदुपदधाति ॥ ५ ॥
 यद्वेव स्तोमानुपदधाति । प्रजापतिं विश्वस्तं देवता-
 ऽआदाय व्युदक्रामँस्तस्य यदूद्धं मद्धयादवाचीनः शीर्ष्ण-
 स्तदस्य वायुरादायोत्क्रम्यातिष्ठदेवताश्च भूत्वा संवत्सर-
 रूपाणि च ॥ ६ ॥ तमब्रवीत् । उप मेहि प्रति म ऽएत-
 द्देहि येन मे त्वमुदक्रमीरिति किं मे ततो भविष्यतीति
 त्वदेवत्यमेव म ऽएतदात्मनो भविष्यतीति तथेति तद-

स्मिन्नेतद्वायुः प्रत्यदधात् ॥ ७ ॥ तद्या ऽएता ऽअष्टा-
दश प्रथमाः । एतदस्य तदात्मनस्तद्यदेता ऽअत्रोपद-
धाति यदेवास्यैता ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति
तस्मादेता ऽअत्रोपदधाति स्तोमानुपदधाति प्राणा वै
स्तोमाः प्राणा ऽउ वै वायुर्वायुमेवैतदुपदधाति ॥ ८ ॥
* स पुरस्तादुपदधाति । 'आशुस्त्रिवृदि'ति य ऽएव
त्रिवृत्स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाहाशुरित्येष हि
स्तोमानामाशिष्ठोऽथो वायुर्वा ऽआशुस्त्रिवृत्स ऽएषु त्रिषु
लोकेषु वर्तते तद्यत्तमाहाशुरित्येष हि सर्वेषां भूतानामा-
शिष्ठो वायुर्ह भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तदेव तद्द्रूपमुपदधाति
॥ ९ ॥ 'भान्तः पञ्चदश' ऽइति । य ऽएव पञ्चदश
स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह भान्त ऽइति वृज्रो वै
भान्तो वृज्रः पञ्चदशोऽथो चन्द्रमा वै भान्तः पञ्चदशः
† स पञ्चदशाहान्यापूर्व्यते पञ्चदशापक्षीयते तद्यत्तमाह
भान्त ऽइति भाति हि चन्द्रमाश्चन्द्रमा ह भूत्वा दक्षिण-
तस्तस्थौ तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ १० ॥ 'व्योमा
सप्तदश' ऽइति । य ऽएव सप्तदश स्तोमस्तं तदुपदधाति
तद्यत्तमाह व्योमेति प्रजापतिर्वै व्योमा प्रजापतिः
सप्तदशोऽथो संवत्सरो वाव व्योमा सप्तदशस्तस्य द्वादश
मासाः पञ्चत्तवस्तद्यत्तमाह व्योमेति व्योमा हि संव-

* का० श्रौ० सू० १७. १०. ६-१० ।

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ ।

(३) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ ।

† 'सु च पुर' इति 'ग-ज' पुस्तकयोः ।

त्सरः संवत्सरो ह भूत्वोत्तरतस्तस्थौ तदेव तद्द्रूपमुपदधाति
 ॥ ११ ॥ 'धरुण ऽएकविंश' ऽइति । य ऽएवैकविंश
 स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धरुण ऽइति प्रतिष्ठा
 वै धरुणः प्रतिष्ठैकविंशोऽथो ऽअसौ वाऽ आदित्यो
 धरुण ऽएकविंशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय-
 ऽइमे लोका ऽअसावेवादित्यो धरुण ऽएकविंशस्तद्यत्त-
 माह धरुण ऽइति यदा ह्येवैषोऽस्तमेत्यथेदः सर्वं ध्रियत-
 ऽआदित्यो ह भूत्वा पश्चात्तस्थौ तदेव तद्द्रूपमुपदधात्यथ
 संवत्सररूपाण्युपदधाति ॥ १२ ॥ [अर्धप्रपाठकः ५३ ॥] 'प्रतू-
 र्त्तिरेष्टादश' ऽइति । य ऽएवाष्टादश स्तोमस्तं तदुपधात्यथो
 संवत्सरो वाव प्रतूर्त्तिरेष्टादशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवः
 संवत्सरऽएव प्रतूर्त्तिरेष्टादशस्तद्यत्तमाह प्रतूर्त्तिरिति संव-
 त्सरो हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरिति तदेव तद्द्रूपमुपदधाति
 ॥ १३ ॥ 'तपो नवदश' ऽइति । य ऽएव नवदश स्तोमस्तं
 तदुपधात्यथो संवत्सरो वाव तपो नवदशस्तस्य द्वादश
 मासाः षडृतवः संवत्सरऽएव तपो नवदशस्तद्यत्तमाह
 तप ऽइति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि तपति तदेव
 तद्द्रूपमुपदधाति ॥ १४ ॥ 'अभीवर्त्तः सविंश' ऽइति ।
 य ऽएव सविंश स्तोमस्तं तदुपधात्यथो संवत्सरो वा-
 ऽअभीवर्त्तः सविंशस्तस्य द्वादशमासाः सप्तर्त्तवः संवत्सर-
 ऽएवाभीवर्त्तः सविंशस्तद्यत्तमाहाभीवर्त्त ऽइति संवत्सरो
 हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्त्तते तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ १५ ॥

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ ।

‘वृच्चो द्वाविंश’ ऽइति । य एव द्वाविंश स्तोमस्तं
तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव वृच्चो द्वाविंशस्तस्य द्वादश
मासाः सप्तर्त्तवो द्वे ऽअहोरात्रे संवत्सर एव वृच्चो
द्वाविंशस्तद्यत्तमाह वृच्च ऽइति संवत्सरो हि सर्वेषां
भूतानां वृच्चस्वितमस्तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ १६ ॥
‘सम्भरणस्त्रयोविंश’ ऽइति य एव त्रयोविंश
स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव सम्भरणस्त्रयो-
विंशस्तस्य त्रयोदश मासाः सप्तर्त्तवो द्वे ऽअहोरात्रे
संवत्सर एव सम्भरणस्त्रयोविंशस्तद्यत्तमाह सम्भरण-
ऽइति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि सम्भृतस्तदेव
तद्द्रूपमुपदधाति ॥ १७ ॥ ‘योनिश्चतुर्विंश’ ऽइति । य एव
चतुर्विंश स्तोमस्तं तदुपधात्यथो संवत्सरो वाव योनिश्च-
तुर्विंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्द्धमासास्तद्यत्तमाह योनिरिति
संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां योनिस्तदेव तद्द्रूपमुपदधाति
॥ १८ ॥ ‘गर्भाः पञ्चविंश’ ऽइति । य एव पञ्चविंश
स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव गर्भाः पञ्च-
विंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सर एव गर्भाः
पञ्चविंशस्तद्यत्तमाह गर्भा ऽइति संवत्सरो ह त्रयोदशो
मासो गर्भो भूत्वर्त्तुप्रविशति तदेव तद्द्रूपमुपदधाति
॥ १९ ॥ ‘ओजस्त्रिणव’ ऽइति । य एव त्रिणव स्तोमस्तं
तदुपदधाति तद्यत्तमाहौज ऽइति वृज्रो वा ऽओजो वृज्ज-

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ ।
(३) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ ।
(५) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ ।

स्त्रिणवोऽथो संवत्सरो वा ऽओजस्त्रिणवस्तस्य चतुर्विंश-
तिरर्द्धमासा द्वे ऽअहोरात्रे संवत्सर ऽएवौजस्त्रिणवस्तद्यत्त-
माहौज ऽइति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानामोजस्वितमस्त-
देव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ २० ॥ 'क्रतुरेकत्रिंश' ऽइति । य-
ऽएवैकत्रिंश स्तोमस्तं तदुपधात्यथो संवत्सरो वाव क्रतु-
रेकत्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः षडृतवः संवत्सर ऽएव
क्रतुरेकत्रिंशस्तद्यत्तमाह क्रतुरिति संवत्सरो हि सर्वाणि
भूतानि करोति तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ २१ ॥ 'प्रतिष्ठा
त्रयस्त्रिंश' ऽइति । य ऽएव त्रयस्त्रिंश स्तोमस्तं
तदुपदधाति तद्यत्तमाह प्रतिष्ठेति प्रतिष्ठा हि त्रयस्त्रिं-
शोऽथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विं-
शतिरर्द्धमासाः षडृतवो द्वे ऽअहोरात्रे संवत्सर ऽएव
प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्तद्यत्तमाह प्रतिष्ठेति संवत्सरो हि
सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ २२ ॥
'ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंश' ऽइति । य * ऽएव चतुस्त्रिं-
श स्तोमस्तं तदुपधात्यथो संवत्सरो वाव ब्रध्नस्य विष्टपं
चतुस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः सप्तर्त्तवो द्वे-
ऽअहोरात्रे संवत्सर ऽएव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशस्तद्य-
त्तमाह ब्रध्नस्य विष्टपमिति स्वाराज्यं द्वै ब्रध्नस्य विष्टपथं
स्वाराज्यं चतुस्त्रिंशस्तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ २३ ॥ 'नाकः
षट्त्रिंश' ऽइति । य ऽएव षट्त्रिंश स्तोमस्तं तदुप-
दधात्यथो संवत्सरो वाव नाकः षट्त्रिंशस्तस्य चतु-

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ ।

* 'ऽएते' इति 'ग' पुस्तके ।

(३) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ ।

विंशतिरर्द्धमासा द्वादश मासास्तद्यत्तमाह नाक ऽइति
 न हि तत्र गताय कस्मै च नाकं भवत्यथो संवत्सरो वाव
 नाकः संवत्सरः स्वर्गो लोकस्तदेव तद्द्रूपमुपदधाति ॥ २४ ॥
 'विवर्त्तोऽष्टाचत्वारिंश' ऽइति । य ऽएवाष्टाचत्वारिंश
 स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव विवर्त्तोऽष्टाच-
 त्वारिंशस्तस्य षड्विंशतिरर्द्धमासास्त्रयोदश मासाः
 सप्तर्त्तवो द्वे ऽअहोरात्रे तद्यत्तमाह विवर्त्त ऽइति संवत्स-
 राद्धि सर्वाणि भूतानि विवर्त्तन्ते तदेव तद्द्रूपमुपदधाति
 ॥ २५ ॥ 'धर्त्रं चतुष्टोम' ऽइति । य ऽएव चतुष्टोम
 स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धर्त्रमिति प्रतिष्ठा वै
 धर्त्रं प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वाव धर्त्रं चतुष्टोमः स-
 ऽआभिश्चतसृभिर्दिग्भिः स्तुते तद्यत्तमाह धर्त्रमिति
 प्रतिष्ठा वै धर्त्रं वायुरु सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेव
 तद्द्रूपमुपदधाति स वै वायुमेव प्रथममुपदधाति वायु-
 मुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि भूतान्युभयतः परि-
 गृह्णाति ॥ २६ ॥ ता वा ऽएताः । अष्टादशेष्टका ऽउप-
 दधाति । तौ द्वौ त्रिवृतौ प्राणो वै त्रिवृद्वायुरु प्राणो
 वायुरेषा चितिः ॥ २७ ॥ षड्वेवाष्टादश । अष्टादशो वै
 संवत्सरो द्वादश मासाः पञ्चऽर्त्तवः संवत्सर ऽएव
 प्रजापतिरष्टादशः प्रजापतिरग्निर्व्यावानग्निर्व्यावत्यस्य मात्रा
 तावत्तत्कृत्वोपदधाति ॥ २८ ॥ (A)

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० २३ ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. ४. १; कठ०
 सं० १७. ४; कपि० सं० २९. ३; मै० सं० ११. ८. ४; तै० सं० ४. ३. ।

[चतुर्थ्यां चितौ स्पृतेष्टकोपधानम्]

अथ स्पृत ऽउपदधाति । एतद्वै प्रजापतिरेतस्मि-
न्नात्मनः प्रतिहिते सर्वाणि भूतानि गर्भ्यभवत्ताद्वयस्य
गर्भं ऽएव सन्ति पाप्मा मृत्युरगृह्णात् ॥ १ ॥ स देवा-
नब्रवीत् । युष्माभिः सहेमानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो
मृत्यो स्पृणवानीति किं नस्ततो भविष्यतीति वृणीद्व-
मित्यब्रवीत्तं भागो नोऽस्त्वित्येकेऽब्रुवन्नाधिपत्यं नोऽस्त्व-
ित्येके स भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि
भूतानि पाप्मनो मृत्योरस्पृणोद्यदुस्पृणोत्तस्मात्स्पृतस्तथैवै-
तद्यजमानो भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि
भूतानि पाप्मनो मृत्यो स्पृणोति तस्मादु सर्वास्वेव
स्पृतः स्पृतमित्यनुवर्त्तते ॥ २ ॥ 'अग्नेर्भागोऽसि * ।
दीक्षाया ऽआधिपत्यमि'ति वाग्वै दीक्षामये भागं कृत्वा
वाच ऽआधिपत्यमकरोद् 'ब्रह्म स्पृतं त्रिवृत्स्तोम' ऽइति
ब्रह्म प्रजानां त्रिवृता स्तोमेन पाप्मना मृत्योरस्पृणोत्
॥ ३ ॥ 'इन्द्रस्य भागोऽसि । विष्णोराधिपत्यमि'तीन्द्राय
भागं कृत्वा विष्णव ऽआधिपत्यमकरोत्क्षत्रं स्पृतं
पञ्चदश स्तोम' ऽइति क्षत्रं प्रजानां पञ्चदशेन स्तोमेन
पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ४ ॥ 'नृचक्षसां भागोऽसि ।
धातुराधिपत्यमि'ति देवा वै नृचक्षसो देवेभ्यो भागं

* का० श्रौ० सू० १७. १०. ११-१५ ।

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० २४ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० २४ ।
(३) शु० य० सं० अ० १४ क० २४ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० २४ ।
(५) शु० य० सं० अ० १४ क० २४ ।

कृत्वा धात्र ऽआधिपत्यमकरो'जनित्रं स्पृतः सप्तदश
 स्तोम' ऽइति विड् वै जनित्रं विशं प्रजानां सप्तदशेन
 स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ५ ॥ 'मित्रस्य भागोऽसि ।
 ब्रुणस्याधिपत्यमि'ति प्राणो वै मित्रोऽपानो ब्रुणः
 प्राणाय भागं कृत्वा पानायाधिपत्यमकरो'दिवो वृष्टिर्वात
 स्पृत ऽएकविंश स्तोम' ऽइति वृष्टि च वातं च प्रजा-
 नामेकविंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ६ ॥
 † 'वसूनां भागोऽसि । रुद्राणामाधिपत्यमि'ति वसुभ्यो
 भागं कृत्वा रुद्रेभ्य ऽआधिपत्यमकरो'चतुष्पात्स्पृतं
 चतुर्विंश स्तोम' ऽइति चतुष्पात्प्रजानां चतुर्विंशेन
 स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ७ ॥ 'आदित्यानां
 भागोऽसि । मरुतामाधिपत्यमि'त्यादित्येभ्यो भागं कृत्वा
 मरुद्भ्य ऽआधिपत्यमकरो'द्वर्भा स्पृताः पञ्चविंश स्तोम'
 ऽइति गर्भाप्रजानां पञ्चविंशेन स्तोमेन पाप्मनो
 मृत्योरस्पृणोत् ॥ ८ ॥ 'अदित्यै भागोऽसि । पूष्ण ऽआधि-
 पत्यमि'तीयं वा ऽअदितिरस्यै भागं कृत्वा पूष्ण ऽआधि-
 पत्यमकरो'द्वोज स्पृतं त्रिणव स्तोम' ऽइत्योजः प्रजानां
 त्रिणवेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ९ ॥
 'देवस्य सवितुर्भागोऽसि । बृहस्पतेराधिपत्यमि'ति देवाय

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० २४ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० २४ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १४ क० २५ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० २५ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १४ क० २५ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० २५ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १४ क० २५ । (८) शु० य० सं० अ० १४ क० २५ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १४ क० २५ । (१०) शु० य० सं० अ० १४ क० २६ ।

सवित्रे भागं कृत्वा बृहस्पतय ऽआधिपत्यमकरोत्स-
मीचीर्दिश स्पृताश्चतुष्टोम स्तोम' ऽइति सर्वा दिशः
प्रजानां चतुष्टोमेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ १० ॥
'यवानां भागोऽसि । अयवानामाधिपत्यमि'ति पूर्वपक्षा वै
यवा ऽअपरपक्षा ऽअयवास्ते हीदः सर्वं व्युवते चायुवते च
पूर्वपक्षेभ्यो भागं कृत्वापरपक्षेभ्य ऽआधिपत्यमकरोत्प्रजा
स्पृताश्चतुश्चत्वारिंश स्तोम' ऽइति सर्वाः प्रजाश्चतु-
श्चत्वारिंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणोत् ॥ ११ ॥
'ऋभूणां भागोऽसि । विश्रवेषां देवानामाधिपत्यमि'-
त्यृभुभ्यो भागं कृत्वा विश्रवेभ्यो देवेभ्य ऽआधि-
पत्यमकरोद्भूतं स्पृतं त्रयस्त्रिंश स्तोम' ऽइति सर्वाणि
भूतानि त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन पाप्मनो मृत्योरस्पृणो
त्तथैवैतद्यजमानः सर्वाणि भूतानि त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन
पाप्मनो मृत्यो स्पृणोति ॥ १२ ॥ ता वा ऽएताः । दशे-
ष्टका ऽउपदधाति दशाक्षरा विराड्विराडग्निर्द्दश दिशो
दिशोऽग्निर्द्दश प्राणाः प्राणा ऽअग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य
मात्रा तावतैव तदेतानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्यो
स्पृणोति ॥ १३ ॥ अथर्त्तव्ये ऽउपदधाति * । ऋतव-
ऽएते षट्त्तव्ये ऽऋतुनेवैतदुपदधाति 'सहश्च सहस्यश्च
हैमन्तिकावृतू ऽइति नामनी ऽएनयोरेते नामभ्यामेवैने-

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० २६ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० २६ ।

(३) शु० य० सं० अ० १४ क० २६ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० २६ ।

(५) शु० य० सं० अ० १४ क० २७ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० २७ ।

* का० श्रौ० सू० १७. १०. १६ ।

ऽएतदुपदधाति द्वे ऽदृष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः
सकृत्सादयत्येकं तदृतुं करोति ॥ १४ ॥ तद्यदेते ऽअत्रो-
पदधाति । संवत्सर ऽएषोऽग्निरिम ऽउ लोकाः संवत्सर-
स्तस्य षडूर्द्ध्वमन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तदस्यैषा चतुर्थी
चित्तिस्तद्वस्य हेमन्त ऽऋतुस्तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति
यदेवास्यैते ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेते-
ऽअत्रोपदधाति ॥ १५ ॥ षड्वैते ऽअत्रोपदधाति । प्रजाप-
तिरेषोऽग्निः संवत्सर ऽउ प्रजापतिस्तस्य षडूर्द्ध्व मध्याद-
वाचीनः शीर्ष्णस्तदस्यैषा चतुर्थी चित्तिस्तद्वस्य हेमन्त-
ऽऋतुस्तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैते ऽआत्मनस्तद-
स्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेते ऽअत्रोपदधाति ॥ १६ ॥ (B)

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[चतुर्थ्यां चितौ सृष्टीष्टकोपधानम्]

अथ † सृष्टीरुपदधाति । एतद्वै प्रजापतिः सर्वाणि
भूतानि पाप्मनो मृत्योर्मुक्त्वा कामयत प्रजाः सृजेय
प्रजायेयेति ॥ १ ॥ स प्राणानब्रवीत् । युष्माभिः सहेमाः
प्रजाः प्रजनयानीति ते वै केन स्तोष्यामह ऽद्विती-
मया चैव युष्माभिश्चेति तथेति ते प्राणैश्चैव प्रजापतिना
चास्तुवत यदु ह किञ्च देवाः कुर्वते स्तोमेनैव तत्कुर्वते

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. ४. २; कठ०
१७. ४; कपि० २९. ३; मै० सं० ११. ८. ५; तै० सं० ४. ३. ९ ।

† का० श्रौ० सू० १७. १०. १७ ।

यज्ञो वै स्तोमो यजेनैव तत्कुर्वते तस्मादु सर्वास्वेवास्तुव-
तास्तुवतेत्यनुवर्त्तते ॥ २ ॥ 'एकयास्तुवतेति' । वाग्वा-
ऽएका वाचैव तदस्तुवत 'प्रजाऽअधीयन्ते'ति प्रजा-
ऽअत्राधीयन्त 'प्रजापतिरधिपतिरासीद्'िति प्रजापतिरत्रा-
धिपतिरासीत् ॥ ३ ॥ 'तिसृभिरस्तुवतेति' । त्रयो वै
प्राणाः प्राणऽउदानो व्यानस्तैरेव तदस्तुवत 'ब्रह्मा-
सृज्यते'ति ब्रह्मात्रासृज्यत 'ब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासीद्'िति
ब्रह्मणस्पतिरत्राधिपतिरासीत् ॥ ४ ॥ 'पञ्चभिरस्तुवतेति' ।
यऽएवेमे मनः पञ्चमाः प्राणास्तैरेव तदस्तुवत
'भूतान्यसृज्यन्ते'ति भूतान्यत्रासृज्यन्त 'भूतानां पतिर-
धिपतिरासीद्'िति भूतानां पतिरत्राधिपतिरासीत् ॥ ५ ॥
'सप्तभिरस्तुवतेति' । यऽएवेमे सप्त शीर्षन्प्राणास्तैरेव
तदस्तुवत 'सप्त ऋषयोऽसृज्यन्ते'ति सप्तर्षयोऽत्रासृ-
ज्यन्त 'धाताधिपतिरासीद्'िति धातात्राधिपतिरासीत् ॥ ६ ॥
'नवभिरस्तुवतेति' । नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ
द्वौ तैरेव तदस्तुवत 'पितरोऽसृज्यन्ते'ति पितरोऽत्रासृज्य-
'न्तादितिरधिपत्यासीद्'ित्यदितिरत्राधिपत्यासीत् ॥ ७ ॥ *

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० २८ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० २८ ।
(३) शु० य० सं० अ० १४ क० २८ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० २८ ।
(५) शु० य० सं० अ० १४ क० २८ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० २८ ।
(७) शु० य० सं० अ० १४ क० २८ । (८) शु० य० सं० अ० १४ क० २८ ।
(९) शु० य० सं० अ० १४ क० २८ । (१०) शु० य० सं० अ० १४ क० २८ ।
(११) शु० य० सं० अ० १५ क० २८ । (१२) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।
(१३) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ । (१४) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।
(१५) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।

* अत्र शतम् ४५०० ॥

‘एकादशभिरस्तुवते’ति । दश प्राणा ऽआत्मैकादशस्तेनैव
तदस्तुवत ऽऋतवोऽसृज्यन्ते’रथृतवोऽत्रासृज्यन्तार्त्तवा-
ऽअधिपतय ऽआसन्नि’त्यार्त्तवा ऽअत्राधिपतय ऽआसन्
॥ ८ ॥ ‘त्रयोदशभिरस्तुवते’ति । दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे
ऽआत्मा त्रयोदशस्तेनैव तदस्तुवत ‘मासा ऽअसृज्यन्ते’ति
मासा ऽअत्रासृज्यन्त ‘संबत्सरोऽधिपतिरासीदिति’ संब-
त्सरोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ ९ ॥ ‘पञ्चदशभिरस्तुवते’ति ।
दश हस्त्या ऽअङ्गुलयश्चत्वारि दोर्बाहवाणि यदूर्ध्वं नाभे-
स्तत्पञ्चदशं तेनैव तदस्तुवत ‘क्षत्रमसृज्यते’ति क्षत्रमत्रा-
सृज्यतेन्द्रोऽधिपतिरासीदिति’तीन्द्रोऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १० ॥
‘सप्तदशभिरस्तुवते’ति । दश पाद्या ऽअङ्गुलयश्चत्वार्यूर्ध्व-
वर्ष्ठीवानि द्वे प्रतिष्ठे यदुवाङ्नाभेस्तत्सप्तदशं तेनैव तदस्तु-
वत ‘ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्ते’ति ग्राम्याः पशवोऽत्रासृ-
ज्यन्त ‘बृहस्पतिरधिपतिरासीदिति’ बृहस्पतिरत्राधिपति-
रासीत् ॥ ११ ॥ ‘नवदशभिरस्तुवते’ति । दश हस्त्या-
ऽअङ्गुलयो नव प्राणास्तैरेव तदस्तुवत ‘शूद्राव्यावसृज्येता-
मिति’ शूद्राव्यावत्रासृज्येतामहोरात्रे ऽअधिपत्नी ऽआस्ता-

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।
(३) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।
(५) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।
(७) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ । (८) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।
(९) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ । (१०) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।
(११) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ । (१२) शु० य० सं० अ० १४ क० २९ ।
(१३) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० । (१४) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० ।
(१५) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० ।

मि॑त्यहोरात्रे ऽअत्राधिपत्नी ऽआस्ताम् ॥ १२ ॥ 'ए॒कवि॑ः
 शत्यास्तुवते॑ति । द॒श ह॒स्त्या ऽअङ्गु॒लयो द॒श पा॒द्या-
 ऽआ॒त्मैक॑वि॒ःशस्ते॑नैव त॒दस्तु॑वतै॒कश॑फाः प॒शवो॑ऽसृज्य-
 न्ते॑त्ये॒कश॑फाः प॒शवो॑ऽत्रासृज्यन्त 'व॒रुणो॑ऽधि॒पति॑रासी॒दि॑ति
 व॒रुणो॑ऽत्राधिपतिरासीत् ॥ १३ ॥ 'त्रयो॑वि॒ःशत्या॑स्तुव-
 ते॑ति । द॒श ह॒स्त्या ऽअङ्गु॒लयो द॒श पा॒द्या द्वे प्र॑तिष्ठे-
 ऽआ॒त्मा त्रयो॑वि॒ःशस्ते॑नैव त॒दस्तु॑वत 'भु॒द्वाः प॒शवो॑ऽसृ-
 ज्यन्ते॑ति भु॒द्वाः प॒शवो॑ऽत्रासृज्यन्त 'पू॒षाधि॑पतिरासी-
 दि॑ति पू॒षात्रा॑धिपतिरासीत् ॥ १४ ॥ 'प॒ञ्चवि॑ःशत्यास्तुव-
 ते॑ति । द॒श ह॒स्त्या ऽअङ्गु॒लयो द॒श पा॒द्याश्च॑त्वार्य॒ङ्गानि॑-
 ऽआ॒त्मा प॒ञ्चवि॑ःशस्ते॑नैव त॒दस्तु॑वतार॒ण्यः प॒शवो॑ऽसृज्य-
 न्ते॑त्यार॒ण्यः प॒शवो॑ऽत्रासृज्यन्त 'वा॒युरधि॑पतिरासी॒दि॑ति
 वा॒युरत्रा॑धिपतिरासीत् ॥ १५ ॥ 'स॒प्तवि॑ःशत्यास्तुव-
 ते॑ति । द॒श ह॒स्त्या ऽअङ्गु॒लयो द॒श पा॒द्याश्च॑त्वार्य॒ङ्गानि॑ द्वे
 प्र॑तिष्ठे ऽआ॒त्मा स॒प्तवि॑ःशस्ते॑नैव त॒दस्तु॑वत 'द्या॒वापृ॑-
 थि॒वी ऋ॒यैता॑मि॒ति द्या॒वापृ॑थि॒वी ऽअत्र॑ ऋ॒यैतां वृ॑स॒वो
 रु॒द्वा ऽआ॒दि॒त्या ऽअनु॑व्यायन्ति॑ति वृ॒सवो॑ रु॒द्वा ऽआ॒दि॒त्या-
 ऽअ॒त्रानु॑व्यायँस्त॒ ए॒वाधि॑पतय ऽआसन्ति॑ति त॒ ऽउ-

- (१) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० ।
 (३) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० । (४) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० ।
 (५) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० ।
 (७) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० । (८) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० ।
 (९) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० । (१०) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० ।
 (११) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० । (१२) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० ।
 (१३) शु० य० सं० अ० १४ क० ३० ।

ऽएवात्राधिपतय ऽआसन् ॥ १६ ॥ 'नवविंशत्यास्तुव-
ते'ति । दुश हस्त्या ऽअङ्गुलयो दुश पाद्या नव प्राणा-
स्तैरेव तदस्तुवत 'वनस्पतयोऽसृज्यन्ते'ति वनस्पतयो-
ऽत्रासृज्यन्त 'सोमोऽधिपतिरासीद्'ति सोमोऽत्राधिपति-
रासीत् ॥ १७ ॥ 'एकत्रिंशतास्तुवते'ति । दुश हस्त्या-
ऽअङ्गुलयो दुश पाद्या दुश प्राणा ऽआत्मैकत्रिंशस्ते-
नैव तदस्तुवत 'प्रजा ऽअसृज्यन्ते'ति प्रजा ऽअत्रासृज्यन्त
'यवाश्चायवाश्चाधिपतय ऽआसन्'ति पूर्वपक्षापरपक्षा-
ऽएवात्राधिपतय ऽआसन् ॥ १८ ॥ 'त्रयस्त्रिंशतास्तुव-
ते'ति । दुश हस्त्या ऽअङ्गुलयो दुश पाद्या दुश प्राणा
द्वे प्रतिष्ठे ऽआत्मा त्रयस्त्रिंशस्तेनैव तदस्तुवत 'भूता-
र्ह्यशाम्भ्यन्निति' सर्वाणि भूताऽयत्राशाम्भ्य'न्प्रजापतिः
परमेष्ठ्यधिपतिरासीद्'ति प्रजापतिः परमेष्ठ्यत्राधि-
पतिरासीत् ॥ १९ ॥ ता वा ऽएताः । सप्तदशेष्टका-
ऽउपदधाति सप्तदशो वै संवत्सरे प्रजापतिः स प्रज-
नयिता तदेतेन वै सप्तदशेन संवत्सरेण प्रजापतिना
प्रजनयित्रैताः प्रजाः प्राजनयद्यत्प्राजनयदसृजत तद्य-
दसृजत तस्मात्सृष्टयस्ताः सृष्ट्वात्मव्यापादयत तथैवैतद्य-
जमान ऽएतेन सप्तदशेन संवत्सरेण प्रजापतिना प्रजन-

(१) शु० य० सं० अ० १४ क० ३१ । (२) शु० य० सं० अ० १४ क० ३१ ।

(३) शु० य० सं० अ० १४ क० ३१ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ३१ ।

(५) शु० य० सं० अ० १४ क० ३१ । (६) शु० य० सं० अ० १४ क० ३१ ।

(७) शु० य० सं० अ० १४ क० ३१ । (८) शु० य० सं० अ० १४ क० ३१ ।

(९) शु० य० सं० अ० १४ क० ३१ ।

यित्रैताः प्रजाः प्रजनयति ताः सृष्ट्वात्मन्प्रपादयते रेतः-
सिचोर्वेलया पृष्ट्यो वै रेतःसिचौ मज्ज्यमु पृष्ट्यो मज्ज्यत-
ऽएवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति सर्वत ऽउपदधाति
सर्वत ऽएवास्मिन्नेताः प्रजाः प्रपादयति ॥ २० ॥ (C)

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०५ ॥

— ❁ —

[स्तोमचित्यर्थवादः]

अथातोऽन्वावृतम् । त्रिवृद्धतीं पुरस्तादुपदधात्येक-
विंशवतीं पश्चात्पञ्चदशवतीं दक्षिणतः सप्तदशवती-
मुत्तरतः ॥ १ ॥ एतद्वै प्रजापतिम् । त्रिवृद्धत्यामुपहितायां
पञ्चदशवत्यां मृत्युरसीददिमामत ऽउपधास्यते तमत्र
ग्रहीष्यामीति तं प्रापश्यत्तं प्रख्याय परिक्रम्यैकविंशवती
मुपाधत्तैकविंशवतीं मृत्युरागच्छत्पञ्चदशवतीमुपाधत्त
पञ्चदशवतीं मृत्युरागच्छत्सप्तदशवतीमुपाधत्त सोऽत्रैव
मृत्युं न्यकरोदुत्रामोहयत्तथैवैतद्यजमानोऽत्रैव सर्वान्पा-
प्मनो निकरोत्यत्र मोहयति ॥ २ ॥ अथोत्तराः । त्रिवृ-
द्धत्यामेव त्रिवृद्धतीमनूपदधात्येकविंशवत्यामेकविंशवतीं
पञ्चदशवत्यां सप्तदशवतीं सप्तदशवत्यां पञ्चदशवतीं

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. ४. ३; कठ०
सं० १५. ५; कपि० सं० २६. ४; मै० सं० ११. ८. ६; तै० सं० ४. ३. १० ।

ता यदेवं व्यतिहारमुपदधाति तस्मादक्षय्या स्तोमीया-
 ऽअथो यदेते स्तोमा ऽअतोऽन्यथानुपूर्वं तस्माद्वेवाक्ष-
 यास्तोमीया ऽअथो ऽएवं देवा ऽउपादधतेतरथासुरास्ततो
 देवा ऽअभवन्परासुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन्भू-
 तव्यो भवति य ऽएवं वेद ॥ ३ ॥ स ऽएष पशुर्व्यदग्निः ।
 सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्य त्रिवृद्धत्यावेव शिरस्ते
 यत्रिवृद्धत्यौ भवतस्त्रिवृद्धि शिरो द्वे भवतो द्विकपालः
 हि शिरः पूर्वार्द्धे ऽउपदधाति पुरस्ताद्धीदः शिरः ॥ ४ ॥
 प्रतिष्ठैकविंशत्यौ । ते यदेकविंशत्यौ भवतः
 प्रतिष्ठौ ह्येकविंशो द्वे भवतो द्वन्द्वः हि प्रतिष्ठौ पश्चा-
 दुपदधाति पश्चाद्धीयं प्रतिष्ठौ ॥ ५ ॥ बाहू पञ्चदशत्यौ ।
 ते यत्पञ्चदशत्यौ भवतः पञ्चदशौ हि बाहू द्वे भवतो
 द्वौ हीमौ बाहू पार्श्वतः ऽउपदधाति पार्श्वतो हीमौ बाहू
 ॥ ६ ॥ अन्नः सप्तदशत्यौ । ते यत्सप्तदशत्यौ भवतः
 सप्तदशं ह्यन्नं द्वे भवतो द्व्यक्षरं ह्यन्नं ते ऽअनन्तर्हिते
 पञ्चदशवतीभ्यामुपदधात्यनन्तर्हितं तद्बाहुभ्यामन्नं
 दधाति बाह्वे पञ्चदशत्यौ भवतोऽन्तरे सप्तदशत्यौ
 बाहुभ्यां तदुभयतोऽन्नं परिगृह्णाति ॥ ७ ॥ अथ या मध्य-
 ऽउपदधाति । स ऽआत्मा ता रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति
 पृष्ठयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्ठयो मध्यतो ह्ययमात्मा
 सर्वतः ऽउपदधाति सर्वतो ह्ययमात्माथ यदतोऽन्यदति-
 रिक्तं तद्यद्वै देवानामतिरिक्तं छन्दांसि तानि तद्यानि
 तानि छन्दांसि पशवस्ते तद्ये ते पशवः पुण्यस्ता

लक्ष्म्यस्तद्यास्ताः पुण्यया लक्ष्म्योऽसौ स ऽआदित्यः स-
 ऽआसामेष दक्षिणतः ॥ ८ ॥ ता हैकेऽनन्तर्हिताः । त्रिवृद्धती-
 ष्यामुपदधाति जिह्वा हनू ऽइति वदन्तो याश्चतुर्दश ते
 हनू याः षट् सा जिह्वेति न तथा कुर्ष्यादिति ते रेचयन्ति
 यथा पूर्वयोर्हन्वोरुपरे हनू ऽअनूपदक्ष्याद्यथा पूर्वस्यां जिह्वा-
 यामपरां जिह्वामनूपदक्ष्यात्तादृक्तयत्राहैव शिरस्तदेव हनू
 तज्जिह्वा ॥ ९ ॥ अस्मिन्नु हैकेऽवान्तरदेश ऽउपदधाति ।
 असौ वा ऽआदित्य ऽएता ऽअमुं तदादित्यमेतस्यां दिशि
 दध्म ऽइति न तथा कुर्ष्यादन्यानि वाव तानि कर्माणि
 यैरेतमत्र दधाति ॥ १० ॥ दक्षिणत ऽउ हैक ऽउपदधाति ।
 तदेताः पुण्यया लक्ष्मीर्दक्षिणतो दध्मह ऽइति तस्मा-
 द्यस्य दक्षिणतो लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीक ऽइत्या-
 चक्षत ऽउत्तरतस्त्रिया ऽउत्तरत ऽआयतना हि स्त्री तत्त-
 त्कृतमेव पुरस्तात्वेवैना ऽउपदक्ष्याद्यत्राहैव शिरस्तदेव हनू
 तज्जिह्वाऽथैताः पुण्यया लक्ष्मीर्मुखतो धत्ते तस्माद्यस्य
 मुखे लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीक ऽइत्याचक्षते ॥ ११ ॥
 सैषा ब्रह्मचितिः । यद् ब्रह्मोपादधत तस्माद् ब्रह्मचितिः
 सा प्रजापतिचितिर्ष्वत्प्रजापतिमुपादधत तस्मात्प्रजा-
 पतिचितिः सर्षिचितिर्ष्वदृषीनुपादधत तस्मादृषिचितिः
 सा वायुचितिर्ष्वद्वायुमुपादधत तस्माद्वायुचितिः सा
 स्तोमचितिर्ष्वस्तोमानुपादधत तस्मात्स्तोमचितिः सा
 प्राणचितिर्ष्वत्प्राणानुपादधत तस्मात्प्राणचितिरतो यतम-
 देव कतमच्च विद्यात्तेन हैवास्यैषार्षेयवती बन्धुमती चितिर्भ-

वत्त्यथ लोकम्पृणे ऽउपदधात्यस्याऽऽ स्रक्त्यां तयोरुपरि
बन्धुः पुरीषं निवपति तस्योपरि बन्धुः ॥ १२ ॥ (D)

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[पञ्चम्यां चितावसपत्नेष्टकोपधानम्]

पञ्चमीं चितिमुपदधाति । एतद्वै देवाश्चतुर्थीं चितिं
चित्वा समारोहश्यदूर्द्धमन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तदेव
तत्संस्कृत्य समारोहन् ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् । चेतयद्धमिति
चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्नित ऽऊर्द्धमिच्छतेति ते
चेतयमाना दिवमेव विराजं पञ्चमीं चितिमपश्यँस्तेऽभ्य-
ऽएष लोको*ऽच्छदयत् ॥ २ ॥ तेऽकामयन्त । असपत्नमिमं
लोकमनुपबाधं कुर्वीमहीति तेऽब्रुवन्नप तज्जानीत यथेमं
लोकमसपत्नमनुपबाधं कर्वामहा ऽइति तेऽब्रुवँश्चेतयद्ध-
मिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्तदिच्छत यथेमं लोक-
मसपत्नमनुपबाधं कर्वामहा ऽइति ॥ ३ ॥ ते चेतयमानाः ।
एता ऽदृष्टका ऽअपश्यन्नसपत्नास्ता ऽउपादधत ताभिरेतं
लोकमसपत्नमनुपबाधमकुर्वत तद्यदेताभिरेतं लोकमस-
पत्नमनुपबाधमकुर्वत तस्मादेता ऽअसपत्नास्तथैवैतद्य-
जमानो यदेता ऽउपदधात्येतमेवैतल्लोकमसपत्नमनुपबाधं
कुरुते सर्वत ऽउपदधाति सर्वत ऽएवैतदेतं लोकमसपत्न-

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. ४. ४ ।

* 'ऽच्छन्दयत्' इति 'ग-ज' पुस्तकयोः ।

मनुपबाधं कुरुते परार्द्धं ऽउपदधाति सर्वमेवैतदेतं लोक-
मसपत्नमनुपबाधं कुरुते ॥ ४ ॥ अथ विराज ऽउप-
दधाति । एषा वै सा विराज्यां तद्देवा विराजं पञ्चमीं
चितिमपश्यँस्ता दश-दशोपदधाति दशाक्षरा विराद्वि-
राडेषा चितिः सर्वत ऽउपदधाति यो वा ऽएकस्यां
दिशि विराजति न वै स विराजति यो वाव सर्वासु
दिक्षु विराजति स ऽएव विराजति ॥ ५ ॥ यद्वे-
वैता * ऽअसपत्ना ऽउपदधाति । एतद्वै प्रजा-
पतिमेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वतः पाप्मानोपाय-
तत स ऽएता ऽदृष्टका ऽअपश्यदसपत्नास्ता ऽउपाधत्त
ताभिस्तं पाप्मानमपाहत पाप्मा वै सपत्नस्तद्यदेता-
भिः पाप्मानः सपत्नमपाहत तस्मादेता ऽअस-
पत्नाः ॥ ६ ॥ तद्वा ऽएतत्क्रियते । यद्देवा ऽअकुर्वन्निदं
न्विमः स पाप्मा नोपयतते यत्वेतत्करोति यद्देवा-
ऽअकुर्वन्तत्करवाणीत्यथो य ऽएव पाप्मा यः सपत्नस्त-
मेताभिरुपहते तद्यदेताभिः पाप्मानः सपत्नमपहते
तस्मादेता ऽअसपत्नाः सर्वत ऽउपदधाति सर्वत ऽएवै-
तत्पाप्मानः सपत्नमपहते परार्द्धं ऽउपदधाति सर्वस्मा-
देवैतदात्मनः पाप्मानः सपत्नमपहते ॥ ७ ॥ स पुरस्ता-
दुपदधाति । 'अग्ने जाताऽप्रणुदा नः सपत्नानि'ति यथैव
यजुस्तथा बन्धुरथ पश्चात्सहसा जातान्प्रणुदा नः
सपत्नानि'ति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ८ ॥ सा या

* का० श्रौ० सू० १०. ११. १-३ ।

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० १ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० २ ।

पुरस्तादग्निः सा । या पश्चादग्निः साग्निनैव तत्पुरस्ता-
त्पाप्मानमपाहताग्निना पश्चात्तथैवैतद्यजमानोऽग्निनैव पुर-
स्तात्पाप्मानमपहतेऽग्निना पश्चात् ॥ ९ ॥ अथ दक्षि-
णतः । 'षोडशी स्तोमोऽञ्जो द्विणमि'त्येकादशाक्षरा
वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभमन्तरिक्षं चतस्रो दिश एष एव
वृज्जः पश्चदशस्तस्यासावेवादित्यः षोडशी वृज्जस्य भर्ता
स एतेन पश्चदशेन वृज्जेणैतया त्रिष्टुभा दक्षिणतः
पाप्मानमपाहत तथैवैतद्यजमान एतेन पश्चदशेन वृज्जे-
णैतया त्रिष्टुभा दक्षिणतः पाप्मानमपहते ॥ १० ॥
अथोत्तरतः । 'चतुश्चत्वारिंश स्तोमो वृज्जो द्विण-
मि'ति चतुश्चत्वारिंशदक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभो वृज्जः
स एतेन चतुश्चत्वारिंशेन वृज्जेणैतया त्रिष्टुभोत्तरतः
पाप्मानमपाहत तथैवैतद्यजमान एतेन चतुश्चत्वारिंशेन
वृज्जेणैतया त्रिष्टुभोत्तरतः पाप्मानमपहते ॥ ११ ॥ अथ
मध्ये । 'अग्नेः पुरीषमसी'ति ब्रह्म वै चतुर्थी चितिरग्निरु वै
ब्रह्म तस्या एतत्पुरीषमिव यत्पञ्च'म्यप्सो नामे'ति तस्यो-
क्तो बन्धुः ॥ १२ ॥ तां प्राचीं तिरश्चीमुपदधाति । एतद्धै-
तया प्रजापतिः पाप्मानो मूलमवृश्चत्तथैवैनयायमेतत्पा-
प्मानो मूलं वृश्चति दक्षिणतो दक्षिणत उद्यामो हि
वृज्जोऽन्तरेण दक्षिणां दिश्यामुद्यामाय ह तमवकाशं करोति
॥ १३ ॥ सा या पुरस्तात्प्राणः सा । या पश्चादपानः

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० ३ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ३ ।
(३) शु० य० सं० अ० १५ क० ३ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० ३ ।

सा प्राणेनैव तत्पुरस्तात्पाप्मानमपाहतापानेन पश्चात्त-
थैवैतद्यजमानः प्राणेनैव पुरस्तात्पाप्मानमपहतेऽपानेन
पश्चात् ॥ १४ ॥ अथ येऽअभितः । तौ बाहू स योऽ-
स्याभितः पाप्मासीद् बाहुभ्यां तमपाहत तथैवैतद्यज-
मानो योऽस्याभितः पाप्मा भवति बाहुभ्यामेव तम-
पहते ॥ १५ ॥ अन्नं पुरीषवती । स योऽस्योपरिष्ठात्पा-
प्मासीदुन्नेन तमपाहत तथैवैतद्यजमानो योऽस्योपरिष्ठा-
त्पाप्मा भवत्युन्नेनैव तमपहते ॥ १६ ॥ स यद्ध वा-
ऽएवंवित्प्राणिति । योऽस्य पुरस्तात्पाप्मा भवति तं तेना-
पहतेऽथ यदपानिति तेन तं व्यः पश्चादथ यद्बाहुभ्यां
कर्म कुरुते तेन तं व्योऽभितोऽथ यदन्नमत्ति तेन तं व्य-
ऽउपरिष्ठात्सर्वदा ह वाऽएवंवित्पाप्मानमपहतेऽपि
स्वपँस्तस्मादेवं विदुषः पापं न कीर्त्तयेन्नेदस्य पाप्मासा-
नीति ॥ १७ ॥ (A)

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथ छन्दस्याऽउपदधाति । एतद्वै प्रजापतिः
पाप्मनो मृत्योर्मुक्त्वान्नमैच्छत्तस्मादु हैतदुपतापी
ब्रसीयान्भूत्वान्नमिच्छति तस्मिन्नाशंसन्तेऽन्नमिच्छ-
ति जीविष्यतीति तस्मै देवाऽएतदुन्नं प्राय-
च्छन्नेताश्छन्दस्याः पशवो वै छन्दाश्चस्यन्नं पशवस्ता-

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० १०. ५. १; कठ० सं० १७. ६; कपिष्ठ० २६. ५; मै० सं० ११. ८. ७; तै० सं० ४. ३. १२ ।

इयस्मा ऽअच्छदयँस्तानि यदस्मा ऽअच्छदयँस्तस्माच्छ-
न्दाथंसि ॥ १ ॥ ता दश * दशोपदधाति । दशाक्षरा
विराड् विराडु कृत्स्नमन्त्रः सर्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्त्रं
दधाति सर्वत ऽउपदधाति सर्वत ऽएवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्त्रं
दधाति ॥ २ ॥ 'एवश्छन्द' ऽइति । अयं वै लोक ऽएव-
श्छन्दो 'वरिवश्छन्द' ऽइत्यन्तरिक्षं वै वरिवश्छन्दः 'शम्भु-
श्छन्द' ऽइति द्यौर्वै शम्भुश्छन्दः 'परिभूश्छन्द' ऽइति
दिशो वै परिभूश्छन्द 'ऽआच्छच्छन्द' ऽइत्यन्नं वा ऽआच्छ-
च्छन्दो 'मनश्छन्द' ऽइति प्रजापतिर्वै मनश्छन्दो 'व्यच-
श्छन्द' ऽइत्यसौ वा ऽआदित्यो व्यचश्छन्दः ॥ ३ ॥
'सिन्धुश्छन्द' ऽइति । प्राणो वै सिन्धुश्छन्दः 'समुद्-
श्छन्द' ऽइति मनो वै समुद्श्छन्दः 'सरिरं छन्द' ऽइति
वाग्वै सरिरं छन्दः 'ककुप्छन्द' ऽइति प्राणो वै ककुप्छन्द-
'त्रिककुप्छन्द' ऽइत्युदानो वै त्रिककुप्छन्दः 'काव्यं
छन्द' ऽइति त्रयी वै विद्या काव्यं छन्दोऽङ्कुपं छन्द-
ऽइत्यापो वा ऽअङ्कुपं छन्दो 'ऽक्षरपङ्क्तिश्छन्द' ऽइत्यसौ वै
लोकोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्दः 'पदपङ्क्तिश्छन्द' ऽइत्ययं वै लोकः

* का० श्रौ० सू० १७. ११. ५ ।

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ ।
(३) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ ।
(५) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ ।
(७) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ । (८) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ ।
(९) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ । (१०) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ ।
(११) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ । (१२) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ ।
(१३) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ । (१४) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ ।
(१५) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ ।

पदुपङ्क्तिश्छन्दो 'विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः' ऽइति दिशो
 वै विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः 'क्षुरो बभ्रजश्छन्द' ऽइत्यसौ वा-
 ऽआदित्यः क्षुरो बभ्रजश्छन्द 'ऽआच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्द'-
 ऽइत्यन्नं वा ऽआच्छच्छन्दोऽन्नं प्रच्छच्छन्दः ॥ ४ ॥
 'सँस्यच्छन्द' ऽइति । रात्रिर्वै सँस्यच्छन्दो 'वियच्छन्द'-
 ऽइत्यहर्वै वियच्छन्दो 'बृहच्छन्द' ऽइत्यसौ वै लोको
 बृहच्छन्दो 'रथन्तरं छन्द' ऽइत्ययं वै लोको रथन्तरं छन्दो
 'निकायश्छन्द' ऽइति वायुर्वै निकायश्छन्दो 'विवधश्छन्द'-
 ऽइत्यन्तरिक्षं वै विवधश्छन्दो 'गिरश्छन्द' ऽइत्यन्नं वै
 गिरश्छन्दो 'बभ्रजश्छन्द' इत्यग्निर्वै बभ्रजश्छन्दः 'सथंस्तु-
 प्छन्दोऽनुष्टुप्छन्द' ऽइति वागेव सथंस्तुप्छन्दो वागनुष्टु-
 प्छन्द 'ऽएवश्छन्दो वरिवश्छन्द' ऽइति तस्योक्तो बन्धुः
 ॥ ५ ॥ 'वयश्छन्द' ऽइति । अन्नं वै वयश्छन्दो 'वयस्कृ-
 च्छन्द' ऽइत्यग्निर्वै वयस्कृच्छन्दो 'विष्पद्वाश्छन्द' ऽइत्यसौ
 वै लोको विष्पद्वाश्छन्दो 'विशालं छन्द' ऽइत्ययं वै लोको
 विशालं छन्द 'श्छदिश्छन्द' ऽइत्यन्तरिक्षं वै छदिश्छन्दो

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ४ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ । (८) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ । (१०) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।
 (११) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ । (१२) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।
 (१३) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ । (१४) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।
 (१५) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ । (१६) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।
 (१७) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ । (१८) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।

‘दूरोहणं छन्द’ ऽइत्यसौ वा ऽआदित्यो दूरोहणं छन्द-
स्तन्द्रं छन्द’ ऽइति पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दो ऽङ्गाङ्गं छन्द’
ऽइत्यापो वा ऽअङ्गाङ्गं छन्दः ॥ ६ ॥ तद्याः पुरस्तादु-
पदधाति । प्राणस्तासां प्रथमा व्यानो द्वितीयोदानस्तृ-
तीयोदानश्चतुर्थी व्यानः पञ्चमी प्राणः षष्ठी प्राणः
सप्तमी व्यानोऽष्टम्युदानो नवमी यजमान एवात्र
दशमी स एष यजमान एतस्यां विराज्यद्ब्यूढः प्रति-
ष्ठितः प्राणमव्यामर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति तस्मा-
दिमे प्राणा ऽअर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ ७ ॥ अथ या
दक्षिणतः । अग्निस्तासां प्रथमा वायुर्द्वितीयादित्यस्तृतीया-
दित्यश्चतुर्थी वायुः पञ्चम्यग्निः षष्ठ्यग्निः सप्तमी
वायुरष्टम्यादित्यो नवमी यजमान एवात्र दशमी स-
एष यजमान एतस्यां विराज्यद्ब्यूढः प्रतिष्ठितो देवता-
मव्यामर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति तस्मादेते देवा-
ऽअर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ ८ ॥ अथ याः पश्चात् । अयं
लोकस्तासां प्रथमान्तरिक्षं द्वितीया द्यौस्तृतीया द्यौश्च-
तुर्थ्यन्तरिक्षं पञ्चम्ययं लोकः षष्ठ्ययं लोकः सप्तम्य-
न्तरिक्षमष्टमी द्यौर्नवमी यजमान एवात्र दशमी स-
एष यजमान एतस्यां विराज्यद्ब्यूढः प्रतिष्ठितो लोक-
मव्यामर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति तस्मादिमे
लोका ऽअर्वाञ्चश्च पराञ्चश्च ॥ ९ ॥ अथ या ऽउत्तरतः ।

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।

(३) शु० य० सं० अ० १५ क० ५ ।

ग्रीष्मस्तासां प्रथमा वर्षा द्वितीया हेमन्तस्तृतीया हेमन्त-
 श्चतुर्थी वर्षाः पञ्चमी ग्रीष्मः षष्ठी ग्रीष्मः सप्तमी
 वर्षा ऽअष्टमी हेमन्तो नवमी यजमान ऽएवात्र दशमी स-
 ऽएष यजमान ऽएतस्यां विराज्यक्षूढः प्रतिष्ठित-
 ऽऋतुमयामर्वाचीश्च पुराचीश्चोपदधाति तस्मादेत-
 ऽऋतवोऽर्वाञ्चश्च पुराञ्चश्च ॥ १० ॥ अथ पुनरेव । याः
 पुरस्तादुपदधाति प्राणास्ते ता दश भवन्ति दश वै प्राणाः
 पूर्वाह्णं ऽउपदधाति पुरस्ताह्णमे प्राणाः ॥ ११ ॥ अथ या
 दक्षिणतः । एतास्ता देवता ऽअग्निश्च पृथिवी च वायु-
 श्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि
 चान्नं चापश्च ॥ १२ ॥ अथ याः पश्चात् । दिशस्ता-
 श्चतस्रो दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिश ऽऊर्द्धा च येन च
 ॥ १३ ॥ अथ या ऽउत्तरतः । मासास्ते वासन्तिकौ द्वौ
 ग्रेष्मौ द्वौ वार्षिकौ द्वौ शारदौ द्वौ हेमन्तिकौ द्वौ ॥ १४ ॥
 अथ पुनरेव । या प्रथमा दशदयः स लोको या द्विती-
 यान्तरिक्षं तद्या तृतीया द्यौः सममेव लोकं प्रथमया
 दशतारोहन्नन्तरिक्षं द्वितीयया दिवं तृतीयया तथैवैतद्य-
 जमान ऽइममेव लोकं प्रथमया दशता रोहत्यन्तरिक्षं
 द्वितीयया दिवं तृतीयया ॥ १५ ॥ स स पुराडिव रोहः ।
 इयमु वै प्रतिष्ठा ते देवा ऽइमां प्रतिष्ठामभिप्रत्यायै-
 स्तथैवैतद्यजमान ऽइमां प्रतिष्ठामभिप्रत्यैत्यथ योत्तमा

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. ५. २; कठ०
 सं० १७. ६; कपि० २६. ५; मै० सं० ११. ८. ७. तै० सं० ४. १. १२ ।

दशदयः स लोकस्तस्माद्यथैव प्रथमायै दशतः प्रभृ-
तिरेवमुत्तमायै समानः ह्येतद्यदेते दशतावयमेव लोकः
॥ १६ ॥ ता वा एताः । चत्वारिंशद्विष्टकाश्चत्वारिं-
शद्यजूंषि तदशीतिरन्नमशीतिस्तद्यद्यदेतदाह तदस्मा-
ऽअन्नमशीतिं कृत्वा प्रयच्छति तेनैनं प्रीणाति ॥ १७ ॥ (B)

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[पञ्चम्यां चितौ स्तोमभागेष्टकोपधानम्]

अथ स्तोमभागा ऽउपदधाति । एतद्वै प्रजापते-
रेतदुन्नमिन्द्रोऽबभ्यद्ध्यायत्सोऽस्मादुदचिक्रमिषत्तमब्रवीत्क-
थोत्क्रामसि कथा मा जहासीति स वै मेऽस्यान्नस्य रसं
प्रयच्छेति तेन वै मा सह प्रपद्यस्वेति तथेति तस्मा-
ऽएतस्यान्नस्य रसं प्रायच्छत्तेनैनः सह प्रापद्यत ॥ १ ॥
स यः स प्रजापतिः । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ
यत्तदुन्नमेतास्ताश्छन्दस्या ऽअथ यः सोऽन्नस्य रस-
ऽएतास्ता * स्तोमभागा अथ यः स ऽइन्द्रोऽसौ स-
ऽआदित्यः स ऽएष ऽएव स्तोमो यद्धि किञ्च स्तुवत-
ऽएतमेव तेन स्तुवन्ति तस्मा ऽएतस्मै स्तोमायैतं भागं
प्रायच्छत्तद्यदेतस्मै स्तोमायैतं भागं प्रायच्छत्तस्मात्स्तो-
मभागाः ॥ २ ॥ 'रश्मिर्ना सत्याय सत्यं जिह्वे'ति ।
एष वै रश्मिरन्नः रश्मिरेतं च तद्वसं च सन्धायात्म-

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. ५. २ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ११. ९ ।

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० ६ ।

इप्रपादयते 'प्रेतिना धर्मणा धर्मं जिह्वेत्येष वै प्रेतिरन्नं
 प्रेतिरेतं च तदसं च सन्धायात्मइप्रपादयतेऽद्वित्यो दिवा
 दिवं जिह्वेत्येष वाऽअद्वितिरन्नमद्वितिरेतं च तदसं च
 सन्धायात्मइप्रपादयते तद्यद्यदेतदाह तच्च तदसं च सन्धा-
 यात्मइप्रपादयतेऽमुनादो जिन्वादोऽस्यमुष्मै 'त्वाधिपतिनो-
 ज्जोर्जं जिन्वे'ति त्रेधाविहितास्त्रेधाविहितं ह्यन्नम् ॥ ३ ॥
 यद्वेव स्तोमभागाऽउपदधाति । एतद्वै देवा विराजं चितिं
 चित्वा समारोहंस्तेऽब्रुवँश्चेतयद्धमिति चितिमिच्छतेति
 वाव तदब्रुवँस्ते चेतयमाना नाकमेव स्वर्गं लोकमपश्य-
 स्तमुपादधत स यः स नाकः स्वर्गो लोकऽएतास्ता
 स्तोमभागास्तद्यदेताऽउपदधाति नाकमेवैतत्स्वर्गं लोक-
 मुपधत्ते ॥ ४ ॥ तद्यास्तिस्रः प्रथमाः । अयः स लोको
 या द्वितीयाऽअन्तरिक्षं तद्यास्तृतीया द्यौः सा याश्चतुर्थ्यः
 प्राची सा दिग्याः पञ्चम्यो दक्षिणा सा याः षष्ठ्यः
 प्रतीची सा याः सप्तम्यऽउदीची सा ॥ ५ ॥ ता वा-
 ऽएताः । एकविंशतिरिष्टकाऽइमे च लोका दिशश्चेमे
 च वै लोका दिशश्च प्रतिष्ठेमे च लोका दिशश्चैकविं-
 शस्तस्मादाहुः प्रतिष्ठैकविंश इति ॥ ६ ॥ अथ या-
 ऽअष्टाविष्टकाऽअतियन्ति । साष्टाक्षरा गायत्री ब्रह्म
 गायत्री तद्यत्तद् ब्रह्मैतत्तद्यदेतन्मण्डलं तपति तदेतस्मिन्ने-
 कविंशे प्रतिष्ठयां प्रतिष्ठितं तपति तस्मान्नावप-

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० ६ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ६ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० ७ ।

द्यते ॥ ७ ॥ तद्धैके * । वेषश्रीः 'क्षत्राय क्षत्रं जिह्वे'ति
त्रिंशत्तमीमुपदधाति त्रिंशदक्षरा विराड्विराडेष्वा चिति-
रिति न तथा कुर्वादिति ते रेचयन्त्येकविंशसम्पदमथो
गायत्रीसम्पदमथो ऽइन्द्र लोको हैष वैषाण्यूना विराडि-
न्द्राय ह त ऽइन्द्रलोके द्विषन्तं भ्रातृव्यं प्रत्युद्यामिनं
कुर्वन्तीन्द्रमिन्द्रलोकान्नुदन्ते यजमानो वै स्वे यज्ञ ऽइन्द्रो
यजमानाय ह ते यजमानलोके द्विषन्तं भ्रातृव्यं
प्रत्युद्यामिनं कुर्वन्ति यजमानं यजमानलोकान्नुदन्ते यं ब्रा-
ऽएतमग्निमाहुरन्त्येष ऽएव यजमान ऽआयतनेनैष ऽउ-
ऽएवात्र त्रिंशत्तमी ॥ ८ [अर्धप्रपाठकः ५४॥] (C)

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

ता ऽअषाढायै वेलयोपदधाति । वाग्वा ऽअषाढा
रुस ऽएष वाचि तद्दसं दधाति तस्मात्सर्वेषामङ्गानां
वाचैवान्नस्य रुसं विजानाति ॥ १ ॥ यद्वेवाषाढायै । इयं
वा ऽअषाढासावादित्य स्तोमभागा ऽअमुं तदादित्यमस्यां
प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥ यद्वेवाषाढायै । इयं वा-
ऽअषाढा हृदयं स्तोमभागा ऽअस्यां तद्धृदयं मनो
दधाति तस्मादस्यां हृदयेन मनसा चेतयते सर्वत-
ऽउपदधाति सर्वतस्तद्धृदयं मनो दधाति तस्माद-
स्यां सर्वतो हृदयेन मनसा चेतयतेऽथो पुण्य

* का० श्रौ० सू० १७. ११. ११ ।

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा - का० श्रौ० १०. ५. ३; कठ०
१७. ७; कपिष्ठ० २६, ६; मै० सं० ११. ८. ८; तै० सं० ४. ४. १ ।

हैता लक्ष्म्यस्ता ऽएतत्सर्वतो धत्ते तस्माद्यस्य सर्वतो
 लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीक ऽइत्याचक्षते ॥ ३ ॥
 अथैनाः पुरीषेण प्रच्छादयति । अन्नं वै पुरीषः रस-
 ऽएष तमेतत्तिरः करोति तस्मात्तिरः ऽइवान्नस्य रसः
 ॥ ४ ॥ यद्वेव पुरीषेण । अन्नं वै पुरीषः रस ऽएषोऽन्नं च
 तद्दसं च सन्तनोति सन्दधाति ॥ ५ ॥ यद्वेव पुरीषेण ।
 हृदयं वै स्तोमभागाः पुरीतत्पुरीषः हृदयं तत्पुरीतता
 प्रच्छादयति ॥ ६ ॥ यद्वेव पुरीषेण । संवत्सरः ऽएषोऽग्निस्त-
 मेतच्चित्तिपुरीषैर्व्यावर्त्तयति तद्याश्चतस्रः प्रथमाश्चि-
 तयस्ते चत्वारः ऽऋतवोऽथ स्तोमभागा ऽउपधाय पुरीषं निव-
 पति सा पञ्चमी चितिः स पञ्चमः ऽऋतुः ॥ ७ ॥ तदाहुः ।
 ब्रह्मलोकम्पृणान्ता ऽअन्याश्चिचतयो भवन्ति नात्र लोक-
 म्पृणामुपदधाति कात्र लोकम्पृणेत्यसौ वा ऽआदित्यो
 लोकम्पृणेषु ऽउ ऽएषा चितिः सैषा स्वयं लोकम्पृणा
 चित्तिरथ यदुत ऽऊर्द्धमा पुरीषात्सा षष्ठी चितिः स
 षष्ठः ऽऋतुः ॥ ८ ॥ अथ पुरीषं निवपति । तत्र विकर्णी
 च स्वयमातृणां चोपदधाति हिरण्यशकलैः प्रोक्षत्यग्निम-
 बभ्यादधाति सा सप्तमी चितिः स सप्तमः ऽऋतुः ॥ ९ ॥
 ता ऽउ वै षडेव । यद्धि विकर्णी च स्वयमातृणां च
 षष्ठ्या ऽएव तच्चितेः ॥ १० ॥ ता ऽउ वै पञ्चैव ।
 यजुषान्यासु पुरीषं निवपति तूष्णीमत्र तेनैषा न
 चित्तिरथो लोकम्पृणान्ता ऽअन्याश्चिचतयो भवन्ति नात्र
 लोकम्पृणामुपदधाति तेनो ऽएवैषा न चितिः ॥ ११ ॥ ता-

ऽउ वै तिस्र ऽएव । अयमेव लोकः प्रथमा चित्तिर्द्यौ-
रुत्तमाथ या ऽएतास्तिस्त्रस्तदन्तरिक्षं तद्वा ऽइदमेक-
मिवैवान्तरिक्षं ता ऽएवं तिस्र ऽएवं पञ्चैव षडेव
सप्त ॥ १२ ॥ (D)

पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[नाकसत्पञ्चचूडेष्टकोपधानम्]

नाकसद ऽउपदधाति । देवा वै नाकसदोऽत्रैष
सर्वोऽग्निः संस्कृतः स ऽएषोऽत्र नाकः स्वर्गो लोकस्त-
स्मिन्देवा ऽअसीदँस्तद्यदेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके
देवा ऽअसीदँस्तस्माद्देवा नाकसदस्तथैतद्यजमानो
यदेता ऽउपदधात्येतस्मिन्नेवैतन्नाके स्वर्गे लोके सीदति
॥ १ ॥ यद्वेव नाकसद * ऽउपदधाति । एतद्वै देवा ऽएतं
नाकं स्वर्गं लोकमपश्यन्नेता स्तोमभागास्तेऽब्रुवन्नुप
तज्जानीत यथास्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदामेति तेऽ-
ब्रुवँश्चेत्यद्भुमिति चित्तिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्तदिच्छत
यथास्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदामेति ॥ २ ॥ ते चेत-
यमानाः । एता ऽदृष्ट्वा ऽअपश्यन्नाकसदस्ता ऽउपा-
दधत ताभिरेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदँस्तद्यदेताभि-
रेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदँस्तस्मादेता नाकसद-

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १०. ५. ४ ।

* का० श्रौ० सू० १७. १२. १ ।

स्तथैवैतद्यजमानो षदेता ऽउपदधात्येतस्मिन्नेवैतन्नाके
 स्वर्गे लोके सीदति ॥ ३ ॥ दिक्षुपदधाति । दिशो वै
 स नाकः स्वर्गो लोकः स्वर्गः ऽएवैना ऽएतल्लोके
 सादयत्पृतव्यानां बेलया संवत्सरो वा ऽऋतव्याः
 संवत्सरः स्वर्गो लोकः स्वर्गः ऽएवैना ऽएतल्लोके साद-
 यत्यन्तस्तोमभागमेष वै स नाकः स्वर्गो लोकस्तस्मिन्-
 नेवैना ऽएतत्प्रतिष्ठापयति ॥ ४ ॥ स पुरस्तादुपदधाति ।
 'राज्ञ्यसि प्राची दिग्'ति राज्ञी ह नामैषा प्राची 'दि-
 ग्वसवस्ते देवा ऽअधिपतय' ऽइति वसवो हैतस्यै दिशो
 देवा 'ऽअधिपतयोऽग्निर्हेतीनां प्रतिधर्त्तस्य'ग्निर्हेवात्र हेतीनां
 प्रतिधर्त्ता 'त्रिवृत्वा स्तोमः पृथिव्याः श्रयस्त्वि'ति
 त्रिवृता हैषा स्तोमेन पृथिव्याः श्रितार्ज्यमुक्थम-
 व्यथायै स्तब्भनास्वि'त्याज्येन हैषोक्थेनाव्यथायै पृथि-
 व्याः स्तब्धा 'रथन्तरः साम प्रतिष्ठित्या ऽअन्त-
 रिक्ष' ऽइति रथन्तरेण हैषा साम्ना प्रतिष्ठितान्त-
 रिक्ष 'ऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेष्वि'ति प्राणा वा ऽऋषयः
 प्रथमजास्तद्धि ब्रह्म प्रथमजं 'दिवो मात्रया वरिम्णा
 प्रथन्ति'ति यावती द्यौस्तावती वरिम्णा प्रथ-
 न्ति'त्येतद्विधर्त्ता चायमधिपतिश्चे'ति वाक्च तौ मनश्च

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० १० । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० १० ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० १० । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० १० ।
 (५) शु० य० सं० अ० १५ क० १० । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० १० ।
 (७) शु० य० सं० अ० १५ क० १० । (८) शु० य० सं० अ० १५ क० १० ।
 (९) शु० य० सं० अ० १५ क० १० ।

तौ हीदः सर्वं विधारयतस्ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य
 पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्त्विति यथैव
 यजुस्तथा बन्धुः ॥ ५ ॥ अथ दक्षिणतः । 'विराडसि
 दक्षिणा दिगिति' विराड् नामैषा दक्षिणा दिग्गुहास्ते
 देवाऽअधिपतय' इति रुद्रा हैतस्यै दिशो देवाऽअधि-
 पतय इन्द्रो हेतीनां प्रतिधत्तेतीन्द्रो हैवात्र हेतीनां
 प्रतिधत्ता 'पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याऽऽश्रययत्ति'ति
 पञ्चदशेन हैषा स्तोमेन पृथिव्याऽऽश्रिता प्रऽउग-
 मुक्तमव्यथायै स्तब्धनात्ति'ति प्रऽउगेण हैषोक्त्येना-
 व्यथायै पृथिव्याऽऽस्तब्धा 'बृहत्साम प्रतिष्ठित्या-
 ऽअन्तरिक्ष' इति बृहता हैषा साम्ना प्रतिष्ठिता-
 न्तरिक्षऽऽश्रयस्त्वा प्रथमजा देवेष्विति तस्योक्तो बन्धुः
 ॥ ६ ॥ अथ पश्चात् । 'सम्प्राडसि प्रतीची दिगिति'
 सम्प्राड् नामैषा प्रतीची दिग्गादित्यास्ते देवाऽअधि-
 पतय' इत्यादित्या हैतस्यै दिशो देवाऽअधिपतयो
 ब्रुणो हेतीनां प्रतिधत्तेति ब्रुणो हैवात्र हेतीनां प्रति-
 धत्ता 'सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याऽऽश्रययत्ति'ति
 सप्तदशेन हैषा स्तोमेन पृथिव्याऽऽश्रिता 'मैरुवती-

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० १० । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ११ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० ११ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० ११ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १५ क० ११ । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० ११ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १५ क० ११ । (८) शु० य० सं० अ० १५ क० ११ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १५ क० १२ । (१०) शु० य० सं० अ० १५ क० १२ ।
 (११) शु० य० सं० अ० १५ क० १२ । (१२) शु० य० सं० अ० १५ क० १२ ।
 (१३) शु० य० सं० अ० १५ क० १२ ।

यमुक्थमव्यथायै स्तब्भ्नात्वि'ति मरुत्वतीयेन हैषो-
 क्थेनाव्यथायै पृथिव्याऽऽ स्तब्धा 'वैरूपः सामं प्र-
 तिष्ठित्या ऽअन्तरिक्ष' ऽइति वैरूपेण हैषा साम्ना
 प्रतिष्ठितान्तरिक्ष ऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेष्विति
 तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥ अथोत्तरतः । 'स्वराडस्युदीची
 दिगिति स्वराड् नामैषोदीची दिङ् 'मरुतस्ते देवा-
 ऽअधिपतय' ऽइति मरुतो हैतस्यै दिशो देवा ऽअधि-
 पतयः 'सोमो हेतीनां प्रतिधत्ते'ति सोमो हैवात्र हेतीनां
 प्रतिधत्तैकविंशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याऽऽ इश्रयत्वि'त्ये-
 कविंशेन हैषा स्तोमेन पृथिव्याऽऽ इश्रता 'निष्केव-
 ल्यमुक्थमव्यथायै स्तब्भ्नात्वि'ति निष्केवल्येन हैषो-
 क्थेनाव्यथायै पृथिव्याऽऽ स्तब्धा 'वैराजः सामं प्र-
 प्रतिष्ठित्या ऽअन्तरिक्ष' ऽइति वैराजेन हैषा साम्ना
 प्रतिष्ठितान्तरिक्षं ऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेष्विति
 तस्योक्तो बन्धुः ॥ ८ ॥ अथ मध्ये । 'अधिपत्न्यसि
 बृहती दिगित्यधिपत्नी ह नामैषा बृहती 'दिग्विंश्वे ते
 देवा ऽअधिपतय' ऽइति विंश्वे हैतस्यै दिशो देवा-
 ऽअधिपतयो 'बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधत्ते'ति बृहस्पति-

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० १२ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० १२ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० १३ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० १३ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १५ क० १३ । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० १३ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १५ क० १३ । (८) शु० य० सं० अ० १५ क० १३ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १५ क० १३ । (१०) शु० य० सं० अ० १५ क० १४ ।
 (११) शु० य० सं० अ० १५ क० १४ । (१२) शु० य० सं० अ० १५ क० १४ ।

हैवात्र हेतीनां प्रतिधत्ता 'द्विणवत्त्रयस्त्रिंशौ त्वा स्तोमौ
 पृथिव्याऽऽश्रयतामि'ति त्रिणवत्त्रयस्त्रिंशाब्भ्याऽऽ
 हैषा स्तोमाब्भ्यां पृथिव्याऽऽश्रिता 'वैश्वदेवाग्निमारुते-
 ऽउक्थे ऽअव्यथायै स्तब्धनीतामि'ति वैश्वदेवाग्निमारुता-
 ब्भ्याऽऽ हैषोक्थाब्भ्यामव्यथायै पृथिव्याऽऽ स्तब्धा
 'शाकुरैवते सामनी प्रतिष्ठित्या ऽअन्तरिक्ष' ऽइति
 शाकुरैवताब्भ्याऽऽ हैषा सामाब्भ्यां प्रतिष्ठितान्तरिक्ष-
 'ऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेष्वि'ति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥
 एतावाद्भवै सर्वो यज्ञः । यज्ञ ऽउ देवानामात्मा यज्ञमेव
 तद्देवा ऽआत्मानं कृत्वैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदंस्तथै-
 वैतद्यजमानो यज्ञमेवात्मानं कृत्वैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके
 सीदति ॥ १० ॥ अथ * पञ्चचूडा ऽउपदधाति । यज्ञो
 वै नाकसदो यज्ञ ऽउ ऽएव पञ्चचूडास्तद्य ऽइमे चत्वार-
 ऽऋत्विजो गृहपतिपञ्चमास्ते नाकसदो होत्राः पञ्चचूडा-
 ऽअतिरिक्तं वै तद्यद्दोत्रा यदु वा ऽअतिरिक्तं चूडः स
 तद्यत्पञ्चातिरिक्तास्तस्मैपञ्चचूडाः ॥ ११ ॥ यद्वेव
 नाकसत्पञ्चचूडा ऽउपदधाति । आत्मा वै नाकसदो मिथुनं
 पञ्चचूडा ऽअर्द्धमु हैतदात्मनो यन्मिथुनं यदा वै सह
 मिथुनेनाथ सर्वोऽथ कृत्स्नः कृत्स्नतायै ॥ १२ ॥ यद्वेव
 नाकसत्पञ्चचूडा ऽउपदधाति । आत्मा वै नाकसदः
 प्रजा पञ्चचूडा ऽअतिरिक्तं वै तदात्मनो यत्प्रजा यदु

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० १४ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० १४ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० १४ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० १४ ।

* का० श्रौ० सू० १७. १२. २१ ।

वा ऽअतिरिक्तं चूडः स तद्यत्पञ्चातिरिक्तास्तस्मत्पञ्च-
 चूडाः ॥ १३ ॥ यद्वेव नाकसत्पञ्चचूडा ऽउपदधाति । दिशो
 वै नाकसदो दिश ऽउ ऽएव पञ्चचूडास्तद्या ऽअमुष्मा-
 दादित्यादवृच्च्यः पञ्च दिशस्ता नाकसदो याः पुराच्च्यस्ताः
 पञ्चचूडा ऽअतिरिक्ता वै ता दिशो या ऽअमुष्मादादि-
 त्यात्पराच्च्यो यदु वा ऽअतिरिक्तं चूडः स तद्यत्पञ्चाति-
 रिक्तास्तस्मत्पञ्चचूडाः ॥ १४ ॥ यद्वेव पञ्चचूडा ऽउपद-
 धाति । एतद्वै देवा ऽअविभयुर्ष्वद्वै न ऽइमाँल्लोकानुपरि-
 ष्ठादक्षां॑सि नाष्ट्रा न हव्युरिति त ऽएतानेषां लोका-
 नामुपरि॑ष्टाद्गोप्तृनकुर्वत य ऽएते हेतयश्च प्रहेतयश्च
 तथै॑वैतद्यजमान ऽएतानेषां लोकानामुपरि॑ष्टाद्गोप्तृकुरुते
 य ऽएते हेतयश्च प्रहेतयश्च ॥ १५ ॥ स पुरस्तादुपद-
 धाति । 'अयं पुरो हरिकेश' ऽइत्यग्निर्वै पुरस्तद्यत्तमाह
 पुर ऽइति प्राञ्च॑ ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्त्यथ
 यद्धरिकेश ऽइत्याह हरिरिव ह्यग्निः 'सूर्ष्यरश्मिरि'ति
 सूर्ष्यस्येव ह्यग्ने रश्मयस्तस्य रथगत्सश्च रथौजाश्च
 सेनानीग्रामण्या'विति वासन्तिकौ तावतू 'पुञ्जिकस्थला
 च क्रतुस्थला चाप्सरसावि'ति दिक् चोपदिशा चेति ह
 स्माह माहि॑त्थिः सेना च तु ते समितिश्च 'दङ्क्ष्णवः
 पश॒वो हेतिः पौरु॑षेयो ब॒धः प्रहेति॑रिति यद्वै सेनायां च

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० १५ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० १५ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० १५ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० १५ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १५ क० १७ ।

समिती चर्त्तीयन्ते ते 'दङ्क्षणवः पशवो हेतिः पौरुषेयो
 वधः प्रहेतिरिति' यदुद्भयोऽद्भ्यं घ्नन्ति स पौरुषेयो
 वधः प्रहेतिस्तेऽब्भ्यो नमो ऽअस्तिविति तेऽब्भ्य एव
 नमस्करोति 'ते नो मृडयन्ति'ति त एवास्मै मृडयन्ति
 'ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दधम' ऽडुति
 यमेव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तमेषां जम्भे दधात्यमुमेषां
 जम्भे दधामीति ह ब्रूयाद्यं द्विष्यात्ततोऽह तस्मिन्न
 पुनरस्त्यपि तन्नाहियेत स्वयं निर्दिष्टो ह्येव स यमेवं
 विद्वेष्टि ॥ १६ ॥ अथ दक्षिणतः । 'अयं दक्षिणा विश्वक-
 म्मेत्ययं वै वायुर्विश्वकम्मा योऽयं पवत एष हीदः
 सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव
 भूयिष्टं वाति 'तस्य रथस्वनश्च रथेचित्रश्च सेनानीग्रा-
 मण्ण्यावि'ति ग्रैष्मौ तावृत्तु 'मेनका च सहजया चाप्सर-
 सावि'ति दिक्चोपदिशा चेति ह स्माह साहित्थिरिमे तु
 ते द्यावापृथिवी 'यार्तुधाना हेती रक्षांस्ति प्रहेतिरिति'
 यातुधाना हैवात्र हेती रक्षांस्ति प्रहेतिस्तेऽब्भ्यो
 नमो ऽअस्तिविति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १७ ॥ अथ पश्चात् ।
 'अयं पश्चाद्विश्वव्यचा' ऽडुत्यसौ वा ऽआदित्यो विश्व-
 व्यचा यदा ह्येवैष ऽउदेत्यथेदः सर्वं व्यचो भवति तद्य-

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० १५ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० १५ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० १५ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० १५ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १५ क० १६ । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० १६ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १५ क० १६ । (८) शु० य० सं० अ० १५ क० १६ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १५ क० १७ । (१०) शु० य० सं० अ० १५ क० १८ ।

तस्माह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यञ्चमेव वृन्तं पश्यन्ति
 'तस्यै रथप्पोतश्चासमरथश्च सेनानीग्रामण्यावि'ति
 वार्षिकौ तावृतु 'प्रम्लोचन्ती चानुम्लोचन्ती चाप्सरसा-
 वि'ति दिक्चोपदिशा चेति ह स्माह माहिथिरहोरात्रे तु
 ते ते हि पृ च म्लोचतोऽनु च म्लोचतो 'व्याग्धा
 हेतिः सर्पाः प्रहेतिरिति व्याग्धा हैवात्र हेतिः सर्पाः
 प्रहेतिस्तेभ्यो नमो ऽस्तिविति तस्योक्तो बन्धुः
 ॥ १८ ॥ अथोत्तरतः । 'अयमुत्तरात्सँध्यद्वसुरिति यज्ञो वा-
 ऽउत्तरात्तत्तमाहोत्तरादित्युत्तरत उपचारो हि यज्ञोऽथ
 यत्सँध्यद्वसुरित्याह यज्ञः हि सँध्यन्तीतीदं वसिति
 'तस्यै ताक्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च सेनानीग्रामण्यावि'ति
 शारदौ तावृतु 'विश्ववाची च घृताची चाप्सरसावि'ति
 दिक्चोपदिशा चेति ह स्माह माहिथिवेदिश्च तु ते
 सुक्च वेदिरेव विश्ववाची सुगृता'र्च्यापो हेतिर्वातः
 प्रहेतिरित्यापो हैवात्र हेतिर्वातः प्रहेतिरतो ह्येवोष्णो
 वात्यतः शीतस्तेभ्यो नमो ऽस्तिविति तस्योक्तो बन्धुः
 ॥ १९ ॥ अथ मध्ये । 'अयमुपर्यर्वाग्वसुरिति पर्जन्यो
 वा ऽउपरि तत्तमाहोपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽथ यद-
 र्वाग्वसुरित्याहातो ह्यर्वाग्वसु वृष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदीयते

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० १७ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० १७ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० १६ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० १७ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १५ क० १८ । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० १८ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १५ क० १८ । (८) शु० य० सं० अ० १५ क० १८ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १५ क० १८ । (१०) शु० य० सं० अ० १५ क० १९ ।

‘तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च सेनानीग्रामणयावि’ति हैम-
 न्तिकौ तावृत् ‘ऽउर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसावि’ति
 दिक्चोपदिशा चेति ह स्माह माहिथिराहुतिश्च तु ते
 दक्षिणा ‘चावस्फूर्जन्हेतिर्विद्युत्प्रहेतिरित्यवस्फूर्जन्हेवात्र
 हेतिर्विद्युत्प्रहेतिस्तेष्वभ्यो नमो ऽअस्त्विति’ तस्योक्तो
 बन्धुः ॥ २० ॥ एते वै ते हेतयश्च प्रहेतयश्च । याँस्त-
 देवा ऽएषां लोकानामुपरिष्ठाद्गोतृनकुर्वताथ वास्ताः प्रजा-
 ऽएते ते सेनानीग्रामणयोऽथ यत्तन्मिथुनमेतास्ता-
 ऽअप्सरसः सर्व एव तद्देवाः कृत्स्ना भूत्वा सह
 प्रजया सह मिथुनेनैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोकेऽसीदँस्तथैव-
 तद्यजमानः सर्व एव कृत्स्नो भूत्वा सह प्रजया सह
 मिथुनेनैतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके सीदति ॥ २१ ॥
 * ता वा ऽएताः । दशेष्टका ऽउपदधाति दशाक्षरा
 विराड्विराडेषा चितिस्ता ऽउ वै पञ्चैव द्वेद्वे ह्युपदधाति
 ता हैता ऽअग्नेराशिषस्ता ऽउत्तमायां चिता ऽउपदधात्यन्त-
 ऽएषोऽग्नेर्व्यदुत्तमा चितिरन्ततस्तदग्नेराशिषो निराह पञ्च
 भवन्ति पञ्च हि यज्ञ ऽआशिषोऽथैने ऽअन्तरा पुरीषं
 निवपत्यग्नी हैतौ यदेते ऽदृष्टके नेदिमावग्नी सःशोचात-
 ऽइत्यथो ऽअन्नं वै पुरीषमन्नेनैवाभ्यामेतत्संज्ञां करोति
 ॥ २२ ॥ अथातोऽन्वावृतम् । पुरस्तादुपधाय दक्षिणतः
 पश्चादुत्तरतो मूढ्य ऽउपदधात्यथोत्तराः पुरस्तादेवाग्र-

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० १९ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० १९ ।

(३) शु० य० सं० अ० १५ क० १९ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० १९ ।

* अत्र शतम् ४६०० ॥

ऽउपधाया दक्षिणतु ऽउत्तरतो मद्धे पश्चादुपधात्यवस्ता-
त्प्रपदनो ह स्वर्गो लोक ऽएतद्वै देवा ऽइमाल्लोकान्तसर्वतः
समपिधायावस्तात्स्वर्गं लोकं प्रापद्यन्त तथैवैतद्यजमान-
ऽइमाल्लोकान्तसर्वतः समपिधायावस्तात्स्वर्गं लोकं
प्रपद्यते ॥ २३ ॥ (A)

षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

— ❁ —

[छन्दस्येष्टकोपधानम्]

छन्दस्या ऽउपदधाति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः
स ऽएषोऽत्र श्रियमैच्छन्नो हैषोऽतः पुरा तस्मा-
ऽअलमास यच्छ्रियमधारयिष्यत्तस्मादिदमप्येतर्ह्यर्हुर्न वा-
ऽएषोऽलथं शिश्रयै धारणाय राज्याय वा ग्रामणीत्थ्याय
वेति तस्मै देवा ऽएताथं शिश्रयं प्रायच्छन्नेताश्छन्दस्याः
पशवो वै छन्दाथंस्यन्नं पशवोऽन्नमु श्श्रीः ॥ १ ॥ त्रिचा-
न्युपदधाति । त्रिवृद्वै पशुः पिता माता पुत्रोऽथो गर्भ-
ऽउल्बं जराळ्वथो त्रिवृद्रा ऽअन्नं कृषिर्वृष्टिर्बीजमेकै-
वातिच्छन्दा भवत्येका ह्येव सा सर्वाणि च्छन्दाथंस्यति
सा या सा श्श्रीर्महत्तदुक्थं तद्यत्तन्महदुक्थमेतास्ता-
श्छन्दस्याः ॥ २ ॥ तस्य शिरो गायत्र्यः । आत्मा
त्रिष्टुभोऽनूकं जगत्यः पक्षौ पङ्क्तयोऽथैतासां ककुभां
चत्वारि-चत्वार्यक्षराण्यदायातिच्छन्दस्युपदधाति सा सा-

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ११. १. १; कठ० सं०
१७. ८, ९; कपिष्ठ० २६. ७, ८; मै० सं० ११. ८. ९, १०; तै० सं० ४. ४. २, ३ ।

तिच्छन्दा ऽएव भवति गायत्र्य ऽद्वितराः सम्पद्यन्ते
 सैव गायत्र्यशीतिर्घा बृहत्त्यः सा बार्हती या ऽउष्णिहः
 सौष्णिह्यथ यद्वशो यद्वर्द्ध्यौ यदैन्द्राग्रं यदावपनं तदुति-
 च्छन्दा ऽअथ यन्नदो यत्सुददोहा यत्पदनुषङ्गा यत्कि-
 चात्रानुष्टुप्कम्भीणं तदनुष्टुभः ॥ ३ ॥ प्रतिष्ठा द्विपदाः ।
 एतावद्वै महदुक्थं महदुक्थं इश्रीः सर्वामेवास्मा ऽएतां
 देवाः विश्रयं प्रायच्छंस्तथैवास्मा ऽअयमेतां सर्वां
 विश्रयं प्रयच्छति ॥ ४ ॥ यद्वेव छन्दस्या ऽउपदधाति ।
 एतद्वै देवा ऽएतं नाकं स्वर्गं लोकमपश्यन्नेता स्तोम-
 भागास्तस्मिन्नविशंस्तेषां विशतां प्रजापतिरुत्तमोऽविशत्स
 यः स प्रजापतिरेतास्ताश्छन्दस्याः ॥ ५ ॥ तस्य शिरो
 गायत्र्यः । ता यद्गायत्र्यो भवन्ति गायत्रः हि शिरस्तिस्त्रो
 भवन्ति त्रिवृद्धि शिरः पूर्वार्द्धं ऽउपदधाति पुरस्ताद्धीदः
 शिरः ॥ ६ ॥ उरस्त्रिष्टुभः । ता रेतःसिचोर्वैलयोप-
 दधाति पृष्ट्यो वै रेतःसिचा ऽउरो वै प्रति पृष्ट्यः
 ॥ ७ ॥ श्रोणी जगत्यः । स यावति पुरस्तात्स्वयमातृ-
 णायै त्रिष्टुभ ऽउपदधाति तावति पश्चाज्जगतीर्यो
 वा ऽअयं मध्ये प्राणस्तद्देवा स्वयमातृणा यावत्यु वा-
 ऽएतस्मात्प्राणात्पुरस्तादुरस्तावति पश्चाच्छ्रोणी ॥ ८ ॥
 सक्थ्यावनुष्टुभः । ता ऽअनन्तर्हिता जगतीभ्य ऽउप-
 दधात्यनन्तर्हिते तच्छ्रोणिभ्यां सक्थ्यौ दधाति ॥ ९ ॥
 पर्शवो बृहत्त्यः । कीकसाः ककुभः सोऽन्तरेण त्रिष्टुभश्च
 ककुभश्च बृहतीरुपदधाति तस्मादिमा ऽउभयत्र पर्शवो

बद्धाः क्रीकसासु च जज्जुषु च ॥ १० ॥ ग्रीवा ऽउष्णिहः ।
 ता ऽअनन्तर्हिता गायत्रीभ्य ऽउपदधात्यनन्तर्हितास्त-
 च्छीष्णो ग्रीवा दधाति ॥ ११ ॥ पक्षौ पङ्क्तयः । ता
 षत्पङ्क्तयो भवन्ति पाङ्क्तौ हि पक्षौ पाशर्वत ऽउपदधाति
 पाशर्वतो हीमौ पक्षौ षट्षीयश्छन्दस्तदक्षिणत ऽउपदधाति
 दुक्षिणं तदुर्ध्वं पशोर्वीर्यवत्तरं करोति तस्मादक्षिणोऽर्धः
 पशोर्वीर्यवत्तरः ॥ १२ ॥ उदुरमतिच्छन्दाः । पशवो वै
 छन्दाः स्यन्नं पशव ऽउदुरं वा ऽअन्नमत्युदुरः हि वा-
 ऽअन्नमत्ति तस्माद्यदोदुरमन्नं प्राप्नोत्यथ तज्जगधं व्यातया-
 मरूपं भवति तद्यदेषा पशूश्छन्दाः स्यन्ति तस्मादुत्ति-
 च्छन्दा ऽअत्तिच्छन्दा ह वै तामतिच्छन्दा ऽइत्याचक्षते
 परोक्षं परोक्षकामा हि देवाः ॥ १३ ॥ योनिः पुरीषवती ।
 ते स॒॒स्पृष्टे ऽउपदधाति स॒॒स्पृष्टे ह्युदुरं च योनिश्च
 पुरीषसंहिते भवतो मा॒॒सं वै पुरीषं मा॒॒सेन वा-
 ऽउदुरं च योनिश्च स॒॒हते पूर्वातिच्छन्दा भवत्यपरा
 पुरीषवत्युत्तर॒॒ ह्युदुरमधरा योनिः ॥ १४ ॥ ते प्राच्या-
 ऽउपदधाति । प्राङ् ह्येषोऽग्निश्चीयतेऽथो प्राग्वै प्राच-
 ऽउदुरं प्राची योनिर्बहि स्तोमभागः हृदयं वै स्तोमभागा
 हृदयमु वा ऽउत्तममथोदुरमथ योनिः ॥ १५ ॥ ते दक्षिणतः
 स्वयमातृण्णाया ऽउपदधाति । अथ प्रथमायां चिता-
 ऽउत्तरतः स्वयमातृण्णाया ऽउदुरं च योनिं चोपदधाति
 यो वा ऽअयं मध्ये प्राणस्तदेषा स्वयमातृणैतस्य
 तत्प्राणस्योभयत् ऽउदुरं च योनिं च दधाति तस्मा-

देतस्य प्राणस्योभयतः ऽउदरं च योनिश्च ॥ १६ ॥ प्रतिष्ठा
द्विपदाः । ता यद् द्विपदा भवन्ति द्वन्द्वः हि प्रतिष्ठा
तिष्ठो भवन्ति त्रिवृद्धिः प्रतिष्ठा पञ्चादुपदधाति
पञ्चाद्वीर्यं प्रतिष्ठा ॥ १७ ॥ सोऽस्यैष सुकृतऽआत्मा ।
तद्यस्य हैतमेवः सुकृतमात्मानं कुर्वन्त्येतः ह स
सुकृतमात्मानमभिसम्भवत्यथ यस्य हैतमतोऽन्यथा कुर्व-
न्ति दुष्कृतः ह तस्यात्मानं कुर्वन्ति स ह स दुष्कृत-
मेवात्मानमभिसम्भवति ॥ १८ ॥ तदेते सामनिधने-
ऽअभ्युक्ते । अक्रौ देवानां परमे व्योमन्नर्क्स्य देवाः
परमे व्योमन्नित्येतद्वै देवानां विशतां प्रजापतिरुत्तमोऽ-
विशत्तस्मादाहाक्रौ देवानां परमे व्योमन्नित्यथ यदा-
हार्क्स्य देवाः परमे व्योमन्नित्ययं वा ऽअग्निरर्कस्तस्यै-
तदुत्तमायां चितौ सर्वे देवा विष्टास्तस्मादाहार्क्स्य देवाः
परमे व्योमन्निति ॥ १९ ॥ (B)

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या १०८ ॥

[गार्हपत्येष्टकोपधानम्]

गार्हपत्यमुपदधाति । एतद्वै देवाः प्राप्य राद्धेवा-
मन्यन्त तेऽब्रुवन्केनेदमरात्स्मेति गार्हपत्येनैवेत्यब्रुव-
न्गार्हपत्यं वै चित्वा समारुह्य प्रथमां चितिमपश्याम

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ११. १. २ ।

प्रथमायै द्वितीयां द्वितीयायै तृतीयां तृतीयायै चतुर्थीं
 चतुर्थ्यै पञ्चमीं पञ्चम्या ऽइदमिति ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् ।
 उप तज्जानीत यथेयमस्ममास्वेव राद्धिरसदिति तेऽब्रु-
 वँश्चेतयद्धमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्तदि-
 च्छत यथेयमस्ममास्वेव राद्धिरसदिति ॥ २ ॥ ते चेत-
 यमानाः । एतदपश्यन्निहेममाहृत्योपदधामहा ऽइति
 तमिहाहृत्योपादधत तस्मिन्न्वयवदन्त वसवः पुरस्ताद्ब्रुवा-
 दक्षिणत ऽआदित्याः पश्चान्न्मरुत ऽउत्तरतो विश्वे देवा-
 ऽउपरिष्ठादिहोपदधामेहोपदधामेति ॥ ३ ॥ तेऽब्रुवन् ।
 मद्ध्य ऽएवोपदधामहै स नो मद्ध्य ऽउपहितः सर्वेषां
 भविष्यतीति तं मद्ध्य ऽउपादधत तदेतां राद्धिमात्स-
 न्नदधत मद्ध्यतो मद्ध्यत ऽएवैतदेतां राद्धिमात्सन्नदधत
 तथैवैतद्यजमानो यद्गार्हपत्यमुपदधात्येतामेवैतद्वाद्धिमात्स-
 न्धत्ते मद्ध्यतो मद्ध्यत ऽएवैतदेतां राद्धिमात्सन्धत्ते
 ॥ ४ ॥ यद्वेव गार्हपत्यमुपदधाति । अन्नं वै गार्हपत्योऽ-
 त्तायमग्निश्चितोऽत्र ऽएवैतदन्नमपिदधाति मद्ध्यतो मद्ध्यत-
 ऽएवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ ५ ॥ यद्वेव गार्हपत्यमुपद-
 धाति । वेदिर्वै देवलोकोऽथ वा ऽएष बहिर्वेदि चितो
 भवति तं यद्विहाहृत्योपदधाति तदेनं वेदौ देवलोके
 प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥ यद्वेव गार्हपत्यमुपदधाति । योनिर्वै
 पुष्करपर्णमथ वा ऽएष बहिर्व्योनि चितो भवति बहिर्व्यो-
 नोऽऽएतद्योनेरग्निकर्म यत्पुरा पुष्करपर्णात्तं यद्विहा-
 हृत्योपदधाति तदेनं योनौ पुष्करपर्णे प्रतिष्ठापयति

तथो हैषोऽबहिर्द्धा भवत्यष्टाविष्टका ऽउपदधाति
तस्योक्तो बन्धुस्तं वा ऽएतैरेव यजुर्भिरेतयावृता चिनोति
यो ह्येवासौ स ऽएवायं तमेवैतदाहृत्येहोपदधाति ॥ ७ ॥
अथ पुनश्चित्तिमुपदधाति । एतद्वै देवा गार्हपत्यं चित्त्वा
तस्मिन् राद्धिं नापश्यन्त्योनिर्वै गार्हपत्या चित्तिरेषो वै योने
राद्धिर्ष्यहेतः प्रजातिस्तस्यामेतस्यां व्योनौ रेतः प्रजातिं
नापश्यन् ॥ ८ ॥ तेऽब्रुवन् । उप तज्जानीत यथास्यां
व्योनौ रेतः प्रजातिं दधामेति तेऽब्रुवँश्चेत्यद्धमिति चिति-
मिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्तदिच्छत यथास्यां व्योनौ रेतः
प्रजातिं दधामेति ॥ ९ ॥ ते चेतयमानाः । एतां पुन-
श्चित्तिमपश्यँस्तामुपादधत तदेतस्यां व्योनौ रेतः प्रजाति-
मदधुर्मज्ज्यतो मज्ज्यत ऽएवैतदेतस्यां व्योनौ रेतः
प्रजातिमदधुस्तथैवैतद्यजमानो यत्पुनश्चित्तिमुपदधात्येत-
स्यामेवैतद्योनौ रेतः प्रजातिं दधाति मज्ज्यतो मज्ज्यत-
ऽएवैतदेतस्यां व्योनौ रेतः प्रजातिं दधाति ॥ १० ॥
ताथं हैके जघनार्द्धं ऽउपदधति । जघनार्द्धद्वै रेतः
सिच्यते पुच्छसन्धौ पुच्छाद्वै रेतः सिच्यत ऽइति न
तथा कुर्याद्वहिर्द्धा ह ते योने रेतः प्रजातिं दधति ये तथा
कुर्वन्ति मज्ज्य ऽएवोपदध्यात्तत्सम्प्रति व्योनौ रेतः प्रजातिं
दधाति ॥ ११ ॥ अष्टाविष्टका ऽउपदधाति । अष्टाक्षरा
गायत्री गायत्रोऽग्निर्ष्यावानग्निर्ष्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन-
मेतहेतो भूतः सिञ्चति पञ्चकृत्वः सादयति पञ्च-
चित्तिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ष्या-

वानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्देतोभूतः६ सिञ्चत्यष्टा-
विष्टकाः पञ्चकृत्वः सादयति तत्रयोदश त्रयोदश
मासाः संवत्सरस्त्रयोदशाग्नेश्चितिपुरीषाणि यावानग्निर्ग्या-
वत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ १२ ॥ यद्वेव * पुनश्चिति-
तिमुपदधाति । एतद्वा ऽएतदुपथायथं करोति यदाहव-
नीयाद् गार्हपत्यमुत्तरं चिनोति तद्यत्पुनश्चितिमुपदधाति
य ऽएवायमग्निश्चितस्तमेवैतदाहृत्यास्योपरिष्टात्पुनश्चित्च-
नोति तद्यच्चितः सन्तं पुनश्चिनोति तस्मात्पुनश्चितिः६
॥ १३ ॥ तद्धैके । जघनाद्धै गार्हपत्यमुपदधाति पूर्वार्द्धे
पुनश्चितिमाहवनीयश्च वा ऽएतौ गार्हपत्यश्चैवं वा-
ऽएतावन्मी ऽइति न तथा कुर्यादयं वै लोको गार्हपत्यो
द्यौराहवनीय ऽउत्तरो वा ऽअसावस्यै तस्मादेनामुत्तरा-
मेवोपदध्यात् ॥ १४ ॥ यद्वेव गार्हपत्यं च पुनश्चितिं
चोपदधाति । वेदिश्च हैते ऽअग्नेरुत्तरवेदिश्चाथ ये-
ऽअमू पूर्वे निवपत्यद्धरस्य ते ऽअथ हैते ऽअग्नेस्तद्यदेते-
ऽउपधायाग्निं निदधाति वेदौ चैवैनमेतदुत्तरवेदौ च
प्रतिष्ठापयति ॥ १५ ॥ यद्वेव पुनश्चितिमुपदधाति ।
पुनर्ग्यज्ञो हैष ऽउत्तरा हैषा देवयज्या पुनर्ग्यज्ञमेवैतदु-
पधत्त ऽउत्तरामेव देवयज्यामुप हैनं पुनर्ग्यज्ञो नमति
॥ १६ ॥ यद्वेव पुनश्चितिमुपदधाति । यं वै तं प्राणा-
ऽऋषयोऽग्नेऽग्निः समस्कुर्वन्तस् ऽएष तमेवैतत्पुनश्चित्च-
नोति तद्यच्चितः सन्तं पुनश्चिनोति तस्माद्वेव

पुनश्चिच्चतिः ॥ १७ ॥ 'येन ऽऋषयस्तपसा सत्रमाय-
न्ति'ति । अमुनेतद्वशीनाहेन्धाना ऽअग्निः स्वराभ्रन्त'
ऽइतीन्धाना ऽअग्निः स्वर्गं लोकमाह्रन्त ऽइत्येतत्तस्मि-
न्नहं निदधे नाके ऽअग्निमिति स्वर्गो वै लोको नाको
'यमाहुर्मनव स्तीर्णबर्हिषमिति ये विद्वांसस्ते मनव
स्तीर्णबर्हिषमिति सर्वदा हैव स स्तीर्णबर्हिः ॥ १८ ॥
'तं पत्नीभिरनुगच्छेम देवाः । पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा हिर-
ण्यैरित्येतैनैः सर्वेणानुगच्छेमत्येतन्नाकं गृह्णानाः
सुकृतस्य लोक ऽइति स्वर्गो वै लोको नाकः स्वर्गं
लोकं गृह्णानाः सुकृतस्य लोक ऽइत्येतत्तृतीये पृष्ठे-
ऽअधि रोचने दिव' ऽइत्येतद्ध तृतीयं पृष्ठं रोचनं
दिवो यत्रैष एतत्तपति ॥ १९ ॥ 'आ वाचो मद्भ्यमरुह-
द्भुरण्युरिति । एतद्ध वाचो मद्भ्यं यत्रैष एतच्चि-
यते भुरण्युरिति भर्तृत्येतदयमग्निः सत्पतिश्चेकितान'-
ऽइत्ययमग्निः सतां पतिश्चेतयमान ऽइत्येतत्पृष्ठे
पृथिव्या निहितो द्रविद्युतदि'ति पृष्ठे पृथिव्या निहितो
दीप्यमान ऽइत्येतदधस्पदं कृणुतां स्ये पृतन्यव'
ऽइत्यधस्पदं कुरुतां सर्वान्पाप्मान ऽइत्येतत् ॥ २० ॥
'अयमग्निर्वीरुतमो वयोधा' ऽइति । अयमग्निर्वीर्यवत्तमो

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० ४९ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ४९ ।
(३) शु० य० सं० अ० १५ क० ४९ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० ४९ ।
(५) शु० य० सं० अ० १५ क० ५० । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० ५० ।
(७) शु० य० सं० अ० १५ क० ५० । (८) शु० य० सं० अ० १५ क० ५१ ।
(९) शु० य० सं० अ० १५ क० ५१ । (१०) शु० य० सं० अ० १५ क० ५१ ।
(११) शु० य० सं० अ० १५ क० ५१ । (१२) शु० य० सं० अ० १५ क० ५१ ।

वयोधा ऽइत्येतत्सहस्रियो द्योततामप्प्रयुच्छन्नि'ति सह-
 स्त्रियो दीप्यतामप्प्रमत्त ऽइत्येतद्विबभ्राजमानः सरि-
 रस्य मद्ध्य' ऽइतीमे वै लोकाः सरिरं दीप्यमान ऽण्णु
 लोकेष्वित्येतदुप प्रयाहि दिव्यानि धामे'त्युप प्रयाहि
 स्वर्गं लोकमित्येतत् ॥ २१ ॥ 'सम्प्रच्छयवद्धमुप सम्प्र-
 याते'ति । अमूनेतदृषीनाह समेनं प्रच्छयवद्धमुप चैनः
 सम्प्रयाते'त्यग्ने पैथो देवयानान्कृणुद्धमि'ति यथैव यजु-
 स्तथा बन्धुः 'पुनः कृण्वाना पितरा युवाने'ति वाक्च वै
 मनश्च पितरा युवाना वाक्च मनश्चैतावग्नी 'ऽअन्वा-
 तांसीत्त्रयि तन्तुमेतमि'ति योऽसावृषिभिस्तन्तुस्ततस्त-
 मेतदाह ॥ २२ ॥ 'उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमि'ति ।
 इममेतदग्निमाहोच्चैनं बुध्यस्व प्रति चैनं जागृही'ती-
 ष्ट्वापूर्ते सःसृजेथामयं चे'ति यथैव यजुस्तथा बन्धु-
 'रस्मिन्तंसधस्थे ऽअद्भ्युत्तरस्मिन्नि'ति यौर्वा ऽउत्तरः
 सधस्थं 'विश्वे देवा यजमानश्च सीदते'ति तद्विश्वैर्देवैः
 सह यजमानः सादयति ॥ २३ ॥ 'येन ब्रह्मसि सहस्रम् ।
 येनाग्ने सर्ववेदसमि'त्येतद्धास्य प्रतिज्ञाततमं धाम येन
 सहस्रं ब्रह्मति येन सर्ववेदसं 'तेनेमं र्यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० ५२ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ५२ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० ५२ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० ५३ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १५ क० ५३ । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० ५३ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १५ क० ५३ । (८) शु० य० सं० अ० १५ क० ५४ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १५ क० ५४ । (१०) शु० य० सं० अ० १५ क० ५४ ।
 (११) शु० य० सं० अ० १५ क० ५४ । (१२) शु० य० सं० अ० १५ क० ५५ ।
 (१३) शु० य० सं० अ० १५ क० ५५ ।

गन्तव' ऽइति तेन न ऽइमं ख्यजं नय स्वर्गं लोकं देवेषु
गन्तव ऽइत्येतदयं ते योनिर्ऋत्विग्य ऽइति तस्योक्तो बन्धु-
रुष्टाविष्टका ऽउपदधाति तस्यो ऽएवोक्तः ॥ २४ ॥ (C)

षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[ऋतव्या-स्वयमातृणा-विकर्ण्यर्थवादः]

ऋतव्या ऽउपदधाति । ऋतव ऽएते षट्त्तव्या-
ऽऋतुनेवैतदुपदधाति तदेतत्सर्वं षट्त्तव्याः संवत्सरो वा-
ऽऋतव्याः संवत्सर ऽइदः सर्वमिदमेवैतत्सर्वमुपधा-
त्यथो प्रजननमेतत्संवत्सरो वा ऽऋतव्याः संवत्सरः
प्रजननं प्रजननमेवैतदुपदधाति ॥ १ ॥ षट्त्तव्या-
ऽउपदधाति । क्षत्रं वा ऽऋतव्या विश ऽइमा ऽइतरा-
ऽइष्टकाः क्षत्रं तद्विश्वत्तारं दधाति ताः सर्वासु चिति-
षुपदधाति सर्वस्यां तद्विशि क्षत्रमत्तारं दधाति ॥ २ ॥
षट्त्तव्या ऽउपदधाति । संवत्सर ऽएषोऽग्निः स-
ऽऋतव्याभिः सहितः संवत्सरमेवैतदुत्तुभिः सन्तनोति
सन्दधाति ता वै नाना प्रभृतयः समानोदक्ता ऽऋतवो
वा ऽअसृज्यन्त ते सृष्ट्वा नानैवासन् ॥ ३ ॥ तेऽब्रुवन् ।
न वा ऽइत्थः सन्तः शक्ष्यामः प्रजनयितुः रूपैः समा-
यामेति त ऽएकैकमृतुः रूपैः समायँस्तस्मादेकैकस्मि-
न्नृतौ सर्वेषामृतूनां रूपं ता यन्नाना प्रभृतयो नाना

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ११. २. ३ ।

ह्यसृज्यन्ताथ यत्समानोदक्का रूपैर्हि समायन् ॥ ४ ॥
 स ऽउपदधाति । 'तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू'
 ऽइति नामनी ऽएनयोरेते नामभ्यामेवैने ऽएतदुपद-
 धात्यसौ वा ऽआदित्यस्तपस्तस्मादेतावृतू ऽअनन्तर्हितौ
 तद्यदेतस्मादेतावृतू ऽअनन्तर्हितौ तस्मादेतौ तपश्च तप-
 स्यश्च ॥ ५ ॥ 'अग्नेरन्तः श्लेषोऽसी'ति । संवत्सर-
 ऽएषोऽग्निः स ऽऋतुव्याभिः संहितः संवत्सरमेवैतद्वृ-
 तुभिः सन्तनोति सन्दधाति 'कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्प-
 न्तामाप ऽओषधय' ऽइतीदमेवैतत्सर्वमृतुभिः कल्पयति
 'कल्पन्तामग्नयः पृथङ् मम ज्यैष्ठ्याय सव्रता' ऽइत्यग्नयो
 हैते पृथग्यदेता ऽदृष्टकास्ते यथानयोर्ऋत्वोज्यैष्ठ्याय
 कल्परन्नेवमेतदाह 'ये ऽअग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावा-
 पृथिवी ऽइमे' ऽइति यथैव यजुस्तथा बन्धुः 'शैशिरा-
 वृतू ऽअभिकल्पमाना ऽइन्द्रमिव देवा ऽअभिसंविश-
 न्ति'ति यथेन्द्रं देवा ऽअभिसंविष्टा ऽएवमिमावृतू
 ज्यैष्ठ्यायाभिसंविशन्तिवत्येतद् द्वे ऽदृष्टके भवतो द्वौ हि
 मासावृतुः सकृत्सादयत्येकं तद्वृतुं करोति ॥ ६ ॥ तद्य-
 देते ऽअत्रोपदधाति । संवत्सर ऽएषोऽग्निरिम ऽउ
 लोकाः संवत्सरस्तस्य द्यौरेव पञ्चमी चित्तिद्यौरस्य शिशिर-
 ऽऋतुस्तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैते ऽआत्मनस्त-

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० ५७ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ५७ ।

(३) शु० य० सं० अ० १५ क० ५७ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० ५७ ।

(५) शु० य० सं० अ० १५ क० ५७ । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० ५७ ।

दस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेते ऽअत्रोपदधाति ॥ ७ ॥
 यदेवैते ऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः संवत्सर-
 ऽउ प्रजापतिस्तस्य शिर ऽएव पञ्चमी चितिः शिरोऽ-
 स्य शिशिर ऽऋतुस्तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैते-
 ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेते ऽअत्रोप-
 दधाति ॥ ८ ॥ स पुरस्तात्स्वयमातृणायै च विश्वज्यो-
 तिषश्चर्तुर्व्ये ऽउपदधाति । द्यौर्वा ऽउत्तमा स्वयमातृ-
 णादित्य ऽउत्तमा विश्वज्योतिरर्वाचीनं तद्विवश्चादि-
 त्याच्चर्तुन्दधाति तस्मादर्वाचीनमेवात ऽऋतवोऽथो प्रजन-
 नमेतदर्वाचीनं तद्विवश्चादित्याच्च प्रजननं दधाति तस्मा-
 दर्वाचीनमेवातः प्रजायते स्थितः हैवातः पराक्प्रजननं
 ऋगवन्तो ह्येव सनाग्रे देवास्तावन्तो देवाः ॥ ९ ॥ अथ
 प्रथमायै स्वयमातृणायै । प्रथमायै च विश्वज्योतिष-
 ऽउपरिष्ठादृतव्ये ऽउपदधातीयं वै प्रथमा स्वय-
 मातृणाग्निः प्रथमा विश्वज्योतिरितस्तदूर्ध्वानृतुन्दधाति
 तस्मादित ऽऊर्ध्वं ऽऋतवोऽथो प्रजननमेतदितस्तदूर्ध्वं
 प्रजननं दधाति तस्मादित ऽऊर्ध्वमेव प्रजायते ॥ १० ॥
 ता न व्यूहेत् । नेदृतुन्व्यूहानीति यो वै स्मियत्-
 ऽऋतवो ह तस्मै व्युह्यन्ते तस्माद्यत्रैव प्रथमे ऽउप-
 दधाति तत्सर्वा ऽउपदध्यात् ॥ ११ ॥ अथो ऽइमे वै
 लोका ऽऋतव्याः । इमाँस्तल्लोकानूर्ध्वंश्चितिभिश्चिनो-
 त्यथो क्षत्रं वा ऽऋतव्याः क्षत्रं तदूर्ध्वं चितिभिश्चिनो-

* 'रितस्तदूर्ध्वं' इति 'क-घ' । 'स्तदूर्ध्वं' इति 'ग-ज' पुस्तकयोः ।

त्यथो संवत्सरो वा ऽऋतव्याः संवत्सरं तदूर्ध्वं चिति-
 भिश्चिनोति ता नान्यया यजुष्मत्येष्टकयोपरिष्ठादभ्यु-
 पदक्ष्यान्नेत्क्षत्रं विशाभ्युपदधानीति ॥ १२ ॥ ता हैता-
 ऽएव संख्यान्यः । एतद्वै देवा ऽऋतव्याभिरेवेमाँल्लोका-
 न्समयुरितश्चोर्द्धानमुतश्चाव्राचस्तथैवैतद्यजमान ऽऋत-
 व्याभिरेवेमाँल्लोकान्संख्यातीतश्चोर्द्धानमुतश्चाव्राचः ॥ १३ ॥
 तदु ह चरकाद्धर्षवः । अन्त्या ऽएव संख्यानीरित्युपदधाति
 न तथा कुर्यादित्यहैव रेचयन्त्येता ऽउ ऽएव संख्यान्यः
 ॥ १४ ॥ अथ विश्वज्योतिषमुपदधाति । आदित्यो
 वा ऽउत्तमा विश्वज्योतिरादित्यो ह्येवामुष्मिँल्लोके वि-
 श्वज्योतिरादित्यमेवैतदुपदधाति ॥ १५ ॥ यद्वेव विश्व-
 ज्योतिषमुपदधाति । प्रजा वै विश्वज्योतिः प्रजा
 ह्येव विश्वज्योतिः प्रजननमेवैतदुपदधाति ॥ १६ ॥
 स पुरस्तास्वयमातृणायै * विश्वज्योतिषमुपदधाति ।
 द्यौर्वा ऽउत्तमा स्वयमातृणादित्य ऽउत्तमा विश्व-
 ज्योतिरर्वाचीनं तद्विव ऽआदित्यं दधाति तस्मा-
 देषोर्वाचीनमेवातस्तपत्यथो प्रजननमेतदर्वाचीनं तद्वि-
 वः प्रजननं दधाति तस्मादर्वाचीनमेवातः प्रजायते
 ॥ १७ ॥ अथ प्रथमायै स्वयमातृणायै । उपरिष्ठाद्वि-
 श्वज्योतिषमुपदधातीयं वै प्रथमा स्वयमातृणाग्निः
 प्रथमा विश्वज्योतिरितस्तदूर्ध्वमग्निं दधाति तस्मादित-
 ऽऊर्ध्वोऽग्निर्दीप्यतेऽथो प्रजननमेतदितस्तदूर्ध्वं प्रजननं

दधाति तस्मादित ऽऊर्ध्वमेव प्रजायते ॥ १८ ॥ अथ
मह्यमायै स्वयमातृणायै । उपरिष्ठाद्विश्वज्योतिष-
मुपदधात्यन्तरिक्षं वै मह्यमा स्वयमातृणा वायु-
र्मह्यमा विश्वज्योतिरन्तरिक्षे तद्वायुं दधाति तस्मा-
दयमन्तरिक्षे वायुः ॥ १९ ॥ तादृयेतानि ज्योतींषि ।
तद्यदेता ऽएवमुपदधात्येतादृयेवैतज्योतींषि सम्म्यञ्चि
दधाति तस्मादित ऽऊर्ध्वोऽग्निर्दीप्यतेऽर्वाङ्सावादित्य-
स्तपत्यन्तरिक्षेऽयं तिर्यङ् वायुः पवते ॥ २० ॥
'परमेष्ठी त्वा सादयस्वि'ति । परमेष्ठी ह्येतां पञ्चमीं
चितिमपश्य'द्विस्पृष्टे ज्योतिष्मतीमि'ति दिवो ह्यसौ पृष्टे
ज्योतिष्मानादित्यः ॥ २१ ॥ 'विश्वस्मै प्राणायपानाय ।
व्यानाये'ति प्राणो वै विश्वज्योतिः सर्वस्मा ऽउ वा-
ऽएतस्मै प्राणो 'विश्वज्योतिर्यच्छे'ति सर्वं ज्योतिर्य-
च्छेत्येत'सूर्यस्तेऽधिपतिरिति सूर्यमेवास्या ऽअधिपतिं
करोति सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः
॥ २२ ॥ ता हैता ऽएव संख्यायः । एतद्वै देवा विश्व-
ज्योतिर्भिर्देवाँल्लोकान्समयुरितश्चोर्ध्वानमुतश्चाव्राचस्तथै-
वैतद्यजमानो विश्वज्योतिर्भिर्देवाँल्लोकान्संख्यातीत-
श्चोर्ध्वानमुतश्चाव्राचः ॥ २३ ॥ तदु ह चरकाद्ध्यवः ।

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० ५८ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ५८ ।

(३) शु० य० सं० अ० १५ क० ५८ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० ५८ ।

(५) शु० य० सं० अ० १५ क० ५८ ।

अन्न्या ऽएव सँख्यानीरित्युपदधाति न तथा कुर्वादित्यहैव
रेचयन्त्येता ऽउ ऽएव सँख्यान्यः ॥ २४ ॥ (A)

सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[लोकम्पृणेषूपधानम्, इष्टकाप्रमाणं च]

अथ लोकम्पृणामुपदधाति । असौ वा ऽआदित्यो
लोकम्पृणैष हीमाल्लोकान्पूरयत्यमुमैवैतदादित्यमुप-
दधाति तां सर्वासु चितिषूपदधातीमे वै लोका-
ऽएताश्चितयोऽमुं तदादित्यमेषु लोकेषु दधाति तस्मा-
देष सर्वेभ्य ऽएवैभ्यो लोकेभ्यस्तपति ॥ १ ॥ यद्वेव
* लोकम्पृणामुपदधाति । क्षत्रं वै लोकम्पृणया विश-
ऽइमा ऽइतरा ऽइष्टकाः क्षत्रं तद्विश्वेत्तरं दधाति तां
सर्वासु चितिषूपदधाति सर्वस्यां तद्विश्वे क्षत्रमेत्तरं दधा-
ति ॥ २ ॥ सैषैकैव भवति । एकस्थं तत्क्षत्रमेकस्थां
श्चिथं करोत्यथ वा द्वितीया मिथुनं तदर्द्धं हैतदा-
त्मनो यद्विमथुनं यदा वै सह मिथुनेनाथ सर्वोऽथ
कृत्स्नः कृत्स्नताया ऽएकेन यजुषा बह्वीरिष्टका ऽउपद-
धाति क्षत्रं तद्वीर्येणास्यादधाति क्षत्रं विशो वीर्यवत्तरं
करोत्यथेतराः पृथङ् नाना यजुर्बिभरूपदधाति विशं
तत्क्षत्रादवीर्यतरां करोति पृथग्वादिनीं नाना चेतसम्
॥ ३ ॥ स वा ऽअस्यां सक्त्यां प्रथमे ऽउपदधाति ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ११. २. १; कठ०
१७. १०; कपिष्ठ० २६. ९; मै० सं० ११. ८. १२; तै० सं० ४. ४. ११ ।

* का० श्रौ० सू० १७. १२. २४ ।

अमुं तदादित्यमेतस्यां दिशि दधात्यथेतस्तस्मादुतोऽ-
 नुपश्येत्यथेतस्तस्मादुतोऽनुपश्येत्यथेतस्तस्मादुतोऽनुपश्ये-
 त्यथातस्तस्मादुतोऽनुपश्येति ॥ ४ ॥ स यद्यत्रैव प्रथमे-
 ऽउपदधाति । तदुत्तमे ऽअनूपदक्ष्यात्सकृच्चैवासावादित्य-
 ऽइमाँल्लोकान्पश्येत्यनातिप्रच्यवेतातिहृत्य पूर्वं ऽउत्तमे-
 ऽअनूपदधात्यमुं तदादित्यमिमाँल्लोकानतिप्रच्ययावयति
 तस्मादसावादित्य ऽइमाँल्लोकानसंस्थितो दक्षिणा-
 वृत्पुनः-पुनरनुपश्येति ॥ ५ ॥ 'लोकं पृण च्छिहं
 पृणे'ति । लोकं च पूरय च्छिहं च पूरयेत्येतदुथो
 सीद द्रुवा त्वमित्यथो सीद स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेत्येत-
 दिन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन्न्योनावसीषदन्नितीन्द्राग्नी
 च त्वा बृहस्पतिश्चास्मिन्न्योनौ प्रत्यतिष्ठिपन्नित्येतद-
 नुष्टुभा वाग्वा ऽअनुष्टुब्वाग्विन्द्र * ऽइन्द्रो लोकम्पृणा न
 सादयत्यसन्नो ह्येष सुददोहसाधिवदति प्राणो वै
 सुददोहाः प्राणेनैवैनमेतत्सन्तनोति सन्दधाति ॥ ६ ॥
 तदाहुः । कथमेषा लोकम्पृणायातयाम्नी भवतीत्यसौ
 वा ऽआदित्यो लोकम्पृणायातयामा वा ऽएषोऽथो वाग्वै
 लोकम्पृणायातयाम्मन्यु वै वाक् ॥ ७ ॥ [अर्धप्रपाठकः ५५॥]
 स वै यजुष्मतीरुपधाय । लोकम्पृण्या प्रच्छादयत्यन्नं वै
 यजुष्मत्य ऽइष्टका ऽआत्मा लोकम्पृणान्नं तदात्मना परि-
 दधाति तस्मादन्नमात्मना परिहितमात्मैव भवति ॥ ८ ॥ स

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० ५९ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ५९ ।

(३) शु० य० सं० अ० १५ क० ५९ ।

* 'वागिन्द्र' इति 'ग-ज' पुस्तकयोः ।

वा ऽआत्मन्नेव । यजुष्मतीरुपदधाति न पक्षपुच्छेष्वार्त्मस्त-
 दुन्नं दधाति यदु वा ऽआत्मन्नन्नं धीयते तदात्मान-
 मवति तत्पक्षपुच्छाद्वयं यत्पक्षपुच्छेषु नैव तदात्मा-
 नमवति न पक्षपुच्छानि ॥ ९ ॥ उभयीर्ध्वजुष्मतीश्च
 लोकम्पृणाश्चात्मन्नुपदधाति । तस्मादयमात्मा द्वि-
 गुणो बहुलतर ऽइव लोकम्पृणा ऽएव पक्षपुच्छेषु
 तस्मात्पक्षपुच्छानि तनीयात्सीवानूचीश्च तिरश्ची-
 श्चात्मन्नुपदधात्यस्थीनि वा ऽड्ढकास्तस्मादिमाद्वय-
 ङ्वश्चि च तिर्यश्चि चात्मन्नस्थीनि पराचीरेव पक्षपुच्छेषु
 न हि किञ्चन पक्षपुच्छेषु तिर्यगस्थ्यस्ति तद्धेतदेव
 चित्तस्य चाचितस्य च विज्ञानमेवमेव चित्तं ऽइतरथा चित्तः
 ॥ १० ॥ स वै स्वयमातृणां लोकम्पृणया प्रच्छादयति ।
 प्राणो वै स्वयमातृणादित्यो लोकम्पृणा प्राणं तदादित्येन
 समिन्धे तस्मादयमुष्णः प्राणस्तया सर्वमात्मानं प्रच्छा-
 दयति सर्वं तदात्मानमादित्येन समिन्धे तस्मादयः
 सर्वं ऽएवार्मोष्णस्तद्धेतदेव जीविष्यतश्च मरिष्यतश्च
 विज्ञानमुष्णं ऽएव जीविष्यञ्छीतो मरिष्यन् ॥ ११ ॥
 स यस्यां सक्त्यां प्रथमे ऽउपदधाति । ततो दशभि-
 र्दशभिः सञ्छादयन्नैत्यां स्वयमातृणायै स तेनैव दक्षिणा-
 वृज्जघनेन स्वयमातृणां सञ्छादयन्नैत्यानूक्याया ऽअथ
 पुनरेत्यां तमवधिः सञ्छादयति ॥ १२ ॥ आत्मानमग्रे
 सञ्छादयति । आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भवत्यथ
 दक्षिणं पक्षमथ पुच्छमथोत्तरं तद्दक्षिणावृत्तद्वि देवत्राथो-

ऽएवं वा ऽअसावादित्य ऽइमँल्लोकान्दक्षिणावृदनुपम्येति
 ॥ १३ ॥ स ऽएष प्राण ऽएव यल्लोकम्पृणा । तया सर्वमा-
 त्मानं प्रच्छादयति सर्वस्मिँस्तदात्मन्प्राणं दधाति तद्य-
 द्धास्यैषाङ्गं नाभिप्राप्नुयात्प्राणो हास्य तदङ्गं नाभि-
 प्राप्नुयाद्यदु वै प्राणोऽङ्गं नाभिप्राप्नोति शुष्यति
 वा वै तद्म्लायति वा तस्मादेनः सर्वमेवैतया प्रच्छा-
 दयेत् ॥ १४ ॥ स वा ऽआत्मन ऽएवाधि पक्षपुच्छानि
 चिनोति । आत्मनो ह्येवाङ्गानि प्ररोहन्त्यथ * यत्पर-
 स्तादर्वाचीरुपदङ्ख्याद्यथान्यत ऽआहृत्याङ्गं प्रतिदङ्ख्यात्ता-
 दृक्तत् ॥ १५ ॥ न भिन्नां न कृष्णामुपदङ्ख्यात् । आर्च्छति
 वा ऽएषा या भियत ऽआर्त्तमेतद्द्रूपं यत्कृष्णं नेदार्त्त-
 मात्मानमभिसंस्करवा ऽडुति नाभिन्नां परास्येन्नेदनार्त्त-
 मात्मनो बहिर्द्धां कर्वाणीति धिष्णेभ्यः प्रतिसंख्याय
 या विराजमतिरिच्येरन्नोत्तरामुद्भवेयुस्तद्वै खलु ता-
 ऽआर्च्छन्ति ता भित्त्वोत्कर ऽउत्किरेदुत्करो वा ऽअति-
 रिक्तस्य प्रतिष्ठा तद्यत्रातिरिक्तस्य प्रतिष्ठा तदेवैना-
 ऽएतत्प्रतिष्ठापयति ॥ १६ ॥ अथात ऽइष्टकामात्राणामेव ।
 पादमात्रीः प्रथमायाश्चोत्तमायाश्च चित्तिरुपदङ्ख्यात्प्रतिष्ठा
 वै पादो यो वै पादः स हस्त ऊर्वस्थमात्रयो वर्षिष्ठाः
 स्युर्न ह्यूर्वस्थात्किञ्चन वर्षीयोऽस्थ्यस्ति त्रयालिखित-
 वत्यस्तिस्रश्चितयः स्युस्त्रिवृतो हीमे लोका ऽअपरिमिता-
 लिखिते द्वे रसो हैते चिती ऽअपरिमित ऽउ वै रसः

* 'यत्पुरस्ता' इति 'ग-ज' पुस्तकयोः ।

सर्वास्त्वेव त्र्यालिखितवत्यः स्युः सर्वे ह्येवेमे लोकास्त्रिवृतः
 ॥ १७ ॥ अथात ऽदृष्टकानामेवावपनस्य । यां काश्च
 यजुष्मतीमिष्टकां विद्यात्तां मद्ध्यमायां चिता ऽउपदक्ष्या-
 दन्तरिक्षं वै मद्ध्यमा चितिरन्तरिक्षमु वै सर्वेषां भूता-
 नामावपनमथो ऽअन्नं वै यजुष्मत्य ऽदृष्टका ऽउदरं
 मद्ध्यमा चितिरुदरे तदन्नं दधाति ॥ १८ ॥ तदाहुः ।
 नोपदक्ष्यान्नेदतिरेचयानीति स वा ऽउपैव दक्ष्यात्कामे-
 ष्वभ्यो वा ऽएता ऽदृष्टका ऽउपधीयन्ते न वै कामानामति-
 रिक्तमस्ति स वै नैवोपदक्ष्यादेतावद्वा ऽएतद्देवा-
 ऽअकुर्वन् ॥ १९ ॥ (B)

सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[इष्टकासु पुरीषनिवापः, स्वयमातृणा-विकर्ण्युपधानं च]

अथ पुरीषं निवपति । माथ्सं वै पुरीषं माथ्सैनैवै-
 नमेतत्प्रच्छादयतीष्टका ऽउपाधायास्थीष्टका ऽअस्थि
 तद्माथ्सैः सज्छादयति ॥ १ ॥ स वै स्वयमातृणाया-
 मावपति । प्राणो वै स्वयमातृणान्नं पुरीषं प्राणे तदन्नं
 दधाति तेन सर्वमात्मानं प्रच्छादयति तस्माद्यत्प्राणेऽन्नं
 धीयते * तत्सर्वमात्मानमवति सर्वमात्मानमनुव्येति ॥ २ ॥
 न स्वयमातृणायामावपेदित्यु हैक ऽआहुः । प्राणः
 स्वयमातृणा नेत्प्राणानपिदधानीति स वा ऽएव वपेदन्नेन
 वै प्राणा विष्टब्धा यो वा ऽअन्नं नास्ति सं वै तस्य प्राणा

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ११. २. २ ।

* 'तत्सर्वम्' इति 'क-घ' । 'सर्वम्' इति 'ग-ज' पुस्तकयोः ।

रोहन्ति तद्यस्य ह तथा कुर्वन्ति यथा शुष्का सूस्मी
सुषिरैवह ह सोऽमुष्मिँल्लोके सम्भवति तस्मात्स्वयमा-
तृणायामैव वपेत् ॥ ३ ॥ स्वयमातृणायामोप्य । अनु-
क्यया सञ्छादयन्नेत्या परिरिश्रद्भ्यः स तेनैव दक्षिणा-
वृजघनेन स्वयमातृणायाम् सञ्छादयन्नेत्या पुनरनुक्ययै
॥ ४ ॥ आत्मानमग्रे सञ्छादयति । आत्मा ह्येवाग्रे
सम्भवतः सम्भवत्यथ दक्षिणं पक्षमथ पुच्छमथोत्तरं
तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवघ्ना ॥ ५ ॥ स ऽएष प्राण ऽएव
यत्पुरीषम् । तेन सर्वमात्मानं प्रच्छादयति सर्वस्मिँस्त-
दात्तमद्राणं दधाति तद्यद्धास्यैतदुङ्गं नाभिप्राप्नुयात्प्रा-
णो हास्य तदुङ्गं नाभिप्राप्नुयाद्यदु वै प्राणोऽङ्गं ना-
भिप्राप्नोति शुष्यति वा वै तस्मलायति वा तस्मादेनः
सर्वमेवैतेन प्रच्छादयेत् ॥ ६ ॥ 'इन्द्रं विश्वा ऽअवी-
वृधन्ति'ति । इन्द्रः हि सर्वाणि भूतानि वर्द्धयन्ति
'समुद्द्व्यचसं गिर' ऽइति महिमानमस्यैतदाह 'रथी-
तमैः रथीनामि'ति रथितमो ह्येष रथिनां 'वाजांनाथं
सत्पतिं पतिमि'त्यन्नं वै वाजा ऽअन्नानाथं सत्पतिं पति-
मित्येतद्वैन्द्रयानुष्टुभा निवपत्यैन्द्रः हि पुरीषं तदेतद-
र्द्धमग्रेष्वर्षत्पुरीषमर्द्धमैष्टकम् ॥ ७ ॥ तदाहुः । यत्सर्वैश्छ-
न्दोभिः सर्वाभिर्देवताभिरिष्टका ऽउपदधात्यथैतदेकयैक-
देवत्यया निवपति कथमेतदर्द्धमग्रेरितीन्द्रो वै सर्वान्देवा-

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० ६१ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ६१ ।
(३) शु० य० सं० अ० १५ क० ६१ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० ६१ ।

इप्रतिप्रतिस्तद्यदैन्द्रया निवपति तेनैतदर्द्धमग्नेरथ यदनुष्टुभा
 वाग्वा ऽअनुष्टुब्वागु सर्वाणि च्छन्दाश्सि तेनो ऽएवार्द्धम्
 ॥ ८ ॥ अथ * विकर्णीं च स्वयमातृणां चोपदधाति ।
 वायुर्वै विकर्णीं द्यौरुत्तमा स्वयमातृणा वायुं च तद् द्विवं
 चोपदधात्युत्तमे ऽउपदधात्युत्तमे हि वायुश्च द्यौश्च स॒ऽस्पृष्टे
 स॒ऽस्पृष्टे हि वायुश्च द्यौश्च पूर्वा विकर्णीमुपदधात्यर्वा-
 चीनं तद्विवो वायुं दधाति तस्मादेषोऽर्वाचीनामेवातः
 पवते ॥ ९ ॥ यद्वेव विकर्णीमुपदधाति । यत्र वा ऽअदोऽ-
 श्वं चितिमवग्रापयन्ति तदसावादित्य ऽइमाँल्लोकान्तसूत्रे
 समावयते तद्यत्तसूत्रं वायुः स स यः स वायुरेषा सा
 विकर्णी तद्यदेतामुपदधात्यसावेव तदादित्य ऽइमाँल्लोकान्तसूत्रे
 समावयते ॥ १० ॥ यद्वेव विकर्णीं च स्वयमातृणां चोप-
 दधाति । आयुर्वै विकर्णीं प्राणः स्वयमातृणायुश्च तत्प्राणं
 चोपदधात्युत्तमे ऽउपदधात्युत्तमे ह्यायुश्च प्राणश्च
 स॒ऽस्पृष्टे स॒ऽस्पृष्टे ह्यायुश्च प्राणश्च पूर्वामुत्तरां
 विकर्णीमुपदधात्यायुषा तत्प्राणमुभयतः परिगृह्णाति ॥ ११ ॥
 'प्रोथदुश्श्वो न युवसे । अविष्यद्व्यदा महः संवरणाद्भ्य-
 स्त्थात् । आदस्य व्रातो ऽअनुवाति शोचिरध स्म ते व्रजनं
 कृष्णमस्ती'ति यदा वा ऽएतस्य व्रातोऽनुवाति शोचिरथैतस्य

* "प्रच्छाद्य पुरीषेण विकर्णीस्वयमातृणे शर्करे संस्पृष्टे छिद्रे 'प्रोथदश्च' इत्युत्तरां विकर्णी-
 मायोध्वेति स्वयमातृणाम्" (का० श्रौ० सू० १७. १२. २५) ।

† 'मेवातः' इति 'क-व' । मेव व्रातः' इति 'ग-ज' पुस्तकयोः ।

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० ६२ ।

वृज्जनं कृष्णं भवति त्रिष्टुभोपदधाति त्रैष्टुभो हि वायुराग्ने-
 श्वाग्निकर्म ह्यनिरुक्तयानिरुक्तो हि वायुरथ यद्वात इत्याह
 वातो हि वायुः ॥ १२ ॥ * अथ स्वयमातृणामुपदधाति ।
 'आयोष्ठा सदनं सादयामी'त्येष वा आयुस्तस्यैतत्सदन-
 'मवत' इत्येष हीदः सर्वमवति छायायामित्येतस्य हीदः
 सर्वं 'छायायाः समुद्रस्य हृदय' इति समुद्रस्य ह्येतद्-
 दयः 'रश्मीवर्ती भास्वतीमि'ति रश्मिवती हि द्यौर्भा-
 स्वत्या या द्यां भास्या पृथिवीमोर्वन्तरिक्षमि'त्येव ॥ ह्येष-
 इमाँल्लोकानाभाति ॥ १३ ॥ 'परमेष्ठी त्वा सादयस्वि'ति ।
 परमेष्ठी ह्येतां पञ्चमीं चितिमपश्यत् ॥ १४ ॥ यद्वेव परमे-
 ष्ठिनोपदधाति । प्रजापतिं विश्वस्तं देवता आदाय
 व्युदक्रामस्तस्य परमेष्ठी शिर आदायोत्क्रम्यातिष्ठत्
 ॥ १५ ॥ तमब्रवीत् । उप मेहि प्रति म एतद्धेहि येन
 मे त्वमुदक्रमीरिति किं मे ततो भविष्यतीति त्वदेवत्यमेव
 म एतदात्मनो भविष्यतीति तथेति तदस्मिन्नेतत्परमेष्ठी
 प्रत्यदधात् ॥ १६ ॥ तद्यैषोत्तमा स्वयमातृणा । एतदस्य
 तदात्मनस्तद्यदेतामत्रोपदधाति यदेवास्यैषात्मनस्तदस्मि-
 न्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतामत्रोपदधाति ॥ १७ ॥ 'दिव-

* अत्र शतम् ४७०० ॥

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० ६३ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ६३ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १५ क० ६३ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० ६३ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १५ क० ६३ । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ ।

स्पृष्टे व्यचस्वतीस्पृथस्वतीमि'ति । दिवो ह्येतत्पृष्ठं व्य-
चस्वत्प्रथस्वद्विवं 'व्यच्छं दिवं दृढह दिवं मा हिंसीरि'त्या-
त्मानं व्यच्छात्मानं दृढहात्मानं मा हिंसीरित्येतत् ॥१८॥
विश्वेवस्मै प्राणायानाय । व्यानायोदानाये'ति प्राणो
वै स्वयमातृणा सर्वस्मा ऽउ वा ऽएतस्मै प्राणः 'प्रति-
ष्ठाये चरित्राये'तीमे वै लोकाः स्वयमातृणा ऽइम ऽउ
लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रः 'सूर्यस्त्वाभिपात्वि'ति सूर्य-
स्त्वाभिगोपायत्वित्येतद्भमह्वा स्वस्त्ये'ति महत्या स्वस्त्येत्ये-
तच्छर्हिषा शन्तमेने'ति यच्छर्हिः शन्तमं तेनेत्येतत् ॥१९॥
नानोपदधाति । नाना हि वायुश्च द्यौश्च सकृत्सादयति
समानं तत्करोति समानं ह्यायुश्च प्राणश्च ते वा-
ऽउभे ऽएव शर्करे भवत ऽउभे स्वयमातृणे समानं
ह्येवायुश्च प्राणश्चाथैने सूददोहसाधिवदति प्राणो वै
सूददोहाः प्राणेनैवैने ऽएतत्सन्तनोति सन्दधाति ॥ २० ॥
'तां ऽअस्य सूददोहस' ऽइति । आपो वै सूदोऽन्नं दोहः
'सोर्मं शशीणन्ति पृश्नय' ऽइत्यन्नं वै पृश्नि 'जृमन्देवाना-
मि'ति संवत्सरो वै देवानां जृम 'विशं' ऽइति यज्ञो वै
विशो यज्ञे हि सर्वाणि भूतानि विष्टानि 'त्रिष्वं रोचने

- (१) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ । (२) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ ।
(३) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ । (४) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ ।
(५) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ । (६) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ ।
(७) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ । (८) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ ।
(९) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ । (१०) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ ।
(११) शु० य० सं० अ० १५ क० ६४ ।

दिव' ऽइति सुवनानि वै त्रीणि रोचनानि सुवनाङ्ग्येतदाहा-
नुष्टुभा वाग्वा ऽअनुष्टुब्बागु सर्वे प्राणा वाचा चैवैने-
ऽएतप्राणेन च सन्तनोति सन्दधाति सा वा ऽएषैका
सती सुददोहाः सर्वा ऽइष्टका ऽअनुसञ्चरति प्राणो वै
सुददोहास्तस्मादयमेक एव प्राणः सन्तसर्वाण्यङ्गानि
सर्वमात्मानमनुसञ्चरति ॥ २१ ॥ (C)

सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[पञ्चम्याश्रितः सुवर्णशकलसहस्रेण प्रोक्षणम्, पुरीषेणाच्छादनं च]

अथ स्वयमातृण्णासु सामानि गायति । इमे वै
लोकाः स्वयमातृण्णास्ता ऽएताः शर्करास्ता देवा ऽउपधा-
यैतादृशीरेवापश्यन्त्यथैताः शुष्काः शर्कराः ॥ १ ॥ तेऽब्रु-
वन् । उप तज्जानीत यथेषु लोकेषु रसमुपजीवनं दुधामेति
तेऽब्रुवँश्चेत्यद्धमिति चित्तिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्त-
दिच्छत यथेषु लोकेषु रसमुपजीवनं दुधामेति ॥ २ ॥
ते चेतयमानाः । एतानि सामान्यपश्यँस्तान्यगायँस्तैरेषु
लोकेषु रसमुपजीवनमदधुस्तथैवैतद्यजमानो यदेतानि
सामानि गायत्येष्वेवैतल्लोकेषु रसमुपजीवनं दधाति ॥ ३ ॥
स्वयमातृण्णासु गायति । इमे वै लोकाः स्वयमातृण्णा-
ऽएष्वेवैतल्लोकेषु रसमुपजीवनं दधाति ॥ ४ ॥ स वै

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० सं० ११. १२. ३ ;
कठ० १७. १०; कपिष्ठ० २६. ९; मै० सं० ११. ८. १, १४; तै० सं० ४. ४. ५ ।

‘भूवर्भुवः स्वरि’ति । एतासु व्याहृतिषु गायति भूरिति वा ऽअयं लोको भुव ऽद्वत्यन्तरिक्षलोकः स्वरित्यसौ लोक ऽएष्वेवैतल्लोकेषु रसमुपजीवनं दधाति ॥ ५ ॥ तानि वै नाना प्रस्तावानि । समाननिधनानि तानि यन्नाना प्रस्तावानि नाना ह्यपश्यन्नथ यत्समाननिधनाद्वयेका ह्येव यज्ञस्य प्रतिष्ठैकं निधनं स्वर्गं ऽएव लोस्तस्मात्स्वर्ग्यो-
तिर्निधनानि ॥ ६ ॥ अथैनं हिरण्यशकलैः प्रोक्षति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन् देवा ऽएतदमृतं रूप-
मुत्तममदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदमृतं * रूपमुत्तमं दधाति ॥ ७ ॥ यद्वेवैनं हिरण्यशकलैः † प्रोक्षति । एतद्वा-
ऽअस्मिन्नदोऽमुं पुरस्ताद्दृष्ट्या तनुं मद्ध्यतो दधाति रुक्मं च पुरुषं चाथैनमेतत्सर्वमेवोपरिष्ठाद्दृष्ट्या तन्वा प्रच्छादयति ॥ ८ ॥ द्वाब्भ्यां—द्वाब्भ्यां शताब्भ्याम् । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति पञ्चकृत्वः पञ्च-
चित्तिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ध्यावान-
ग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति सहस्रेण सर्वं वै सहस्रं सर्वेणैवास्मिन्नेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति ॥ ९ ॥ पश्चादुग्रे प्राङ् तिष्ठन् । अथोत्तरतो दक्षिणाथ पुरस्तात्प्रत्यङ्मुथ जघनेन परित्य

* ‘रूपमुपतमम्’ इति ‘क’ पुस्तके ।

† “पुरुषाभिर्होमवत्तिष्ठन्निं प्रोक्षति हिरण्यशकलसहस्रेण यते द्वे-द्वे प्रक्षिति सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रं सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम्” (का० श्रौ० सू० १७. १२. २६) ।

दक्षिणत ऽउदङ् तिष्ठँस्तदक्षिणावृत्तद्धि देवत्राथानुपरीत्य
 पश्चात्प्राङ् तिष्ठँस्तथो हास्यैतत्प्रागेव कर्म कृतं भवति
 ॥ १० ॥ 'सहस्रस्य प्रमासि । सहस्रस्य प्रतिमासि
 सहस्रस्योन्मासि साहस्रोऽसि सहस्राय त्वे'ति सर्वं द्वै
 सहस्रं सर्वमसि सर्वस्मै त्वेत्येतत् ॥ ११ ॥ अथातश्चि-
 त्पुरीषाणामेव मीमांसा । अयमेव लोकः प्रथमा
 चित्तिः पशवः पुरीषं व्यत्प्रथमां चित्तिं पुरीषेण प्रच्छादयतीमं
 तल्लोकं पशुभिः प्रच्छादयति ॥ १२ ॥ अन्तरिक्षमेव
 द्वितीया चित्तिः । व्याशंसि पुरीषं व्यद् द्वितीयां चित्तिं
 पुरीषेण प्रच्छादयत्यन्तरिक्षं तद्वयोभिः प्रच्छादयति
 ॥ १३ ॥ द्यौरेव तृतीया चित्तिः । नक्षत्राणि पुरीषं व्यत्तृतीयां
 चित्तिं पुरीषेण प्रच्छादयति दिवं तन्नक्षत्रैः प्रच्छादयति
 ॥ १४ ॥ यज्ञ एव चतुर्थी चित्तिः । दक्षिणाः पुरीषं
 व्यच्चतुर्थीं चित्तिं पुरीषेण प्रच्छादयति यज्ञं तदक्षिणाभिः
 प्रच्छादयति ॥ १५ ॥ यजमान एव पञ्चमी चित्तिः ।
 प्रजा पुरीषं व्यत्पञ्चमीं चित्तिं पुरीषेण प्रच्छादयति यजमानं
 तत्प्रजया प्रच्छादयति ॥ १६ ॥ स्वर्ग एव षष्ठी
 चित्तिः । देवाः पुरीषं व्यत्षष्ठीं चित्तिं पुरीषेण प्रच्छादयति
 स्वर्गं तल्लोकं देवैः प्रच्छादयति ॥ १७ ॥ अमृतमेव
 सप्तमी चित्तिः । तामुत्तमामुपदधात्यमृतं तदस्य सर्वस्यो-
 त्तमं दधाति तस्मादस्य सर्वस्यामृतमुत्तमं तस्माद्देवा-

ऽअनन्तर्हितास्तस्मादु तेऽमृता ऽइत्यधिदेवतम् ॥ १८ ॥
 अथाद्वात्मम् । वैवेयं प्रतिष्ठा यश्चायमवाङ् प्राणस्तत्प्रथमा
 चित्तिर्माथ्सं पुरीषं यत्प्रथमां चित्तिं पुरीषेण प्रच्छादयत्ये-
 तदस्य तदात्मनो माथ्सैः सञ्छादयतीष्टका ऽउपधायास्थी-
 ष्टका ऽअस्थि तन्माथ्सैः सञ्छादयति नाधस्तात्सञ्छा-
 दयति तस्मादिमे प्राणा ऽअधस्तादुसञ्छन्ना ऽउप-
 रिष्टान्तु प्रच्छादयत्येतदस्य तदात्मन ऽउपरिष्टान्माथ्स-
 सैः सञ्छादयति तस्मादस्यैतदात्मन ऽउपरिष्टान्मा-
 थ्सैः सञ्छन्नं नावकाशते ॥ १९ ॥ यदूर्ध्वं प्रति-
 ष्ठाया ऽअवाचीनं मज्ज्यात् । तद् द्वितीया चित्ति-
 र्माथ्सं पुरीषं यद् द्वितीयां चित्तिं पुरीषेण प्रच्छादय-
 त्येतदस्य तदात्मनो माथ्सैः सञ्छादयतीष्टका ऽउपधाया-
 स्थीष्टका ऽअस्थि तन्माथ्सैः सञ्छादयति पुरीष ऽउप-
 दधाति पुरीषेण प्रच्छादयत्येतदस्य तदात्मन ऽउभयतो
 माथ्सैः सञ्छादयति तस्मादस्यैतदात्मन ऽउभयतो
 माथ्सैः सञ्छन्नं नावकाशते ॥ २० ॥ मज्ज्यमेव तृतीया
 चित्तिः । यदूर्ध्वं मज्ज्यादवाचीनं ग्रीवाभ्यस्तच्चतुर्थी
 चित्तिर्ग्रीवा ऽएव पञ्चमी चित्तिः शिर ऽएव षष्ठी चित्तिः
 प्राणा ऽएव सप्तमी चित्तिस्तामुत्तमामुपदधाति प्राणाँस्तदस्य
 सर्वस्योत्तमान्दधाति तस्मादस्य सर्वस्य प्राणा ऽउत्तमाः
 पुरीष ऽउपदधाति माथ्सं वै पुरीषं * माथ्सं तत्प्राणा-

न्प्रतिष्ठापयति नोपरिष्ठात्प्रच्छादयति तस्मादिमे
प्राणा उपरिष्ठादुसञ्छन्नाः ॥ २१ ॥ (D)

सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥ कण्डिकासंख्या १०९॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

* चित्तिनामाष्टमं काण्डं समाप्तम् ॥ ८ ॥

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ११. २. ४।

* अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ४३७।

अथ सञ्चितिनाम नवमं काण्डम्

अस्मिन् काण्डे प्रतिपाद्या विषयाः— शतरुद्रियहोमविधानम्, चित्यपरिषेकः,
वसोर्धाराहोमः, वाजप्रसवीयहोमः राष्ट्रभृद्बोमादि, धिष्यचयनम्,
पुनश्चितिः, चित्युपस्थानं चेति ।

[शतरुद्रियहोमः]

ॐ ॥ अथातः शतरुद्रियं * जुहोति । अत्रैष स्रवोऽ-
ग्निः संस्कृतः स ऽएषोऽत्र रुद्रो देवता तस्मिन्देवा ऽएत-
दमृतः रूपमुत्तममदधुः स ऽएषोऽत्र दीप्यमानोऽति-
ष्ठदुन्नमिच्छमानस्तस्माद्देवा ऽअविभयुर्ष्वद्वै नोऽयं न
हि^१स्यादिति ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् । अन्नमस्मै सम्भराम
तेनैनः शमयामेति तस्मा ऽएतदुन्नः सम्भरञ्छान्तदेवत्यं
तेनैनमशमयँस्तद्यदेतं देवमेतेनाशमयँस्तस्माच्छान्तदे-
वत्यः शान्तदेवत्यः ह वै तच्छतरुद्रियमित्याचक्षते परोक्षं
परोक्षकामा हि देवास्तथैवास्मिन्नयमैतदमृतः रूपमुत्तमं
दधाति स ऽएषोऽत्र दीप्यमानस्तिष्ठत्यन्नमिच्छमान-
स्तस्मा ऽएतदुन्नः सम्भरति शान्तदेवत्यं तेनैनः
शमयति ॥ २ ॥ जर्तिलैर्जुहोति । जायत ऽएष ऽएतद्य-

* शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्याऽपरस्या^१ स्रक्त्यां परिश्रित्वर्कपणैनाऽर्ककाष्ठेन शतयन्त्र
सन्ततं जर्तिलमिश्रान् गवेषुकासक्तूनजाक्षीरमेके तिष्ठन्नुदङ् 'नमस्त' इत्यध्यायेन (का० श्रौ०
सू० १८. १. १) ।

क्षीयते स ऽएष सर्वस्मा ऽअन्नाय जायत ऽउभयम्वेतदुन्नं
 ख्यज्जितिला यच्च ग्राम्म्यं यच्चारण्यं ख्यदुह तिलास्तेन
 ग्राम्म्यं ख्यदुकृष्टे पच्यन्ते तेनारण्यमुभयेनैवैतदुन्नेन
 प्रीणाति ग्राम्म्येण चारण्येन च ॥३॥ अर्कपण्णेन जुहोति ।
 अन्नमर्क्योऽन्नेनैवैतदुन्नेन प्रीणाति ॥ ४ ॥ परिशिश्नसु जुहोति ।
 अग्नय ऽएते यत्परिशिश्नस्तथो हास्येता ऽअग्निमत्येवाहु-
 तयो हुता भवन्ति ॥ ५ ॥ यद्वैतच्छतरुद्वियं जुहोति ।
 प्रजापतेर्विस्त्रस्तादेवता ऽउदक्रामस्तमेक ऽएव देवो नाज-
 हान्मन्युरेव सोऽस्मिन्नन्तर्विततोऽतिष्ठत्सोऽरोदीत्तस्य
 यान्न्यश्श्रूणि प्रास्कन्दस्ताद्वयस्मिन्नमन्यौ प्रत्यतिष्ठन्त-
 ऽएव शतशीर्षा रुद्रः समभवत्सहस्राक्षः शतेषुधिरथ या-
 ऽअन्या विष्णुषोऽपतस्ता ऽअसङ्ख्याता सहस्राणीमाल्लोकान-
 नुप्राविशस्तद्यद्ब्रुदितात्समभवस्तस्माद्ब्रुद्वाः सोऽयः शत-
 शीर्षा रुद्रः सहस्राक्षः शतेषुधिरधिज्यधन्वा प्रतिहितायी
 भीषयमाणोऽतिष्ठदुन्नमिच्छमानस्तस्मादेवा ऽअविभयुः
 ॥ ६ ॥ ते प्रजापतिमब्रुवन् । अस्माद्वै बिभीमो यद्वै
 नोऽयं न हिंस्यादिति सोऽब्रवीदुन्नमस्मै सम्भरत
 तेनैनः शमयतेति तस्मा ऽएतदुन्नः सम्भरञ्छतरुद्वियं
 तेनैनमशमयस्तद्यदेतः शतशीर्षाणः रुद्रमेतेनाशमयस्त-
 स्माच्छतशीर्षरुद्रशमनीयः शतशीर्षरुद्रशमनीयः ह वै
 तच्छतरुद्वियमित्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवा-
 स्तथैवास्मा ऽअयमेतदुन्नः सम्भरति शतरुद्वियं तेनैनः

शमयति ॥ ७ ॥ गवेधुकासक्तुभिर्जुहोति । यत्र वै सा
 देवता विस्वस्ताशयत्ततो गवेधुकाः समभवन्त्स्वेनैवैनमेत-
 न्नागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ८ ॥ अर्कपण्णेन जुहोति ।
 एतस्य वै देवस्याशयादर्कः समभवत्स्वेनैवैनमेतन्नागेन
 स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ९ ॥ परिशिश्रत्सु जुहोति । लोमानि
 वै परिशिश्रतो न वै लोमसु विषं न किञ्चन हिनस्त्युत्तरार्द्धेऽ-
 ग्रेरुदङ्ग तिष्ठञ्जुहोत्येतस्याथ ह दिशयेतस्य देवस्य गृहाः
 स्वायामेवैनमेतदिशि तत्प्रीणाति स्वायां दिशयवयजते
 ॥ १० ॥ स वै जानुदग्घ्ने प्रथमं स्वाहाकरोति ।
 अथ ऽइव वै तद्यज्जानुदग्घ्नमथ ऽइव तद्यदयं लोक-
 स्तद्य ऽइमं लोकः रुद्राः प्राविशंस्तस्तत्प्रीणाति
 ॥ ११ ॥ अथ नाभिदग्घ्ने । मद्ध्यमिव वै तद्यन्नाभिदग्घ्नं
 मद्ध्यमिवान्तरिक्षलोकस्तद्येऽन्तरिक्षलोकः रुद्राः प्रावि-
 शंस्तस्तत्प्रीणाति ॥ १२ ॥ अथ * मुखदग्घ्ने । उपरीव वै
 तद्यन्मुखदग्घ्नमुपरीव तद्यदसौ लोकस्तद्येऽमुं लोकः
 रुद्राः प्राविशंस्तस्तत्प्रीणाति स्वाहाकारेणान्नं वै स्वाहा-
 कारोऽन्नेनैवैनानेतत्प्रीणाति ॥ १३ ॥ 'नमस्ते रुद्र मद्ध्यव'
 ऽहुति । य ऽएवास्मिन्त्सोऽन्तर्मन्त्रयुर्विततोऽतिष्ठत्तस्मा-
 ऽएतन्नमस्करोत्युतो त ऽहुषवे नमो बाहुभ्यामुत ते नम'
 ऽइतीष्ट्वा च हि बाहुभ्यां च भीषयमाणोऽतिष्ठत् ॥ १४ ॥
 स ऽएष क्षत्रं देवः । यः स शतशीर्षा समभवद्विश-

* 'मुखदग्घ्न । ऽउ' इति 'ग-ज' पु० । 'मुखदग्घ्ने । उ' इति 'क-घ' पुस्तकयोः ।

(१) शु० य० सं० अ० १६ क० १ । (२) शु० य० सं० अ० १६ क० १

ऽइम ऽदुतरे षे विष्णुभ्यः समभवँस्तस्मा ऽएतस्मै
क्षत्रायैता विश ऽएतं पुरस्तादुद्धारमुदहरन्त्य ऽएष प्रथमोऽ-
नुवाकस्तेनैनमप्रीणँस्तथैवास्मा ऽअयमेतं पुरस्तादुद्धार-
मुद्धरति तेनैनं प्रीणाति तस्मादेष ऽएकदेवत्यो भवति
रौद्र ऽएतं ह्येतेन प्रीणाति ॥ १५ ॥ चतुर्दशैतानि
यजूंषि भवन्ति त्रयोदश मासाः संवत्सरः प्रजापति-
श्चतुर्दशः प्रजापतिरग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य माघा ताव-
तैवैनमेतदुन्नेन प्रीणाति नमो नम ऽदुति यज्ञो वै नमो
यज्ञेनैनमेतन्नमस्कारेण नमस्यति तस्मादु ह नायजियं
ब्रूयान्नमस्त ऽदुति यथा हैनं ब्रूयाद्यज्ञस्त ऽदुति तादृ-
क्तत् ॥ १६ ॥ अथ द्वन्द्विभ्यो जुहोति । नमोऽमुष्मै
चामुष्मै चेति तद्यथा वै ब्रूयादसौ त्वं च न ऽएष
च मा हिंसिष्यमिहमेतदाह नतरां हि विदित-
ऽआमन्त्रितो हिनस्ति ॥ १७ ॥ 'नमो हिरण्यबाहवे ।
सेनाय्ये दिशां च पतये नम' ऽदुत्येष ऽएव हिरण्यबाहुः
सेनानीरेष दिशां पतिस्तद्यत्किञ्चात्रैकदेवत्यमेतमेव तेन प्री-
णाति क्षत्रमेव तद्विद्वद्यपि भागं करोति तस्माद्यद्विशस्तस्मि-
न्क्षत्रियोऽपि भागोऽथ या ऽअसङ्ख्याता सहस्राणी-
माँल्लोकाननुप्राविशन्नेतास्ता देवता यावभ्य ऽएतज्जुहोति
॥ १८ ॥ अथ जातेभ्यो जुहोति । एतानि ह जातान्येते रुद्रा-
ऽअनुप्रविविशुर्ष्यत्रयत्रैते तदेवैनानेतत्प्रीणात्यथो ऽएव
हैतानि रुद्राणां जातानि देवानां वै विधामनु मनुष्यास्त-

स्मादु हेमानि मनुष्याणां जातानि यथाजातमेवैनाने-
 तत्प्रीणाति ॥ १९ ॥ तेषां वा ऽउभयतो नमस्कारा * ऽअन्ये ।
 अन्यतरतो नमस्कारा ऽअन्ये ते ह ते घोरतरा ऽअशा-
 न्तरा य ऽउभयतो नमस्कारा ऽउभयत ऽएवैनानेतद्यज्ञेन
 नमस्कारेण शमयति ॥ २० ॥ स वा ऽअशीत्यां च
 स्वाहाकरोति । प्रथमे चानुवाके ऽथाशीत्यामथाशीत्यां च
 यानि चोद्धूनि यजुश्श्रव्यावतानेभ्योऽन्नमशीतयोऽन्नेनै-
 वैनानेतत्प्रीणाति ॥ २१ ॥ अथैतानि यजुश्श्रवि जपति ।
 'नमो वहः किरिकेभ्य' ऽइत्येतद्धास्य प्रतिज्ञाततमं धाम
 यथा प्रियो वा पुत्रो हृदयं वा तस्माद्यत्रैतस्माद्देवा-
 च्छङ्केत तदेताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयादुप हैवैतस्य देवस्य प्रियं
 धाम गच्छति तथो हैनमेष देवो न हिनस्ति ॥ २२ ॥
 'नमो वहः किरिकेभ्य' ऽइति । एते हीदहः सर्वं कुर्वन्ति
 'देवानाहः हृदयेभ्य' ऽइत्यग्निर्वायुरादित्य ऽएतानि ह तानि
 देवानाहः हृदयानि 'नमो विचिन्वत्केभ्य' ऽइत्येते हीदहः
 सर्वं विचिन्वन्ति 'नमो विक्षिणत्केभ्य' ऽइत्येते वै तं
 विक्षिणन्ति यं विचिक्षीषन्ति 'नमः ऽआनिर्हतेभ्य'
 ऽइत्येते ह्येभ्यो लोकेभ्योऽनिर्हताः ॥ २३ ॥ अथोत्तराणि
 जपति । 'द्रापे ऽअन्धसस्पत' ऽइत्येष वै द्रापिरेष वै तं
 द्रापयति यं दिद्वापयिषत्यन्धसस्पत ऽइति सोमस्य पत-

* 'ऽअन्ये । अन्य' इति 'ग-ज' पु० । 'ऽअन्ये । अन्य' इति 'क-घ' पुस्तकयोः ।

- (१) शु० य० सं० अ० १६ क० ४६ । (२) शु० य० सं० अ० १६ क० ४६ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १६ क० ४६ । (४) शु० य० सं० अ० १६ क० ४६ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १६ क० ४६ । (६) शु० य० सं० अ० १६ क० ४७ ।

ऽइत्येतद्दरिद्रं नीललोहिते'ति नामानि चास्यैतानि रूपाणि
च नामग्राहमेवैनमेतत्प्रीणा'त्यासां प्रजानामेषां पशूनां
मा भेर्मा रोद्धो च नः किञ्चनाममदि'ति यथैव यजुस्तथा
बन्धुः ॥ २४ ॥ स ऽएष क्षत्रं देवः । तस्मा ऽएतस्मै
क्षत्रायैता विशोऽमुं पुरस्तादुद्धारमुदहरन्त्योऽसौ प्रथमोऽ-
नुवाकोऽथास्मा ऽएतमुपरिष्ठादुद्धारमुदहरंस्तेनैनमप्री-
णस्तथैवास्मा ऽअयमेतमुपरिष्ठादुद्धारमुद्धरति तेनैनं
प्रीणाति तस्मादुप्येष ऽएकदेवत्यो भवति रौद्र ऽएवैतथ
ह्येवैतेन प्रीणाति ॥ २५ ॥ ससैतानि यजूंषि भवन्ति । सप्त-
चित्तिकोऽग्निः सप्तर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ध्यावानग्नि-
र्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुन्नेन प्रीणाति तान्युभया-
भ्येकविंशतिः सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय ऽइमे
लोका ऽअसावादित्य ऽएकविंश ऽएतामभिसम्पदम्
॥ २६ ॥ अथावतानाञ्जुहोति । एतद्वा ऽएनान्देवा ऽएते-
नान्नेन प्रीत्वाथैषामेतैरवतानैर्द्धनूथंष्यवातन्वैस्तथैवैनानय-
मेतदेतेनान्नेन प्रीत्वाथैषामेतैरवतानैर्द्धनूथंष्यवतनोति न
ह्यवततेन धनुषा कञ्चन हिनस्ति ॥ २७ ॥ तद्वै सहस्र-
योजन ऽइति । एतद्ध परमं दूरं व्यत्सहस्रयोजनं तद्यदेव
परमं दूरं तदेवैषामेतद्धनूथंष्यवतनोति ॥ २८ ॥ यद्वेवाह
सहस्रयोजन ऽइति । अयमग्निः सहस्रयोजनं न ह्येत-
स्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति तद्यदग्नौ जुहोति तदेवैषां
सहस्रयोजने धनूथंष्यवतनोति ॥ २९ ॥ 'असैर्द्ध्याता

(१) शु० य० सं० अ० १६ क० ४७ । (२) शु० य० सं० अ० १६ क० ४७ ।
(३) शु० य० सं० अ० १६ क० ५४, ५५ ।

सहस्राणि । अस्मिन्महृत्यर्णव' ऽइति यत्र-यत्र ते
तदेवैषामेतद्धनूँष्यवतनोति ॥ ३० ॥ दुशैतानवताना-
ञ्जुहोति । दुशाक्षरा विराड्विराडग्निर्दश दिशो-दिशोऽग्निर्दश
प्राणाः प्राणा ऽअग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैषा-
मेतद्धनूँष्यवतनोति ॥ ३१ ॥ अथ * प्रत्यवरोहान्जुहोति ।
एतद्वा ऽएतदिमाँल्लोकानित् ऽऊर्द्धो रोहति स स पराङ्गि
रोह ऽइयमु वै प्रतिष्ठा ते देवा ऽइमां प्रतिष्ठामभिप्रत्या-
यँस्तथैवैतद्यजमान ऽइमां प्रतिष्ठामभिप्रत्यैति ॥ ३२ ॥
यद्वेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा ऽएनानेतत्प्रीणन्नन्ववैति
तत् ऽएवैतदास्मानमपोद्धरते जीवात्तै तथो हानेनास्मना
सर्वमायुरेति ॥ ३३ ॥ यद्वेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा ऽएत-
देतान्नुद्धानित् ऽऊर्द्धान्प्रीणाति तान्पुनरमुतोऽर्वाचः
॥ ३४ ॥ 'नमोऽस्तु रुद्देभ्यो ये दिवी'ति । त्वेऽमुष्मिँल्लोके
रुद्वास्तेभ्य ऽएतन्नमस्करोति 'येषां वर्षमिषव' ऽइति
वर्षः ह तेषामिषवो वर्षेण ह ते हिंसन्ति यं जिहिंस-
सिषन्ति ॥ ३५ ॥ 'नमोऽस्तु रुद्देभ्यो येऽन्तरिक्ष' ऽइति ।
त्वयेऽन्तरिक्षलोके रुद्वास्तेभ्य ऽएतन्नमस्करोति 'येषां
व्रात ऽइषव' ऽइति व्रातो ह तेषामिषवो व्रातेन ह ते
हिंसन्ति यं जिहिंससिषन्ति ॥ ३६ ॥ 'नमोऽस्तु रुद्देभ्यो

* प्रतिलोमं प्रत्यवरोहान् जुहोति प्रमाणेषु नमोऽस्त्विति प्रतिमन्त्रम् (का० श्रौ० सू०
१८. १. ५१)

- (१) शु० य० सं० अ० १६ क० ६४ । (२) शु० य० सं० अ० १६ क० ६४ ।
(३) शु० य० सं० अ० १६ क० ६५ । (४) शु० य० सं० अ० १६ क० ६५ ।
(५) शु० य० सं० अ० १६ क० ६६ ।

ये पृथिव्यामिति । तद्येऽस्मिँल्लोके रुद्रास्तेऽभ्य एतन्न-
मस्करोति 'येषामन्नमिषव' इत्यन्नः ह तेषामिषवोऽन्नेन
ह ते हिंसन्ति यं जिहिंसिषन्ति ॥ ३७ ॥ 'तेऽभ्यो दश
प्राचीः । दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्द्धा' इति
* दश-दशेति दशाक्षरा विराड्विराडभिर्दश दिशो दिशोऽभिर्दश
प्राणाः प्राणाः अग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवैनानेतदन्नेन प्रीणाति ॥ ३८ ॥ यद्वेवाह दश-
दशेति । दश वा अञ्जलेरङ्गुलयो दिशि-दिश्येवैभ्य-
एतदञ्जलिं करोति तस्मादु हैतन्नीतोऽञ्जलिं करोति
'तेऽभ्यो नमो अस्तिव'ति तेभ्य एव नमस्करोति
'ते नो मृडयन्ति'ति त एवास्मै मृडयन्ति 'ते यं
द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्म' इति यमेव
द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तमेषां जम्भे दधात्यमुमेषां जम्भे
दधामीति ह ब्रूयाद्यं द्विष्यात्ततोऽह तस्मिन्न पुनरस्त्यपि
तन्नादियेत स्वयं निर्दिष्टो ह्येव स यमेवं विद्वेष्टि
॥ ३९ ॥ त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिवृदग्निर्ध्यावान-
ग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनानेतदन्नेन प्रीणाति
स्वाहाकारेणान्नं वै स्वाहाकारोऽन्नेनैवैनानेतत्प्रीणाति
त्रिरित् ऊर्द्धो रोहति तत्षट् तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४० ॥
यद्वेव त्रिष्कृत्वः प्रत्यवरोहति । त्रिर्हि कृत्व ऊर्द्धो रोहति

* 'दश दशेति' पाठोऽयं 'ग-ज' पुस्तकयोर्नास्ति ।

- (१) शु० य० सं० अ० १६ क० ६६ । (२) शु० य० सं० अ० १६ क० ६६ ।
(३) शु० य० सं० अ० १६ क० ६६ । (४) शु० य० सं० अ० १६ क० ६६ ।
(५) शु० य० सं० अ० १६ क० ६६ ।

तद्यावत्कृत्व ऽऊर्द्धो रोहति तावत्कृत्वः प्रत्यवरोहति ॥४१॥
 अथ तदर्कपण्ण * चात्वाले प्रास्यति । एतद्वा ऽएनेनैत-
 द्दौहं कर्म करोति तदेतदुशान्तं तदेतत्तिरु करोति नेदि-
 दमशान्तं कश्चिदभितिष्ठत्तं नेद्धिनसदिति तस्माच्चात्वाले
 यद्वेव चात्वालेऽग्निरेष यच्चात्वालस्तथो हैनदेषोऽग्निः
 सन्दहत्यथातः सम्पदेव ॥ ४२ ॥ तदाहुः । कथमस्यैतच्छ-
 तरुद्वियः संवत्सरमग्निमाप्नोति कथः संवत्सरेणाग्निना
 सम्पद्यत ऽहुति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येतच्छ-
 तरुद्वियमथ त्रिंशदथ पञ्चत्रिंशत्ततो ग्रानि षष्टिश्च
 त्रीणि च शतानि तावन्ति संवत्सरस्याहानि तत्संवत्सरस्या-
 हाग्न्याप्नोत्यथ ग्रानि त्रिंशत्त्रिंशद्मासस्य रात्रयस्त-
 द्मासस्य रात्रीराप्नोति तदुभयानि संवत्सरस्याहोरात्रा-
 ण्याप्नोत्यथ ग्रानि पञ्चत्रिंशत्स त्रयोदशो मासः स-
 ऽआत्मा त्रिंशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिर ऽएव
 पञ्चत्रिंशमेतावाग्नै संवत्सर ऽएवमु हास्यैतच्छतरुद्वियः
 संवत्सरमग्निमाप्नोत्येवः संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत ऽएता-
 वत्य ऽउ वै † शाण्डिलेऽग्नौ मध्यतो यजुष्मत्य ऽहुष्टका-
 ऽउपधीयन्तेऽग्नयो हैते पथुग्यदेता ऽहुष्टका ऽएवमु
 हास्यैतेऽग्नयः पृथक् शतरुद्वियेणाभिहुता भवन्ति ॥ ४३ ॥
 तदाहुः । कथमस्यैतच्छतरुद्वियं महदुक्थमाप्नोति

* “उत्तरवेदिनिचयार्थं यत्र भूप्रदेशे मृदं खनति स प्रदेशश्चात्वाल उच्यते”
 (का० श्रौ० सू० १८. १. ६) ।

† शाण्डिलेऽग्नौ = शाण्डिलदृष्टेऽग्नौ मध्यवेद्यां षष्ट्युत्तरशतत्रयसङ्ख्या यजुष्मत्य इष्टका
 उपधीयन्त इत्यर्थः ।

कथं महतोक्थेन सम्पद्यत ऽइति याज्ञ्यमुनि पञ्चविद-
शतिर्व्यूज्यभितोऽशीतीह स पञ्चविदश्च ऽआत्मा यत्र
वाऽ आत्मा तदेव शिरस्तत्पक्षपुच्छान्न्यथ या ऽअशीतयह
सैवाशीतीनामाप्तिरशीतिभिर्हि महदुक्थमाख्यायतेऽथ यदू-
र्द्धमशीतिभ्यो यदेवादो महत् ऽउक्थस्योर्द्धमशीतिभ्य-
ऽएतदस्य तदेवमु हास्यैतच्छतरुद्वियं महदुक्थमाप्नोत्येवं
महतोक्थेन सम्पद्यते ॥ ४४ ॥ (A)

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[चित्याग्नः परिषेकादि-विधिः]

अथैनमतह * परिषिञ्चति । एतद्वा ऽएनं देवाह
शतरुद्वियेण शमयित्वाथैनमेतद्भूय ऽएवाशमयँस्तथैवैनमय-
मेतच्छतरुद्वियेण शमयित्वाथैनमेतद्भूय ऽएव शमयति
॥ १ ॥ अद्भिह परिषिञ्चति । शान्तिर्वा ऽआपह शमयत्ये-
वैनमेतत्सर्वतह परिषिञ्चति सर्वत ऽएवैनमेतच्छमयति
त्रिष्कृत्वह परिषिञ्चति त्रिवृदग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवैनमेतच्छमयति ॥ २ ॥ यद्वेवैनं परिषिञ्चति । इमे
वै लोका ऽएषोऽग्निरिमोस्तल्लोकानद्भिह परितनोति समुद्वेण

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ११. ३. १; कठ०
१०. ११, १२, १६ कपिष्ठ० २७. १, २, ६; मै० सं० ११. ९. २, ३, ९; तै० सं० ४.
५. १, २, ९ ।

* अग्नीत् दक्षिणपक्षस्याऽपरसन्धिसमीपवर्तिन्यात्मभागेऽग्निं निधाय, तत आरभ्य 'अश्म-
नूर्जम्' इति मन्त्रेणाऽग्निं प्रदक्षिणं सपक्षपुच्छं जलधारया परितः सिञ्चतीति (का० श्रौ० सू०
१८. २. १) ।

† 'मेवमेत' इति 'ग-ज' पुस्तकयोः ।

हैनँस्तत्परितनोति सर्वतस्तस्मदिमाँल्लोकान्तसर्वतः समुद्ः
 पृथ्वेति दक्षिणावृत्तस्मदिमाँल्लोकान्दक्षिणावृत्तसमुद्ः पृथ्वेति
 ॥ ३ ॥ अग्नीत्परिषिञ्चति । अग्निरेष यदाग्नीद्धो नो वा-
 ऽआत्मात्मानः हिनस्त्यहिःसाया ऽअश्मनोऽद्व्यश्मनो
 ह्यापः प्रभवन्ति निकक्षान्निकक्षाद्व्यापः प्रभवन्ति
 दक्षिणान्निकक्षादक्षिणाद्वि निकक्षादुपः प्रभवन्ति ॥ ४ ॥
 'अश्मन्ब्रूजं पर्वते शिश्रयाणामि'ति । अश्मनि वा ऽएषो-
 र्वपर्वतेषु शिश्रता यदापोऽद्भ्य ऽओषधीभ्यो वृनस्पतिभ्यो-
 ऽअधि सम्भृतं पय' ऽद्वत्येतस्माद्व्येतत्सर्वस्मादुधि
 सम्भृतं पयस्तान्नै ऽद्वषमूर्जं धत्त मरुतः सहराणा'
 ऽद्वति मरुतो वै वर्षस्येशतेऽश्मंस्ते भुँदि'ति निदधाति *
 तदश्मनि क्षुधं दधाति तस्मादश्मानाद्योऽथो स्थिरो वा-
 ऽअश्मा स्थिरा क्षुत्स्थिरा ऽएव तत्स्थिरं दधाति 'मयि
 तं ऽऊर्गि'त्यपादत्ते तदात्मब्रूजं धत्ते तथा द्वितीयं तथा
 तृतीयम् ॥ ५ ॥ निधायोदहरणं त्रिविपल्ययते । एतद्वा-
 ऽएनमेतल्लघूयतीव यदेनः समन्तं पृथ्वेति तस्मा ऽएवै-
 तन्निहतेऽहिःसायै ॥ ६ ॥ यद्वेव विपल्ययते । एतद्वा-
 ऽएनमेतदन्ववैति तत ऽएवैतदात्मानमपोद्धरते जीवात्सै
 तथो हानेनात्मना सर्वमायुरेति ॥ ७ ॥ † त्रिविपल्ययते ।

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० १। (२) शु० य० सं० अ० १७ क० १।

(३) शु० य० सं० अ० १७ क० १। (४) शु० य० सं० अ० १७ क० १।

* का० श्रौ० सू० १८. २. २।

(५) शु० य० सं० अ० १७ क० १।

† का० श्रौ० सू० १८. २. ३।

त्रिर्हि कृत्वः पश्येति तद्यावत्कृत्वः पश्येति तावत्कृत्वो
 विप्लययते ॥ ८ ॥ अथ तमश्मानमुदहरणेऽवधाय । एतां
 दिशः हरन्त्येषा वै नैर्ऋती दिङ् नैर्ऋत्यामेव तद्दिशि
 शुचं दधाति ॥ ९ ॥ एतद्वा ऽएनं देवाः । शतरुद्वियेण
 चाद्भिश्च शमयित्वाथास्यैतेन शुचं पाप्मानमपाङ्गस्तथै-
 वैनमयमेतच्छतरुद्वियेण चाद्भिश्च शमयित्वाथास्यैतेन शुचं
 पाप्मानमपहन्ति ॥१०॥ बाह्येनाग्निः हरति । इमे वै लोका-
 ऽएषोऽग्निरेबभ्यस्तल्लोकेबभ्यो बहिर्द्धा शुचं दधाति बहिर्वेदीयं
 वै वेदिरस्यै तद् बहिर्द्धा शुचं दधाति ॥११॥ [अर्धप्रपाठकः ५५॥]
 स * वेदेर्दक्षिणायाऽंश्चोणौ । प्राङ् तिष्ठन्दक्षिणा निरस्यति
 'यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छत्वि'ति यमेव द्वेष्टि तमस्य शुगृ-
 च्छत्यमुं ते शुगृच्छत्वि'ति ह ब्रूयाद्यं द्विष्यात्ततो ह तस्मिन्न
 पुनरस्त्यपि तन्नादियेत स्वयं निर्दिष्टो ह्येव स यमेवं द्विद्वेष्टि
 यदि न भिद्येत भेत्तवै ब्रूयाद्यदा ह्येव † स भिद्यतेऽथ तः
 शुगृच्छति यं द्वेष्ट्यप्रतीक्षमायन्त्यप्रतीक्षमेव तच्छुचं
 पाप्मानं जहति ॥ १२ ॥ प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुरुते ।
 एतद्वा ऽएनं देवाः शतरुद्वियेण चाद्भिश्च शमयित्वा
 शुचमस्य पाप्मानमपहृत्य प्रत्येत्येष्टका धेनुरकुर्वत
 तथैवैनमयमेतच्छतरुद्वियेण चाद्भिश्च शमयित्वा शुचमस्य
 पाप्मानमपहृत्य प्रत्येत्येष्टका धेनूः कुरुते ॥१३॥ आसीनः

* कुम्भेऽग्निं कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ प्राङ् तिष्ठन् दक्षिणाऽस्यति 'यं द्विष्म' इति
 (का० श्रौ० सू० १८. २. ४) ।

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० १ ।

† 'सुमिद्यते' इति 'क' पुस्तके ।

कुर्वीतेत्यु हैक ऽआहुः । आसीनो वै धेनुं दोग्धीति तिष्ठँ-
स्त्वेव कुर्वीतेमे वै लोका ऽएषोऽग्निस्तिष्ठन्तीव वा ऽइमे लोका-
ऽअथो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरः ॥१४॥ उदङ् प्राङ् * तिष्ठन् ।
पुरस्ताद्वा ऽएषा प्रतीची यजमानं धेनुरुपतिष्ठते दक्षि-
णतो वै प्रतीचीं धेनुं तिष्ठन्तीमुपसीदन्ति ॥ १५ ॥
स यत्राभ्याप्नोति । तदभिमृश्यैतद्यजुर्जपती'मा मे ऽअग्न-
ऽइष्टका धेनुवः सन्त्वित्यग्निर्हैतासां धेनुकरणस्येष्टे तस्मा-
देतावतीनां देवतानामग्निमेवामन्त्रयत 'ऽएका च दश
चान्तश्च परार्द्धश्चेत्येष हावराद्ध्यो भूमा यदेका च दश
चाथ हैष पराद्ध्यो भूमा यदुन्तश्च परार्द्धश्चावरार्द्धतश्चैवैना-
ऽएतत्परार्द्धतश्च परिगृह्य देवा धेनुरकुर्वत तथैवैना ऽअय-
मेतदवरार्द्धतश्चैव परार्द्धतश्च परिगृह्य धेनुः कुरुते तस्मा-
दपि नादियेत बह्वीः कर्तुममुत्र वा ऽएष ऽएता ब्रह्मणा
यजुषा बह्वीः कुरुतेऽथ यत्सन्तनोति कामानेव तत्सन्तनोति
॥ १६ ॥ यद्वेष्टका धेनुः कुरुते । वाग्वा ऽअयमग्निर्वाचा
हि चितः स यदाहैका च दश चान्तश्च परार्द्धश्चेति
वाग्वा ऽएका वाग्दश वागन्तो वाक्परार्द्धो वाचमेव तद्देवा
धेनुमकुर्वत तथैवैतद्यजमानो वाचमेव धेनुं कुरुतेऽथ
यत्सन्तनोति वाचमेव तत्सन्तनो'त्येता 'मे ऽअग्न ऽइष्टका
धेनुवः सन्त्वमुत्रामुष्मिँल्लोक ऽइत्येतद्वा ऽएना ऽअस्मिँल्लोके
धेनुः कुरुतेऽथैना ऽएतदमुष्मिँल्लोके धेनुः कुरुते तथो

* का० श्रौ० सू० १८. २. ९ ।

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० २ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० २ ।

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० २ ।

हैनमेता ऽउभयोर्लोकयोर्भुञ्जन्त्यस्मिँश्चामुष्मिँश्च ॥ १७ ॥
 'ऋतव स्थे'ति । ऋतवो ह्येता 'ऽऋतावृध' ऽडुति स-
 त्यवृध ऽडुत्येतद्वृत्तुष्टौ स्थ ऽऋतावृध' ऽडुत्यहोरात्राणि
 वा ऽडुष्टका ऽऋतुषु वा ऽअहोरात्राणि तिष्ठन्ति 'घृतश्चुतो
 मधुश्चुत' ऽडुति तदेना घृतश्चुतश्च मधुश्चुतश्च कुरुते
 ॥ १८ ॥ 'विराजो नामे'ति । एतद्वै देवा ऽएता इष्टका
 नामभिरुपाह्वयन्त यथा-यथैना ऽएतदाचक्षते ता ऽएनान-
 ष्युपावर्तन्ताथ लोकम्पृणा ऽएव पराच्यस्तस्थुरहित-
 नास्मन्यो निमिमिहत्यस्ता विराजो नामाकुर्वत ता ऽएनान-
 ष्युपावर्तन्त तस्माद्दश-दशेष्टका ऽउपधाय लोकम्पृण-
 याभिमन्त्रयते तदेना विराजः कुरुते दशाक्षरा हि विराद्
 'कामदुग्धा ऽअक्षीयमाणा' ऽडुति तदेनाः कामदुग्धा ऽअक्षी-
 यमाणाः कुरुते ॥ १९ ॥ अथैनं विकर्षति । मण्डुकेनावकया
 वेतसशाखयैतद्वा ऽएनं देवाः शतरुद्वियेण चाद्भिश्च
 शमयित्वा शुचमस्य पाप्मानमपहत्याथैनमेतद्भूय ऽएवा-
 शमयँस्तथैवैनमयमेतच्छतरुद्वियेण चाद्भिश्च शमयित्वा
 शुचमस्य पाप्मानमपहत्याथैनमेतद्भूय ऽएव शमयति सर्वतो
 विकर्षति सर्वत ऽएवैनमेतच्छमयति ॥ २० ॥ यद्वेवैनं
 विकर्षति । एतद्वै यत्रैतं प्राणा ऽऋषयोग्मेऽग्निः
 समस्कुर्वँस्तमद्भिरवोक्षँस्ता ऽआपः समस्कन्दँस्ते मण्डुका-

- (१) शु० य० सं० अ० १७ क० ३ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० ३ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १७ क० ३ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० ३ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १७ क० ३ । (६) शु० य० सं० अ० १७ क० ३ ।

ऽअभवन् ॥ २१ ॥ ताः प्रजापतिमब्रुवन् । यद्वै नः कम-
भूदवाक्तुदगादिति सोऽब्रवीदेष व ऽएतस्य वनस्पतिर्वे-
त्त्विति वेत्तु संवेत्तु सोऽह वै तं वेतस ऽइत्याचक्षते परोक्षं
परोक्षकामा हि देवा ऽअथ यदब्रुवन्नवाङ् नः कमगादिति
ता ऽअवाक्ता ऽअभवन्नवाक्ता ह वै ता ऽअवका ऽइत्याचक्षते
परोक्षं परोक्षकामा हि देवास्ता हैतास्त्रस्य ऽआपो यन्म-
ण्डूकोऽवका वेतसशाखैताभिरेवैनमेतत्त्रयीभिरद्भिः शम-
यति ॥ २२ ॥ यद्वेवैनं विकर्षति । जायत ऽएष ऽएत-
द्यच्चीयते स ऽएष सर्वस्मा ऽअन्नाय जायते सर्वम्वेतदन्नं
यन्मण्डूकोऽवका वेतसशाखा पशवश्च ह्येता ऽआपश्च
वनस्पतयश्च सर्वेणैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ २३ ॥ * मण्डू-
केन पशूनाम् । तस्मान्मण्डूकः पशूनामनुपजीवनीयतमो
यातयामा हि सोऽवकाभिरपां तस्मादवका ऽअपामनुप-
जीवनीयतमा यातयाम्भ्यो हि ता वेतसेन वनस्पतीनां
तस्माद्वेतसो वनस्पतीनामनुपजीवनीयतमो यातयामा
हि सः ॥ २४ ॥ तानि ब्रूते प्रबुध्य । दक्षिणाद्धेनाग्ने-
रन्तरेण परिशिथ्रतः प्रागग्रे विकर्षति 'समुद्स्य' त्वावक-
याग्ने परिठ्वयामसि । पावको ऽअस्मभ्यः शिवो भवे'ति
समुद्दियाभिस्त्वाद्भिः शमयाम ऽइत्येतत् ॥ २५ ॥ अथ
जघनाद्धेनोदक् । 'हिमस्य' त्वा जरायुणाग्ने परिठ्वया-
मसि । पावको ऽअस्मभ्यः शिवो भवे'ति यद्वै शीतस्य

* "मण्डूकावकावेतसशाखा वेनौ बद्ध्वाऽवकर्षति मन्त्रकृष्टवत्समुद्रस्य त्वेति प्रत्यक्षम्"

का० श्रौ० सू० १८. २. १० ।

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० ४ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० ५ ।

प्रीतिं तद्धिमस्य जरायु शीतस्य त्वा प्रीतिनेन शमयाम-
 ऽडुत्येतत् ॥ २६ ॥ अथोत्तरार्द्धेन प्राक् । 'उप जर्मन्नुप-
 वेतसेऽवतर नदीष्व । अग्ने पित्तमपामसि मण्डूकि
 ताभिरागहि सेमन्नो यज्ञं पावकवर्णः शिवङ्कृधी'ति
 यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २७ ॥ * अथ पूर्वार्द्धेन दक्षिणा ।
 'अपामिदन्नयनः समुद्रस्य निवेशनम् । अन्न्यास्ते-
 ऽस्मत्तपन्तु हेतयः पावको ऽस्मभ्यः शिवो भवे'ति
 यथैव यजुस्तथा बन्धुरित्यग्रे विकर्षत्येति । अथेत्येति
 तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा ॥ २८ ॥ आत्मानमग्रे विकर्षति ।
 आत्मा ह्येवाग्रे सम्भवतः सम्भवत्यथ दक्षिणं पक्षमथ
 पुच्छमथोत्तरं तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा ॥ २९ ॥ अबभ्यात्तं †
 पक्षपुच्छानि विकर्षति । अबभ्यात्तमेव तच्छान्तिं धत्ते
 परस्तादर्वाक्परस्तादेव तदर्वाचीं शान्तिं धत्ते 'ऽग्ने पावक
 रोचिषे'ति दक्षिणं पक्षः 'स नैः पावक दीदिव' ऽडुति
 पुच्छं 'पावक्यो यश्चिचतयन्त्या कृपे'त्युत्तरं पावकं पावक-
 मिति यद्वै शिवः शान्तं तत्पावकः शमयत्येवैनमेतत् ॥ ३० ॥
 सप्तभिर्विकर्षति । सप्तचित्तिकोऽग्निः सप्तर्त्तवः संवत्सरः
 संवत्सरोऽग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्विक-
 र्षति तं ब्रह्मशमुत्करे न्यस्य ॥ ३१ ॥ अथैनः सामभिः परि-

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० ६ ।

* अत्र शतम् ४८०० ॥

(२) शु० य० सं० अ० १७ क० ७ ।

† का० श्रौ० सू० १८, २, ११ ।

(३) शु० य० सं० अ० १७ क० ८ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० ९ ।

(५) शु० य० सं० अ० १७ क० १० ।

गायति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन्देवा ऽएतदमृतं
रूपमुत्तममदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति
सामानि भवन्ति प्राणा वै सामान्यमृतमु वै प्राणा-
ऽअमृतमेवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति सर्वतः परिगायति
सर्वतः ऽएवास्मिन्नेतदमृतं रूपमुत्तमं दधाति ॥३२॥ यद्वे-
वैनः सामभिः परिगायति । एतद्वै देवा ऽअकामयन्ता-
नस्थिकमिममृतमात्मानं कुर्वीमहीति तेऽब्रुवन्नुप तज्जा-
नीत यथेममात्मानमनस्थिकममृतं कर्वामहा ऽइति
तेऽब्रुवँश्चेतयद्धमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्त-
दिच्छत यथेममात्मानमनस्थिकममृतं कर्वामहा ऽइति
॥ ३३ ॥ ते चेतयमानाः । एतानि सामान्यपश्यँस्तैरेनं
पुष्यगायँस्तैरेतमात्मानमनस्थिकममृतमकुर्वत तथैवैतद्यज-
मानो यदेनः सामभिः परिगायत्येतमेवैतदात्मानमन-
स्थिकममृतं कुरुते सर्वतः परिगायति सर्वतः ऽएवैतदेतमा-
त्मानमनस्थिकममृतं कुरुते तिष्ठन्गायति तिष्ठन्तीव वा ऽइमे
लोका ऽअथो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरो हिङ्कृत्य गायति तत्र हि
सर्वं कृत्स्नः साम भवति ॥ ३४ ॥ * गायत्रं पुरस्ता-
द्गायति । अग्निर्वै गायत्रमग्निमेवास्यैतच्छिरः करोत्यथो
शिर ऽएवास्यैतदनस्थिकममृतं करोति ॥ ३५ ॥ रथन्तरं
† दक्षिणे पक्षे । इयं वै रथन्तरमियमु वा ऽएषां लोका-
नाथं रसतमोऽस्याथ हीमे सर्वे रसा रसन्तमः ह वै

* का० श्रौ० सू० १८. ३. १ ।

† का० श्रौ० सू० १८. ३. २ ।

तद्वन्तरमित्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवा-
 ऽइमामेवास्यैतद्वक्षिणं पक्षं करोत्यथो दक्षिणमेवास्यैतत्प-
 क्षमनस्त्थिकममृतं करोति ॥ ३६ ॥ बृहदुत्तरे पक्षे ।
 द्यौर्वै बृहद् द्यौर्हि बर्हिष्ठा दिवमेवास्यैतदुत्तरं पक्षं
 करोत्यथो ऽउत्तरमेवास्यैतत्पक्षमनस्त्थिकममृतं करोति
 ॥ ३७ ॥ वामदेव्यमात्मन् । प्राणो वै वामदेव्यं वायुरु-
 प्प्राणः सर्वेषामु हैष देवानामात्मा यद्वायुर्वायुमेवास्यै-
 तदात्मानं करोत्यथो ऽआत्मानमेवास्यैतदनस्त्थिकममृतं
 करोति ॥ ३८ ॥ यज्ञायज्ञियं * पुच्छे । चन्द्रमा वै
 यज्ञायज्ञियं यो हि कश्च यज्ञः सन्तिष्ठत ऽएत-
 मेव तस्याहुतीनां रसोऽप्येति तद्यदेतं यज्ञो-यज्ञोऽ-
 प्येति तस्माच्चन्द्रमा यज्ञायज्ञियं चन्द्रमसमेवास्यैतत्पुच्छं
 करोत्यथो पुच्छमेवास्यैतदनस्त्थिकममृतं करोति ॥ ३९ ॥
 अथ प्रजापतेर्हृदयं गायति । असौ वा ऽआदित्यो
 हृदयं श्लक्ष्ण ऽएष श्लक्ष्णः हृदयं परिमण्डल ऽएष
 परिमण्डलः हृदयमात्मन्गायत्यात्मन्निह हृदयं निकक्षे
 निकक्षे हि हृदयं दक्षिणे निकक्षेऽतो हि हृदयं नेदीय-
 ऽआदित्यमेवास्यैतद्धृदयं करोत्यथो हृदयमेवास्यैतदन-
 स्त्थिकममृतं करोति ॥ ४० ॥ प्रजासु च प्रजापतौ च
 गायति । तद्यत्प्रजासु गायति तत्प्रजासु हृदयं दधात्यथ
 यत्प्रजापतौ गायति तदग्नौ हृदयं दधाति ॥ ४१ ॥ यद्वेव
 प्रजासु च प्रजापतौ च गायति । अयं वा ऽअग्निः

* 'पुच्छम्' इति 'ग-ज' पुस्तकयोः ।

प्रजाश्च प्रजापतिश्च तद्यद्गौ गायति तदेव प्रजासु
च प्रजापतौ च हृदयं दधाति ॥ ४२ ॥ ता हैता ऽअमृ-
तेष्टकाः । ता ऽउत्तमा ऽउपदधात्यमृतं तदस्य सर्व-
स्योत्तमं दधाति तस्मादस्य सर्वस्यामृतमुत्तमं नाह्योऽ-
द्वय्योर्गायेद्विष्टका वा ऽएता विचितो ह स्याद्यद्वय्योऽ-
द्वय्योर्गायेत् ॥ ४३ ॥ (B)

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[चित्यारोहणम्, तत्र होमादि-विधिः, प्रवर्योत्सादनं च]

* उपवसथीयेऽहंप्रातरुदित ऽआदित्ये । वाचं
विसृजते वाचं विसृज्य पञ्चगृहीतमाज्यं गृहीते तत्र पञ्च
हिरण्यशकलाहंप्रास्यत्यथैतत्त्रयः समासितं भवति दुधि
मधु घृतं पात्र्यां वा स्थाल्यां वोरुबिल्यां तदुपरिष्टाद्-
बर्भमुष्टिं निदधाति ॥ १ ॥ † अथाग्निमारोहति । 'नमस्ते
हरसे शोचिषे नमस्ते ऽअस्त्वर्चिष' इत्यत्रैष सर्वोऽग्निः
संस्कृतः स ऽएषोऽत्र तस्मा ऽअलं व्यद्विधं स्याद्यं
जिहिःसिषेद्यमु वा ऽएष हिनस्ति हरसा वैनः शोचिषा
वार्चिषा वा हिनस्ति तथो हैनमेष ऽएतैर्न हिन'स्त्यन्याँस्ते-
ऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावको ऽअस्मब्भ्यः शिवो भवे'ति

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ११. ३. ३; कठ०
१०. १७, कपिष्ठ० २८. १, मै० सं० ११. १०. १; तै० सं० ४. ६, १।

* का० श्रौ० सू० १८. ३. ३।

† का० श्रौ० सू० १८. ३. ४।

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ११। (२) शु० य० सं० अ० १८ क० ११।

यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २ ॥ आरुह्याग्निं स्वयमा-
तृणां व्याधारयति । आज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो
बन्धुः ॥ ३ ॥ स्वयमातृणां व्याधारयति । प्राणः स्वयमा-
तृणां प्राणे तदन्नं दधाति ॥ ४ ॥ यद्वेव स्वयमातृणां *
व्याधारयति । उत्तरवेदिर्हैषाग्नेरथ याममूं पूर्वा व्याधा-
रयत्यङ्गुरस्य साथ हैषाग्नेस्तामेतद् व्याधारयति ॥ ५ ॥
पृश्न्यस्तत्र हिरण्यं व्याधारयति । प्रत्यक्षं वै तद्यत्पृश्नयति
प्रत्यक्षः सोत्तरवेदिः प्रास्ता ऽएवेह भवन्ति परोक्षं
वै तद्यत्प्रास्ताः परोक्षमियमुत्तरवेदिः ॥ ६ ॥ स्वाहा-
कारेण तां व्याधारयति । प्रत्यक्षं वै तद्यत्स्वाहाकारः
प्रत्यक्षः सोत्तरवेदिर्वेत्कारेणमां परोक्षं वै तद्यद्वेत्कारः
परोक्षमियमुत्तरवेदिराज्येनाज्येन ह्युत्तरवेदिं व्याधारयन्ति
पञ्चगृहीतेन पञ्चगृहीतेन ह्युत्तरवेदिं व्याधारयन्ति व्यतिहारं
व्यतिहारं ह्युत्तरवेदिं व्याधारयन्ति ॥ ७ ॥ 'नृषदे वेडि'-
ति । प्राणो वै नृषन्मनुष्या नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽ-
ग्निस्तमेतत्प्रीणा'त्यप्सुषदे वेडि'ति योऽप्स्वग्निस्तमेत-
त्प्रीणाति 'बर्हिषदे वेडि'ति योऽओषधिष्वग्निस्तमेतत्प्री-
णाति 'वनसदे वेडि'ति यो वनस्पतिष्वग्निस्तमेत-
त्प्रीणाति 'स्वर्विदे वेडि'त्ययमग्निः स्वर्विदिममेवैतदग्निं
प्रीणाति ॥ ८ ॥ यद्वेवाह । नृषदे वेडप्सुषदे वेडित्यस्यै

* का० श्रौ० सू० १८. ३. ५ ।

- (१) शु० य० सं० अ० १७ क० १२ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० १२ ।
(३) शु० य० सं० अ० १७ क० २ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० १२ ।
(५) शु० य० सं० अ० १७ क० १२ ।

वैताड्यमेन्नामानि तान्न्येतत्प्रीणाति तानि हविषा
 देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता
 न सा यस्यै न गृह्यतेऽथो ऽएतानेवैतदग्नीनस्मिन्नग्नौ
 नामग्राहं दधाति ॥ ९ ॥ पञ्चैता ऽआहुतीर्जुहोति ।
 पञ्चचित्तिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ष्यावान-
 ग्निर्ष्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुन्नेन प्रीणाति ॥ १० ॥
 अथैनः * समुक्षति । दध्ना मधुना घृतेन जायत ऽएष-
 ऽएतद्यच्चीयते स ऽएष सर्वस्मा ऽअन्नाय जायते
 सर्वस्वेतदन्नं व्यहृधि मधु घृतः सर्वेणैवैनमेतदुन्नेन
 प्रीणाति सर्वतः समुक्षति सर्वत ऽएवैनमेतत्सर्वेणान्नेन
 प्रीणाति ॥ ११ ॥ यद्वेवैनः समुक्षति । अत्रैष सर्वोऽ-
 ग्निः संस्कृतस्तस्मिन्देवा ऽएतद्रूपमुत्तममदधुस्तथैवा-
 स्मिन्नयमेतद्रूपमुत्तमं दधात्यन्नं वै रूपमेतदु परममन्नं
 व्यहृधि मधु घृतं तद्यदेव परमः रूपं तदस्मिन्नेतदुत्तमं
 दधाति सर्वतः समुक्षत्यपि ब्राह्मेन परिश्रितः सर्वत-
 ऽएवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति दग्धैस्ते हि शुद्धा
 मेज्या ऽअग्नैरग्रः हि देवानाम् ॥ १२ ॥ यद्वेवैनः समु-
 क्षति । एतद्वै यत्रैतं प्राणा ऽऋषयोऽग्रेऽग्निः समस्कु-
 र्वस्तदस्मिन्नदोऽमुं पुरस्ताद्भागमकुर्वतादः सजूरब्दीय-
 मथास्मिन्नेतः सञ्चित ऽउपरिष्ठाद्भागमकुर्वत तद्यत्समु-
 क्षति य ऽएवास्मिन्स्ते प्राणा ऽऋषयः सञ्चित ऽउपरि-
 ष्ठाद्भागमकुर्वत तानेवैतत्प्रीणाति दध्ना मधुना घृतेन

तस्योक्तो बन्धुः ॥ १३ ॥ 'ये देवा देवानाम् । यज्ञिया यज्ञियानामि'ति देवा ह्येते देवानां यज्ञिया ऽउ यज्ञियानाथं 'संवत्सरीणमुप भागमासत' ऽइति संवत्सरीणथं ह्येत ऽएतं भागमुपासते 'ऽहुतादो हविषो यज्ञे ऽअस्मिन्नि'त्यहुतादो हि प्राणाः 'स्वयं पिबन्तु मधुनो घृतस्ये'ति स्वयमस्य पिबन्तु मधुनश्च घृतस्य चेत्येतत् ॥ १४ ॥ 'ये देवा देवेषु । अधि देवत्वमायन्नि'ति देवा ह्येते देवेष्वधि देवत्वमायन्त्ये ब्रह्मणः पुर ऽएतारो ऽअस्ये'त्ययमग्निर्ब्रह्म तस्यैते पुर ऽएतारो 'येभ्यो न ऽऋते पवते धाम किञ्चने'ति न हि प्राणेभ्य ऽऋते पवते धाम किञ्चन 'न ते दिवो न पृथिव्या ऽअधि स्तुष्वि'ति नैव ते दिवि न पृथिव्यां खदेव प्राणभृत्तस्मिँस्त ऽइत्येतत् ॥ १५ ॥ द्वाभ्याथं समुक्षति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावित्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्समुक्षति ॥ १६ ॥ अथ * प्रत्यवरोहति । 'प्राणदां ऽअपानदा' ऽइति सर्वे हैते प्राणा योऽयमग्निश्चितः स यदेतामन्त्रात्मनः परिदां न वदेतात्र हैवास्यैष प्राणान्बृजीताथ यदेतामन्त्रात्मनः परिदां वदते तथो हास्यैष प्राणान्न वृङ्क्ते 'प्राणदां ऽअपानदा

- (१) शु० य० सं० अ० १७ क० १३ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० १३ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १७ क० १३ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० १३ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १७ क० १४ । (६) शु० य० सं० अ० १७ क० १४ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १७ क० १४ । (८) शु० य० सं० अ० १७ क० १४ ।

* का० श्रौ० सू० १८. ३. ७ ।

- (९) शु० य० सं० अ० १७ क० १५ । (१०) शु० य० सं० अ० १७ क० १५ ।

व्यानदा बर्चोदा बरिवोदा' ऽदृत्येतदा मेऽसीत्येवैतदा-
 'हान्न्याँस्ते ऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावको ऽअस्मब्भ्यः शिवो
 भवे'ति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ १७ ॥ प्रत्येत्य प्रव-
 ग्ग्योपसद्भ्यां प्रचरति । प्रवग्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्याथास्मै
 व्रतं वार्द्धव्रतं वा प्रयच्छत्यथ प्रवग्ग्योपसद्भ्यामथ प्रव-
 ग्ग्यमुत्सादयत्याप्त्वा तं कामं यस्मै कामायैनं प्रवृणक्ति
 ॥ १८ ॥ तं वै परिष्यन्द ऽउत्सादयेत् । ततो वा ऽएष
 शुशुचानो भवति तं यदस्यामुत्सादयेदिमामस्य शुशु-
 च्छेद्यदुप्सूत्सादयेदुपोऽस्य शुशुच्छेद्यथ यत्परिष्यन्द-
 ऽउत्सादयति तथो ह नैवापो हिनस्ति नेमां यदुहाप्सु
 न प्रास्यति तेनापो न हिनस्त्यथ यत्समन्तमापः परियन्ति
 शान्तिर्वा ऽआपस्तेनो ऽइमां न हिनस्ति तस्मात्परिष्यन्द-
 ऽउत्सादयेत् ॥ १९ ॥ अग्नौ त्वेवोत्सादयेत् । इमे वै
 लोका ऽएषोऽग्निरापः परिश्रितस्तं यदग्ना ऽउत्सादयति
 तदेवैनं परिष्यन्द ऽउत्सादयति ॥ २० ॥ यद्वेवाग्ना ऽउत्सा-
 दयति इमे वै लोका ऽएषोऽग्निरग्निर्वायुरादित्यस्तदेते
 प्रवग्ग्याः स यदग्न्यत्राग्नेरुत्सादयेदेताँस्तदेवान्बहिर्द्ध्वंभ्यो
 लोकेभ्यो दध्यादथ यदग्ना ऽउत्सादयत्येतानेवैतदेवानेषु
 लोकेषु दधाति ॥ २१ ॥ यद्वेवाग्ना ऽउत्सादयति । शिर-
 ऽएतद्यज्ञस्य यत्प्रवग्ग्यं ऽआत्मायमग्निश्चिचतः स यद-
 न्न्यत्राग्नेरुत्सादयेद्बहिर्द्ध्वास्माच्छिरो दध्यादथ यदग्ना-
 ऽउत्सादयत्यात्मानमेवास्यैतत्संस्कृत्य शिरः प्रतिदधाति

॥ २२ ॥ स्वयमातृणया स॒ष्टृष्टं प्रथमं प्रव॒र्ग्यमुत्सा-
दयति । प्राणः स्वयमातृणया शिरः प्रव॒र्ग्य ऽआत्माय-
मग्निश्चिच्चतः शिरश्च तदात्मानं च प्राणेन सन्तनोति
सन्धात्युत्साद्य प्रव॒र्ग्य यथा तस्योत्सादनम् ॥ २३ ॥ (A)

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ११० ॥

[प्रवर्ग्योत्सादनविधिः]

प्रत्येत्याग्निं प्रहरिष्यन् । आहुतीश्च जुहोति समिधश्चा-
दधात्येतद्वा ऽएनं देवा ऽएष्यन्तं पुरस्तादुन्नेनाप्रीणन्नाहुति-
भिश्च समिद्भिश्च तथैवैनमयमेतदेष्यन्तं पुरस्तादुन्नेन
प्रीणात्याहुतिभिश्च समिद्भिश्च स वै पञ्चगृहीतं गृहीते
तस्योक्तो बन्धुः ॥ १ ॥ अथ षोडशगृहीतं गृहीते ।
षोडशकलः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसम्मितेनैवैन-
मेतदुन्नेन प्रीणाति यद्वा ऽआत्मसम्मितमन्नं तदवति
तन्न हिनस्ति यद् भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति
समाह्वयाः स्रुचि गृहीते समानो हि स यमेतत्प्रीणाति
वैश्वकर्म्मणाभ्यां जुहोति विश्वकर्म्मयमग्निस्तमेवैतत्प्री-
णाति तिस्र ऽआहुतीर्जुहोति त्रिवृद्ग्निर्यवानग्निर्यवा-
वत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुन्नेन प्रीणाति ॥ २ ॥ अथ

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ११. ४. १;
कठ० १७. १७; कपिष्ठ० २८. १; मै० सं० ११. १०. १; तै० सं० ४. ६. १ ।

समिध ऽआदधाति । यथा तर्पयित्वा परिवेविष्यात्तादृक्त-
दौदुम्बस्यो भवन्त्यूगै रस ऽउदुम्बर ऽज्जैवैनमेतद्देवेन
प्रीणात्यार्हा भवन्त्येतद्वै वृनस्पतीनामनार्त्त जीवं व्युदाहं
तद्यदेव वृनस्पतीनामनार्त्त जीवं तेनैनमेतत्प्रीणाति घृते
न्युत्ता भवन्त्याग्नेयं वै घृतं स्वेनैवैनमेतद् भागेन स्वेन रसेन
प्रीणाति सर्वां रात्रिं वसन्ति तत्र हि ता रसेन सम्पद्यन्ते
तिस्रः समिध ऽआदधाति त्रिवृदग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य
मात्रा तावतैवैनमेतदुन्नेन प्रीणाति ॥३॥ षट्त्रैता ऽआहुती-
र्जुहोति । एतद्वा ऽएनं देवा ऽएष्यन्तं पुरस्तादुन्नेन सम-
स्कुर्वन्नेताभिराहुतिभिस्तथैवैनमयमेतदेष्यन्तं पुरस्तादुन्नेन
संस्करोत्येताभिराहुतिभिः ॥ ४ ॥ स वै पञ्चगृहीतं गृहीते ।
पञ्चधाविहितो वा ऽअयः शीर्षं प्राणो मनो वाक् प्राण-
श्चक्षुः श्रोत्रमेतमेवास्मिन्नेतत्पञ्चधाविहितः शीर्षं प्राणं
दधात्यग्निस्तिग्मेन शोचिषेति तिग्मवत्या शिर ऽएवास्यै-
तया सृज्यति तिग्मतायै ॥ ५ ॥ अथ षोडशगृहीतं
गृहीते । अष्टौ प्राणा ऽअष्टावङ्गान्येतामभि सम्पदः
समान्याः स्रुचि गृहीते समाने ह्येवात्मन्नङ्गानि च
प्राणाश्च भवन्ति नाना जुहोत्यङ्गेभ्यश्च तत्प्राणेभ्यश्च
विधृतिं करोति वैश्वकर्म्मणाभ्यां जुहोति विश्वकर्म्मा-
यमग्निस्तमेवैतत्संस्करोति तिस्रः ऽआहुतीर्जुहोति त्रिवृ-
दग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुन्नेन संस्क-
रोति सप्तदशभिर्ऋग्भिः सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापति-

रग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्संस्करोत्ये-
कविंशतिगृहीतेन द्वादश मासाः पञ्चत्तवस्त्रय ऽइमे
लोका ऽअसावादित्य एकविंश ऽएतामभिसम्पदम्
॥ ६ ॥ यद्वेवैताः समिध ऽआदधाति । एतद्वा ऽएनं देवाः
सर्वं कृत्स्नं संस्कृत्याथैनमेतेनान्नेनाप्प्रीणन्नेताभिः समि-
द्भिस्तथैवैनमयमेतत्सर्वं कृत्स्नं संस्कृत्याथैनमेतेनान्नेन
प्प्रीणात्येताभिः समिद्भिर्गौदुम्बर्व्यो भवन्त्यार्हा घृते न्युत्ताः
सर्वाः रात्रिं वसन्ति तस्योक्तो बन्धुः रुदेनमुत्तरां नयेन्द्रेमं
प्रतरान्नय, यस्य कुम्भो गृहे हविरिति * यथैव यजुस्तथा
बन्धुस्तिस्रः समिध ऽआदधाति त्रिवृदग्निर्ध्यावानग्निर्ध्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति तिस्रः ऽआहुती-
र्जुहोति तत्षट् तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥ (B)

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[अप्रतिरथजपादि]

अथातः सम्प्रेष्यति । उद्यच्छेधमुपयच्छोपयमनी-
रग्नये प्रहियमाणायानुब्रूह्यग्नीदेकस्फ्ययानूदेहि ब्रह्म-
न्नाप्रतिरथं जपेति ॥ १ ॥ एतद्वै देवानुपस्प्रेष्यतः । एतं
व्यजं तथं स्यमानान्दक्षिणतोऽसुरा रक्षांश्च नाष्ट्रा-
ऽअजिघाहसन्न यक्ष्यद्धे न यजं तथं स्यद्ध ऽइति ॥ २ ॥
ते देवा ऽइन्द्रमब्रुवन् । त्वं वै नः श्रेष्ठो बलिष्ठो वीर्यव-

(१) शु० य० सं० अ० १५ क० ५०-५२ ।

* 'यथा यजुः' इति 'ग-ज' पुस्तकयोः ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ११. ४. १ ।

तमोऽसि त्वमिमानि रक्षांशसि प्रतियतस्वेति तस्य वै मे
 ब्रह्म द्वितीयमस्त्विति तथेति तस्मै वै बृहस्पतिं द्वितीय-
 मकुर्वन्ब्रह्म वै बृहस्पतिस्त ऽइन्द्रेण चैव बृहस्पतिना
 च दक्षिणतोऽसुरान्नक्षांशसि नाष्ट्रा ऽअपहत्याभयेऽ-
 नाष्ट्र ऽएतं व्यज्रमतन्वत ॥ ३ ॥ तद्वा ऽएतत्क्रियते ।
 यद्देवा ऽअकुर्वन्निदन्नु तानि रक्षांशसि देवैरेवापहतानि
 यत्वेतत्करोति यद्देवा ऽअकुर्वस्तत्करवाणीत्यथो ऽइन्द्रेण
 चैवैतद् बृहस्पतिना च दक्षिणतोऽसुरान्नक्षांशसि नाष्ट्रा-
 ऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्र ऽएतं व्यज्रं तनुते ॥ ४ ॥ स यः स-
 ऽइन्द्रः । एष सोऽप्रतिरथोऽथ * यः स बृहस्पतिरेष
 स ब्रह्मा तद्यद् ब्रह्माप्रतिरथं जपतीन्द्रेण चैवैतद् बृहस्पतिना
 च दक्षिणतोऽसुरान्नक्षांशसि नाष्ट्रा ऽअपहत्याभयेऽ-
 नाष्ट्र ऽएतं व्यज्रं तनुते तस्माद् ब्रह्माप्रतिरथं जपति
 ॥ ५ ॥ 'औशुः शिशानो वृषभो न भीम' † ऽइति ।
 ऐन्ध्योऽभिरूपा द्वादश भवन्ति द्वादश मासाः संवत्सरः संव-
 त्सरोऽग्निर्ग्यवानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैतद्दक्षिणतोऽ-
 सुरान्नक्षांशसि नाष्ट्रा ऽअपहन्ति त्रिष्टुब्भिर्बृजो वै
 त्रिष्टुब्बृजैर्नैवैतद्दक्षिणतोऽसुरान्नक्षांशसि नाष्ट्रा ऽअप-
 हन्ति ता द्वाविंशतिर्गायत्र्यः सम्पद्यन्ते तदाग्नेय्यो
 भवन्त्यग्निकर्म हि ॥ ६ ॥ ‡ अथैनमुद्यच्छति । 'उदु

* का० श्रौ० सू० १८. ३. १७ ।

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० ३३ ।

† 'क' पुस्तके 'इत्यैन्ध्यो' इति पाठो लभ्यते ।

‡ का० श्रौ० सू० सं० अ० १८. ३. १८ ।

त्वां विद्महे देवा ऽअग्ने भरन्तु चित्तिभिरिति तस्योक्तो
बन्धुः ॥ ७ ॥ अथाभिप्रयन्ति । 'पञ्च दिशो दैवीर्ध्वज-
मवन्तु देवीरिति देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या
दिक्ष्वस्पर्द्धन्त ते देवा ऽअसुराणां दिशोऽवृञ्जत तथैवै-
तद्यजमानो द्विषतो बभ्रातृव्यस्य दिशो वृङ्क्ते दैवीरिति
तदेना दैवीः कुरुते यज्ञमवन्तु देवीरिति यज्ञमिममवन्तु
दैवीरित्येतदपामतिं दुर्मतिं बाधमाना' ऽइत्यशनाया वा-
ऽअमतिरशनायामपबाधमाना ऽइत्येतद्रायस्पोषे यज्ञ-
पतिमाभजन्तीरिति रथ्यां च पोषे च यज्ञपतिमाभजन्ती-
रित्येतद्रायस्पोषे ऽअधि यज्ञो ऽअस्थादिति रथ्यां च
पोषे चाधि यज्ञोऽस्थादित्येतत् ॥ ८ ॥ 'समिद्धे ऽअग्ना-
वधि मामहान' ऽइति । यजमानो वै मामहान 'ऽउक्थ-
पत्र' ऽइत्युक्त्यानि ह्येतस्य पत्राणीर्ध्य' ऽइति यज्ञिय-
ऽइत्येतद्गृभीत' इति धारित ऽइत्येतत्तप्तं घर्मं परि-
गृह्यायजन्ते'ति तप्तं ह्येतं घर्मं परिगृह्यायजन्तोर्जा
यज्ञमयजन्त देवा' ऽइत्यूर्जा ह्येतं यज्ञमयजन्त देवाः
॥ ९ ॥ 'दैव्याय धर्त्रे जोष्ट्र' ऽइति । दैवो ह्येष धर्त्ता
जोषयितृ तमो 'दैवश्रीः श्रीमनाः शतपया' ऽइति

- (१) शु० य० सं० अ० १६ क० ५३ । (२) शु० य० सं० अ० १६ क० ५४ ।
(३) शु० य० सं० अ० १७ क० ५४ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० ५४ ।
(५) शु० य० सं० अ० १७ क० ५५ । (६) शु० य० सं० अ० १७ क० ५५ ।
(७) शु० य० सं० अ० १७ क० ५५ । (८) शु० य० सं० अ० १७ क० ५५ ।
(९) शु० य० सं० अ० १७ क० ५५ । (१०) शु० य० सं० अ० १७ क० ५५ ।
(११) शु० य० सं० अ० १७ क० ५६ । (१२) शु० य० सं० अ० १७ क० ५६ ।
(१३) शु० य० सं० अ० १६ क० ५६ ।

देवश्रीर्ह्येष श्रीमनाः शतपयाः 'परिगृह्य देवा यज्ञमा-
यन्ति'ति परिगृह्य हेतुं देवा यज्ञमायन्देवा देवेभ्यो-
ऽअद्वर्ष्यन्तो ऽअस्थुरित्यद्वरो वै यज्ञो देवा देवेभ्यो
यज्ञियन्तोऽस्थुरित्येतत् ॥ १० ॥ 'वीतः हविः शमितः
शमिता यजच्छ्वा' ऽइति । इष्टुः स्विष्टमित्येतत् 'तुरीयो
यज्ञो यत्र हव्यमेतीत्यद्वर्ष्युः पुरस्ताद्यजूंषि जपति
होता पश्चादृचोऽद्वाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येष-
ऽएव तुरीयो यज्ञस्ततो वाका ऽआशिषो नो जुषन्तामि'ति
ततो नो वाकाश्चाशिषश्च जुषन्तामित्येतत् ॥ ११ ॥
'सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात् । सविता ज्योतिरुदयाँ-
ऽअजस्रमि'त्यसौ वा ऽआदित्य ऽएषोऽग्निः स ऽएष
सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सवितैतज्योतिरुद्यच्छत्यजस्रं-
'तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वानि'ति पशवो वै पूषा त-
ऽएतस्य प्रसवे प्रेरते 'सर्म्पश्श्यन्निवृश्वा भुवनानि गोपा'
ऽइत्येष वा ऽइदः सर्वः सम्पश्यत्येष ऽउ ऽएवास्य
सर्वस्य भुवनस्य गोप्ता ॥ १२ ॥ तद्या ऽअमुष्मादादि-
त्यादर्वाच्च्यः पञ्चदिशः । ता ऽएतद्देवा ऽअसुराणाम-
वृजताथो ता ऽएवैतत्समारोहस्ता ऽउ ऽएवैतद्यजमानो
द्विषतो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्तेऽथो ता ऽएवैतत्समारो-
हत्यथो ऽएतद्वा ऽएताभिर्देवा ऽआतः सम्प्राप्नुवन्त-

- (१) शु० य० सं० अ० १७ क० ५६ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० ५६ ।
(३) शु० य० सं० अ० १७ क० ५६ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० ५७ ।
(५) शु० य० सं० अ० १७ क० ५७ । (६) शु० य० सं० अ० १७ क० ५८ ।
(७) शु० य० सं० अ० १७ क० ५८ । (८) शु० य० सं० अ० १७ क० ५८ ।

थैवाभिरयमेतदातः सम्प्राप्नोति ॥ १३ ॥ अथाश्मानं *
 पृश्निमुपदधाति । असौ वा ऽआदित्योऽश्मा पृश्नि-
 रमुमेवैतदादित्यमुपदधाति पृश्निर्भवति रश्मिभिर्हि मण्डलं
 पृश्नि तन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं चोपदधात्ययं वै लोको
 गार्हपत्यो द्यौराहवनीय ऽएतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति
 तस्मादेष ऽइमौ लोकावन्तरेण तपति ॥ १४ ॥ आग्नीध्रवे-
 लायाम् । अन्तरिक्षं वा ऽआग्नीध्रमेतं तदन्तरिक्षे दधाति
 तस्मादेषोऽन्तरिक्षायतनो व्यङ्क्ष्य-व्यङ्क्ष्ये ह्येष ऽइतः
 ॥ १५ ॥ स ऽएष प्राणः । प्राणमेवैतदात्मन्धत्ते तदे-
 तदायुरायुरेवैतदात्मन्धत्ते तदेतदन्नमायुर्ह्येतदन्नमु वा-
 ऽआयुरश्मा भवति स्थिरो वा ऽअश्मा स्थिरं तदायुः
 कुरुते पृश्निर्भवति पृश्नीव ह्यन्नः ॥ १६ ॥ स ऽउप-
 दधाति । 'विमान ऽएष दिवो मज्ज्य ऽआस्त' ऽइति
 विमानो ह्येष दिवो मज्ज्य ऽआस्त 'ऽआपैष्पिवान्नोदसी-
 ऽअन्तरिक्षमि'त्युच्यन्वा ऽएष ऽइमाँल्लोकानांपूरयति 'स
 विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरि'ति स्रुचश्चैतद्देदीश्चा'हा-
 न्तरा पूर्वमपरं च केतुमि'त्यन्तरेमं च लोकममुं चेत्ये-
 तदुथो यच्चेदुमेतर्हि चीयते यच्चादः पूर्वमचीयतेति ॥ १७ ॥
 'उक्षा समुद्रो ऽअरुणः सुपर्ण' ऽइति । उक्षा ह्येष समुद्रोऽ-
 रुणः सुपर्णः 'पूर्वस्य योनिं पितुराविवेशे'ति पूर्वस्य

* का० श्रौ० सू० १८. ३. २० ।

- (१) शु० य० सं० अ० १७ क० ५९ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० ५९ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १७ क० ५९ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० ५९ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १७ क० ६० । (६) शु० य० सं० अ० १७ क० ६० ।

ह्येष ऽएतं ऋयोनिं पितुराविशति 'मृज्ये दिवो निहितः
 पृश्निरश्मे'ति मृज्ये ह्येष दिवो निहितः पृश्निरश्मा
 'विक्रमे रजसस्पात्यन्ता'विति विक्रममाणो वा ऽएष-
 ऽएषां लोकानामन्तान्न्याति ॥ १८ ॥ द्वाब्भ्यामुपदधाति * ।
 द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा
 तावतैवैनमेतदुपदधाति त्रिष्टुब्भ्यां त्रैष्टुभो ह्येष न
 सादयत्यसन्नो ह्येष न सुददोहसाधिवदति प्राणो वै
 सुददोहाः प्राण ऽएष किं प्राणे प्राणं दक्ष्यामिति तं
 निधाय यथा न नश्येत् ॥ १९ ॥ † अथोपातियन्ति । 'इन्द्रं
 विश्वा ऽअवीवृधन्ति'ति तस्योक्तो 'बन्धु'र्देवहूश्च ऽआ च
 वक्षत्सुम्नहूश्च ऽआ च वक्षद्दि'ति देवहूश्चैव यज्ञः
 सुम्नहूश्च 'यक्षदेग्निर्देवो देवाँः ऽआ च वक्षद्दि'ति
 यक्षश्चैवाग्निर्देवो देवाना च बहस्वित्येतत् ॥ २१ ॥ 'व्राज-
 स्यमा प्रसवः । उद्ग्राभेणोदग्रभीत् । अधा सपत्ना-
 निन्द्रो मे निग्राभेणाधराँः ऽअकरि'ति यथैव यजुस्तथा
 बन्धुः ॥ २१ ॥ 'उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा-
 ऽअवीवृधन् । अधा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूची ना-
 न्व्यस्यतामि'ति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २२ ॥ तद्या-
 ऽअमुष्मादादित्यादूर्द्धाश्चतस्रो दिशः । ता ऽएतद्देवा-

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० ६० । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० ६० ।

* का० श्रौ० सू० १८. ३. २२ ।

† 'अथोपायन्ति' इति 'ग-ज' पुस्तकयोर्दृश्यते ।

(३) शु० य० सं० अ० १७ क० ६१ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० ६२ ।

(५) शु० य० सं० अ० १७ क० ६२ । (६) शु० य० सं० अ० १७ क० ६३ ।

(७) शु० य० सं० अ० १७ क० ६४ ।

ऽअसुराणामवृञ्जताथो ता ऽएवैतत्समारोहस्ता ऽउ ऽएवै-
तद्यजमानो द्विषतो बभ्रातृव्यस्य वृङ्क्तेऽथो ता ऽएवै-
तत्समारोहत्यथो ऽएतद्वा ऽएताभिर्देवा ऽआतः सम्प्रा-
प्नुवँस्तथैवाभिरयमेतदातः सम्प्राप्नोति ॥ २३ ॥ अथा-
ग्निमारोहन्ति * । 'क्रमद्धमग्निना नाकमि'ति स्वर्गो वै
लोको नाकः क्रमद्धमनेनाग्निनैतत् स्वर्गं लोकमित्येत-
'दुख्यः हस्तेषु विबभ्रत' ऽइत्युख्यत्वेत ऽएतः हस्तेषु
विबभ्रति 'दिवस्पृष्टत्वे स्वर्गत्वा मिश्रा देवेभिराद्धमि'ति
दिवस्पृष्टत्वे स्वर्गं लोकं गत्वा मिश्रा देवेभिराद्धमित्येतत्
॥ २४ ॥ 'प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानि'ति । प्राची वै
दिग्गमेः स्वामनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्येतद्दिग्गमे
पुरो ऽअग्निर्भवेहेत्यस्य त्वमग्नेरग्ने पुरोऽअग्निर्भवेहेत्येत-
'द्विश्वा ऽआशा दीद्यानो विभाही'ति सर्वा ऽआशा दीप्य-
मानो विभाहीत्येतद्दुर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पद' ऽइत्या-
शिषमाशास्ते ॥ २५ ॥ 'पृथिव्या ऽअहम् । उदन्तरिक्ष-
मारुहमन्तरिक्षादिवमारुहमि'ति गार्हपत्याद्वाग्नीद्धीयमा-
गच्छन्त्याग्नीद्धीयादाहवनीयं 'दिवो नाकस्य पृष्टात्स्व-
र्ग्योतिरगामहमि'ति दिवो नाकस्य पृष्टात्स्वर्गं लोकम-
गामहमित्येतत् ॥ २६ ॥ 'स्वर्ग्यन्तो नापेक्षन्ते । आ द्यात्

* का० श्रौ० सू० १८. ४. १।

- (१) शु० य० सं० अ० १७ क० ६५ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० ६५ ।
(३) शु० य० सं० अ० १७ क० ६५ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० ६६ ।
(५) शु० य० सं० अ० १७ क० ६६ । (६) शु० य० सं० अ० १७ क० ६६ ।
(७) शु० य० सं० अ० १७ क० ६७ । (८) शु० य० सं० अ० १७ क० ६७ ।
(९) शु० य० सं० अ० १७ क० ६८ । (१०) शु० य० सं० अ० १७ क० ६८ ।

रोहन्ति रोदसी' ऽइति न हैव तेऽपेक्षन्ते ये स्वर्गं लोकं
 स्यन्ति 'यज्ञं स्ये विश्वतोधारः सुविद्वांसो वितेनिर'
 ऽइत्येष ऽएव यज्ञो विश्वतोधार ऽएत ऽउ ऽएव सुवि-
 द्वांसो य ऽएतं वितन्वते ॥ २७ ॥ 'अग्ने प्रेहि प्रथमो
 देवयतामि'ति । इममेतदग्निमाह त्वमेषां प्रेहि प्रथमो देवय-
 तामिति 'चक्षुर्देवानामुत मर्त्यानामि'त्युभयेषां हैतदेवमनु-
 ष्याणां चक्षु'रियक्षमाणा भृगुभिः सजोषा' इति यजमाना
 भृगुभिः सजोषा ऽइत्येत'त्स्वर्षन्तु यजमानाः स्वस्ती'ति स्वर्गं
 लोकं स्यन्तु यजमानाः स्वस्तीत्येतत् ॥ २८ ॥ तद्या ऽअमुष्मि-
 ल्लोके पञ्च दिशः । ता ऽएतदेवा ऽअसुराणामवृञ्जताथो ता-
 ऽएवैतत्समारोहस्ता ऽउ ऽएवैतद्यजमानो द्विषतो बभ्रातु-
 व्वयस्य वृद्धेऽथो ता ऽएवैतत्समारोहत्यथो ऽएतद्वा ऽएता-
 मिर्देवा ऽआतः सम्प्राप्नुवँस्तथैवाभिरयमेतदातः सम्प्रा-
 प्णोति ॥ २९ ॥ अथैनमभिजुहोति । एतद्वा ऽएनं देवा-
 ऽईयिवां समुपरिष्टादुन्नेनाप्रीणन्नेतयाहुत्या तथैवैनमय-
 मेतदीयिवां समुपरिष्टादुन्नेन प्रीणात्येतयाहुत्या कृष्णायै
 शुक्लवत्सायै प्रयसा रात्रिर्वै कृष्णा शुक्लवत्सा तस्या-
 ऽअसावादित्यो वत्सः स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणा-
 त्युपरि धार्यमाण ऽउपरि हि स यमेतत्प्रीणाति दोहनेन
 दोहनेन हि प्रयः प्रदीयते ॥ ३० ॥ यद्वैवैनमभिजुहोति ।

- (१) शु० य० सं० अ० १७ क० ६९ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० ६९ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १७ क० ६९ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० ६९
 (५) शु० य० सं० अ० १७ क० ६९ ।

शिरऽएतद्यज्ञस्य षदग्निः प्राणः पयः शीर्षस्तत्प्राणं
 दधाति यथा * स्वयमातृणामभिप्रक्षरेदेवमभिजुहुया-
 त्प्राणः स्वयमातृणा रस एष शिरश्च तत्प्राणं च
 रसेन सन्तनोति सन्दधाति 'नक्तोषासा समनसा
 विरूपे' ऽइति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३१ ॥ 'अग्ने सहस्रा-
 क्षे'ति । हिरण्यशकलैर्वा एष सहस्राक्षः 'शतमूर्द्धन्नि'ति
 षददुः शतशीर्षा रुहोऽसृज्यत 'शतं ते प्राणाः सहस्रं
 व्याना' ऽइति शतः हैव तस्य प्राणाः सहस्रं व्याना
 यः शतशीर्षा 'त्वः साहस्रस्य रायऽईशिष' ऽइति
 त्वः सर्वस्यै रय्या ईशिष ऽइत्येतत्तस्मै ते विधेम
 ब्राजाय स्वाहेत्येष वै ब्राजस्तमेतत्प्रीणाति ॥ ३२ ॥
 द्वाभ्यामभिजुहोति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्ध्यावान-
 ग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदभिजुहोति ॥ ३३ ॥ अथैनं
 † निदधाति । 'सुपण्णोऽसि गरुत्मानि'त्येतद्वा एनमदो
 विकृत्या सुपण्णं गरुत्मन्तं विकरोति त्वं सुपण्णं गरुत्मन्तं
 चिनोति त्वं सुपण्णं गरुत्मन्तं कृत्वान्ततो निदधाति 'पृष्ठे
 पृथिव्याः सीद । भासान्तरिक्षमापृण ज्योतिषा दिव-
 मुत्तमान तेजसा दिशऽउद्दृहेत्येव ७ ह्येष एतत्सर्वं

* का० श्रौ० सू० १८. ४. २ ।

- (१) शु० य० सं० अ० १७ क० ७० । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० ७१ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १७ क० ७१ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० ७१ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १७ क० ७१ । (६) शु० य० सं० अ० १७ क० ७१ ।

† का० श्रौ० सू० १८. ४. ४ ।

- (७) शु० य० सं० अ० १७ क० ७२ । (८) शु० य० सं० अ० १७ क० ७२ ।

करोति ॥ ३४ ॥ 'आजुह्वानं सुप्रतीकं पुरस्तादि'ति ।
 आजुह्वानो नः सुप्रतीकं पुरस्तादित्येतदुग्ने स्वं य्योनि-
 मासीद साधुयेत्येष वा ऽअस्य स्वो य्योनिस्तः साङ्का-
 सीदित्येतदस्मिन्सधुस्थे ऽअद्भ्युत्तरस्मिन्नि'ति यौर्वा ऽउत्तरः
 सधुस्थं 'विश्वे देवा यजमानश्च सीदते'ति तद्विश्वैर्देवैः
 सह यजमानः सादयति द्वाब्भ्यां निदधाति तस्योक्तो
 बन्धुर्वषट्कारेण तस्योपरि बन्धुः ॥ ३५ ॥ अथास्मिन्स-
 मिध ऽआदधाति । एतद्वा ऽएनं देवा ऽईयिवाऽसमुपरि-
 ष्टादुग्नेनाप्प्रीणन्समिद्भिश्चाहुतिभिश्च तथैवैनमयमेत-
 दीयिवाऽसमुपरिष्ठादुग्नेन प्प्रीणाति समिद्भिश्चाहुति-
 भिश्च ॥ ३६ ॥ स वै * शमीमयीं प्रथमामादधाति ।
 एतद्वा ऽएष ऽएतस्यामाहुत्याऽहुतायां प्रादीप्यतोदज्ज-
 लत्तस्माद्देवा ऽअविभयुर्ष्वै नोऽयं न हिऽस्यादिति त-
 ऽएताऽशमीमपश्यँस्तयैनमशमयँस्तद्यदेनः शम्भ्या-
 शमयँस्तस्माच्छमी तथैवैनमयमेतच्छम्भ्या शमयति शान्त्या-
 ऽएव न जुग्यै ॥ ३७ ॥ 'ताऽसवितुर्वरेण्यस्य । चित्रा-
 माहं ऋणे सुमतिं विश्वजन्त्याम् । ग्रामस्य कण्वो ऽअदु-
 हत्प्रपीनाऽसहस्रधारां पयसा महीं गामि'ति कण्वो हैनां
 ददर्श सा हास्मै सहस्रधारा सर्वाङ्कामान्दुदुहे तथैवैत-
 द्यजमानाय सहस्रधारा सर्वान्कामान्दुहे ॥ ३८ ॥ अथ

- (१) शु० य० सं० अ० १७ क० ७३ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० ७३ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १७ क० ७३ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० ७३ ।
 * का० श्रौ० सू० १८. ४. ६ ।
 † 'द्यदेत' इति 'ग' पुस्तके ।
 (५) शु० य० सं० अ० १७ क० ७४ ।

वैकङ्कतीमादधाति । तस्या ऽउक्तो बन्धुर्विधेम ते परमे
जन्मन्नम् ऽइति द्यौर्वा ऽअस्य परमं जन्म 'विधेम स्तोमै-
रवरे सधुस्थ' ऽइत्यन्तरिक्षं वा ऽअवरः सधुस्थं 'व्यस्मै-
द्योनेरुदारिथा यजे तस्मि'त्येष वा ऽअस्य स्वो योनिस्तं
व्यज ऽइत्येतत्प्र त्वे हवींषि जुहुरे समिद्ध' ऽइति यदा
वा ऽएष समिद्धयेतैतस्मिन्हवींषि प्रजुहति ॥ ३९ ॥
अथौदुम्बरीमादधाति । ऊर्ग्वै रस ऽउदुम्बर ऽऊर्जैर्वैनमेत-
दसेन प्रीणाति कर्णकवती भवति पशवो वै कर्णकाः
पशुभिरेवैनमेतदन्नेन प्रीणाति यदि कर्णकवतीं न विन्दे-
दधिद्वप्समुपहृत्यादध्यात्तदधिद्वप्स ऽउपतिष्ठते तदेव
पशुरूपं 'प्रेद्धो ऽअग्ने दीदिहि पुरो न' ऽइति विराजा दधा-
त्यन्नं विराडन्नेनैवैनमेतत्प्रीणाति तिस्रः समिध ऽआदधाति
त्रिवृदग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्नेन प्री-
णाति ॥ ४० ॥ [अर्धप्रपाठकः ४७॥] अथाहुतीर्जुहोति * । यथा
परिविष्यानुपाययेत्तादृक्त्सुवेण पूर्वं लुचोत्तरा'मग्ने तैम-
द्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृशम् । ऋद्ध्यामा
त ऽओहैरिति यस्ते हृदिस्पृक्स्तोमस्तं त ऽअद्ध्यासमि-
त्येतत्पङ्क्त्या जुहोति पञ्चपदा पङ्क्तिः पञ्चचित्तिकोऽग्निः
पञ्चर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवैनमेतदन्नेन प्रीणाति ॥ ४१ ॥ अथ वैश्वकर्म्मणीं

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० ७५ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० ७५ ।

(३) शु० य० सं० अ० १७ क० ७५ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० ७६ ।

* का० श्रौ० सू० १८. ४. ८ ।

(५) शु० य० सं० अ० १७ क० ७६ । (६) शु० य० सं० अ० १७ क० ७७ ।

जुहोति । विश्वकर्ममयिमग्निस्तमेवैतत्प्रीणाति 'चित्तिं जुहोमि
 मनसा घृतेने'ति चित्तमेषां जुहोमि मनसा च घृतेन चेत्येत-
 'यथा देवा ऽद्वाहागमन्नि'ति यथा देवा ऽद्वाहागच्छानित्ये-
 त'द्वीतिहोत्रा ऽऋतावृध' ऽद्वाति सत्यवृध ऽद्वात्येत'र्त्पत्ये
 विश्वस्य भूमनो जुहोमि विश्वकर्मण' ऽद्वाति योऽस्य
 सर्वस्य भूतस्य पतिस्तस्मै जुहोमि विश्वकर्मण-
 ऽद्वात्येत'द्विश्ववाहादाबभ्यध हविरि'ति सर्वदैवाक्षितः
 हविरित्येतत् ॥ ४२ ॥ अथ † पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्व-
 मेतद्यत्पूर्णः सर्वेणैवैनमेत्प्रीणाति ॥ ४३ ॥ 'सप्त ते-
 ऽअग्ने समिध' ऽद्वाति । प्राणा वै समिधः प्राणा ह्येतः
 समिन्धते 'सप्त जिह्वा' ऽद्वाति यानमुन्तसप्त पुरुषानेकं
 पुरुषमकुर्वस्तेषामेतदाह 'सप्त ऽऋषय' ऽद्वाति सप्त हि त-
 ऽऋषय ऽआस'न्तसप्त धाम प्रियाणी'ति छन्दाःस्येतदाह
 छन्दाःसि वा ऽअस्य सप्त धाम प्रियाणि 'सप्त होत्राः
 सप्तधा त्वा यजन्ती'ति सप्त ह्येतः होत्राः सप्तधा
 यजन्ति 'सप्त योनीरि'ति चितीरेतदा'हापूर्णस्वे'त्या
 प्रजायस्वेत्येतद् 'घृतेने'ति रेतो वै घृतः रेत ऽएवैतदेषु
 लोकेषु दधाति 'स्वाहे'ति यज्ञो वै स्वाहाकारो यज्ञियमे-

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० ७८ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० ७८ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १७ क० ७८ । (४) शु० य० सं० अ० १७ क० ७८ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १७ क० ७८ ।

† "पूर्णाहुतिं जुहोति सप्त इति" का० श्रौ० सू० १८. ४. ९ ।

(६) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ । (७) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ ।
 (८) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ । (९) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ ।
 (१०) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ । (११) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ ।
 (१२) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ । (१३) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ ।
 (१४) शु० य० सं० अ० १७ क० ७९ ।

वैतदिदुः सकृत्सर्वं करोति ॥ ४४ ॥ सप्त सप्तेति ।
 सप्तचितिकोऽग्निः सप्तर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ग्या-
 वानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्प्रीणाति तिस्रः ऽआहु-
 तीर्जुहोति त्रिवृदग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन-
 मेतदुन्नेन प्रीणाति तिस्रः समिधः ऽआदधाति तत्षट्
 तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४५ ॥ तिष्ठन्त्समिधः ऽआदधाति ।
 अस्थीनि वै समिधस्तिष्ठन्तीव वा ऽअस्थीन्यासीन-
 ऽआहुतीर्जुहोति माथंसानि वा ऽआहुतयः ऽआसत इव
 वै माथंसाह्यन्तराः समिधो भवन्ति बाह्या ऽआहुतयोऽ-
 न्तराणि ह्यस्थीनि बाह्यानि माथंसानि ॥ ४६ ॥ अथातः
 सम्पदेव । षट् पुरस्ताज्जुहोति षडुपरिष्ठात्षड्भिराश्मनः
 पृश्नेर्ष्यन्ति द्वाब्भ्यामश्मानं पृश्निमुपदधाति चतुर्भिर्ग्रा-
 षेर्ष्यन्ति पञ्चभिरग्निमारोहन्ति तदेकां न त्रिंशदाहुति-
 रेव त्रिंशत्तमी द्वाब्भ्यामग्निं निदधाति तद् द्वात्रिंशद्
 द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप्सैषानुष्टुप् ॥ ४७ ॥ तद्या ऽअमु-
 स्तिस्त्रोऽनुष्टुभः । गार्हपत्ये सम्पादयन्ति तासामेता-
 मत्रैकामाहरन्ति तद्यदेतामत्राहरन्त्यत्रैष सर्वोऽग्निः
 संस्कृतः स ऽएषोऽत्र तस्मै नालमासीद्यदुन्नमात्स्यत्
 ॥ ४८ ॥ सोऽग्निमब्रवीत् । त्वयान्नमदानीति तथेति
 तस्मद्यद्वैतमत्राहरन्त्यथैषोऽलमन्नायालमाहुतिर्भ्यो भ-
 वति ॥ ४९ ॥ अथो ऽआहुः । प्रजापतिरेवैतं प्रियं पुत्र-
 मुरस्याधत्त ऽहुति स यो हैतदेवं वेदा हैवं प्रियं पुत्र-
 मुरसि धत्ते ॥ ५० ॥ यद्वैतमत्राहरन्ति । याज्ञवै तान्त्सप्त

पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्नयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ ग्रामेषां
तामूर्द्धांश्च शिश्नयः रसः समुदौहन्नेष स यमेतमत्राग्नि-
माहुरन्ति तद्यदेतमत्राहुरन्ति यैवैतेषां सप्तानां पुरुषाणांश्च
श्शीर्ष्यो रसस्तमेतदूर्द्धः समुदूहन्ति तदस्यैतच्छिरः आत्मा-
यमग्निश्चितः आत्मा मेवास्यैतत्संस्कृत्य शिरः प्रति-
दधाति ॥ ५१ ॥ (C)

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[वैश्वानरमारुतयोर्होमविध्यादि]

अथातो * वैश्वानरं जुहोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः
संस्कृतः स एषोऽत्र वैश्वानरो देवता तस्मा एतद्ध-
विर्जुहोति तदेनः हविषा देवतां करोति यस्यै वै देव-
तायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न गृह्यते द्वादश-
कपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो वैश्वानरः
॥ १ ॥ यद्वैतं वैश्वानरं जुहोति । वैश्वानरं वा एतमग्निं
जनयिष्यन्नभवति तमदः पुरस्तादीक्षणीयायां रेतो
भूतः सिञ्चति यादृग्वै योनौ रेतः सिञ्च्यते तादृजायते
तद्यत्तत्र वैश्वानरः रेतो भूतः सिञ्चति तस्मादयमिह
वैश्वानरो जायत उपार्थंश्च तत्र भवति रेतो वै तत्र यज्ञ-

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ११. ४. २;
कठ० सं० १८. ३. ५; १८. ४; कपिष्ठ० २८. ३. ५; २८. ४; मै० सं० ११. १०. ४, ६;
तै० सं० ४. ६. ३, ५।

* का० श्रौ० सू० १६. ४. १६-१९।

ऽउपाथंशु वै रेतः सिच्यते निरुक्तऽइह निरुक्तः हि
 रेतो जातं भवति ॥ २ ॥ * स यः स वैश्वानरः । इमे
 स लोकाऽइयमेव पृथिवी विश्वमग्निर्नरोऽन्तरिक्षमेव
 विश्वं वायुर्नरो द्यौरेव विश्वमादित्यो नरः ॥ ३ ॥ ते
 ये तऽइमे लोकाः । इदं तच्छिरऽइदमेव पृथिव्यो-
 षधयः श्मश्रूणि तदेतद्विश्वं वागेवाग्निः स नरः
 सोपरिष्ठादस्य भवत्युपरिष्ठादस्यऽअग्निः ॥ ४ ॥ इद-
 मेवान्तरिक्षम् । तस्मादेतदलोमकमलोमकमिव ह्यन्तरिक्षं
 तदेतद्विश्वं प्राणऽएव वायुः स नरः स मध्येनास्य
 भवति मध्येन ह्यन्तरिक्षस्य वायुः ॥ ५ ॥ शिरऽएव
 द्यौः । नक्षत्राणि केशास्तदेतद्विश्वं चक्षुरेवादित्यः स
 नरस्तदवस्ताच्छीर्णो भवत्यवस्ताद्धि दिवऽआदित्य-
 स्तदस्यैतच्छिरो वैश्वानरऽआत्मायमग्निश्चितऽआत्मा-
 नमेवास्यैतत्संस्कृत्य शिरः प्रतिदधाति ॥ ६ ॥ अथ
 मारुताञ्जुहोति । प्राणा वै मारुताः प्राणानेवास्मिन्नेत-
 द्धाति वैश्वानरः हुत्वा शिरो वै वैश्वानरः शीर्षस्तप्रा-
 णान्दधाति ॥ ७ ॥ एकऽएष भवति । एकमिव हि
 शिरः सप्ततरे सप्तकपाला यदु वाऽअपि बहुकृत्वः सप्त-
 सप्त सप्तैव तच्छीर्षण्येव तत्सप्त प्राणान्दधाति ॥ ८ ॥
 निरुक्तऽएष भवति । निरुक्तमिव हि शिरोऽनिरुक्ताऽइतरेऽ-
 निरुक्ताऽइव हि प्राणास्तिष्ठन्नेतं जुहोति तिष्ठतीव हि
 शिरऽआसीनऽइतरानासतऽइव हि प्राणाः ॥ ९ ॥ तद्यौ

प्रथमौ मारुतौ जुहोति । इमौ तौ प्राणौ तौ मध्ये
 वैश्वानरस्य जुहोति मध्ये हीमौ शीर्ष्णः प्राणौ ॥ १० ॥
 अथ यौ द्वितीयौ । इमौ तौ तौ समन्तिकतरं जुहोति
 समन्तिकतरमिव हीमौ प्राणौ ॥ ११ ॥ अथ यौ तृतीयौ ।
 इमौ तौ तौ समन्तिकतरं जुहोति समन्तिकतरमिव हीमौ
 प्राणौ वागेवारण्येऽनुच्यः सोऽरण्येऽनुच्यो भवति बहु
 हि वाचा घोरं निगच्छति ॥ १२ ॥ यद्वेव वैश्वानरमारुताञ्जु-
 होति । क्षत्रं वै वैश्वानरो विणमारुताः क्षत्रं च तद्विशं
 च करोति वैश्वानरं पूर्वं जुहोति क्षत्रं तत्कृत्वा विशं
 करोति ॥ १३ ॥ एक ऽएष भवति । एकस्थं तत्क्षत्र-
 मेकस्थांश्च विश्रयं करोति बहव ऽदुतरे विशि तद्भूमानं
 दधाति ॥ १४ ॥ निरुक्त ऽएष भवति । निरुक्तमिव हि
 क्षत्रमनिरुक्ता ऽदुतरेऽनिरुक्तेव हि विद् तिष्ठन्नेतं जुहोति
 तिष्ठतीव हि क्षत्रमासीन ऽदुतरानास्त ऽइव हि विद्
 ॥ १५ ॥ तं वा ऽएतम् । पुरोऽनुवाक्यवन्तं याज्यवन्तं
 वषट्कृते सुचा जुहोति हस्तेनैवेतरानासीनः स्वाहाकारेण
 क्षत्रायैव तद्विशं कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोति ॥ १६ ॥
 तदाहुः । कथमस्यैते पुरोऽनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो वष-
 ट्कृते सुचा हुता भवन्तीत्येतेषां वै सप्तपदानां मारुतानां
 ग्रानि त्रीणि प्रथमानि पदानि सा त्रिपदा गायत्री
 पुरोऽनुवाक्याथ ग्रानि चत्वार्युत्तमानि सा चतुष्पदा
 त्रिष्टुब्याज्येदमेव * कपुत्सलमयं दण्डः स्वाहाकारो

* 'कपुच्छलमयम्' इति 'ग-ज' पुस्तकयोः ।

वषट्कारऽएवमु हास्यैते पुरोऽनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो
 वषट्कृते स्तुचा हुता भवन्ति ॥ १७ ॥ तद्यं प्रथमं दक्षि-
 णतो मारुतं जुहोति । याऽ सप्त प्राच्यऽ स्रवन्ति ताऽ स
 स सप्तकपालो भवति सप्त हि ता याऽ प्राच्यऽ स्रवन्ति
 ॥ १८ ॥ अथ यं प्रथममुत्तरतो जुहोति । ऋतवऽ स स
 सप्तकपालो भवति सप्त हृतवऽ ॥ १९ ॥ अथ यं द्वितीयं
 दक्षिणतो जुहोति । पशवऽ स स सप्तकपालो भवति
 सप्त हि ग्राम्याऽ पशवस्तमन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यप्सु
 तत्पशून्प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥ अथ यं द्वितीयमुत्तरतो
 जुहोति । सप्त ऽऋषयऽ स स सप्तकपालो भवति सप्त
 हि सप्तर्षयस्तमन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यृतुषु तदृषीन्प्रति-
 ष्ठापयति ॥ २१ ॥ अथ यं तृतीयं दक्षिणतो जुहोति ।
 प्राणाऽ स स सप्तकपालो भवति सप्त हि शीर्षेन्प्राणा-
 स्तमन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यनन्तर्हितास्तच्छीर्ष्णऽ प्राणा-
 न्दधाति ॥ २२ ॥ अथ यं तृतीयमुत्तरतो जुहोति ।
 छन्दाथंसि स स सप्तकपालो भवति सप्त हि चतुरुत्त-
 राणि छन्दाथंसि तमन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यनन्तर्हितानि
 तदृषिभ्यश्छन्दाथंसि दधाति ॥ २३ ॥ अथ याऽ सप्त
 प्रतीच्यऽ स्रवन्ति । सोऽरण्येऽनुच्यऽ स सप्तकपालो
 भवति सप्त हि ता याऽ प्रतीच्यऽ स्रवन्ति सोऽस्यै-
 षोऽवाङ् प्राणऽ एतस्य प्रजापतेऽ सोऽरण्येऽनुच्यो भवति
 तिर *ऽइव वै तद्यदुरण्यं तिरऽइव तद्यदुवाङ् प्राणस्तस्मा-

य एतासां नदीनां पिबन्ति रिप्प्रतरा शपनतरा ऽआहनस्य-
 वादितरा भवन्ति तद्यद्यदेतद्वाहेदं मारुता ऽडुति तदस्मा-
 ऽअन्नं कृत्वापिदधाति तेनैनं प्रीणाति ॥ २४ ॥ स यः स
 वैश्वानरः । असौ स ऽआदित्योऽथ ये ते मारुता रश्म-
 यस्ते ते सप्त सप्तकपाला भवन्ति सप्त-सप्त हि मारुता गणाः
 ॥ २५ ॥ स * जुहोति । 'शुक्रं ज्योतिश्च चित्रं ज्योतिश्च
 सत्यं ज्योतिश्च ज्योतिष्माँश्चे'ति नामान्येषामेतानि मण्ड-
 लमेवैतत्संस्कृत्याथास्मिन्नेतान् रश्मीन्नामग्राहं प्रतिद-
 धाति ॥ २६ ॥ (A)

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[वसोर्धाराहोमः]

अथातो † वसोर्धारां जुहोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः
 संस्कृतः स एषोऽन्नं वसुस्तस्मै देवा एतां धारां प्रागृ-
 ह्णस्तयैनमप्प्रीणस्तद्यदेतस्मै वसव एतां धारां प्रागृह्णस्त-
 स्मादेनां वसोर्धारेत्याचक्षते तथैवास्मा ऽअयमेतां धारां
 प्रागृह्णाति तयैनं प्रीणाति ॥ १ ॥ यद्वैतां वसोर्धारां

* का० श्रौ० सू० १८. ४. २२ ।

(१) शु० य० सं० अ० १७ क० ८० ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श्रौ० ११. ५ १; कसं०
 १८. ६; कपिष्ठ० २८. ६; मै० सं० ११. ११. १; तै० सं० ४. ६, ५ ।

† यजमान आज्यं संस्कृत्यार्थपरिमाणया महत्यौदुम्बर्या सुचा महता सुवेण पञ्चवारं
 गृहीतमाज्यमरण्येऽनूच्ये पुरोडाशेऽधिकरणे तदुरि सन्ततमविच्छिन्नधारं यथा भवति तथा वसो-
 र्धाराख्यामाहुतिं जुहोति । घृतेऽग्निप्राप्ते सति 'वाजद्व' (१८. १-२९) इत्यादिहोममन्त्रा-
 रम्भः कार्योऽष्टाभिरनुवाकैर्वाजश्चेत्यादि-वेट्स्वाहान्तैरेकोनत्रिंशत्कण्डिकात्मकैः (म. भा.) ।

जुहोति । अभिषेकः ऽएवास्यैष ऽएतद्वा ऽएनं देवाः सर्वं
 कृत्स्नः संस्कृत्याथैनमेतैः कामैरब्भ्यषिञ्चन्नेतया वसो-
 ह्वरिया तथैवैनमयमेतत्सर्वं कृत्स्नः संस्कृत्याथैनमेतैः
 कामैरभिषिञ्चत्येतया वसोह्वरियाज्येन पञ्चगृहीतेनौदुम्बर्व्या
 स्नुचा तस्योक्तो बन्धुः ॥ २ ॥ वैश्वानरः हुत्वा । शिरो
 वै वैश्वानरः शीष्णो वा ऽअन्नमद्यतेऽथो शीर्षतो वा-
 ऽअभिषिच्यमानोऽभिषिच्यते मारुतान्नुहत्वा प्राणा वै
 मारुताः प्राणैरु वा ऽअन्नमद्यतेऽथो प्राणेषु वा ऽअभि-
 षिच्यमानोऽभिषिच्यते ॥ ३ ॥ तद्वा ऽअरण्येऽनुच्ये ।
 वाग्वा ऽअरण्येऽनुच्यो वाचो वा ऽअन्नमद्यतेऽथो वाचा
 वा ऽअभिषिच्यमानोऽभिषिच्यते तदेतत्सर्वं वसु सर्वे
 ह्येते कामाः सैषा वसुमयी धारा यथा क्षीरस्य वा सर्पिषो
 वैवमारम्भायैवेयमाज्याहुतिर्हूयते तद्यदेषा वसुमयी धारा
 तस्मादेनां वसोह्वरित्याचक्षते ॥ ४ ॥ स ऽआह । * इदं
 च म ऽइदं च म ऽइत्यनेन च त्वा प्रीणाम्यनेन चानेन
 च त्वाभिषिञ्चाम्यनेन चेत्येतदथो ऽइदं च मे देहीदं च
 म ऽइति सा यद्वैषा धाराग्निं प्राप्नुयादथैतद्यजुः प्रति-
 पद्येत ॥ ५ ॥ एतद्वा ऽएनं देवाः । एतेनान्नेन प्रीत्वैतैः
 कामैरभिषिच्येतया वसोह्वरियाथैनमेतादृकामानयाचन्त
 तेऽब्भ्य ऽइष्टः प्रीतोऽभिषिक्तः ऽएतादृकामान्प्रायच्छत्तथै-
 वैनमयमेतदेतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिषिच्येतया वसोह्व-
 रियाथैनमेतान्कामान्याचते तस्मा ऽइष्टः प्रीतोऽभिषिक्तः

* 'इदं च म इदं च म' इत्यनेन 'वाजश्च मे प्रसवश्च म' इत्यादि-मान्त्राणां निर्देश इत्यर्थः ।

ऽएतान्कामान्प्रयच्छति द्वौ-द्वौ कामौ सँस्युनक्त्यव्य-
वच्छेदाय यथा * व्योकसौ सँस्युञ्ज्यादेवं व्यजेन कल्प-
न्तामिति ॥ ६ ॥ एतद्वै देवा ऽअब्रुवन् । केनेमान्कामा-
न्प्रतिग्रहीष्याम ऽइत्यात्मनैवेत्यब्रुवन्न्यज्ञो वै देवानामात्मा
यज्ञ ऽउ ऽएव यजमानस्य स यदाह यजेन कल्पन्तामित्या-
त्मना मे कल्पन्तामित्येवैतदाह ॥ ७ ॥ [काण्डस्यार्धम् २०१ ॥]
द्वादशसु कल्पयति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्नि-
र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुन्नेन प्रीणात्यथो
तावतैवैनमेतदुन्नेनाभिषिञ्चति चतुर्दशसु कल्पयत्यष्टासु
कल्पयति दशसु कल्पयति त्रयोदशसु कल्पयति ॥ ८ ॥
अथार्द्धेन्द्राणि जुहोति । सर्वमेतद्यद्वर्द्धेन्द्राणि सर्वेणैवैन-
मेतत्प्रीणात्यथो सर्वेणैवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ ९ ॥ अथ ग्रहा-
ञ्जुहोति । यज्ञो वै ग्रहा यजेनैवैनमेतदुन्नेन प्रीणात्यथो
यजेनैवैनमेतदुन्नेनाभिषिञ्चति ॥ १० ॥ (B)

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ९४ ॥

[वसोर्धाराहोमस्यार्थवादः]

अथैतान्न्यज्ञक्रतुञ्जुहोति । 'अग्निश्च मे घर्मश्च
म' ऽइत्येतैरेवैनमेतद्यज्ञक्रतुभिः प्रीणात्यथो ऽएतैरेवैन-

* व्योकसौ विभिन्नदेशस्थावाचार्यावित्यर्थः ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ११. ५. २ ।

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० २२ ।

मेतद्भ्यक्रतुभिरभिषिञ्चति ॥ १ ॥ अथायुज *स्तोमाञ्जु-
होति । एतद्वै देवाः सर्वान्कामानाप्त्वायुग्भि स्तोमैः स्वर्गं
लोकमायँस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान्कामानाप्त्वायुग्भि
स्तोमैः स्वर्गं लोकमेति ॥ २ ॥ तद्वै त्रयस्त्रिंशदिति ।
अन्तो वै त्रयस्त्रिंशोऽयुजांश्च स्तोमानामन्तत एव
तद्देवाः स्वर्गं लोकमायँस्तथैवैतद्यजमानोऽन्तत एव
स्वर्गं लोकमेति ॥ ३ ॥ अथ † युग्मतो जुहोति । एतद्वै
छन्दांश्चस्यब्रुवन्न्यातयामा वा ऽअयुज स्तोमा युग्मभिर्वयं
स्तोमैः स्वर्गं लोकमयामेति तानि युग्मभि स्तोमैः स्वर्गं
लोकमायँस्तथैवैतद्यजमानो युग्मभि स्तोमैः स्वर्गं
लोकमेति ॥ ४ ॥ तद्वा ऽअष्टाचत्वारिंशदिति । अन्तो
वा ऽअष्टाचत्वारिंशो युग्मतांश्च स्तोमानामन्तत एव
तच्छन्दांश्च स्वर्गं लोकमायँस्तथैवैतद्यजमानोऽन्तत एव
स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥ स ऽआह । ‘एका च मे ति-
स्रश्च मे, चतस्रश्च मेऽष्टौ च म’ ऽइति यथा वृक्षः
रोहन्नुत्तरामुत्तरांश्च शाखांश्च समालम्ब्य रोहेत्तादृक्तद्वेव
स्तोमाञ्जुहोत्यन्नं वै स्तोमा ऽअन्नेनैवैनमेतदभिषिञ्चति
॥ ६ ॥ अथ ‡ व्रयांश्च जुहोति । पशवो वै व्रयांश्च

* एकामादाय द्वितीयां विहाय तृतीयामादाय चतुर्थीं विहाय परित्यक्तसमसंख्याकेनात्तविषम-
संख्याकेन ‘एका च म’ इत्यादि-मन्त्रेणायुग्मस्तोमाञ्जुहुयात् । अयुग्मस्तोमहोमैः सर्वकामा-
वाप्तिरिति भावः ।

† ‘चतस्रश्च मे’ इत्यनया कण्डिकया युग्मस्तोमाञ्जुहोति । तद्यथा-प्रथमं चतस्र इत्येतां संख्या-
मादाय चतुस्तत्त्वेन स्थितान् युग्मान् स्तोमान् अष्टाचत्वारिंशत्पर्यन्ताञ्जुहुयात् । युग्मस्तोमहोमैः
स्वर्गप्राप्तिरित्यर्थः ।

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० २४, २५ ।

‡ ‘व्यविश्च, पष्ठवाद् च’ आभ्यां कण्डिकाभ्यां विहितो होमो वयोहोम इत्युच्यते ।

पशुभिरेवैनमेतदुन्नेन प्रीणात्यथो पशुभिरेवैनमेतदुन्नेना-
 भिषिञ्चति ॥ ७ ॥ अथ * नामग्राहं जुहोति । एतद्वै
 देवाः सर्वान्कामानाप्लवाथैतमेव प्रत्यक्षमप्रीणंस्तथैवैत-
 द्यजमानः सर्वान्कामानाप्लवाथैतमेव प्रत्यक्षं प्रीणाति
 'वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहे'ति नामान्यस्यैतानि
 नामग्राहमेवैनमेतत्प्रीणाति ॥ ८ ॥ त्रयोदशैतानि नामानि
 भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरस्त्रयोदशाग्नेश्चति-
 पुरीषाणि यावानग्निर्थावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत्प्रीणाति
 यद्वेव नामग्राहं जुहोति नामग्राहमेवैनमेतदभिषिञ्चति
 ॥ ९ ॥ अथाह । 'इयं ते राणिमन्त्राय यन्तासि यमन ऽऊर्जं त्वा
 ववृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्याये'त्यन्नं वा ऽऊर्गन्नं ववृष्टि-
 रुन्नेनैवैनमेतत्प्रीणाति ॥ १० ॥ यद्वेवाह । 'इयं ते राणिम-
 न्त्राय यन्तासि यमन ऽऊर्जं त्वा ववृष्ट्यै त्वा प्रजानां
 त्वाधिपत्याये'तीदं ते राज्यमभिषिक्तोऽसीत्येतन्मित्रस्य
 त्वं यन्तासि यमन ऽऊर्जं च नोऽसि ववृष्ट्यै च नोऽसि
 प्रजानां च न ऽआधिपत्यायासीत्युपब्रुवत ऽएवैनमेतदेतस्मै
 नः सर्वस्मा ऽअस्येतस्मै त्वा सर्वस्मा ऽअभ्यषिचाम-
 हीति तस्मादु हेदं मानुषः राजानमभिषिक्तमुपब्रुवते
 ॥ ११ ॥ अथ † कल्पाज्जुहोति । प्राणा वै कल्पाः प्राणा-
 नेवास्मिन्नेतद्दधा'स्यायुर्ध्वजेनै कल्पतां प्राणो यजेन

* "वाजाय स्वाहा" इत्यनेन विहितो होमो नामग्राह इत्युच्यते ।

† 'आयुर्ध्वजेन' इति मन्त्रे कल्पतामिति लिङ्गात् मन्त्रोऽयं कल्पहोमे विनियुज्यते ।

(१) शु० य० सं० अ० १८. क० २८ । (२) शु० य० सं० अ० १८ क० २८ ।

(३) शु० य० सं० अ० १८ क० २९ ।

कल्पतामि'त्येतानेवास्मिन्नेतत् कलृप्ताङ्गप्राणान्दधाति ॥१२॥
 द्वादश कल्पाञ्जुहोति । द्वादश मासाः संवत्सरः संव-
 त्सरोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतत्
 कलृप्ताङ्गप्राणान्दधाति यद्वेव कल्पाञ्जुहोति प्राणा वै
 कल्पाऽअमृतमु वै प्राणाऽअमृतेनैवैनमेतदभिषिञ्चति
 ॥ १३ ॥ अथाह । 'स्तोमश्च यजुश्च ऋक्च साम च बृहच्च
 रथन्तरश्चे'ति त्रयी हैषा विद्यान्त्रं वै त्रयी विद्यान्नेनैवैन-
 मेतत्प्रीणात्यथो ऽअन्नेनैवैनमेतदभिषिञ्चति 'स्वर्हेवा-
 ऽअगंभामृता ऽअभूमे'ति स्वर्हि गच्छत्यमृतो हि भवति
 'प्रजापतेः प्रजा ऽअभूमे'ति प्रजापतेर्हि प्रजा भवति
 'वेदं स्वाहे'ति वषट्कारो हैष परोक्षं यद्वेदकारो वषट्का-
 रेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते तदेनमे-
 ताभ्यामुभाभ्यां प्रीणाति वषट्कारेण च स्वाहाकारेण
 चाथो ऽएताभ्यामेवैनमेतदुभाभ्यामभिषिञ्चत्यत्र तांश्च
 सुचमनुप्रास्यति यदत्राज्यलिप्तं तन्नेद्वहिर्ह्यग्नेरसदिति
 ॥ १४ ॥ तस्यै वा ऽएतस्यै वसोद्धारायै । द्यौरेवात्माभ्रमूधो
 विद्युस्तनो धारैव धारा दिवोऽधि गामागच्छति ॥ १५ ॥
 तस्यै गौरेवात्मा । ऊध ऽएवोध स्तन स्तनो धारैव धारा
 गोरधि यजमानम् ॥ १६ ॥ तस्यै यजमान ऽएवात्मा ।
 बाहुरूधः सुवस्तनो धारैव धारा यजमानादधि देवान्देवे-
 भ्योऽधि गां गोरधि यजमानं तदेतदनन्तमक्षर्यं देवाना-

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० २९-१ (२) शु० य० सं० अ० १८ क० २९ ।

(३) शु० य० सं० अ० १८ क० २९ । (४) शु० य० सं० अ० १८ क० २९ ।

मन्त्रं परिप्लवते स यो हैतदेवं वेदैवहः हैवास्यैतदनन्तमक्ष-
 स्यमन्त्रं भवत्यथातः सम्पदेव ॥ १७ ॥ तदाहुः । कथम-
 स्यैषा वसोद्धारा संवत्सरमग्निमाप्नोति कथं संवत्सरेणा-
 ग्निना सम्पद्यत इति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येषा
 वसोद्धाराथ षडथ पञ्चत्रिंशत्ततो यानि षष्टिश्च त्रीणि च
 शतानि तावन्ति संवत्सरस्याहानि तत्संवत्सरस्याहान्या-
 प्नोत्यथ यानि षट् षड् वा ऽऋतवस्तदृतूनां रात्रीराप्नोति
 तदुभयानि संवत्सरस्याहोरात्राण्यप्यप्नोत्यथ यानि पञ्चत्रिं-
 शत्स त्रयोदशो मासः स ऽआत्मा त्रिंशदात्मा प्रतिष्ठा
 द्वे प्राणा द्वे शिर ऽएव पञ्चत्रिंशमेतावान् वै संवत्सर-
 ऽएवमु हास्यैषा वसोद्धारा संवत्सरमग्निमाप्नोत्येव
 संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत ऽएतावत्य ऽउ वै शाण्डिलेऽग्नौ
 मद्धत्यो यजुष्मत्य ऽदृष्टका ऽउपधीयन्तेऽग्नयो हैते
 पृथग्यदेता ऽदृष्टका ऽएवमु हास्यैतेऽग्नयः पृथग्वसोर्द्धा-
 रयाभिहुता भवन्ति ॥ १८ ॥ तदाहुः । कथमस्यैषा वसो-
 र्द्धारा महदुक्थमाप्नोति कथं महतोक्थेन सम्पद्यत इत्ये-
 तस्या ऽएव वसोर्द्धारायै यानि नव प्रथमानि यजूंषि
 तत् त्रिवृच्छिरोऽथ याव्यष्टाचत्वारिंशत्तौ चतुर्विंशौ
 पक्षावथ यानि पञ्चविंशतिः स पञ्चविंश ऽआत्माथ
 याव्येकविंशतिस्तदेकविंशं पुच्छमथ यानि त्रयस्त्रिंशत्स
 वशोऽथ या ऽअशीत्यः सैवाशीतीनामातिरशीतिभिर्हि
 महदुक्थमाख्यायतेऽथ यदूर्ध्वमशीतिबभ्यो यदेवादो महत-
 ऽउक्थस्योर्ध्वमशीतिबभ्य ऽएतदस्य तदेवमु हास्यैषा

वसोद्धारा महदुक्थमाप्नोत्येवं महतोक्थेन सम्प-
द्यते ॥ १९ ॥ (C)

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[वाजप्रसवीयहोमः, पार्थहोमः, यजमानाभिषेकश्च]

अथातो * वाजप्रसवीयं जुहोति । अन्नं वै वाजोऽन्न-
प्रसवीयः हास्यैतदन्नमेवास्मा एतेन प्रसौति ॥ १ ॥
एतद्वा एनं देवाः । एतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिषिच्यैतया
वसोद्धारयाथैनमेतद्भूय एवाप्प्रीणंस्तथैवैनमयमेतदेतेना-
न्नेन प्रीत्वैतैः कामैरभिषिच्यैतया वसोद्धारयाथैनमेतद्भूय-
एव प्रीणाति ॥ २ ॥ षट्वैतद्वाजप्रसवीयं जुहोति ।
अभिषेक एवास्यैष एतद्वा एनं देवा एतेनान्नेन
प्रीत्वैतैः कामैरभिषिच्यैतया वसोद्धारयाथैनमेतद्भूय-
एवाब्भ्यषिञ्चैतथैवैनमेयमेतदेतेनान्नेन प्रीत्वैतैः कामै-
रभिषिच्यैतया वसोद्धारयाथैनमेतद्भूय एवाभिषिञ्चति
॥ ३ ॥ सर्वौषधं भवति । सर्वमेतदन्नं व्यत्सर्वौषधः सर्वे-
णैवैनमेतदन्नेन प्रीणात्यथो सर्वेणैवैनमेतदन्नेनाभिषिञ्चति
तेषामेकमन्नमुद्धरेत्तस्य नाश्रीयाद्यावज्जीवमौदुम्बरेण चम-
सेनौदुम्बरेण लुवेण तयोरुक्तो बन्धुश्चतुःसूक्ती भवत-

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ११. ५. २;
कठ० १८. ११, १२; कपिष्ठ० २८. ११; २९. १; मै० सं० ११. ११. ६; तै०
सं० ४. ७. ६, ९-११ ।

* 'वाजस्यनु' इत्यारभ्य 'पयः पृथिव्याम्' (शु० य० सं० अ० १८. क० ३०-३६)
इत्यन्तैर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम्विहितो होमो वाजप्रसवीय इत्युच्यते ।

श्चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्यः ऽएवैनमेतद्दिग्भ्योऽन्नेन प्रीणा-
 त्यथो सर्वाभ्यः ऽएवैनमेतद्दिग्भ्योऽन्नेनाभिषिञ्चति ॥ ४ ॥
 यद्वै तद्वाजप्रसवीयं जुहोति । एता ह देवताः सुता-
 ऽएतेन सवेन येनैतत्सोष्यमाणो भवति ता ऽएवैतत्प्रीणाति
 ता ऽअस्मा ऽइष्टाः प्रीता ऽएतः सवमनुमन्यन्ते
 ताभिरनुमतः सूयते यस्मै वै राजानो राज्यमनुमन्यन्ते स
 राजा भवति न स यस्मै न तद्यदग्नौ जुहोति तदग्निम-
 भिषिञ्चत्यथ यदेताभ्यो देवताभ्यो जुहोति तदु तान्दे-
 वान्प्रीणाति यः ऽएतस्य सवस्येशते ॥ ५ ॥ अथ वा-
 ऽएतत्पार्थान्यपि * जुहोति । एतद्वै देवा ऽअकामयन्ता-
 त्रैव सर्वैः सवैः सूयेमहीति तेऽत्रैव सर्वैः सवैरसूयन्त
 तथैवैतद्यजमानोऽत्रैव सर्वैः सवैः सूयते ॥ ६ ॥ तद्यानि
 पार्थानि । तानि राजसूयस्य वाजप्रसवीयं तद्यत्तानि
 जुहोति तद्वाजसूयेन सूयतेऽथ यानि चतुर्दशोत्तराणि ततो
 यानि सप्त पूर्वाणि तानि वाजपेयस्य वाजप्रसवीयं तद्यत्तानि
 जुहोति तद्वाजपेयेन सूयतेऽथ यानि सप्तोत्तराणि तान्य-
 ग्रेस्तद्यत्तानि जुहोति तदग्निसवेन † स्तूयते ॥ ७ ॥ स वै
 राजसूयस्य पूर्वाणि जुहोति । अथ वाजपेयस्य राजा वै
 राजसूयेनेष्टा भवति सम्म्राट्वाजपेयेन राज्यमु वा ऽअग्रेऽथ
 साम्राज्यं तस्माद्वाजपेयेनेष्टा न राजसूयेन यजेत प्रत्य-
 वरोहः स यथा सम्म्राट् सत्राजा स्यात्तादृक् ॥ ८ ॥
 अग्रेरुत्तमानि जुहोति । सर्वे हैते स वा यदग्निसवः सर्वैः

* का० श्रौ० सू० १८. ५. १५ ।

† 'स्तूयते' इति 'ग' पुस्तके ।

हैतदग्निसवेन सुतो भवति राजा च सम्म्राट् च तस्मा-
दग्नेरुत्तमानि जुहोति ॥ ९ ॥ अथैनं कृष्णाजिनेऽभिषि-
ञ्चति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं ख्यज्ञ ऽएवैनमेतदभिषिञ्चति
लोमतश्छन्दाथंसि वै लोमानि च्छन्दः स्वैवैनमेतदभिषि-
ञ्चत्युत्तरतस्तस्योपरि बन्धुः प्राचीनग्रीवे तद्धि देवञ्चा
॥ १० ॥ तह हैके दक्षिणतोऽग्नेरभिषिञ्चन्ति । दक्षिणतो
वा ऽअन्नस्योपचारस्तदेनमन्नस्यार्द्धादभिषिञ्चाम ऽहुति न
तथा कुर्यादेषा वै दिक्पितॄणां क्षिप्त्रे हैतां दिशं प्रैति यं
तथाभिषिञ्चन्ति ॥ ११ ॥ आहवनीय ऽउ हैकेऽभिषि-
ञ्चन्ति । स्वर्गो वै लोक ऽआहवनीयस्तदेनथं स्वर्गे
लोकेऽभिषिञ्चाम ऽहुति न तथा कुर्याद्देवो वा ऽअस्यैष-
ऽआत्मा मानुषोऽयमनेन हास्य ते मर्त्येनात्मनैतं दैवमा-
त्मानमनुप्रसजन्ति यं तथाभिषिञ्चन्ति ॥ १२ ॥ उत्तरत-
ऽएवैनमभिषिञ्चेत् । एषा होभयेषां देवमनुष्याणां दिग्यदु-
दीची प्राची स्वायामेवैनमेतद्विश्रयायत्तं प्रतिष्ठितमभि-
षिञ्चति न वै स्व ऽआयतने प्रतिष्ठितो रिष्यति ॥ १३ ॥
आसीनं भूतमभिषिञ्चेत् । आस्त ऽइव वै भूतस्तिष्ठन्तं
बुभूषन्तं तिष्ठतीव वै बुभूषन्वस्ताजिने पुष्टिकाममभिषि-
ञ्चेत्कृष्णाजिने ब्रह्मवर्चसकाममुभयोरुभयकामं तदुत्तरतः
पुच्छस्योत्तरलोम प्राचीनग्रीवमुपस्तृणाति ॥ १४ ॥
आस्पृष्टं * परिश्रितः । तद्यत्कृष्णाजिनमास्पृष्टं परिश्रितो
भवति तथो हास्यैष दैव ऽआत्मा कृष्णाजिनेऽभिषिक्तो

भवत्यथ यदेनमन्वारब्धमग्निं तिष्ठन्तमभिषिञ्चति तथो
 हैतस्मद्देवादभिषेकान्न व्यवच्छिद्यते ॥ १४ ॥ अग्नौ †
 हुत्वाथैनमभिषिञ्चति । देवो वा ऽअस्यैष ऽआत्मा
 मानुषोऽयं देवा ऽउ वा ऽअग्रेऽथ मनुष्यास्तस्मादग्नौ
 हुत्वाथैनं तस्यैव परिशिष्टेनाभिषिञ्चत्यत्र तथ सुवमनु-
 प्रास्यति ॥ १६ ॥ अथैनं दक्षिणं बाहुमनुपर्ष्यावृत्त्याभिषि-
 ञ्चति । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
 हुस्ताभ्याम्' सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्ष्यन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येना-
 भिषिञ्चामी'ति वाग्वै सरस्वती तस्या ऽइदं सर्वं यन्त्रं
 सवितृप्रसूत ऽएवैनमेतदनेन सर्वेण सरस्वत्यै वाचो
 यन्तुर्ष्यन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येनाभिषिञ्चत्यत्र तं चमसमनु-
 प्रास्यति यदुत्र विलिप्तं तन्नेद्वहिर्द्वाग्नेरसदिति ॥ १७ ॥
 तं वै मध्ये पार्थानामभिषिञ्चति । संवत्सरो वै पार्थानि
 संवत्सरस्यैवैनमेतन्मध्यत ऽआदधाति षट् पुरस्ताज्जुहोति
 षडुपरिष्ठात्षड्वा ऽऋतव ऽऋतुभिरेवैनमेतत्सुषुवाणमुभयतः
 परिगृह्णाति बृहस्पतिः पूर्वेषामुत्तमो भवतीन्द्र ऽउत्तरेषां
 प्रथमो ब्रह्म वै बृहस्पतिः क्षत्रमिन्द्रो ब्रह्मणा चैवैनमेतत्क्षेत्रेण
 च सुषुवाणमुभयतः परिगृह्णाति ॥ १८ ॥ (D)

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

† का० श्रौ० सू० १८. ५. ९ ।

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ३७ ।

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ११. ५. ३;
 कठ० सं० १८. १३; कपिष्ठ० २९. २; मै० सं० १२. १. १; तै० सं० ४. ७. १२ ।

[राष्ट्रभृदोमः]

अथातो राष्ट्रभृतो जुहोति । राजानो वै राष्ट्रभृतस्ते
 हि राष्ट्राणि विभ्रत्येता ह देवताः सुता ऽएतेन सवेन
 येनैतत्सौष्यमाणो भवति ता ऽएवैतत्प्रीणाति ता ऽअस्मा-
 ऽइष्टाः प्रीता ऽएतः सवमनुमन्यन्ते ताभिरनुमतः
 * स्तूयते यस्मै वै राजानो राज्यमनुमन्यन्ते स राजा भवति
 न स यस्मै न तद्यद्राजानो राष्ट्राणि विभ्रति राजान-
 ऽउ ऽएते देवास्तस्मादेता राष्ट्रभृतः ॥ १ ॥ यद्वैता †
 राष्ट्रभृतो जुहोति । प्रजापतेर्विस्रस्ताग्निमिथुनाद्युदक्राम-
 न्गन्धर्वाप्सरसो भूत्वा तानि रथो भूत्वा पृथ्व्यगच्छन्तानि
 परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत तथैवैनान्ययमेतत्परिगत्या-
 त्मन्धत्त ऽआत्मन्कुरुते ॥ २ ॥ स यः स प्रजापतिर्व्यसूः
 सत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ यान्यस्मात्तानि
 मिथुनान्युदक्रामन्नेतास्ता देवता यावभ्य ऽएतज्जुहोति
 ॥ ३ ॥ गन्धर्वाप्सरोब्भ्यो जुहोति । गन्धर्वाप्सरसो हि
 भूत्वोदक्रामन्तथो गन्धेन च वै रूपेण च गन्धर्वाप्सरस-
 श्चरन्ति तस्माद्यः कश्च मिथुनमुपस्पृष्टि गन्धं चैव स
 रूपं च कामयते ॥ ४ ॥ मिथुनानि जुहोति । मिथुनाद्वा-
 ऽअधि प्रजातिर्व्यो वै प्रजायते स राष्ट्रं भवत्यराष्ट्रं वै स
 भवति यो न प्रजायते तद्यद्विमिथुनानि राष्ट्रं विभ्रति
 मिथुना ऽउ ऽएते देवास्तस्मादेता राष्ट्रभृत ऽआज्येन
 द्वादशगृहीतेन ता ऽउ द्वादशैवाहुतयो भवन्ति तस्योक्तो

* 'स्तूयते' इति 'ग-ज' पुस्तकयोः ।

† का० श्रौ० सू० १८. ५. १६ ।

बन्धुः ॥ ५ ॥ पु६से पूर्वस्मै जुहोति । अथ स्त्रीभ्यः
 पुमांश्च सं तद्दीर्घेणात्यादधात्येकस्मा ऽइव पु६से जुहोति
 बह्वीभ्य ऽइव स्त्रीभ्यस्तस्मादप्येकस्य पु६सो बह्व्यो
 जाया भवन्त्युभाभ्यां वषट्कारेण च स्वाहाकारेण च
 पु६से जुहोति स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यः पुमांश्च सं तद्दी-
 र्घेणात्यादधाति ॥ ६ ॥ 'ऋताषाडृतधामे'ति । * सत्यसात्स
 त्यधामेत्येतद्दग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरसः' ऽइत्यग्निर्ह
 गन्धर्व ऽओषधिभिरप्सरोभिर्मिमथुनेन सहोच्चक्राम 'मुदो
 नामेत्यौषधयो वै मुद ऽओषधिभिर्हीदः सर्वं मोदते 'स
 न ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहे'ति
 तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥ 'संहित' ऽइति । असौ वा-
 ऽआदित्यः संहित ऽएष ह्यहोरात्रे सन्दधाति 'विश्वसा-
 मे'त्येष ह्येव सर्वः साम 'सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्स-
 रसः' ऽइति सूर्यो ह गन्धर्वो मरीचिभिरप्सरोभिर्मिमथुनेन
 सहोच्चक्रामायुवो नामेत्यायुवाना ऽइव हि मरीचयः
 प्लवन्ते 'स न ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पाति'ति तस्योक्तो बन्धुः
 ॥ ८ ॥ 'सुषुम्ण' ऽइति । सुयज्ञिय ऽइत्येतत्सूर्यरश्मि-
 रिति सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो रश्मयश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ३८ ।

* 'सत्यसाद्' इति 'ग' पुस्तके ।

- (२) शु० य० सं० अ० १८ क० ३८ । (३) शु० य० सं० अ० १८ क० ३८ ।
 (४) शु० य० सं० अ० १८ क० ३८ । (५) शु० य० सं० अ० १८ क० ३८ ।
 (६) शु० य० सं० अ० १८ क० ३९ । (७) शु० य० सं० अ० १८ क० ३९ ।
 (८) शु० य० सं० अ० १८ क० ३९ । (९) शु० य० सं० अ० १८ क० ३९ ।
 (१०) शु० य० सं० अ० १८ क० ४० । (११) शु० य० सं० अ० १८ क० ४० ।
 (१२) शु० य० सं० अ० १८ क० ४० ।

नक्षत्राण्यप्सरस' ऽइति चन्द्रमा ह गन्धर्वो नक्षत्रैरप्सरो-
भिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम 'भेकुरयो नामे'ति भाकुरयो ह
नामैते भा० हि नक्षत्राणि कुर्वन्ति 'स न ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं
पात्वि'ति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥ 'इषिर' ऽइति । क्षिप्र-
ऽइत्येतद्विश्वव्याच' ऽइत्येष हीदः सर्वं व्याचः करोति
'वातो गन्धर्वस्तस्यापो ऽअप्सरस' ऽइति वातो ह गन्धर्वोऽ-
द्विरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामोर्जो नामे'त्यापो
वा ऽउर्जोऽद्भ्यो ह्यूर्जयते 'स न ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पात्वि'ति
तस्योक्तो बन्धुः ॥ १० ॥ 'भुज्युः सुपर्ण' ऽइति । यज्ञो
वै भुज्युर्ध्वज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुनक्ति 'यज्ञो गन्ध-
र्वस्तस्य दक्षिणा ऽअप्सरस' ऽइति यज्ञो ह गन्धर्वो दक्षि-
णाभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम 'स्तावां नामे'ति
दक्षिणा वै स्तावा दक्षिणाभिर्हि यज्ञः स्तूयतेऽथो यो वै
कश्च दक्षिणां ददाति स्तूयत एव स 'स न ऽइदं
ब्रह्म क्षत्रं पात्वि'ति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥ [अर्धप्रपाठकः ४८॥]
'प्रजापतिर्विश्वकर्म्म'ति । प्रजापतिर्वै विश्वकर्म्मा स हीदः
सर्वमकरो'मनो गन्धर्वस्तस्य ऽऋक्सामान्यप्सरस' ऽइति
मनो ह गन्धर्वः ऽऋक्सामैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रा-

- (१) शु० य० सं० अ० १८ क० ४० । (२) शु० य० सं० अ० १८ क० ४० ।
(३) शु० य० सं० अ० १८ क० ४१ । (४) शु० य० सं० अ० १८ क० ४१ ।
(५) शु० य० सं० अ० १८ क० ४१ । (६) शु० य० सं० अ० १८ क० ४१ ।
(७) शु० य० सं० अ० १८ क० ४१ । (८) शु० य० सं० अ० १८ क० ४२ ।
(९) शु० य० सं० अ० १८ क० ४२ । (१०) शु० य० सं० अ० १८ क० ४२ ।
(११) शु० य० सं० अ० १८ क० ४२ । (१२) शु० य० सं० अ० १८ क० ४३ ।
(१३) शु० य० सं० अ० १८ क० ४३ ।

‘मेष्ट्वयो नैमे’त्यृक्सामानि वा ऽएष्ट्वय ऽअृक्सामैर्ह्याशासत-
 ऽडुति नोऽस्त्वित्थं नोऽस्त्विति ‘सु न ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं
 पारिव्र’ति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १२ ॥ अथ रथशीर्षे जुहोति ।
 एष वै सु सव ऽएतद्वै तत्सूयते यमस्मै तमेता देवताः
 सवमनुमन्यन्ते याभिरनुमतः सूयते यस्मै वै राजानो
 राज्यमनुमन्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै नाज्येन
 पञ्चगृहीतेन ता ऽउ * पञ्चैवाहुतयो हुता भवन्ति तस्योक्तो
 बन्धुः ॥ १३ ॥ शीर्षतः । शीर्षतो वा ऽअभिषिच्यमानोऽभिषि-
 च्यत ऽउपरि धार्यमाण ऽउपरि हि स यमेतदभिषिञ्चति
 समानेन मन्त्रेण समानो हि स यमेतदभिषिञ्चति सर्वतः
 परिहारः सर्वत ऽएवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ १४ ॥ यद्वेव
 रथशीर्षे † जुहोति । असौ वा ऽआदित्य ऽएष रथ-
 ऽएतद्वै तद्रूपं कृत्वा प्रजापतिरेतानि मिथुनानि परि-
 गत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत तथैवैनान्ययमेतत्परिगत्यात्म-
 न्धत्त ऽआत्मन्नकुरुत ऽउपरि धार्यमाण ऽउपरि
 हि स य ऽएतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्ता-
 त्मन्नकुरुत समानेन मन्त्रेण समानो हि स य ऽएतानि
 मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्तात्मन्नकुरुत सर्वतः परिहारः
 सर्वतो हि स य ऽएतानि मिथुनानि परिगत्यात्मन्नधत्ता-
 त्मन्नकुरुत ॥ १५ ॥ ‘सु नो भुवनस्य पते प्रजापत’ ऽडुति ।
 भुवनस्य ह्येष पतिः प्रजापतिर्ह्यस्य त ‘ऽउपरि गृहा यस्य

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ४३ । (२) शु० य० सं० अ० १७ क० ४३ ।

* ‘क’ पुस्तके ‘पञ्चैवाहुतयो भवन्ति’ इत्येव लभ्यते ।

† का० श्रौ० सू० १८. ५. १७ ।

(३) शु० य० सं० अ० १८ क० ४४ । (४) शु० य० सं० अ० १८ क० ४४ ।

वेहे'त्युपरि च ह्येतस्य गृहा ऽइह चा'स्मै ब्रह्मणेऽस्मै
क्षत्राये'त्ययं वा ऽअग्निर्ब्रह्म च क्षत्रं च 'महि शर्म यच्छ
स्वाहे'ति महच्छर्म यच्छ स्वाहेत्येतत् ॥ १६ ॥ (A)

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[वातहोमादि]

अथ † वातहोमाञ्जुहोति । इमे वै लोका ऽएषोऽ-
ग्निर्वायुर्वातहोमा ऽएषु तल्लोकेषु वायुं दधाति तस्मा-
दयमेषु लोकेषु वायुः ॥ १ ॥ बाह्येनाग्निमाहरति । आतो
वा ऽअस्य स वायुर्य्य ऽएषु लोकेष्वथ य ऽइमाँल्लोकान्परेण
वायुस्तमस्मिन्नेतद्दधाति ॥ २ ॥ बहिर्वेदेरियं वै वेदिः ।
आतो वा ऽअस्य स वायुर्य्योऽस्यामथ य ऽइमां परेण
वायुस्तमस्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३ ॥ अञ्जलिना । न ह्येतस्ये-
तीवाभिपत्तिरस्ति स्वाहाकारेण जुहोति ह्यधोऽधो धुर-
मसौ वा ऽआदित्य ऽएष रथोऽर्वाचीनं तदादित्याद्रायुं
दधाति तस्मादेषोऽर्वाचीनमेवातः पवते ॥ ४ ॥ 'समु-
होऽसि नभस्वानि'ति । असौ वै लोकः समुहो नभस्वा-
'नार्द्दानुरि'त्येष ह्यार्द्दं ददाति तद्योऽमुष्मिँल्लोके वायु-
स्तमस्मिन्नेतद्दधाति 'शर्मभूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहे'ति

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ४४ । (२) शु० य० सं० अ० १८ क० ४४ ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ११. ६ १; कठ०
१८. ४; कपिष्ठ० २९. ३; मै० सं० ११. १२. २; तै० सं० ३. ४, ५ ।

† का० श्रौ० सू० १८. ६. १ ।

(३) शु० य० सं० अ० १८ क० ४५ । (४) शु० य० सं० अ० १८ क० ४५ ।

(५) शु० य० सं० अ० १८ क० ४५ ।

शिवः स्योनोऽभि मा बाहीत्येतत् ॥ ५ ॥ 'मारुतोऽसि
 मरुतां गण' ऽइति । अन्तरिक्षलोको वै मारुतो मरुतां
 गणस्तद्योऽन्तरिक्षलोके वायुस्तमस्मिन्नेतद्दधाति 'शम्भू-
 र्मयोभूरभि मा बाहि स्वाहे'ति शिवः स्योनोऽभि मा
 बाहीत्येतत् ॥ ६ ॥ 'अवस्युरसि दुवस्वानिति । अयं वै
 लोकोऽवस्यूर्दुवस्वास्तद्योऽस्मिंल्लोके वायुस्तमस्मिन्नेतद्दधाति
 'शम्भूर्म्मयोभूरभि मा बाहि स्वाहे'ति शिवः स्योनोऽभि
 मा बाहीत्येतत् ॥ ७ ॥ त्रिभिर्जुहोति । त्रय ऽइमे लोका-
 ऽअथो त्रिवृदग्निर्ष्यावानग्निर्ष्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तद्देषु
 लोकेषु वायुं दधाति ॥ ८ ॥ यद्वेव वातहोमाञ्जुहोति ।
 एतमेवैतद्रथं व्युनक्त्येतद्वै देवा ऽएतदः रथः सर्वेभ्यः
 कामेभ्योऽयुञ्जत युक्तेन समश्नवामहा ऽइति तेन युक्तेन
 सर्वाङ्कामान्समाश्नुवत तथैवैतद्यजमान ऽएतदः रथः
 सर्वेभ्यः कामेभ्यो युङ्क्ते युक्तेन समश्नवा ऽइति तेन
 युक्तेन सर्वाङ्कामान्समाश्नुते ॥ ९ ॥ वातहोमैर्व्युनक्ति ।
 प्राणा वै वातहोमाः प्राणैरेवैनमेतद्युनक्ति त्रिभिर्व्युनक्ति
 त्रयो वै प्राणाः प्राण ऽउदानो व्यानस्तैरेवैनमेतद्युन-
 क्त्यधोऽधो धुरमधोऽधो हि धुरं व्योग्ग्यं व्युञ्जन्ति
 हस्ताभ्यां हस्ताभ्यां हि व्योग्ग्यं व्युञ्जन्ति विपरिक्रामं
 विपरिक्रामः हि व्योग्ग्यं व्युञ्जन्ति ॥ १० ॥ स दक्षि-
 णायुग्यमेवाग्रे युनक्ति । अथ सव्यायुग्यमथ
 दक्षिणाप्रष्टिमेवं देवत्रेतरथा मानुषे तं नाभियुज्या-

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ४५ । (२) शु० य० सं० अ० १८ क० ४५ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १८ क० ४५ । (४) शु० य० सं० अ० १८ क० ४५ ।

त्रेद्युक्तमभियुनजानीति ब्राह्मणं तु दद्याद्युक्तेन भुनजा-
 ऽदुति तमुपस्येव हरन्त्याद्धर्ष्योरावसथादुपरि ह्येष तमद्धर्ष्यवे
 ददाति स हि तेन करोति तं तु दक्षिणानां कालेऽनुदि-
 शेत् ॥ ११ ॥ अथ रुद्रमतीर्जुहोति * । अत्रैष सर्वोऽग्निः
 संस्कृतः स ऽएषोऽत्र रुचमैच्छत्तस्मिन्देवा ऽएताभी
 रुद्रमतीभी रुचमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ १२ ॥
 यद्वेव रुद्रमतीर्जुहोति । प्रजापतेर्विस्रस्ताद्गुदक्रामत्तं यत्र
 देवाः समस्कुर्वन्तदस्मिन्नेताभी रुद्रमतीभी रुचमदधुस्त-
 थैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ १३ ॥ 'घास्ते ऽअग्ने सूर्ये रुचः ।
 या वो देवाः सूर्ये रुचो, रुचं नो धेहि ब्राह्मणेष्वि'ति
 रुचः रुचमित्यमृतत्वं वै रुगमृतत्वमेवास्मिन्नेतदधाति
 तिस्र ऽआहुतीर्जुहोति त्रिवृदग्निर्यवानग्निर्यवावत्यस्य मात्रा
 तावतैवास्मिन्नेतद्रुचं दधाति ॥ १४ ॥ अथ वारुणीं जुहोति ।
 अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः स ऽएषोऽत्र वरुणो देवता
 तस्मा ऽएतद्धविर्जुहोति तदेनः हविषा देवतां करोति
 यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा यस्यै न
 गृह्यते वारुण्यर्चा स्वेनैवैनमेतदात्मना स्वया देवतया
 प्रीणाति ॥ १५ ॥ यद्वेव वारुणीं जुहोति । प्रजापतेर्विस्रस्ता-
 † द्वीर्यमुदक्रामत्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्तदस्मिन्नेतया द्वीर्य-
 मदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदधाति वारुण्यर्चा क्षत्रं वै वरुणो
 द्वीर्यं वै क्षत्रं द्वीर्येणैवास्मिन्नेतद्वीर्यं दधाति ॥ १६ ॥ 'तत्त्वां

* अत्र शतम् ५१०० ॥

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ४६-४८ । (२) शु० य० सं० अ० १८ क० ४९ ।

† "व्वीर्यमु" इति 'क' पुस्तके ।

यामि ब्रह्मणा वृन्दमान' ऽडुति । तत्त्वा याचे ब्रह्मणा वृन्दमान-
 ऽडुत्येत'त्तदाशास्ते यजमानो हविर्बिभरि'ति तदयमाशास्ते
 यजमानो हविर्बिभरित्येत'दुहेडेमानो वरुणेह बोधी'त्य-
 क्रुध्यन्नो वरुणेह बोधीत्येत'दुरुशंस मा न ऽआयुः
 प्रमोषीरि'त्यात्मनः परिदां वदते ॥ १७ ॥ अथाक्काश्वमे-
 धयोः सन्ततीर्जुहोति । अयं वा ऽअग्निरक्कोऽसावादित्योऽ-
 श्वमेधस्तौ सृष्टौ नानैवास्तां तौ देवा ऽएताभिराहु-
 तिभिः समतन्वन्त्समदधुस्तथैवनावयमेतदेताभिराहुतिभिः
 सन्तनोति सन्दधाति ॥ १८ ॥ 'स्वर्णं घर्मः स्वाहे'ति ।
 असौ वा ऽआदित्यो घर्मोऽमुं तदादित्यमस्मिन्नग्नौ प्रति-
 ष्ठापयति ॥ १९ ॥ 'स्वर्णार्कः स्वाहे'ति । अयमग्निरर्कः ऽइमं
 तदग्निसमुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥ 'स्वर्णं
 शुक्रः स्वाहे'ति । असौ वा ऽआदित्यः शुक्रस्तं पुनरमुञ्च
 दधाति ॥ २१ ॥ 'स्वर्णं ज्योतिः स्वाहे'ति । अयमग्नि-
 ज्योतिस्तं पुनरिह दधाति ॥ २२ ॥ 'स्वर्णं सूर्यः स्वाहे'ति ।
 असौ वा ऽआदित्यः सूर्योऽमुं तदादित्यमस्य सर्वस्योत्तमं
 दधाति तस्मादेषोऽस्य सर्वस्योत्तमः ॥ २३ ॥ पञ्चैता-
 ऽआहुतीर्जुहोति । पञ्चचित्तिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः
 संवत्सरोऽग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनावेतत्स-
 न्तनोति सन्दधाति ॥ २४ ॥ यद्वेवाह । 'स्वर्णं घर्मः स्वाहा

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ४९ । (२) शु० य० सं० अ० १८ क० ४९ ।

(३) शु० य० सं० अ० १८ क० ४९ । (४) शु० य० सं० अ० १८ क० ५० ।

(५) शु० य० सं० अ० १८ क० ५० । (६) शु० य० सं० अ० १८ क० ५० ।

(७) शु० य० सं० अ० १८ क० ५० । (८) शु० य० सं० अ० १८ क० ५० ।

स्वर्णार्कः स्वाहेत्यस्यैवैतान्यग्नेर्नामानि तान्येतत्प्रीणाति
 तानि हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते
 सा देवता न सा यस्यै न गृह्यतेऽथो ऽएतानेवैतदग्नीन-
 स्मिन्नग्नौ नामग्राहं दधाति ॥ २५ ॥ पञ्चैता ऽआहु-
 तीर्जुहोति । पञ्चचित्तिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः
 संवत्सरोऽग्निर्व्यावानग्निर्व्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदग्नेन
 प्रीणाति ॥ २६ ॥ अथाऽत ऽआहुतीनामेवावपनस्य । यां
 काञ्च ब्राह्मणवतीमाहुतिं विद्यात्तामेतस्मिन्नकाले जुहु-
 यात्कामेभ्यो वा ऽएतः रथं श्युङ्क्ते तद्यां
 काञ्चात्राहुतिं जुहोत्याप्तां ताथ सतीञ्जुहोति ॥ २७ ॥
 तदाहुः । न जुहुयान्नेदतिरेचयानीति स वै जुहुयादेव
 कामेभ्यो वा ऽएता ऽआहुतयो हूयन्ते न वै कामानाम-
 तिरिक्तमस्ति ॥ २८ ॥ (B)

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[धिष्ण्यनिवापः]

अथ प्रत्येत्य * धिष्ण्यानां काले धिष्ण्यान्निवपति ।
 अग्नय ऽएते यद्धिष्ण्या ऽअग्नीनेवैतच्चिनोति ता ऽएता
 विशः क्षत्रमयमग्निश्चितः क्षत्रं च तद्विशं च करोत्यमुं
 पूर्वं चिनोत्यथेमान् क्षत्रं तत्कृत्वा विशं करोति ॥ १ ॥
 एक ऽएष भवति । एकस्थं तत्क्षत्रमेकस्थाथं विश्रयं

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ११. ६. २; कठ०
 १८. १४, १५, १८; कपिष्ठ० २९. ३, ४; मै० सं० ११. १२. ३; तै० सं० ४. ७. १२, १३।

* का० श्रौ० सू० १८. ६. ७।

करोति बहुव ऽडुतरे विशि तद्भ्रमानं दधाति ॥ २ ॥
 पञ्चचितिक ऽएष भवति । एकचितिका ऽडुतरे क्षत्रं
 तद्वीर्येणास्यादधाति क्षत्रं विशो वीर्यवत्तरं करोत्यूर्ध्वमेतं
 चिनोति क्षत्रं तदूर्ध्वं चितिभिश्चिनोति तिरश्च ऽडुत-
 रान्क्षत्राय तद्विशमधस्तादुप*निखादिनीं करोति ॥ ३ ॥
 ऽउभाब्भ्यां व्यजुष्मत्या च लोकम्पृण्या चैतं चिनोति ।
 लोकम्पृणयैवेमाक्षत्रमेव तद्वीर्येणास्यादधाति क्षत्रं विशो
 वीर्यवत्तरं करोति विशं क्षत्रादवीर्युतराम् ॥ ४ ॥ स
 यदिमाँल्लोकम्पृणयैव चिनोति क्षत्रं । वै लोकम्पृणा क्षत्रं
 तद्विश्रयत्तरं दधात्युभयाँश्चिनोत्यद्धरस्य चाग्नेश्चाद्धरस्य
 पूर्वानथाग्नेस्तस्योक्तो बन्धुर्य-यमेवाद्धरधिष्ण्यं निवपति तं-
 तं चिनोत्याग्नीद्धीयं प्रथमं चिनोति तः हि प्रथमं
 निवपति दक्षिणत ऽउदङ्ङासीनस्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥
 तस्मिन्नष्टाविष्टका ऽउपदधाति । अष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेत-
 चिनोति तासामश्मा पृश्निर्नवमो नव वै प्राणाः सप्त
 शीर्षन्नवाश्चौ द्वौ तानेवास्मिन्नेतदधाति यश्चितेऽग्निर्नि-
 धीयते स दशमो दश वै प्राणा मज्ज्यमाग्नीद्धं मज्ज्य-
 तस्तत्प्राणान्दधाति मज्ज्ये ह वा ऽएतत्प्राणाः सन्त ऽडुति
 चेति चारमानमनुव्युच्चरन्ति ॥ ६ ॥ एकविंशतिः
 होत्रीय ऽउपदधाति । एकविंशतिर्वै परिश्रितस्त-
 स्योक्तो बन्धुरेकादश ब्राह्मणाच्छ्रुस्य ऽएकादशाक्षरा वै

* 'निषादिनी' इति 'ग' पुस्तके ।

त्रिष्टुप्त्रैष्टुभ ऽइन्द्र ऽऐन्द्रो ब्राह्मणाच्छ्रुस्यष्टावष्टा-
 वितरेषु तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥ षण्णमार्जालीये । षड्वा ऽऋतव-
 ऽऋतवः पितरस्तः हैतमृतवः पितरो दक्षिणतः पर्ष्वहिरे
 स ऽएषामेष दक्षिणतः स वा ऽद्वितीयमुपधातीती-
 मानित्यमुं विशं तत्क्षत्रमभिसम्मुखां करोति ॥ ८ ॥
 अथैनान्परिश्रज्जिह्वं परिश्रयति । आपो वै परिश्रितोऽ-
 जिह्वैर्वैनान्स्तरपरितनोति स वै पर्ष्वेव निदधाति क्षत्रः
 हैता ऽअपां याः खातेन यन्त्यथ हैता विशो यानीमानि
 वृथोदकानि स यदमुं खातेन परिश्रयति क्षत्रे तत्क्षत्रं
 दधाति क्षत्रं क्षत्रेण परिश्रयत्यथ यदिमान्पर्ष्वेव निदधाति
 विशि तद्विशं दधाति विशा विशं परिश्रयति तेषां वै
 यावत्य ऽएव यजुष्मत्यस्तावत्यः परिश्रितो यावत्यो
 ह्येवामुष्य यजुष्मत्यस्तावत्यः परिश्रितः क्षत्रायैव तद्विशं
 कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोति ॥ ९ ॥ अथैषु पुरीषं
 निवपति । तस्योक्तो बन्धुस्तूष्णीमनिरुक्ता हि विडिथा-
 ग्रीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनुदिशामवेष्टीर्निर्वपति दिश-
 ऽएषोऽग्निस्ताभ्य ऽएतानि हवींषि निर्वपति तदेना
 हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा
 देवता न सा यस्यै न गृह्यते पञ्च भवन्ति पञ्च हि
 दिशः ॥ १० ॥ तदाहुः । दशहविषमेवैतामिष्टिं निर्वपेत्सा
 सर्वस्तोमा सर्वपृष्टा सर्वाणि च्छन्दांसि सर्वा दिशः
 सर्व ऽऋतवः सर्वस्वेतदयमग्निस्तदेनः हविषा देवतां
 करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न सा

यस्यै न गृह्यते दश भवन्ति दशाक्षरा विराड्विराडग्निर्दश
 दिशो-दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणाऽअग्निर्ध्यावानग्निर्ध्या-
 वत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुन्नेन प्रीणाति ॥ ११ ॥
 तत् त्वै देवस्वामेव । एतानि हवींषि निर्वपेदेता ह देवताः
 सुताऽएतेन सवेन येनैतत्सोष्यमाणो भवति ताऽएवै-
 तत्प्रीणाति ताऽअस्माऽइष्टाः प्रीताऽएतः सवमनु-
 मन्न्यन्ते ताभिरनुमतः सूयते यस्मै वै राजानो राज्य-
 मनुमन्न्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै न तद्यदेता
 देवताः सुताऽएतेन सवेन यद्वैनमेता देवताऽएतस्मै
 सवाय सुवते तस्मादेता देवस्वः ॥ १२ ॥ ता वै
 द्विनाम्न्यो भवन्ति । द्विनामा वै सवेन सुतो भवति
 यस्मै वै सवाय सूयते येन वा सवेन सूयते तदस्य
 द्वितीयं नाम ॥ १३ ॥ अष्टौ भवन्ति । अष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्रोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुन्नेन
 प्रीणाति ॥ १४ ॥ तदाहुः । नैतानि हवींषि निर्व-
 पेन्नेदतिरेचयानीति तानि वै निर्वपेदेव कामेभ्यो वाऽएतानि
 हवींषि निरुप्यन्ते न वै कामानामतिरिक्तमस्ति यद्वै
 किञ्च पशुपुरोडाशमनु हविर्निरुप्यते पशावेव स मज्ज्यतो
 मेधो धीयतऽउभयानि निर्वपत्यद्धरस्य चाग्नेश्चाद्धरस्य
 पूर्वमथाग्नेस्तस्योक्तो बन्धुरुच्चैः पशुपुरोडाशो भवत्यु-
 पांश्चदेतानीष्टिर्ह्यनुब्रूहि प्रेष्येति पशुपुरोडाशस्याहानु-
 ब्रूहि यजेत्येतेषामिष्टिर्हि समानः स्विष्टकृतसमानीडेष्टा दे-

वृता भवन्त्यसमवहितं स्विष्टकृते ॥ १५ ॥ अथैनं
पूर्वाभिषेकेणाभिमृशति । 'सर्विता त्वा सवानां सुवता-
मेष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजे'ति
ब्राह्मणानेवापोद्धरत्यनाद्यान्करोति ॥ १६ ॥ (C)

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

काण्डिकासंख्या ॥ ९७ ॥

[अग्नियोजनं कर्म, अग्निविमोचनञ्च]

अथ प्रातः * प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन् । अग्निं
युनक्ति युक्तेन समश्नवा ऽइति तेन युक्तेन सर्वाङ्कामा-
न्तसमश्नुते तं वै पुरस्तात्सर्वस्य कर्मणो युनक्ति तद्य-
त्किञ्चात ऽऊर्द्धं क्रियते युक्ते तत्सर्वं समाधीयते ॥ १ ॥
परिधिषु युनक्ति । अग्नय ऽएते यत्परिधयोऽग्निभिरेव
तदग्निं युनक्ति ॥ २ ॥ स मद्ध्यमं परिधिमुपस्पृश्य ।
एतद्यजुर्जपत्यग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति बलं वै
शवोऽग्निं युनज्मि बलेन च घृतेन चेत्येतदिव्यं
सुपण्णं वयसा बृहन्तमिति दिव्यो वा ऽएष सुपण्णो
वयसो बृहन्धूमेन तेन वयं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपं
स्वो रुहाणा ऽअधि नाकमुत्तममिति स्वर्गो वै लोको

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा-- का० श० ११. ६. ३ ।

* का० श्रौ० सू० १८. ६. १६ ।

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ५१ । (२) शु० य० सं० अ० १८ क० ५१ ।

(३) शु० य० सं० अ० १८ क० ५१ ।

नाकस्तेन वयं गमेम ब्रध्नस्य विष्टपथं स्वर्गं लोकं
 रोहन्तोऽधिनाकमुत्तममित्येतत् ॥ ३ ॥ अथ दक्षिणे ।
 'इमौ ते पक्षावजरौ पतत्रिणौ यावभ्याथं रक्षाथंस्य-
 पह्यस्यग्ने । तावभ्यां पतेम सुकृतासु लोकं यत्र ऽच्छ्रयो
 जग्मुः प्रथमजाः पुराणा' ऽदृत्यमूनेतदृषीनाह ॥ ४ ॥
 अथोत्तरे । 'इन्दुर्दक्षः ईशेन ऽऋतावा हिरण्यपक्षः
 शकुनो भुरण्युरित्यमृतं वै हिरण्यममृतपक्षः शकुनो
 भर्तृत्येतन्महान्तसधस्थे ध्रुव ऽआ निषत्तो नमस्ते-
 ऽअस्तु मा मा हिंसी'रित्यात्मनः परिदां वदते ॥ ५ ॥
 तद्यन्मद्भ्यमं यजुः । स ऽआत्माथ ये ऽअभितस्तौ
 पक्षौ तस्मात्ते पक्षवती भवतः पक्षौ हि तौ ॥ ६ ॥
 त्रिभिर्धुनक्ति । त्रिवृदग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा
 तावतैवैनमेतद्युनक्ति ॥ ७ ॥ अथ राजानमभिषुत्याग्नौ
 जुहोति । एष वै स सव ऽएतद्वै तत्सूयते यमस्मै तमेता
 देवताः सवमनुमन्न्यन्ते याभिरनुमतः सूयते यस्मै वै
 राजानो राज्यमनुमन्न्यन्ते स राजा भवति न स यस्मै
 न तद्यदग्नौ जुहोति तदग्निमभिषिञ्चति सोऽस्यैष द्वैव-
 ऽआत्मा सोमाभिषिक्तो भवत्यमृताभिषिक्तोऽथ भक्षयति
 तदात्मानमभिषिञ्चति सोऽस्यायमात्मा सोमाभिषिक्तो
 भवत्यमृताभिषिक्तः ॥ ८ ॥ अग्नौ हुत्वाथ भक्षयति ।
 द्वैवो वा ऽअस्यैष ऽआत्मा मानुषोऽयं देवा ऽउ वा-

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ५२ । (२) शु० य० सं० अ० १८ क० ५३ ।

(३) शु० य० सं० अ० १८ क० ५३ ।

ऽअग्रेऽथ मनुष्यास्तस्मादग्नौ हुत्वाथ भक्षयति ॥ ९ ॥
 अथैनं विमुञ्चति । आप्त्वा तं कामं व्यस्मै कामायैनं
 व्युङ्क्ते यज्ञायज्ञियं स्तोत्रमुपाकरिष्यन्स्वर्गो वै लोको
 यज्ञायज्ञियमेतस्य वै गत्या ऽएनं व्युङ्क्ते तदाप्त्वा तं
 कामं व्यस्मै कामायैनं व्युङ्क्ते ॥१०॥ तं वै पुरस्तात्स्तोत्रस्य
 विमुञ्चति । स यदुपरिष्ठात्स्तोत्रस्य विमुञ्चेत्पराद् हैतद्
 स्वर्गं लोकमतिप्रणश्येदथ यत्पुरस्तात्स्तोत्रस्य विमुञ्चति
 तत्सम्प्रति स्वर्गं लोकमाप्त्वा विमुञ्चति ॥ ११ ॥ परि-
 धिषु विमुञ्चति । परिधिषु ह्येनं व्युनक्ति यत्र वाव योग्यं
 व्युञ्जन्ति तदेव तद्विमुञ्चन्ति ॥१२॥ स सन्ध्योरुपस्पृश्य ।
 * एते यजुषी जपति तथा द्वे यजुषी द्वीद्वपरिधीननुविभवतो
 'दिवो मूर्द्धासि पृथिव्या नाभिरिति' दुक्षिणे 'विश्वस्य
 मूर्द्धन्नधि तिष्ठसि श्श्रत' ऽइत्युत्तरे मूर्द्धवतीभ्यां मूर्द्धा
 ह्यस्यैषोऽप्सुमतीभ्यामग्रेरेतद्वैश्वानरस्य स्तोत्रं यज्ञा-
 यज्ञियं शान्तिर्वा ऽआपस्तस्मादप्सुमतीभ्याम् ॥ १३ ॥
 द्वाभ्यां विमुञ्चति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्ध्यावान-
 ग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्विमुञ्चति त्रिभिर्धुनक्ति
 तत्पञ्च पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽ-
 ग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ १४ ॥ तद्
 हैके । प्रायणीय ऽएवातिरात्रे युञ्जन्त्युदयनीये विमु-
 ञ्चन्ति सत्स्थारूपं वा ऽएतद्विमुञ्चनं किं पुरा

* 'एने यजुषी' इति 'ग-ज' पुस्तकयोः ।

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ५४ । (२) शु० य० सं० अ० १८ क० ५५ ।

स॒थं॑स्त्थायै स॒थं॑स्त्थारूपं कु॒र्ष्यामे॒ति न त॒था कु॒र्ष्यादु॒हरह॑र्वा-
 ऽएष॒ यज्ञ॑स्तायतेऽहरहः॑ स॒न्तिष्ठ॑तेऽहरहरे॑न॒थं स्वर्ग॑स्य
 लोक॑स्य ग॒त्यै यु॒ङ्क्तेऽहर॑हरे॒नेन॑ स्वर्गं॒ लोकं॑ गच्छति
 त॒स्मादु॒हरहरे॑व यु॒ज्यादु॒हरह॑र्विमु॒ञ्चेत् ॥ १५ ॥ अ॒थो य॒था
 प्राय॑णीयेऽतिरात्रे । सा॒मिधे॒नीर॑नूच॒च्य ब्रू॒यादु॒दय॑नीय-
 ऽए॒वातोऽनु॑वक्तास्मीति तादृ॒क्तत्त॒स्मादु॒हरहरे॑व यु॒ज्यादु॒हर-
 ह॑र्विमु॒ञ्चेत् ॥ १६ ॥ त॒द्धैत॑च्छा॒ण्डिल्यः॑ । क॒ङ्कती॑ये॒भ्योऽ-
 हर॑हः क॒र्म प्र॒दिश्य॑ प्र॒वव्रा॒जाहर॑हरे॒व वो यु॒न॒जान॑-
 हर॑हर्विमु॒ञ्चानि॑ति त॒स्मादु॒हरहरे॑व यु॒ज्यादु॒हरह॑र्वि-
 मु॒ञ्चेत् ॥ १७ ॥ (D)

चतु॒र्थाध्या॑ये चतु॒र्थं ब्रा॒ह्मण॑म् ॥ ४ ॥

इति चतु॒र्थोऽध्या॑यः ॥ ४ ॥

[पयोव्रतादिमीमांसा]

अ॒थातः॑ प॒योव्र॑त॒तायै॑ । प॒योव्र॑तो दी॒क्षितः॑ स्यादे॒-
 वे॒भ्यो ह वा॒ ऽअ॒मृत॑म॒पच॑क्राम ॥ १ ॥ ते हो॒चुः ।
 श्र॒मेण॑ त॒पसे॑दम॒न्विच्छा॑मेति तच्छ्र॒मेण॑ त॒पसा॒न्वैच्छं॑स्ते
 दी॒क्षित्वा॑ प॒योव्र॑ता ऽअ॒भव॑न्नेत॒द्वै त॒पो यो दी॒क्षित्वा॑
 प॒योव्र॑तोऽस॒त्तस्य॑ घोष॒माशु॑श्श्रु॒बुः ॥ २ ॥ ते हो॒चुः ।
 ने॒दीयो॑ वै भ॒वति॑ भू॒यस्त॒प ऽउ॒पाया॑मेति ते त्री॒न्तस्त॑-
 नानु॒पेयु॑स्तत्प॒राद॑दृ॒शुः ॥ ३ ॥ ते हो॒चुः । ने॒दीयो॑

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ११. ६. ४; कठ० १८. १४, १५, १८; कपिष्ठ० २९. ३. ४; मै० सं० ११. १२. ३; तै० सं० ४. ५. १२, १३ ।

वै भवति भूयस्तप ऽउपायामेति ते द्वौ स्तना ऽउपेयुस्त-
 न्नेदीयसः पराददृशुः ॥ ४ ॥ ते होचुः । नेदीयो वै
 भवति भूयस्तप ऽउपायामेति त ऽएकः स्तनमुपेयुस्तदु-
 धिजगाम न त्वभिपत्तुः शेकुः ॥ ५ ॥ ते होचुः । अधि
 वा ऽअगन्न त्वभिपत्तुः शक्नुमः सर्वं तप ऽउपायामेति
 त ऽउपवसथेऽनाशकमुपेयुरेतद्वै सर्वं तपो यदनाशक-
 स्तस्मादुपवसथे नाश्नीयात् ॥ ६ ॥ तत्प्रातरभिपद्य ।
 अभिषुत्याग्नावजुहवुस्तदग्नावमृतमदधुः सर्वेषामु हैष देवा-
 नामात्मा यदग्निस्तद्यदग्नावमृतमदधुस्तदात्मन्नमृतमदधत् त-
 तो देवा ऽअमृता ऽअभवन् ॥ ७ ॥ तद्यत्तदमृतः सोमः
 सः । तदद्यापि यजमानः इश्रमेण तपसाद्विवच्छति स
 दीक्षित्वा पयोव्रतो भवत्येतद्वै तपो यो दीक्षित्वा पयो-
 व्रतोऽसत्तस्य घोषमाश्रुणोतीत्यहे क्रय ऽइति ॥ ८ ॥ स
 त्रीन्स्तनानुपैति । तत्परापश्यति स द्वौ स्तना ऽउपैति
 तन्नेदीयसः परापश्यति स ऽएकः स्तनमुपैति तदुधि-
 गच्छति न त्वभिपत्तुः शक्नोति स ऽउपवसथेऽनाश-
 कमुपैत्येतद्वै सर्वं तपो यदनाशकस्तस्मादुपवसथे नाश्नी-
 यात् ॥ ९ ॥ तत्प्रातरभिपद्य । अभिषुत्याग्नौ जुहोति
 तदग्नावमृतं दधात्यथ भक्षयति तदात्मन्नमृतं धत्ते सोऽ-
 मृतो भवत्येतद्वै मनुष्यस्यामृतत्वं व्यत्सर्वमायुरेति तथो
 हानेनात्मना सर्वमायुरेति ॥ १० ॥ अग्नौ हुत्वाथ भक्ष-
 यति । दैवो वा ऽअस्यैष ऽआत्मा मानुषोऽयं देवा ऽउ
 वा ऽअग्नेऽथ मनुष्यास्तस्मादग्नौ हुत्वाथ भक्षयति

॥ ११ ॥ अथातः समिष्टयजुषामेव मीमांसा । देवा-
श्चासुराश्चोभये प्राजापत्याः प्राजापतेः पितुर्दायमुपे-
युर्वाचमेव सत्यानृते सत्यं चैवानृतं च त उभय एव
सत्यमवदन्नुभयेऽनृतं ते ह सदृशं वदन्तः सदृशा एवासुः
॥ १२ ॥ ते देवा उत्सृज्यानृतः । सत्यमन्वालेभिरेऽ-
सुरा उ होत्सृज्य सत्यमनृतमन्वालेभिरे ॥ १३ ॥ तद्धेदुः
सत्यमीक्षाश्चक्रे । यदसुरेष्वस देवा वा उत्सृज्यानृतः
सत्यमन्वालेप्सत हुन्त तदयानीति तद्देवानाजगाम
॥ १४ ॥ अनृतमु हेक्षाश्चक्रे । यद्देवेष्वससुरा वा-
उत्सृज्य सत्यमनृतमन्वालेप्सत हुन्त तदयानीति
तदसुरानाजगाम ॥ १५ ॥ ते देवाः । सर्वः सत्यमव-
दन्तसर्वमसुराऽअनृतं ते देवाऽआसक्ति सत्यं वदन्त-
ऽएषावीरतराऽइवासुरनाढ्यतराऽइव तस्मादु हैतद्य-
ऽआसक्ति सत्यं वदत्येषावीरतराऽइवैव भवत्यनाढ्यतर-
ऽइव स ह त्वेवान्ततो भवति देवा ह्येवान्ततो भवन्
॥ १६ ॥ अथ हासुराः । आसक्त्यनृतं वदन्त उष-
ऽइव पिपिसुराढ्याऽइवासुस्तस्मादु हैतद्यऽआसक्त्यनृतं
वदत्युषऽइवैव पिस्यत्याढ्यऽइव भवति परा ह त्वेवा-
न्ततो भवति परा ह्यसुराऽअभवन् ॥ १७ ॥ तद्यत्तत्स-
त्यम् । त्रयी सा विद्या ते देवाऽअब्रुवन् यज्ञं कृत्वेदुः
सत्यं तनवामहाऽइति ॥ १८ ॥ ते दीक्षणीयान्निरवपन् ।
तदु हासुराऽअनुबुबुधिरे यज्ञं वै कृत्वा तद्देवाः सत्यं

तद्वते प्प्रेत तदाहरिष्यामो यदस्माकं तत्रेति तस्य
 समिष्टयजुरहुतमासाथाजग्मुस्तस्मात्तस्य यज्ञस्य समि-
 ष्टयजुर्न जुहति ते देवा ऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य
 यज्ञमन्यक्तुं दद्विरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनः प्प्रेयुः ॥ १९ ॥
 तेषु प्प्रेतेषु । प्रायणीयं निरवपँस्तदु हासुरा ऽअन्वेव
 बुबुधिरे तस्य * शंख्योरुक्तमासाथाजग्मुस्तस्मात्स यज्ञः
 शंख्वन्तस्ते देवा ऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञ-
 मन्यदेव कर्तुं दद्विरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्प्रेयुः
 ॥ २० ॥ तेषु प्प्रेतेषु । राजानं क्रीत्वा पर्व्युह्याथास्मा-
 ऽआतिथ्यः हविर्निरवपँस्तदु हासुरा ऽअन्वेव बुबुधिरे
 तस्येडोपहूतासाथाजग्मुस्तस्मात्स यज्ञः ऽहुडान्तस्ते देवा-
 ऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दद्विरेऽ-
 न्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्प्रेयुः ॥ २१ ॥ तेषु प्प्रेतेषु ।
 उपसदोऽतन्वत ते तिस्र एव सामिधेनीरनूच्य
 देवता एवायजन्न प्रयाजान्नानुयाजानुभयतो यज्ञस्योद-
 सादयन्भूयिष्ठः हि तत्रात्वरन्त तस्मादुपसत्सु तिस्र-
 एव सामिधेनीरनूच्य देवता एव यजति न प्रयाजा-
 न्नानुयाजानुभयतो यज्ञस्योत्सादयति ॥ २२ ॥ त ऽउप-
 वसथेऽग्नीषोमीयं पशुमालेभिरे । तदु हासुरा ऽअन्वेव
 बुबुधिरे तस्य समिष्टयजूंष्यहुतान्यासुरथाजग्मुस्त-
 स्मात्तस्य पशोः समिष्टयजूंषि न जुहति ते देवा-
 ऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं दद्विरेऽ-

* 'शम्भ्योरुक्तम्' इति 'ग-ज' पुस्तकयोर्दृश्यते ।

न्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥ २३ ॥ तेषु प्रेतेषु ।
 प्रातः-प्रातः सवनमतन्वत तदु हासुरा ऽअन्वेव बुबुधिरे
 तस्यैतावत्कृतमास यावत्प्रातःसवनमथाजग्मुस्ते देवा-
 ऽअसुरान्प्रति दृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव कर्तुं
 दक्षिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥ २४ ॥ तेषु
 प्रेतेषु । माध्यन्दिनः सवनमतन्वत तदु हासुरा ऽअ-
 न्वेव बुबुधिरे तस्यैतावत्कृतमास यावन्माध्यन्दिनमथा-
 जग्मुस्ते देवा ऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्यदेव
 कर्तुं दक्षिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥ २५ ॥ तेषु
 प्रेतेषु । सवनीयेन पशुनाचरस्तदु हासुरा ऽअन्वेव
 बुबुधिरे तस्यैतावत्कृतमास यावदेतस्य पशोः क्रियतेऽ-
 थाजग्मुस्ते देवा ऽअसुरान्प्रतिदृश्य समुल्लुप्य यज्ञमन्य-
 देव कर्तुं दक्षिरेऽन्यद्वै कुर्वन्तीति पुनरेव प्रेयुः ॥ २६ ॥
 तेषु प्रेतेषु । तृतीयसवनमतन्वत तत्समस्तथा*पयन्न्यत्स-
 मस्तथापर्यस्तत्सर्वं सत्यमाप्नुवँस्ततोऽसुरा ऽअपपुष्पुविरे
 ततो देवा ऽअभवन्परासुरा भवत्यात्मना परास्य
 द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य ऽएवं वेद ॥ २७ ॥ ते देवा-
 ऽअब्रुवन् । ये न ऽइमे यज्ञाः सामि सथंस्थिता यानि-
 मान्निवज्रहतोऽगामोप तज्जानीत यथेमान्तसथंस्थापयामेति
 तेऽब्रुवँश्चेतयद्धमिति चित्तिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्तदि-
 च्छत यथेमान्न्यज्ञान्तसथंस्थापयामेति ॥ २८ ॥ ते चेतय-
 मानाः । एतानि समिष्टयजूथंष्यपश्यँस्तान्न्यजुहवुस्तैरेता-

* 'पयन्न्यत्समस्था' पाठोऽयं 'क' पुस्तके नास्ति ।

नन्यज्ञान्तसमस्थापयद्व्यत्समस्थापयस्तस्मात्संस्थितयजू-
 ंष्यथ यत्समयजस्तस्मात्समिष्टयजूंषि ॥ २९ ॥ ते
 वा ऽएते नव यज्ञाः । नवैतानि समिष्टयजूंषि तद्य-
 देतानि जुहोत्येतानेवैतद्यज्ञान्तसंस्थापयत्युभयानि जुहो-
 त्यद्भूरस्य चाग्नेश्चाद्भूरस्य पूर्वाण्यथाग्नेस्तस्योक्तो
 बन्धुः ॥ ३० ॥ द्वे * ऽअग्नेर्जुहोति । द्विपाद्यजमानो
 यजमानोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैतद्यज्ञः
 संस्थापयतीष्टो यज्ञो भृगुभिरिष्टो ऽअग्निराहुतः पिपर्तु
 न' ऽडुति ॥ ३१ ॥ तान्युभयान्येकादश सम्पद्यन्ते । एकाद-
 शाक्षरा त्रिष्टुब्बीर्ष्य त्रिष्टुब्बीर्ष्यमेवैतद्यज्ञमभिसम्पादयति
 ॥ ३२ ॥ यद्वैकादश । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्त्रैष्टुभ-
 ऽइन्द्र ऽइन्द्रो यज्ञस्यात्मेन्द्रो देवता तद्य ऽएव यज्ञस्यात्मा या
 देवता तस्मिन्नेवैतद्यज्ञमन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥ ३३ ॥
 [अर्धप्रपाठकः ५० ॥] समिष्टयजूंषि हुत्वावभृथं व्यन्ति ।
 अवभृथादुदेत्योदयनीयेन चरित्वानूबन्ध्यस्य पशुपुरोडाश-
 मनु देविकानां हवींषि निर्वपति ॥ ३४ ॥ एतद्वै
 प्रजापतिः । प्राप्य राद्धेवामन्यत स दिक्षु प्रतिष्ठायेदः
 सर्वं दधद्विदधदतिष्ठदधद्विदधदतिष्ठत्तस्माद्धाता तथै-
 वैतद्यजमानो दिक्षु प्रतिष्ठायेदः सर्वं दधद्विदधत्तिष्ठति
 ॥ ३५ ॥ यद्वैतानि हवींषि निर्वपति । दिश ऽएषोऽ-
 ग्निस्ता ऽउ ऽएवामूः पुरस्ताद्बर्भस्तम्बं च लोकेष्टका-

* का० श्री० सू० १६. ६. १९ ।

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ५६, ५७ ।

श्चोपदधाति ताः प्राणभृतः प्रथमायां चितौ सर्वेव
द्वितीया सर्वा तृतीया सर्वा चतुर्थ्यथ पञ्चम्यै चितेर-
सपत्ना नाकसदः पञ्चचूडास्ता ऽऊर्द्धा ऽउत्क्रामन्त्य-
ऽआयँस्ताब्भ्यः प्रजापतिरविभेत्सर्वं वा ऽइदमिमाः पुरा-
च्योऽत्येष्यन्तीति ता धाता भूत्वा पृथ्व्यगच्छतासु
प्रत्यतिष्ठत् ॥ ३६ ॥ स यः स धातासौ स ऽआदित्यः ।
अथ यत्तद्दिशां परमं क्रान्तमेतत्तद्यस्मिन्नेष ऽएतत्प्र-
तिष्ठितस्तपति ॥ ३७ ॥ स यः स धातायमेव स
धात्रः । द्वादशकपालः पुरोडाशो द्वादशकपालो द्वादश मासाः
संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्द्धाताथ यत्त-
द्दिशां परमं क्रान्तमेतानि तानि पूर्वाणि हवींष्यनुमत्यै
चरुं राकायै चरुः सिनीवालयै चरुः कुह्वयै चरुस्तद्य-
देतानि निर्वपति यदेव तद्दिशां परमं क्रान्तं तस्मिन्ने-
वैनमेतत्प्रतिष्ठापयति तः सर्वं जुहोत्येतस्यैव कृत्स्नतायै
॥ ३८ ॥ ता वा ऽएता देव्यः । दिशो ह्येताश्छन्दांसि
वै दिशश्छन्दांसि देव्योऽथैष कः प्रजापतिस्तद्यदे-
व्यश्च कश्च तस्माद्देविकाः पञ्च भवन्ति पञ्च हि
दिशः ॥ ३९ ॥ तदाहुः । नैतानि हवींषि निर्वपेन्नेद-
तिरेचयानीति तानि वै निर्वपेदेव कामेब्भ्यो वा ऽएतानि
हवींषि निरूप्यन्ते न वै कामानामरिक्तमस्ति यद्वै
किञ्च पशुपुरोडाशमनु हविर्निरूप्यते पशावेव स मद्ध्यतो
मेधो धीयत ऽउभयानि निर्वपत्यद्वरस्य चाग्नेश्चाद्वरस्य
पूर्वमथाग्नेस्तस्योक्तो बन्धुरुच्चैः पशुपुरोडाशो भवत्युपां-

श्वेतानीष्टिर्हनुब्रूहि प्रेष्येति पशुपुरोडाशस्याहानुब्रूहि
 यजेत्येतेषामिष्टिर्हि समानः स्विष्टकृत्समानीडा ॥ ४० ॥
 तस्य वा ऽएतस्य पशोः । जुहति समिष्टयजूष्ट्यभ्य-
 वयन्ति हृदयशूलेनावभृथः सथंस्था ह्येष पशुर्हृदय-
 शूलेन चरित्वा ॥ ४१ ॥ प्रत्येत्य वैश्वकर्मणानि
 जुहोति । विश्वानि कर्माण्ययमग्निस्तान्यस्यान्न
 सर्वाणि कर्माणि कृतानि भवन्ति तान्येतत्प्रीणाति
 तानि हविषा देवतां करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते
 सा देवता न सा यस्यै न गृह्यतेऽथो विश्वकर्मण्यमग्नि-
 स्तमेवैतत्प्रीणाति ॥ ४२ ॥ यद्वेव * वैश्वकर्मणानि जुहोति ।
 प्रायणं च हाग्रेरुदयनं च सावित्राणि प्रायणं वैश्व-
 कर्मणान्युदयनं स यत्सावित्राण्येव जुहुयान्न वैश्वकर्म-
 णानि यथा प्रायणमेव कुर्यान्नोदयनं तादृक्तदथ यद्वैश्व-
 कर्मणान्येव जुहुयान्न सावित्राणि यथोदयनमेव कुर्यान्न
 प्रायणं तादृक्तदुभयानि जुहोति प्रायणं च तदुदयनं
 च करोति ॥ ४३ ॥ अष्टावमूनि भवन्ति । एवमिमानि
 तद्यथा प्रायणं तथोदयनं करोति स्वाहाकारोऽमीषां
 नवमो भवत्येवमेषां तद्यथा प्रायणं तथोदयनं करोत्या-
 हुतिरमीषां दशमी भवत्येवमेषां तद्यथा प्रायणं तथोदयनं
 करोति सन्ततां तत्राहुतिं जुहोति रेतो वै तत्र यज्ञो
 रेतसोऽविच्छेदाय स्तुवेणेह स्वाहाकारं निरुक्तः हि रेतो
 जातं भवति ॥ ४४ ॥ 'यदाकृतात् । समसुस्रोद्धृदो वा

* का० श्रौ० सू० १८. ६. २२ ।

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ५८ ।

मनसो वा सम्भृतं चक्षुषो वेत्येतस्ममाद्ध्येतत्सर्वस्मादुग्रे
 कर्म समभवत्तदनु प्रेतं सुकृतामु लोकं यत्र ऽऋषयो
 जग्मुः प्रथमजाः पुराणा' ऽदृत्यमुनेतदृषीनाह ॥ ४५ ॥
 'एतः सधस्स्थम् । परि ते ददामी'ति स्वर्गो वै लोकः
 सधस्स्थस्तदेनः स्वर्गाय लोकाय परिददाति 'यमावहाच्छेव-
 धिं जातवेदाः । अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वो ऽअत्र तः स्म जानीत
 परमे व्योमन्नि'ति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ४६ ॥ 'एतं
 जानार्थं । परमे व्योमन्देवाः सधस्तथा विद रूपमस्य । यदा
 गच्छात्पथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्त्तं कृणवाथाविरस्मा' ऽदृति
 यथैव यजुस्तथा बन्धुः रुद्बुद्ध्यस्वाग्ने, येन ब्रह्मी'ति तयोरुक्तो
 बन्धुः ॥ ४७ ॥ 'प्रस्तरेण परिधिना । सुचा वेद्या च बर्हिषा ।
 ऋचेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तव' ऽदृत्येतैर्नो यज्ञस्य
 रूपैः स्वर्गं लोकं गमयेत्येतत् ॥ ४८ ॥ 'यदत्तं यत्परा-
 दानम् । यत्पूर्त्तं यथाश्च दक्षिणाः । तदग्निर्वैश्वकर्मणः
 स्वर्देवेषु नो दधद्'ति यच्चैव सम्प्रति दद्यो यच्चासम्प्रति
 तन्नोऽयमग्निर्वैश्वकर्मणः स्वर्गं लोके दधात्वित्येतत्
 ॥ ४९ ॥ 'यत्र धारा ऽअनपेताः । मधोर्गृत्तस्य च याः ।
 तदग्निर्वैश्वकर्मणः स्वर्देवेषु नो दधद्'ति यथैव यजु-
 स्तथा बन्धुः ॥ ५० ॥ अष्टौ वैश्वकर्मणानि जुहोति ।
 अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्वावानग्निर्वावत्यस्य

- (१) शु० य० सं० अ० १८ क० ५८ । (२) शु० य० सं० अ० १८ क० ५९ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १८ क० ५९ । (४) शु० य० सं० अ० १८ क० ६१, ६० ।
 (५) शु० य० सं० अ० १८ क० ६२ । (६) शु० य० सं० अ० १८ क० ६३ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १८ क० ६४ । (८) शु० य० सं० अ० १८ क० ६५ ।

मात्रा तावतैवैनमेतदुन्नेन प्रीणाति ॥ ५१ ॥ वैश्वकर्म्म-
णानि हुत्वा नाम करोति । यदा वै सर्वः कृत्स्नो जातो
भवत्यथ नाम कुर्वन्त्यत्र वा ऽएष सर्वः कृत्स्नो
जातो भवति ॥ ५२ ॥ नाम कृत्वाथैनमुपतिष्ठते । सर्वेण
वा ऽएष ऽएतमात्मना चिनोति स यदेतामत्रात्मनः
परिदां न वदेतात्र हैवास्यैष ऽआत्मानं वृञ्जीताथ यदे-
तामत्रात्मनः परिदां वदते तथो हास्यैष ऽआत्मानं
न वृङ्क्ते 'ये ऽअग्नयः पाञ्चजन्या ऽअस्यां पृथिव्यामधि ।
तेषामसि त्वमुत्तमः प्र नो जीवातवे सुवे'ति ये के
चान्नयः पञ्चचितिका ऽअस्यां पृथिव्यामधि तेषामसि
त्वः सुत्तमः प्रो ऽअस्मान् जीवनाय सुवेत्येतदनुष्टुभा
वाग्वा ऽअनुष्टुब्वागु सर्वाणि च्छन्दाःसि सर्वैरेवास्मा ऽएत-
च्छन्दोभिर्निर्द्भुत ऽउपस्थायाग्निः समारोह्य निर्म्मथ्योद-
वसानीयया यजते ॥ ५३ ॥ * अथ मैत्रावरुण्या पयस्यया
यजते । देवत्रा वा ऽएष भवति य ऽएतत्कर्म करोति
दैवमेतन्निमथुनं यन्मित्रावरुणौ स यदेतयानिष्ट्वा मानुष्यां
चरेत्प्रत्यवरोहः स यथा दैवः सन्मानुषः स्यात्तादृक्तदथ
यदेतया मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते दैवमेवैतन्निमथुन-
मुपेत्येतयेष्वा कामं व्यथा प्रतिरूपं चरेत् ॥ ५४ ॥ यद्वै-
तया मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते । प्रजापतेर्विस्त्रस्ताद्रेतः
परापतत्तं व्यत्र देवाः समस्कुर्वन्तदस्मिन्नेतया मैत्रा-

वरुणया पयस्यया रेतोऽद्धुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ ५५ ॥
 स यः स प्रजापतिर्व्यस्रः सत । अयमेव स योऽयमग्नि-
 श्चीयतेऽथ यदस्मात्तद्रेतः परापतद्देवा सा पयस्या
 मैत्रावरुणी भवति प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ प्राणोदानाऽउ
 वै रेतः सिक्तं विकुरुतः पयस्या भवति पयो हि रेतो
 यज्ञो भवति यज्ञो ह्येव यज्ञस्य रेतऽउपाश्वशु भवत्युपाश्वशु
 हि रेतः सिच्यतेऽन्ततो भवत्यन्ततो हि रेतो धीयते ॥ ५६ ॥
 तस्यै वाजिनेन चरन्ति । तस्मिन्दक्षिणां दधाति तूपरौ
 मिथुनौ दद्यादित्य*भ्याग्न्यायेनैव मध्यऽहुति ह स्माह
 माहिथिः सूवत्यु हैषाग्निचितऽआहुतिः सोमाहुतिर्ष्या-
 मनिष्टके जुहोति ॥ ५७ ॥ स स्वयमातृणाऽएवो-
 पदधीत । इमे वै लोकाः स्वयमातृणाऽइमऽउ लोका-
 ऽएषोऽग्निश्चितः ॥ ५८ ॥ ऋतव्याऽएवोपदधीत ।
 संवत्सरो वा ऽऋतव्याः संवत्सरऽएषोऽग्निश्चितः
 ॥ ५९ ॥ विश्वज्ज्योतिषऽएवोपदधीत । एता वै
 देवता विश्वज्ज्योतिषऽएताऽउ देवताऽएषोऽ-
 ग्निश्चितः ॥ ६० ॥ पुनश्चित्तिमेवोपदधीत । पुनर्ष्यज्ञो
 हैषऽउत्तरा हैषा देवयज्या पुनर्ष्यज्ञमेवैतदुपधत्तऽउत्तरा-
 मेव देवयज्यामुप हैनं पुनर्ष्यज्ञो नमतीति न तथा कुर्याद्यो
 वाव चितेऽग्निर्निधीयते तामेवेष्टकामेष सर्वोऽग्निरभि-
 सम्पद्यते तद्यदग्नौ जुहोति तद्देवास्य यथा सर्वस्मिञ्छा-
 ण्डिलेऽग्नौ सञ्चिते पक्षपुच्छवत्याहुतयो हुताः स्युरेवमस्यैता-

* 'क' पुस्तके 'भ्याग्न्यायेनैव' इत्येव लभ्यते ।

ऽआहुतयो हुता भवन्ति ॥ ६१ ॥ सर्वाणि वा ऽएषु
भूतानि । सर्वान्देवाङ्गगर्भी भवति योऽग्निं विभर्त्ति स
योऽसंवत्सरभृतं चिनुत ऽएतानि ह स सर्वाणि भूतानि
गर्भं भूतं निर्हते यो ह्येव मानुषं गर्भं निर्हन्ति
तन्नेव परिचक्षतेऽथ किं ख्य ऽएतं देवो ह्येष नासंवत्सर-
भृतस्यर्त्विजा भवितुर्व्यमिति ह स्ममाह वात्स्यो
नेदस्य देवरेतस्य निर्हण्यमानस्य मेद्यसानीति ॥ ६२ ॥
षण्णमास्यमन्तमं चिन्वीतेत्याहुः । षण्णमास्या वा ऽअन्तमा
गर्भा जाता जीवन्तीति स यद्यसंवत्सरभृते महदुक्थः
शःसेदृगशीतीः शःसेदुसर्वं वै तद्यदसंवत्सरभृतोऽसर्वं
तद्यदृगशीतयो विकृष्टं त्वेनः स भूयो विकर्षेद्यदि चैव
संवत्सरभृतः स्याद्यदि चासंवत्सरभृतः सर्वमेव महदुक्थः
शःसेत् ॥ ६३ ॥ अथ ह शाण्डिल्यायनः प्राच्य्यां
जगाम । तः ह दैयाम्पातिरुवाच शाण्डिल्यायन कथ-
मग्निश्चेतुर्व्यो ग्लायामोऽह संवत्सरभृतायाग्निमु चिकी-
षामह ऽहुति ॥ ६४ ॥ स होवाच । * कामन्वा ऽएनः
स चिन्वीत येन पुरा संवत्सरं भृतः स्यात्तु ह्येव तं
भृतः सन्तश्चिनुत ऽहुति ॥ ६५ ॥ कामम्बेवैनः स
चिन्वीत । यः संवत्सरमभिषविष्यन्त्स्यादेष वा ऽएनं
प्रत्यक्षमन्नेन विभर्त्येताभिराहुतिभिः ॥ ६६ ॥ कामम्बे-
वैनः स चिन्वीत । यः संवत्सरमग्निहोत्रं जुहुया-
द्विभर्त्ति वा ऽएनमेष योऽग्निहोत्रं जुहोति ॥ ६७ ॥

* 'कामं न्वा' इति 'ग-ज' पुस्तकयोः ।

कामम्बेवैनः स चिन्वीत । यः संवत्सरं जातः स्या-
त्प्राणो वा ऽअग्निस्तमेतद्विभर्त्यथ ह वै रेतः सिक्तं
प्राणोऽन्ववरोहति तद्विन्दते तद्यजातं-जातं विन्दते
तस्माज्जातवेदास्तस्मादुप्येवंवित्कामः सद्योभूतं चि-
न्वीत यदु ह वा ऽएवंविस्तिबति वा पाययति वा
तदेवास्य यथा सर्वस्मिञ्छाण्डिलेऽग्नौ सञ्चिते पक्ष-
पुच्छवत्याहुतयो हुताः स्युरेवमस्यैता ऽआहुतयो हुता
भवन्ति ॥ ६८ ॥ (A)

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

—*—

[चित्युपस्थानम्]

इन्द्र ऽएतत्सतर्द्धमपश्यत् । न्यूनस्याप्त्या ऽअति-
रिक्तस्यानतिरिक्त्यै ष्वृद्धस्य समृद्ध्या ऽअथ ह वा ऽईश्व-
रोऽग्निं चित्वा किञ्चिदौरितमापत्तोर्वि वा हलितोर्षद्वा यदा
ह वा ऽएतच्छ्रयापणः सायकायनः शुश्रावाथ हैतत्कर्मो-
पदधर्ष ॥ १ ॥ सैषा त्रयस्य समृद्धिः । अग्नेः समृद्धिर्ष्योऽ-
ग्निं चिनुते तस्य समृद्धिर्ष्योऽग्निं चिनोति तस्य समृद्धिः
॥ २ ॥ * तद्यदेतेनोपतिष्ठते । यदेवास्यान्न विद्वान्वा-
विद्वान्वाति वा रेचयति न वाब्ध्यापयति तदेवास्यैतेन

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ११. ७ १; कठ०
१८. १४, १५. १८; कपिष्ठ० २९. ३, ४; मै० सं० ११. १२. ३; तै० सं० ७. १२, १३ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ७. १, २ ।

सर्वमाप्तं भवति यदस्य किञ्चानाप्तं य ऽउ तस्यामनुष्टु-
 बभृचि कामोऽत्रैव तमाप्नोत्यथो ऽएतस्मादेवैतत्कर्मणो
 रक्षांशं नाष्ट्रा ऽअपहन्ति नो हैनमनुव्याहारिण
 स्तृण्वते तस्मादुप्येवंवित्कामं परस्मा ऽअग्निं चिनुया-
 दीश्वरो ह इश्रेयान्भूवितोः ॥ ३ ॥ 'वार्चहर्त्याय शवसे ।
 सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तमि'ति वार्चगन्नीबभ्यां प्रथमा-
 बभ्यामुपतिष्ठत ऽएतद्वै देवा वृत्रं पाप्मानं हत्वापह-
 तपाप्मान ऽएतत्कर्मकुर्वत तथैवैतद्यजमानो वृत्रं
 पाप्मानं हत्वापहतपाप्मैतत्कर्म कुरुते ॥ ४ ॥ 'वि न-
 ऽइन्द्र मूधो जहि । मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठा'
 ऽइति वैमृधीबभ्यां द्वितीयाबभ्यामेतद्वै देवा मूधः
 पाप्मानं हत्वापहतपाप्मान ऽएतत्कर्मकुर्वत तथैवैतद्य-
 जमानो मूधः पाप्मानं हत्वापहतपाप्मैतत्कर्म कुरुते
 ॥ ५ ॥ 'वैश्वानरो न ऽऊतये । पृष्टो दिवि पृष्टो-
 ऽअग्निः पृथिव्यामि'ति वैश्वानरीबभ्यां तृतीया-
 बभ्यामेतद्वै देवा वैश्वानरेण पाप्मानं दग्ध्वापहत-
 पाप्मान ऽएतत्कर्मकुर्वत तथैवैतद्यजमानो वैश्वानरेण
 पाप्मानं दग्ध्वापहतपाप्मैतत्कर्म कुरुते ॥ ६ ॥ 'अश्व्याम
 तं काममग्ने तवोती'ति । एकया कामवत्यैतद्वै देवाः षडृचेन
 पाप्मानमपहत्यैकया कामवत्यैकधान्ततः सर्वान्कामाना-

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ६८, ६९ । (२) शु० य० सं० अ० १८
 क० ७० । (३) शु० य० सं० अ० १८ क० ७२, ७३ । (४) शु० य० सं० अ० १८
 क० ७४ ।

त्मन्नकुर्वत तथैवैतद्यजमानः षट्चेन पाप्मानमपहत्यै-
 कया कामवत्यैकधान्ततः सर्वान्कामानात्मन्कुरुते ॥ ७ ॥
 सप्तर्चं भवति । सप्तचितिकोऽग्निः सप्तर्चवः सप्त
 दिशः सप्त देवलोकाः सप्त स्तोमाः सप्त पृष्ठानि
 सप्त छन्दांसि सप्त ग्राम्याः पशवः सप्तारण्याः
 सप्त शीर्षन्प्राणा यत्किञ्च सप्तविधमधिदेवतमज्यात्मं
 तदेनेन सर्वमाप्नोति ताऽअनुष्टुभमभिसम्पद्यन्ते वाग्वा-
 ऽअनुष्टुब्वाचैवास्य तदाप्नोति यदस्य किञ्चानात्मम् ॥ ८ ॥
 अष्टर्चैर्नोपतिष्ठेतेत्यु हैकऽआहुः । वयं ते ऽअद्य ररिमा
 हि काममिति द्वितीयया कामवत्या सप्तपूर्वास्तुदष्टा-
 वष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यवानग्निर्यवत्यस्य मात्रा
 तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किञ्चानात्ममथो ऽएवः
 समं देवते भजेते ऽइति न तथा कुर्यादेता वाव सप्ता-
 ष्टावनुष्टुभो भवन्ति स योऽष्टर्चं कामोऽत्रैव तमाप्नोति
 ॥ ९ ॥ ऐन्द्राग्नीभिरुपतिष्ठते । ऐन्द्राग्नोऽग्निर्यवानग्नि-
 र्यवत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किञ्चा-
 नात्ममिन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्योऽग्निर्यवानग्नि-
 र्यवत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किञ्चा-
 नात्मम् ॥ १० ॥ तद्धैके । कर्मणः कर्मण ऽएवैतां प्रतिपदं
 कुर्वतेऽपहतपाप्मान ऽएतत्कर्म करवामहा ऽइति पुरीषवतीं
 चितिं कृत्वोपतिष्ठेतेत्यु हैकऽआहुस्तत्र हि सा सर्वा
 कृत्स्ना भवतीति स यथा कामयेत तथा कुर्यादिति नु
 चयनस्याथातोऽचयनस्य ॥ ११ ॥ त्रयो ह वै समुद्गाः ।

अग्निर्ध्वजुषां महाव्रतः साम्नां महदुक्थमृचां स य-
 ऽएतानि परस्मै करोत्येतान्ह स समुद्वाञ्छोषयते ताञ्छु-
 ष्यतोऽन्वस्य छन्दांसि शुष्यन्ति छन्दांस्यनुलोको
 लोकमन्वात्मानमनु प्रजा पशवः स ह इव-इव ऽएव
 पापीयाद्भवति य ऽएतानि परस्मै करोति ॥ १२ ॥
 अथ य ऽएतान्यकृत्वा । परस्मा ऽपि सर्वैरन्यैर्ध्व-
 जक्रतुभिर्ध्वजयेदेतेभ्यो हैवास्य समुद्देभ्यश्छन्दांसि
 पुनराप्यायन्ते छन्दांस्यनु लोको लोकमन्वात्मान-
 मनु प्रजा पशवः स ह इव-इव ऽएव इश्रेयान्भवति
 य ऽएतानि परस्मै न करोत्येष ह वा ऽअस्य दैवोऽ-
 मृत ऽआत्मा स य ऽएतानि परस्मै करोत्येतः ह स
 दैवमात्मानं परस्मै प्रयच्छत्यथ शुष्क ऽएव स्थाणुः
 परिशिष्यते ॥ १३ ॥ तद्वैके । कृत्वा कुर्वते वा प्रति वा
 कारयन्त ऽएषा प्रायश्चित्तिरिति न तथा कुर्याद्यथा
 शुष्कं स्थाणुमुदकेनाभिषिञ्चेत्तादृक्त्पूयेद्वा वै स वि-
 वा म्रित्येनैतस्य प्रायश्चित्तिरस्तीत्येव विद्यात् ॥ १४ ॥
 अथ ह स्माह शाण्डिल्यः । तुरो ह कावषेयः कारोत्यां
 देवेभ्योऽग्निं चिकाय तः ह देवाः पप्रच्छुर्मुने यदलोक्या-
 मग्निचित्यामाहुरथ कस्मादचैषीरिति ॥ १५ ॥ स
 होवाच । किं नु लोक्यं किमलोक्यमात्मा वै यजस्य
 यजमानोऽङ्गान्वृत्विजो यत्र वा ऽआत्मा तदङ्गानि
 यत्रो ऽङ्गानि तदात्मा यदि वा ऽऋत्विजोऽलोका
 भवन्त्यलोकऽउ तर्हि यजमान ऽउ भये हि समानलोका

भवन्ति दक्षिणासु त्वेव न संवदितव्यः संवादेनैव
र्त्विजो ऽलोका ऽद्विती ॥ १६ ॥ (B)

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥ कण्डिकासंख्या ॥१०७॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

† सञ्चितिनाम नवमं काण्डं समाप्तम् ॥ ९ ॥

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा-का० श० ११. ७, २; मै०
सं० ११. १३. ११ ।

† अस्मिन् काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ४०२ ॥

अथाऽग्निरहस्यं *नाम दशमं काण्डम्

अस्मिन्काण्डे प्रतिपाद्या विषयाः— चितिसम्पत्तयः, चयनस्य सर्वयज्ञात्मना
स्तुतिः, चित्यस्य पक्षपुच्छविचारः, सप्तविधाद्येकशतविधाश्रेवेदिमानादि,
चयनकालादेर्विचारः, चित्याग्रेऽच्छन्दोभिः सहावयवसम्पत्तिः, संव-
त्सरादिमुहूर्तपर्यन्तं चयनसम्पत्तिः, यजुष्मतीलोकम्पृणानां सङ्ख्या,
उपनिषद्रूपेणाग्न्युपासना, मनःसृष्टिविषयकविचारादि, अग्नेः
सर्वतोमुखत्वम्, सम्प्रदायप्रवर्तकर्षिवंशकथनं, चेति ।

[चित्याग्नेः सम्बत्सररूपत्वम्, तस्य प्राजापत्यात्मना स्तुतिः,
स्तोत्रशस्त्रस्तुतिश्च]

ॐ ॥ अग्निरेष पुरस्ताच्चीयते । संवत्सरः ऽउपरि-
ष्टान्महदुक्थः शस्यते प्रजापतोर्व्विस्वस्तस्याग्रः रसोऽग-
च्छत् ॥ १ ॥ स यः स प्रजापतिर्व्व्यस्वः सत । संवत्सरः
सोऽथ यान्न्यस्य तानि पृर्वाणि व्यस्वः सन्ताहोरात्राणि
तानि ॥ २ ॥ स यः स संवत्सरः प्रजापतिर्व्व्यस्वः सत ।
अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ यान्न्यस्य तान्न्यहोरा-
त्राणि पृर्वाणि व्यस्वः सन्तेष्टका ऽएव तास्तद्यदेता-

* षष्ठादि-काण्डचतुष्टयेन प्रतिपादितकर्मणो भावनोपयोगितया अनुष्ठानाङ्गोपयुक्त-
कर्मप्रतिपादकतया च सर्वशेषत्वादस्य काण्डस्याऽग्निरहस्यमिति संज्ञा । रहसि भवं रहस्यम्,
अग्निविषयं रहस्यज्ञानमित्यर्थः । तत्र अग्निशब्देन आहवनीयाधिकरणं सप्तपुरुषाद्येकशत-
पुरुषपरिमितं चितं क्षेत्रमभिधीयते 'इष्टकास्मिरग्निं चिनोतीति श्रुतेः' तथाऽग्निमारोहति अग्निं
प्रोक्षतीति च आरोहणप्रोक्षणे स्थलस्थैवोच्येते, तस्य चित्याग्नेरुपरि निधीयमान आहवनीयोऽग्नि-
स्तत्कर्म च अग्निशब्देनोच्यते । तद्विषयं पूर्वमनुक्तमग्निमानादिकं तद्रहस्यं च ध्यानभागोऽस्मिन्
काण्डे वक्ष्यत इति अग्निरहस्यमिति नामधेयं युक्तम् । (सा० भा०)

ऽउपदुधाति यान्न्येवास्य तान्न्यहोरात्राणि पूर्वाणि ऋयस्त्रह-
 सन्त तान्न्यस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तदेतदुत्रैव यजुश्चित-
 मन्नातम् ॥ ३ ॥ अथ योऽस्य सोऽग्रह रसोऽगच्छत् ।
 महत्तदुक्थं तमस्य तह रसमृक्सामाभ्यामनु यन्ति तद्यत्तत्र
 यजुः पुरस्तादेत्यभिनेतैव तदेति यथादो मेऽमुत्रैकं
 तद्वाहरिष्यामीत्येवं तद्यजुः पुरस्तादेति तुह संवत्सर ऽआप्नु-
 वन्ति ॥ ४ ॥ तमद्धर्ष्यर्ग्यहेण गृह्णाति । यद् गृह्णाति तस्माद्
 ग्रहस्तस्मिन्नुद्गाता महाव्रतेन रसन्दधाति सर्वाणि हैतानि
 सामानि यन्महाव्रतं तदस्मिन्सर्वैः सामभी रसन्दधाति
 तस्मिन्होता महतोक्थेन रसन्दधाति सर्वा हैता ऽऋचो
 यन्महदुक्थं तदस्मिन्सर्वाभिर्ऋग्भी रसन्दधाति ॥ ५ ॥
 ते यदा स्तुवते यदानुशंसति । अथास्मिन्नेतं वषट्कृते
 जुहोति तदेनमेष रसोऽप्येति न वै महाव्रतमिदह स्तुत-
 शेत ऽइति पश्यन्ति नो महदिदमुक्थमित्यग्निमेव पश्य-
 न्त्यात्मा ह्यग्निस्तदेनमेते ऽउभे रसो भूत्वापीत ऽऋक्च
 साम च तदुभे ऽऋक्सामे यजुरपीतः ॥ ६ ॥ स ऽएष
 मिथुनोऽग्निः । प्रथमा च चित्तिर्द्वितीया च तृतीया च
 चतुर्थी चाथ पञ्चम्यै चित्तेर्ष्यश्चित्तेऽग्निर्निधीयते
 तन्मिथुनं मिथुन ऽउ ऽएवायमात्मा ॥ ७ ॥ अङ्गुष्ठा-
 ऽइति पुमांशः । अङ्गुलय ऽइति स्त्रियः कर्णाविति
 पुमांशौ भ्रुवाविति स्त्रिया ऽओष्ठाविति पुमांशौ
 नासिके ऽइति स्त्रियौ दुन्ता ऽइति पुमांशौ जिह्वेति
 स्त्री सर्व ऽएव मिथुनः सोऽनेन मिथुनेनात्मनैतं मिथुन-

मग्निमप्येति ॥ ८ ॥ एवात्रापीति६ । अप्यहैवमिथुन-
ऽइत्थ६ ह त्वेवापि मिथुनो वागेवेयं योऽयमग्निश्चितो
वाचा हि चीयतेऽथ यश्चितेऽग्निर्निधीयते स प्राणः
प्राणो वै वाचो ऋषा प्राणो मिथुनं वाग्देवायमात्मा
यः आत्माप्राणस्तन्मिथुनः सोऽनेन मिथुनेनात्मानैत-
मिथुनमग्निमप्येति ॥ ९ ॥ एषोऽअत्रापीति६ । न ह वा
ऽअस्यापुत्रतायै का च न शङ्का भवति यः एवमेतौ
मिथुनावारत्मानश्चाग्निश्च वेदान्नः ह त्वेवायमात्मा-
दक्षिणां वनुते यो न आत्मेति ह्यप्यृषिणाभ्युक्तम्
॥ १० ॥ तदिदमन्नजग्धन्वेधा भवति । यदस्यामृतमूर्द्धं
तन्नाभेरूर्द्धं प्राणैरुच्चरति तद्वायुमप्येत्यथ यन्मर्त्य-
म्पराक् तन्नाभिमर्त्येति तद्द्वयम्भूत्वेमामप्येति मूत्रश्च
पुरीषश्च तद्यदिमामप्येति योऽयमग्निश्चितस्तन्तदप्ये-
त्यथ यद्वायुमप्येति यश्चितेऽग्निर्निधीयते तन्तदप्येत्येषो
ऽएवात्रापीति६ ॥ ११ ॥ (A)

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[चितिसम्पत्तयः]

प्रजापतिरिमल्लोकानैप्सत् । स एतं वयोविध-
मात्मानमपश्यदग्निन्तं व्यधत् तेनेमल्लोकमाप्नोत्स
द्विद्वतीयं वयोविधमात्मानमपश्यन्महाव्रतन्तद्वधत् ते-

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श्र० १२. १. १ ।

नान्तरिक्षमाप्नोत्सु तृतीयं वृयोविधमात्मानमपश्यन्मह-
 दुक्कथं तद्वयधत्त तेन दिवमाप्नोत् ॥ १ ॥ अयं वाव लोक
 ऽएषोऽग्निश्चितः । अन्तरिक्षम्महाव्रतं द्यौर्महदुक्कथं
 तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयादग्निम्महाव्रतम्महदुक्कथः
 सह हीमे लोका ऽअसृज्यन्त तद्यदग्निः प्रथमश्चीयतेऽ-
 यच्छेषाँल्लोकानाम्प्रथमोऽसृज्यतेत्यधिदेवतम् ॥ २ ॥
 अथाह्वारमम् । मन ऽएवाग्निः प्राणो महाव्रतं वाङ्
 महदुक्कथन्तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात्सह हि मनः
 प्राणो वाक्तद्यदग्निः प्रथमश्चीयते मनो हि प्रथम-
 म्प्राणानाम् ॥ ३ ॥ आत्मैवाग्निः । प्राणो महाव्रतं वाङ्
 महदुक्कथन्तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात्सह ह्यात्मा
 प्राणो वाक्तद्यदग्निः प्रथमश्चीयते ऽआत्मा हि प्रथमः
 सम्भवतः सम्भवति ॥ ४ ॥ शिर ऽएवाग्निः । प्राणो
 महाव्रतमात्मा महदुक्कथन्तस्मादेतानि सर्वाणि सहो-
 पेयात्सह हि शिरः प्राण ऽआत्मा तद्यदग्निः प्रथम-
 श्चीयते शिरो हि प्रथमञ्जायमानस्य जायते तस्मा-
 द्यत्रैतानि सर्वाणि सह क्रियन्ते महदेवोक्कथमातमां
 ख्यायते ऽआत्मा हि महदुक्कथम् ॥ ५ ॥ तदाहुः । यदे-
 तानि सर्वाणि सह दुरुपापानि कैतेषामुपाप्तिरिति
 ज्ज्योतिष्टोम ऽएवाग्निष्टोमे ज्ज्योतिष्टोमेनैवाग्निष्टोमेन
 यजेत ॥ ६ ॥ तस्य वा ऽएतस्य ज्ज्योतिष्टोमस्याग्नि-
 ष्टोमस्य । त्रिवृद्धिष्णवमानं तद् व्रतस्य शिरः पञ्च-
 दशसप्तदशा ऽउत्तरौ पवमानौ तौ पक्षौ पञ्चदशः होतु-

राज्यः सप्तदशं पृष्ठमेकविंशं व्यज्ञायज्ञियं तत्पुच्छम्
॥ ७ ॥ तयोर्वा ऽएतयोः । पञ्चदशसप्तदशयोर्द्वाविंश-
शस्तोत्रियास्ततो याः पञ्चविंशतिः स पञ्चविंश
ऽआत्माथ याः सप्तातिर्यन्ति ताः परिमादः पशवो हैताः
पशवः परिमाद ऽएतावद्द्वै महाव्रतन्तदेतदुत्रैव महाव्रतमा-
प्नोति ॥ ८ ॥ अथ होता सप्त छन्दांसि शकसति ।
चतुरुत्तराण्येकचर्चानि विराडष्टमानि तेषां तिस्रश्चाशीतयो-
ऽक्षराणि पञ्च चत्वारिंशच्च ततो या ऽअशीतयः सैवा-
शीतीनामाप्तिरशीतिभिर्हि महदुक्थमाख्यायतेऽथ यानि
पञ्चचत्वारिंशत्ततो यानि पञ्चविंशतिः स पञ्चविंश
ऽआत्मा यत्र वा ऽआत्मा तदेव शिरस्तत्पक्षपुच्छा-
व्यथ यानि विंशतिस्तदावपनमेतावद्द्वै महदुक्थन्तदेत-
दुत्रैव महदुक्थमाप्नोति तानि वा ऽएतानि सर्वाणि
ज्योतिष्टोम ऽएवाग्निष्टोम ऽआप्यन्ते तस्मादु ज्योति-
ष्टोमेनैवाग्निष्टोमेन यजेत ॥ ९ ॥ (B)

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[प्रजापतेर्मर्त्यामृतादि-कृत्स्नशरीरसम्पादकत्वेन स्तुतिः]

प्रजापतिः प्रजा ऽअसृजत । स ऽऊर्द्ध्वेभ्य ऽएव
प्राणेभ्यो देवानसृजत येऽवाञ्चः प्राणास्तेभ्यो मर्त्याः
प्रजा ऽअथोर्द्ध्वमेव मृत्युमप्रजाभ्योऽत्तारमसृजत ॥ १ ॥

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० १२. १२ ।

तस्य ह प्रजापतेः । अर्द्धमेव मर्त्यमासीदर्द्धममृतन्तद्यदस्य
मर्त्यमासीत्तेन मृत्योरविभेत्स बिभ्यदिमाम्प्राविशद्
द्वयम्भूत्वा मृच्छापश्च ॥ २ ॥ स मृत्युर्देवानब्रवीत् । क नु
सोऽभूद्यो नोऽसृष्टेति त्वद्विभ्यदिमाम्प्राविक्षदिति सोऽब्र-
तीत्तं वा ऽअद्विच्छाम तद् सम्भराम न वा ऽअहं तद् हि-
सिष्यामीति तन्देवा ऽअस्याऽअधि समभरन्त्यदस्याप्स्वा-
सीत्ता ऽअपः समभरन्नथ यदस्यान्ताम्मृदं तदुभय-
सम्भृत्य मृदश्चापश्चेष्टकामकुर्वस्तस्मादेतदुभयमिष्टका
भवति मृच्छापश्च ॥ ३ ॥ तदेता वा ऽअस्य ताः । पञ्च
मर्त्यास्तन्व ऽआसँह्योम त्वङ्माथसमस्थि मज्जाथैता
ऽअमृता मनो वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रम् ॥ ४ ॥ स य-
स प्रजापतिः । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ या
ऽअस्य ताः पञ्च मर्त्यास्तन्व ऽआसन्नेतास्ताः पुरीष-
चितयोऽथ या ऽअमृता ऽएतास्ता ऽइष्टकाचितयः ॥ ५ ॥ ते
देवा ऽअब्रुवन् । अमृतमिमं करवामेति तस्यैताब्ध्याममृताब्ध्या-
न्तनुब्ध्यामेताम्मर्त्यान्तनुम्परिगृह्यामृतामकुर्वन्निष्टकाचिति-
ब्ध्याम्पुरीषचितिन्तथा द्वितीयान्तथा तृतीयान्तथा चतुर्थीम्
॥ ६ ॥ अथ पञ्चमीश्चितिमुपधाय । पुरीषन्निवपति तत्र विकर्णी-
श्च स्वयमातृणाञ्चोपदधाति हिरण्यशकलैः प्रोक्षत्यग्नि-
मब्ध्यादधाति सा सप्तमी चितिस्तदमृतमेवमस्यैताब्ध्याम-
मृताब्ध्यान्तनुब्ध्यामेताम्मर्त्यान्तनुम्परिगृह्यामृतामकुर्वन्निष्ट-
काचितिब्ध्याम्पुरीषचितिं ततो वै प्रजापतिरमृतोऽभवत्तथैवै-
तद्यजमान ऽएतममृतमात्मानङ्कृत्वा सोऽमृतो भवति ॥ ७ ॥

ते वै देवास्तन्नाविदुः । यद्येनः सर्वं वाकुर्वन्न वा सर्वं
 व्यद्यति वारेचयन्न वाब्भ्यापयँस्त ऽएतामृचमपश्यन्न्धा-
 मच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः सचेतसो विश्वे-
 देवा यज्ञम्प्रावन्तु नः शुभ' ऽइति ॥ ८ ॥ तस्या
 ऽअस्त्येवाग्नेयम् । अस्त्यैन्द्रमस्ति वैश्वदेवन्तद्यदस्या
 ऽआग्नेयं व्यदेवैतस्याग्नेराग्नेयन्तदस्य तेन समस्कुर्वन्न्यदैन्द्रं
 तदैन्द्रेण यद्वैश्वदेवन्तद्वैश्वदेवेन तमन्नैव सर्वङ्कृत्स्नः
 समस्कुर्वन् ॥ ९ ॥ * तद्यदेतयोपतिष्ठते । यदेवास्यान्न
 विद्वान्वाविद्वान्वाति वा रेचयति न वाब्भ्यापयति
 तदेवास्यैतया सर्वमाप्नोति यदस्य किञ्चानाप्तमनुष्टुब्ध-
 मच्छद्भवति वाग्वा ऽअनुष्टुब्धवाग्धामच्छद्वाचैवास्य तदा-
 प्नोति यदस्य किञ्चानाप्तम्पुरीषवतीञ्चितिङ्कृत्वोपतिष्ठे-
 तेत्यु हैक ऽआहुस्तत्र हि सा सर्वा कृत्स्ना भवतीति
 ॥ १० ॥ तदु वा ऽआहुः । यविष्ठवत्यैवोपतिष्ठेतैतद्धास्य
 प्रियन्धाम यद्यविष्ठ ऽइति तद्यदस्य प्रियन्धाम तेनास्य
 तदाप्नोति यदस्य किञ्चानाप्तमाग्नेय्याग्निकर्म हि
 गायत्र्या गायत्रोऽग्निर्यवानग्निर्यवावत्यस्य मात्रा तावतै-
 वास्य तदाप्नोति यदस्य किञ्चानाप्तमनिरुक्तया सर्वं
 वा ऽअनिरुक्तः सर्वेणैवास्य तदाप्नोति यदस्य किञ्चा-
 नाप्तं 'त्वं यविष्ठे दाशुष' ऽइति तस्योक्तो बन्धुः

(१) शु० य० सं० अ० १८ क० ७६ ।

* "एतय च त्वं यविष्ठेति चित्योपस्थानम्" (का० श्रौ० सू० १७. ६. १) ।

(२) शु० य० सं० अ० १८ क० ७७ ।

पुरीषवतीञ्चितिङ्कृत्वोपतिष्ठेत तत्र हि सा सर्वा कृत्स्ना
भवति ॥ ११ ॥ (C)

प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[प्रजापतेर्मरणधर्मकस्थूलशरीरगतमज्जादिरूपत्वेन हिरण्यरूपत्वेन
देवानामन्नरूपत्वेन च स्तुतिः, पक्षिमक्षणवर्जनं व्रतञ्च]

उभयः हैतदुग्रे प्रजापतिरास । मर्त्यञ्चैवामृतञ्च
तस्य प्राणा ऽएवामृता ऽआसुः शरीरम्मर्त्यः स ऽएतेन
कर्मणैतयावृतैकधाज्रममृतमात्मानमकुरुत तथैवैतद्यज-
मान ऽउभयमेव भवति मर्त्यञ्चैवामृतञ्च तस्य प्राणा
ऽएवामृता भवन्ति शरीरम्मर्त्यः स ऽएतेन कर्मणैतया
वृतैकधाज्रममृतमात्मानमकुरुते ॥ १ ॥ स प्रथमाञ्चिति-
ञ्चिनोति । सा हास्यैषा प्राण ऽएव तद्वै तदमृतममृतः
हि प्राणः सैषामृतचितिरथ पुरीषन्निवपति तद्धास्यै-
तन्मज्जैव तद्वै तन्मर्त्यम्मर्त्यो हि मज्जा तदेतस्मिन्नमृते
प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतम्भवति ॥ २ ॥ द्वितीया-
ञ्चितिञ्चिनोति । सा हास्यैषापान ऽएव तद्वै तदमृत-
ममृतं ह्यपानः सैषामृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन
परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतम्भवत्यथ पुरीषन्निवपति तद्धा-
स्यैतदुस्थेव तद्वै तन्मर्त्यम्मर्त्यं ह्यस्थि तदेतस्मिन्न-
मृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतम्भवति ॥ ३ ॥ तृतीया-
ञ्चितिञ्चिनोति । सा हास्यैषा वयान् ऽएव तद्वै

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० १२. १. ३;
मै० सं० ११. १३. ११; तै० सं० १. ५. ११, १; ऋ० सं० ६८. २ ।

तदमृतममृतः हि व्यनः सैषामृतचितिस्तदेतन्म-
 र्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतम्भवत्यथ पुरीष-
 न्निवपति तद्धास्यैतस्त्रावैव तद्वै तन्मर्त्यम्मर्त्यः हि
 स्त्राव तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृत-
 म्भवति ॥ ४ ॥ चतुर्थीञ्चितिञ्चिनोति । सा हास्यैषो-
 दान एव तद्वै तदमृतममृतं ह्युदानः सैषामृतचिति-
 स्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृत-
 म्भवत्यथ पुरीषन्निवपति तद्धास्यैतन्मात्रमेव तद्वै
 तन्मर्त्यम्मर्त्यः हि मात्रसं तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठाप-
 यति तेनास्यैतदमृतम्भवति ॥ ५ ॥ पञ्चमीञ्चिति-
 ञ्चिनोति । सा हास्यैषा समान एव तद्वै तदमृतममृतः
 हि समानः सैषामृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन
 परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतम्भवत्यथ पुरीषन्निवपति
 तद्धास्यैतन्मेद एव तद्वै तन्मर्त्यम्मर्त्यः हि मेदस्तदे-
 तस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतम्भवति ॥ ६ ॥
 षष्ठीञ्चितिञ्चिनोति । सा हास्यैषा वागेव तद्वै तदमृतम-
 मृतः हि वाक्वसैषामृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन
 परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतम्भवत्यथ पुरीषन्निवपति तद्धा-
 स्यैतदुसृगेव त्वगेव तद्वै तन्मर्त्यम्मर्त्यं ह्युसृङ्मर्त्या
 त्वक्तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतम्भवति
 ॥ ७ ॥ ता वा एताः । षड्विंशकाचितयः षट् पुरीष-
 चितयस्तद् द्वादश द्वादश मासाः सँवत्सरः सँवत्सरो-
 ऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावत्तैव तत्प्रजापतिरेक-

धाज्रममृतमात्मानमकुरुत तथैवैतद्यजमान ऽएकधाज्र-
 ममृतमात्मानङ्कुरुते ॥ ८ ॥ अथ विकर्णीश्च स्वयमातृणा-
 ङ्चोपधाय । हिरण्यशकलैः प्रोक्षत्यग्निमभ्यादधाति रूप-
 मेव तत्प्रजापतिर्हिरण्यमयमन्तत ऽआत्मनोऽकुरुत तद्य-
 दन्ततस्तस्मादिदमन्त्यमात्मनो रूपन्तस्मादाहुर्हिरण्यमयः
 प्रजापतिरिति तथैवैतद्यजमानो रूपमेव हिरण्यमयमन्तत
 ऽआत्मनः कुरुते तद्यदन्ततस्तस्मादिदमन्त्यमात्मनो रूपं
 तस्माद्ये चैतद्विदुष्ये च न हिरण्यमयोऽग्निचिदमुष्मिँल्लोके
 सम्भवतीत्येवाहुः ॥ ९ ॥ तद्धैतच्छाण्डिल्यश्च साप्तरथ-
 वाहणिश्च । आचार्यान्तेवासिनौ ऋयूदाते रूपमेवास्यैत-
 दिति ह स्माह शाण्डिल्यो लोमानीति साप्तरथवाहणिः
 ॥ १० ॥ स होवाच शाण्डिल्यः । रूपं वाव लोमवद्रूप-
 मलोमकः रूपमेवास्यैतदिति तद्वै तत्तथा यथा तच्छा-
 ण्डिल्य ऽउवाच सञ्चितेऽग्निः प्रणीयते प्रणीतादूर्ध्वः
 समिध ऽआहुतय ऽडुति हूयन्ते ॥ ११ ॥ प्राणेन वै देवा
 ऽअन्नमदन्ति । अग्निरु देवानाम्प्राणस्तस्मात्प्राग्देवेभ्यो
 जुह्वति प्राणेन हि देवा ऽअन्नमदन्त्यपानेन मनुष्या
 ऽअन्नमदन्ति तस्मात्प्रत्यङ्ङ्मनुष्येष्वन्नन्धीयतेऽपानेन
 हि मनुष्या ऽअन्नमदन्ति ॥ १२ ॥ तदाहुः । न
 वयसोऽग्निचिदश्नीयाद्वयो वा ऽएष रूपम्भवति योऽग्नि-
 ज्चिनुत ऽईश्वर ऽआर्त्तिमार्त्तोस्तस्मान्न वयसोऽग्निचिद-
 श्नीयादिति तद्वै काममेवैवंविदश्नीयादग्नेर्वा ऽएष रूप-
 म्भवति योऽग्निज्चिनुते सर्वं वा ऽइदुमग्नेरन्नः सर्वं म

ऽइदमन्नमित्येवैवद्विद्विद्यादिति ॥ १३ ॥ तदाहुः । कि-
न्तदग्नौ क्रियते येन यजमानः पुनर्मृत्युमपजयतीत्यग्निर्वा
ऽएष देवता भवति योऽग्निश्चिनुतेऽमृतमु वा ऽअग्निः
श्रीर्देवाः श्रियङ्गच्छति यशो देवा यशो ह भवति य
ऽएवैवेद ॥ १४ ॥ (D)

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[अग्निचयनस्य अग्न्याधेयादिसर्वयज्ञात्मकत्वम्]

सर्वे हैते यज्ञा योऽयमग्निश्चितः । स यत्पशुमा-
लभते तदग्न्याधेयमथ यदुखां सम्भरति ताव्यग्न्याधे-
यहवींष्यथ यदीक्षते तदग्निहोत्रमथ यदीक्षितः समि-
धावादुधाति ते ऽअग्निहोत्राहुती ॥ १ ॥ ते वै सायम्प्रातरा-
दधाति । सायम्प्रातर्ह्यग्निहोत्राहुती जुहति समानेन मन्त्रेण
समानेन हि मन्त्रेणाग्निहोत्राहुती जुहत्यथ यद्वनीवाहन-
ञ्च भस्मनश्चाब्ध्यवहरणन्तौ दर्शपूर्णमासावथ यद्गार्हपत्य-
श्चिनोति तानि चातुर्मास्याव्यथ यदूर्द्ध्वगार्हपत्यादा
सर्वोषधात्ता ऽदृष्टयोऽथ यदूर्द्ध्वः सर्वोषधात्प्राचीनश्चिति-
ब्ध्यस्ते पशुबन्धा य ऽएवैतेषु यज्ञेषु विष्णुकूमास्ते विष्णु-
कूमा यज्जप्यन्तद्वात्सप्रम् ॥ २ ॥ सौम्योऽद्धरः प्रथमा
चितिः । यत्प्राचीनः सवेब्ध्यो राजसूयो द्वितीया वाज-
पेयस्तृतीयाश्वमेधश्चतुर्थ्यग्निसवः पञ्चमी वैश्चितः

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श्र० १२. १. ४ ।

सामभिः परिगायति तन्महाव्रतमथ यत्तत्रोद्गातुः पुरस्ता-
 ज्जप्यन्तच्छतरुद्रियं वसोद्धारा महदुक्थमथ यदूर्द्धः
 सामभ्यः प्राचीनं वसोद्धारायै यदेव तत्र होतुः पुरस्ता-
 ज्जप्यन्तत्तदथ यदूर्द्धं वसोद्धारायै ते गृहमेधा ऽएतावन्तो
 वै सर्वे यज्ञास्तानग्निनाप्नोति ॥ ३ ॥ अथातो यज्ञवीर्या-
 णामेव । सायम्प्रातर्ह वा ऽअमुष्मिँल्लोकेऽग्निहोत्रहुदश्नाति
 तावती ह तस्मिन्त्यज्ञ ऽऊर्गर्द्धमासेऽर्द्धमासे दर्शपूर्णमा-
 सयाज्ञी चतुर्षु-चतुर्षु मासेषु चातुर्मास्ययाज्ञी षट्सु
 षट्सु पशुबन्धयाज्ञी सँवत्सरे सँवत्सरे सोमयाज्ञी
 शते-शते सँवत्सरेष्वग्निचित्काममश्नाति कामन्न तद्धै-
 तव्यावच्छतः सँवत्सरास्तावदमृतमनन्तमपर्ष्यन्तः स
 यो हैतदेवं वेदैवः हैवास्यैतदमृतमनन्तमपर्ष्यन्तम्भवति
 तस्य यदुपीषीकयेवोपहृयात्तदेवास्यामृतमनन्तमपर्ष्यन्त-
 म्भवति ॥ ४ ॥ (E)

प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[चित्याग्नेः पक्षिरूपत्वम्, तत्पक्षपुच्छयोः प्रमाणं च]

प्रजापतिः स्वर्गल्लोकमजिगात्सत् । सर्वे वै
 पशवः प्रजापतिः पुरुषोऽश्वो गौरविरजः स ऽएतै रूपैर्ना-
 शक्नोत्स ऽएतं व्रयोविधमात्मानमपश्यदग्निन्तं व्यधत्

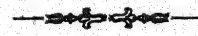
(E) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा-का० श० १२. १. ५ ।

सोऽनुपसमुह्यानुपाधायोदपिपतिषत्स नाशक्वनोत्स ऽउपस-
 मुह्योपाधायोदपतत्तस्मादुप्येतर्हि व्रयाथंसि यदैव पक्षा
 ऽउपसमूहन्ते यदा पञ्चाणि विसृजन्तेऽथोत्पतितुः
 शक्नुवन्ति ॥ १ ॥ तैत्रा ऽअङ्गुलिभिर्मिमीते । पुरुषो वै
 यज्ञस्तेनेदः सर्वस्मितन्तस्यैषावमा मात्रा यदङ्गुलयस्त-
 द्यास्यावमा मात्रा तामस्य तदाप्नोति तयैनन्तद्विममीते
 ॥ २ ॥ चतुर्विंशत्याङ्गुलिभिर्मिमीते । चतुर्विंशत्यक्षरा वै
 गायत्री गायत्रोऽग्निर्गर्वावानग्निर्गर्वावस्यस्य मात्रा तावतैवैन-
 न्तद्विममीते ॥ ३ ॥ स चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्तरत ऽउप-
 समूहति । चतुरङ्गुलमुभयतो बाह्यतो व्युदूहति तद्यावदे-
 वोपसमूहति तावद्व्युदूहति तन्नाहैवातिरेचयति नो
 कनीयः करोति तथा पुच्छस्य तथोत्तरस्य पक्षस्य ॥ ४ ॥
 अथ निण्णामौ पक्षयोः करोति । निण्णामौ हि व्रयसः
 पक्षयोर्भवतो वितृतीये वितृतीये हि व्रयसः पक्षयोर्निण्णामौ
 भवतोऽन्तरे वितृतीयेऽन्तरे हि वितृतीये व्रयसः पक्षयोर्नि-
 ण्णामौ भवतः स चतुरङ्गुलमेव पुरस्तादुदूहति चतुरङ्गुलम्प-
 श्चादुपसमूहति तद्यावदेवोदूहति तावदुपसमूहति तन्नाहैवा-
 तिरेचयति नो कनीयः करोति ॥ ५ ॥ स तस्मिन्निण्णामे ।
 एकामिष्टकामुपदधाति तद्येयं व्रयसः पततो निण्णामादेका
 नाद्युपशेते तान्तत्करोत्यथो ऽइदम् ॥ ६ ॥ अथ बक्रौ
 पक्षौ करोति । बक्रौ हि व्रयसः पक्षौ भवतः स चतु-
 रङ्गुलमेव पश्चादुदूहति चतुरङ्गुलम्पुरस्तादुपसमूहति
 तद्यावदेवोदूहति तावदुपसमूहति तन्नाहैवातिरेचयति

नो कनीयः करोति ॥ ७ ॥ अथ रूपमुत्तमङ्करोति ।
 अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन्देवा एतद्रूपमुत्तम-
 मदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्रूपमुत्तमन्दधाति स सहस्र-
 मृज्ज्वाललिखिता ऽदृष्टकाः करोति सहस्रमित्यालिखिताः
 सहस्रमित्यलिखिताः ॥ ८ ॥ अथ पञ्चमीश्चितिमुपधाय ।
 त्रेधाग्निं विमिमीते स मज्जमे वितृतीये सहस्रमृज्ज्वाललिखिता
 ऽदृष्टका ऽउपदधाति तद्यानीमानि वयसः प्रत्यश्चि शीर्ष्ण
 ऽआपुच्छादृजुनि लोमानि तानि तत्करोति ॥ ९ ॥ अथ सहस्र-
 मित्यालिखिता दक्षिणत ऽउपदधाति । तद्यानीमानि वयसो
 दक्षिणतो वक्त्राणि लोमानि तानि तत्करोति ॥ १० ॥
 अथ सहस्रमित्यालिखिता ऽउत्तरत ऽउपदधाति । तद्या-
 नीमानि वयस ऽउत्तरतो वक्त्राणि लोमानि तानि तत्करोति
 सहस्रेण सर्वं वै सहस्रः सर्वेणैवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमन्द-
 धाति त्रिभिः सहस्रैस्त्रिवृद्गिर्ग्यावानग्निर्ग्यावित्यस्य मात्रा
 तावतैवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमन्दधाति ॥ ११ ॥ (A)

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

चित्याग्नेः सप्तपुरुषप्रमाणत्वम्, पक्षपुच्छयोश्चरत्नि-वितस्तिप्रमाणत्वम्]

यान्त्वै तान्तसप्त पुरुषान् । एकम्पुरुषमकुर्वन्तस्
 प्रजापतिरभवत्स प्रजा ऽअसृजत स प्रजाः सृष्ट्वोर्द्ध
 ऽउदक्रामत्स एतँल्लोकमगच्छद्यत्रैष एतत्तपति नो ह
 तर्ह्यन्य एतस्मादुत्र यज्ञिय ऽआस तन्देवा यजेनैव

(A) एतद्ब्राह्मणस्याविषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १२. २. १ ।

यष्टुमद्वियन्त ॥ १ ॥ तस्मादेतद्विषिणाभ्यनूक्तम् ।
 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा, ऽद्विति यज्ञेन हि तँयज्ञमयजन्त
 'देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्ति'ति ते हि धर्माः
 प्रथमेऽक्रियन्त 'ते ह नाकम्महिमानः सचन्ते'ति स्वर्गो
 वै लोको नाको देवा महिमानस्ते देवाः स्वर्गलोकः
 सचन्त ये तँयज्ञमयजन्तित्येतत् ॥ २ ॥ 'यत्र पूर्वं
 साक्षाः सन्ति देवा' ऽद्विति । प्राणा वै साक्षा देवास्त
 ऽएतमग्न ऽएवमसाधयन्तेतदेव बुभूषन्तस्त ऽउ ऽएवाप्ये-
 तर्हि साधयन्ति पश्चेदुमन्यदभवद्यज्ञममर्त्यस्य भुवनस्य
 भूनेति पश्चाहैवेदुमन्यद्यज्ञियमास यत्किञ्चामृतम् ॥ ३ ॥
 ॥ ३ ॥ सुपर्णो ऽअङ्ग सवितुर्गरुत्मान् । पूर्वो जातः स
 ऽउ ऽअस्यानु धर्मेति प्रजापतिर्वै सुपर्णो गरुत्मानेषु
 सवितैतस्य प्रजापतिरनु धर्ममित्येतत् ॥ ४ ॥ स वै
 सप्तपुरुषो भवति । सप्तपुरुषो ह्ययम्पुरुषो यच्चत्वार
 ऽआत्मा त्रयः पक्षपुच्छानि चत्वारो हि तस्य पुरुषस्यात्मा
 त्रयः पक्षपुच्छानि ॥ ५ ॥ तँवा ऽउद्द्वाहुना पुरुषेण
 मिमीते । पुरुषो वै यज्ञस्तेनेदः सर्वस्मितन्तस्यैषा परमा
 मात्रा यदुद्वाहुस्तद्यास्य परमा मात्रा तामस्य तदाप्नोति
 तयैनन्तमिमीते तत्रोप यत्प्रपदेनाभ्युच्छितो भवति
 तत्परिश्रज्जिराप्नोति तस्मादु बाह्येनैव लेखाम्परिश्र-
 ज्जयः खनेत् ॥ ६ ॥ अथ पक्षयोरस्ती ऽउपादधाति ।

(१) शु० य० सं० अ० ३१ क० १६ । (२) शु० य० सं० अ० ३१ क० १६ ।
 (३) शु० य० सं० अ० ३१ क० १६ । (४) शु० य० सं० अ० ३१ क० १६ ।

पक्षयोस्तद्द्वीर्ष्यन्दधाति बाहू वै पक्षौ बाहुभ्यामु वा ऽअन्न-
मद्यतेऽन्नायैव तमवकाशङ्करोति तद्यत्पक्षयोररत्नी ऽउपा-
दधात्यरत्निमात्राद्ध्यन्नमद्यते ॥ ७ ॥ अथ पुच्छे वितस्ति-
मुपादधाति । प्रतिष्ठायान्तद्वीर्ष्यन्दधाति प्रतिष्ठ्वा वै
पुच्छे हस्तो वितस्तिहस्तेन वा ऽअन्नमद्यतेऽन्नायैव
तमवकाशङ्करोति तद्यत्पुच्छे वितस्तिमुपादधात्यन्न ऽएवैन-
न्तर्प्रतिष्ठापयति तद्यत्तत्र कनीय ऽउपादधात्यन्ने ह्येवैन-
न्तर्प्रतिष्ठापयत्यथो ऽएतावद्द्वा ऽइदुम्मि तम्भवत्येतावदिद-
न्तद्यदेवस्मिमीत ऽएतस्यैवाप्स्यै ॥ ८ ॥ (B)

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[प्राकृतस्य सप्तविधाशेवैकृतस्यैकशतविधाग्नेश्च वेदिमानम्]

या वा ऽइयँवेदिः सप्तविधस्य । एषा वेदेम्मन्त्रा
स देवयजनमद्ध्यवसाय पूर्व्या द्वारा पत्नीशालम्प्रपद्य
गार्हपत्यायोद्धत्यावोक्षति गार्हपत्यस्योद्धतात्सप्त प्राचः
प्रकूमान्प्रकूमति ततः प्राञ्चं ऋयामं विमिमीते तस्य
मद्ध्य ऽआहवनीयायोद्धत्यावोक्षति पूर्वार्द्धाद्वयामस्य
त्रीन्प्राचः प्रकूमान्प्रकूमति स वेद्यन्तः ॥ १ ॥ *
ते वा ऽएते । ऋयामैकादशाः प्रकूमा ऽअन्तरा वेद्यन्तश्च
गार्हपत्यश्चैकादशाक्षरा त्रिष्टुब्ज्रज्जिष्टुब्ज्रीर्ष्यन्त्रिष्टुब्ज्जे-

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १२. २, २; ऋ०
सं० २. ३. २३ ॥

* अत्रशतम् ५२०० ।

णैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्ताद्यज्ञमुखादृक्षांशं नाष्ट्वा
 ऽअपहन्ति ॥ २ ॥ सैषा वेदेर्योनिः । एतस्यै वै योनेर्देवा
 वेदिम्प्राजनयन्नथ य ऽएष ऋयामः सा गार्हपत्यस्य
 योनिरेतस्यै वै योनेर्देवा गार्हपत्यम्प्राजनयन्गार्हपत्यादा-
 हवनीयम् ॥ ३ ॥ स वेद्यन्तात् । षट्त्रिंशत्प्रक्रमाम्प्राचीं
 वेदिं विमिमीते त्रिंशत्तम्पश्चात्तिरश्चींश्चतुर्विंशति-
 म्पुरस्तात्तन्नवतिः सैषा नवतिप्रक्रमा वेदिस्तस्यां सप्त-
 विधमग्निं विदधाति ॥ ४ ॥ तदाहुः । कथमेष सप्तविध
 ऽएतया वेद्या सम्पद्यत इति दश वा इमे पुरुषे प्राणा-
 श्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चदश ऽएवन्द्भितीय ऽएवन्तृतीये
 षट्सु पुरुषेषु नवतिरथैकः पुरुषोऽस्त्येति पाङ्क्तो वै पुरुषो
 लोम त्वङ्मांसमस्थि मज्जा पाङ्क्तो ऽइयं वेदिश्चतस्रो
 दिश ऽआत्मा पञ्चम्येवमेष सप्तविध ऽएतया वेद्या सम्प-
 द्यते ॥ ५ ॥ तद्वैके । उत्तरा विधा विधास्यन्त ऽएताँश्च
 प्रक्रमानेतश्च ऋयाममनुवर्द्धयन्ति योनिमनुवर्द्धयाम
 इति न तथा कुर्यान्न वै जातङ्गुर्भं योनिरनुवर्द्धते
 यावद्वाव योनावन्तर्गुर्गर्भो भवति तावदेव योनिर्वर्द्धत
 ऽएतावत्त्यु वा ऽअत्र गर्भस्य वृद्धिः ॥ ६ ॥ ते ये ह तथा
 कुर्वन्ति । एतः ह ते पितरम्प्रजापतिः सम्पदश्च्याव-
 यन्ति त ऽइष्ट्वा पापीयांशो भवन्ति पितरः हि प्रजा-
 पतिः सम्पदश्च्यावयन्ति सा यावत्तेषा सप्तविधस्य
 वेदिस्तावतीश्चतुर्दश कृत्व ऽएकशतविधस्य वेदिं विमि-
 मीते ॥ ७ ॥ अथ षट्त्रिंशत्प्रक्रमां रज्जुस्मिमीते ।

ता॒थ॒ सप्त॒धा स॒मस्य॑ति त॒स्यै त्री॑न्भागा॒न्प्राच॑ ऽउप॒
 दुधा॑ति नि॒ःसृज॑ति चतुरः ॥ ८ ॥ अ॒थ त्रि॑द॒शप्र॑कूमा॒
 म्मिमी॑ते । ता॒थ॒ सप्त॒धा स॒मस्य॑ति त॒स्यै त्री॑न्भागा॒न्पश्चा॑
 दुपदुधा॑ति नि॒ःसृज॑ति चतुरः ॥ ९ ॥ अ॒थ च॒तुर्वि॑द॒शति॑
 प्र॒कूमा॑म्मिमीते । ता॒थ॒ सप्त॒धा स॒मस्य॑ति त॒स्यै त्री॑न्भा॒
 गा॒न्पुर॑स्तादुपदुधा॑ति नि॒ः सृज॑ति चतुर ऽइति नु वेदि॒
 विमान॑म् ॥ १० ॥ अ॒थाग्नेर्वि॑धाः । अ॒ष्टावि॑द॒शति॑ः प्रा॒ञ्चः
 पु॒रुषा॑ ऽअ॒ष्टावि॑द॒शति॑स्ति॒र्य्यञ्चः स॒ ऽआ॑त्मा च॒तुर्द॑श पु॒रुषा॑
 दुक्षि॑णः पक्ष॒श्चतु॑र्द॒शोत्तर॑श्चतुर्द॒श पु॒च्छश्च॒तुर्द॑शार॒त्नीन्दु॑
 क्षिणे पक्ष॒ ऽउप॑दुधाति च॒तुर्द॑शोत्तरे च॒तुर्द॑श वित॒स्तीः
 पु॒च्छ ऽइति॑ न्व॒ष्टान॑वतेः पु॒रुषा॑णाम्मा॒त्रा सा॒धिमा॑ना॒
 नाम् ॥ ११ ॥ अ॒थ त्रि॑पुरुषा॒थ॒ रज्जु॑म्मिमीते । ता॒थ॒
 सप्त॒धा स॒मस्य॑ति त॒स्यै च॒तुरो॑ भागा॒नात्स॒न्नुप॑दुधाति
 त्री॒न्पक्ष॑पुच्छेषु ॥ १२ ॥ अ॒थार॑त्निमात्रीम्मिमीते । ता॒थ॒
 सप्त॒धा स॒मस्य॑ति त॒स्यै त्री॑न्भागा॒न्दक्षि॑णे पक्ष॒ ऽउप॑
 दुधाति त्री॒नेवो॑त्तरे नि॒ःसृज॑ति चतुरः ॥ १३ ॥ अ॒थ
 वित॑स्तिमात्रीम्मिमीते । ता॒थ॒ सप्त॒धा स॒मस्य॑ति त॒स्यै
 त्री॒न्भागा॒न्पुच्छ॑ ऽउपदुधाति नि॒ःसृज॑ति चतुर ऽए॒वमेष॑
 ऽए॒कश॑तविध ऽए॒तया॑ वे॒द्या स॒म्पद्य॑ते ॥ १४ ॥ तदाहुः ।
 यत्त्रयो॑दश पु॒रुषा॑ ऽअति॑यन्ति कथ॒मेते॑ स॒म्पदो॑ न च॒यव॑न्त
 ऽइति॑ या वा ऽए॒तस्य॑ सप्त॒मस्य॑ पु॒रुषस्य॑ स॒म्पत्सै॒वैते॑षा॒थ॒
 स॒र्वे॑षा॒थ॒ स॒म्पत् ॥ १५ ॥ अ॒थो ऽआ॑हुः । प्र॒जाप॑तिरे॒वा॒
 त्मानं॑ वि॒धाय॑ तस्य य॒त्र-य॒त्र न्यून॑मासीत्तदे॒तैः स॒मा॒

पूरयत तेनो ऽएवापि सम्पन्न ऽइति ॥ १६ ॥ तद्वैके । एक-
विधम्प्रथमं विदधत्यथैकोत्तरमापरिमितविधान्न तथा
कुर्यात् ॥ १७ ॥ सप्तविधो वा ऽअग्रे प्रजापतिरसृज्यत ।
स ऽआत्मानं विदधान ऽऐत्स ऽएकशतविधेऽतिष्ठत् स
योऽर्वाचीनः सप्तविधाद्विधत्त ऽएतः ह स पितरम्प्रजा-
पतिं विच्छिनत्ति स ऽइष्ट्वा पापीयान्भवति यथा श्रेयांश्चसः
हिंसित्वाथ य ऽएकशतविधमतिविधत्तेऽस्मात्स सर्व-
स्माद्विद्धा निष्पद्यते सर्वमु हीदुम्प्रजापतिस्तस्मादु
सप्तविधमेव प्रथमं विदधीताथैकोत्तरमैकशतविधादेकशत-
विधन्तु नातिविदधीत नाहैतम्पितरम्प्रजापतिं विच्छिनत्ति
नो ऽअस्मात्सर्वस्माद्विद्धा निष्पद्यते ॥ १८ ॥ (C)

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[एकशतविधस्याग्रेरादित्यात्मना स्तुतिः, तस्य प्राकृताग्नि-
सङ्ख्यया सम्पत्तिप्रकारादिश्च]

सँवत्सरो वै प्रजापतिः । अग्निरु सर्वे कामाः
सोऽयः सँवत्सरः प्रजापतिरकामयताग्निः सर्वाङ्कामा-
नात्मानमभिसञ्चिन्वीयेति स ऽएकशतधात्मानं व्यधत्त
स ऽएकशतधात्मानं विधायाग्निः सर्वाङ्कामानात्मानम-
भिसमचिनुत स सर्वे कामा ऽअभवत्तस्मान्न कश्चन
बहिर्द्धा कामोऽभवत्तस्मादाहुः सँवत्सरः सर्वे कामा
ऽइति न ह सँवत्सरात्कश्चन बहिर्द्धा कामोऽस्ति ॥ १ ॥

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श्र० १२, २, ३ ।

तथैवैतद्यजमानः । एकशतधात्मानं विधायाग्निः सर्वा-
 न्कामानात्मानमभिसञ्चिनुते स सर्वं कामा भवति
 तस्मान्न कश्चन बहिर्द्धा कामो भवति ॥ २ ॥ स यः
 स सँवत्सरोऽसौ स ऽआदित्यः । स ऽएष ऽएकशत-
 विधस्तस्य रश्मयः शतं विधा ऽएष ऽएवैकशततमो य
 ऽएष तपत्यस्मिन्सर्वस्मिन्प्रतिष्ठितस्तथैवैतद्यजमान
 ऽएकशतधात्मानं विधायास्मिन्सर्वस्मिन्प्रतितिष्ठति
 ॥ ३ ॥ अथ वा ऽएकशतविधः । सप्तविधमभिसम्पद्यत
 ऽएकशतधा वा ऽअसावादित्यो विहितः सप्तसु देवलोकेषु
 प्रतिष्ठितः सप्त वै देवलोकाश्चतस्रो दिशस्त्रय ऽइमे
 लोका ऽएते वै सप्त देवलोकास्तेष्वेष प्रतिष्ठितस्तथैवैतद्य-
 जमान ऽएकशतधात्मानं विधाय सप्तसु देवलोकेषु
 प्रतितिष्ठति ॥ ४ ॥ यद्वैकशतविधः । सप्तविधमभि-
 सम्पद्यत ऽएकशतधा वा ऽअसावादित्यो विहितः सप्तस्व-
 तुषु सप्तसु स्तोमेषु सप्तसु पृष्ठेषु सप्तसु छन्दःसु
 सप्तसु प्राणेषु सप्तसु दिक्षु प्रतिष्ठितस्तथैवैतद्य-
 जमान ऽएकशतधात्मानं विधायैतस्मिन्सर्वस्मिन्प्रतिति-
 ष्ठति ॥ ५ ॥ यद्वैकशतविधः । सप्तविधमभिसम्पद्यत
 ऽएकशतधा वा ऽअसावादित्यो विहितः सप्ताक्षरे ब्रह्म-
 प्रतिष्ठितः सप्ताक्षरं वै ब्रह्मर्गित्येकमक्षरं व्यजुरिति
 द्वे सामेति द्वे ऽअथ यदुतोऽन्यद्ब्रह्मैव तद्व्यक्षरं वै
 ब्रह्म तदेतत्सर्वं सप्ताक्षरम्ब्रह्म तस्मिन्नेष प्रतिष्ठित-
 स्तथैवैतद्यजमान ऽएकशतधात्मानं विधाय सप्ताक्षरे

ब्रह्मन्प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥ तस्मादु सप्तभिः सप्तभिः
परिश्रयन्ति । तस्मादेकशतविधः सप्तविधमभिसम्प-
द्यतेऽथ वै सप्तविधः एकशतविधमभिसम्पद्यते ॥ ७ ॥
सप्तविधो वा ऽअग्रे प्रजापतिरसृज्यत । स ऽएतमेक-
शतधात्मानं विहितमपश्यत्प्राणभृत्सु पञ्चाशद्विष्टकाः पञ्चा-
शद्यजूंषि तच्छतः सादनञ्च सूददोहाश्चैकशततमे
तत्समानः सादयित्वा हि सूददोहसाधिवदति स ऽएते-
नैकशतविधेनात्मनेमाञ्जितिमजयदिमां व्यष्टिं व्यश्नुत
तथैवैतद्यजमान ऽएतेनैकशतविधेनात्मनेमाञ्जितिञ्जयतीमां
व्यष्टिं व्यश्नुत ऽएवमु सप्तविधः एकशतविधमभि-
सम्पद्यते स य ऽएवैकशतविधः स सप्तविधो यः सप्त-
विधः स ऽएकशतविधः इति नु विधानाम् ॥ ८ ॥ (D)

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥१॥

कण्डिकासंख्या ॥ ९४ ॥

[चित्याग्नेः कालविध्यादि]

अथातश्चयनस्यैव । अन्तरोपसदौ चिनोत्येतद्वै देवा
ऽअविभयुर्ष्वद्वै न ऽइममिह रक्षांस्ति नाष्ट्रा न हन्यु-
रिति त ऽएताः पुरोऽपश्यन्नुपसद ऽइमानेव लोकानिमे
वै लोकाः पुरस्ताः प्रापद्यन्त ताः प्रपद्याभयेऽनाष्ट्रऽए-
तमात्मानः समस्कुर्वत तथैवैतद्यजमान ऽएताः पुरः प्रपद्या-

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १२. २. ४ ।

भयेऽनाष्ट्रः ऽएतमात्मानं संस्कुरुते ॥ १ ॥ यद्वैवान्तरो-
 पसदौ चिनोति । एतद्वै देवा ऽअविभयुर्धद्वै न ऽइम-
 मिह रक्षांश्च नाष्ट्रा न हन्युरिति त ऽएतान्वज्जान-
 पश्यन्नुपसदो वज्रा वा ऽउपसदस्तान्प्रापयन्त तान्प्रप-
 द्याभयेऽनाष्ट्रः ऽएतमात्मानं समस्कुरुत तथैवैतद्यजमान
 ऽएतान्वज्जान्प्रपद्याभयेऽनाष्ट्रः ऽएतमात्मानं संस्कुरुते
 ॥ २ ॥ एतदु ह यजे तपः । यदुपसदस्तपो वा ऽउप-
 सदस्तद्यत्तपसि चीयते तस्मात्तापश्चित्तस्तद्वै यावदेवो-
 पसद्भिश्चरन्ति तावत्प्रवर्ग्येण सँवत्सरमेवोपसद्भिश्चरन्ति
 सँवत्सरम्प्रवर्ग्येण ॥ ३ ॥ अहोरात्राणि वा ऽउपसदः ।
 आदित्यः प्रवर्ग्योऽमुन्तदादित्यमहोरात्रेषु प्रतिष्ठाप-
 यति तस्मादेषोऽहोरात्रेषु प्रतिष्ठितः ॥ ४ ॥ अथ यदि
 चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशतिर्वा ऽअर्द्धमासा ऽअर्द्धमासा
 ऽउपसदः ऽआदित्यः प्रवर्ग्योऽमुन्तदादित्यमर्द्धमासेषु
 प्रतिष्ठापयति तस्मादेषोऽर्द्धमासेषु प्रतिष्ठितः ॥ ५ ॥
 अथ यदि द्वादश । द्वादश वै मासा मासा ऽउपसदः
 ऽआदित्यः प्रवर्ग्योऽमुन्तदादित्यम्मासेषु प्रतिष्ठापयति
 तस्मादेष मासेषु प्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥ अथ यदि षट् ।
 षड्वा ऽऋतुव ऽऋतुव ऽउपसदः ऽआदित्यः प्रवर्ग्यो-
 ऽमुन्तदादित्यमृतुषु प्रतिष्ठापयति तस्मादेष ऽऋतुषु
 प्रतिष्ठितः ॥ ७ ॥ अथ यदि तिस्रः । त्रयो वा ऽइमे
 लोका ऽइमे लोका ऽउपसदः ऽआदित्यः प्रवर्ग्योऽमुन्तदा-
 दित्यमेषु लोकेषु प्रतिष्ठापयति तस्मादेष ऽएषु लोकेषु

प्रतिष्ठितः ॥ ८ ॥ अथातश्चितिपुरीषाणामेव मीमांसा ।
मासप्रथमा चित्तिर्मासम्पुरीषमेतावान्वासान्तिक ऽऋतौ
कामस्तद्यावान्वासान्तिक ऽऋतौ कामस्तन्तत्सर्वमात्मान-
मभिसञ्चिनुते ॥ ९ ॥ मासद्वितीया । मासम्पुरीषमेता-
वान्ग्रैष्म ऽऋतौ कामस्तद्यावान्ग्रैष्म ऽऋतौ कामस्त-
न्तत्सर्वमात्मानमभिसञ्चिनुते ॥ १० ॥ मासन्तृतीया ।
मासम्पुरीषमेतावान्वार्षिक ऽऋतौ कामस्तद्यावान्वार्षिक
ऽऋतौ कामस्तन्तत्सर्वमात्मानमभिसञ्चिनुते ॥ ११ ॥ मास-
श्चतुर्थी । मासम्पुरीषमेतावाञ्छारदु ऽऋतौ कामस्तद्यावा-
ञ्छारदु ऽऋतौ कामस्तन्तत्सर्वमात्मानमभिसञ्चिनुते ॥ १२ ॥
अथ पञ्चम्यै चितेः । असपत्ना विराजश्च प्रथमाहमुप-
दधाति स्तोमभागा ऽएकैकामन्वहन्ताः सकृत्सादयति
सकृत्सुदोहसाधिवदति तूष्णीम्मासं स्तोमभागा-
पुरीषमभिहरन्त्येतावान्हेमन्तिक ऽऋतौ कामस्तद्यावान्हे-
मन्तिक ऽऋतौ कामस्तन्तत्सर्वमात्मानमभिसञ्चिनुते
॥ १३ ॥ मासः षष्ठी । मासम्पुरीषमेतावाञ्छैशिरु ऽऋतौ
कामस्तद्यावाञ्छैशिरु ऽऋतौ कामस्तन्तत्सर्वमात्मानमभि-
सञ्चिनुत ऽएतावान्वै द्वादशसु मासेषु कामः षट्स्वतुषु
तद्यावान्द्वादशसु मासेषु कामः षट्स्वतुषु तन्तत्सर्वमा-
त्मानमभिसञ्चिनुते ॥ १४ ॥ अथ त्रीण्यहान्युपातिथन्ति ।
यदुहः शतरुदियञ्जुहोति यदुहरुपवसथो यदुहः प्रसुतस्तद्यत्ते-
ष्वहःसूपसदा चरन्ति तानि तस्य मासस्याहोरात्राण्यथ
यत्प्रवर्ग्येण तदु तस्मिन्नुतावादित्यम्प्रतिष्ठापयत्येतावान्वै

त्रयोदशसु मासेषु कामः सप्तस्वृतुषु तद्यावाँस्त्रयोदशसु
 मासेषु कामः सप्तस्वृतुषु तन्तस्सर्वमात्मानमभिस-
 च्चिनुते ॥ १५ ॥ स सँवत्सरम्प्रसुतः स्यात् । सर्वं वै
 सँवत्सरः सर्वमेकशतविधः सर्वेणैव तत्सर्वमाप्नोति यदि
 सँवत्सरं शक्नुयाद्विश्वजिता सर्वपृष्ठेनातिरात्रेण यजेत
 तस्मिन्सर्ववेदसन्द्यात्सर्वं वै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः
 सर्वः सर्ववेदसः सर्वमेकशतविधः सर्वेणैव तत्सर्व-
 माप्नोति ॥ १६ ॥ (E)

द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[प्रजापतेः प्रकारान्तरेणैकशतसंख्याकत्वादिविधानम्]

सँवत्सरो वै प्रजापतिरेकशतविधः । तस्याहोरात्रा-
 ण्यर्द्धमासा मासा ऽऋतवः षष्टिर्मासस्याहोरात्राणि मासि
 वै सँवत्सरस्याहोरात्राण्यप्यन्ते चतुर्विंशतिरर्द्धमासा-
 स्त्रयोदश मासाश्चय ऽऋतवस्ताः शतं विधाः सँवत्सर
 ऽएवैकशततमी विधा ॥ १ ॥ स ऽऋतुभिरेव सप्तविधः ।
 षडृतवः सँवत्सर ऽएव सप्तमी विधा तस्यैतस्य सँवत्स-
 रस्यैतत्तेजो य ऽएष तपति तस्य रश्मयः शतं विधा
 मण्डलमेवैकशततमी विधा ॥ २ ॥ स दिग्भिरेव सप्तविधः ।
 ये प्राच्यान्दिशि रश्मयः सैका विधा ये दुक्षिणायाथं सैका
 ये प्रतीच्यथाथं सैका य ऽउदीच्यथाथं सैका य ऽऊर्ध्वायाथं

(E) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा-का० श० १२. २. ४ ।

सैका येऽवाच्याऽऽ सैका मण्डलमेव सप्तमी विधा ॥ ३ ॥
 तस्यैतस्य परस्तात्कामप्रो लोकः । अमृतं वै कामप्रमृत-
 मेवास्य तत्परस्तात्तद्यत्तदमृतमेतत्तद्यदेतदधिर्हीण्यते ॥ ४ ॥
 तदेतद्द्विसुचित्रः राधः । तदेष सविता विभक्ताभ्यः
 प्रजाभ्यो विभजत्यप्योषधिभ्योऽपि वनस्पतिभ्यो
 भूय ऽइव ह त्वेकाभ्यः प्रयच्छति कनीय ऽइवैकाभ्य-
 स्तद्याभ्यो भूयः प्रयच्छति ता ज्योक्तमाजीवन्ति
 याभ्यः कनीयः कनीयस्ताः ॥ ५ ॥ तदेतद्दृचाभ्युक्तम् ।
 'विभक्तारः हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारन्नृच-
 क्षसमि'ति तदेतत्सर्वमायुर्हीर्घमनन्तः हि तद्यदिदमाहु-
 र्हीर्घन्त ऽआयुरस्तु सर्वमायुरिहीत्येष ते लोक ऽएतत्ते-
 ऽस्त्विति हैवैतत् ॥ ६ ॥ पश्यन्ती ब्राह्मवदति । तदेतदे-
 कशतविधेन वैवाप्तव्यः शतायुतया वा य ऽएवैकशतविधं
 विधत्ते यो वा शतं वर्षाणि जीवति स हैवैतदमृतमाप्नोति
 तस्माद्ये चैतद्विदुष्ये च न लोक्या शतायुतेत्येवाहुस्त-
 स्माहु इ न पुरायुषः स्वकामी प्रेयादलोक्यः हैत ऽउ वाव
 लोका यदहोरात्राण्यर्द्धमासा मासा ऽऋतवः संवत्सरः
 ॥ ७ ॥ तद्येऽर्वाग्विदुष्येषु वर्षेषु प्रयन्ति । अहोरात्रेषु
 ते लोकेषु सज्ज्यन्तेऽथ ये परोविदुष्येष्वर्वाक्चत्वारिद-
 शेष्वर्द्धमासेषु तेऽथ ये परश्चत्वारिदशेष्वर्वाक्षष्टेषु मासेषु
 तेऽथ ये परः षष्टेष्वर्वागशीतेष्वृतुषु तेऽथ ये परोऽशीते-
 ष्वर्वाक्शतेषु संवत्सरे तेऽथ य ऽएव शतं वर्षाणि यो वा

भूयाथ्सि जीवति स हैवैतदमृतमाप्नोति ॥ ८ ॥ बहुभिर्ह
 वै यज्ञैः । एकमहरेका रात्रिर्मिता स य एवैकशतविधं
 विधत्ते यो वा शतं वर्षाणि जीवति स हैवैनदद्यात्तमामा-
 प्नोत्येष वा एकशतविधं विधत्ते य एनः सँवत्सरं
 विभर्ति तस्मादेनः सँवत्सरभृतमेव चिन्वीतेत्यधि-
 देवतम् ॥ ९ ॥ अथाधियज्ञम् । यानमूनेकशतमुद्वाहून्पुरु-
 षान्निमीते स विधैकशतविधः स चितिभिरेव सप्तविधः
 षडृतव्यवत्यश्चितयोऽग्निरेव सप्तमी विधा ॥ १० ॥
 स उ वा ऽष्टकैकशतविधः । याः पञ्चाशत्प्र-
 थमा ऽष्टका याश्चोत्तमास्ताः शतं विधा ऽअथ या
 ऽएतदन्तरेणैष्टका ऽउपधीयन्ते सैवैकशततमी विधा
 ॥ ११ ॥ स उ ऽएव यजुस्तेजाः । यजुरेकशतविधो यानि
 पञ्चाशत्प्रथमानि यजूंषि यानि चोत्तमानि ताः शतं
 विधा ऽअथ याद्व्येतदन्तरेण यजूंषि विक्रयन्ते सैवैक-
 शततमी विधैवमु सप्तविधः एकशतविधो भवति स यः
 शतायुतायाङ्कामो य एकशतविधे सप्तविधेन हैव
 तमेवंविदाप्नोति ॥ १२ ॥ एवं वाव सर्वे यज्ञाः । एकशत-
 विधा ऽअग्निहोत्रादग्निभर्यजुर्भिः पदैरक्षरैः कर्मभिः
 सामभिः स यः शतायुतायाङ्कामो य एकशतविधे यः
 सप्तविधे यज्ञेन-यज्ञेन हैव तमेवंविदाप्नोतीत्यु एवाधि-
 यज्ञम् ॥ १३ ॥ अथाख्यात्मम् । पञ्चेमाश्चतुर्विधा ऽअङ्गु-
 लयो द्वे कल्कुषी दोरः सफलकश्चाक्षश्च तत्पञ्चविधः शति-
 रेवमिमानीतराण्यङ्गानि ताः शतं विधा ऽआत्मैवैकशततमी

विधोक्तः सप्तविधतायै ॥ १४ ॥ स ऽउ ऽएव प्राणतेजाः ।
 प्राणैकशतविधोऽन्वङ्गमङ्गेऽङ्गे हि प्राणः स यः शतायु-
 तायाङ्कामो य ऽएकशतविधे यः सप्तविधे यः सर्वेषु यज्ञेषु
 विद्यया हैव तमेवंविदाप्नोति सर्वैर्हि यज्ञैरात्मानः सम्पन्नं
 विदे ॥ १५ ॥ त्रीणि वा ऽइमानि पञ्चविधानि । सँवत्सरोऽग्निः
 पुरुषस्तेषाम्पञ्चविधा ऽअन्नम्पानं श्रीज्योतिरमृतं यदेव
 सँवत्सरोऽन्नन्तदन्नं यथा ऽआपस्तत्पानः रात्रिरेव श्रीः
 श्रियां हैतद्वाङ्मयां सर्वाणि भूतानि सँवसन्त्यहज्योति-
 रादित्योऽमृतमित्यधिदेवतम् ॥ १६ ॥ अथाधियज्ञम् । यदेवा-
 ग्नावन्नमुपधीयते तदन्नं यथा ऽआपस्तत्पानम्परिश्रित ऽएव
 श्रीस्तद्धि रात्रीणां रूपं यजुष्मत्यो ज्योतिस्तद्धिहां
 रूपमग्निरमृतन्तद्ध्यादित्यस्य रूपमित्यु ऽएवाधियज्ञम्
 ॥ १७ ॥ अथाह्यात्मम् । यदेव पुरुषेऽन्नन्तदन्नं यथा ऽआप-
 स्तत्पानमस्थीन्येव श्रीस्तद्धि परिश्रितां रूपम्मज्जानो
 ज्योतिस्तद्धि यजुष्मतीनां रूपम्प्राणोऽमृतन्तद्ध्यग्ने
 रूपम्प्राणोऽग्निः प्राणोऽमृतमित्यु वा ऽआहुः ॥ १८ ॥
 अन्नाद्वा ऽअशनाया निवर्त्तते । पानात्पिपासा श्रियै पाप्मा
 ज्योतिषस्तमोऽमृतामृत्युर्नि ह वा ऽअस्मादेतानि
 सर्वाणि वर्त्तन्तेऽप पुनर्मृत्युञ्जयति सर्वमायुरेति य ऽएवं
 वेद तदेतदमृतमित्येवामुन्नोपासीतायुरितीह प्राण ऽइति
 हैक ऽउपासते प्राणोऽग्निः प्राणोऽमृतमिति वदन्तो न तथा
 विद्यादुद्धुवं वै तद्यत्प्राणस्तन्ते विष्याम्यायुषो न मद्ध्यादि'ति-

ह्यपि यजुषाभ्युक्तन्तस्मादेनदमृतमित्येवामुन्नोपासीतायु-
रितीह तथो ह स सर्वमायुरेति ॥ १९ ॥ (F)

द्वितीयाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[गायत्र्यादि-सप्तच्छन्दसां वीर्यरूपत्वेन स्तुतिः]

प्राणो गायत्री । चक्षुरुष्णिग्वागनुष्टुम्भनो बृह-
तीऽश्त्रोन्नम्पङ्क्तिर्ष्य एवायम्प्रजननः प्राण एष
त्रिष्टुबथ योऽयमवाङ् प्राण एष जगती तानि वा
एतानि सप्त च्छन्दाश्सि चतुरुत्तराण्यग्नौ क्रियन्ते
॥ १ ॥ प्राणो गायत्रीति । तद्य एव प्राणस्य महिमा
यद्द्वीर्ष्यन्तदेतत्सहस्रम्प्राणस्यैवैतद्द्वीर्ष्यँष्यद्वयस्य चिन्वतः
प्राण उक्क्रामेत्तत एवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य
रूपेण सहस्रमेष गायत्रीः सञ्चितो भवति ॥ २ ॥
चक्षुरुष्णिगिति । तद्य एव चक्षुषो महिमा यद्द्वीर्ष्य-
न्तदेतत्सहस्रञ्चक्षुष एवैतद्द्वीर्ष्यँष्यद्वयस्य चिन्वतश्चक्षु-
रुक्क्रामेत्तत एवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्र-
मेष उष्णिग्वागः सञ्चितो भवति ॥ ३ ॥ वागनुष्टुबिति ।
तद्य एव वाचो महिमा यद्द्वीर्ष्यन्तदेतत्सहस्रं वाच
एवैतद्द्वीर्ष्यँष्यद्वयस्य चिन्वतो वागुक्क्रामेत्तत एवैषो-
ऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेषोऽनुष्टुभः सञ्चितो

(F) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १२, २, ५ ।

भवति ॥४॥ मनो बृहतीति । तद्य ऽएव मनसो महिमा
यद्द्वीर्ष्यन्तदेतत्सहस्रम्मनस ऽएवैतद्द्वीर्ष्यस्य चिन्व-
तो मन ऽउत्क्रामेत्तत ऽएवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण
सहस्रमेष बृहतीः सञ्चितो भवति ॥५॥ श्रोत्रम्पङ्क्तिरिति ।
तद्य ऽएव श्रोत्रस्य महिमा यद्द्वीर्ष्यन्तदेतत्सहस्रं श्रो-
त्रस्यैवैतद्द्वीर्ष्यस्य चिन्वतः श्रोत्रमुत्क्रामेत्तत ऽएवैषो-
ऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष पङ्क्तीः सञ्चितो
भवति ॥ ६ ॥ यऽएवायम्प्रजननः प्राणः । एष त्रिष्टुबिति
तद्य ऽएवैतस्य प्राणस्य महिमा यद्द्वीर्ष्यन्तदेतत्सहस्रमेत-
स्यैवैतत्प्राणस्य द्वीर्ष्यस्य चिन्वतः ऽएष प्राण ऽआलु-
ब्धेत्तत ऽएवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष
त्रिष्टुभः सञ्चितो भवति ॥ ७ ॥ अथ योऽयमवाङ्
प्राणः । एष जगतीति तद्य ऽएवैतस्य प्राणस्य महिमा
यद्द्वीर्ष्यन्तदेतत्सहस्रमेतस्यैवैतत्प्राणस्य द्वीर्ष्यस्य चिन्वतः
ऽएष प्राण ऽआलुब्धेत्तत ऽएवैषोऽग्निर्न चीये-
तैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष जगतीः सञ्चितो भवति
॥ ८ ॥ तानि वा ऽएतानि । सप्त च्छन्दांसि चतुरुत्त-
राण्युच्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितानि सप्तेमे पुरुषे प्राणा
ऽअन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितास्तद्यावन्तमेव च्छन्दसाङ्गण-
मन्वाह च्छन्दसश्छन्दसो हैवास्य सोऽनूक्तो भवति स्तुतो
वा शस्तो वोपहितो वा ॥ ९ ॥ (E)

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[वेदवादिप्रश्नोत्तराभ्यां शिरोग्रीवादीनां छन्दोमयत्वनिरूपणम्]

तदाहुः । किञ्छन्दः का देवताग्नेः शिर इति
गायत्री च्छन्दोऽग्निर्देवता शिरः ॥ १ ॥ किञ्छन्दः ।
का देवता ग्रीवा इत्युष्णिग्वक्छन्दः सविता देवता ग्रीवाः
॥ २ ॥ किञ्छन्दः । का देवतानूकमिति बृहती च्छन्दो
बृहस्पतिर्देवतानूकम् * ॥ ३ ॥ किञ्छन्दः । का देवता
पक्षाविति बृहद्द्रथन्तरे च्छन्दो द्यावापृथिवी देवते पक्षौ ॥ ४ ॥
किञ्छन्दः का देवता मध्यमिति त्रिष्टुप्छन्द इन्द्रो
देवता मध्यम् ॥ ५ ॥ किञ्छन्दः । का देवता श्रोणी
इति जगती च्छन्द आदित्यो देवता श्रोणी ॥ ६ ॥
किञ्छन्दः । का देवता यस्मादिदुम्प्राणाद्वेतः सिच्यत
इत्यतिच्छन्दाश्छन्दः प्रजापतिर्देवता ॥ ७ ॥ किञ्छन्दः ।
का देवता योऽयमवाङ् प्राण इति यज्ञायज्ञियञ्छन्दो
वैश्वानरो देवता ॥ ८ ॥ किञ्छन्दः । का देवतोरुऽइत्य-
नुष्टुप्छन्दो विश्वे देवा देवतोरु ॥ ९ ॥ किञ्छन्दः ।
का देवताष्टीवन्ताविति पङ्क्तिश्छन्दो मरुतो देवताष्टी-
वन्तौ (A) ॥ १० ॥ किञ्छन्दः । का देवता प्रतिष्ठेऽइति
द्विपदा च्छन्दो विष्णुर्देवता प्रतिष्ठे ॥ ११ ॥ किञ्छन्दः ।
का देवता प्राणा इति विच्छन्दाश्छन्दो वायुर्देवता
प्राणाः ॥ १२ ॥ किञ्छन्दः । का देवतोनातिरिक्तानीति
न्यूनाक्षरा च्छन्द आपो देवतोनातिरिक्तानि सैषात्म-

* अनुकशब्दस्य पक्षयोर्मध्यदेहस्य सन्धिः ।

पुच्छमध्ययोश्च सन्धिरित्यर्थः ॥

(A) ष्ठीवन्तौ जानुप्रदेशावित्यर्थः । सा० भा० ॥

विद्यैवैतन्मयो हैवैता देवता ऽएतमात्मानमभिसम्भवति न
हात्रान्न्या लोक्यतायाऽआशीरस्ति ॥ १३ ॥ (B)

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[धीरमहाशालनाम्नोर्महर्ष्योः प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामग्नेः सर्व-
देवतासमष्टिरूपप्राणवाय्वात्मकत्वप्रतिपादनम्]

धीरो ह शातपर्णोयः । महाशालञ्ज्वालमुपोत्ससाद
तु होवाच किम्मा विद्द्वानुपोदसद ऽदृत्यग्निं वेदेति *
कमग्निं वेत्थेति वाचमिति यस्तमग्निं वेद किं स
भवतीति वाग्मी भवतीति होवाच नैनं वाग्जहातीति
॥ १ ॥ वेत्थाग्निमिति होवाच । किमेव मा विद्द्वानुपोदसद
ऽदृत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्थेति चक्षुरिति यस्तमग्निं
वेद किं स भवतीति चक्षुष्मान्भवतीति होवाच नैनञ्च-
क्षुर्जहातीति ॥ २ ॥ वेत्थाग्निमिति होवाच । किमेव मा
विद्द्वानुपोदसद ऽदृत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्थेति मन ऽदृति
यस्तमग्निं वेद किं स भवतीति मनस्वी भवतीति होवाच
नैनम्मनो जहातीति ॥ ३ ॥ वेत्थाग्निमिति होवाच ।
किमेव मा विद्द्वानुपोदसद ऽदृत्यग्निं वेदेति कमग्निं
वेत्थेति इश्रोत्रमिति यस्तमग्निं वेद किं स भवतीति
इश्रोत्रवान्भवतीति होवाच नैनं इश्रोत्रजहातीति ॥ ४ ॥
वेत्थाग्निमिति होवाच । किमेव मा विद्द्वानुपोदसद

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० १२. ३. २ ।

* सर्वत्र प्रश्नप्रतिवचनसमाप्तिद्योतका इतिशब्दाः ।

ऽइत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्थेति य ऽएतत्सर्वमग्निस्तं
 वेदेति तस्मिन्होक्तऽउपावरुरोहाधीहि भोस्तमग्निमिति
 ॥ ५ ॥ स होवाच । प्राणो वाव सोऽग्निर्व्यदा वै पुरुषः
 स्वपिति प्राणन्तर्हि वागप्येति प्राणश्चक्षुः प्राणम्मनः
 प्राणं श्रोत्रं व्यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्त-
 ऽइत्यज्यात्मम् ॥ ६ ॥ अथाधिदेवतम् । या वै सा वाग्-
 ग्निरेव स यत्तच्चक्षुरसौ स ऽआदित्यो यत्तन्मन ऽएष
 स चन्द्रमा यत्तच्छ्रोत्रं दिश ऽएव तदथ यः स प्राणो-
 ऽयमेव स वायुर्व्योऽयम्पवते ॥ ७ ॥ यदा वा ऽअग्निर-
 नुगच्छति । वायुन्तर्ह्यनुद्वाति तस्मादेनमुदवासीदि-
 त्याहुर्वायुः ह्यनुद्वाति यदादित्योऽस्तमेति वायुन्तर्हि
 प्रविशति वायुश्चन्द्रमा वायौ दिशः प्रतिष्ठिता वायो-
 रेवाधि पुनर्जायन्ते स यदैवं विदस्माल्लोकात्प्रैति वाचैवा-
 ग्निमप्येति चक्षुषादित्यम्मनसा चन्द्रं श्रोत्रेण दिशः
 प्राणेन वायुः स ऽएतन्मय ऽएव भूत्वैतासान्देवतानां-
 स्वांश्याङ्गामयते सा भूत्वेलयति ॥ ८ ॥ (M)

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[अनेकैः प्रश्नप्रतिवचनैः पुरुषस्यार्करूपत्वेन स्तुतिः]

श्वेतकेतुर्हारुण्यः । यक्ष्यमाण ऽआस तः ह पितो-
 वाच कानृत्विजोऽवृथा ऽइति स होवाचायन्वेव मे वैश्वा-

(१) “अग्निर्व्यामृत्वा मुखं प्राविशद्” इति श्रुतेः । ऐ० उ० २ । ४ ।

(M) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १२. ३, ३ ।

वसव्यो होतेति तद् ह पप्रच्छ वेत्थ ब्राह्मण वैश्रवा-
सव्य ॥ १ ॥ चत्वारि महान्ती३ ऽइति । वेद भो३
ऽइति होवाच वेत्थ चत्वारि महताम्महान्ती३ ऽइति
वेद भो३ ऽइति होवाच वेत्थ चत्वारि व्रतानी३ ऽइति वेद
भो३ ऽइति होवाच वेत्थ चत्वारि व्रतानां व्रतानी३ ऽइति
वेद भो३ ऽइति होवाच वेत्थ चत्वारि क्वयानी३
ऽइति वेद भो३ ऽइति होवाच वेत्थ चत्वारि क्वयाना-
ङ्क्वयानी३ इति वेद भो३ इति होवाच वेत्थ चतुरोऽर्का३निति
वेद भो३ ऽइति होवाच वेत्थ चतुरोऽर्काणामर्का३निति-
वेद भो३ ऽइति होवाच ॥ २ ॥ वेत्थार्कमिति । अथ वै
नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्कपण्णे ऽइत्यथ वै नो भवान्व-
क्ष्यतीति वेत्थार्कपुष्पे ऽइत्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति
वेत्थार्ककोश्यावित्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्कस-
मुद्रावित्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्कधाना ऽइत्यथ
वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्कष्टीलामित्यथ वै नो भवा-
न्वक्ष्यतीति वेत्थार्कमूलमित्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति
॥ ३ ॥ स ह वै यत्तदुवाच । वेत्थ चत्वारि महान्ति
वेत्थ चत्वारि महताम्महान्तीत्यग्निर्महँस्तस्य महतो
महदोषधयश्च वनस्पतयश्च तद्धस्यान्नं वायुर्महँस्तस्य
महतो महदापस्तद्ध्यस्यान्नमादित्यो महँस्तस्य महतो
महच्चन्द्रमास्तद्ध्यस्यान्नम्पुरुषो महँस्तस्य महतो मह-
त्पशवस्तद्ध्यस्यान्नमेताद्व्येव चत्वारि महान्त्येतानि चत्वारि

महताम्महान्त्येव चत्वारि ब्रतान्न्येतानि चत्वारि ब्रतानां
 ब्रतान्न्येतान्न्येव चत्वारि क्वयान्न्येतानि चत्वारि क्वयानां
 क्वयान्न्येतएव चत्वारोऽर्का एते चत्वारोऽर्काणामर्काः
 ॥ ४ ॥ अथ ह वै यत्तदुवाच वेत्थार्कमिति पुरुषः हैव
 तदुवाच । वेत्थार्कपणं ऽद्विति कण्णौ हैव तदुवाच वेत्था-
 र्कपुष्पे इत्यऽक्षिणी हैव तदुवाच वेत्थार्ककोश्याविति नासिके
 हैव तदुवाच वेत्थार्कसमुद्रावित्योष्ठौ हैव तदुवाच वेत्थार्क-
 धाना ऽद्विति दुन्तान्न हैव तदुवाच वेत्थार्काष्टीलामिति
 जिह्वाऽऽ हैव तदुवाच वेत्थार्कमूलमित्यन्नः हैव तदुवाच
 स ऽण्डोऽग्निरर्को यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निमर्क-
 म्पुरुषमुपास्तेऽयमहमग्निरर्कोऽस्मीति विद्यया हैवास्यैष-
 ऽआत्मन्नग्निरर्कश्चितो भवति ॥ ५ ॥ (A)

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[यजुषो विधायकब्राह्मणयोर्निर्वचनम्]

(तत्राधिदैवाध्यात्मभेदेनार्थप्रतिपादनम्, उपनिषदः स्तुतिः, तत्स्वरूप-
 निर्वचनादि, उपांश्वनुष्ठानप्रतिपादनं च)

अयं वाव यजुष्योऽयम्पवते । एष हि यन्नेवेदः
 सर्वञ्जनयत्येतं यन्तमिदमनु प्रजायते तस्माद्वायुरेव
 यजुः ॥ १ ॥ अयमेवाकाशो जूः । यदिदमन्तरिक्षमेतं
 ह्याकाशमनु जवते तदेतद्यजुर्वायुश्चान्तरिक्षञ्च यच्च जुश्च
 तस्माद्यजुरेष एव यदेष ह्येति तदेतद्यजुर्नक्वसामयोः

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १२. ४. ४ ।

प्रतिष्ठितमृक्वसामे बहतस्तस्मात्समानैरेवाद्बुध्ग्रहैः
 कर्म करोत्यन्यान्न्यन्न्यानि स्तुतशस्त्राणि भवन्ति यथा
 पूर्वाभ्यां स्यत्वापराभ्यान्धावयेत्तादृक्तत् ॥ २ ॥ अग्नि-
 रेव पुरः । अग्निः हि पुरस्कृत्येमाः प्रजा उपसासत
 आदित्य एव चरणं व्यदा ह्येवैष उदेत्यथेदः सर्वश्चरति
 तदेतद्यजुः सपुरश्चरणमधिदेवतम् ॥ ३ ॥ अथाह्यात्मम् ।
 प्राण एव यजुः प्राणो हि यन्नेवेदः सर्वजनयति
 प्राणं व्यन्तमिदमनु प्रजायते तस्मात्प्राण एव यजुः
 ॥ ४ ॥ अयमेवाकाशो जूः । योऽयमन्तरात्मन्नाकाश
 एतः ह्याकाशमनु ज्वते तदेतद्यजुः प्राणश्चाकाशश्च
 यच्च जूश्च तस्माद्यजुः प्राण एव यत्प्राणो ह्येति ॥ ५ ॥
 अन्नमेव यजुः । अन्नेन हि जायतेऽन्नेन ज्वते तदेतद्यजु-
 रन्ने प्रतिष्ठितमन्नं बहति तस्मात्समान एव प्राणेऽन्य-
 दन्न्यदुन्नन्धीयते ॥ ६ ॥ मन एव पुरः । मनो हि
 प्रथमप्राणानाञ्चक्षुरेव चरणञ्चक्षुषा ह्ययमात्मा चरति
 तदेतद्यजुः सपुरश्चरणमधिदेवतश्चाह्यात्मश्च प्रतिष्ठितः स
 यो हैतदेवं व्यजुः सपुरश्चरणमधिदेवतश्चाह्यात्मश्च प्रति-
 ष्ठितं वेद ॥ ७ ॥ अरिष्टो हैवानार्तः । स्वस्ति यज्ञस्यो-
 दृचमश्नुतेऽथो स्वानां श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादोऽधि-
 पतिर्ष्य एव वेद ॥ ८ ॥ य उ हैवद्विदः स्वेषु प्रतिप्रति-

(१) 'ज' पुस्तके 'स्यत्वा' इत्यत्र 'स्यन्त्वा' इति पाठो दृश्यते । स तु न समीचीनः, 'स्यन्द' प्रसवणे इत्यस्मात्, क्त्वा प्रत्यये, उदित्वादिङभावपक्षे 'क्त्वि स्कन्दिः' (पा० ६।१।३१) इति नकारलोपात् ।

* अत्र शतम् ५३०० ।

(२) 'ज' पुस्तके 'ऽथो' नास्ति ।

बर्बुभूषति न हैवालम्भाख्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनु-
 भवति यो वै तमनु भार्यान्बुभूषति स हैवालम्भा-
 ख्येभ्यो भवति ॥ ९ ॥ तदेतज्येष्टुम्ब्रह्म । न ह्येतस्मा-
 र्किञ्चन जयायोऽस्ति ज्येष्टो ह वै श्रेष्ठः स्वानाम्भवति
 य एवं वेद ॥ १० ॥ तदेतद्ब्रह्मापूर्वमपस्वत् । स यो
 हैतदेवम्ब्रह्मापूर्वमपरवद्देद न हास्मात्कश्चन श्रेयान्तस-
 मानेषु भवति श्रेयाथंसः श्रेयाथंसो हैवास्मादपरपुरुषा
 जायन्ते तस्माद्योऽस्माज्जयायान्तस्याद्दिशोऽस्मात्पूर्वा
 ऽइत्युपासीत तथो हैनन्न हिनस्ति ॥ ११ ॥ तस्य वा
 ऽएतस्य यजुषः । रस एवोपनिषत्तस्माद्यावद्भामात्रेण
 यजुषाद्धर्षुर्ग्रहङ्ग्रहाति स ऽउभे स्तुतशस्त्रे ऽअनुविभव-
 त्युभे स्तुतशस्त्रे ऽअनुव्यश्नुते तस्माद्यावद्भामात्रऽइवा-
 न्नस्य रसः सर्वमन्नमवति सर्वमन्नमनुव्येति ॥ १२ ॥
 तृप्तिरेवास्य गतिः । तस्माद्यदुन्नस्य तृप्यत्यथ स गत
 ऽइव मध्यत ऽआनन्द एवास्य विज्ञानमात्मानन्दात्मानो
 हैव सर्वे देवाः सा हैषैव देवानामद्धाविद्या स ह स न
 मनुष्यो य एवंविद्देवानाथं हैव स एकः ॥ १३ ॥ एतद्ध
 स्म वै तद्विद्ब्रह्मन्प्रियव्रतो रौहिणायन ऽआह । वायुं ब्रान्त-
 मानन्दुस्त ऽआस्मेतो वा ब्राहीतो वेति स ह स्म तथैव
 ब्रूति तस्माद्यान्देवेष्वशिषमिच्छेदेतेनैवोपतिष्ठेतानन्दो व
 ऽआत्मासौ मे कामः स मे समृद्ध्यतामिति सः हैवास्मै
 स काम ऽऋद्ध्यते यत्कामो भवत्येताथं ह वै तृप्तिमेताङ्ग-
 तिमेतमानन्दुमेतमात्मानमभिसम्भवति य एवं वेद

॥ १४ ॥ तदेतद्यजुरुपांश्चनिरुक्तम् । प्राणो वै यजु-
रुपांश्चायतनो वै प्राणस्तद्य एनन्निर्ब्रुवन्तम्ब्रूयाद-
निरुक्तान्देवतान्निरवोचत्प्राण एनहं हास्यतीति तथा हैव
स्यात् ॥ १५ ॥ तस्य ह यो निरुक्तमाविर्भावं वेद ।
आविर्भवति कीर्त्या यशसोपांशु यजुषाद्वर्षुर्ग्रहङ्गृह्णाति
गृहीतः सन्न एआविर्भवत्युपांशु यजुषाग्निश्चिनोति
चितः सञ्चित एआविर्भवत्युपांशु यजुषा हविर्निर्वपति
शृतन्निष्ठितमाविर्भवेत्येवं व्यत्किञ्चोपांशु करोति कृत-
न्निष्ठितमाविर्भवति तस्य ह य एतमेवन्निरुक्तमाविर्भावं
वेदाविर्भवति कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन क्षिप्रऽउ हैवा-
विदङ्गच्छति स ह यजुरेव भवति यजुषैनमाचक्षते ॥१६॥(B)

तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[प्रजापतेर्भोक्तृत्वमाहवनीयरूपत्वम्, रुक्मपुरुषयोरिन्द्राग्न्या-
त्मना स्तुत्यादिकञ्च]

प्रजापतिं विस्त्रस्तम् । यत्र देवाः समस्कुर्वन्तमुखायां
व्योनौ रेतो भूतमसिञ्चयन्निर्वा एउखा तस्मा एत-
त्संवत्सरेऽन्नहः समस्कुर्वन्त्योऽयमग्निश्चितस्तदात्मना पृथ्व-
दधुस्तदात्मना परिहितमात्मैवाभवत्तस्मादुन्नमात्मना परि-
हितमात्मैव भवति ॥ १ ॥ तथैवेतद्यजमानः । आत्मा-

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० १२. ३. ५ ।

नमुखायां व्योनौ रेतो भूतः सिञ्चति योनिर्वा ऽउखा
 तस्मा ऽएतस्संवत्सरेऽन्नः संस्करोति योऽयमग्निश्चित-
 स्तदात्मना परिदधाति तदात्मना परिहितमात्मैव भवति
 तस्मादुन्नमात्मना परिहितमात्मैव भवति ॥ २ ॥ तन्नि-
 दधाति । ब्रौषडिति ब्रौगिति वा ऽएष षडितीदः षट्चिति-
 कमन्नङ्कृत्वास्मा ऽअपिधात्यात्मसम्मितं व्यदु वा
 ऽआत्मसम्मितमन्नन्तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति
 तद्यत्कनीयो न तदवति ॥ ३ ॥ स ऽएष ऽएवार्कः । यमे-
 तमन्नाग्निमाहुरन्ति तस्यैतदुन्नङ्क्यं व्योऽयमग्निश्चित-
 स्तदुक्क्यं व्यजुष्टः ऽएष ऽएव महस्तस्यैतदुन्नं व्रतन्तश्म-
 हाव्रतः सामतः ऽएष ऽउ ऽएवोक्तस्यैतदुन्नन्तदुक्क्य-
 मृतस्तदेतदेकः स त्रेधा कस्यायते ॥ ४ ॥ अथेन्द्राग्नी
 वा ऽअसृज्येताम् । ब्रह्म च क्षत्राग्निरेव ब्रह्मेन्द्रः
 क्षत्रन्तौ सृष्ट्वौ नानैवास्तान्तावब्रूतान्न वा ऽइत्थः सन्तौ
 शक्ष्यावः प्रजाः प्रजनयितुमेकः रूपमुभावसावेति तावेकः
 रूपमुभावभवताम् ॥ ५ ॥ तौ यौ ताविन्द्राग्नी । एतौ
 तौ रुक्मश्च पुरुषश्च रुक्म ऽएवेन्द्रः पुरुषोऽग्निस्तौ
 हिरण्यमयौ भवतो ज्योतिर्वै हिरण्यज्योतिरिन्द्राग्नी
 ऽअमृतः हिरण्यममृतमिन्द्राग्नी ॥ ६ ॥ तावेताविन्द्राग्नी
 ऽएव चिह्नन्ति । यद्धि किञ्चैष्टुकमग्निरेव तत्तस्मात्त-
 दग्निना पचन्ति यद्धि किञ्चाग्निना पचन्त्यग्निरेव तदथ
 यत्पुरीषः स ऽइन्द्रस्तस्मात्तदग्निना न पचन्ति नेदग्नि-
 रेवासन्नेन्द्र ऽइति तस्मादेताविन्द्राग्नी ऽएव चितौ ॥ ७ ॥

अथ यच्चित्तेऽग्निर्निधीयते । तदेकं रूपमुभौ भवतस्त-
स्मात्तावेतेनैव रूपेणोमाः प्रजाः प्रजनयतः सैषैकैवेष्ट-
काग्निरेव तामेष सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते सैवेष्टकासम्पत्त-
देतदेकमेवाक्षरं बौगिति तदेष सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते
सैवाक्षरसम्पत् ॥ ८ ॥ तद्धैतत्पश्यन्नृषिरब्रह्मनुवाद । भूत-
म्भविष्यत्प्रस्तौमि महद्ब्रह्मैकमक्षरम्बहु ब्रह्मैकमक्षरमित्ये-
तद्धैवाक्षरः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्यभिसम्पद्यन्ते
तदेतद्ब्रह्म च क्षत्रञ्चाग्निरेव ब्रह्मेन्द्रः क्षत्रमिन्द्राग्नी वै
विश्वे देवा विदु विश्वे देवास्तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विद्
॥ ९ ॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वाञ्छयापणः सायका-
यनः ऽआह । यद्वै मऽइदङ्कर्म समाप्स्यत ममैव
प्रजा सुल्लवानां राजानोऽभविष्यन्मम ब्राह्मणा
मम वैश्या यत्तु मऽएतावत्कर्मणः समापि तेन
मऽउभयथा सुल्लवान्प्रजातिरेक्षयतऽइति स ऽएष
ऽएव इश्रीरेष यश ऽएषोऽन्नादुः ॥ १० ॥ एतद्ध वै तच्छा-
ण्डिल्यः । वामकक्षायणाय प्रोच्योवाच श्रीमान्यशस्व्य-
न्नादो भविष्यसीति इश्रीमान्ह वै यशस्व्यन्नादो भवति
य ऽएवं वेद ॥ ११ ॥ स ऽएषोऽग्निरः प्रजापतिरेव । ते
देवा ऽएतमग्निम्प्रजापतिः संस्कृत्याथास्मा ऽएतत्संव-
त्सरेऽन्नमसकुर्वन्त्य ऽएष महाव्रतीयो गृहः B ॥ १२ ॥
तमद्धर्ष्युर्गृहेण गृह्णाति । यद्गृह्णणाति तस्माद् गृहस्त-

B कार्यायनमहर्षिणापि महाव्रतैकनियतग्रहणं सूत्रितम्, 'महाव्रतमग्निष्टोमः' 'प्राज्ञपत्य
उपालम्भ्यः' 'गृहं गृह्णाति 'विनऽइन्द्र' वाचस्पति विश्वकर्मेन्निति' वा', का० श्रौ० सू० अ०
१३ । कं० २ सू० २१, २२, २३ ।

स्मिन्नुद्गाता महाव्रतेन रसन्दधाति सर्वाणि हैतानि
 सामानि यन्महाव्रतन्तदस्मिन्त्सर्वैः सामभी रसन्दधाति
 तस्मिन्न्होता महतोक्वथेन रसन्दधाति सर्वा हैता ऽऋचो
 यन्महदुक्वथन्तदस्मिन्त्सर्वाभिर्ऋग्भी रसन्दधाति ॥ १३ ॥
 ते यदा स्तुवते यदानुशंसति । अथास्मिन्नेतं
 वृषदकृते जुहोति वौगिति वा ऽएष षड्वितीदह षड्विधमन्न-
 ङ्कृत्वास्मा ऽअपिधात्यात्मसम्मितं यदु वा ऽआत्मसम्मि-
 तमन्नन्तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो
 न तदवति ॥ १४ ॥ स ऽएष ऽएवार्कः । योऽयमग्नि-
 र्द्वितस्तस्यैतदन्नङ्क्यमेष महाव्रतीयो ग्रहस्तदुक्वर्थं यजुष्ट
 ऽएष ऽएव महास्तस्यैतदन्नं व्रतन्तन्महाव्रतः सामत
 ऽएष ऽउ ऽएवोक्तस्यैतदन्नं* यन्तदुक्वथमृक्तस्तदेतदेकह
 स त्रेधा कुर्यायते ॥ १५ ॥ स ऽएष सँवत्सरः प्रजापति-
 रग्निः । तस्यार्द्धमेव सावित्राण्यर्द्धं वैश्वकर्मणाभ्यष्टा-
 वेवास्य कलाः सावित्राण्यष्टौ वैश्वकर्मणान्न्यथ यदेत-
 दुन्तरेण कर्म क्रियते स ऽएव सप्तदशः प्रजापतिर्व्यो
 वै कला मनुष्याणामक्षरन्तद्देवानाम् ॥ १६ ॥ तद्वै
 लोमेति द्वे ऽअक्षरे । त्वगिति द्वे ऽअसृगिति द्वे मेद
 ऽइति द्वे माथ्समिति द्वे स्नावेति द्वे ऽअस्थीति द्वे
 मज्जेति द्वे ताः षोडश कला ऽअथ य ऽएतदुन्तरेण प्राणः
 सञ्चरति स ऽएव सप्तदशः प्रजापतिः ॥ १७ ॥ तस्मा
 ऽएतस्मै प्राणाय । एताः षोडश कला ऽअन्नमभिह-

* 'ग-ज' पुस्तकयोः 'एवोक्तदन्नं' इति पाठः समुपलभ्यते ।

रन्ति ता यदानभिहर्तुन्ध्रियन्तेऽथैता एव जगध्वोत्क्रामति
तस्मादु हैतदुशिशिषतस्तृप्रमिव भवति प्राणैरद्यमानस्य
तस्मादु हैतदुपतापी कृश इव भवति प्राणैर्हि जगधो
भवति ॥ १८ ॥ तस्मा एतस्मै सप्तदशाय प्रजापतये ।
एतत्सप्तदशमन्नं समस्कुर्वन्त्य एष सौम्योऽङ्करोऽथ
या अस्य ता षोडश कला एते ते षोडशऽर्त्विजस्त-
स्मान्न सप्तदशमृत्विजङ्कुर्वीत नेदतिरेचयानीत्यथ य
एवान्न रसो या आहुतयो हूयन्ते तदेव सप्तदशमन्नम्
॥ १९ ॥ ते यदा स्तुवते यदानुशंसति । अथास्मिन्नेतं
वृषदकृते जुहोति बौगिति वा एष षड्विध-
मन्नङ्कृत्वास्मा अपिधात्यात्मसम्मितं व्यदु वा आत्म-
सम्मितमन्नन्तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्य-
त्कनीयो न तदवति ॥ २० ॥ स एष एवार्कः । योऽय-
मग्निश्चितस्तस्यैतदन्नङ्क्यमेष सौम्योऽङ्कुरस्तदुक्क्यं
व्यजुष्ट एष एव महास्तस्यैतदन्नं व्रतन्तन्महाव्रतः
सामत एष उ एवोक्कतस्यैतदन्नन्थन्तदुक्कथमृक्तस्तदेत-
देकः स त्रेधा रख्यायते स एतेनान्नेन सहोर्द्ध उदक्कामत्स
यः स उदक्कामदसौ स आदित्योऽथ येन तेनान्नेन सहोद-
क्कामदेष स चन्द्रमा ॥ २१ ॥ स एष एवार्को य एष
तपति । तस्यैतदन्नङ्क्यमेष चन्द्रमास्तदुक्क्यं व्यजुष्ट
एष एव महास्तस्यैतदन्नं व्रतन्तन्महाव्रतः सामत एष

(१) “षोडशर्त्विजो ब्रह्मोद्गातृ-होत्रध्वर्यु-ब्राह्मणाच्छंति-प्रस्तोतृ-मैत्रावरुण-प्रतिप्रस्थातृ-
पोतृ-प्रतिहर्त्रं च्छावाक-नेष्ट्रगनीत-सुब्रह्मण्य-प्रावस्तदुन्नेतृन् वृणीते” का० श्रौ० सू० ७. १. ७ ।

ऽउ ऽएवोक्वतस्यैतदुन्नन्थन्तदुक्वथमृक्तस्तदेतदेकः स
 त्रेधा ख्यायत ऽइत्यधिदेवतम् ॥ २२ ॥ अथाह्यात्मम् ।
 प्राणो वा ऽअर्कस्तस्यान्नमेव क्वयन्तदुक्वथं यजुषः
 प्राण ऽएव महाँस्तस्यान्नमेव व्रतन्तद्महाव्रतः सामतः
 प्राण ऽउ ऽएवोक्वतस्यान्नमेव थन्तदुक्वथमृक्तस्तदेतदेकः
 स त्रेधा ख्यायते स ऽएष ऽएवैषोऽधिदेवतमयमह्या-
 त्मम् ॥ २३ ॥ (B)

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०९ ॥

सँवत्सरो वै प्रजापतिरग्निः । सोमो राजा चन्द्रमाः
 स ह स्वयमेवात्मानमप्रोचे यज्वचसे राजस्तम्बायनाय
 यावन्ति वाव मे ज्योतींषि तावत्यो मऽइष्टका इति
 ॥ १ ॥ तस्य वा ऽएतस्य सँवत्सरस्य प्रजापतेः । सप्त
 च शतानि विंशतिश्चाहोरात्राणि ज्योतींषि ता ऽइ-
 ष्टकाः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिशिष्टतः षष्टिश्च
 त्रीणि च शतानि यजुष्मत्यः सोऽयं सँवत्सरः प्रजा-
 पतिः सर्वाणि भूतानि ससृजे यच्च प्राणि यच्चाप्राणमु-
 भयान्देवमनुष्यान्तस सर्वाणि भूतानि सृष्ट्वा रिरिचान् ऽइव
 मेने स मृत्योर्बिभयाश्चकार ॥ २ ॥ स हेक्षाश्चक्रे । कथ-

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० १२. ४. १ ।

न्वहमिमानि सर्वाणि भूतानि पुनरात्मन्नावपेय पुनरात्म-
 न्दधीय कथन्वहमेवैषां सर्वेषाम्भूतानाम्पुनरात्मा
 स्यामिति ॥ ३ ॥ स द्वेधात्मानं व्यौहत् । षष्टिश्च
 त्रीणि च शतान्यन्यतरस्येष्टका ऽअभवन्नेवमन्यतरस्य
 स न व्यप्नोत् ॥ ४ ॥ त्रीनात्मनोऽकुरुत । तिस्र-
 स्तिस्रोऽशीतय ऽएकैकस्येष्टका ऽअभवन्त्स नैव व्य-
 प्नोत् ॥ ५ ॥ चतुर ऽआत्मनोऽकुरुत । अशीतिशते-
 ष्टकान्त्स नैव व्यप्नोत् ॥ ६ ॥ पञ्चात्मनोऽकुरुत ।
 चतुश्चत्वारिंशदशतमेकैकस्येष्टका ऽअभवन्त्स नैव
 व्यप्नोत् ॥ ७ ॥ षडात्मनोऽकुरुत । विंशतिशतेष्ट-
 कान्त्स नैव व्यप्नोन्न सप्तधा व्यभवत् ॥ ८ ॥
 अष्टावात्मनोऽकुरुत । नवतीष्टकान्त्स नैव व्यप्नोत्
 ॥ ९ ॥ नवात्मनोऽकुरुत । अशीतीष्टकान्त्स नैव व्यप्नोत्
 ॥ १० ॥ दशात्मनोऽकुरुत । द्वासप्ततीष्टकान्त्स नैव
 व्यप्नोन्नैकादशधा व्यभवत् ॥ ११ ॥ द्वादशात्मनो-
 ऽकुरुत । षष्टीष्टकान्त्स नैव व्यप्नोन्न त्रयोदशधा
 व्यभवन्न चतुर्दशधा ॥ १२ ॥ पञ्चदशात्मनोऽकुरुत ।
 अष्टाचत्वारिंशदिष्टकान्त्स नैव व्यप्नोत् ॥ १३ ॥ षोड-
 शात्मनोऽकुरुत । पञ्चचत्वारिंशदिष्टकान्त्स नैव व्य-
 प्नोन्न सप्तदशधा व्यभवत् ॥ १४ ॥ अष्टादशात्मनो-
 ऽकुरुत । चत्वारिंशदिष्टकान्त्स नैव व्यप्नोन्नैकान्न
 विंशतिधा व्यभवत् ॥ १५ ॥ विंशतिमात्मनो-
 ऽकुरुत । षट्त्रिंशदिष्टकान्त्स नैव व्यप्नोन्नैक-

विंशतिधा व्यभवन्न द्वाविंशतिधा न त्रयोविं-
 शतिधा ॥ १६ ॥ चतुर्विंशतिमात्मनोऽकुरुत । त्रिंश-
 दिष्टिकान्तसोऽत्रातिष्ठत पञ्चदशे व्यूहे तद्यत्पञ्चदशे व्यू-
 हेऽतिष्ठत तस्मात्पञ्चदशापूर्व्यमाणस्य रूपाणि पञ्च-
 दशापक्षीयमाणस्य ॥ १७ ॥ अथ यच्चतुर्विंशतिमा-
 त्मनोऽकुरुत । तस्माच्चतुर्विंशत्यर्द्धमासः सँवत्सरः
 स ऽएतैश्चतुर्विंशत्या त्रिंशदिष्टिकैरात्मभिर्न व्यभवत्स
 पञ्चदशाह्नो रूपाण्यपश्यदात्मनस्तन्वो मुहूर्त्तल्लोक-
 म्पृणाः पञ्चदशैव रात्रेस्तद्यन्मुहु त्रायन्ते तस्मान्मुहूर्त्ता
 ऽअथ यत्क्षुदाः सन्त ऽइमल्लोकानापूरयन्ति तस्माल्लो-
 कम्पृणाः ॥ १८ ॥ एष वा ऽइदं सर्वम्पचति । अहोरात्रैर-
 र्द्धमासैर्मासैर्ऋतुभिः सँवत्सरेण तदमुना पक्वमयम्पचति
 पक्वस्य पक्तेति ह स्माह भारद्वाजोऽग्निममुना हि
 पक्वमयम्पचतीति ॥ १९ ॥ तानि सँवत्सरे । दश च
 सहस्राण्यष्टौ च शतानि समपद्यन्त सोऽत्रातिष्ठत दशसु
 च सहस्रेष्वष्टासु च शतेषु ॥ २० ॥ अथ सर्वाणि भूतानि
 पूर्वैक्षत् । स त्रयामेव विद्यायां सर्वाणि भूतान्यपश्य-
 दुज्ञा हि सर्वेषाञ्छन्दसामात्मा सर्वेषां स्तोमानां सर्वे-
 षाम्प्राणानां सर्वेषां देवानामेतद्वा ऽअस्त्येतद्ध्यमृतं व्य-
 द्यमृतन्तद्ध्यस्त्येतदु तद्यन्मर्त्यम् ॥ २१ ॥ स ऽपेक्षत
 प्रजापतिः । त्रयां वाव विद्यायां सर्वाणि भूतानि हुन्त
 त्रयीमेव विद्यामात्मानमभिसंस्करवा ऽहुति ॥ २२ ॥ स
 ऽऋचो व्यौहत् । द्वादश बृहतीसहस्राण्येतावत्यो हऽर्चो

याः प्रजापतिसृष्टास्तास्त्रिंशत्तमे व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठन्त
ता यत्रिंशत्तमे व्यूहेऽतिष्ठन्त तस्मात्रिंशन्मासस्य
रात्रयोऽथ यत्पङ्क्तिषु तस्मात्पाङ्क्तः* प्रजापतिस्ताऽअष्टा-
शतः शतानि पङ्क्तयोऽभवन् ॥ २३ ॥ अथेतरो वेदौ
व्यौहत् । द्वादशैव बृहतीसहस्राण्यष्टौ यजुषाश्चत्वारि
साम्नामेतावद्वैतयोर्वेदयोर्ध्वत्प्रजापतिसृष्टन्तौ त्रिंशत्तमे
व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठेतान्तौ यत्रिंशत्तमे व्यूहेऽतिष्ठेतान्त-
स्मात्रिंशन्मासस्य रात्रयोऽथ यत्पङ्क्तिषु तस्मात्पाङ्क्तः
प्रजापतिस्ताऽअष्टाशतमेव शतानि पङ्क्तयोऽभवन्
॥ २४ ॥ ते सर्वे त्रयो वेदाः । दश च सहस्राण्यष्टौ च
शतान्न्यशीतीनामभवन्त्स मुहूर्त्तेन-मुहूर्त्तेनैवाशीतिमाप्नो-
न्मुहूर्त्तेन-मुहूर्त्तेनाशीतिः समपद्यत ॥ २५ ॥ स ऽएषु
त्रिषु लोकेषूखायाम् । योनौ रेतो भूतमात्मानमसिञ्च
च्छन्दोमयं स्तोममयम्प्राणमयन्देवतामयन्तस्यार्द्धमासे
प्रथमऽआत्मा समस्क्रियत दुवीयसि परो दुवीयसि
परः सैवत्सरऽएव सर्वः कृत्स्नः समस्क्रियत
॥ २६ ॥ तद्यत्परिश्चितमुपाधत्त । तद्वात्रिमुपाधत्त
तदनु पञ्चदश मुहूर्त्ताश्चमुहूर्त्ताननु पञ्चदशाशीतीरथ यद्य-
जुष्मतीमुपाधत्त तदहरुपाधत्त तदनु पञ्चदश मुहूर्त्ता-
श्चमुहूर्त्ताननु पञ्चदशाशीतीरेवमेतान्त्रयीं विद्यामात्मान्नाव-
पतात्मन्नकुरुत सोऽत्रैव सर्वेषाम्भूतानामात्माभवच्छन्दोमय
स्तोममयः प्राणमयो देवतामयः स ऽएतन्मयऽएव

* पाङ्क्तं नाम पञ्चसंख्यावत्त्वम्, पञ्चपदा पक्तिरिति संख्यासाम्यात् प्रजापतेर्लोमवड्मां-
सास्थिमज्जात्मानः पञ्चचितय इति षष्ठे प्रतिपादितम् । (१) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः 'नाशी०'

भूत्वोर्द्धं ऽउत्क्रामत्स यः स ऽउत्क्रामदेष स चन्द्रमाः
 ॥ २७ ॥ तस्यैषा प्रतिष्ठा । य ऽएष तपत्येतस्मा-
 देवाध्यचीयतैतस्मिन्नध्यचीयतात्मन ऽएवैनन्तन्निरमि-
 मीतात्मनः प्राजनयत् ॥ २८ ॥ स यदग्निश्चेष्ट्यमाणो
 दीक्षते । यथैव तत्प्रजापतिरेषु त्रिषु लोकेषूखायां व्योनौ
 रेतो भूतमात्मानमसिश्चदेवमेवैष ऽएतदात्मानमुखायां
 व्योनौ रेतो भूतः सिञ्चति च्छन्दोमयं स्तोममयम्प्राण-
 मयन्देवतामयन्तस्यार्द्धमासे प्रथमं ऽआत्मा संस्क्रियते द्रुवी-
 पसि परो द्रुवीयसि परः सँवत्सर ऽएव सर्वः कृत्स्नः संस्क्रि-
 यते ॥ २९ ॥ तद्यत्परिश्रितमुपधत्ते । तद्वात्रिमुपधत्ते तदनु
 पञ्चदश मुहूर्त्तान्मूहूर्त्ताननु पञ्चदशाशीतीरथ यद्यजुष्मती-
 मुपधत्ते तदुहुरुपधत्ते तदनु पञ्चदश मुहूर्त्तान्मुहूर्त्ताननु पञ्च-
 दशाशीतीरेवमेतान्त्रयीं विद्यामात्मन्नावपत ऽआत्मन्कुरुते
 सोऽत्रैव सर्वेषाम्भूतानामात्मा भवति च्छन्दोमय स्तोम-
 मयः प्राणमयो देवतामयः स ऽएतन्मय ऽएव भूत्वोर्द्धं
 ऽउत्क्रामति ॥ ३० ॥ तस्यैषा प्रतिष्ठा । य ऽएष तपत्ये-
 तस्मादेवाधिचीयत ऽएतस्मिन्नधिचीयत ऽआत्मन ऽएवै-
 नन्तन्निरमिमीत ऽआत्मनः प्रजनयति स यदैवंविदस्माल्लो-
 कात्प्रैत्यथैतमेवात्मानमभिसम्भवति च्छन्दोमयं स्तोमम-
 यम्प्राणमयन्देवतामयः स ऽएतन्मय ऽएव भूत्वोर्द्धं ऽउत्क्रा-
 मति य ऽएवं विद्वानेतत्कर्म कुरुते यो वैतदेवं वेद ॥ ३१ ॥ (E)

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

(E) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १२. ४. २।

[संवत्सररूपप्रजापतेर्मृत्यवन्तरूपत्वम् , तद्रूपोपासनस्य फलम्,
अग्निचयनस्यामृतलक्षणं फलं, परिश्रिद्यनुष्मती-
लोकम्पृणेषुकानां संख्या च]

एष वै मृत्युर्ध्वत्सँवत्सरः । एष हि मर्त्यानामहो-
रात्राभ्यामायुः क्षिणोत्यथ म्म्रियन्ते तस्मादेष एव
मृत्युः स यो हैतममृत्युः सँवत्सरं वेद न हास्यैष पुरा
जरसोऽहोरात्राभ्यामायुः क्षिणोति सर्वः हैवायुरेति
॥ १ ॥ एष एव एवान्तकः । एष हि मर्त्यानामहोरा-
त्राभ्यामायुषोऽन्तङ्गच्छत्यथ म्म्रियन्ते तस्मादेष एवा-
न्तकः स यो हैतमन्तकममृत्युः सँवत्सरं वेद न हास्यैष
पुरा जरसोऽहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तङ्गच्छति सर्वः हैवा-
युरेति ॥ २ ॥ ते देवाः । एतस्मादुन्तकान्मृत्योः
सँवत्सरात्प्रजापतेर्बिभयाञ्चक्रुर्ध्वद्वै नोऽयमहोरात्राभ्या-
मायुषोन्तन्न गच्छेदिति ॥ ३ ॥ त एतान्न्यज्ञकृतुस्तेनिरे ।
अग्निहोत्रन्दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुबन्धः सौ-
म्यमद्धरन्त एतैर्ध्वजकृतुभिर्ध्वजमानानामृतत्वमानशिरे ४
ते हाप्यग्निञ्चिक्विरे । ते उपरिमिता एव परिश्रित
उपदधुरपरिमिता यजुष्मतीरपरिमिता लोकम्पृणा
यथेदमप्येतर्ह्येक उपदधतीति देवा अकुर्वन्निति ते ह नै-
वामृतत्वमानशिरे ॥ ५ ॥ तेऽर्चन्तः श्राम्मन्तश्चेरुः ।
अमृतत्वमवरुर्हसमानास्तान्ह प्रजापतिरुवाच न वै मे
सर्वाणि रूपाण्युपधत्ताति वैव रेचयथ न वाभ्यापयथ
तस्मान्नामृता भवथेति ॥ ६ ॥ ते होचुः । तेभ्यो वै

(१) अवरोद्धुकामाः । (२) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः 'धत्ता' इति पाठः समुपलभ्यते ।

नस्त्वमेव तद् ब्रूहि यथा ते सर्वाणि रूपाण्युपदधामेति ॥७॥
 स होवाच । षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रित उप-
 पद्यते षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मतीरधि षट्त्रिं-
 शतमथ लोकम्पृणा दश च सहस्राण्यष्टौ च शतान्युप-
 धत्ताथ मे सर्वाणि रूपाण्युपधास्यथाथामृता भविष्य-
 थेति ते ह तथा देवा उपदधुस्ततो देवा अमृता आसुः
 ॥ ८ ॥ स मृत्युर्देवानब्रवीत् । इत्थमेव सर्वे मनुष्या
 अमृता भविष्यन्त्यथ को मह्यम्भागो भविष्यतीति ते
 होचुर्नातोऽपरः कश्चन सह शरीरेणामृतोऽसद्यदैवत्वमेत-
 म्भागः हरासा अथ व्यावृत्य शरीरेणामृतोऽसद्योऽमृतो-
 ऽसद्विद्यया वा कर्मणा वेति यद्वै तदब्रुवन्विद्यया वा
 कर्मणा वेत्येषा हैव सा विद्या यदग्निरेतदु हैव तत्कर्म
 यदग्निः ॥ ९ ॥ ते य एवमेतद्विदुः । ये वैतत्कर्म
 कुर्वते मृत्वा पुनः सम्भवन्ति ते सम्भवन्त एवामृतत्त्व-
 मभिसम्भवन्त्यथ य एवन्न विदुष्ये वैतत्कर्म न कुर्वते
 मृत्वा पुनः सम्भवन्ति त एतस्यैवान्नम्पुनः पुनर्भवन्ति
 ॥ १० ॥ स यदग्निश्चिनुते । एतमेव तदन्तकम्मृत्युः
 सैवत्सरम्प्रजापतिमग्निमाप्नोति यन्देवा आप्नुवन्नेत-
 मुपधत्ते यथैवैनमदो देवा उपदधत ॥ ११ ॥ परिश्रि-
 त्तिरेवास्य रात्रीराप्नोति । यजुष्मतीभिरहान्यर्द्धमासान्मा-
 सानृतूल्लोकम्पृणाभिर्मुहूर्तान् ॥ १२ ॥ तद्याः परिश्रितः ।
 रात्रिलोकास्ता रात्रीणामेव साप्तिः क्रियते रात्रीणाम्प्रतिमा
 ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै

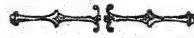

त्रीणि च शतानि सैवत्सरस्य रात्रयस्तासामेकविंशतिगार्ह-
पत्ये परिश्रयति द्वाब्भ्यान्नाशीतिन्धिष्णयेषु द्वे ऽएक-
षष्टे शते ऽआहवनीये ॥ १३ ॥ अथ यजुष्मन्त्यः दर्भ-
स्तम्बो लोकेष्टकाः पुष्करपर्णः रुक्मपुरुषौ सुचौ स्वय-
मातृणाम् दूर्वेष्टका द्वियजू रेतः सिचौ विश्वज्योतिर्ऋत-
व्ये ऽअषाढा कूर्मः ऽउलूखलमुसले ऽउखा पञ्च पशुशी-
र्षाणि पञ्चदशापस्याः पञ्च छन्दस्याः पञ्चाशत्प्राणभृतस्ता
द्वाभ्यान् शतम्प्रथमा चितिः ॥ १४ ॥ [अर्धप्रपाठः ४५] अथ
द्वितीया । पञ्चाश्विन्न्यो द्वे ऽऋतव्ये पञ्च वैश्वदेव्यः
पञ्च प्राणभृतः पञ्चापस्या ऽएकया न विंशतिर्वयस्यास्ता
ऽएकचत्वारिंशद्द्वितीया चितिः ॥ १५ ॥ अथ तृतीया ।
स्वयमातृणाम् पञ्च दिश्या विश्वज्योतिश्चतस्रः ऽऋ-
तव्या दश प्राणभृतः षट्त्रिंशच्छन्दस्याश्चतुर्दश बाल-
खिल्यास्ता ऽएकसप्ततिस्तृतीया चितिः ॥ १६ ॥ अथ
चतुर्थी । अष्टादश प्रथमा ऽअथ द्वादशाऽथ सप्तदश
ताः सप्तचत्वारिंशच्चतुर्थी चितिः ॥ १७ ॥ अथ
पञ्चमी । पञ्चासपत्नाश्चत्वारिंशद्विराजः ऽएकया न
त्रिंशत्स्तोमभागाः पञ्च नाकसदः पञ्च पञ्चचूडा ऽएक-
त्रिंशच्छन्दस्या ऽअष्टौ गार्हपत्या चितिरष्टौ पुनश्चिति-
र्ऋतव्ये विश्वज्योतिर्विमर्णी च स्वयमातृणाम् चाश्मा
पृश्निर्गर्भश्चितेऽग्निर्निधीयते ता ऽअष्टात्रिंशः शत-
म्पञ्चमी चितिः ॥ १८ ॥ ताः सर्वाः पञ्चभिर्न चत्वारि
शतानि । ततो याः षष्टिश्च त्रीणि च शतान्यहर्लोकास्ता

ऽअहन्नामेव साप्तिः क्रियते ऽहन्नाम्प्रतिमा ताः षष्टिश्च
 त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च
 शतानि सँवत्सरस्याहान्न्यथ याः षट्त्रिंशत्पुरीषन्तासां
 षट्त्रिंशी ततो याश्चतुर्विंशतिरर्द्धमासलोकास्ता
 ऽअर्द्धमासानामेव साप्तिः क्रियते ऽर्द्धमासानाम्प्रतिमाथ
 या द्वादश मासलोकास्ता मासानामेव साप्तिः क्रियते
 मासानाम्प्रतिमा ता ऽउ द्वे-द्वे सहर्तुलोका ऽऋतूनाम-
 शून्यतायै ॥ १९ ॥ अथ या लोकम्पृणाः । मुहूर्तलो-
 कास्ता मुहूर्तानामेव साप्तिः क्रियते मुहूर्तानाम्प्रतिमा ता
 दश च सहस्राण्यष्टौ च शतानि भवन्त्येतावन्तो हि
 सँवत्सरस्य मुहूर्तास्तासामेकविंशतिर्गार्हपत्य ऽउपदधाति
 द्वाभ्यान्नाशीतिन्धिष्ण्येष्वहवनीय ऽइतरा ऽएतावन्ति
 वै सँवत्सरस्य रूपाणि तान्न्यस्यात्राप्युपहितानि
 भवन्ति ॥ २० ॥ तद्वैके । आहवनीय ऽएवैतां सम्पदमा-
 पिपयिषन्त्यन्ये वा ऽएतेऽग्नयश्चिताः किमन्यत्रोपहि-
 ता ऽइह सम्पश्येमेति न तथा कुर्याद्दश वा ऽएतानग्नी-
 श्चिनुते ऽष्टौ धिष्ण्यानाहवनीयश्च गार्हपत्यञ्च तस्मादा-
 हुर्विराडग्निरिति दशाक्षरा हि विराट् तानु सर्वाणामेवै-
 वाचक्षतेऽग्निरित्येतस्य ह्येवैतानि सर्वाणि रूपाणि यथा
 सँवत्सरस्याहोरात्राण्यर्द्धमासा मासा ऽऋतव ऽएवमस्यै-
 तानि सर्वाणि रूपाणि ॥ २१ ॥ ते ये ह तथा कुर्वन्ति
 एतानि हास्य ते रूपाणि बहिर्द्धा कुर्वन्त्यथो पापवस्यस-
 कुर्वन्ति क्षत्राय विशम्प्रतिप्रतिनीम्प्रत्युद्यामिनीमाग्नी-

क्षीये वा ऽअश्मानम्पृश्निमुपधात्यथ तः सम्पश्यति
 किमुतः सम्पश्यन्नितरा न सम्पश्येद्येनैव निर्ऋतिम्पा-
 ण्मानमपहते स ऽएकादशः ॥ २२ ॥ तदाहुः । कथमु-
 ता ऽअत्र न सम्पश्यतीति न ह्येना ऽअभिजुहोत्याहुत्या
 वा ऽदृष्टका सर्वा कृत्स्ना भवतीति ॥ २३ ॥ तदाहुः ।
 कथमस्यैता ऽअनतिरिक्ता ऽउपहिता भवन्तीति वीर्यं
 वा ऽअस्यैता ऽअनतिरिक्तं वै पुरुषं वीर्यं स ह वा
 ऽएतः सर्वङ्कृत्स्नम्प्रजापतिः संस्करोति य ऽएवं विद्वाने-
 तत्कर्म कुरुते यो वैतदेवं वेद ॥ २४ ॥ (A)

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[संवत्सररूपाग्नेः, तदवयवानाञ्च सहस्ररूपत्वेनोपासनम्, तत्फलञ्च]

प्रजापतिं वै प्रजाः सृजमानम् । पाप्मा मृत्युरभि-
 परिजघान स तपोऽतप्स्यत सहस्रः सँवत्सरान्पाप्मानं
 विजिहासन् ॥१॥ तस्य तपस्तेपानस्य । एबभ्यो लोमगर्त्तेबभ्य
 ऽऊर्ध्वानि ज्योतींष्यायँस्तद्यानि तानि ज्योतींष्येतानि
 तानि नक्षत्राणि यावन्त्येतानि नक्षत्राणि तावन्तो लोम-
 गर्त्ता यावन्तो लोमगर्त्तास्तावन्तः सहस्रसँवत्सरस्य मुहूर्त्ताः
 ॥ २ ॥ स सहस्रतमे सँवत्सरे । सर्वोऽत्यपवत स यः
 सोऽत्यपवतायमेव स वायुर्ग्योऽयम्पवतेऽथ यन्तम्पाप्मान-
 मत्यपवतेदन्तच्छरीरङ्क ऽउ तस्मै मनुष्यो यः सहस्र-
 सँवत्सरमवरुन्धीत विद्यया ह वा ऽएवंवित्सहस्रसँवत्सर-

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० १२. ४. ३ ।

मवरुद्धे ॥ ३ ॥ सर्वा ऽएवैता ऽदृष्टकाः साहस्रीरुपासीत ।
 रात्रिसहस्रेण रात्रिसहस्रेणैकैकाम्परिदिश्रुतः सम्पन्नामुपा-
 सीताहःसहस्रेणाहःसहस्रेणैकैकामहर्भाजमर्द्धमाससहस्रेणा-
 र्द्धमाससहस्रेणैकैकामर्द्धमासभाजम्माससहस्रेण माससहस्रे-
 णैकैकाम्मासभाजमृतसहस्रेण ऽर्त्तुसहस्रेणैकैकामृतभाजम्मुहूर्-
 त्सहस्रेण मुहूर्त्तसहस्रेणैकैकाम्मुहूर्त्तभाजः सँवत्सरसहस्रेण
 सँवत्सरन्ते य ऽएतमेवमग्निः सँवत्सरेण सम्पन्नं विदुः
 सहस्रतमी१३ हास्य ते कलां विदुरथ य ऽएनमेवन्न विदुर्न
 हास्य ते सहस्रतमीश्चन कलां विदुरथ य ऽएवैवं वेद यो
 वैतर्कम् कुरुते स हवैतः सर्वङ्कृत्स्नम्प्राजापत्यमग्नि-
 माप्नोति यम्प्रजापतिराप्नोत्तस्मादेवंवित्तप ऽएव तप्प्येत
 यदु ह वा ऽएवंवित्तपस्तप्प्यत ऽआमैथुनात्सर्वः हास्य
 तत्स्वर्गलोकमभिसम्भवति ॥ ४ ॥ तदेतदृचाब्भ्युक्तम् ।
 'न मृषाश्चान्तं व्यद्वन्ति देवा' ऽइति न हवैवं विदुषः
 किञ्चन मृषाश्चान्तम्भवति तथो हास्यैतत्सर्वन्देवा
 ऽअवन्ति ॥ ५ ॥ (B)

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[व्यष्टिरूपाग्निविषयोपासना]

अथादेशा ऽउपनिषदाम् । वायुरग्निरिति ह शाकाय-
 निन ऽउपासत ऽआदित्योऽग्निरित्यु हैक ऽआहुरथ ह
 स्माह इश्रौमत्यो वा हालिङ्गवो वा वायुरेवाग्निस्तस्माद्य-

(१) ऋ० सं० अ० २. अ० ४ व० १२ ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्रापि समुपलभ्यन्ते यथा—का० श० १२. ४. ४ ।

द्वैवाङ्गुर्धुरुत्तमङ्कर्म करोत्यथैतमेवाण्येतीति ॥ १ ॥
 शाठ्यायनिरु ह स्माह । सँवत्सरः ऽएवाग्निस्तस्य वसन्तः
 शिरो ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षो वर्षा ऽउत्तरः शरदृतुर्म-
 द्यमात्मा हेमन्तशिशिरावृतु पुच्छम्प्रतिष्ठा वागग्निः प्राणो
 वायुश्चक्षुरादित्यो मनश्चन्द्रमाः श्रोत्रन्दिश ऽआपो मिथु-
 नन्तपः प्रतिष्ठा मासाः पर्वण्यर्द्धमासा नाड्योऽहो-
 रात्राणि रजतसुवर्णानि पद्माणि स ऽएवन्देवानुण्येतीति
 सँवत्सरोऽग्निरित्यु हैव विद्यादेतन्मयो भवतीति त्वेव
 विद्यात् ॥ २ ॥ चेलक ऽउ ह स्माह शाण्डिल्यायनः ।
 इम ऽएव लोकास्तिस्मः स्वयमातृणवत्यश्चित्तयो यजमान-
 श्चतुर्थी सर्वे कामाः पञ्चमीमाँश्च लोकान्तसंस्कुर्व ऽआ-
 त्मानञ्च सर्वाँश्च कामानित्येव विद्यादिति ॥ ३ ॥ (C)

चतुर्थाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[त्रयीमयादित्येऽग्न्युपासना]

तस्य वा ऽएतस्याग्नेः । वागेवोपनिषद्वाचा हि
 चीयत ऽऋचा यजुषा साम्मनेति नु दैव्याऽथ यजमानुष्या
 वाचाहेतीदङ्कुरुतेतीदङ्कुरुतेति तदु ह तथा चीयते ॥ १ ॥ सा
 वा ऽएषा वाक्त्रेधाविहिता । ऋचो यजूंषि सामानि
 तेनाग्निस्त्रेधाविहित ऽएतेन हि त्रयेण चीयतेऽप्यहैव-

न्त्रेधाविहितऽइत्थं ह त्वेवापि त्रेधाविहितो यदस्मिन्-
 स्त्रेधाविहिताऽदृष्टकाऽउपधीयन्ते पुत्रास्मन्य स्त्रीनास्मन्यो
 नपुंसकनास्मन्यस्त्रेधाविहिताश्च्युऽएवेमानि पुरुषस्याङ्गानि
 पुत्रामानि स्त्रीनामानि नपुंसकनामानि ॥ २ ॥ * सो-
 ऽयमात्मा त्रेधाविहित एव । सोऽनेन त्रेधाविहितेना-
 स्मनैतन्त्रेधाविहितन्दैवममृतमाप्नोति ताऽउ सर्वाऽदृष्टका
 ऽदृष्टेवाचक्षते नेष्टकऽइति नेष्टकमिति वाचो रूपेण
 ब्राह्मणेवैतत्सर्वं स्यत्स्त्री पुमान्नपुंसकं वाचा ह्येवैतत्सर्व-
 माप्सन्तस्मादेना 'ऽअङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदे'त्येव सर्वाऽसादु-
 यति नाङ्गिरस्वद्ध्रुवऽसीदेति नाङ्गिरस्वद्ध्रुवऽसीदेति
 वाचं ह्येवैतां संस्क्रुते ॥ ३ ॥ सा या सा ब्राह्मणसौ स
 ऽआदित्यऽ । स ऽएष मृत्युस्तद्यत्किञ्चावाचीनमादित्या-
 त्सर्वन्तन्मृत्युनाप्सऽ स यो हैनमतोऽवाचीनश्चिनुते
 मृत्युना हैनऽ स ऽआप्तश्चिनुते मृत्यवे ह स ऽआत्मा-
 नमपिदधात्यथ य ऽएनमतऽऊर्द्धश्चिनुते स पुनर्म्मृत्यु-
 मपजयति विद्यया ह वा ऽअस्यैषोऽतऽऊर्द्धश्चितो
 भवति ॥ ४ ॥ सा वा ऽएषा वाक्त्रेधाविहिता । ऋचो
 यजूंषि सामानि मण्डलमेवऽर्चोऽर्चिचऽ सामानि पुरुषो
 यजूंष्यथैतदमृतं स्यदेतदर्चिर्दीप्यतऽइदन्तत्पुष्करपर्णान्त-
 द्यत्पुष्करपर्णमुपधायाग्निश्चिनोत्येतस्मिन्नेवैतदमृतऽऋङ्-

* अत्र शतम् ५४०० ।

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ५३ ।

मयं व्यजुर्मयः साममयमात्मानः संस्कुरुते सोऽमृतो
भवति ॥ ५ ॥ (D)

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[सूर्यमण्डलार्चिःपुरुषत्रयस्याधिदैवाधियज्ञाध्यात्मपरत्वेनार्थप्रतिपादनम्]

यदेतन्मण्डलन्तपति । तन्महदुक्थन्ता ऽऋचः स
ऽऋचाँल्लोकोऽथ यदेतदर्चिर्द्दीप्यते तन्महाव्रतन्तानि
सामानि स साम्नाँल्लोकोऽथ य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले
पुरुषः सोऽग्निस्तानि यजूंषि स यजुषाँल्लोकः ॥ १ ॥ सैषा
व्येव विद्या तपति । तद्धेतदप्यविद्वाँस ऽआहुस्त्रयी
वा ऽएषा विद्या तपतीति वाग्वैव तत्पश्यन्ती वदति
॥ २ ॥ स ऽएष ऽएव मृत्युः । य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले
पुरुषोऽथैतदमृतं यदेतदर्चिर्द्दीप्यते तस्मान्मृत्युर्न म्रि-
यतेऽमृते ह्यन्तस्तस्मादु न दृश्यतेऽमृते ह्यन्तः ॥ ३ ॥
तदेष इल्लोको * भवति । अन्तरमृत्योरमृतमित्यवरं
हेतुमृत्योरमृतमृत्यावमृतमाहितमित्येतस्मिन्निह पुरुष
ऽएतन्मण्डलमप्रतिष्ठितन्तपति मृत्युर्विवस्वन्तं वस्त ऽइत्यसौ
वा ऽआदित्यो विवस्वानेष ह्यहोरात्रे विवस्ते तमेष वस्ते
सर्वतो ह्येनेन परिवृतो मृत्योरात्मा विवस्वतीत्येतस्मिन्निह
मण्डल ऽएतस्य पुरुषस्यात्मैतदेष इल्लोको भवति ॥ ४ ॥
तयोर्वा ऽएतयोः । उभयोरेतस्य चार्चिष ऽएतस्य च

(D) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्रापि समुपलभ्यन्ते यथा—का० श० १२. ५. १ ।

* इल्लोकः—मन्त्रः पादबद्धत्वसाम्यात् ।

“अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी”ति तैत्तिरीयश्रुतेः ॥

पुरुषस्यैतन्मण्डलमप्रतिष्ठा तस्मैमाहुमहदुक्कथम्परस्मै न
 शशंसेन्नेदेतामप्रतिष्ठाञ्छिनदा ऽइत्येतां ह स प्रतिष्ठा-
 ञ्छिन्ते यो महदुक्कथम्परस्मै शंसति तस्मादुक्कथश-
 सम्भूयिष्ठम्परिचक्षते प्रतिष्ठाञ्छिन्नो हि भवतीत्यधि-
 देवतम् ॥ ५ ॥ अथाधियज्ञम् । यदेतन्मण्डलन्तपत्ययः स
 रुक्मोऽथ यदेतदर्चिर्दीप्यत ऽइदन्तत्पुष्करपर्णमापो ह्येताः
 आपः पुष्करपर्णमथ य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषो-
 ऽयमेव स योऽयं हिरण्मयः पुरुषस्तदेतदेवैतत्तयः
 संस्कृत्येहोपधत्ते तद्यज्ञस्यैवानु संधंस्थामूर्द्धमुत्क्रामति
 तदेतमप्येति य ऽएष तपति तस्मादग्निव्राद्रियेत परि-
 हन्तुममुत्र ह्येष तदा भवतीत्यु ऽएवाधियज्ञम् ॥ ६ ॥
 अथाह्यात्मम् । यदेतन्मण्डलन्तपति यश्चैष रुक्म
 ऽइदन्तच्छुक्कलमक्षन्नथ यदेतदर्चिर्दीप्यते यच्चैतत्पुष्कर-
 पर्णमिदन्तत्कृष्णमक्षन्नथ य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषो
 यश्चैष हिरण्मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयन्दक्षिणेऽक्ष-
 न्पुरुषः ॥ ७ ॥ स ऽएष ऽएव लोकस्पृणा । तामेष
 सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते तस्यैतन्मिथुनं व्योऽयः सव्ये-
 ऽक्षन्पुरुषोऽर्द्धमु हैतदात्मनो यन्मिथुनं व्यदा वै सह
 मिथुनेनाथ सर्वोऽथ कृत्स्नः कृत्स्नतायै तद्यत्ते द्वे भवतो
 द्वन्द्वः हि मिथुनम्प्रजननन्तस्माद्द्वे-द्वे लोकस्पृणे ऽउप-
 धीयेते तस्मादु द्वाब्भ्यान्द्वाब्भ्याश्चित्प्रणयन्ति ॥ ८ ॥
 स ऽएष ऽएवेन्द्रः । योऽयन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषोऽथेयमिन्द्राणी
 ताब्भ्यान्देवा ऽएतां विधूतिमकुर्वन्नासिकान्तस्माज्जायाया

ऽअन्ते नाशनीयाद्द्वीर्षवाग्रहास्माज्जायते द्वीर्षवन्तमु
ह सा जनयति यस्या ऽअन्ते नाशनाति ॥ ९ ॥ तदेतदेवव्रतं
राजन्यबन्धवो मनुष्याणामनुतमाङ्गोपायन्ति तस्मादु
तेषु द्वीर्षवान्जायतेऽमृतवाका वयसां साक्षिप्रश्येनअ-
नयति ॥ १० ॥ तौ हृदयस्याकाशम्प्रत्यवेत्य । मिथुनी-
भवतस्तौ यदा मिथुनस्यान्तर्गच्छतोऽथ हैतत्पुरुषः
स्वपिति तद्यथा हैवेदस्मानुषस्य मिथुनस्यान्तर्गत्वासंविदु-
ऽइव भवत्येवः हैवैतदसंविदु ऽइव भवति दैवः ह्येतन्मि-
थुनम्परमो ह्येष ऽआनन्दः ॥ ११ ॥ तस्मादेवंवित्स्वप्न्यात् ।
लोकव्यहः हैते ऽएव तदेवते मिथुनेन प्रियेण धाम्ना
समर्द्धयति तस्मादु ह स्वपन्तन्धुरेव न बोधयेन्नेदेते देवते
मिथुनीभवन्त्यौ हिनसानीति तस्मादु हैतत्सुषुप्तुषः
श्लेष्मणमिव मुखम्भवत्येते ऽएव तदेवते रेतः सिञ्चत-
स्तस्माद्वेतस ऽइदं सर्वं सम्भवति यदिदङ्किञ्च ॥ १२ ॥
स ऽएष ऽएव मृत्युः । य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषो
यश्चायन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य हैतस्य हृदये पादावतिहतौ
तौ हैतदाच्छिद्योत्क्रामति स यदोत्क्रामत्यथ हैतत्पुरुषो
स्मियते तस्मादु हैतत्प्रेतमाहुराच्छेद्यस्येति ॥ १३ ॥ एष
ऽउ ऽएव प्राणः । एष हीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति
तस्यैते प्राणाः स्वाः स यदा स्वपित्यथैनमेते प्राणाः
स्वा ऽअपियन्ति तस्मात्स्वाप्ययः स्वाप्ययो ह वै तः
स्वप्न ऽइत्याचक्षते परोऽक्षम्परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ १४ ॥
स ऽएतैः सुप्तः । न कस्य चन वेद न मनसा सङ्कल्प-

यति* न वाचान्नस्य रसं विजानाति न प्राणेन गन्धं
 विजानाति न चक्षुषा पश्यति न श्रोत्रेण शृणोत्येतत्
 ह्येते तदापीता भवन्ति स एष एकः संप्रजासु बहुधा
 व्याविष्टस्तस्मादेका सती लोकमृणा सर्वमग्निमनु-
 विभवत्यथ यदेक एव तस्मादेका ॥ १५ ॥ तदाहुः ।
 एको मृत्युर्बहुवा ३ इत्येकश्च बहवश्चेति ह ब्रूयाद्यदुहा-
 सावमुत्र तेनैकोऽथ यदिह प्रजासु बहुधा व्याविष्टस्तेनो
 बहवः ॥ १६ ॥ तदाहुः । अन्तिके मृत्युर्दूरा ऽद्वत्यन्तिके
 च दूरे चेति ह ब्रूयाद्यदुहायमिहाह्व्यात्मन्तेनान्तिकेऽथ
 यदसावमुत्र तेनो दूरे ॥ १७ ॥ तदेष इल्लोको भवति ।
 अन्ने भात्यपश्चितो रसानां संक्षरेऽमृत ऽद्विति यदेत-
 न्मण्डलन्तपति तदन्नमथ य एष एतस्मिन्मण्डले
 पुरुषः सोऽत्ता स एतस्मिन्नन्नेऽपश्चितो भातीत्यधि-
 देवतम् ॥ १८ ॥ अथाह्व्यात्मम् । इदमेव शरीरमन्नमथ
 योऽयन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः सोऽत्ता स एतस्मिन्नन्नेऽप-
 श्चितो भाति ॥ १९ ॥ तमेतमग्निरित्यद्वयव ऽउपासते ।
 यजुरित्येष हीदः सर्वं व्युनक्ति सामेति च्छन्दोगा एतस्मि-
 न्हीदः सर्वं समानमुक्त्वथमिति बह्वृचा † एष हीदः
 सर्वमुत्थापयति यातुरिति यातुविद एतेन हीदः
 सर्वं व्यतं विषमिति सर्पाः सर्प ऽद्विति सर्पविद
 ऽऊर्गिति देवा रयिरिति मनुष्या मायेत्यसुराः स्वधेति
 पितरो देवजन ऽद्विति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्वा

* सङ्कल्पोऽध्यवसायः ।

† बहव ऋचो येषां ते बह्वृचा ऋग्वेदिनः ।

गन्ध ऽद्वित्यप्सरसस्तं यथा यथोपासते तदेव भवति
तद्धैनान्भूत्वावति तस्मादेतमेवंब्रित्सर्वैरेतैरुपासीत सर्वं
हैतद्भवति सर्वं हैनमेतद्भूत्वावति ॥ २० ॥ स
ऽएष त्रीष्टुकोऽग्निः । ऋगेका यजुरेका सामैका
तद्याङ्काश्चात्रऽर्चोपदधाति रुक्म ऽएव तस्या ऽआयु-
तनमथ यां यजुषा पुरुष ऽएव तस्या ऽआयुतनमथ यां
साम्ना पुष्करपर्णमेव तस्या ऽआयुतनमेवन्त्रीष्टकः
॥ २१ ॥ ते वा ऽएते । उभे ऽएष च रुक्म ऽएतच्च
पुष्करपर्णमेतम्पुरुषमपीत ऽउभे हृक्वसामे यजुरपीत
ऽएवम्वेकेष्टकः ॥ २२ ॥ स ऽएष ऽएव मृत्युः । य ऽएष
ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः स
ऽएष ऽएवंब्रिद ऽआत्मा भवति स यदैवंब्रिदस्माह्लोका-
त्प्रैत्यथैतमेवात्मानमभिसम्भवति सोऽमृतो भवति मृत्यु-
र्हस्यात्मा भवति ॥ २३ ॥ (A)

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ९१ ॥

[सकलपुरुषवर्त्तिमनोवाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रकर्माग्निवृत्तिसम्पाद्य-
चित्याग्निविषयोपासनाकथनम्]

नेव वा ऽइदमग्रेऽसदासीन्नेव सदासीत् । आसीदिव
वा ऽइदमग्रे नेवासीत्तद्ध तद्मन ऽएवास ॥ १ ॥ तस्मा-

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्रापि ससुपलभ्यन्ते यथा—का० श० १२. ५. २ ।

देतद्विषिणाबभ्यनूक्तम् । नासदासीन्नो सदासीत्तदानी-
 मिति नैव हि सद्मनो नेवासत् ॥ २ ॥ तदिदम्मनः
 सृष्टमाविरबुभूषत् । निरुक्ततरम्मूर्त्ततरन्तदात्मानमन्वै-
 च्छत्तत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छत्तत्षट्त्रिंशतः सहस्राण्य-
 पश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान्मनश्चितस्ते मनसैवा-
 धीयन्त मनसाचीयन्त मनसैषु ग्रहा ऽअगृह्यन्त मनसा-
 स्तुवत मनसा शःसन्न्यत्किञ्च यज्ञे कर्म विक्रियते यत्किञ्च
 यज्ञियङ्कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्सु मनो-
 मयमक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि मनसा सङ्कल्पयन्ति
 तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति ताँश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहा-
 न्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शःसन्त्येतावती वै मनसो
 विभूतिरेतावती विस्मृष्टिरेतावन्मनः षट्त्रिंशत्सहस्रा-
 ण्यग्रयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्न्यावानसौ पूर्वः
 ॥ ३ ॥ तन्मनो वाचमसृजत् । सेयं वाक्वसृष्टाविर-
 बुभूषन्निरुक्ततरा मूर्त्ततरा सात्मानमन्वैच्छत्सा तपोऽ-
 तप्यत सा प्रामूर्च्छत्सा षट्त्रिंशतः सहस्राण्यपश्य-
 दात्मनोऽग्नीनर्कान्वाङ्मयान्वाक्चितस्ते वाचैवाधीयन्त
 वाचाचीयन्त वाचैषु ग्रहा ऽअगृह्यन्त वाचास्तुवत वाचाशः-
 सन्न्यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियङ्कर्म
 वाचैव तेषु तद्वाङ्मयेषु वाक्चित्सु वाङ्मयमक्रियत तद्य-
 त्किञ्चेमानि भूतानि वाचा वदन्ति तेषामेव सा कृति-
 स्तानेवादधति ताँश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु
 स्तुवते तेषु शःसन्त्येतावती वै वाचो विभूतिरेतावती

विसृष्टिरेतावती द्वाक्षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्ते-
षामेकैक एव तावान्न्यावानसौ पूर्वः ॥ ४ ॥ सा द्वाक्षप्रा-
णमसृजत । सोऽयम्प्राणः सृष्टः आविरबुभूषन्निरुक्ततरो
मूर्त्ततरः स आत्मानमन्वैच्छत्स तपोऽतप्यत स प्रामू-
र्च्छत्स षट्त्रिंशत्स सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्का-
न्प्राणमयान्प्राणचित्स्ते प्राणेनैवाधीयन्त प्राणेना-
चीयन्त प्राणेनैषु ग्रहा अगृह्यन्त प्राणेनास्तुवत प्राणे-
नाशः सन्न्यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियङ्कर्म
प्राणेनैव तेषु तत्प्राणमयेषु प्राणचित्सु प्राणमयमक्रियत
तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि प्राणेन प्राणन्ति तेषामेव सा
कृतिस्तानेवादधति ताँश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु
स्तुवते तेषु शः सन्न्येतावती वै प्राणस्य विभूतिरेतावती
विसृष्टिरेतावान्प्राणः षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषा-
मेकैक एव तावान्न्यावानसौ पूर्वः ॥ ५ ॥ स प्राणश्च-
क्षुरसृजत । तदिदञ्चक्षुः सृष्टमाविरबुभूषन्निरुक्ततरमूर्त्त-
तरन्तदात्मानमन्वैच्छत्तत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छत्तत्षट्-
त्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्काँश्चक्षुर्मर्माँश्च-
क्षुश्चित्स्ते चक्षुषैवाधीयन्त चक्षुषाचीयन्त चक्षुषेषु ग्रहा
अगृह्यन्त चक्षुषास्तुवत चक्षुषाशः सन्न्यत्किञ्च यज्ञे कर्म
क्रियते यत्किञ्च यज्ञियङ्कर्म चक्षुषैव तेषु तच्चक्षुर्मयेषु
चक्षुश्चित्सु चक्षुर्मयमक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि
चक्षुषा पश्यन्ति तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति ताँश्चि-
न्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शः सन्न्येता-

वती वै चक्षुषो विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावच्चक्षुः षट्-
 त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्न्यावा-
 नसौ पूर्वः ॥ ६ ॥ तच्चक्षुः श्रोत्रमसृजत । तदिदं श्रो-
 त्रं सृष्टमाविरबुभूषन्निरुक्ततरम्मूर्त्ततरन्तदात्मानमन्वैच्छ-
 त्तत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छत्तत्षट्त्रिंशतः सहस्राण्यप-
 श्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्छ्रोत्रमयाच्छ्रोत्रचितस्ते श्रोत्रेणैवा-
 धीयन्त श्रोत्रेणाचीयन्त श्रोत्रेणैषु ग्रहा अगृह्यन्त
 श्रोत्रेणास्तुवत श्रोत्रेणाशःसन्न्यत्किञ्च यज्ञे कर्म
 क्रियते यत्किञ्च यज्ञियङ्कर्म श्रोत्रेणैव तेषु तच्छ्रोत्रमयेषु
 श्रोत्रचित्सु श्रोत्रमयमक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि
 श्रोत्रेण शृण्वन्ति तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति
 तंश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शःस-
 न्येतावती वै श्रोत्रस्य विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावच्छ्रोत्रं
 षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावा-
 न्न्यावानसौ पूर्वः ॥ ७ ॥ तच्छ्रोत्राङ्कर्मसृजत । तत्प्र-
 णानभिसममूर्च्छदिसः सन्देघमत्रसन्देहमकृत्स्नं वै कर्म-
 ऽत्तं प्राणेभ्योऽकृत्स्ना ऽउ वै प्राणा ऽकृते कर्मणः
 ॥ ८ ॥ तदिदङ्कर्म सृष्टमाविरबुभूषत् । निरुक्ततरम्मूर्त्त-
 तरन्तदात्मानमन्वैच्छत्तत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छत्तत्षट्-
 त्रिंशतः सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्कर्ममया-
 न्कर्मचितस्ते कर्मणैवाधीयन्त कर्मणाचीयन्त कर्मणैषु
 ग्रहा अगृह्यन्त कर्मणास्तुवत कर्मणाशःसन्न्यत्किञ्च
 यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियङ्कर्म कर्मणैव तेषु

तत्कर्ममयेषु कर्मचित्सु कर्ममयमक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि
भूतानि कर्म कुर्वते तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति ताँश्चि-
न्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु शङ्सन्त्येतावती वै कर्मणो
विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावत्कर्म षट्त्रिंशत्सहस्राण्य-
ग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्न्यावानसौ पूर्वः ॥ ९ ॥
तत्कर्ममग्निमसृजत । आविस्तरां वा ऽअग्निः कर्मणः
कर्मणा ह्येनञ्जनयन्ति कर्मणेन्धते ॥ १० ॥ सोऽयमग्निः
सृष्ट्वा ऽआविरबुभूषत् । निरुक्ततरो मूर्त्ततरः स ऽआत्मा-
नमद्भवैच्छत्स तपोऽतप्यत स प्रामूर्च्छत्स षट्त्रिंशत्सह-
स्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कानिग्निमयानग्निचितस्तेऽग्नि-
नैवाधीयन्ताग्निनाचीयन्ताग्निनैषु ग्रहा ऽअगृह्यन्ताग्निना-
स्तुवताग्निनाशङ्सन्यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च
यज्ञियङ्कर्ममग्निनैव तेषु तदग्निमयेष्वग्निचित्स्वग्निमय-
मक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि भूताश्चग्निमिन्धते तेषामेव सा
कृतिस्तानेवादधति ताँश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति
तेषु स्तवते तेषु शङ्सन्त्येतावती वा ऽअग्नेर्विभूतिरे-
तावती विसृष्टिरेतावानग्निः षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयो-
ऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्न्यावानसौ पूर्वः ॥ ११ ॥ ते
हैते विद्याचित एव । तान्नेहैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि
भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते विद्यया हैवैत एव विदश्चित्ता
भवन्ति ॥ १२ ॥ (A)

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[भूम्यादिलोकत्रयादित्यनक्षत्रछन्दःसंवत्सरात्माचित्याग्नि-
विषयोपासनाप्रतिपादनम्]

अयं द्वाव लोकः ऽएषोऽग्निश्चितः । तस्याप ऽएव
परिश्रितो मनुष्या यजुष्मत्य ऽदृष्टकाः पशवः सुददोहा
ऽओषधयश्च वनस्पतयश्च पुरीषमाहुतयः समिधोऽग्नि-
ल्लोकम्पृणा तद्वा ऽएतत्सर्वमग्निमेवाभिसम्पद्यते तत्सर्वोऽग्नि-
ल्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृ-
णामेनम्भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १ ॥ अन्तरिक्षः ह्रस्वै-
षोऽग्निश्चितः । तस्य द्यावापृथिव्योरेव सन्धिः परिश्रितः
परेण हान्तरिक्षं द्यावापृथिवी सन्धत्तस्ताः परिश्रितो
व्याश्रंसि यजुष्मत्य ऽदृष्टका वर्षाः सुददोहा मरीचयः
पुरीषमाहुतयः समिधो वायुल्लोकम्पृणा तद्वा ऽएतत्सर्वं
वायुमेवाभिसम्पद्यते तत्सर्वोऽग्निल्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते
स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनम्भूतमेतत्सर्वमभिसम्प-
द्यते ॥ २ ॥ द्यौर्ह्रस्वैषोऽग्निश्चितः । तस्याप ऽएव
परिश्रितो यथा ह वा ऽइदङ्कोशः समुब्जित ऽएवमिमे
लोका ऽअप्स्वन्तस्तद्या ऽइमँल्लोकाः परेणापस्ताः परि-
श्रितो देवा यजुष्मत्य ऽदृष्टका यदेवैतस्मिँल्लोकेऽन्न-
न्तत्सुददोहा नक्षत्राणि पुरीषमाहुतयः समिध ऽआदित्यो
लोकम्पृणा तद्वा ऽएतत्सर्वमादित्यमेवाभिसम्पद्यते तत्स-
र्वोऽग्निल्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद
लोकम्पृणामेनम्भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ ३ ॥ आदित्यो
ह्रस्वैषोऽग्निश्चितः । तस्य दिश ऽएव परिश्रितस्ताः

षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै
 त्रीणि च शतान्यादित्यन्दिशः समन्तम्परियन्ति रश्मयो
 यजुष्मस्य ऽष्टकास्ताः षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि
 भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यस्य
 रश्मयस्तद्यत्परिश्रित्सु यजुष्मतीः प्रत्यर्पयति रश्मीः
 स्तद्विधु प्रत्यर्पयत्यथ यदन्तरा दिशश्च रश्मीश्च
 तत्सुददोहा ऽथ यद्विधु च रश्मिषु चान्नन्तत्पुरीषन्ता
 ऽआहुतयस्ताः समिधोऽथ यद्विश ऽइति च रश्मय ऽइति
 चाख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्वा ऽएतत्सर्वन्दिश ऽइति
 चैव रश्मय ऽइति चारव्यायते तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणा-
 मभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनम्भूत-
 मेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ ४ ॥ नक्षत्राणि ह त्वेवैषोऽग्नि-
 श्चिचतः । तानि वा ऽएतानि सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि
 सप्तविंशतिः सप्तविंशतिर्होपनक्षत्राण्येकैकन्नक्षत्रमनु-
 पतिष्ठन्ते तानि सप्त च शतानि विंशतिश्चाधि
 षट्त्रिंशत्ततो यानि सप्त च शतानि विंशतिश्चेष्टका
 ऽएव ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः
 षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मस्योऽथ यान्यधि
 षट्त्रिंशत्स त्रयोदशो मासः स ऽआत्मा त्रिंशदात्मा
 प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिर ऽएव षट्त्रिंशयौ तद्यत्ते
 द्वे भवतो द्वयक्षरः हि शिरोऽथ यदन्तरा नक्षत्रे तत्सुद-
 दोहा ऽथ यन्नक्षत्रेष्वन्नन्तत्पुरीषन्ता ऽआहुतयस्ताः
 समिधोऽथ यन्नक्षत्राणीत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्वा

ऽएतत्सर्व्वन्नक्षत्राणीत्येवाख्यायते तत्सर्व्वोऽग्निर्लोकम्पृणा-
 मभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनम्भूत-
 मेतत्सर्व्वमभिसम्पद्यते ॥ ५ ॥ ता वा ऽएताः । एकविं-
 शतिर्बृहत्त्य ऽएकविंशो वै स्वर्गो लोको बृहती स्वर्गो
 लोकस्तदेष स्वर्गलोकमभिसम्पद्यत ऽएकविंशश्च स्तोमं
 बृहतीश्च च्छन्दाः ॥ ६ ॥ छन्दांश्च ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः
 तानि वा ऽएतानि सप्त च्छन्दांश्च चतुरस्रराणि
 त्रिचानि तेषां सप्त च शतानि विंशतिश्च-
 क्षराण्यधि षट्त्रिंशत्ततो यानि सप्त च शतानि
 विंशतिश्चष्टका ऽएव ताः षष्टिश्च त्रीणि च
 शतानि परिश्रितः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्म-
 त्योऽथ यान्यधि षट्त्रिंशत्स त्रयोदशो मासः स
 ऽआत्मा त्रिंशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिर ऽएव
 षट्त्रिंशद्यौ तद्यत्ते द्वे भवतो द्व्यक्षरः हि शिरः ॥ ७ ॥
 तस्यै वा ऽएतस्यै षट्त्रिंशदक्षरायै बृहत्यै यानि दश
 प्रथमान्यक्षराणि सा दशाक्षरैकपदाऽथ यानि विंशतिः
 सा विंशत्यक्षरा द्विपदाऽथ यानि त्रिंशत्सा त्रिंशदक्षरा
 विराडथ यानि त्र्यस्त्रिंशत्सा त्र्यस्त्रिंशदक्षराथ यानि
 चतुस्त्रिंशत्सा चतुस्त्रिंशदक्षरा स्वराडथ यत्सर्व्वेऽछन्दो-
 भिरयमग्निश्चितस्तदुतिच्छन्दास्ता ऽउ सर्वा ऽष्टका
 ऽएवेष्टकेति त्रीण्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री तेनैष गायत्रो-
 ऽग्निर्मृदाप ऽदुति त्रीण्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री तेनो
 ऽएवैष गायत्रोऽथ यदन्तरा च्छन्दसी तत्सुददोहा ऽअथ

यच्छन्दः स्वन्नन्तरपुरीषन्ता ऽआहुतयस्ताः समिधोऽथ
यच्छन्दाऽसीत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्द्वा ऽएतत्सर्व-
च्छन्दाऽसीत्येवाख्यायते तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिस-
म्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनम्भूतमेत-
त्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ ८ ॥ ता वा ऽएताः । एकविंशति-
र्बृहत्य ऽएकविंशो वै स्वर्गो लोको बृहती स्वर्गो लोक-
स्तदेष स्वर्गल्लोकमभिसम्पद्यत ऽएकविंशश्च स्तोमम्बृह-
तीश्च च्छन्दः ॥ ९ ॥ सँवत्सरो ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्य
रात्रय ऽएव परिश्रितस्ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि
भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि सँवत्सरस्य
रात्रयोऽहानि यजुष्मस्य ऽद्विष्टकास्ताः षष्टिश्चैव त्रीणि
च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि
सँवत्सरस्याहान्यथ या ऽअमूः षट्त्रिंशद्विष्टका ऽअति-
यन्ति यः स त्रयोदशो मास ऽआर्त्तार्द्धमासाश्च ते
मासाश्च चतुर्विंशतिरर्द्धमासा द्वादश मासा ऽअथ
यदन्तराहोरात्रे तत्सूददोहा ऽअथ यदहोरात्रेण्वन्नन्तरपुरी-
षन्ता ऽआहुतयस्ताः समिधोऽथ यदहोरात्राणीत्याख्या-
यते तल्लोकम्पृणा तद्द्वा ऽएतत्सर्वमहोरात्राणीत्येवाख्यायते
तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद
लोकम्पृणामेनम्भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १० ॥ ता वा
ऽएताः । एकविंशतिर्बृहत्य ऽएकविंशो वै स्वर्गो
लोको बृहती स्वर्गो लोकस्तदेष स्वर्गल्लोकमभिसम्पद्यत
ऽएकविंशश्च स्तोमम्बृहतीश्च च्छन्दः ॥ ११ ॥ आत्मा ह

त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्यास्थीन्येव परिश्रितस्ताः
 षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै
 त्रीणि च शतानि पुरुषस्यास्थीनि मज्जानो यजुष्मत्स्य
 ऽदृष्टकास्ताः षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि भवन्ति
 षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि पुरुषस्य मज्जानोऽथ
 या ऽअमूः षट्त्रिंशद्विष्टका ऽअतियन्ति यः स त्रयोदशो
 मास ऽआत्मा प्राणः स तस्य त्रिंशदात्मन्विधाः प्रति-
 ष्ठायान्द्वे प्राणेषु द्वे शीर्षन्द्वे तद्यत्ते द्वे भवतो
 द्विकपालः हि शिरोऽथ खेनेमानि पृथ्वाणि सन्ततानि
 तत्सुदोहा ऽअथैतत्त्रयं खेनायमात्मा प्रच्छन्नो लोम-
 त्वङ्माथ्समिति तत्पुरीषं व्यत्तिष्वति ता ऽआहुतयो
 यदश्नाति ताः समिधोऽथ यदास्मेत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा
 तद्द्वा ऽएतत्सर्वमास्मेत्येवाख्यायते तत्सर्वोऽग्निर्ल्लोकम्पृ-
 णामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनम्भूत-
 मेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १२ ॥ ता वा ऽएताः । एकविं-
 शतिर्बृहत्स्य ऽएकविंशो वै स्वर्गो लोको बृहती स्वर्गो
 लोकस्तदेष स्वर्गल्लोकमभिसम्पद्यत ऽएकविंशश्च स्तोम-
 म्बृहतीश्च छन्दः ॥ १३ ॥ सर्वाणि ह त्वेव भूतानि ।
 सर्वे देवा ऽएषोऽग्निश्चितः ऽआपो वै सर्वे देवाः सर्वाणि
 भूतानि ता हैता ऽआप ऽएवैषोऽग्निश्चितस्तस्य नाव्या
 ऽएव परिश्रितस्ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति
 षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शताद्यादित्यन्नाव्याः समन्त-
 म्परियन्ति नाव्या ऽउ ऽएव यजुष्मत्स्य ऽदृष्टकास्ताः

षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि
च शताब्द्यादित्यन्नाब्द्या ऽअभिक्षरन्त्यथ षदन्तरा नाब्ध्ये
तत्सुददोहा ऽअथ या ऽअमूः षट्त्रिंशद्विष्टका ऽअतियन्ति
यः स त्रयोदशो मास ऽआत्मायमेव स योऽयः हिरण्मयः
पुरुषः ॥ १४ ॥ तस्यैते प्रतिष्ठे । रुक्मश्च पुष्कर-
पर्णश्चापश्चादित्यमण्डलश्च सुचौ बाहू ताविन्द्राग्नी
द्वे स्वयमातृणो ऽइयश्चान्तरिक्षश्च तिस्रो विश्वज्योतिष
ऽएता देवता ऽअग्निर्वायुरादित्य ऽएता ह्येव देवता
विश्वज्योतिर्द्वादशऽर्त्तव्याः स सँवत्सरः स ऽआत्मा
पञ्च नाकसदः पञ्च पञ्चचूडाः स यज्ञस्ते देवा
ऽअथ षट्त्रिंशती च स्वयमातृणा चाश्मा पृश्नि-
र्धश्चित्तेऽग्निर्निधीयते सा पञ्चत्रिंशी लोकमृणायै
यजुः षट्त्रिंशी सोऽस्यैष सर्वस्यान्तमेवात्मा स ऽएष
सर्वासामपाम्मन्त्र्ये स ऽएष सर्वैः कामैः सम्पन्न ऽआपो वै
सर्वे कामाः स ऽएषोऽकामः सर्वकामो न ह्येतद्कस्य चन
कामः ॥ १५ ॥ तदेष इल्लोको भवति । विद्यया तदा-
रोहन्ति यत्र कामाः पुरागताः ॥ न तत्र दक्षिणा यन्ति
नाविद्वाथ्सस्तपस्विन ऽइति न ह्येव तँल्लोकन्दक्षिणाभिर्न
तपसानेवंविदश्नुत ऽएवंविदाथ्स ह्येव स लोकः ॥ १६ ॥
अब्रम्पुरीषम् । चन्द्रमा ऽआहुतयो नक्षत्राणि समिधो
यच्चन्द्रमा नक्षत्रे वसत्याहुतिस्तत्समिधि वसत्येतदु वा
ऽआहुतेरन्नमेषा प्रतिष्ठा तस्मादाहुतिर्न क्षीयत ऽएत-
न्नस्या ऽअन्नमेषा प्रतिष्ठ्वाथ यदेवा ऽइत्याख्यायते

तल्लोकम्पृणा तद्द्वा ऽएतत्सर्वन्देवा ऽदुत्येवाख्यायते ॥ १७ ॥
 तदेतद्द्वाभ्युक्तम् । विश्वे देवा ऽअनु तत्ते यजुर्गुरिति
 सर्वाणि ह्यत्र भूतानि सर्वे देवा यजुरेव भवन्ति तत्सर्वो-
 ऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोक-
 म्पृणामेनम्भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १८ ॥ ता वा ऽएताः ।
 एकविंशतिर्बृहत्या ऽएकविंशो वै स्वर्गो लोको बृहती
 स्वर्गो लोकस्तदेष स्वर्गल्लोकमभिसम्पद्यत ऽएकविंशश्च
 स्तोमम्बृहतीश्च च्छन्दः ॥ १९ ॥ (E)

पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[चित्याग्नेः सर्वदिगभिमुखत्वम्, पृथक् शिरसो निरुहणाभावश्च]

कुशिश्रहं वाजश्रवसोऽग्निश्चिक्वये । तः होवाच
 सुश्रवाः कौण्डिन्यो गौतम यदग्निमचैषीः प्राञ्चमेनमचैषीः
 प्रत्यञ्चमेनमचैषीर्न्यञ्चमेनमचैषीरुत्तानमेनमचैषीः ॥ १ ॥
 यद्यहैनम्प्राञ्चमचैषीः । यथा पुराच ऽआसीनाय पृष्टतो-
 ऽन्नाद्यमुपाहरेत्तादृक्तन्न ते हविः प्रतिग्रहीष्यति ॥ २ ॥
 यद्यु वा ऽएनम्प्रत्यश्चमचैषीः कस्मादस्य तर्हि पश्चा-
 त्पुच्छमकार्षीः ॥ ३ ॥ यद्यु वा ऽएन्न्यश्चमचैषीः । यथा
 नीचः शयानस्य पृष्टेऽन्नाद्यम्प्रतिष्टापयेत्तादृक्तन्नैव ते
 हविः प्रतिग्रहीष्यति ॥ ४ ॥ यद्यु वा ऽएनमुत्तानम-
 चैषीः । न वा ऽउत्तानं वयः स्वर्गल्लोकमभिवहति न त्वा

(E) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्रापि समुपलभ्यन्ते यथा— का० श० १२. ५. ४ ।

स्वर्गल्लोकमभिवक्ष्यत्यस्वर्ग्यं ऽउ ते भविष्यतीति ॥ ५ ॥
 स होवाच प्राश्नमेनमचैषप्रत्यश्नमेनमचैषन्यश्नमेनमचैष-
 मुत्तानमेनमचैषः सर्वा ऽअनुदिश ऽएनमचैषमिति ॥ ६ ॥
 स यत्प्राश्नपुरुषमुपदधाति । प्राच्यौ सुचौ तत्प्राङ्
 चीयतेऽथ यत्प्रत्यश्नङ्कूर्ममुपदधाति प्रत्यश्च पशु-
 शीर्षाणि तत्प्रत्यङ् चीयतेऽथ यन्न्यश्नङ्कूर्ममुपदधाति
 न्यश्च पशुशीर्षाणि नीचीरिष्टकास्तन्न्यङ् चीयतेऽथ
 यदुत्तानपुरुषमुपदधात्युत्ताने सुचा ऽउत्तानमुखलमुत्ता-
 नामुखान्तदुत्तानश्चचीयतेऽथ यत्सर्वा ऽअनुदिशः
 परिसर्पमिष्टका ऽउपदधाति तत्सर्वतश्चीयते ॥ ७ ॥
 [अर्धप्रपाठकः ३८] अथ ह कोषा धाव्यन्तः । नि-
 रूढशिरसमग्निमुपाधावयाश्चक्रुस्तेषां हैक ऽउवाच
 श्रुतैः शिरः श्रियमस्य निरौहीत्सर्वज्ज्यानिज्ज्यास्यत
 ऽइति स ह तथैवास ॥ ८ ॥ अथ हैक ऽउवाच । प्राणा
 वै शिरः प्राणानस्य निरौहीत्क्षिप्तेऽमुल्लोकमेष्यतीति स
 ऽउ ह तथैवास ॥ ९ ॥ ऊर्ध्वौ वा ऽएष ऽएतच्चीयते ।
 यद्बर्भस्तम्बो लोगेष्टकाः पुष्करपर्णाः रुक्मपुरुषौ सुचौ
 स्वयमातृण्णा दूर्वेष्टका द्वियजू रेतःसिचौ विश्वज्योति-
 र्ज्ञतव्ये ऽअषाढा कूर्मोऽथ हास्यैतदेव प्रत्यक्षतमां
 शिरो यश्चिचतेऽग्निर्निधीयते तस्मान्न निरुहेत् ॥ १० ॥ (F)

पञ्चमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(F) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्रापि समुपलभ्यन्ते यथा—का० शं० १२. ५. ५ ।

[वैश्वानरविद्या]

अथ हैतेऽरुणे । औपवेशौ समाजग्मुः सत्ययज्ञः
 पौलुषिर्महाशालो जाबालो बुडिल ऽआश्वतराश्व-
 रिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यस्ते ह वैश्वानरे
 समासत तेषां ह वैश्वानरे न समियाय ॥ १ ॥ ते
 होचुः । अश्वपतिर्वा ऽअयङ्कैकेयः सम्प्रति वैश्वानरं
 वेद तङ्गच्छामेति ते हाश्वपतिङ्कैकेयमाजग्मुस्तेभ्यो ह
 पृथगावसथान्पृथगपचितीः पृथक्साहस्वान्तसोमान्प्रोवाच
 ते ह प्रातरसंविदाना ऽएव समित्पाणयः प्रतिचक्रुर्मि
 ऽउप त्वायामेति ॥ २ ॥ स होवाच । यन्तु भगवन्तो-
 ऽनूचाना ऽअनूचानपुत्राः किमिदमिति ते होचुर्वैश्वानरः
 ह भगवान्सम्प्रति वेद तन्नो ब्रूहीति स होवाच सम्प्रति
 खलु न्वा ऽअहं वैश्वानरं वेदाभ्याधत्त समिध ऽउपेता
 स्थेति ॥ ३ ॥ स होवाचारुणमौपवेशिम् । गौतम कन्त्वं
 वैश्वानरं वेत्थेति पृथिवीमेव राजन्निति होवाचोमिति
 होवाचैष वै प्रतिष्ठु वैश्वानर ऽएतः हि वै त्वम्प्रतिष्ठुं
 वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्त्वम्प्रतिष्ठितः प्रजया पशुभिरसि
 यो वा ऽएतम्प्रतिष्ठुं वैश्वानरं वेदाप पुनर्म्मृत्युञ्जयति
 सर्वमायुरेति पादौ त्वा ऽएतौ वैश्वानरस्य पादौ तेऽम्ला-
 स्यतां खदि ह नागमिष्य ऽइति पादौ तेऽविदितावभवि-
 ष्यतां खदि ह नागमिष्य ऽइति वा ॥ ४ ॥ अथ होवाच
 सत्ययज्ञस्पौलुषिम् । प्राचीनयोग्य कन्त्वं वैश्वानरं
 वेत्थेत्यप ऽएव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वै

रयिर्वैश्वानर एतद् हि वै त्वद् रयिं वैश्वानरं वेत्थ
 तस्मात्त्वद् रयिमान्पुष्टिमानसि यो वा एतद् रयिं
 वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युञ्जयति सर्वमायुरेति वस्तिस्त्वा
 एष वैश्वानरस्य वस्तिस्त्वाहास्यद्यदि ह नागमिष्य इति
 वस्तिस्तेऽविदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्य इति वा
 ॥ ५ ॥ अथ होवाच महाशालञ्जाबालम् । औपमन्यव
 कन्त्वं वैश्वानरं वेत्थेत्याकाशमेव राजन्निति होवाचोमिति
 होवाचैष वै बहुलो वैश्वानर एतद् हि वै त्वम्बहुलं
 वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्त्वम्बहुः प्रजया पशुभिरसि यो वा
 एतम्बहुलं वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युञ्जयति सर्वमायु-
 रेत्यात्मा त्वा एष वैश्वानरस्यात्मा त्वाहास्यद्यदि ह
 नागमिष्य इत्यात्मा तेऽविदितोऽभविष्यद्यदि ह नाग-
 मिष्य इति वा ॥ ६ ॥ अथ होवाच बुडिलमाश्व-
 तराश्वम् । वैयाग्रपद्य कन्त्वं वैश्वानरं वेत्थेति वायुमेव
 राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वै पृथग्गवर्त्मा वैश्वानर
 एतद् हि वै त्वम्पृथग्गवर्त्मानं वैश्वानरं वेत्थ तस्मा-
 त्त्वाम्पृथग्रथश्रेणयोऽनुयान्ति यो वा एतम्पृथग्गवर्त्मानं
 वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युञ्जयति सर्वमायुरेति प्राणस्त्वा
 एष वैश्वानरस्य प्राणस्त्वाहास्यद्यदि ह नागमिष्य
 इति प्राणस्तेऽविदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्य इति
 वा ॥ ७ ॥ अथ होवाचेन्द्रद्युम्नम्भाल्लवेयम् । वैयाग्रपद्य
 कन्त्वं वैश्वानरं वेत्थेत्यादित्यमेव राजन्निति होवाचोमिति
 होवाचैष वै सुततेजा वैश्वानर एतद् हि वै त्वद् सुत-

तेजसं वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्तवैष सुतोऽद्यमानः पच्य-
 मानोऽक्षीयमाणो गृहेषु तिष्ठति यो वा ऽएतः सुततेजसं
 वैश्वानरं वेदाप पुनर्म्मृत्युञ्जयति सर्वमायुरेति चक्षुस्त्वा
 ऽएतद्द्वैश्वानरस्य चक्षुस्त्वाहास्यद्यदि ह नागमिष्य इति
 चक्षुस्तेऽविदितमभविष्यद्यदि ह नागमिष्य इति वा ॥८॥
 अथ होवाच जनः शार्कराक्ष्यम् । सायवस कन्त्वं वैश्वान-
 नरं वेत्थेति दिवमेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष
 वा ऽअतिष्ठु वैश्वानरः ऽएतः हि वै त्वमतिष्ठुं वैश्वान-
 नरं वेत्थ तस्मात्त्वः समानान्तितिष्ठसि यो वा ऽएत-
 मतिष्ठुं वैश्वानरं वेदाप पुनर्म्मृत्युञ्जयति सर्वमायुरेति
 मूर्द्धा त्वा ऽएष वैश्वानरस्य मूर्द्धा त्वाहास्यद्यदि ह नाग-
 मिष्य इति मूर्द्धा तेऽविदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्य
 इति वा ॥ ९ ॥ तादृहोवाच । एते वै यूयम्पृथग्वैश्वान-
 नरास्त्रिधाऽसः पृथगन्नमघस्त प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः
 सुविदिता ऽअभिसम्पन्नास्तथा तु व ऽएनाह्वक्ष्यामि यथा
 प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति ॥ १० ॥ स होवाच ।
 मूर्द्धानमुपदिशन्नेष वा ऽअतिष्ठु वैश्वानरः ऽइति
 चक्षुषी ऽउपदिशन्नुवाचैष वै सुततेजा वैश्वानरः ऽइति ना-
 सिके ऽउपदिशन्नुवाचैष वै पृथग्वर्त्मा वैश्वानरः ऽइति
 मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाचैष वै बहुलो वैश्वानरः ऽइति
 मुख्या ऽअपः ऽउपदिशन्नुवाचैष वै रयिवैश्वानरः ऽइति
 चक्षुबुकमुपदिशन्नुवाचैष वै प्रतिष्ठु वैश्वानरः ऽइति स
 ऽएषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वान-

नरम्पुरुषविधम्पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदाप पुनर्मृत्युञ्जयति
सर्वमायुरेति न हास्य ब्रुवाणश्च न वैश्वानरो हिनस्ति ॥११॥(A)

षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[पुरुषस्याग्निविधार्कविधोक्थविधत्वनिरूपणम्]

द्वयं वा ऽइदमत्ता चैवाद्यश्च । तद्यदोभयः समा-
गच्छत्यत्तैवाख्यायते नाद्यम् ॥ १ ॥ स वै षः सोऽत्ताग्नि-
रेव सः । तस्मिन्नन्यत्किञ्चाबभ्यादुधत्याहितय ऽएवास्य
ता ऽआहितयो ह वै ता ऽआहुतय ऽइत्याचक्षते परो-
ऽक्षम्परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ २ ॥ आदित्यो वा ऽअत्ता ।
तस्य चन्द्रमा ऽएवाहितयश्चन्द्रमसः॑ ह्यादित्य ऽआ-
दुधतीत्यधिदेवतम् ॥ ३ ॥ अथाद्भ्यात्मम् । प्राणो वा
ऽअत्ता तस्यान्नमेवाहितयोऽन्नः॑ हि प्राण ऽआदुधतीति
द्वग्मेः ॥ ४ ॥ अथार्कस्य । अग्निर्वा ऽअर्कस्तस्याहुतय
ऽएव कमाहुतयो ह्यग्नेये कम् ॥ ५ ॥ आदित्यो वा
ऽअर्कः । तस्य चन्द्रमा ऽएव कञ्चन्द्रमा ह्यादित्याय
कमित्यधिदेवतम् ॥ ६ ॥ अथाद्भ्यात्मम् । प्राणो वा ऽअर्क-
स्तस्यान्नमेव कमन्नः॑ हि प्राणाय कमिति न्वेवार्कस्य
॥ ७ ॥ अथोक्थस्य । अग्निर्वा ऽउक्थस्तस्याहुतय ऽएव
थमाहुतिभिर्ह्यग्निरुत्तिष्ठति ॥ ८ ॥ आदित्यो वा ऽउक् ।
तस्य चन्द्रमा ऽएव थञ्चन्द्रमसा ह्यादित्य ऽउत्तिष्ठतीत्य-

(A) अदोब्राह्मणस्था विषया अन्यत्रापि दृश्यन्ते यथा—का० श० १२. ६. १ ।

धिदेवतम् ॥ ९ ॥ अथाह्यात्मम् । प्राणो वा ऽउक्वत-
स्यान्नमेव थमन्नेन हि प्राण ऽउत्तिष्ठतीति न्वेवोक्वथस्य
स ऽएषोऽग्निविधोऽर्कविध ऽउक्वथविधो यत्पुरुषः स यो
हैतमेवमग्निविधमर्कविधमुक्वथविधम्पुरुषमुपास्ते विदुषो
हैवास्यैवम्भ्रातृव्यो म्म्लायति ॥ १० ॥ प्राणेन वा ऽअ-
ग्निर्हीप्यते । अग्निना वायुर्वायुनादित्य ऽआदित्येन
चन्द्रमाश्चन्द्रमसा नक्षत्राणि नक्षत्रैर्विद्युदेतावती वै दी-
प्तिरस्मिँश्च लोकेऽमुष्मिँश्च सर्वाः हैतान्दीप्तिन्दीप्यते-
स्मिँश्च लोकेऽमुष्मिँश्च य ऽएवं वेद ॥ ११ ॥ (B)

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

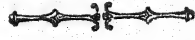
[शाण्डिल्यविद्याप्रतिपादनम्]

सत्यम्ब्रह्मेत्युपासीत । अथ खलु कृतुमयोऽयम्पुरुषः
स यावत्कतुरयमस्माल्लोकार्प्रैत्येवङ्कतुर्हामुल्लोकम्प्रेत्या-
भिसम्भवति ॥ १ ॥ स ऽआत्मानमुपासीत । मनोमयम्प्रा-
णशरीरम्भारूपमाकाशात्मानङ्कामरूपिणम्मनोजवसः सत्य-
सङ्कल्पः सत्यधृतिः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वा ऽअनु दिशः
प्रभूतः सर्वमिदमभ्याप्तमवाक्कमनादरं यथा व्रीहिर्वा
यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्म-
न्पुरुषो हिरण्मयो यथा ज्योतिरधूममेवज्ज्यायान्दिवो
ज्यायानाकाशाज्यायानस्यै पृथिव्यै ज्यायान्तसर्वेभ्यो
भूतेभ्यः स प्राणस्यात्मैष स ऽआत्मैतमित ऽआत्मानम्प्रे-

(B) अदोद्गाहणस्या विषया अन्यत्रापि दृश्यन्ते यथा—१२. ६. २ ।

त्याभिसम्भविष्यामीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सा-
स्तीति ह स्माह शाण्डिल्य ऽएवमेतदिति ॥ २ ॥ (E)

षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[अश्वस्योपासनम्]

उषा वा ऽअश्वस्य मेध्यस्य शिरः । सूर्यश्चक्षु-
र्वातः प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः सवत्सर ऽआत्मा-
श्वस्य मेध्यस्य द्यौष्पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमृथिवी पाजस्य-
न्दिशः पाशर्वे ऽअवान्तरदिशः पशव ऽऋतवोऽङ्गानि
मासाश्चार्द्धमासाश्च पर्वण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्रा-
ण्यस्थीनि नभो माथ्सान्यवज्ज्यः सिकताः सिन्धवो
गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्वता ऽओषधयश्च वनस्पतयश्च
लोमाभ्युद्यन्पूर्वाद्धौ निम्मलोचञ्जघनाद्धौ यद्विजृम्भते तद्वि-
द्योतते यद्विधूनुते तत्स्तनयति यश्मेहति तद्वर्षति
वागेवास्य वागहर्वा ऽअश्वम्पुरस्ताद्महिमान्वजायत तस्य
पूर्वं समुद्रे योनी रात्रिरेनम्पश्चान्महिमान्वजायत तस्या-
परे समुद्रे योनिरेतौ वा ऽअश्वम्महिमानावभितः
सम्बभूवतुर्हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गन्धर्वानर्वासुरा-
नश्वो मनुष्यान्तसमुद्रं ऽएवास्य बन्धुः समुद्रो
योनिः ॥ १ ॥

षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

(E) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० १२. ६. ३ ।

[अर्काश्वमेधोपासना, विद्यासंप्रदायप्रवर्तकमुनिवंशकथनञ्च]

नैवेह किञ्चनाग्र ऽआसीत् । मृत्युनैवेदमावृतमासीद-
 शनाययाशनाया हि मृत्युस्तद्वमनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति
 सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत ऽआपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति
 तदेवाकर्ष्यस्यार्कत्वङ्कः ह वा अस्मै भवति य ऽएव-
 मेतद्वकर्ष्यस्यार्कत्वं वेद ॥ १ ॥ आपो वा ऽअर्कः । तद्य-
 दपाथं शर ऽआसीत्तत्समहन्न्यत सा पृथिव्यभवत्त-
 स्यामश्श्राम्यत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निर-
 वर्त्तताग्निः ॥ २ ॥ स त्रेधात्मानं व्यकुरुत । आदित्य-
 न्तृतीयं वायुन्तृतीयः स ऽएष प्राणस्त्रेधाविहितस्तस्य
 प्राची दिक्कशरोऽसौ चासौ चेर्मावथास्य प्रतीची
 दिक्कपुच्छमसौ चासौ च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची
 च पार्श्वे द्यौष्पृष्टमन्तरिक्षमुदरमियमुरः स ऽएषोऽप्सु
 प्रतिष्ठितो यत्र क्व चैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान्
 ॥ ३ ॥ सोऽकामयत । द्वितीयो म ऽआत्मा जायेतेति
 स मनसा वाचस्मिथुनः समभवदशनायामृत्युस्तद्यद्वेत
 ऽआसीत्स सँवत्सरोऽभवन्न ह पुरा ततः सँवत्सर ऽआस
 तमेतावन्तङ्कालमविभर्ष्यावान्सँवत्सरस्तमेतावतः कालस्य
 परस्तादसृजत तज्जातमभिव्याददात्स भाणकरोत्सैव
 वागभवत् ॥ ४ ॥ स ऽऐक्षत । यदि वा ऽइममभिमथस्ये
 कनीयोऽन्नङ्गरिष्य ऽइति स तथा वाचा तेनात्मनेदः सर्वम-
 सृजत यदिदङ्किञ्चो यजूंषि सामानि च्छन्दांस्ति
 यज्ञान्प्रजाम्पशून्तस यद्यदेवासृजत तत्तदुत्तुमद्भियत सर्वं वा

ऽअत्तीति तदुदितेरदितित्वः सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्न-
 म्भवति य ऽएवमेतदुदितेरदितित्वं वेद ॥ ५ ॥ सोऽकामयत ।
 भूयसा यजेन भूयो यजेयेति सोऽश्नाम्यत्स तपोऽतप्यत
 तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्कामत्प्राणा वै यशो
 वीर्यन्तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं श्रयितुमर्ह्यत तस्य
 शरीर एव मन ऽआसीत् ॥ ६ ॥ सोऽकामयत । मेद्ध्यम्म
 ऽइदं स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति ततोऽश्वः समभवद्य-
 दश्वत्तन्मेद्ध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वमेष ह
 वा ऽअश्वमेधं वेद य ऽएनमेवं वेद ॥ ७ ॥ तमनवरुद्धेवाम-
 न्नयत । तः सँवत्सरस्य परस्तादात्मन ऽआलभत पशून्दे-
 वताब्भ्यः प्रत्यौहत्तस्मात्सर्वदेवत्यम्प्रोक्षितम्प्राजापत्यमाल-
 भन्त ऽएष वा ऽअश्वमेधो य ऽएष तपति तस्य सँवत्सर
 ऽआत्मायमग्निरर्क्षस्तस्येमे लोका ऽआत्मानस्तावेतावर्का-
 श्वमेधौ सो पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेवाप पुनर्मृ-
 त्युञ्जयति नैनम्मृत्युराप्नोति मृत्युरस्यात्मा भवति सर्व-
 मायुरेत्येतासान्देवतानामेको भवति य ऽएवं वेद ॥ ८ ॥
 अथ ब्रह्मः । समानमा साञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रो माण्डू-
 कायनेर्मण्डूकायनिर्मण्डळ्यान्माण्डळ्यः कौत्सात्कौ-
 त्सो माहित्थेर्माहित्थिर्वात्मकक्षायणाद्द्वामकक्षायणो वात्स्या-
 द्द्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कुश्रेः कुश्रिश्चर्यज्ञवचसो
 राजस्तम्बायनाद्यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात्कावषेयात्तुरः

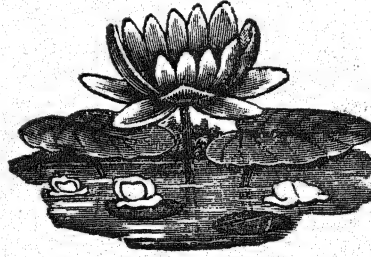
कावषेयः प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु
ब्रह्मणे नमः ॥ ९ ॥

षष्ठाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥ कण्डिकासंख्या ॥७५॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

† अग्निरहस्यं नाम दशमं काण्डं समाप्तम् ॥ १० ॥

अथाष्टाध्यायीनामैकादशकाण्डम्

अस्मिन्काण्डे प्रतिपादनीया विषयाः—अग्न्याधानकालः, दर्शपूर्णमास-
दाक्षायणयज्ञयोरनुष्ठानावधिः, दाक्षायणयज्ञः, पथिकृदिष्टिः, अभ्युदय-
दृष्टेष्टिः, दर्शपूर्णमासार्थवादः, प्रयाजानुयाजानुमन्त्रणम्, इडा-
स्विष्टकृत्-सूक्तवाक-शंयुवाक-पत्नीसंयाज-वेद्यालम्भ-समिष्ट-
यजुः—प्रधानयागादिविषयोऽर्थवादः, अग्निहोत्रार्थवादः,
ब्रह्मचारिकर्तव्यम्, मित्रविन्देष्टिः, हविषः समृद्धिः, चातु-
र्मस्यार्थवादः, पञ्च महायज्ञाः, स्वाध्यायप्रशंसा,
प्रायश्चित्तम्, अश्वदाभ्यग्रहौ, आध्यात्मिकविद्या,
पशुबन्धप्रशंसा, हविर्यज्ञविधिसवविध-
योर्लक्षणम्, पङ्क्तोत्तरहोमः

[यज्ञादीनां संवत्सराद्यात्मना निरूपणम्]

॥ ॐ ॥ सँवत्सरो * वै यज्ञः प्रजापतिः † । तस्यै-
तद्द्वारं च्चदमावास्या ‡ चन्द्रमा ऽएव द्वारपिधानः ॥ १ ॥

* संवत्सरात्मकस्तत्साध्यत्वात् । संवत्सरस्यापि 'द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयोः
समासेन तावत्संवत्सरः प्रजापतिः' इति सप्तदशावयवत्वसाम्यात् प्रजापतेस्तस्य च तादात्म्यं
यथा—'आदित्यो यूपः' इत्यत्र तेजःसारूप्याद् यूपस्यादित्यात्मना स्तुतिरेवमत्रापि संख्यासारूप्यात्
स्तुतिरेव मन्तव्या ।

† आ श्रावयेत्यादि सप्तदशाक्षरसाध्यत्वाद्यज्ञस्य प्रजापतित्वम् । तथा च तैत्तिरीयसंहितायाम्—
“आ श्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं
द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः प्रजापतिः” (ते० सं० का० १ प्र० ६ अनु० ११)

‡ अमेत्ययं शब्दः सहशब्दार्थे वर्तते, प्रतिपदादितिथिषु मध्ये यस्यां तिथौ अमा सूर्येण सह
चन्द्रो वसति सामावास्या । अमापूर्वादिसेः 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् ।

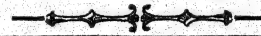
यद्वा—वसुशब्दामिधेय इन्द्रः साक्षाद्यपानार्थं देवैः सह यस्यां तिथौ वसतीत्यमावास्या ।
तथा च तैत्तिरीयसंहिताम्—

“अमा वै नोऽथ वसु वसतीन्द्रो हि देवानां वसु तदमावास्याया अमावास्यत्वम्”

स योऽमावास्यायामग्नी ऽआधत्ते । यथा विवृतायान्द्वारि
 द्वारा पुरम्प्रपद्येत स तत ऽएव स्वर्गल्लोकैर्मियादेवन्तद्योऽ-
 मावास्यायामाधत्ते ॥ २ ॥ अथ यो नक्षत्र ऽआधत्ते ।
 यथापिहितायान्द्वार्यद्वारा पुरम्प्रपित्सेत्स जिह्वाः पुरः स्या-
 देवन्तद्यो नक्षत्र ऽआधत्ते तस्मान्न नक्षत्र ऽआदधीत ॥ ३ ॥
 यदुहरेवैषः । न पुरस्तान्न पश्चाद्दृश्येत तदुहरुपवसे-
 त्तिह्ये ष ऽइमँल्लोकमागच्छति तस्मिन्निह वसति ॥ ४ ॥
 सर्वे देवा वसन्ति । सर्वाणि भूतानि सर्वा देवताः सर्व
 ऽऋतवः सर्वे स्तोमाः सर्वाणि पृष्ठानि सर्वाणि
 च्छन्दांसि ॥ ५ ॥ सर्वेषु ह वा ऽअस्य देवेषु । सर्वेषु भू-
 तेषु सर्वासु देवतासु सर्वेष्वृतुषु सर्वेषु स्तोमेषु सर्वेषु
 पृष्ठेषु सर्वेषु च्छन्दःस्वग्नी ऽआहितौ भवतो योऽमा-
 वास्यायामाधत्ते तस्मादमावास्यायामेवाग्नी ऽआदधीत
 ॥ ६ ॥ याऽसौ वैशाखस्यामावास्या तस्यामादधीत सा
 रोहिण्या सम्पद्यत ऽआत्मा वै प्रजा पशवो रोहिण्या-
 स्मन्येवैतः प्रजायाम्पशुषु प्रतितिष्ठत्यमावास्या वा ऽअ-
 ग्न्याधेयरूपन्तस्मादमावास्यायामेवाग्नी ऽआदधीत पौर्ण-
 मास्यामन्वारभेतामावास्यायान्दीक्षेत ॥ ७ ॥

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(१) सुष्ठु अर्ज्यते शोमनेनार्जनेन गम्यत इति वा स्वर्गः—सर्वजनाभिलषणीयं दुःखा-
 सम्भिन्नं कर्मफलमित्यर्थः । तथा चाहुः—

यत्र दुःखेन सम्भिन्नं न च प्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥ (तन्त्रवा०)

(२) लोक्यत इति लोकः ।

(३) विशाखानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन्मासि स वैशाखः ।

[दर्शपूर्णमासाहुतिसंख्याविशेषकथनम्]

घ्नन्ति वा ऽएतद्यज्ञम् । यदेनन्तन्वते यन्वेव राजा-
नमभिषुण्वन्ति तत्तद्घ्नन्ति यत्पशुः संज्ञपयन्ति विशा-
सति तत्तद्घ्नन्त्युल्लखलमुसलाभ्यान्दृषदुपलाभ्याः हवि-
र्घ्नन्ति ॥ १ ॥ तद् हत्वा यज्ञम् । अग्रावेव
योनौ रेतो भूतः सिञ्चत्यग्निर्वै योनिर्घ्नस्य स ततः
प्रजायते तद्दश ता ऽआहुतीः सम्पादयेद्याभ्यो वषट्-
क्रियते ॥ २ ॥ अयं वै यज्ञो योऽयम्पवते । सोऽयमेक
ऽइवैव पवते सोऽयम्पुरुषेऽन्तः प्रविष्टो दशधाविहितः स
ऽएवङ्कलृप्तैः प्राणैरग्नेर्व्योनेरधिजायते सैषा दशाक्षरा
विराट् सैषा सम्पत्स यज्ञः ॥ ३ ॥ अथो ऽअपि नव स्युः ।
तन्न्यूनां विराजङ्करोति प्रजननाय न्यूनाद्वा ऽइमाः
प्रजाः प्रजायन्ते सैषा सम्पत्स यज्ञः ॥ ४ ॥ अथो
ऽअप्येकातिरिक्ता स्यात् । सा प्रजापतिमभ्यतिरिच्यते
सैषा सम्पत्स यज्ञः ॥ ५ ॥ अथो ऽअपि द्वे ऽअतिरिक्ते
स्याताम् । द्वन्द्वं वै मिथुनम्प्रजननमिमिथुनमेवैतत्प्रजननङ्-
क्रियते सैषा सम्पत्स यज्ञः ॥ ६ ॥ अथो ऽअपि तिस्रोऽ-
तिरिक्ताः स्युः । द्वन्द्वमह मिथुनम्प्रजननमथ यज्ञायते
तत्तृतीयः सैषा सम्पत्स यज्ञः ॥ ७ ॥ अथो ऽअपि
चतस्रोऽतिरिक्ताः स्युः । तद्यथैकैव चतस्रस्रयो वा ऽइमे
लोकास्तदिमानेव लोकाँस्तिसृभिराप्नोति प्रजापतिर्वा
ऽअतीमाँल्लोकाँश्चतुर्थस्तत्प्रजापतिमेव चतुर्थ्याप्नोति सैषा
सम्पत्स यज्ञः ॥ ८ ॥ स यद्वाभ्यामूनन्तदूनम् । सोऽयज्ञो

यत्पञ्चभिरतिरिक्तन्तदुतिरिक्तं सोऽयज्ञः सैषैव दशत्यधि
 सम्पदेष्टा विंशत्यामेषा सहस्रात् ॥ ९ ॥ आर्जिं वा ऽएते
 धावन्ति । ये दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते स वै पञ्चदश वर्षाणि
 यजेत तेषाम्पञ्चदशानां वर्षाणान्त्रीणि च शतानि षष्टिश्च
 पौर्णमास्यश्चामावास्याश्च त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च
 सँवत्सरस्य रात्रयस्तद्वात्रीराप्नोति ॥ १० ॥ अथापराणि
 पञ्चदशैव वर्षाणि यजेत । तेषाम्पञ्चदशानां वर्षाणान्त्रीणि
 चैव शतानि षष्टिश्च पौर्णमास्यश्चामावास्याश्च त्रीणि
 च वै शतानि षष्टिश्च सँवत्सरस्याहानि तदुहान्याप्नोति
 तद्वै सँवत्सरमाप्नोति ॥ ११ ॥ मर्त्या ह वा ऽअग्रे देवा
 ऽआसुः । स यदैव ते सँवत्सरमापुरथामृता ऽआसुः
 सर्वं वै सँवत्सरः सर्वं वा ऽअक्षयमेतेनो हास्याक्षयः
 सुकृतम्भवत्यक्षयो लोकः ॥ १२ ॥ स ऽआजिसृतामेकः ।
 य ऽएवं विद्वाँस्त्रिंशतं वर्षाणि यजते तस्मादु त्रिंशत-
 मेव वर्षाणि यजेत यद्यु दाक्षायणयज्ञी स्यादथो ऽअपि
 पञ्चदशैव वर्षाणि यजेतात्र ह्येव सा सम्पत्सम्पद्यते
 द्वे हि पौर्णमास्यौ यजते द्वे ऽअमावास्ये ऽअत्रो ऽएव
 खलु सा सम्पद्भवति ॥ १३ ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[पौर्णमासयागे दर्शयागे च हविषो विधानम्]

पौर्णमासेनेष्ट्वा । इन्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपति तेन
 यथेष्टैयवं यजत ऽअमावास्येनेष्ट्वादित्यै चरुमनुनिर्वपति

तेन यथेष्ट्यैवं व्यजते ॥ १ ॥ स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा ।
 इन्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवताथैतदग्नी-
 षोमीयम्पौर्णमासः हविर्भवति तत्र नेन्द्राय त्वेति
 किञ्चन क्रियत एतेनो हास्यैतत्सेन्द्रः हविर्भवत्येतेन
 सेन्द्रो यज्ञोऽथ यद्विमृधे त्वेति सर्वा ऽउ हि मृधो नाष्टाः
 पौर्णमासेन हन्ति ॥ २ ॥ अथ यदामावास्येनेष्ट्वा ।
 अदित्यै चरुमनुनिर्वपत्येष वै सोमो राजा देवानामन्नं
 व्यञ्चन्द्रमाः स यत्रैष एतां रात्रिन् पुरस्तान्न पश्चा-
 ददृशे तेनैतदनद्धेव हविर्भवति तेनाप्रतिष्ठितमियं वै
 पृथिव्यदितिः सेयमद्वा सेयम्प्रतिष्ठितैतेनो हास्यैतदद्धेव
 हविर्भवत्येतेन प्रतिष्ठितमेतन्न तद्यस्मादनुनिर्वपत्यथ
 यस्मान्नानुनिर्वपेत् ॥ ३ ॥ स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा । इन्द्राय
 विमृधेऽनुनिर्वपति सेन्द्रो मे यज्ञोऽसदिति सर्वो वै यज्ञ
 ऽइन्द्रस्यैव स यत्सर्वो यज्ञ ऽइन्द्रस्यैवैतेनो हास्यैतत्सेन्द्रः
 हविर्भवत्येतेन सेन्द्रो यज्ञः ॥ ४ ॥ अथ यदामा-
 वास्येनेष्ट्वा । अदित्यै चरुमनुनिर्वपत्यामावास्यं वा
 ऽअनुनिर्वाप्यम्पौर्णमासेन वा ऽइन्द्रो वृत्रमहँस्त-
 स्मा एतद्वृत्रञ्जघ्नुषे देवा एतद्धविरनुनिरवपन्न्यदामा-
 वास्यङ्किमनुनिर्वाप्येऽनुनिर्वपेदिति तस्मान्नानुनिर्वपेत्
 ॥ ५ ॥ स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा । अथान्यद्धविरनुनिर्व-
 पत्यामावास्येनेष्ट्वाथान्यद्धविरनुनिर्वपति द्विषन्तः ह स
 बभ्रातृव्यम्प्रत्युच्छ्रयतेऽथ यः पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं
 व्यजत ऽआमावास्येनामावास्यामसपत्ना हैवास्यानुपवाधा

श्रीर्भवति ॥ ६ ॥ पौर्णमासेन वै देवाः । पौर्णमासीं
 व्यजमाना ऽआमावास्येनामावास्यां क्षिप्त्र ऽएव पाप्मान-
 मपाग्नत क्षिप्त्रे प्राजायन्त स यो हैवं विद्वान्पौर्णमा-
 सेनैव पौर्णमासीं व्यजत ऽआमावास्येनामावास्यां क्षिप्त्र
 ऽएव पाप्मानमपहते क्षिप्त्रे प्राजायते स यदनुनिर्वपेद्-
 द्यादक्षिणान्नादक्षिणः हविः स्यादिति ह्याहुर्दक्षिणमास-
 योर्ह्येवैषा दक्षिणा यदन्वाहार्य * ऽइति न्वनुनिर्वाप्य-
 स्याथाबभ्युदितस्य ॥ ७ ॥

प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[दर्शयागे पुरस्ताच्चन्द्रदर्शनप्रायश्चित्तेष्टिः]

तद्वैके दृष्टोपवसन्ति । इदो नोदेतेत्यबभ्रस्य वा हे-
 तोरनिर्ज्ञाय वाथोतोपवसन्त्यथैनमुताबभ्युदेति स यद्य-
 गृहीतः हविरबभ्युदियात्प्रज्ञातमेव तदेषैव व्रतचर्या यत्पूर्वे-
 बुद्धुर्गन्धन्धुधि हविरातञ्चनन्तत्कुर्वन्ति प्रति प्रमुञ्चन्ति
 वत्सोस्तान्पुनरपाकुर्वन्ति ॥ १ ॥ तानपराहे पण्णशाखया-
 पाकरोति । तद्यथैवादः प्रज्ञातमामावास्यः हविरेवमेव त-
 द्यद्यु व्रतचर्या वा नोदाशसेत गृहीतं वा हविरबभ्युदि-
 यादितरथो तर्हि कुर्यादेतानेव तण्डुलान्सुफलीकृतान्कृत्वा
 स येऽणीयाथ्सस्तानग्नये † दृष्टेऽष्टाकपालम्पुरोडाशथ

* अन्वाहरति—यज्ञसम्बन्धिदोषजातं परिहरति—अनेनेति अन्वाहार्यो नाम ऋत्विग्भोजनीय
 ओदनः सा० भा० ।

† 'निरुप्ते व्रताशक्तौ वा त्रैधं तण्डुलान्विभज्य मध्यमानग्नये दात्रे, स्थविष्ठानिन्द्राय प्रदात्रे,
 दधनि चरुमणिष्ठान्विष्णवे शिपिविष्टाय श्रुते चरुम्' (का० श्रौ० सू० २५. ४. ३८)

श्रपयति ॥ २ ॥ अथ यत्पूर्वेद्युः । दुग्धन्दुधि तदिन्द्राय
प्रदात्रेऽथ तदानीन्दुग्धे विष्णवे शिपिविष्टायैतास्तण्डुला-
ज्जृते चरुः श्रपयति चरुह्येव स यत्र क्व च तण्डु-
लानावपन्ति ॥ ३ ॥ तद्यदेवम्भवति । एष वै सोमो
राजा देवानामन्नं व्यचचन्द्रमास्तमेतदुपैत्सीत्तमपारात्सीत्त-
मस्मा ऽअग्निर्द्वाता ददातीन्द्रः प्रदाता प्रयच्छति तम-
स्मा इन्द्राग्नी यजन्दत्तस्तेनेन्द्राग्निबभ्यान्दत्तेन यजेन
यजतेऽथ यद्विष्णवे शिपिविष्टायेति यज्ञो वै विष्णु-
रथ यच्छिपिविष्टायेति यमुपैत्सीत्तमपारात्सीत्तच्छिपितमिव
यजस्य भवति तस्माच्छिपिविष्टायेति तत्रो यच्छक्नुया-
त्तद्व्यान्नादक्षिणः हविः स्यादिति ह्याहुरथ यदैव नोदि-
यादथोपवसेत् ॥ ४ ॥

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[पश्चाच्चन्द्रदर्शने नैमित्तिकेष्टिः]

अद्यामावास्येति मध्यमान ऽउपवसति । अथैष
पश्चाद्दृशे सहैष दिव्यः श्वा स यजमानस्य पशुन-
बभ्यवेक्षते तदपशव्यः स्यादुप्रायश्चित्तिकृत ऽएत-
स्मादु हैतज्जीषावचन्द्रमसादिति ॥ १ ॥ छायामुपसर्पन्ति ।
एतेनो हैतदुपतपदाचक्षते इव लुचितमित्येतमु हैवैतदा-
चक्षते ॥ २ ॥ शशश्चान्द्रमस ऽइति । चन्द्रमा वै सोमो
देवानामन्नन्तम्पौर्णमास्यामभिषुण्वन्ति सोऽपरपक्षेऽप
ऽओषधीः प्रविशति पशवो वा ऽअप ऽओषधीरदन्ति

तदेनमेतां रात्रिम्पशुभ्यः सन्नयति ॥ ३ ॥ सोऽयमा-
 वास्येति । मृयमानऽउपवसत्यथैष पश्चाद्दृशे तद्यजमानो
 यज्ञपथादेति तदाहुः कथञ्कुर्यादित्वा यज्ञपथाद्यजेताऽ
 न यजेताऽऽहुति यजेत हैव न ह्यन्यदपक्वक्रमणम्भवति
 श्वः श्वऽएवैष ज्यायानुदेति सऽआमावास्यविधेनैवे-
 द्यथेष्टिमनुनिर्वपति तदहैवैव श्वो वा * ॥ ४ ॥ तस्यै
 त्रीणि हवींषि भवन्ति । अग्नये पथिकृतेऽष्टाकपाल-
 मपुरोडाशमिन्द्राय वृत्रघ्न एकादशकपालमग्नये वैश्वान-
 नराय द्वादशकपालमपुरोडाशम् ॥ ५ ॥ स यदग्नये
 पथिकृते निर्वपति । अग्निर्वै पथः कर्त्ता स यस्मा-
 देवादो यजमानो यज्ञपथादेति तमेनमग्निः पन्थानमापा-
 दयति ॥ ६ ॥ अथ यदिन्द्राय वृत्रघ्ने । पाप्मा वै वृत्रो यो
 भूतेर्वारयित्वा तिष्ठति कल्याणात्कर्मणः साधोस्तमेतदिन्द्रे-
 णैव वृत्रघ्ना पाप्मानं वृत्रः हन्ति तस्मादिन्द्राय वृत्रघ्ने
 ॥ ७ ॥ अथ यदग्नये वैश्वानराय । द्वादशकपालमपुरोडाश-
 म्निर्वपति यत्र वाऽइन्द्रो वृत्रमहँस्तमग्निना वैश्वानरेण
 समदहत्तदस्य सर्वम्पाप्मानं समदहत्तथोऽएवैष एत-
 दिन्द्रेणैव वृत्रघ्ना पाप्मानं वृत्रः हत्वा तमग्निना
 वैश्वानरेण सन्दहति तदस्य सर्वम्पाप्मानं सन्दहति स
 यो हैवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते न हास्याल्पश्चन पाप्मा
 परिशिष्यते ॥ ८ ॥ तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति ।

* “पश्चादभ्युद्दष्ट आमावास्येनेष्ट्वा तदहवैव श्वो वाग्नये पथिकृत इन्द्राय वृत्रघ्न एकादश-
 कपालो वैश्वानरश्च” का० श्रौ० सू० २५. ४. ४४ ।

उपाशु देवता यजति याः कामयते ता याज्यानुवाक्याः
करोत्येवमाज्यभागावेव संख्याज्ये ॥ ९ ॥ तिसृधन्व-
न्दुक्षिणान्ददाति । ध्रुवना वै श्वानम्बाधन्ते तदेतमेवै-
तद्वाधते यत्तिसृधन्वन्दुक्षिणान्ददाति ॥ १० ॥ दण्डन्दु-
क्षिणान्ददाति । दण्डेन वै श्वानम्बाधन्ते तदेतमेवैतद्वाधते
यद्दण्डन्दुक्षिणान्ददात्येषा न्वादिष्टा दुक्षिणा दद्यात्वेवास्या-
मप्यङ्गया ऽद्वितरा दुक्षिणास्तासां व्यत्सम्पद्येत सा हैषा
पशव्येष्टिस्तयाप्यनब्भ्युद्ष्टो यजेतैव ॥ ११ ॥

प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[आख्यायिकया सृष्टिप्रतिपादनम्]

आपो ह वा ऽइदमग्रे सलिलमेवास । ता
ऽअकामयन्त कथन्तु प्रजायेमहीति ता ऽअश्राम्भ्यस्ता-
स्तपोऽतप्यन्त तासु तपस्तप्यमानासु हिरण्मयमाण्डः
सम्बभूवाजातो ह तर्हि सँवत्सरऽआस तदिदं हि-
रण्मयमाण्डं व्यावत्सँवत्सरस्य ब्रह्मा तावत्पर्यप्लवत
॥ १ ॥ ततः सँवत्सरे पुरुषः समभवत् । स प्रजापति-
स्तस्मादु सँवत्सरऽएव स्त्री वा गौर्वा बृडवा वा विजा-
यते सँवत्सरे हि प्रजापतिरजायत स ऽइदं हिरण्मय-
माण्डं व्यरुजन्नाह तर्हि का चन प्रतिष्ठास तदेन-
मिदमेव हिरण्मयमाण्डं व्यावत्सँवत्सरस्य ब्रह्मासीत्ता-
वद्विभ्रत्पर्यप्लवत ॥ २ ॥ स सँवत्सरे व्याजिहीर्षत् ।
स भूरिति व्याहरत्सेयम्पृथिव्यभवद्भुव ऽइति तदिदमन्त-

रिक्षमभवत्स्वरिति सासौ द्यौरभवत्तस्मादु सँवत्सर एव
 कुमारो व्याजिहीर्षति सँवत्सरे हि प्रजापतिर्व्याहरत्
 ॥३॥ स वा एकाक्षरद्वयक्षराण्येव । प्रथमं बुदन्प्रजापति-
 रवदत्तस्मादेकाक्षरद्वयक्षराण्येव प्रथमं बुदन्कुमारो वदति
 ॥ ४ ॥ तानि वा एतानि । पञ्चाक्षराणि तान्पञ्चऽर्त्तुन-
 कुरुत त इमे पञ्चऽर्त्तवः स एवमिमाँल्लोकान्जातान्तसँव-
 त्सरे प्रजापतिरबभ्युदतिष्ठत्तस्मादु सँवत्सर एव कुमार
 ऽवतिष्ठत्तसति सँवत्सरे हि प्रजापतिरुदतिष्ठत् ॥ ५ ॥
 स सहस्रायुर्जजे । स यथा नद्यै पारम्परापश्येदेव
 स्वस्यायुषः पारम्पराचक्रव्यौ ॥ ६ ॥ सोऽर्चञ्छाम्यँश्चचार
 प्रजाकामः । स आत्मन्येव प्रजातिमधत्त स आस्ये-
 नैव देवानसृजत ते देवा दिवमभिपद्यासृज्यन्त तद्देवानान्दे-
 वत्वं व्यद्विवमभिपद्यासृज्यन्त तस्मै ससृजानाय दिवे-
 वास तद्वेव देवानान्देवत्वं व्यदस्मै ससृजानाय दिवे-
 वास ॥ ७ ॥ अथ योऽयमवाङ् प्राणः । तेनासुरान-
 सृजत त इमामेव पृथिवीमभिपद्यासृज्यन्त तस्मै ससृ-
 जानाय तम इवास ॥ ८ ॥ सोऽवेत् । पाप्मानं वा-
 ऽअसृक्षि यस्मै मे ससृजानाय तम इवाभूदिति ताँस्तुत
 एव पाप्मनाविध्यत्ते तुत एव पराभवँस्तस्मादाहुर्नै-
 तदस्ति यद्देवासुरं व्यदिदमन्वाख्याने त्वदुद्यत इति
 हासे त्वत्ततो ह्येव तान्प्रजापतिः पाप्मनाविध्यत्ते तुत एव
 पराभवन्निति ॥ ९ ॥ तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम् । न
 त्वं व्युत्से कतमच्चनाहर्त्त तेऽमिन्त्रो मघवन्कश्चनास्ति

मायेत्सा ते षानि युद्धान्याहुर्नाथ शत्रुन् नु पुरा युयुत्स
 ऽइति ॥ १० ॥ स षदस्मै देवान्तसृजानाय । द्विवेवास
 तदुहरकुरुताथ षदस्मा ऽअसुरान्तसृजानाय तम ऽइवास
 ताथं रात्रिमकुरुत ते ऽअहोरात्रे ॥ ११ ॥ स ऽऐक्षत
 प्रजापतिः । सर्वं वा ऽअत्सारिषं ष्य ऽइमा देवता ऽअसृ-
 क्षीति स सर्वत्सरोऽभवत्सर्वत्सरो ह वै नमैतद्यत्संवत्सर
 ऽइति स यो हैवमेतत्संवत्सरस्य सर्वत्सरत्वं वेद यो हैन-
 म्पाप्मा मायया त्सरति न हैनः सोऽभिभवत्यथ यमभि-
 चरत्यभि हैवैनम्भवति य ऽएवमेतत्संवत्सरस्य सर्वत्सरत्वं
 वेद ॥ १२ ॥ स ऽऐक्षत प्रजापतिः । इमं वा ऽआत्मनः
 प्रतिमामसृक्षि यत्संवत्सरमिति तस्मादाहुः प्रजापतिः
 संवत्सर ऽइत्यात्मनो ह्येतम्प्रतिमामसृजत यद्वेव चतुरक्षरः
 संवत्सरश्चतुरक्षरः प्रजापतिस्तेनो हैवास्येष प्रतिमा
 ॥ १३ ॥ ता वा ऽएताः प्रजापतेरधि देवता ऽअसृज्यन्ता-
 ग्निरिन्द्रः सोमः परमेष्ठी प्राजापत्यः ॥ १४ ॥ ताः
 सहस्रायुषो जजिरे । ता यथा नद्ये पारम्परापश्येदेवथं
 स्वस्यायुषः पारम्पराचवयुः ॥ १५ ॥ ता ऽअर्चन्त्यः
 श्राम्यन्तश्चेरुः । तत ऽएतम्परमेष्ठी प्राजापत्यो यज्ञम-
 पश्यद्यद्दर्शपूर्णमासौ ताभ्यामयजत ताभ्यामिष्टाकाम-
 यताहुमेवेदः सर्वं स्यामिति स ऽआपोऽभवद्वापो वा
 ऽइदः सर्वन्ता यत्परमे स्थाने तिष्ठन्ति यो ह्रीहाभि-
 खनेदप ऽएवाभिविन्देत्परमाद्वा ऽएतत्स्थानाद्वर्षति यद्वि-
 स्तस्मात्परमेष्ठी नाम ॥ १६ ॥ स परमेष्ठी प्रजापति-

म्पितुरमब्रवीत् । कामप्प्रं वा ऽअहं व्यजमदर्शन्तेन त्वा
 याजयानीति तथेति तमयाजयत्स ऽइष्ट्वाकामयताहुमेवेदः
 सर्वथं स्यामिति स प्राणोऽभवत्प्राणो वा ऽइदः सर्वमयं
 वै प्राणो योऽयम्पवते स प्रजापतिस्तस्य दृष्टिर्ष्वदेव
 वेदेत्थाद्वातीति यद्वै किञ्च प्राणि स प्रजापतिः स यो
 हैवमेताम्प्रजापतेर्दृष्टिं वेदाविरिव हैव भवति ॥ १७ ॥

स प्रजापतिरिन्द्रम्पुत्रमब्रवीत् । अनेन त्वा कामप्प्रेण
 यजेन याजयानि येन मामिदुम्परमेष्टुयीयजदिति तथेति
 तमयाजयत्स ऽइष्ट्वाकामयताहुमेवेदः सर्वथं स्यामिति
 स वागभवद्वाग्वा ऽइदः सर्वन्तस्मादाहुरिन्द्रो वागिति
 ॥ १८ ॥ [अर्धप्रपाठकः] स ऽइन्द्रोऽग्नीषोमौ बभ्रातरा-
 वब्रवीत् । अनेन वाङ्कामप्प्रेण यजेन याजयानि येन
 मामिदुम्पिता प्रजापतिरयीयजदिति तथेति तावयाजय-
 त्ताविष्ट्वाकामयेतामावमेवेदः सर्वथं स्यावेति तयोरन्नादु
 ऽएवान्न्यतरोऽभवदन्नमन्न्यतरोऽन्नादु ऽएवाग्निरभवदन्नः
 सोमोन्नादश्च वा ऽइदः सर्वमन्नश्च ॥ १९ ॥ ता वा
 ऽएताः । पञ्च देवता ऽएतेन कामप्प्रेण यजेनायजन्त
 ता यत्कामा ऽअयजन्त स ऽआबभ्यः कामः समार्द्धयत
 यत्कामो ह वा ऽएतेन यजेन यजते सोऽस्मै कामः
 समृद्ध्यते ॥ २० ॥ त ऽइष्ट्वा प्राचीन्दिशमपश्यन् ।
 ताम्प्राचीमेवाकुर्वत सेयम्प्राच्येव दिक्तस्मादिमाः प्रजाः
 प्राच्यः सर्पन्ति प्राचीं ह्येतामकुर्वतोपैनामितः कुर्वी-
 महीति तामूर्जमकुर्वतेमाङ्गलूर्जम्पश्येमेति सासौ द्यौरभवत्

॥ २१ ॥ अथ दक्षिणान्दिशमपश्यन् । तान्दक्षिणामेवा-
 कुर्वत सेयन्दक्षिणैव दिक्तस्मादु दक्षिणत एव दक्षिणा
 उपतिष्ठन्ते दक्षिणतोऽबभ्यवाजन्ति दक्षिणां ह्येतामकुर्वतो-
 पैनामितः कुर्वीमहीति तल्लोकमकुर्वतेमङ्खलु लोकम्पश्येमे-
 ति तदिदमन्तरिक्षमभवदेष वै लोकः सा यथा हैवेयम्प्रति-
 ष्ठाविरस्मिँल्लोके पृथिव्येवमु हैवैषा प्रतिष्ठाविरमु-
 ष्मिँल्लोक इदमन्तरिक्षः स यदिह सन्नमुँल्लोकन्न पश्यति
 तस्मादाहुः परोऽक्षमसौ लोक इति ॥ २२ ॥ अथ
 प्रतीचीन्दिशमपश्यन् । तामाशामकुर्वत तस्माद्यत्प्राङ्
 सृत्वा विन्दुत एतामेव तेन दिशमेत्याशां ह्येतामकुर्व-
 तोपैनामितः कुर्वीमहीति तां श्रियमकुर्वतेमाङ्खलु श्रिय-
 म्पश्येमेति सेयम्पृथिव्यभवच्छीर्वा इयन्तस्माद्योऽस्यै
 भूयिष्ठं विन्दते स एव श्रेष्ठो भवति ॥ २३ ॥ अथो-
 दीचीन्दिशमपश्यन् । तामपोऽकुर्वतोपैनामितः कुर्वीमहीति
 तन्धर्ममकुर्वत धर्मो वा आपस्तस्माद्यदेमँल्लोकमाप
 आगच्छन्ति सर्वमेवेदं यथा धर्मम्भवत्यथ यदा वृष्टि-
 र्भवति बलीयानेव तर्ह्यबलीयस आदत्ते धर्मो ह्यापः
 ॥ २४ ॥ ता वा एताः । एकादश देवताः पञ्च प्रयाजा
 द्वावाज्यभागौ सिष्टकृत्तृयोऽनुयाजाः ॥ २५ ॥ ता एका-
 दशाहुतयः । एताभिर्वा आहुतिभिर्हेवा इमँल्लोका-
 नजयन्तेता दिशस्तथो एवैष एताभिराहुतिभिरिमँलो-
 काञ्जयत्येता दिशः ॥ २६ ॥ चतस्रोऽवान्तरदिशः ।
 त एव चत्वारः पत्नीसंख्याजा अवान्तरदिशो वै

देवाश्चतुर्भिः पत्नीसंख्याजैरजयन्नवान्तरदिश ऽउ ऽएवैष
 एतैर्जयति ॥ २७ ॥ अथेडा । अन्नाद्यमेवैतया देवा
 ऽअजयँस्तथो ऽएवैष ऽएतयान्नाद्यमेव जयत्येषा नु
 देवत्रा दर्शपूर्णमासयोः सम्पत् ॥ २८ ॥ अथाद्ध्यात्मम् ।
 पञ्चमे पुरुषे प्राणा ऽच्यते चक्षुर्भ्यान्त ऽएव पञ्च प्रयाजा
 चक्षुषी ऽआज्यभागौ ॥ २९ ॥ अयमेवावाङ् प्राणः
 स्विष्टकृत् । स यत्तमभ्यर्द्धे ऽइवेतराभ्य ऽआहुतिभ्यो
 जुहोति तस्मादेतस्मात्प्राणात्सर्वे प्राणा बीभत्सन्तेऽथ
 यत्स्विष्टकृते सर्वेषां हविषां समवद्यति तस्माद्यत्किञ्चे-
 मान्प्राणानापद्यत ऽएतमेव तत्सर्वं समवैति ॥ ३० ॥ त्रीणि
 शिश्नानि । त ऽएव त्रयोऽनुयाजाः स योऽयं वर्षिष्टो-
 ऽनुयाजस्तदिदं वर्षिष्टमिव शिश्नन्तं वा ऽअनवानन्यजे-
 दित्याहुस्तथो हास्यैतदमृद्धम्भवतीति ॥ ३१ ॥ स वै सकृद-
 वान्यात् । एकं ह्येतस्य पवार्थं यदपर्वकं स्यात्प्रतृणं
 वैव तिष्ठेच्छम्बेत वा तस्मादेतदुच्च तिष्ठति पद्यते च
 तस्मात्सकृदवान्यात् ॥ ३२ ॥ द्वौ बाहू द्वा ऽऊरू ।
 त ऽएव चत्वारः पत्नीसंख्याजाः प्रतिष्टायमेव प्राण ऽइडा
 यत्तान्नाग्नौ जुहोति यत्सा प्रदग्धेव तस्मादयमनवतृणः
 प्राणः ॥ ३३ ॥ अस्थ्येव याज्यानुवाक्याः । माथंसह
 हविस्तन्मिमतच्छन्दो यद्याज्यानुवाक्यास्तस्मादु समावन्त्ये-
 वास्थीनि मेद्यतश्च कृश्यतश्च भवन्त्यथ यद्भूय ऽइव
 च हविर्गृह्णाति कनीय ऽइव च तस्मादु माथंसान्येव
 मेद्यतो मेद्यन्ति माथंसानि कृश्यतः कृश्यन्ति तेनैतेन

यज्ञेन याङ्गामयते देवतान्तां व्यजति यस्यै हविर्भवति
॥ ३४ ॥ ता वा ऽएताः । अनपोद्धार्या ऽआहुतयो भवन्ति
स यद्धैतासामपोद्धरेद्यथैकमुद्गः शृणीयात्प्राणं वा निर्ह-
ण्यदेवन्तदद्यान्मेव हवींष्युप चाहियन्तेऽप च हियन्ते
॥ ३५ ॥ ता वा ऽएताः । षोडशाहुतयो भवन्ति षोडशकलो
वै पुरुषः पुरुषो यज्ञस्तस्मात्षोडशाहुतयो भवन्ति ॥ ३६ ॥

प्रथमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

[व्रतोपायनमीमांसा]

तद्वा ऽअदो व्रतोपायन उच्यते । यदि नाश्नाति
पितृदेवस्यो भवति यद्यु ऽअश्नाति देवानस्यश्नातीति
तदारण्यमश्नीयादिति तत्र स्थापयन्ति ॥ १ ॥ स यदि
ग्राम्या ऽओषधीरश्नाति । पुरोडाशस्य मेधमश्नाति
यद्यारण्यया ऽओषधीरश्नाति बर्हिषो मेधमश्नाति यदि
वानस्पत्यमश्नातीद्धमस्य मेधमश्नाति यदि पयः पिबति
सानाव्यस्य चाज्यस्य च मेधमश्नाति यद्यपः पिबति
प्रणीतानाम्मेधमश्नाति यदि नाश्नाति पितृदेवस्यो
भवति ॥ २ ॥ तदाहुः । किमयनमिति स्वयः हैवैते रात्री
ऽअग्निहोत्रञ्जुहुयात्स यद्धुत्वा प्राश्नाति तेनापितृदेवस्यो
भवत्याहुतिर्वा ऽएषा स यदेवैतामात्मन्नाहुतिञ्जुहोति तेनो
ऽएतेषाम्मेधानान्नाश्नाति ॥ ३ ॥ एते ह वै रात्री । सर्वा
रात्रयः समवयन्ति या ऽआपूर्यमाणपक्षस्य रात्रयस्ताः
सर्वाः पौर्णमासींश्च समवयन्ति या ऽअपक्षीयमाणपक्षस्य

रात्रयस्ताः सर्वा ऽअमावास्यां समुवयन्ति स यो हैवं
विद्वान्स्वयमुपवसथे जुहोति सर्वदा हैवास्य स्वयः
हुतम्भवति ॥ ४ ॥

प्रथमाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

[आख्यायिकया यज्ञोत्पत्तिकथनम्]

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृ-
धिरे ततोऽसुरा अतिमानेनैव कस्मिन्नु वयञ्जुहुयामेति
स्वेष्वेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्तेऽतिमानेनैव पराबभूवुस्तस्मा-
न्नातिमद्व्येत पराभवस्य हैतदमुखं व्यदतिमानः ॥ १ ॥
अथ देवाः । अन्नयोऽन्न्यस्मिन्नेव जुह्वतश्चेरुस्तेऽभ्यः
प्रजापतिरात्मानम्प्रददौ यज्ञो हैषा मास यज्ञो हि देवा-
नामन्नम् ॥ २ ॥ स देवेभ्य ऽआत्मानम्प्रदाय । अथै
तमात्मानः प्रतिमामसृजत यद्यज्ञन्तस्मादाहुः प्रजापति-
र्यज्ञ ऽइत्यात्मनो ह्येतम्प्रतिमामसृजत ॥ ३ ॥ स ऽएतेन
यज्ञेन । देवेभ्य ऽआत्मानन्निरक्रीणीत स यद्रूतमुपैति
यथैव तत्प्रजापतिर्देवेभ्य ऽआत्मानम्प्रायच्छदेवमेवैष
ऽएतद्देवेभ्य ऽआत्मानम्प्रयच्छति तस्मादु संव्यत
ऽएवैतां रात्रिश्चिचरिषेद्यथा हविषा चरेदेवः हविर्ह्येष
देवानाम्भवति ॥ ४ ॥ अथ यद्यज्ञन्तनुते । यज्ञेनैवैतद्देवेभ्य
ऽआत्मानन्निष्क्रीणीते यथैव तत्प्रजापतिर्निष्क्रीणीतैवमथ
यद्धविर्निर्वपति हविषैवैतद्यज्ञन्निष्क्रीणाति हविरनुवाक्य-

यानुवाक्यामवदानेनावदानं याज्यया याज्यां वषट्कारेण
वषट्कारमाहुत्या तस्याहुतिरेवानिष्क्रीता भवति ॥ ५ ॥
स यथाग्रप्रशीर्णो वृक्षः । एवमस्यैष यज्ञो भवत्याहुति-
मेवाह्वाहस्येण निष्क्रीणाति तद्यदेतद्धीनं व्यज्ञस्याह्वा-
हरति तस्मादन्वाहस्यो नामैवमु हास्यैष सर्व एव
यज्ञो निष्क्रीतो भवत्येष ह वै यजमानस्यामुष्मिल्लोक
ऽआत्मा भवति यद्यज्ञ स ह सर्वतनूरेव यजमानोऽमु-
ष्मिल्लोके सम्भवति य एव विद्वान्निष्क्रीत्या यजते ॥ ६ ॥

प्रथमाध्याये अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

[पुरुषजन्मत्रयप्रतिपादनम्, सामिधेनीप्रशंसाच]

त्रिह वै पुरुषो जायते । एतन्वेव मातुश्चाधि
पितुश्चाग्रे जायतेऽथ यं व्यज्ञ उपनमति स यद्यजते
तद्द्वितीयजायतेऽथ यत्र म्रियते यत्रैनमग्नावभ्यादुधति
स यत्ततः सम्भवति तत्तृतीयजायते तस्मात्त्रिह पुरुषो
जायत इत्याहुः ॥ १ ॥ ता वा एताः । एकादश
सामिधेनीरन्वाह दश वा इमे पुरुषे प्राणा आत्मैका-
दशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता एतावान्वै पुरुषस्तदेन-
इकृत्स्नजनयत्यथ यदूर्ध्वः सामिधेनीभ्यः सा प्रतिष्ठा
तदेनजनयित्वा प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥ नव असवस्य

(१) सम्यगिष्यते ज्वालयतेऽग्निर्याभिर्ऋग्भिस्ताः सामिधेन्यः 'प्र वो वाजा अभियव,
(तै० ब्रा० ३।५।२।१) इत्याद्या एकादश ।

व्याहृतयः । नवेमे पुरुषे प्राणास्तदेनन्दितीयञ्जनय-
 त्याश्चावणम्प्रत्याश्चावणः सा प्रतिष्ठा यदेवादः
 सृष्टौ जन्मोद्यते तदेनन्दितीयञ्जनयति पत्नीसंख्याजा
 ऽएव तत्र प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥ त्रिर्हि वै पुरुषो जायते ।
 एवमेवैनमेतद्यज्ञात्त्रिर्जनयति तासामेकादशानान्त्रिः प्रथमा-
 मन्वाह त्रिरुत्तमाम् ॥ ४ ॥ ताः पञ्चदश सामिधेन्यः ।
 द्वावार्धौ पञ्च प्रयाजा ऽहुडा त्रयोऽनुयाजाः सूक्त-
 वाक्श्च शम्भ्योर्वाक्श्च तास्त्रयोदशाहुतयोऽथ यदेवादः
 पत्नीसंख्याजेषु सम्प्रगृह्णाति समिष्टयजुश्च ॥ ५ ॥ ताः
 पञ्चदशाहुतयः । तासाम्पञ्चदशानामाहुतीनामेता ऽअनु-
 वाक्या ऽएताः पञ्चदश सामिधेन्य ऽएतासामनुवाक्या-
 नामेता याज्या य ऽएवात्र मन्त्रो यो निगदस्तद्याज्यारूप-
 मेतेनो हास्यैता ऽआहुतयोऽनुवाक्यवत्यो भवन्त्येताभिः
 सामिधेनीभिरेताभिराहुतिभिरेता ऽअनुवाक्या याज्यवत्य-
 श्चाहुतिर्मत्यश्च भवन्ति ॥ ६ ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(१) वहेः कश्चिद्देशमारभ्य देशान्तरपर्यन्तं समन्त्रकमाज्यधारया आहरणमाधारः ।

(२) प्रकर्षेण इज्यन्ते देवता एभिस्ते प्रयाजाः “समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहा यजति” (तै० सं० २।६।१) इति प्रयाजाः ।

(३) इज्यते अनयेति व्युत्पत्त्या ‘ये यजामहे’ इति पूर्विका वषट्कारान्ता हविःप्रदानार्था ऋक् याज्याशब्देनोच्यते ।

(४) पुरः यागात्पूर्वं देवतामनुकलयितुं या ऋक् अनूच्यते सा पुरोऽनुवाक्या अनुवाक्या इति चोच्यते ।

(५) ‘वत्य०’ इति ‘ज’ पुस्तके ।

[याज्यानुवाक्ययोश्छन्दोविशेषत्वविधानपूर्वकं स्तवनम्]

गायत्रीमनुवाक्यमनुवाह । त्रिपदा वै गायत्री त्रय
ऽइमे लोका ऽइमानेवैतल्लोकान्देवाः प्रत्यष्टापयन् ॥ १ ॥
अथ त्रिष्टुभा यजति । चतुष्पदा वै त्रिष्टुप्चतुष्पादाः
पशवस्तत्पशूनेवैतद्देशु लोकेषु प्रतिष्ठितेषु देवाः प्रत्यष्टा-
पयन् ॥ २ ॥ द्व्यक्षरो वषट्कारः । द्विपाद्वै पुरुषस्तत्पुरुष-
मेवैतद्विपादमेषु पशुषु प्रतिष्ठितेषु देवाः प्रत्यष्टापयन् ॥ ३ ॥
सोऽयन्दिपात्पुरुषः । पशुषु प्रतिष्ठित एवमेवैष एत-
ल्लोकान्प्रतिष्टापयति लोकेषु प्रतिष्ठितेषु पशून्प्रतिष्टापयति
पशुषु प्रतिष्ठितेष्व्वात्मानम्प्रतिष्टापयत्येवमेष पुरुषः पशुषु
प्रतिष्ठितो य एव विद्वान्यजते ॥ ४ ॥ अथ वषट्कृते
जुहोति । एष वै वषट्कारो य एष तपति स एष
मृत्युस्तदेनमुपरिष्ठान्मृत्योः संस्करोति तदेनमतो जनयति
स एतम्मृत्युमतिमुच्यते यज्ञो वा ऽअस्यात्मा भवति
तद्यज्ञ एव भूत्वैतन्मृत्युमतिमुच्यत एतेनो हास्य सर्वं
यज्ञकृतव एतम्मृत्युमतिमुक्ताः ॥ ५ ॥ * अथ ग्रामेता-
माहुतिञ्जुहोति । एषा ह वा ऽअस्याहुतिरमुष्मिँल्लोक
ऽआत्मा भवति स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैनमेषाहुति-
रेतस्य पृष्ठे सत्याह्वयत्येहहं वै त ऽइहात्मास्मीति तद्य-
दाह्वयति तस्मादाहुतिर्नाम ॥ ६ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[आघारौ स्तोतुमाख्यायिकया तत्सृष्टिप्रतिपादनम्]

ब्रह्म वा ऽइदमग्र ऽआसीत् । तदेवानसृजत तदेवा-
 न्सृष्ट्वैषु लोकेषु व्यारोहयदस्मिन्नेव लोकेऽग्निं वायुमन्तरिक्षे
 दिव्येव सूर्यम् ॥ १ ॥ अथ येऽत ऽऊर्द्धा लोकाः । तथा
 ऽअत ऽऊर्द्धा देवतास्तेषु ता देवता व्यारोहयत्स यथा
 हैवेम ऽआविर्ल्लोका ऽइमाश्च देवता ऽएवमु हैव त ऽआवि-
 र्ल्लोकास्ताश्च देवता येषु ता देवता व्यारोहयत् ॥ २ ॥
 अथ ब्रह्मैव परार्द्धमगच्छत् । तत्परार्द्धं त्वैक्षत कथ-
 न्विमाँल्लोकान्प्रत्यवेयामिति तद्वाभ्यामेव प्रत्यवैद्रूपेण
 चैव नाम्ना च स यस्य कस्य च नामास्ति तन्नाम यस्यो
 ऽअपि नाम नास्ति यद्वेद रूपेणेदं रूपमिति तद्रूपमेता-
 वद्वा ऽइदं स्यावद्रूपैव नाम च ॥ ३ ॥ ते हैते ब्रह्मणो
 महती ऽअब्भवे । स यो हैते ब्रह्मणो महती ऽअब्भवे
 वेद महद्दैवाब्भवम्भवति ॥ ४ ॥ ते हैते ब्रह्मणो
 महती यक्षे । स यो हैते ब्रह्मणो महती यक्षे
 वेद महद्दैव यक्षम्भवति तयोरन्यतरज्यायो रूपमेव
 यद्यपि नाम रूपमेव तत्स यो हैतयोज्यायो वेद ज्या-
 यान्ह तस्मान्भवति यस्माज्यायान्बुभूषति ॥ ५ ॥
 मर्त्या ह वा ऽअग्रे देवा ऽआसुः । स यदैव ते ब्रह्मणा-
 पुरथामृता ऽआसुः स यम्मनस ऽआधारयति मनो
 वै रूपम्मनसा हि वेदेदं रूपमिति तेन रूपमाप्नोत्यथ
 यं वाच ऽआधारयति वाग्वै नाम वाचा हि नाम
 गृह्णाति तेनो नामाप्नोत्येतावद्वा ऽइदं सर्वं स्यावद्रूपैव

नाम च तत्सर्वमाप्नोति सर्वं वा ऽअक्षय्यमेतेनो हास्या-
क्षय्यः सुकृतम्भवत्यक्षय्यो लोकः ॥ ६ ॥ तद्वा ऽअदु
ऽआग्नेय्यामिष्टा ऽउच्यते । यथा तदृषिभ्यो यज्ञः प्रारो-
चत तं व्यथातन्वत तद्यज्ञन्तन्वानानुषीगन्धर्वा ऽउप-
निषेदुस्ते ह स्म सन्निदधतीदं वा ऽअत्यरीरिचन्निदुमून-
मकून्निति स यदैषां व्यज्ञः सन्तस्थेऽथैनैस्तद्दर्शयाञ्चक्रु-
रिदं वा ऽअत्यरीरिचतेदुमूनमकून्तेति ॥ ७ ॥ स यदतिरेच-
याञ्चक्रुः । यथा गिरिरेवन्तदासाथ यदूनञ्चक्रुर्ध्वथा
इवबभ्राः प्रदरा एवन्तदास ॥ ८ ॥ स यत्र शंस्योराह ।
तदभिमृशति 'यज्ञं नमश्च त ऽउप च यज्ञस्य शिवे
सन्तिष्ठस्व स्विष्टे मे सन्तिष्ठस्वे'ति स यदतिरेचयति
तन्नमस्कारेण शमयत्यथ यदूनङ्करोत्युप चेति तेन तदुन्यू-
नम्भवति यज्ञस्य शिवे सन्तिष्ठस्वेति यद्वै यज्ञस्यान्यूना-
तिरिक्तन्तच्छिवन्तेन तदुभयः शमयति स्विष्टे मे सन्तिष्ठ-
स्वेति यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तन्तस्स्विष्टन्तेनो तदुभयः
शमयत्येवमु हास्येतेन यज्ञेनान्यूनातिरिक्तेनैवेष्टम्भवति
य ऽएवं विद्वानेवमभिमृशति तस्मादेवमेवाभिमृशेत्ते
ह ते गन्धर्वा ऽआसुः शूर्पं व्यवमान्कषिरुद्रालवान्धा-
नान्तर्धान् ॥ ९ ॥

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[दर्शपूर्णमासनामात्मना आधारस्तुतिः, अधिदैवमध्यात्मभेदेन
दर्शपूर्णमासप्रतिपादनञ्च]

एष वै पूर्णमाह । य एष तपत्यहरह्येवैष पूर्णो-
ऽथैष एव दुर्शो यच्चन्द्रमा ददृश ऽइव ह्येषः ॥ १ ॥
अथो ऽइतरथाहुः । एष एव पूर्णमा यच्चन्द्रमा ऽएतस्य
ह्यनु पूरणम्पौर्णमासीत्याचक्षतेऽथैष एव दुर्शो य एष
तपति ददृश ऽइव ह्येषः ॥ २ ॥ इयमेव पूर्णमाह ।
पूर्णव हीयमसावेव द्यौर्दुर्शो ददृश ऽइव ह्यसौ द्यौः ॥ ३ ॥
रात्रिरेव पूर्णमाह । पूर्णव हीयः रात्रिरहरेव दुर्शो
ददृश ऽइव हीदमहरेषा नु देवत्रा दर्शपूर्णमासयोस्मी-
माथंसा ॥ ४ ॥ अथाह्यात्मम् । उदान एव पूर्णमा
ऽउदानेन ह्ययम्पुरुषः पूर्यत ऽइव प्राण एव दुर्शो
ददृश ऽइव ह्ययम्प्राणस्तदेतावन्नादुश्चान्नप्रदुश्च दर्श-
पूर्णमासौ ॥ ५ ॥ प्राण एवान्नादुः । प्राणेन हीदमन्न-
मद्यत ऽउदान एवान्नप्रदुऽउदानेन हीदमन्नम्प्रदीयते स
यो हैतावन्नादुश्चान्नप्रदुश्च दर्शपूर्णमासौ वेदान्नादो हैव
भवति प्र हास्मा ऽअन्नाद्यन्दीयते ॥ ६ ॥ मन एव
पूर्णमाह । पूर्णमिव हीदमनो वागेव दुर्शो ददृश ऽइव
हीयं वाक्तदेतावद्ध्यात्मम्प्रत्यक्षन्दर्शपूर्णमासौ स यदु-
पवसथे व्रतोपायनीयमश्नाति तेनैतावद्ध्यात्मम्प्रत्यक्षन्द-
र्शपूर्णमासौ प्रीणाति यज्ञेन प्रातर्देवो ॥ ७ ॥ तदाहुः । यन्न
पूर्णमासायेति हविर्गृह्यते न दुर्शयेति हविर्गृह्यते न पूर्ण-
मासायानुब्रूहि न दुर्शयानुब्रूहि न पूर्णमासं व्यज न दुर्श

व्यजेत्यथ केनास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवत इति स
 यम्मनस आचारयति मनो वै पूर्णमास्तेन पूर्णमासं
 व्यजेत्यथ यं वाच आचारयति वाग्वै दर्शस्तेनो दर्श
 व्यजत्येतेनो हास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवतः ॥ ८ ॥
 तद्वैके । चरु निर्वपन्ति पौर्णमास्यां सरस्वतेऽमावास्या-
 यां सरस्वत्या एतत्प्रत्यक्षन्दर्शपूर्णमासौ यजामह इति
 वदन्तस्तदु तथा न कुर्यान्मनो वै सरस्वान्वाक्सरस्वती
 स यदेवैतावाघारावाचारयति तदेवास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ
 भवतस्तस्मादेतौ चरु न निर्वपेत् ॥ ९ ॥ तदाहुः ।
 आगूर्ती वा एष भवति यो दर्शपूर्णमासाबभ्यां व्यजते
 पौर्णमासेन हीष्ट्वा वेदामावास्येन यक्ष्य इत्यामावास्ये-
 नेष्ट्वा वेद पुनः पौर्णमासेन यक्ष्य इति स आगूर्त्येवा-
 मुल्लोकमेति यदामुल्लोकमेति कथमनागूर्ती भवतीति स
 यदेवैता उभयत्राघारावाचारयति तदेवास्य दर्शपूर्णमासौ
 सन्तिष्ठेते स स्रंस्थितयोरेव दर्शपूर्णमासयोरथामुल्लो-
 कमेति तथानागूर्ती भवति ॥ १० ॥

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ११९ ॥

[दर्शपूर्णमासयोरश्वमेधात्मना स्तुतिः]

अपि ह वा एतर्हि । देवेभ्योऽश्वमेधमालभन्ते
 तदाहुः प्राकृतोऽश्वमेध इतीतर इन्नूनः स तद्वा एष

ऽएवाश्श्वमेधो यच्चन्द्रमाः ॥ १ ॥ तदाहुः । पदे पदेऽ-
 श्वस्य मेध्यस्याहुतिञ्जुहोतीति स यत्सायम्प्रातरग्निहोत्र-
 ङ्जुहोति द्वे सायमाहुती जुहोती द्वे प्रातस्ताश्चतस्र
 ऽआहुतयश्चतुष्पाद्वा ऽअश्वस्तदस्य पदे पद ऽएवाहुति-
 र्हुता भवति ॥ २ ॥ तदाहुः । विवृत्तेऽश्वस्येष्टिर्निर्वपती-
 त्येष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स यत्रैष
 ऽएतां रात्रिन् पुरस्तान् पश्चाद्दृशे तदिमँल्लोकमाग-
 च्छति सोऽस्मिँल्लोके विवर्त्तते ॥ ३ ॥ स यदामावास्येन
 यजते । विवृत्त ऽएवास्यैतदिष्टिर्निर्वपत्यथ यत्पौर्ण-
 मासेन यजतेऽश्वमेधमेवैतदालभते तमालब्ध देवेभ्यः
 प्रयच्छति सँवत्सरे वा ऽदुतरमश्वमेधमालभन्त ऽएष
 वै मासः परिप्लवमानः सँवत्सरङ्करोति तदस्य सँव-
 त्सरे सँवत्सर ऽएवाश्श्वमेध ऽआलब्धो भवति ॥ ४ ॥
 तं वा ऽएतम् । मासि मास्येवाश्श्वमेधमालभन्ते स
 यो हैवं विद्वानग्निहोत्रञ्च जुहोति दर्शपूर्णमासाभ्याञ्च
 यजते मासि मासि हैवास्याश्वमेधेनेष्टुम्भवत्येतदु हास्या-
 ग्निहोत्रञ्च दर्शपूर्णमासौ चाश्वमेधमभिसम्पद्येते ॥ ५ ॥

द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[प्रणीतादीनां यज्ञशरीरावयवत्वेन सम्पत्तिकथनम्]

शिरो ह वा ऽएतद्यज्ञस्य यत्प्रणीताः । स यत्प्र-
 णीताः प्रणयति शिर ऽएवैतद्यज्ञस्य संस्करोति स

विद्याच्छिरऽएव मऽएतत्संस्क्रियतऽइति ॥ १ ॥ प्राणऽएवास्येद्धमः । प्राणेन हीदः सर्वमिदं यत्प्राणभृन्निमिषद्यदेजति स विद्यादहमेवैषऽइद्धमऽइति ॥ २ ॥ अनुकमेवास्य सामिधेयः । तस्मात्ता ब्रूयात्सन्तन्वन्निव मेऽनुब्रूहीति सन्ततमिव हीदमनूकम्मनश्चैवास्य वाक्क्वाघारौ सरस्वाँश्च सरस्वती च स विद्यान्मनश्चैव मे वाक्क्वाघारौ सरस्वाँश्च सरस्वती चेति ॥ ३ ॥ पञ्च प्रयाजाः । इमऽएवास्य ते शीर्षण्याः पञ्च प्राणा मुखमेवास्य प्रथमः प्रयाजो दक्षिणा नासिका द्वितीयः सव्या नासिका तृतीयो दक्षिणः कर्णश्चतुर्थः सव्यः कर्णः पञ्चमोऽथ यच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति तस्मादिदं श्रोत्रमन्तरतः सन्तृणञ्चक्षुषीऽआज्यभागौ स विद्याच्चक्षुषीऽएव मऽएताविति ॥ ४ ॥ अथ यऽआग्नेयः पुरोडाशः । अयमेवास्य स दक्षिणोऽर्द्धो हृदयमेवास्योपांशुयाजः स यत्तेनोपांशु चरन्ति तस्मादिदं ह्रदेव हृदयम् ॥ ५ ॥ अथ योऽग्नीषोमीयः पुरोडाशः । अयमेवास्य सऽउत्तरोऽर्द्धऽएन्द्रं वा सान्नायमन्तरांशं समेवास्य स्विष्टकृद्विषमप्राशिन्नम् ॥ ६ ॥ स यत्प्राशिन्नमवद्यति । यथैव तत्प्रजापतेराविद्धन्निरकृन्तन्नेवमेवैतस्यैतद्वेष्टितं यद्ग्रथितं यद्ग्रुण्यन्तन्निष्कृन्तन्ति स विद्याद्यथैव तत्प्रजापतेराविद्धन्निरकृन्तन्नेवमेव मऽइदं यद्वेष्टितं यद्ग्रथितं यद्ग्रुण्यन्तन्निष्कृन्तन्तीति ॥ ७ ॥ उदरमेवास्येडा ।

तद्यथैवाद ऽहुडायाथं समवद्यन्त्येवमेवेदं विश्वरूपमन्न-
मुदरे समवधीयते ॥ ८ ॥ त्रयोऽनुयाजाः । इम ऽएवास्य
तेऽवाञ्चस्त्रयः प्राणा बाहू ऽएवास्य सूक्तवाकश्च शंस्योर्वा-
कश्च चत्वारः पत्नीसंख्याजाश्चतस्रो वै प्रतिष्ठा ऽऊरू
द्वावष्टीवन्तौ द्वौ पादावेवास्य समिष्टयजुः ॥ ९ ॥ ता
ऽएकविंशतिराहुतयः । द्वावाघारौ पञ्च प्रयाजा द्वावा-
ज्यभागावाग्नेयः पुरोडाशस्तद्दशाग्नीषोमीय ऽउपाथं-
शुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदिडा त्रयो-
ऽनुयाजाः सूक्तवाकश्च शंस्योर्वाकश्चाथ यदेवादः पत्नी-
संख्याजेषु सम्प्रगृह्णाति समिष्टयजुश्च ॥ १० ॥ ता
ऽएकविंशतिराहुतयः । द्वादश वै मासाः सँवत्सरस्य
पञ्चऽर्त्तवस्त्रयो लोकास्तद्विंशतिरेष ऽएवैकविंशो य
ऽएष तपति सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा तदेताङ्गतिमेताम्प्रति-
ष्ठाङ्गच्छति ॥ ११ ॥ तद्ध स्मैतदारुणिराह । अर्द्धमासशो
वा ऽअहममुनादित्येन स लोको भवामि तामहन्दर्श-
पूर्णमासयोः सम्पदं वेदेति ॥ ११ ॥ तदाहुः । आत्म-
याजी श्रेयाश्देवयाजीश्च इत्यात्मयाजीति ह ब्रूयात्स
ह वा ऽआत्मयाजी यो वेदेदस्मेऽनेनाङ्गः संस्क्रियत
ऽइदस्मेऽनेनाङ्गमुपधीयत ऽहुति स यथाहिस्त्वचो नि-
र्मुच्येतैवमस्मान्मर्त्याच्छरीरात्पाप्मनो निर्मुच्यते
स ऽऋङ्मयो यजुर्मयः साममय ऽआहुतिमयः स्वर्गल्लो-
कमभिसम्भवति ॥ १३ ॥ अथ ह स देवयाजी यो वेद ।
देवानेवाहुमिदं यजे देवान्त्सपर्व्यामीति स यथा श्रेयसे

पापीयान्बलिः हरेद्वैश्यो वा राज्ञे बलिः हरेदेवः स स
ह न तावन्तल्लोकजयति यावन्तमितरः ॥ १४ ॥

द्वितीयाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

[दर्शपूर्णमासयागस्य विशिष्टफलसाधनताप्रतिपादनम्]

सँवत्सरो यज्ञः । स यो ह वै सँवत्सरो यज्ञ इति
वेदान्ते हैवास्य सँवत्सरस्येष्टम्भवत्यथो यत्किञ्च सँवत्सरे
क्रियते सर्वः हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितम्भवति
॥ १ ॥ ऋतुव ऽऋत्विजः । स यो ह वा ऽऋतुव ऽऋत्विज
इति वेदान्ते हैवास्य ऽर्त्तूनामिष्टम्भवत्यथो यत्किञ्च ऽर्त्तुषु
क्रियते सर्वः हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितम्भवति ॥ २ ॥
मासा हवींषि । स यो ह वै मासा हवींषीति वेदान्ते
हैवास्य मासानामिष्टम्भवत्यथो यत्किञ्च मासेषु क्रियते
सर्वः हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितम्भवति ॥ ३ ॥
अर्द्धमासा हविष्पात्राणि । स यो ह वा ऽअर्द्ध-
मासा हविष्पात्राणीति वेदान्ते हैवास्यार्द्धमासानामि-
ष्टम्भवत्यथो यत्किञ्चार्द्धमासेषु क्रियते सर्वः हैवास्य
तदाप्तमवरुद्धमभिजितम्भवति ॥ ४ ॥ अहोरात्रे परि-
वेष्टी । स यो ह वा ऽअहोरात्रे परिवेष्टी इति
वेदान्ते हैवास्याहोरात्रयोरिष्टम्भवत्यथो यत्किञ्चाहोरात्रयोः
क्रियते सर्वः हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितम्भवति
॥ ५ ॥ इयमेव प्रथमा सामिधेनी । अग्निर्द्वितीया वायु-

स्तृतीयान्तरिक्षञ्चतुर्थीं द्यौष्पञ्चम्यादित्यः षष्ठी चन्द्रमाः
 सप्तमी मनोऽष्टमी वाङ्मवी तपो दशमी ब्रह्मैकाद-
 श्येता हि वा ऽइदं सर्वं समिन्धत ऽएताभिरिदं
 सर्वं समिद्धन्तस्मात्सामिधेह्यो नाम ॥ ६ ॥ स वै त्रिः
 प्रथमामन्वाह । स यत्प्रथममन्वाह प्राचीन्तेन दिशञ्ज-
 यति यद्वितीयन्दक्षिणान्तेन दिशञ्जयति यत्तृतीयमूर्द्धा-
 मेव तेन दिशञ्जयति ॥ ७ ॥ त्रिर्वैवोत्तमामन्वाह । स
 यत्प्रथममन्वाह प्रतीचीन्तेन दिशञ्जयति यद्वितीयमुदी-
 चीन्तेन दिशञ्जयति यत्तृतीयमिमामेव तेन प्रतिष्ठा-
 ञ्जयत्येवमु हाभिरिमल्लोकाञ्जयत्येता दिशः ॥ ८ ॥ ऋत-
 मेव पूर्वं ऽआधारः । सत्यमुत्तरोऽव ह वा ऽऋतसत्ये
 रुद्धेथो यत्किञ्चर्त्तसत्याभ्याञ्जय्यं सर्वं हैव तज्जयति
 ॥ ९ ॥ त्विषिरेव प्रथमः प्रयाजः । अपचितिर्द्वितीयो
 यशस्तृतीयो ब्रह्मवर्चसञ्चतुर्थोऽन्नाद्यम्पञ्चमः ॥ १० ॥
 स प्रथमम्प्रयाजमनुमन्त्रयेत् । त्विषिमान्भूयासमित्य-
 पचितिमान्भूयासमिति द्वितीयं यशस्वी भूयासमिति
 तृतीयम्ब्रह्मवर्चसी भूयासमिति चतुर्थमन्नादो भूयास-
 मिति पञ्चमन्विषिमान्ह वा ऽअपचितिमान्यशस्वी
 ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति य एवमेतद्वेद ॥ ११ ॥ एतद्ध
 स्म वै तद्विद्वानाह । श्वेतकेतुरारुण्यः कथं स्वदेवा-
 परीषु महनागमिवाभिसः सारन्दिदक्षितारो य एवमेत-
 त्प्रयाजानां यशो वेदितेति ॥ १२ ॥ भूतमेव पूर्वं ऽआज्य-
 भागः । भविष्यदुत्तरोऽव ह वै भूतञ्च भविष्यच्च

रुद्धेऽथो यत्किञ्च भूतेन च भविष्यता च जृम्ब-
सर्वः हैव तज्जयति ॥ १३ ॥ ब्रह्माग्नेयः पुरोडाशः ।
स यो ह वै ब्रह्माग्नेयः पुरोडाश इति वेदाव ह ब्रह्म
रुद्धेऽथो यत्किञ्च ब्रह्मणा जृम्बः सर्वः हैव तज्जयति
॥ १४ ॥ क्षत्रमुपांशुयाजः । स यो ह वै क्षत्रमुपां-
शुयाज इति वेदाव ह क्षत्रः रुद्धेऽथो यत्किञ्च क्षत्रेण
जृम्बः सर्वः हैव तज्जयति तद्यदुपांशुयाजङ्ग्वन्त्येके
नैके तस्मादुच्चैश्चोपांशु च क्षत्रायाचक्षते ॥ १५ ॥
विदुत्तरः पुरोडाशः । स यो ह वै विदुत्तरः पुरो-
डाश इति वेदाव ह विशः रुद्धेऽथो यत्किञ्च
विशा जृम्बः सर्वः हैव तज्जयति तद्यदाग्नेयश्च पुरोडाश
उपांशुयाजश्च पूर्वो भवतस्तस्मादुभे ब्रह्म च क्षत्रञ्च
विशि प्रतिष्ठिते ॥ १६ ॥ राष्ट्रः सान्नाय्यम् । स यो ह वै
राष्ट्रः सान्नाय्यमिति वेदाव ह राष्ट्रः रुद्धेऽथो यत्किञ्च
राष्ट्रेण जृम्बः सर्वः हैव तज्जयति तद्यत्सन्नयन्त्येके
नैके तस्माद्राष्ट्रः सञ्चैति वि च ॥ १७ ॥ तपः स्विष्ट-
कृत् । स यो ह वै तपः स्विष्टकृदिति वेदाव ह तपो रुद्धेऽ-
थो यत्किञ्च तपसा जृम्बः सर्वः हैव तज्जयति
॥ १८ ॥ लोकः प्राशिन्नम् । स यो ह वै लोकः प्राशि-
न्नमिति वेदाव ह लोकः रुद्धेऽथो यत्किञ्च लोकेन जृम्बः
सर्वः हैव तज्जयति नो ह लवेन लोकाद्व्यथते लवेन ह
वा अमुष्मिँल्लोके लोकाद्व्यथन्तेऽथ य एवं वेद न ह
बहु चन पापङ्कत्वा लोकाद्व्यथते ॥ १९ ॥ श्रद्धेडा ।

स यो ह वै श्रद्धेऽति वेदाव ह श्रद्धां रुद्धेऽथो यत्कि-
 श्रद्धया जस्यः सर्वः हैव तज्जयति ॥ २० ॥ अशनिरेव
 प्रथमोऽनुयाजः । हादुनिर्द्वितीयऽउल्कुषी तृतीयः ॥ २१ ॥
 स प्रथममनुयाजमनुमन्त्रयेत् । अशन्यमुञ्जहीति यन्दि-
 ष्याद्वादुन्यमुञ्जहीति द्वितीयमुल्कुष्यमुञ्जहीति तृतीयम्
 ॥ २२ ॥ स यऽएष क्षिप्रमिष्यते । अशनिर्ह तमनुयाजो
 हन्त्यथ यो विस्त्रवन्मिश्रऽइव हादुनिर्ह तमनुयाजो
 हन्त्यथ यो बभ्युष्टमिश्रऽइवोल्कुषी ह तमनुयाजो हन्ति
 ॥ २३ ॥ सैषा यज्ञमेनिः । एतया वै मेन्या देवाऽअ-
 सुरान्पराभावयाश्चक्रुस्तथोऽएवैव विद्यमानः पाप्मान-
 न्द्विषन्तम्भ्रातृव्यम्पराभावयति ॥ २४ ॥ स यदनुयाजान्तो
 यज्ञः स्यात् । अशन्यन्तः स्याद्वादुन्यन्तऽउल्कुष्यन्त-
 स्तस्माद्वै देवानां यज्ञऽडुडान्तो वैव शंखन्तो वा
 ॥ २५ ॥ प्रयाजैर्वै देवाः । स्वर्गलोकमायस्तानसुराऽअन्वा-
 जिगाथंसस्ताननुयाजैः प्रत्यौहस्तद्यदनुयाजाऽइज्यन्ते
 पाप्मानमेव तद्विषन्तम्भ्रातृव्यं यजमानः प्रत्यूहति
 ॥ २६ ॥ प्राणा वै प्रयाजाः । अपानाऽअनुयाजास्तस्मा-
 त्प्रयाजाः प्राञ्चो हूयन्ते तद्धि प्राणरूपमप्रत्यञ्चोऽनुयाजा-
 स्तदपानरूपमेतः ह वै दर्शपूर्णमासयोरुपसदो यदनुयाजा-
 स्तस्मात्तऽउपसद्रूपेण प्रत्यञ्चो हूयन्ते ॥ २७ ॥ सथंस्था
 सूक्तवाकः । स यो ह वै सथंस्था सूक्तवाकऽइति वेदाव
 ह सथंस्थां रुद्धेऽथो यत्किश्च सथंस्थया जस्यः
 सर्वः हैव तज्जयति गच्छति वयसः सथंस्थाम् ॥ २८ ॥

प्रतिष्ठा शैव्योर्वाकः । स यो ह वै प्रतिष्ठा शैव्योर्वाकः
 ऽइति वेदाव ह प्रतिष्ठाऽऽ रुन्देऽथो यत्किञ्च प्रतिष्ठया
 ज्ययः सर्वः हैव तज्जयति गच्छति प्रतिष्ठाम् ॥ २९ ॥
 ते देवाः । एताऽपत्नीसंख्याजान्पश्चात्पश्यौहन्त मिथुनमे-
 वैतदुपरिष्ठाददधत प्रजात्यै तद्यत्पत्नीसंख्याजा ऽइज्यन्ते
 मिथुनमेवैतदुपरिष्ठाद्धत्ते प्रजात्यै देवानाऽऽ ह वै प्रजाति-
 मनु प्रजायते मिथुनेन मिथुनेन ह प्रजायते य ऽएवमेत-
 द्वेद ॥ ३० ॥ अन्नः समिष्टयजुः । स यो ह वा
 ऽअन्नः समिष्टयजुरिति वेदाव हान्नः रुन्देऽथो यत्किञ्चा-
 न्नेन ज्ययः सर्वः हैव तज्जयति ॥ ३१ ॥ सवत्सरो यज-
 मानः । तमृतवो याजयन्ति वसन्त ऽआग्नीद्धस्तस्माद्-
 सन्ते दावाश्चरन्ति तद्ध्यग्निरूपङ्ग्रीष्मोऽद्धर्षुस्तप्त ऽइव
 वै ग्रीष्मस्तप्तमिवाद्धर्षुर्निष्क्रामति वर्षा ऽउद्राता तस्मा-
 द्वा बलवद्वर्षति साम्मन ऽइवोपब्धिः विक्रयते शरद्व-
 ह्ना तस्माद्यद्वा सस्यम्पच्यते ब्रह्मण्यवत्यः प्रजा
 ऽइत्याहुर्हेमन्तो होता तस्माद्धेमन्वषट्कृताः पशवः सीद-
 न्येता ह वा ऽएनन्देवता याजयन्ति स यद्येनमैषावीरा
 याजयेयुरेता ऽएव देवता मनसा ह्यायेदेता हैवैनन्देवता
 याजयन्ति ॥ ३२ ॥ अथ हैषैव तुला । यदक्षिणो वेद्यन्तः
 स यत्साधु करोति तदन्तर्वेद्यथ यदसाधु तद्वहिर्वेदि
 तस्मादक्षिणं वेद्यन्तमधिस्पृश्येवासीत तुलायाऽऽ ह वा
 ऽअमुष्मिँल्लोक ऽआदधति यतर्द्यऽस्यति तदुन्वेष्यति
 यदि साधु वासाधु वेत्यथ य ऽएवं वेदास्मिन्हैव लोके

तुलामारोहत्यत्यमुष्मिँहोके तुलाधानमुच्यते साधुकृत्या
हैवास्य यच्छति न पापकृत्या ॥ ३३ ॥ [अर्ध प्रपाठकः ५२]

द्वितीयाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[अग्निहोत्रावयवोपासनाप्रकारः]

वाग्ध वा ऽएतस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्री * । मन
ऽएव वत्सस्तदिदमनश्च वाक्च समानमेव सन्नानेव
तस्मात्समान्या रज्ज्वा वत्सश्च मातरश्चाभिदधति तेज
ऽएव श्रद्धा सत्यमाज्ज्यम् ॥ १ ॥ तद्धेतुजनको वैदेहः ।
याज्ञवल्क्यम्प्रच्छ वेत्थाग्निहोत्रं व्याज्ञवल्क्याऽ इति वेद
सम्प्राडिति किमिति पय ऽएवेति ॥ २ ॥ यत्पयो न स्यात् ।
केन जुहुया ऽइति व्रीहियवाब्भ्यामिति षट्त्रीहियवौ न स्याता-
इकेन जुहुया ऽइति या ऽअज्या ऽओषधय ऽइति षट्दन्त्या
ऽओषधयो न स्युः केन जुहुया ऽइति या ऽआरण्या
ऽओषधय ऽइति षट्दारण्या ऽओषधयो न स्युः केन जुहुया
ऽइति वानस्पत्येनेति षट्वानस्पत्यन्न स्यात्केन जुहुया
ऽइत्यद्भिरिति षट्पापो न स्युः केन जुहुया ऽइति ॥ ३ ॥
स होवाच । न वा ऽइह तर्हि किञ्चनासीदुथैतदुह्यतैव
सत्यं श्रद्धायामिति वेत्थाग्निहोत्रं व्याज्ञवल्क्य धेनुशत-
न्ददामीति होवाच ॥ ४ ॥ तदुप्येते इश्लोकाः । किं

* अग्निहोत्रमिति कर्मनामधेयम् । अग्नये होत्रं होमोऽस्मिन्निति तद्व्युत्पत्तिः । उपचारात्
तदर्थं पयोऽप्यग्निहोत्रम्, तस्य दोग्ध्रो धेनुरप्यग्निहोत्रीत्युच्यते ।

स्विद्विद्वान्प्रवसत्यग्निहोत्री गृहेभ्यः कथञ्च स्वित्स्य
 काव्यङ्कथः सन्ततो ऽअग्निभिरिति कथञ्च स्वित्स्यानप-
 प्प्रोषितम्भवतीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥ यो जविष्टो भुवनेषु ।
 स द्विद्वान्प्रवसन्निवदे तथा तदस्य काव्यन्तथा सन्ततो
 ऽअग्निभिरिति मन ऽएवैतदाह मनसैवास्यानपप्प्रोषितम्भ-
 वतीति ॥ ६ ॥ यत्स दूरम्परेत्य । अथ तत्र प्रमा-
 द्यति कस्मिन्न्सास्य हुताहुतिर्गृहे ग्रामस्य जुहतीति
 यत्स दूरम्परेत्याथ तत्र प्रमाद्यति कस्मिन्नस्य साहुतिर्हुता
 भवतीत्येवैतदाह ॥ ७ ॥ यो जागार भुवनेषु । विश्वा
 जातानि योऽविभः तस्मिन्न्सास्य हुताहुतिर्गृहे ग्रामस्य
 जुहतीति प्राणमेवैतदाह तस्मादाहुः प्राण ऽएवाग्नि-
 होत्रमिति ॥ ८ ॥

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[अग्निहोत्रे मिथुनत्वदर्शनम्]

यो ह वा ऽअग्निहोत्रे । षण्णिमथुनानि वेद मिथु-
 नेन मिथुनेन ह प्रजायते सर्वाभिः प्रजातिभिर्व्यजमा-
 नश्च पत्नी च तदेकस्मिथुनन्तस्मादस्य पत्नीवदग्निहो-
 त्रञ्च स्यादेतन्मिथुनमुपाप्नवानीति वत्सश्चाग्निहोत्री च
 तदेकस्मिथुनन्तस्मादस्य पुँवत्साग्निहोत्री स्यादेतन्मिथु-
 नमुपाप्नवानीति स्थाली चाङ्गाराश्च तदेकस्मिथुनञ्च सुक्च
 सुवश्च तदेकस्मिथुनमाहवनीयश्च समिच्च तदेकस्मिथुन-
 माहुतिश्च स्वाहाकारश्च तदेकस्मिथुनमेतानि ह वा

ऽअग्निहोत्रे षण्णिमथुनानि तानि य ऽएवं वेद मिथुनेन
मिथुनेन ह प्रजायते सर्वाभिः प्रजातिभिः ॥ १ ॥

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[प्रसङ्गतः आख्यायिकया ब्रह्मचारिधर्मप्रतिपादनम्]

ब्रह्म वै मृत्युवे प्रजाः प्रायच्छत् । तस्मै ब्रह्मचा-
रिणमेव न प्रायच्छत्सोऽब्रवीदस्तु मह्यमप्येतस्मिन्भा-
ग ऽहुति यामेव रात्रिः समिधन्नाहुराता ऽहुति तस्मा-
द्याथ रात्रिम्ब्रह्मचारी समिधन्नाहुरत्यायुष ऽएव तामवदुय
वसति तस्माद्ब्रह्मचारी समिधमाहरेन्नेद्यायुषोऽवदुय वसा-
नीति ॥ १ ॥ दीर्घसत्रं वा ऽएष ऽउपैति । यो ब्रह्मचर्य-
मुपैति स यामुपयन्त्समिधमादधाति सा प्रायणीया
याथ स्नास्यन्त्सोदयनीयाथ या ऽअन्तरेण सत्र्या
ऽएवास्य ता ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यमुपयन् ॥ २ ॥ चतुर्द्धा
भूतानि प्रविशति । अग्निम्पदा मृत्युम्पदाचार्यम्पदा-
त्सन्ध्येवास्य चतुर्थः पादः परिशिष्यते ॥ ३ ॥ स यदग्नये
समिधमाहुरति । य ऽएवास्याग्नौ पादस्तमेव तेन परि-
क्रीणाति तः संस्कृत्यात्मन्धत्ते स ऽएनमाविशति ॥ ४ ॥
अथ यदात्मानन्दरद्रीकृत्येव । अहीर्भूत्वा भिक्षते य
ऽएवास्य मृत्यौ पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तः संस्कृ-
त्यात्मन्धत्ते स ऽएनमाविशति ॥ ५ ॥ अथ यदाचार्य-
वचसङ्करोति । यदाचार्याय कर्म करोति य ऽएवास्या-
चार्यं पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तः संस्कृत्यात्मन्धत्ते

स ऽएनमाविशति ॥ ६ ॥ न ह वै स्नात्वा भिक्षेत ।
अप ह वै स्नात्वा भिक्षाञ्जयत्यप ज्ञातीनामशनायामप
पितृणां स ऽएवं विद्वान्यस्या ऽएव भूयिष्ठं श्लाघेत
ताम्भिक्षेतेत्याहुस्तल्लोक्क्यमिति स यद्यन्याम्भिक्षितव्यान्
विन्देदपि स्वामेवाचार्यजायाम्भिक्षेताथो स्वाम्मातरन्नैनः
सप्तम्यभिक्षितातीयात्तमेवं विद्वान्समेवश्चरन्तः सर्वे
वेदा ऽआविशन्ति यथा ह वा ऽअग्निः समिद्धो रोचत
ऽएवः ह वै स स्नात्वा रोचते य ऽएवं विद्वान्ब्रह्म-
चर्यश्चरति ॥ ७ ॥

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[आख्यायिकया दर्शपूर्णमासयोः सर्वोत्पत्तिहेतुत्वकथनम्]

उद्दालको हारुणिः । उदीच्यावृतो धावयाश्चकार
तस्य निष्कः ऽउपाहित ऽआसैतद्ध स्म वै तत्पूर्वेषां वृता-
नान्धावयतामेकधनमुपाहितम्भवत्युपवल्हाय विबभ्यतान्ता-
व्होदीच्यानाम्ब्राह्मणान्भीर्विवेद ॥ १ ॥ कौरुपाश्चालो वा
ऽअयम्ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रः । यद्वै नोऽयमर्द्धन्न पर्षादुदीत
हुन्तैनम्ब्रह्मोद्यमाह्वयामहा ऽद्वुति केन वीरेणेति स्वैदायनेनेति
शौनको ह स्वैदायन ऽआस ॥ २ ॥ ते होचुः । स्वैदायन
त्वया वीरेणेमम्प्रतिसंस्थतामहा ऽद्वुति स होवाचोपात्र
खलु रमताहुन्वेनं वेदानीति तः हाभिप्प्रपेदे तः हाभि-
प्प्रपन्नमभ्युवाद स्वैदायनाः ऽद्वुति होः गौतमस्य पुत्रे-

तीतरः प्रतिशुश्राव तः ह तत एव प्रष्टुन्द्रे ॥ ३ ॥
 स वै गौतमस्य पुत्रं वृत्तो जनन्धावयेत् । यो दर्शपूर्ण-
 मासयोरष्टौ पुरस्ताद्वाज्यभागान्विद्यात्पञ्च मज्ज्यतो हवि-
 र्भागान्वष्ट्रा प्राजापत्यानष्ट्रा उपरिष्टाद्वाज्यभागान् ॥ ४ ॥
 स वै गौतमस्य पुत्रं वृत्तो जनन्धावयेत् । यस्तद्दर्शपूर्ण-
 मासयोर्विद्याद्यस्मादिमाः प्रजा अदन्तका जायन्ते
 यस्मादासाञ्जायन्ते यस्मादासाम्प्रभियन्ते यस्मादासां
 सन्तिष्टन्ते यस्मादासाम्पुनरुत्तमे वयसि सर्व एव
 प्रभियन्ते यस्मादधर एवाग्ने जायन्तेऽथोत्तरे यस्माद-
 णीयांश्च एवाधरे प्रथीयांश्च उत्तरे यस्मादध्रंष्ट्रा
 वर्षीयांश्च यस्मात्समा एव जम्भ्याः ॥ ५ ॥ स वै
 गौतमस्य पुत्रं वृत्तो जनन्धावयेत् । यस्तद्दर्शपूर्णमासयो-
 र्विद्याद्यस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायन्ते यस्मादासा-
 म्पुनरिव इमंश्श्रूण्यौपक्ष्याणि दुर्ब्वीरिणानि जायन्ते
 यस्माच्छीर्षण्येवाग्ने पलितो भवत्यथ पुनरुत्तमे वयसि
 सर्व एव पलितो भवति ॥ ६ ॥ स वै गौतमस्य पुत्रं
 वृत्तो जनन्धावयेत् । यस्तद्दर्शपूर्णमासयोर्विद्याद्यस्मा-
 र्कुमारस्य रेतः सिक्तन्न सम्भवति यस्मादस्य मज्ज्यमे
 वयसि सम्भवति यस्मादस्य पुनरुत्तमे वयसि न सम्भ-
 वति ॥ ७ ॥ यो गायत्रीं हरिणीम् । ज्योतिष्पक्षां
 व्यजमानं स्वर्गलोकमभिवहन्तीं विद्यादिति तस्मै ह
 निष्कम्प्रददावनूचानः स्वैदायनासि सुवर्णं वाव सुवर्ण-
 विदे ददतीति तः होपगुह्य निश्चक्राम तः ह पप्रच्छुः

किमिवैष गौतमस्य पुत्रोऽभूदिति ॥ ८ ॥ स होवाच ।
 यथा ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रो मूर्द्धास्य विपतेद्य ऽएनमुपवल्हेतेति ते
 ह तत ऽएव विप्रेयुस्तः ह तत ऽएव समित्पाणिः प्रति-
 चक्रम ऽउप त्वायानीति किमद्वेष्यमाण ऽइति खानेव
 मा प्रश्नानुप्राक्षीस्तानेव मे विब्रूहीति स होवाचा-
 नुपेतयैव त ऽएनान्ब्रवाणीति ॥ ९ ॥ तस्मा ऽउ हैतदु-
 वाच । द्वावाधारौ पञ्च प्रयाजा ऽआग्नेय ऽआज्यभागोऽ-
 ष्टम ऽएतेऽष्टौ पुरस्तदाज्यभागाः सौम्य ऽआज्य-
 भागो हविर्भागाणाम्प्रथमो हविर्हि सोम ऽआग्नेयः
 पुरोडाशोऽग्नीषोमीय ऽउपांशुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरो-
 डाशोऽग्निः स्विष्टकृदेते पञ्च मध्यतो हविर्भागाः ॥१०॥
 प्राशिन्नञ्छेडा च । यच्चाग्नीध्र ऽआदुधाति ब्रह्मभागो
 यजमानभागोऽन्वाहार्य ऽएते षट् प्राजापत्यास्त्रयोऽनुया-
 जाश्चत्वारः पत्नीसंख्याजाः[†] समिष्टयजुरष्टममेतेऽष्टा
 ऽउपरिष्टादाज्यभागाः ॥ ११ ॥ अथ यदपुरोऽनुवाक्यकाः
 प्रयाजा भवन्ति । तस्मादिमाः प्रजा ऽअदुन्तका जाय-
 न्तेऽथ यत्पुरोऽनुवाक्यवन्ति हवींषि भवन्ति तस्मादासा-
 आयन्तेऽथ यदपुरोऽनुवाक्यका ऽअनुयाजा भवन्ति तस्मा-
 दासां प्रभिद्यन्तेऽथ यत्पुरोऽनुवाक्यवन्तः पत्नीसंख्याजा
 भवन्ति तस्मादासां सन्तिष्ठन्तेऽथ यदपुरोऽनुवाक्यकः

(१) उपांशु इज्यते इति उपांशुयाजः । एवमुपांशुजपश्च “जिह्वोष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्
 देवतागतमानसः । निजश्रवणयोग्यः स्यादुपांशु स जपः स्मृतः ॥” इति स्मृत्युक्तः

(२) प्राशिन्नं ब्रह्मणो भागः ।

† पत्नीदेवताका दर्शपूर्णमासाङ्गमूलाश्चत्वारो यागविशेषाः पत्नीसंख्याजाः ।

समिष्टयजुर्भवति तस्मादासाम्पुनरुत्तमे वयसि सर्व एव
 अभिद्यन्ते ॥ १२ ॥ * अथ यदनुवाक्यामनुच्य ।
 याज्यया यजति तस्मादुधर एवाग्ने जायन्तेऽथोत्तरेऽथ
 यद्वायत्रीमनुच्य त्रिष्टुभा यजति तस्मादुणीयाथ्स
 एवाधरे प्रथीयाथ्सऽउत्तरेऽथ यत्प्राश्वावाघारावाघार-
 यति तस्मादुथ्स्रिष्टा वर्षीयाथ्सोऽथ यत्सच्छन्दसावेव सं-
 श्वाज्ये भवतस्तस्मात्समा एव जम्भ्याः ॥ १३ ॥ अथ
 यद्वर्हिस्तृणाति । तस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायन्तेऽथ
 यत्पुनरिव प्रस्तरथ्स^A स्तृणाति तस्मादासाम्पुनरिव इम्म-
 श्रूण्यौपक्षयाणि दुर्वीरिणानि जायन्तेऽथ यत्केवल-
 मेवाग्ने प्रस्तरमनुप्रहरति तस्माच्छीर्षण्येवाग्ने पलितो
 भवत्यथ यत्सर्वमेव बर्हिरनुप्रहरति तस्मात्पुनरुत्तमे
 वयसि सर्व एव पलितो भवति ॥ १४ ॥ अथ यदाज्य-
 हविषः प्रयाजा भवन्ति । तस्मात्कुमारस्य रेतः सिक्तन्न
 सम्भवत्युदकमिवैव भवत्युदकमिव ह्याज्यमथ यन्मद्ध्ये
 यजस्य दध्ना पुरोडाशेनेति चरन्ति तस्मादस्य मद्ध्यमे
 वयसि सम्भवति द्रप्सीवैव भवति द्रप्सीव हि रेतोऽथ
 यदाज्यहविष एवानुयाजा भवन्ति तस्मादस्य पुनरुत्तमे
 वयसि न सम्भवत्युदकमिवैव भवत्युदकमिव ह्याज्यम्
 ॥ १५ ॥ वेदिरेव गायत्री । तस्यै वेऽष्टौ पुरस्तादाज्यभागाः
 स दक्षिणः पक्षो वेऽष्टौऽउपरिष्टादाज्यभागाः स

* शतम् ५७०० ।

(A) प्रस्तरः कुशमुष्टिः ।

ऽउत्तरः पक्षः सैषा गायत्री हरिणी ज्योतिष्पक्षा यजमानः
स्वर्गलोकमभिवहति यः ऽएवमेतद्वेद ॥ १६ ॥

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[सुगादानप्रकारः]

अथातः सुचोरादानस्य । तद्धैतदेके कुशला मन्त्र्य-
माना दक्षिणेनैव जुहुमादुदते सव्येनोपभृतन्न तथा
कुर्ष्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूयात्प्रतिप्रतिन्वा ऽअयमद्धर्ष्यज-
मानस्य द्विषन्तभ्रातृव्यमकत्प्रत्युद्यामिनमितीश्वरो ह
तथैव स्यात् ॥ १ ॥ इत्थमेव कुर्ष्यात् । उभाभ्यामेव
पाणिभ्याञ्जुहुम्परिगृह्योपभृत्यधिनिदध्यात्तस्य नोपमीमांश-
सास्ति तत्पशव्यमायुष्यन्ते ऽअसदःशिञ्जयन्नाददीत ते *
यत्सदःशिञ्जयेद्योगक्षेमो यजमानमृच्छेत्तस्मादसदःशि-
ञ्जयन्नाददीत ॥ २ ॥ अथातोऽतिक्रमणस्य । वृज्जेण ह
वा ऽअन्योऽद्धर्ष्यजमानस्य पशून्निधमति वृज्जेण
हास्मा ऽअन्यः ऽउपसमूहयेष ह वा ऽअद्धर्ष्यवृज्जेण
यजमानस्य पशून्निधमति यः ऽआश्रावयिष्यन्दक्षिणेना-
तिक्रामति सव्येनाश्राव्याथ हास्मा ऽएषः ऽउपसमूहति
यः ऽआश्रावयिष्यन्तसव्येनातिक्रामति दक्षिणेनाश्राव्येष
हास्मा ऽउपसमूहति ॥ ३ ॥ अथातो धारणस्य । तद्धै-
तदेके कुशला मन्त्र्यमानाः प्रगृह्य बाहू सुचौ धारयन्ति
न तथा कुर्ष्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूयाच्छ्रुलौ न्वा ऽअयमद्ध-

* 'ग' 'ज' पुस्तकयोः 'ते' इति नास्ति ।

समिष्टयजुर्भवति तस्मादासाम्पुनरुत्तमे वयसि सर्व एव
 प्रभिद्यन्ते ॥ १२ ॥ * अथ यदनुवाक्यामनुच्य ।
 याज्यया यजति तस्मादधर एवाग्रे जायन्तेऽथोत्तरेऽथ
 यद्वायत्रीमनुच्य त्रिष्टुभा यजति तस्मादुणीयाथंस
 एवाधरे प्रथीयाथंस उत्तरेऽथ यत्प्राञ्चावाघारावाघार-
 यति तस्माद्दुष्ट्रा वर्षीयाथंसोऽथ यत्सच्छन्दसावेव सं-
 द्याज्ये भवतस्तस्मात्समा एव जम्भ्याः ॥ १३ ॥ अथ
 यद्वर्हिस्तृणाति । तस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायन्तेऽथ
 यत्पुनरिव प्रस्तरं^A स्तृणाति तस्मादासाम्पुनरिव इम्-
 श्रूण्यौपपक्ष्याणि दुर्वीरिणानि जायन्तेऽथ यत्केवल-
 मेवाग्रे प्रस्तरमनुप्रहरति तस्माच्छीर्षण्येवाग्रे पलितो
 भवत्यथ यत्सर्वमेव बर्हिरनुप्रहरति तस्मात्पुनरुत्तमे
 वयसि सर्व एव पलितो भवति ॥ १४ ॥ अथ यद्वाज्य-
 हविषः प्रयाजा भवन्ति । तस्मात्कुमारस्य रेतः सितन्न
 सम्भवत्युदकमिवैव भवत्युदकमिव ह्याज्यमथ यन्मन्त्रे
 यजस्य दध्ना पुरोडाशेनेति चरन्ति तस्मादस्य मन्त्रमे
 वयसि सम्भवति द्रुप्सीवैव भवति द्रुप्सीव हि रेतोऽथ
 यद्वाज्यहविष एवानुयाजा भवन्ति तस्मादस्य पुनरुत्तमे
 वयसि न सम्भवत्युदकमिवैव भवत्युदकमिव ह्याज्यम्
 ॥ १५ ॥ वेदिरेव गायत्री । तस्यै वेष्ट्रौ पुरस्ताद्वाज्यभागाः
 स दक्षिणः पक्षो वेष्ट्रा उपरिष्टाद्वाज्यभागाः स

* शतम् ५७०० ।

(A) प्रस्तरः कुशमुष्टिः ।

ऽउत्तरः पक्षः सैषा गायत्री हरिणी ज्योतिष्पक्षा यजमानः
स्वर्गलोकमभिवहति य एवमेतद्वेद ॥ १६ ॥

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[सुगादानप्रकारः]

अथातः सुचोरादानस्य । तद्वैतदेके कुशला मन्त्र्य-
माना दक्षिणेनैव जुहुमादुदते सव्येनोपभृतन्न तथा
कुर्ष्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूयात्प्रतिप्रतिन्वा ऽअयमद्धर्षुर्ध्वज-
मानस्य द्विषन्तम्भ्रातृव्यमकत्प्रत्युद्यामिनमितीश्वरो ह
तथैव स्यात् ॥ १ ॥ इत्थमेव कुर्ष्यात् । उभाभ्यामेव
पाणिभ्याञ्जुहुम्परिगृह्योपभृत्यधिनिदध्यात्तस्य नोपमीमांश-
सास्ति तत्पशव्यमायुष्यन्ते ऽअसदःशिञ्जयन्नाददीत ते *
यत्सदःशिञ्जयेद्योगक्षेमो यजमानमृच्छेत्तस्मादुसदःशि-
ञ्जयन्नाददीत ॥ २ ॥ अथातोऽतिक्रमणस्य । वृजेण ह
वा ऽअह्योऽद्धर्षुर्ध्वजमानस्य पशून्निधमति वृजेण
हास्मा ऽअह्य ऽउपसमूहस्य ह वा ऽअद्धर्षुर्वृजेण
यजमानस्य पशून्निधमति य ऽआश्रावयिष्यन्दक्षिणेना-
तिक्रामति सव्येनाश्राव्याथ हास्मा ऽएष ऽउपसमूहति
य ऽआश्रावयिष्यन्तसव्येनातिक्रामति दक्षिणेनाश्राव्यैष
हास्मा ऽउपसमूहति ॥ ३ ॥ अथातो धारणस्य । तद्वै-
तदेके कुशला मन्त्र्यमानाः प्रगृह्य बाहू सुचौ धारयन्ति
न तथा कुर्ष्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूयाच्छ्रुलौ न्वा ऽअयमद्ध-

* 'ग' 'ज' पुस्तकयोः 'ते' इति नास्ति ।

र्युर्बाहुः ऽअकृतः शुलबाहुर्भविष्यतीतीश्वरो ह
 तथैव स्यादथ हैष मध्यमः प्राणस्तस्मादु तमुपन्य-
 च्येवैव धारयेत् * ॥ ४ ॥ अथातः ऽआश्रावणस्य ।
 षड्ढ वा ऽआश्रावितानि न्यक्तिर्ष्वगूर्द्धङ्कृपणम्बहिः-
 श्रयन्तःश्रि ॥ ५ ॥ एतद्ध वै न्यक् । योऽयमुच्चैरा-
 दाय शनैर्निदधाति स यमिच्छेत्पापीयान्त्स्यादिति
 तस्योच्चैरादाय शनैर्निदध्यात्तेन स पापीयाद्भवति ॥ ६ ॥
 अथ हैतत्तिर्ष्वक् । योऽयं व्यावतैवादत्ते तावता निदधाति
 स यमिच्छेन्नैव श्रेयान्त्स्यान्न पापीयानिति तस्य व्यावतै-
 वाददीत तावता निदध्यात्तेन स नैव श्रेयान्न पापीया-
 न्भवति ॥ ७ ॥ अथ हैतदूर्द्धम् । योऽयं शनैरादायो-
 च्छैर्निदधाति स यमिच्छेच्छ्रेयान्त्स्यादिति तस्य शनैरादायो-
 च्छैर्निदध्यात्तेन स श्रेयान्भवति ॥ ८ ॥ अथ हैतत्कृपणम् ।
 योऽयमणु दीर्घमस्वरमाश्रावयति यो हैनन्तत्र ब्रूयात्कृप-
 णन्वा ऽअयमद्धर्ष्यर्षजमानमकद्विषतो बभ्रातृव्यस्योपा-
 वसायिनमितीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ९ ॥ अथ हैतद्ध-
 हिःश्रि । योऽयमपव्यादायौष्टा ऽउच्चैरस्वरमाश्रावयति
 श्रिर्वै स्वरो बाह्यत एव तच्छ्रूयन्धत्तेऽशनायुको भवति
 ॥ १० ॥ अथ हैतदन्तःश्रि । योऽयं सन्धायौष्टा ऽउच्चैः
 स्वरवदाश्रावयति श्रिर्वै स्वरोऽन्तरत एव तच्छ्रूयन्ध-
 त्तेऽन्नादो भवति ॥ ११ ॥ स वै मन्द्रमिवोरसि । परास्त-
 बभ्योभयतो बार्हतमुच्चैरन्ततो निदध्यात्तस्य नोपमीमांश-

* तथा चोक्तं सूत्रकृता "नाभिदेशे धारणम्" (का० श्रौ० सू० ३. २. १) ।

सास्ति तत्पशव्यमायुष्यम् ॥ १२ ॥ अथातो होमस्य ।
तद्धैतदेके कुशला मन्त्यमानाः प्राचींश्च स्नुचमुपावहृत्य
हुत्वा पर्षाहृत्योपभृत्यधिनिदधति न तथा कुर्षाद्यो
हैनन्तत्र ब्रूयादनुयुवन्वा ऽअयमद्धर्ष्यर्ष्यजमानमकहि-
षतो बभ्रातृव्यस्यान्ववसायिनमितीश्वरो ह तथैव स्यात्
॥ १३ ॥ पार्श्वत ऽउ हैके । स्नुचमुपावहृत्य हुत्वा
पर्षाहृत्योपभृत्यधिनिदधति न तथा कुर्षाद्यो हैनन्तत्र
ब्रूयादुतीर्त्थेन न्वा ऽअयमद्धर्ष्युराहुतीः प्रारौत्सीत्सं वा
शरिष्यते घुणिर्वा भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्
॥ १४ ॥ इत्थमेव कुर्षात् । प्राचीमेव स्नुचमुपावहृत्य
हुत्वा तेनैवाधिहृत्योपभृत्यधिनिदध्यात्तस्य नोपमीमांश-
सास्ति तत्पशव्यमायुष्यम् ॥ १५ ॥ प्रदग्धाहुतिर्ह वा
ऽअन्न्योऽद्धर्ष्युः । आहुतीर्हान्न्यः सन्तर्प्यत्येष ह वै
प्रदग्धाहुतिरद्धर्ष्यर्ष्योऽयमाज्यः हुत्वावदानानि जुहो-
त्येतः ह वै तद्वृश्यमाना बागभ्युवाद प्रदग्धाहुतिर्वा
ऽअयमद्धर्ष्युरित्यथ हैना ऽएष सन्तर्पयति सोऽयमाज्यः
हुत्वावदानानि जुहोत्यथ पुनरन्तत ऽआज्येनाभिजुहोत्येष
हैनाः सन्तर्पयति तासां सन्तृप्तानान्देवा हिरण्मयंश्च-
मसान्पूरयन्ते ॥ १६ ॥ तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । यद्वा
ऽउपस्तीर्ष्यावदायाभिघारयति तदेवैनाः सन्तर्पयति
तासां सन्तृप्तानान्देवा हिरण्मयंश्चमसान्पूरयन्तेऽय-
स्थूणगृहपतीनां ह वै शौल्बायनोऽद्धर्ष्युरास ॥ १७ ॥ स

होवाच । इदमहेदुः सत्रङ्कुशपश्वल्पाज्यमथायङ्गुह-
पतिरस्मीति मन्यत ऽइति ॥ १८ ॥ स होवाच ।
अद्धर्ष्यवा वै नोऽवकुक्ष ऽएते वै ते सुचौ ये त्वः सँवत्स-
रन्नाशक ऽआदातुं यद्वै त्वाहुमेतयोरनुशिष्याम्प्र प्रजया
पशुभिर्जायेथा ऽअभि स्वर्गल्लोकं बहेरिति ॥ १९ ॥ स
होवाच । उप त्वयानीति स होवाचात्र वाव खल्वहसि
यो नः सँवत्सरेऽद्धर्ष्यभूरनुपेतायैव त ऽएनँद्रवाणीति
तस्मा ऽउ हैतदेव सुचोरादानमुवाच यदेतद्व्याख्याम
तस्मादेवंविदमेवाद्धर्ष्युर्वीत नानेवंविदम् ॥ २० ॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

कण्डिकासंख्या १०४ ॥

[मित्रविन्देष्टिः]

प्रजापतिर्वै प्रजाः सृजमानोऽतप्यत । तस्माच्छ्र-
न्तात्तेपानाच्छीरुदक्कामत्सा दीप्यमाना भ्राजमाना
लेलायन्त्यतिष्ठन्तान्दीप्यमानाम्भ्राजमानाल्लेलायन्तीन्देवा
ऽअभ्यध्यायन् ॥ १ ॥ ते प्रजापतिमब्रुवन् । हुनामेमा-
मेदुमस्या ददामहा ऽइति स होवाच स्त्री वा ऽएषा
यच्छीर्न वै स्त्रियङ्घ्नन्त्युत त्वा ऽअस्या जीवन्त्या ऽएवा-
ददत ऽइति ॥ २ ॥ तस्या ऽअग्निरन्नाद्यमादत्त । सोमो
राज्यं वरुणः साम्राज्यमिमित्रः क्षत्रमिन्द्रो बलम्बृहस्पति-

(१) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः 'एतद्' इति पाठ उपलभ्यते ।

वर्ब्रह्मवर्चसः सविता राष्ट्रम्पूषा भगः सरस्वती
 पुष्टिन्त्वष्टा रूपाणि ॥ ३ ॥ सा प्रजापतिमब्रवीत् ।
 आ वै म ऽइदमदिषतेति स होवाच यजेनैनाह्पुनर्ध्या-
 चस्वेति ॥ ४ ॥ सैतान्दशहविषमिष्टिमपश्यत् । आग्ने-
 यमष्टाकपालम्पुरोडाशः सौम्यञ्चरुं वारुणन्दशकपालम्पु-
 रोडाशम्मैत्रञ्चरुमैन्द्रमेकादशकपालम्पुरोडाशम्बार्हस्पत्यञ्चरुः
 सावित्रन्द्रादशकपालं वाष्टाकपालं वा पुरोडाशम्पौष्णञ्चरुः
 सारस्वतञ्चरुन्वाष्ट्रन्दशकपालम्पुरोडाशम् * ॥ ५ ॥ ताने-
 तयानुवाक्ययाज्ववदत् । अग्निः सोमो वरुणो मित्र
 ऽइन्द्रो बृहस्पतिः सविता यः सहस्री ॥ पूषा नो गोभिरवसा
 सरस्वती त्वष्टा रूपाणि समनक्तु यज्ञैरिति ते प्रत्युपा-
 तिष्ठन्त ॥ ६ ॥ तानेतया याज्यया । परस्तात्प्रतिलोम-
 म्प्रत्यैत्वष्टा रूपाणि ददती सरस्वती पूषा भगः सविता
 मे ददातु ॥ बृहस्पतिर्दददिन्द्रो बलम्मे मित्रः क्षत्रं वरुणः
 सोमो ऽअग्निरिति ते पुनर्दानायाद्वियन्त ॥ ७ ॥ सैतानु-
 पहोमानपश्यत् । अग्निरन्नादोऽन्नपतिरन्नाद्यमस्मिन्न्यज्ञे
 मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादायाग्निरुदक्कामत्पुनरस्या
 ऽअन्नाद्यमददात् ॥ ८ ॥ सोमो राजा राजपतिः । राज्य-
 मस्मिन्न्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय सोम
 ऽउदक्कामत्पुनरस्यै राज्यमददात् ॥ ९ ॥ वरुणः स-
 म्माद् सम्मादपतिः साम्राज्यमस्मिन्न्यज्ञे मयि दधातु
 स्वाहेत्याहुतिमेवादाय वरुण ऽउदक्कामत्पुनरस्यै साम्रा-

ज्यमददात् ॥ १० ॥ मित्रं क्षत्रं क्षत्रपतिः । क्षत्रम-
स्मिन्न्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय मित्र उदु-
क्कामत्पुनरस्यै क्षत्रमददात् ॥ ११ ॥ इन्द्रो बलम्बलपतिः ।
बलमस्मिन्न्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादयेन्द्र उदु-
क्कामत्पुनरस्यै बलमददात् ॥ १२ ॥ बृहस्पतिर्ब्रह्म ब्रह्म-
पतिः । ब्रह्मवर्चसमस्मिन्न्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुति-
मेवादाय बृहस्पतिरुदक्कामत्पुनरस्यै ब्रह्मवर्चसमददात्
॥ १३ ॥ सविता राष्ट्रं राष्ट्रपतिः । राष्ट्रमस्मिन्न्यज्ञे
मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय सवितोदक्कामत्पुनरस्यै
राष्ट्रमददात् ॥ १४ ॥ पूषा भगम्भगपतिः । भगमस्मि-
न्न्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय पूषोदक्कामत्पुन-
रस्यै भगमददात् ॥ १५ ॥ सरस्वती पुष्टिम्पुष्टिपतिः ।
पुष्टिमस्मिन्न्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय
सरस्वत्युदक्कामत्पुनरस्यै पुष्टिमददात् ॥ १६ ॥ त्वष्टा
रूपाणां रूपकृद्रूपपतिः । रूपेण पशूनस्मिन्न्यज्ञे मयि
दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय त्वष्टोदक्कामत्पुनरस्यै रूपेण
पशूनददात् ॥ १७ ॥ ता वा एताः । दश देवता दश
हवींषि दशाहुतयो दश दक्षिणा दशन्दशिनी विराट्
श्रीर्विराट् श्रियाँ हैतद्विराज्यन्नाये प्रतितिष्ठति ॥ १८ ॥
तस्यै पञ्चदश सामिधेन्यो भवन्ति । उपांशु देवता
यजति पञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजा एकः समि-

(१) का० श्रौ० सू० ५. १२. १ । (२) का० श्रौ० सू० ५. १३. १ । (३) का० श्रौ०
सू० ५. १३. ४ ।

ष्टयजुः * पुष्टिमन्तावाज्ज्यभागावग्निना रयिमश्नवत्पो-
षमेव दिवे दिवे । यशसं वीरवत्तमम् ॥ 'गयस्फानो ऽअमीवहा
वसुवित्पुष्टिवर्द्धनः । सुमित्रः सोम नो भवे'ति सहस्र-
वत्यौ सँख्याज्ज्ये 'नू नो रास्व सहस्रवत्तोक्वत्पुष्टिमद्वसु
द्युमदग्ने सुवीर्यं वर्षिष्टुमनुपक्षितम्' ॥ 'उत नो ब्रह्म-
न्नाविष ऽउक्वथेषु देवदूतमः । शन्नः शोचा मरुद्वधोऽग्ने
सहस्रसातम' ऽइति ॥ १९ ॥ तां ह्यैताङ्गोतमो राहू-
गणः । विद्वाञ्चकार सा ह जनकं वैदेहम्प्रत्युत्ससाद तां
हाङ्गजिद्ब्राह्मणेष्वन्विष्येष तामु ह याज्ञवल्क्ये विवेद स
होवाच सहस्रम्भो याज्ञवल्क्य दद्यो यस्मिन्वयन्त्वयि
मित्रविन्दामन्वविदामेति विन्दते मित्रः राष्ट्रमस्य भव-
त्यप पुनर्मृत्युञ्जयति सर्वमायुरेति य ऽएवं विद्वानेतयेष्ट्या
यजते यो वै तदेवं वेद ॥ २० ॥

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[हविषः समृद्धिः]

अथातो हविषः समृद्धिः । षड् वै ब्रह्मणो द्वारोऽ-
ग्निर्वायुरापश्चन्द्रमा विद्युदादित्यः ॥ १ ॥ स य
ऽउपदग्धेन हविषा यजते । अग्निना ह स ब्रह्मणो
द्वारेण प्रतिपद्यते सोऽग्निना ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य
ब्रह्मणः सायुज्ज्यः सलोकताञ्जयति ॥ २ ॥ अथ यो

* प्रधानयागादौ सम्यग् इष्टा देवता इज्यन्ते अनेन स होमः मन्त्रश्च समिष्टयजुः ।

(१) ऋ० सं० १. १. ११ (२) ऋ० सं० १. ६. २१ । (३) ऋ० सं० ३. १. १३ ।

(४) ऋ० सं० ३. १. १३ ।

विपतितेन हविषा यजते । वायुना ह स ब्रह्मणो द्वारेण
 प्रतिपद्यते स वायुना ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः
 सायुज्यः सलोकताञ्जयति ॥ ३ ॥ अथ योऽश्रुतेन
 हविषा यजते । अद्भिर्ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते
 सोऽद्भिर्ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यः
 सलोकताञ्जयति ॥ ४ ॥ अथ यऽउपरक्तेन हविषा यजते ।
 चन्द्रमसा ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स चन्द्रमसा
 ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यः सलोकता-
 ञ्जयति ॥ ५ ॥ अथ यो लोहितेन हविषा यजते । विद्युता
 ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स विद्युता ब्रह्मणो
 द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यः सलोकताञ्जयति
 ॥ ६ ॥ अथ यः सुश्रुतेन हविषा यजते । आदित्येन ह
 स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स आदित्येन ब्रह्मणो
 द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यः सलोकताञ्जयति
 सैषा हविषः समृद्धिः स यो हैवमेतां हविषः समृद्धिं
 वेद सर्वसमृद्धेन हैवास्य हविषेष्टम्भवति ॥ ७ ॥ अथातो
 यज्ञस्य समृद्धिः । यद्वै यज्ञस्य न्यूनम्प्रजननमस्य तदुथ
 यदतिरिक्तम्पशव्यमस्य तदुथ यत्सङ्कसुकंश्च श्रिया
 अस्य तदुथ यत्सम्पन्नं स्वर्ग्यमस्य तत् ॥ ८ ॥ स यदि
 मन्थेत । न्यूनम्मे यज्ञेऽभूदिति प्रजननम् एतत्प्रजनिष्य
 इत्येव तदुपासीत ॥ ९ ॥ अथ यदि मन्थेत । अतिरि-
 क्तम्मे यज्ञेऽभूदिति पशव्यम् एतत्पशुमान्भविष्यामी-
 त्येव तदुपासीत ॥ १० ॥ अथ यदि मन्थेत । सङ्कसुकम्मे यज्ञेऽ-

भूदिति विश्रये म ऽएतदा मा इश्रीस्तेजसा यशसा ब्रह्म-
वर्चसेन परिवृता गमिष्यतीत्येव तदुपासीत ॥ ११ ॥
अथ यदि मृष्येत । सम्पन्नस्मे यज्ञेऽभूदिति स्वर्ग्यम्म
ऽएतत्स्वर्गलोको भविष्यामीत्येव तदुपासीत सैषा यज्ञस्य
समृद्धिः स यो हैवमेतां यज्ञस्य समृद्धिं वेद सर्वसमृद्धेन
हैवास्य यज्ञेनेष्टुम्भवति ॥ १२ ॥

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[अरण्योरश्वत्थविकृतित्वविधानमाख्यायिकया]

उर्वशी हाप्सराः । पुरुरवसमैडश्वकमे तः ह विन्दु-
मानोवाच त्रिः स्म माहो वैतसेन * दण्डेन हतादकामाऽ
स्म मा निपद्यासै मो स्म त्वा नम्रन्दर्शमेष वै न
स्त्रीणामुपचार ऽइति ॥ १ ॥ सा हास्मिज्ज्योग्वास ।
अपि हास्माद्रर्षिभणयास तावज्योग्धास्मिन्नुवास ततो
ह गन्धर्वाः समूदिरे ज्योग्वा ऽइयमुर्वशी मनुष्येष्व-
वात्सीदुपजानीत यथेयम्पुनरागच्छेदिति तस्यै हावि-
र्धुरणा शयन ऽउपबद्धास ततो ह गन्धर्वा ऽअन्यतर-
मुरणम्प्रमेथुः ॥ २ ॥ सा होवाच । अवीरु ऽइव वत
मेऽजन ऽइव पुत्रः हरन्तीति द्वितीयम्प्रमेथुः सा ह
तथैवोवाच ॥ ३ ॥ अथ हायमीक्षाश्चक्रे । कथन्नु तद-

* वैतस इति पुंस्प्रजननस्य नाम । तथाहि “शेषो वैतस इति पुंस्प्रजननस्य” वैतसो
वितस्तं भवति, (निरु० अ० ३ पा० ४ ख० २१) ।

वीरङ्गथमजन॑त्स्य॒द्यात्राह॑त्स्य॒मिति॑ स॒ नग्म॑
 ऽए॒वानू॒त्पपा॑त् चिरन्त॒न्मेने॑ यद्वास॑ प॒र्य॒धास्य॑त् ततो॒ ह
 गन्ध॑र्वा विद्यु॒तञ्ज॒नया॑श्च॒क्कुस्तं॑ यथा दि॒वैव॒न्नग्म॑न्ददर्श॒ ततो॑
 हैवे॒यन्ति॒रोब॑भूव पु॒नरै॒मीत्ये॒त्तिरो॑भूता॑त्स स॒ ऽआ॒ह्व्या ज॒ल्प॒
 न्कुरु॑क्षेत्र॒ऽसम॒या च॒चारान्म॑तः प॒ल्लक्षे॑ति बि॒सवती॑ त॒स्यै
 हा॒ह्व्यन्ते॑न ब॒व्राज॑ तद्ध॒ ता ऽअ॒प्सर॒स ऽआ॒तयो॑ भू॒त्वा
 प॒रिपु॑प्लुविरे ॥ ४ ॥ त॒ऽहेयं॑ ज्ञा॒त्वोवा॑च । अयं॑ वै स॒
 मनु॑ष्यो य॒स्मिन्न॒हम॑वा॒त्समि॑ति॒ ता हो॑चुस्त॒स्मै वा
 ऽआ॒वि॒रसा॑मेति॒ तथे॑ति त॒स्मै हा॒विरा॑सुः ॥ ५ ॥ ता॑त्स
 हा॒यं ज्ञा॒त्वाभि॑प॒रोवा॑त् । 'ह॒ये जा॒ये म॒नसा॑ ति॒ष्ठ घो॑रे
 ब॒चात्सि॑ मि॒श्रा कृ॑णवाव॒है नु ॥ न॒ नौ म॒न्त्रा ऽअ॒नु॒
 दि॒तास॑ ऽए॒ते म॒यस्कर॑न्प॒रतरे॑ च॒नाह॑न्नि॒त्युप॑ नु रम स॒न्नु
 ब॒दाव॑हा ऽइति॒ हैवै॑नान्त॒दुवा॑च ॥ ६ ॥ त॒ऽहे॒तरा॑ प॒प्र॒
 त्युवा॑च । 'कि॒मे॒ता वा॒चा कृ॑णवा त॒वाह॑म्प्रा॒क्क्रमि॑षमुष॒
 साम॑ग्नियेव ॥ पु॒रुरवः॑ पु॒नर॒स्तम्प॑रेहि दुरा॒पना॑ ब्रा॒त ऽइ॒वा॒
 ह॒मस्मि॑'ति न वै त्वन्त॒दकरो॑र्य॒दह॑म॒ब्रव॑न्दुरा॒पा वा
 ऽअ॒हन्त्व॑यै॒तर्ह्यस्मि॑ पु॒नर्गृ॑ह्णानिहीति॒ हैवै॑नान्त॒दुवा॑च ॥ ७ ॥
 अ॒थ हा॒यम्प॑रि॒द्यून ऽउ॒वाच॑ । 'सु॒दे॒वो ऽअ॒द्य प॑प॒तेदु॒ना॒
 वृ॒त्परा॑व॒तम्प॑रमाङ्गन्त॒वा ऽउ ॥ अ॒था श॑यी॒त नि॒र्ऋ॑तेरु॒
 प॒स्थेऽधै॑नं वृ॒का र॑भ॒सासो॑ ऽअ॒द्य'रिति॑ सु॒दे॒वोऽद्यो॒द्वा
 ब॒ध्नी॑त प॒त्रा प॑ते॒त्तदे॑नं वृ॒का वा श॑वानो ब्रा॒द्युरि॑ति
 है॒व त॒दुवा॑च ॥ ८ ॥ त॒ऽहे॒तरा॑ प॒प्र॒त्युवा॑च । 'पु॒रुर॑वो

(१) ऋ० सं० अष्ट० ८ अ० ५ व० १ । (२) ऋ० सं० अष्ट० ८ अ० ५ व० १ ।
 (३) ऋ० सं० अष्ट० ८ अ० ५ वर्ग ३ । (४) ऋ० सं० अष्ट० ८ अ० ५ वर्ग ३ ।

मा मृथा मा प्रपत्तो मा त्वा वृकासो ऽअशिवास ऽउ-
क्षन् ॥ न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां
हृदयान्येतेति मैतदावृथा न वै स्त्रैणः सख्यमस्ति पुनर्गृहा-
निहीति हैवैनन्तदुवाच ॥ ९ ॥ 'यद्विरूपाचरम् । मर्त्येष्वा-
वसः रात्रीः शरदश्चतस्रः ॥ घृतस्य स्तोत्रः सकृदह-
ऽआश्रान्तादेवेदन्तातृपाणा चरामी'ति तदेतदुक्तप्रत्यु-
क्तम्पञ्चदशर्चं बह्वचाः प्राहुस्तस्यै ह हृदयमाव्यया-
ञ्चकार ॥ १० ॥ सा होवाच । सँवत्सरतमीं रात्रिमा-
गच्छतात्तन्म ऽएकां रात्रिमन्ते शयितासे जात ऽउ ते-
ऽयन्तर्हि पुत्रो भवितेति स ह सँवत्सरतमीं रात्रिमाज-
गामेद्धिरण्यविमितानि ततो हैनमेकमूचुरेतत्प्रपद्यस्वेति
तद्भास्मै तामुपप्रजिग्युः ॥ ११ ॥ सा होवाच । गन्धर्वा
वै ते प्रातर्वरन्दातारस्तं वृणासा ऽइति तं वै मे त्वमेव
वृणीष्वेति युष्माकमेवैकोऽसानीति ब्रूतादिति तस्मै
ह प्रातर्गन्धर्वा वरन्ददुः स होवाच युष्माकमेवैकोऽ-
सानीति ॥ १२ ॥ ते होचुः । न वै सा मनुष्येष्वाग्ने-
र्यज्ञिया तनुरस्ति ययेष्वास्माकमेकः स्यादिति तस्मै
ह स्थाल्यामोण्याग्निमप्रददुरनेनेष्वास्माकमेको भवि-
ष्यसीति तच्च ह कुमारश्चादायावव्राज सोऽरण्य ऽएवा-
ग्निन्निधाय कुमारेणैव ग्राममेयाय पुनरैमीत्येत्तिरोभूतं
व्योऽग्निरद्वत्थन्तं व्या स्थाली शमीन्तां स ह पुन-
र्गन्धर्वानेयाय ॥ १३ ॥ ते होचुः । सँवत्सरश्चातुष्प्रादय-

मोदन्मपच स एतस्यैवाश्वत्थस्य तिस्रस्तिस्रः समिधो
 घृतेनाश्वज्य समिद्वतीभिर्घृतवतीभिर्ऋग्भिर्भरब्भ्याधत्तात्स
 यस्ततोऽग्निर्जनिता स एव स भवितेति ॥ १४ ॥ ते
 होचुः । परोऽक्षमिव वा एतदाश्वत्थीमेवोत्तरारणिङ्कु-
 रुष्व शमीमयीमधरारणिः स यस्ततोऽग्निर्जनिता स
 एव स भवितेति ॥ १५ ॥ ते होचुः । परोऽक्षमिव वा
 एतदाश्वत्थीमेवोत्तरारणिङ्कुरुष्ववाश्वत्थीमधरारणिः स
 यस्ततोऽग्निर्जनिता स एव स भवितेति ॥ १६ ॥ स आश्व-
 त्थीमेवोत्तरारणिश्चक्रे । आश्वत्थीमधरारणिः स यस्ततो-
 ऽग्निर्जज्ञे स एव स आस तेनेष्ट्वा गन्धर्वाणामेक आस
 तस्मादाश्वत्थीमेवोत्तरारणिङ्कुर्वीताश्वत्थीमधरारणिः स
 यस्ततोऽग्निर्जायते स एव स भवति तेनेष्ट्वा गन्धर्वाणा-
 मेको भवति ॥ १७ ॥

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[चातुर्मास्ययाजिनो द्वैविध्यं दर्शयितुं तत्रत्यैर्यागैः शरीरावयवकल्पनम्]

प्रजापतिर्ह चातुर्मास्यैरात्मानं विदधे । स इममेव
 दुक्षिणम्बाहुं वैश्वदेवः हविरकुरुत तस्यायमेवाङ्गुष्ठ आ-
 ग्नेयः हविरिदुः सोम्यमिदुः सावित्रम् ॥ १ ॥ स वै
 वृषिष्टुः पुरोडाशो भवति । तस्मादियमासां वृषिष्टेदुः
 सारस्वतमिदुम्पौष्णमथ स एष उपरिष्टाद्धस्त-
 स्य सन्धिस्तन्मारुतमिदुं वैश्वदेवन्दोद्यावापृथिवीयन्तद्वा

“अथत्यशमीगर्भाणी प्रयच्छति” (का० श्रौ० सू० ४. ७. २०)

ऽअनिरुक्तम्भवति तस्मात्तदुनिरुक्तम् ॥ २ ॥ अयमेव
दक्षिण ऽऊर्ध्वरुणप्रघासाः । तस्य यानि पञ्च हवींषि
समायीनि * ता ऽइमाः पञ्चाङ्गुलयः कुल्पावेवैन्द्राग्नः
हविस्तद्वै द्विदेवत्यम्भवति तस्मादिमौ द्वौ कुल्पाविदुं वारुण-
मिदुस्मारुतमनूकङ्कायस्तद्वा ऽअनिरुक्तम्भवति तस्मात्त-
दुनिरुक्तम् ॥ ३ ॥ मुखमेवास्यानीकवतीष्टिः । मुखः
हि प्राणानामनीकमुरः सान्तपनीयोरसा हि समिव
तप्यत ऽउदुरङ्गहमेधीया प्रतिष्ठा वा ऽउदुरम्प्रतिष्ठित्या
ऽएव शिशन्नान्येवास्य क्रीडिनः हविः शिशनैर्हि क्रीडती-
वायमेवावाङ् प्राण ऽआदित्येष्टिः ॥ ४ ॥ अयमेवोत्तर ऽऊर्ध्व-
र्महाहविः तस्य यानि पञ्च हवींषि समायीनि ता
ऽइमाः पञ्चाङ्गुलयः कुल्पावेवैन्द्राग्नः हविस्तद्वै द्विदेवत्य-
म्भवति तस्मादिमौ द्वौ कुल्पाविदुस्माहेन्द्रमिदुं वैश्व-
कर्मणन्तद्वा ऽअनिरुक्तम्भवति तस्मात्तदुनिरुक्तमथ
यदिदुमन्तरुदरे तत्पितृयज्ञस्तद्वा ऽअनिरुक्तम्भवति तस्मा-
त्तदुनिरुक्तम् ॥ ५ ॥ अयमेवोत्तरो बाहुः शुनासीरीयम् ।
तस्य यानि पञ्च हवींषि समायीनि ता ऽइमाः पञ्चाङ्गु-
लयोऽथ य एष ऽउपरिष्ठाद्धस्तस्य सन्धिस्तच्छुनासीरी-
यमिदुं वायव्यन्दोः सौम्यन्तद्वा ऽअनिरुक्तम्भवति
तस्मात्तदुनिरुक्तम् ॥ ६ ॥ तानि वा ऽएतानि । चातु-
र्मास्यानि † त्रिषन्धीनि ‡ द्विसमस्तानि तस्मादि-

* पर्वचतुष्टयसञ्चारीणि ।

† चतुर्षु चतुर्षु मासेषु क्रियमाणानि चातुर्मास्यानि वैश्वदेव-वरुणप्रघास-साकमेध-शुना-
सीरीयाख्यानि चत्वारि पर्वाणि ।

‡ त्रयः सन्धयोऽन्तरालकालाश्चत्वारो मासा येषु तानि त्रिषन्धीनि ।

मानि पुरुषस्याङ्गानि त्रिषन्धीनि द्विसमस्तानि तेषां वै
 चतुर्णान्द्रयोस्त्रीणि त्रीणि हवींष्यनिरुक्तानि भवन्ति द्वे द्वे
 द्वयोः ॥७॥ [अर्धः प्रपाठकः ॥५६॥] तेषां वै चतुर्ष्वग्निम्मन्थ-
 न्ति । तस्माच्चतुर्भिर्भरद्वायुते द्वयोः प्रणयन्ति तस्माद्द्वा-
 बभ्यामेत्येवमु ह प्रजापतिश्चातुर्मास्यैरात्मानं विदधे तथो
 ऽएवैवंविद्यजमानश्चातुर्मास्यैरात्मानं विधत्ते ॥८॥ तदाहुः
 सर्वगायत्रं वैश्वदेवः हविः स्यात्सर्वत्रैष्टुभं वरुणप्रघासाः
 सर्वजागतम्महाहविः सर्वानुष्टुभः शुनासीरीयश्चतुष्टोम-
 स्याप्स्या ऽइति तदु तथा न कुर्याद्यत्वा ऽएताव्यभि-
 सम्पद्यन्ते तेनैवास्य स काम ऽउपाप्सो भवति ॥ ९ ॥
 तानि वा ऽएतानि । चातुर्मास्यानि द्वाषष्टानि त्रीणि
 शतानि बृहत्यः सम्पद्यन्ते तदेभिः सँवत्सरश्च महाव्रतश्चा-
 प्नोत्यथो द्विप्रतिष्टो वा ऽअयं यजमानो यजमानमेवै-
 तस्वर्गे लोक ऽआयातयति प्रतिष्टापयति ॥ १० ॥

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[प्रश्नप्रतिवचनैरग्निहोत्रहोमस्य सर्वदेववृत्तिकरत्वप्रतिपादनम्]

शौचेयो ह प्राचीनयोग्यः । उद्दालकमारुणिमाजगाम
 ब्रह्मोद्यमग्निहोत्रं विविदिषिष्यामीति ॥ १ ॥ स होवाच ।
 गौतम का तेऽग्निहोत्री को वत्सः किमुपसृष्टा किः
 संयोजनं किन्दुह्यमानं किन्दुग्धं किमाह्रियमाणं किमधिश्चित-
 किमवज्ज्योत्यमानं किमज्जिः प्रत्यानीतं किमुद्रास्यमानं किमुद्रा-

(१) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः "विविदिषामीति" इति पाठो दृश्यते ।

सितङ्किमुन्नीयमानङ्किमुन्नीतङ्किमुद्यतङ्किं हियमाणङ्किन्नि-
 गृहीतम् ॥ २ ॥ कां समिधमादधासि का पूर्वाहुतिः
 किमुपासीषदः किमपैक्षिष्टाः कोत्तराहुतिः ॥ ३ ॥ किं
 हुत्वा प्रकम्पयसि । किं सुचम्परिमृज्य कूर्चं न्यमार्जीः
 किन्दितीयम्परिमृज्य दक्षिणतो हस्तमुपासीषदः किम्पूर्व-
 म्प्राशीः किन्दितीयङ्किमुत्सृज्यापाः किं सुच्यपऽआनीय
 निरौक्षीः किन्दितीयङ्किन्तृतीयमेतान्दिशमुदौक्षीः किञ्ज-
 घ्नेनाहवनीयमपो न्यनैषीः किं समतिष्ठिपो यदि वा
 ऽएतद्विद्वानग्निहोत्रमहौषीरथ ते हुतं स्यद्यु वा ऽअविद्वान-
 नहुतमेव त ऽहुति ॥ ४ ॥ स होवाच । इद्वैव मे मानव्य-
 ग्निहोत्री वायव्यो वत्सः सजूरुपसृष्टा विराट् संख्यो-
 जनमाश्विनन्दुह्यमानं वैश्वदेवन्दुग्धं वायव्यमाहियमाण-
 माग्नेयमधिश्रितमैन्द्राग्नमवज्ज्योत्यमानं वारुणमद्भिः
 प्रत्यानीतं वायव्यमुद्रास्यमानन्द्यावापृथिव्यमुद्रासितमा-
 श्विनमुन्नीयमानं वैश्वदेवमुन्नीतम्महादेवायोद्यतं वाय-
 व्यं हियमाणं वैष्णवन्निगृहीतम् ॥ ५ ॥ अथ यां
 समिधमादधामि । आहुतीनां सा प्रतिष्ठा या
 पूर्वाहुतिर्देवास्तयाप्रैषं स्यदुपासीषदम्बार्हस्पत्यन्तद्यदपैक्षि-
 षीमश्चामुश्च लोकौ तेन समिधां स्योत्तराहुतिर्मा-
 न्तया स्वर्गे लोकेऽधाम् ॥ ६ ॥ अथ बद्धुत्वा प्रकम्पयामि ।
 वायव्यन्तद्यत्सुचम्परिमृज्य कूर्चं न्यमार्जीषमोषधिवन-
 स्पतीस्तेनाप्रैषं यद्वितीयम्परिमृज्य दक्षिणतो हस्तमुपा-
 सीषदम्पितृस्तेनाप्रैषं स्यद्वितीयम्प्राशिषम्मन्तेनाप्रैषं स्यद्वि-

तीयम्प्रजान्तेनाथ यदुत्सृज्यापाम्पशूस्तेनाप्रेषं यदुत्सृज्यप
 ऽआनीय निरौक्षिषः सर्पदेवजनास्तेनाप्रेषं यदुद्वितीय-
 ब्रन्धर्वाप्सरसस्तेनाथ यत्तृतीयमेतान्दिशमुदौक्षिषः स्व-
 र्गस्य लोकस्य तेन द्वारं व्यवारिषं यज्जघनेनाहवनीय-
 मपो ज्यनैषमस्मै लोकाय तेन ववृष्टिमदां यत्समति-
 ष्ट्विषं यत्पृथिव्या ऽऊनन्तत्तेनापूपुरमित्येतन्नौ भगवन्स-
 हेति होवाच ॥ ७ ॥ शौचेयो जप्सः । प्रक्ष्यामि त्वेव
 भगवन्तमिति पृच्छैव प्राचीनयोग्येति स होवाच यस्मि-
 न्काल ऽउद्धृतास्तेऽग्नयः स्युरुपावहतानि पात्राणि होष्य-
 न्तस्या ऽअथ त ऽआहवनीयोऽनुगच्छेद्वेत्थ तद्भयं यदुत्र
 जुहतो भवतीति वेदेति होवाच पुरा चिरादस्य ज्येष्ठः
 पुत्रो म्रियेत यस्यैतद्विदितं स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहमता-
 रिषमिति किं विदितङ्का प्रायश्चित्तिरिति प्राण ऽउदान-
 मप्यगादिति गार्हपत्य ऽआहुतिञ्जुहुयाः सैव प्राय-
 श्चित्तिर्न तदागः कुर्वीत्येतन्नौ भगवन्सहेति होवाच
 ॥ ८ ॥ शौचेयो जप्सः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति
 पृच्छैव प्राचीनयोग्येति स होवाच यत्र त ऽएतस्मिन्नेव
 काले गार्हपत्योऽनुगच्छेद्वेत्थ तद्भयं यदुत्र जुहतो भव-
 तीति वेदेति होवाच पुरा चिरादस्य गृहपतिर्म्रियेत
 यस्यैतद्विदितं स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति किं
 विदितङ्का प्रायश्चित्तिरित्युदानः प्राणमप्यगादित्याहव-
 नीय ऽआहुतिञ्जुहुयाः सैव प्रायश्चित्तिर्न तदागः कुर्वी-
 त्येतन्नौ भगवन्सहेति होवाच ॥ ९ ॥ शौचेयो जप्सः ।

प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति पृच्छैव प्राचीनयोग्येति
स होवाच यत्र त एतस्मिन्नेव कालेऽन्वाहार्यपचनो-
ऽनुगच्छेद्वेत्थ तद्भयं व्यदुत्र जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाच
पुरा चिरादस्य सर्वे पशवो म्रियेरन्न्यस्यैतदुविदितं
स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहुमतारिषमिति किं विदितङ्गा प्रायश्चित्ति-
रिति व्यान उदानमप्यगादिति गार्हपत्य आहुति-
ञ्जुहुयात् सैव प्रायश्चित्तिर्न तदागः कुर्वीत्येतन्नौ भग-
वन्तसहेति होवाच ॥ १० ॥ शौचेयो ज्ञप्तः । प्रक्ष्यामि
त्वेव भगवन्तमिति पृच्छैव प्राचीनयोग्येति स होवाच
यत्र त एतस्मिन्नेव काले सर्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुर्वेत्थ तद्भयं
व्यदुत्र जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाच पुरा चिरादस्या-
दायादङ्कुलं स्याद्यस्यैतदुविदितं स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहु-
मतारिषमिति किं विदितङ्गा प्रायश्चित्तिरिति पुरा चिराद-
ग्निम्मथित्वा यान्दिशं व्रातो वायात्तान्दिशमाहवनीय-
मुद्धृत्य वायुव्यामाहुतिञ्जुहुयात् स विद्यात् समृद्ध-
म्नेऽग्निहोत्रः सर्वदेवत्यं वायुत्वेव सर्वाणि भूतान्य-
पियन्ति वायोः पुनर्विसृज्यन्ते सैव प्रायश्चित्तिर्न
तदागः कुर्वीत्येतन्नौ भगवन्तसहेति होवाच ॥ ११ ॥
शौचेयो ज्ञप्तः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति
पृच्छैव प्राचीनयोग्येति स होवाच यत्र त एत-
स्मिन्नेव काले निवाते सर्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुर्वेत्थ तद्भयं
व्यदुत्र जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाचाप्रियमेवास्मि-
ल्लोके पश्येताप्रियममुष्मिन्न्यस्यैतदुविदितं स्याद्विद्या-

भिस्त्वेवाहुमतारिषमिति किं विदितङ्का प्रायश्चित्तिरिति
 पुरा चिरादग्निम्मथित्वा प्राञ्चमाहवनीयमुद्धृत्य जघनेना-
 हवनीयमुपविश्याहुमेवैनत्पिबेयः स विद्यां समृद्धम्मे-
 ऽग्निहोत्रः सर्वदेवत्यम्ब्राह्मणं ह्येव सर्वाणि भूतान्य-
 पियन्ति ब्राह्मणात्पुनर्विसृज्यन्ते सैव प्रायश्चित्तिर्न
 तदागः कुर्वीयेत्यथ वा ऽअहुमेतन्नावेदिषमिति होवाच
 ॥ १२ ॥ शौचेयो ज्ञप्सः । इमानि समित्काष्ठान्युपायानि
 भगवन्तमिति स होवाच यदेवन्नावक्ष्यो मूर्द्धा ते व्यपति-
 ष्यदेह्युपेहीति तथेति तः होपनिन्ये तस्मै हैतां
 शोकतरां व्याहृतिमुवाच यत्सत्यन्तस्मादु सत्यमेव
 वदेत् ॥ १३ ॥

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[उपनयनधर्मनिरूपणम्]

ब्रह्मचर्यमागामित्याह । ब्रह्मण ऽएवैतदात्मानन्नि-
 वेदयति ब्रह्मचार्यसानीत्याह ब्रह्मण ऽएवैतदात्मानम्प-
 रिददात्यथैनमाह को नामासीति प्रजापतिर्वै कः प्राजा-
 पत्यमेवैनन्तत्कृत्वोपनयते ॥ १ ॥ अथास्य हस्तङ्गुहाति ।
 इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यगिराचार्यस्तवाहुमाचार्यस्तवासावि-
 त्येते वै श्रेष्ठे बलिष्ठे देवते ऽएताभ्यामेवैनं श्रेष्ठ्वाभ्या-
 म्बलिष्ठ्वाभ्यान्देवताभ्याम्परिददाति तथा हास्य ब्रह्म-
 चारी न काञ्चनात्तिमार्च्छति न स य एव वेद ॥ २ ॥
 अथैनम्भूतेभ्यः परिददाति । प्रजापतये त्वा परिददामि

देवाय त्वा सवित्रे परिददामीत्येते वै श्रेष्ठे वृषिष्ठे देवते
 ऽएताब्भ्यामेवैनं श्रेष्ठ्वाब्भ्यां वृषिष्ठ्वाब्भ्यान्देवताब्भ्याम्प-
 रिददाति तथा हास्य ब्रह्मचारी न काञ्चनार्त्तिमाच्छति
 न स य ऽएवं वेद ॥ ३ ॥ अद्भ्यस्त्वौषधीब्भ्यः परिददा-
 मीति । तदेनमद्भ्यश्चौषधिब्भ्यश्च परिददाति द्यावा-
 पृथिवीब्भ्यान्त्वा परिददामीति तदेनमाब्भ्यान्द्यावापृथिवी-
 ष्याम्परिददाति ययोरिदः सर्वमधि विश्वेब्भ्यस्त्वा भूते-
 ष्यः परिददाम्यरिष्ट्या ऽइति तदेनः सर्वेब्भ्यो भूतेष्यः
 परिददात्यरिष्ट्यै तथा हास्य ब्रह्मचारी न काञ्चनार्त्तिमाच्छति
 न स य ऽएवं वेद ॥ ४ ॥ * ब्रह्मचार्यसीत्याह । ब्रह्मण
 ऽएवैनन्तत्परिददात्यपोऽशानेत्यमृतं वा ऽआपोऽमृतमशा-
 नेत्येवैनन्तदाह कर्म कुर्विति वीर्यं वै कर्म वीर्य-
 कुर्वित्येवैनन्तदाह समिधमाधेहीति समित्स्वात्मान-
 न्तेजसा ब्रह्मर्चसेनेत्येवैनन्तदाह मा सुषुप्त्वा ऽइति मा
 मृथा ऽइत्येवैनन्तदाहापोऽशानेत्यमृतं वा ऽआपोऽमृतम-
 शानेत्येवैनन्तदाह तदेनमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तथा
 हास्य ब्रह्मचारी न काञ्चनार्त्तिमाच्छति न स य ऽएवं
 वेद ॥ ५ ॥ अथास्मै सावित्रीमन्वाह[†] । तां ह स्मैता-
 म्पुरा सँवत्सरं ऽन्वाहुः सँवत्सरसम्मिता वै गृर्भाः
 प्रजायन्ते जातु ऽएवास्मिँस्तद्वाचन्दद्धम ऽइति ॥ ६ ॥
 अथ षट्सु मासेषु । षड्वा ऽऋतवः सँवत्सरस्य सँवत्सर-
 सम्मिता वै गृर्भाः प्रजायन्ते जातु ऽएवास्मिँस्तद्वा-

* अत्रशतम् ५८०० ।

† पा० गृ० सू० २. ३. ३ ।

चन्दद्धम् ऽइति ॥ ७ ॥ अथ चतुर्विंशत्यहे । चतुर्विं-
 शतिर्वै सँवत्सरस्यार्द्धमासाः सँवत्सरसम्मिता वै गर्भाः
 प्रजायन्ते जात एवास्मिँस्तद्वाचन्दद्धम् ऽइति ॥ ८ ॥
 अथ द्वादशाहे । द्वादश वै मासा सँवत्सरस्य सँवत्सर-
 म्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जात एवास्मिँस्तद्वाच-
 न्दद्धम् ऽइति ॥ ९ ॥ अथ षडहे । षड्वा ऽऋतवः सँवत्स-
 रस्य सँवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जात एवा-
 स्मिँस्तद्वाचन्दद्धम् ऽइति ॥ १० ॥ अथ त्र्यहे । त्रयो वा
 ऽऋतवः सँवत्सरस्य सँवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते
 जात एवास्मिँस्तद्वाचन्दद्धम् ऽइति ॥ ११ ॥ तदपि इलोक-
 ज्ञायन्ति । आचार्यो गर्भा भवति हस्तमाधाय दक्षिण-
 न्तृतीयस्यां स जायते सावित्र्या सह ब्राह्मण ऽइति
 सद्यो ह त्वाव ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मणः
 सद्यो वा ऽअग्निर्जायते तस्मात्सद्य एव ब्राह्मणायानु-
 ब्रूयात् ॥ १२ ॥ तां हैतामेके । सावित्रीमनुष्टुभमन्वा-
 हुर्वाग्वा ऽअनुष्टुप्तदस्मिन्वाचन्दद्धम् ऽइति न तथा
 कुर्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूयादा न्वा ऽअयमस्य वाचमदित
 मुको भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्तस्मादेताज्ञाय-
 त्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात् ॥ १३ ॥ अथ हैके दक्षिणतः ।
 तिष्ठते वासीनाय वान्वाहुर्न तथा कुर्याद्यो हैनन्तत्र
 ब्रूयाद्बुल्वन्वा ऽअयमिममजीजनत बुल्वो भविष्यतीती-
 श्वरो ह तथैव स्यात्तस्मात्पुरस्तादेव प्रतीचे समीक्ष-
 माणायानुब्रूयात् ॥ १४ ॥ तां वै पच्छोऽन्वाह । त्रयो वै

प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिँस्तद्दधात्यथा-
 र्द्धर्द्धशो द्वौ वा इमौ प्राणौ प्राणोदानावेव प्राणोदानावे-
 वास्मिँस्तद्दधात्यथ कृत्स्नामेको वा अयम्प्राणः कृत्स्न एव
 प्राणमेवास्मिँस्तत्कृत्स्नन्दधाति ॥ १५ ॥ तदाहुः । न
 ब्राह्मणम्ब्रह्मचर्यमुपनीय मिथुनञ्चरेद्बभौ वा एष भवति
 यो ब्रह्मचर्यमुपैति नेदिमम्ब्राह्मणं विषिक्ताद्वेतसो जनया-
 नीति ॥ १६ ॥ तदु वा आहुः । काममेव चरेद्ब्रह्मचर्यो वा
 इमाः प्रजा दैव्यश्चैव मानुष्यश्च ता वा इमा
 मानुष्यः प्रजाः प्रजननात्प्रजायन्ते च्छन्दांसि वै
 दैव्यः प्रजास्तानि मुखतो जनयते तत एतज्जनयते
 तस्मादु काममेव चरेत् ॥ १७ ॥ तदाहुः । न ब्रह्मचारी
 सन्मद्धश्नीयादोषधीनां वा एष परमो रसो यन्मधु
 नेदन्नायस्यान्तङ्गच्छानीत्यथ ह स्माह श्वेतकेतुरारुणयो
 ब्रह्मचारी सन्मद्धश्चैव वा एतद्विद्यायै शिष्टं
 व्यन्मधु स तु रसो यस्येदृक्किशष्टमिति यथा ह वा ऋचं
 वा यजुर्वा साम वाभिर्व्याहरेत्तादृक्तय एव विद्वाब्ब्रह्मचारी
 सन्मद्धश्नाति तस्मादु काममेवाश्नीयात् ॥ १८ ॥

पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[शतातिरात्राख्यसत्रविधानमाख्यायिकया]

देवाश्वाः ऊर्ध्वान्स्वर्गलोकं व्यतः । असुरास्तमसा-
 न्तरदधुस्ते होचुर्न वा अस्यान्येन सत्रादपघातोऽस्ति
 हुन्त सत्रमासामहा इति ॥ १ ॥ ते शताग्निष्टोमः

सत्रमुपेयुः । ते यावद्दासीनः परापश्येत्तावतस्तमोऽपागन्-
 तैवमेव शतोक्क्थ्येन यावत्तिष्ठन्परापश्येत्तावतस्तमोऽपा-
 गन्त ॥ २ ॥ ते होचुः । अप वाव तमो हन्महे न त्वेव
 सर्वमिव हुन्त प्रजापतिम्पितरम्प्रत्ययामेति ते प्रजापति-
 म्पितरम्प्रतीत्योचुरसुरा वै नो भगव ऽऊर्ध्वान्स्वर्गल्लोकं
 व्यतस्तमसान्तरदधुः ॥ ३ ॥ ते शताग्निष्टोमः सत्रमुपैम ।
 ते यावद्दासीनः परापश्येत्तावतस्तमोऽपाहन्महेवमेव शतो-
 क्क्थ्येन यावत्तिष्ठन्परापश्येत्तावतस्तमोऽपाहन्महि प्र
 नो भगवञ्छाधि यथासुरास्तमोऽपहत्य सर्वम्पाप्मानमप-
 हृत्य स्वर्गल्लोकम्प्रज्ञास्याम ऽइति ॥ ४ ॥ स होवाच ।
 असर्वकृतुभ्यां वै यज्ञाभ्यामगन्त यदग्निष्टोमेन चो-
 क्क्थ्येन च शतातिरात्रः सत्रमुपेत तेनासुरास्तमोऽपहत्य
 सर्वम्पाप्मानमपहत्य स्वर्गल्लोकम्प्रज्ञास्यथेति ॥ ५ ॥ ते
 शतातिरात्रः सत्रमुपेयुः । तेनासुरास्तमोऽपहत्य सर्वम्पा-
 प्मानमपहत्य स्वर्गल्लोकम्प्रजज्ञुस्तेषामर्वाक्पञ्चाशेष्वेवाहः-
 स्वहरभि रात्रिसामानि परीयू रात्रिमभ्यहःसामानि
 ॥ ६ ॥ ते होचुः । अमुहाम वै न प्रजानीमो हुन्त
 प्रजापतिमेव पितरम्प्रत्ययामेति ते प्रजापतिमेव पितर-
 म्प्रतीत्योचुरहन्नो रात्रिसामानि रात्र्यामहन्नो भवन्ति नः ॥
 विपश्चिद्यज्ञान्मुग्धान्विद्वान्धीरोऽनुशाधि न ऽइति ॥ ७ ॥
 तान्हैतदुपजगौ । महाहिमिव वै हृदाद्वलीयानन्वेत्य ॥
 अनुत्त स्वादास्थानात्ततः सत्रन्न तायत ऽइति ॥ ८ ॥
 आश्विनं वै वहः शस्यमानम् । प्रातरनुवाकमास्थानादनुत्त

यमास्थानादनुद्धन्धीराः सन्तो ऽअधीरवत् ॥ प्रशास्त्रा तमुपेत
शनैरुप्रतिशः सतेति ॥ ९ ॥ ते होचुः । कथन्नु भगवः
शस्तुङ्कथमुप्रतिशस्तमिति स होवाच यत्र होताश्श्वनः
शः सन्नाग्नेयस्य कृतोर्गायत्रस्य च्छन्दसः पारङ्गच्छात्त-
त्प्रतिप्रस्थाता वसतीवरीः परिहृत्य मैत्रावरुणस्य हवि-
र्द्धानयोः प्रातरनुवाकमुपाकुरुतादुच्चैर्होता शः सति शनै-
रितरो जअप्यमान ऽइवान्वाह तन्न वाचा वाचम्प्रत्येति न
च्छन्दसा च्छन्दः ॥ १० ॥ परिहिते प्रातरनुवाके । यथा-
यतनमेवोपाश्वन्तर्ध्यामौ हुत्वा द्रोणकलशे पवित्रम्प्र-
पीड्य निदधाति तिरोह्यैश्चरित्वा प्रत्यश्चः प्रतिपरेत्य
तिरोह्यानेव भक्षयाङ्का ऽअथानुपूर्वं व्यज्ञपुच्छः सः
स्थाप्य य ऽऊर्द्धा ऽअन्तर्ध्यामाद्गहास्तान्ग्रहीत्वा वि-
ष्णुषां होमैः हुत्वा सन्तनिश्च बहिष्पवमानेन स्तुत्वा-
हरेव प्रतिपद्याङ्का ऽइति ॥ ११ ॥ तदेतेऽभि श्रलोकाः ।
चतुर्भिः सैन्धवैर्धुक्तैर्होता वयजहुस्तमः ॥ विद्वांसो ये
शतकृतुदेवाः सत्रमतन्वतेति ॥ १२ ॥ चत्वारो ह्यत्र
युक्ता भवन्ति । द्वौ होतारौ द्वावद्धुर्व्यू पवेर्धु शक्वेव हनूनि
कल्पयन्नह्नोर्न्तौ वयतिषजन्त धीराः ॥ न दानवा यज्ञि-
यन्तन्तुमेषां विजानीमो विततम्मोहयन्ति नः ॥ पूर्वस्याहः
परिशिषन्ति कर्म तदुत्तरेणाभिवितन्वतेऽह्ना ॥ दुर्विज्ञान-

(१) “अनन्तर्गमिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्” ॥ (कर्मप्र०)

“कुशौ समावप्रशीर्णाग्रावनन्तर्गमौ” (का० श्रौ० सू० २. ३. ३०)

(२) अभिषवे ग्रहणे च पतितानां सोमबिन्दूनां ग्रहणाशक्यत्वात् तत्प्रत्यवायपरिहाराय
घृतहोमस्य विप्रुद्धोम इति संज्ञा ।

ङ्काव्यन्देवतानां सोमाः सोमैर्व्यतिषक्ताः प्लवन्ते ॥
समानान्तसदमुक्षन्ति ह्यान्काष्टभृतो यथा ॥ पूर्णान्परि-
स्रुतः कुम्भाञ्जनमेजयसादन ऽइत्यसुररक्षसान्यपेयुः ॥१३॥

पञ्चमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[पञ्चमहायज्ञानां महासत्रत्वप्रतिपादनम्]

पञ्चैव महायज्ञाः * । तान्येव महासत्राणि भूत-
यज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ ऽइति
॥ १ ॥ अहरहर्भूतेभ्यो बलिः हरेत् । तथैतम्भूतयज्ञः
समाप्नोत्यहरहर्दद्यादोदपात्रात्तथैतम्मनुष्ययज्ञः समाप्नो-
त्यहरहः स्वधाकुर्ष्यादोदपात्रात्तथैतम्पितृयज्ञः समाप्नोत्य-
हरहः † स्वाहाकुर्ष्यादाकाष्ठात्तथैतन्देवयज्ञः समाप्नोति
॥२॥ अथ ब्रह्मयज्ञः । स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञस्तस्य वा ऽएतस्य
ब्रह्मयज्ञस्य वागेव जुहूर्मन ऽउपभृच्चक्षुर्जुवा मेधा स्रुवः
सत्यमवभृथः स्वर्गो लोकः ऽउदयनं ध्यावन्तः ह वा ऽइमा-
मृथिर्वीं वित्तेन पूर्णान्दुदँल्लोकञ्जयति त्रिस्तावन्तञ्जयति
भूयांश्चक्षुष्यं य ऽएवं विद्वानहरहः स्वाध्यायमधीते
तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ ३ ॥ पय ऽआहुतयो ह
वा ऽएता देवानाम् । यद्वचः स य ऽएवं विद्वानृचोऽहरहः
स्वाध्यायमधीते पय ऽआहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयति त

* “अथातः पञ्च महायज्ञाः” पा० गृ० सू० का० २ क० ९ सू० १ ।

† “अहरहः स्वाहा कुर्यादन्नाभावे केनचिदाकाष्ठादेवेभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्चोदपात्रात्”
पा० गृ० सू० २. ९. १६ ।

ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वा-
 र्त्मना सर्वाभिः पुण्याभिः सम्पद्भिर्घृतकुल्या मधु-
 कुल्याः पितृन्स्वधा ऽअभिवहन्ति ॥ ४ ॥ आज्याहुतयो
 ह वा ऽएता देवानाम् । यद्यजूंषि स य ऽएवं विद्वा-
 न्न्यजूंष्यहरहः स्वाध्यायमधीत ऽआज्याहुतिभिरेव
 तद्देवाँस्तर्पयति त ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण
 प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः सम्पद्भि-
 र्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितृन्स्वधा ऽअभिवहन्ति ॥ ५ ॥
 सोमाहुतयो ह वा ऽएता देवानाम् । यत्सामानि स य
 ऽएवं विद्वान्सामात्र्यहरहः स्वाध्यायमधीते सोमाहुति-
 भिरेव तद्देवाँस्तर्पयति त ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति योग-
 क्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः
 सम्पद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितृन्स्वधा ऽअभिवहन्ति
 ॥ ६ ॥ मेद ऽआहुतयो ह वा ऽएता देवानाम् । यदथर्वा-
 ङ्गिरसः स य ऽएवं विद्वानथर्वाङ्गिरसोऽहरहः स्वाध्याय-
 मधीते मेद ऽआहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयति त ऽएनन्तृप्ता-
 स्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः
 पुण्याभिः सम्पद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितृन्स्वधा
 ऽअभिवहन्ति ॥ ७ ॥ मद्धाहुतयो ह वा ऽएता देवानाम् । यद-
 नुशासनानि * विद्या † वाकोवाक्यमितिहासपुराणज्ञाथा

* अनुशिष्यन्ते—व्युत्पाद्यन्ते एभिरित्यनुशासनानि-व्याकरणनिरुक्तादीनि षडङ्गानि ।

† न्यायमीमांसादयः ।

(१) उक्तिप्रत्युक्तिरूपं प्रकरणं वाकोवाक्यम् ।

नाराशं॑स्य॒ स य॒ ऽए॒वं वि॒द्वाननु॒शा॒सनानि विद्या॒ वाको॒वा-
क्क्यमि॒तिहा॒सपुरा॑ण॒ङ्गाथा॒ नारा॑श॒सीरि॒त्य॒हर॒हः स्वा॒ध्याय॒म-
धी॒ते म॒द्वाहु॒तिभि॒रेव॒ तद्दे॒वाँस्त॒र्पय॒ति त॒ ऽए॒नन्त॒ष्टास्त॒र्पय॒-
न्ति यो॒गक्षे॒मेण॒ प्रा॒णेन॒ रेत॒सा सर्वा॑त्म॒ना सर्वा॑भिः पु॒ण्याभिः
सम्प॒द्भिर्घृत॑कु॒ल्या मधु॑कु॒ल्याः पि॒तृन्त॒स्वधा॒ ऽअ॒भि॒वह॑न्ति
॥ ८ ॥ त॒स्य वा॒ ऽए॒तस्य॒ ब्र॒ह्म॒यज्ञ॒स्य । चत्वारो॒ वषट्का॑रा
यद्वा॒तो वा॒ति य॒द्विद्यो॒तते॒ यस्त॒नय॑ति य॒दव॑स्फूर्जति त॒स्मा-
दे॒वंवि॒द्वा॒ते वा॒ति वि॒द्योत॑माने स्त॒नय॑त्यव॒स्फूर्ज॑त्य॒धीयी॑तैव
वषट्का॑राणा॒मच्छ॒म्बट्का॑रायाति ह वै पु॒नर्मृ॑त्यु॒मुच्य॑ते
गच्छ॑ति ब्र॒ह्मणः॒ सात्मा॑तः स चेद॒पि प्र॒बल॑मि॒व न
शक्नु॑याद॒प्येक॑न्दे॒वपद॑म॒धीयी॑तैव त॒था भू॒तेभ्यो॑ न
ही॒यते ॥ ९ ॥

पञ्चमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ११२ ॥

[स्वाध्यायप्रशंसा]

अथा॒तः स्वा॒ध्याय॑प्रश॒ङ्गात् । प्रि॒ये स्वा॒ध्याय॑प्रव॒-
च॒ने भ॒वतो॒ युक्त॑म॒ना भ॒वत्य॑पराधी॒नोऽह॑र॒हर्त्थान्त्सा॑धयते
सुखं॑ स्व॒पिति॒ पर॑मचि॒कित्स॑क॒ ऽआ॒त्म॒नो भ॒वती॑न्द्रि॒य-
सं॒ख्यम॑श्चै॒कारा॑म॒ता च॒ प्र॒ज्ञावृ॑द्धिर्ष॒शो लो॒कप॑क्तिः प्र॒ज्ञा
वृ॒द्धिमा॑ना च॒तुरो॒ ध॒र्माब्रा॑ह्मण॒मभि॑निष्पा॒दय॑ति ब्रा॒ह्म-
ण्य॒मप्र॑तिरूपच॒र्यां ष॒शो लो॒कप॑क्ति॒ल्लो॒कः प॒च्यमा॑न-

इच्चतुर्भिर्द्धर्मैर्ब्राह्मणम्भुनक्त्यर्चया च दानेन चाज्येयतया
 चावद्धतया च ॥ १ ॥ ये ह वै के च इश्रमाः । इमे
 द्यावापृथिवी ऽअन्तरेण स्वाध्यायो हैव तेषाम्परमता काष्ठा
 य ऽएवं विद्वान्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽद्धे-
 तव्यः ॥ २ ॥ यद्यद्ध वा ऽअयञ्छन्दसः । स्वाध्यायमधीते
 तेन तेन हैवास्य यज्ञकृतुनेष्टम्भवति य ऽएवं विद्वान्स्वा-
 ध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽद्धेतव्यः ॥ ३ ॥ यदि ह
 वा अप्यबभ्यक्तः । अलङ्कृतः सुहितः सुखे शयने
 शयानः स्वाध्यायमधीत ऽआ हैव स नखाग्रेभ्यस्तप्यते
 य ऽएवं विद्वान्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽद्धे-
 तव्यः ॥ ४ ॥ मधु ह वा ऽऋचः । घृतः ह सामान्य-
 मृतं यजुश्च यद्ध वा ऽअयं वाकोवाक्कयमधीते क्षीरौ-
 दनमाशंसौदनौ हैव तौ ॥ ५ ॥ मधुना ह वा ऽएष देवाँ-
 स्तर्पयति । य ऽएवं विद्वानृचोऽहरहः स्वाध्यायमधीते त
 ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वैर्भोगैः ॥ ६ ॥
 घृतेन ह वा ऽएष देवाँस्तर्पयति । य ऽएवं विद्वान्सामा-
 न्यहरहः स्वाध्यायमधीते त ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः
 कामैः सर्वैर्भोगैः ॥ ७ ॥ अमृतेन ह वा ऽएष देवाँस्तर्प-
 यति । य ऽएवं विद्वान्यजुश्च हरहः स्वाध्यायमधीते त
 ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वैर्भोगैः ॥ ८ ॥ क्षीरौ-
 दनमाशंसौदनाभ्यां ह वा ऽएष देवाँस्तर्पयति ।
 य ऽएवं विद्वान्वाकोवाक्कयमितिहासपुराणमित्यहरहः स्वा-
 ध्यायमधीते त ऽएनन्तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वै-

बभौगैः ॥ ९ ॥ यन्ति वा ऽआपः । एत्यादित्य ऽएति
चन्द्रमा यन्ति नक्षत्राणि यथा ह वा ऽएता देवता नेयुर्न
कुर्वुरेवः हैव तदुहर्वाहणो भवति यदुहः स्वाध्यायन्ना-
धीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यस्तस्मादप्सृचं वा यजु-
र्वा साम वा गाथां वा कुंव्यां वाभिर्व्याहरेदृतस्याव्य-
वच्छेदाय ॥ १० ॥

पञ्चमाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

[आख्यायिकया व्याहृत्युत्पत्तिकथनम्]

प्रजापतिर्वा ऽइदमग्र ऽआसीत् । एक ऽएव सोऽका-
मयत स्यात्प्रजायेयेति सोऽश्श्राम्यत्स तपोऽतप्यत
तस्माच्छ्रान्तात्तेपानात्त्रयो लोका ऽअसृज्यन्त पृथिव्यन्त-
रिक्षन्धौः ॥ १ ॥ स ऽइमाँस्त्रीँल्लोकानभितताप । तेभ्य-
स्तप्तेभ्यस्त्रीणि ज्योतीँष्यजायन्ताग्निर्ष्वोऽयम्पवते सूर्यः
॥ २ ॥ स ऽइमानि त्रीणि ज्योतीँष्यभितताप । तेभ्य-
स्तप्तेभ्यस्त्रयो वेदा ऽअजायन्ताग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्ष्यजु-
र्वेदः सूर्यात्सामवेदः ॥ ३ ॥ स इमाँस्त्रीन्वेदानभितताप ।
तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणि शुक्राण्यजायन्त भूरित्यृग्वेदा-
न्नुव ऽइति यजुर्वेदात्स्वरिति सामवेदात्तदृग्वेदेनैव होन्नम-
कुर्वत यजुर्वेदेनाद्धर्षवः सामवेदेनोद्गीथं ष्यदेव त्रयै
विद्यायै शुक्रन्तेन ब्रह्मत्वमथोच्चक्राम ॥ ४ ॥ ते देवाः
प्रजापतिमब्रुवन् । यदि न ऋक्तो वा यजुष्टो वा सामतो
वा यज्ञो ह्यलेकेनैव नभिषज्येमेति ॥ ५ ॥ स होवाच ।

यद्वृक्तो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यङ्गहीत्वा गार्हपत्ये जुहवथ
यदि यजुष्टो भुव ऽइति चतुर्गृहीतमाज्यङ्गहीत्वाग्नीद्धीये
जुहवथान्वाहार्यपचनेवा हविर्गृहे यदि सामतः स्वरिति
चतुर्गृहीतमाज्यङ्गहीत्वाहवनीये जुहवथ यद्यु ऽअविज्ञा-
तमसस्सर्वाण्यनुदुत्याहवनीये जुहवथ तद्गवेदेनैव ऽग्वेदु-
म्भिषज्यति यजुर्वेदेन यजुर्वेदः सामवेदेन सामवेदः स
यथा पूर्वणा पर्व सन्दद्ध्यादेवः हैव स सन्दधाति य ऽएता-
भिर्विभिषज्यत्यथ यो हातोऽन्येन मिषज्यति यथा
शीर्णेन शीर्णः सन्धिर्त्सेद्यथा वा शीर्णे गरमभिनि-
दद्ध्यादेवन्तत्समादेवंविदमेव ब्रह्माण्डुर्वीत नानेवंविदम्
॥ ६ ॥ तदाहुः । यदृचा होत्रङ्क्रियते यजुषाङ्गवः
साम्नोद्गीथोऽथ केन ब्रह्मत्वमित्यनया त्रया विद्य-
येति ह ब्रूयात् ॥ ७ ॥

पञ्चमाध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

[अंश्वदाभ्ययोर्ग्रहयोरात्मवागादिरूपतया समुच्चित्यानुष्ठानम्]

प्रजापतिर्ह वा ऽएष यदःशुः । सोऽस्यैष ऽआत्मेवात्मा
ह्ययम्प्रजापतिर्वागेवादाब्ध्यः स यदःशुङ्गहीत्वादाब्ध्यङ्ग-
ह्यात्मात्मानमेवास्यैतत्संस्कृत्य तस्मिन्नेतां वाचम्प्रतिष्ठा-
पयति ॥ १ ॥ अथ मनो ह वा ऽअःशुः । वाग्दाब्ध्यः
प्राण ऽएवाथंशुरुदानोऽदाब्ध्यश्चक्षुरेवाथंशुः श्रोत्रमदा-

बभ्यस्तद्यदेतौ गृहौ गृह्णन्ति सर्वस्वायैव कृत्स्नतायै ॥ २ ॥
 अथ देवाश्च ह वा ऽअसुराश्च । उभये प्रजापत्या
 ऽअस्पृहन्त त ऽएतस्मिन्नेव यजे प्रजापतावस्पृहन्ता-
 स्माकमयथं स्यादस्माकमयथं स्यादिति ॥ ३ ॥ ततो
 देवाः । अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्त ऽएतद्गृहन्ददृशुरेत-
 मदाबभ्यन्तमगृह्णत ते सवनानि प्रावृहन्त ते सर्वं व्यज्ञः
 समवृजतान्तरायन्नसुरान्न्यज्ञात् ॥ ४ ॥ ते होचुः । अदभाम
 वा ऽएनानिति तस्मादुदाबभ्यो न वै नोऽदभन्निति तस्मा-
 दुदाबभ्यो वाग्वा ऽअदाबभ्यः सेयमदब्धा वाक्तस्मा-
 द्वेवादाबभ्य ऽएवः ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य सर्वं
 व्यज्ञः संवृङ्क्त ऽएवन्दिषन्तम्भ्रातृव्यः सर्वस्माद्यज्ञा-
 न्निर्भजति बहिर्द्धा करोति य ऽउ ऽएवमेतद्वेद ॥ ५ ॥ स
 येनैव पात्रेणाथंशुङ्गह्णाति । तस्मिन्नेव पात्रे निग्राभ्या-
 बभ्योऽप ऽआनीय तस्मिन्नेतानंशुन्यह्णाति A ॥ ६ ॥ 'उपया-
 मगृहीतोऽसि । अग्नये स्वा गायत्रच्छन्दसङ्गह्णामी'ति गायत्र-
 म्प्रातःसवनन्तर्प्रातःसवनमप्रवृहन्ती 'न्द्राय स्वा त्रिष्टुप्छन्द-
 सङ्गह्णामी'ति त्रैष्टुभममाध्यन्दिनः सवनन्तन्माध्यन्दिनः
 सवनमप्रवृहति 'विश्वेभ्यस्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसङ्ग-
 ह्णामी'ति जागतन्तृतीयसवनन्तृतीयसवनमप्रवृहत्य 'नुष्टु-
 प्तेऽभिगर' ऽहुति यद्वा ऽऊर्द्धः सवनेभ्यस्तदानुष्टुभन्त-

(१) अभिषोतव्यस्य सोमस्य सेवनीया आपो निग्राभ्या उच्यन्ते ।

(A) का० श्रौ० सू० अ० १२ क० ५ सू० १६ ।

(२) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४७ । (३) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४७ ।

(४) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४७ । (५) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४७ ।

देवैतत्प्रवृहति तन्नाभिषुणोति वृजो वै ग्रावा वागदाभ्यो
 नेद्वज्जेण वाचः हिनसानीति ॥ ७ ॥ अदःशूनेवाधूनोति^B ।
 'वेत्रेशीनान्त्वा पत्मन्नाधूनोमि कुकूननानान्त्वा पत्मन्ना-
 धूनोमि भन्दनानान्त्वा पत्मन्नाधूनोमि मदिन्तमानान्त्वा
 पत्मन्नाधूनोमि मधुन्तमानान्त्वा पत्मन्नाधूनोमी'त्येता
 वै देवीरापस्तद्याश्चैव देवीरापो वाश्चेमा मानुष्यस्ता-
 भिरवास्मिन्नेतदुभयीभी रसन्दधाति ॥ ८ ॥ 'शुक्रन्त्वा
 शुक्रऽआधूनोमी'ति । शुक्रं ह्येतच्छुक्रऽआधूनो'त्यहो रूपे
 सूर्यस्य रश्मिष्विति तदहश्चैवैनमेतद्रूपे सूर्यस्य च
 रश्मिष्वधाधूनोति ॥ ९ ॥ 'ककुभः रूपं वृषभस्य रोचते
 बृहदि'ति । एतद्वै ककुभः रूपं वृषभस्य रोचते बृहद्य ऽएष
 तपति 'शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगा' ऽइति
 तच्छुक्रमेवैतच्छुक्रस्य पुरोगाङ्करोति सोमः सोमस्य पुरो-
 गां 'व्यत्ते सोमादाभ्यन्नाम जायवि तस्मै त्वा गृहामी'त्ये-
 तद्ध वा ऽअस्यादाभ्यन्नाम जायवि यद्वाक्तद्वाचमेवैत-
 द्वाचे गृह्णाति ॥ १० ॥ अथोपनिष्क्रम्य जुहोति* । 'तस्मै
 ते सोम सोमाय स्वाहे'ति तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोति
 तथो वाचमग्नौ न प्रवृणक्त्यथ हिरण्यमभिष्यनित्य-

(B) का० श्रौ० सू० १२. ५. १९ ।

- (१) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४८ । (२) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४८ ।
 (३) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४८ । (४) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४९ ।
 (५) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४९ । (६) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४९ ।

* "तस्मै त इति जुहोति" का० श्रौ० सू० १२. ५. २ ।

(७) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ४९ ।

सावेव बन्धुस्तस्य तावतीरेव दक्षिणा यावतीरदृशोः *
 ॥ ११ ॥ अथाथंशून्पुनरप्यर्जति † । 'उर्शिक्वन्देव सो-
 माग्नेः प्रियम्पाथोऽपीहि वशी त्वन्देव सोमेन्द्रस्य प्रिय-
 म्पाथोऽपीह्यस्मत्सखा त्वन्देव सोम विश्वेषान्देवाना-
 म्प्रियम्पाथोऽपीही'ति सवनानि वा ऽअदः प्रवृहति
 तान्न्येवैतत्पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति तैरयातया-
 मैर्यजन्तन्वते ॥ १२ ॥

पञ्चमाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[आख्यायिकया समिदाधानादीनां वनस्पत्यादिरूपफलप्राप्ति-
 साधनताकथनम्]

भृगुर्ह वै वारुणिः । वरुणम्पितरं विद्ययातिमेने तद्ध
 वरुणो विद्वाश्चकाराति वै मा विद्यया मन्यत ऽइति ॥ १ ॥
 स होवाच । प्राङ् पुत्रक व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वा दक्षिणा
 व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वा प्रत्यग्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वा
 दग्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वैतयोः पूर्वयोरुत्तरमन्ववान्तरदेशं
 व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तन्म ऽआचक्षीथा ऽइति ॥ २ ॥ स
 ह तत ऽएव प्राङ् प्रवव्राज । इदु पुरुषैः पुरुषान्पर्व-
 ण्येषाम्पर्वशः संव्रश्चम्पर्वशो विभजमानानिदन्तवेदम्म-

* "अदृशुवदक्षिणा" का० श्रौ० सू० १२. ५. २२ ।

† का० श्रौ० सू० १२. ५. २१ ।

(१) शु० य० वे० सं० अ० ८ क० ५० ।

मेति स होवाच भीष्मम्बत भोः पुरुषान्वा ऽएतत्पुरुषाः
 पूर्वाण्येषाम्पर्वशः संवत्त्रिंशत्पर्वशो व्यभक्षतेति ते होचु-
 रिथं वा ऽइमेऽस्मानमुष्मिँल्लोकेऽसचन्त तान्वय-
 मिदमिह प्रतिसचामहा ऽइति स होवाचास्तीह प्राय-
 श्चिच्छतीरित्यस्तीति काति पिता ते वेदेति ॥ ३ ॥ स
 ह तत ऽएव दक्षिणा प्रवव्राज । इदु पुरुषैः पुरुषान्पूर्वा-
 ण्येषाम्पर्वशः सङ्कर्त्तम्पर्वशो विभजमानानिदन्तवेदम्-
 मेति स होवाच भीष्मम्बत भोः पुरुषान्वा ऽएतत्पुरुषाः
 पूर्वाण्येषाम्पर्वशः सङ्कर्त्तम्पर्वशो व्यभक्षतेति ते होचु-
 रिथं वा ऽइमेऽस्मानमुष्मिँल्लोकेऽसचन्त तान्वयमिद-
 मिह प्रतिसचामहा ऽइति स होवाचास्तीह प्रायश्चि-
 क्षीरित्यस्तीति काति पितैव ते वेदेति ॥ ४ ॥ स ह तत
 ऽएव प्रत्यङ् प्रवव्राज । इदु पुरुषैः पुरुषास्तूष्णी-
 मासीनास्तूष्णीमासीनैरद्यमानान्स होवाच भीष्म-
 म्बत भोः पुरुषान्वा ऽएतत्पुरुषास्तूष्णीमासीनास्तूष्णीमा-
 सीना ऽअदन्तीति ते होचुरिथं वा ऽइमेऽस्मानमुष्मिँल्लो-
 केऽसचन्त तान्वयमिदमिह प्रतिसचामहा ऽइति स
 होवाचास्तीह प्रायश्चिच्छतीरित्यस्तीति काति पितैव ते
 वेदेति ॥ ५ ॥ स ह तत ऽएवोदङ् प्रवव्राज । इदु पुरुषैः
 पुरुषानाकून्दयत ऽआकून्दयन्निरद्यमानान्स होवाच भी-
 ष्मम्बत भोः पुरुषान्वा ऽएतत्पुरुषा ऽआकून्दयत ऽआ-
 कून्दयन्तोऽदन्तीति ते होचुरिथं वा ऽइमेऽस्मानमु-

ष्मिँल्लोकेऽसचन्त तान्वयमिदमिह प्रतिसचामहा ऽइति
 स होवाचास्तीह प्रायश्चित्तीश्रित्यस्तीति काति पितैव
 ते वेदेति ॥ ६ ॥ स ह तत ऽएवैतयोः पूर्वयोः । उत्तर-
 मन्ववान्तरदेशम्प्रवव्राजेदु स्त्रियौ कल्याणीश्चातिकल्या-
 णीश्च ते ऽअन्तरेण पुरुषः कृष्णः पिङ्गाक्षो दण्डपाणि-
 स्तस्थौ तः हैनन्दृष्ट्वा भीर्विवेद स हेत्य संविवेश तः ह
 पितोवाचाधीष्ण्व स्वाध्यायङ्कस्मान्नु स्वाध्यायन्नाधीष ऽइति
 स होवाच किमद्धयेष्ये न किञ्चनास्तीति तद्ध वरुणो
 विदाश्चकाराद्रयेग्वा ऽइति ॥ ७ ॥ स होवाच । याज्ञवै-
 तप्राच्यान्दिश्यद्राक्षीः पुरुषैः पुरुषान्पूर्वाण्येषाम्पर्वशः
 संव्रश्चम्पर्वशो विभजमानानिदन्तवेदम्ममेति वनस्पतयो
 वै ते ऽअभूवन्त्स यद्वनस्पतीनां समिधमादुधाति तेन
 वनस्पतीनवरुद्धे तेन वनस्पतीनाँल्लोकञ्जयति ॥ ८ ॥
 अथ यानेतद्वक्षिणायान्दिश्यद्राक्षीः । पुरुषैः पुरुषान्पूर्वा-
 ण्येषाम्पर्वशः सङ्कर्त्तम्पर्वशो विभजमानानिदन्तवेदम्म-
 मेति पशवो वै ते ऽअभूवन्त्स यत्पयसा जुहोति तेन
 पशून्वरुद्धे तेन पशूनाँल्लोकञ्जयति ॥ ९ ॥ अथ यानेतत्प्रती-
 च्यान्दिश्यद्राक्षीः । पुरुषैः पुरुषाँस्तूष्णीमासीनाँस्तूष्णी-
 मासीनैरद्यमानानोषधयो वै ता ऽअभूवन्त्स यत्तूणेनाव-
 ज्योतयति तेनौषधीरवरुद्धे तेनौषधीनाँल्लोकञ्जयति ॥ १० ॥
 अथ यानेतदुदीच्यान्दिश्यद्राक्षीः । पुरुषैः पुरुषानाक्क्र-
 न्दयत ऽआक्क्रन्दयद्भिरद्यमानानापो वै ता ऽअभूवन्त्स

(१) 'घ्र' इत्यस्य स्थाने 'घ्रा' इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः ।

यदपः प्रत्यानयति तेनापोऽवरुन्दे तेनापाँल्लोकञ्जयति
॥ ११ ॥ अथ ये ऽएते । स्त्रियावद्राक्षीः कल्याणीञ्चाति-
कल्याणीञ्च सा या कल्याणी सा इश्रद्धा स यत्पूर्वा-
माहुतिञ्जुहोति तेन इश्रद्धामवरुन्दे तेन इश्रद्धाञ्जयत्यथ
यातिकल्याणी सा इश्रद्धा स यदुत्तरामाहुतिञ्जुहोति
तेनाइश्रद्धामवरुन्दे तेनाइश्रद्धाञ्जयति ॥ १२ ॥ अथ य ऽएने ।
सोऽन्तरेण पुरुषः कृष्णः पिङ्गाक्षो दण्डपाणिर्स्था-
त्क्रोधो वै सोऽभूत्स यत्सुच्यप ऽआनीय निनयति तेन
क्क्रोधमवरुन्दे तेन क्क्रोधञ्जयति स य ऽएवं विद्वान-
ग्निहोत्रञ्जुहोति तेन सर्वञ्जयति सर्वमवरुन्दे ॥ १३ ॥

षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[आख्यायिकयाग्निहोत्राहुतिप्राशस्त्यप्रतिपादनम्]

जनको ह वै वैदेहः । ब्राह्मणैर्द्धावयद्भिः समाजगाम
इश्वेतकेतुनारुणेयेन सोमशुष्मेण सात्ययज्ञिना याज्ञ-
वल्क्येन तान्होवाच कथङ्कथमग्निहोत्रञ्जुहोत्येति ॥ १ ॥ स
होवाच । इश्वेतकेतुरारुणो यो घर्मविव सम्प्राडहमजस्रौ
यशसा विष्णुन्दमानावन्योऽन्यस्मिञ्जुहोमीति कथन्त-
दित्यादित्यो वै घर्मस्तः सायमग्नौ जुहोम्यग्निर्वै घर्म-
स्तम्प्रातरादित्ये जुहोमीति किं स भवति य ऽएवञ्जुहोत्य-
जस्र ऽएव इश्रया यशसा भवत्येतयोश्च देवतयोः सायुज्यः
सलोकताञ्जयतीति ॥ २ ॥ अथ होवाच सोमशुष्मः सात्य-
यज्ञिः । तेज ऽएव सम्प्राडहन्तेजसि जुहोमीति कथन्त-

(१) 'विष्यन्द' इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः ।

दित्यादित्यो वै तेजस्तदु सायमग्निं जुहोम्यग्निर्वै तेजस्त-
 म्प्रातुरादित्ये जुहोमीति किं स भवति य एवञ्जुहोतीति
 तेजस्वी यशस्यन्नादो भवत्येतयोश्चैव देवतयोः सायुज्यः
 सलोकताञ्जयतीति ॥ ३ ॥ अथ होवाच याज्ञवल्क्यः ।
 यदहमग्निमुद्धराम्यग्निहोत्रमेव तदुद्यच्छाम्यादित्यं वा
 ऽअस्तं व्यन्तः सर्वे देवा ऽअनुयन्ति ते म ऽएतमग्नि-
 मुद्धृतन्दृष्टोपावर्तन्तेऽथाहम्पात्राणि निर्णिण्ज्योपवाप्या-
 ग्निहोत्रीन्दोहयित्वा पश्यन्पश्यतस्तर्पयामीति त्वन्ने-
 दिष्टं व्याज्ञवल्क्याग्निहोत्रस्यामीमांशसिष्टा धेनुशतन्ददा-
 मीति होवाच न त्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रान्तिन्न गतिन्न प्रति-
 ष्टान्न तृप्तिन्न पुनरावृत्तिन्न लोकम्प्रत्युत्थायिनमित्युक्त्वा
 रथमास्थाय प्रधावयाञ्चकार ॥ ४ ॥ ते होचुः । अति वै
 नोऽयं राजन्न्यबन्धुरवादीहन्तैनम्ब्रह्मोद्यमाह्वयामहा ऽइति
 स होवाच याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणा वै वयं स्मो राज-
 न्न्यबन्धुरसौ यद्यमुं वयञ्जयेम कमजैष्मेति ब्रूयामाथ
 यद्यसावस्ममाञ्जयेद्ब्राह्मणान् राजन्न्यबन्धुरजैषीदिति नो ब्रू-
 युर्मेदमाहृद्वमिति तद्धास्य जज्ञुरथ ह याज्ञवल्क्यो रथ-
 मास्थायानुप्रधावयाञ्चकार तः हान्वाजगाम स होवा-
 चाग्निहोत्रं व्याज्ञवल्क्य वेदितूश्मित्यग्निहोत्रः सम्प्राडिति
 ॥ ५ ॥ ते वा ऽएते ऽआहुती हुते ऽउत्क्रामतः । ते
 ऽअन्तरिक्षमाविशतस्ते ऽअन्तरिक्षमेवाहवनीयङ्कुर्वीते वायुः
 समिधम्मरीचीरेव शुक्क्रामाहुतिन्ते ऽअन्तरिक्षन्तर्पयतस्ते
 तत ऽउत्क्रामतः ॥ ६ ॥ ते दिवमाविशतः । ते दिवमेवा-

हवनीयङ्कुर्वति ऽआदित्यः समिधञ्चन्द्रमसमेव शुक्रा-
माहुतिन्ते दिवन्तर्पयतस्ते तत ऽआवर्त्तते ॥ ७ ॥ ते
ऽइमामाविशतः । ते ऽइमामेवाहवनीयङ्कुर्वति ऽअग्निः
समिधमोषधीरेव शुक्रामाहुतिन्ते ऽइमान्तर्पयतस्ते तत
ऽउत्क्रामतः ॥ ८ ॥ ते पुरुषमाविशतः । तस्य मुखमेवाह-
वनीयङ्कुर्वति जिह्वाः समिधमन्नमेव शुक्रामाहुतिन्ते
पुरुषन्तर्पयतः स य ऽएवं विद्वानश्नात्यग्निहोत्रमेवास्य
हुतम्भवति ते तत ऽउत्क्रामतः ॥ ९ ॥ [अर्धः प्रपाठकः ॥ ५१ ॥]
ते स्त्रियमाविशतः । तस्या ऽउपस्थमेवाहवनीयङ्कुर्वति धार-
काः समिधन्धारका ह वै नामैषेतया ह वै प्रजापतिः
प्रजा धारयाश्चकार रेत ऽएव शुक्रामाहुतिन्ते स्त्रियन्तर्पयतः
स य ऽएवं विद्वान्निमिधुनमुपैत्यग्निहोत्रमेवास्य हुतम्भवति
यस्ततः पुत्रो जायते स लोकः प्रत्युत्थास्येतदग्निहोत्रं
याज्ञवल्क्य नातः परमस्तीति होवाच तस्मै ह याज्ञवल्क्यो
वृन्ददौ स होवाच कामप्रश्नः ऽएव मे त्वयि याज्ञवल्क्यास
दिति ततो ब्रह्मा जनक ऽआस ॥ १० ॥

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[आख्यायिकयाऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादियागदेवतानां तत्त्वतः प्राण-
शब्दाभिधेयपरमात्मरूपताप्रतिपादनम्]

जनको ह वैदेहः । बहुदक्षिणेन यजेनेजे स ह
गवाः सहस्रमवरुन्धन्नुवाचैता वो ब्राह्मणा यो ब्रह्मिष्ठः
स ऽउदजतामिति ॥ १ ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः ।

(१) ब्रह्मिष्ठः ।

अर्वाचीरेता ऽहुति ते होचुस्त्वथं स्विन्नो याज्ञवल्क्य
 ब्रह्मिष्ठोऽसी३ ऽहुति स होवाच नमोऽस्तु ब्रह्मिष्ठाय
 गोकामा ऽएव वयथं स्म ऽहुति ॥ २ ॥ ते होचुः । को न
 ऽइमम्प्रक्ष्यतीति स होवाच विदग्धः शाकल्योऽहमिति
 तः ह प्रतिख्यायोवाच त्वाथं स्विच्छाकल्य ब्राह्मणा
 ऽउल्मुकावक्ष्यणमकूता३ ऽहुति ॥ ३ ॥ स होवाच ।
 कति देवा याज्ञवल्क्येति त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री
 च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति
 त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति
 त्रय ऽइत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावि-
 त्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक्यर्द्धं ऽइत्यो-
 मिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक ऽइत्योमिति
 होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सह-
 स्नेति ॥ ४ ॥ स होवाच । महिमान ऽएवैषामेते त्रयस्त्रिंश-
 शत्वेव देवा ऽहुति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव
 ऽएकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त ऽएकस्त्रिंशदिन्द्रश्चैव
 प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशविति ॥ ५ ॥ कतमे वसव
 ऽहुति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षश्चादित्यश्च
 द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव ऽएते हीदः
 सर्वं वासयन्ते ते यदिदः सर्वं वासयन्ते तस्माद्वसव
 ऽहुति ॥ ६ ॥ कतमे रुद्रा ऽहुति । दुशेमे पुरुषे प्राणा-
 ऽआत्मैकादशस्ते यदास्माद्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोद-

यन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्मादुद्रा ऽहुति ॥ ७ ॥ कतम्
 ऽआदित्या ऽहुति । द्वादश मासाः सवत्सरस्यैत ऽआदित्या
 ऽएते हीदः सर्वमादुदाना यन्ति ते यदिदः सर्वमादुदाना
 यन्ति तस्मादादित्या ऽहुति ॥ ८ ॥ कतम् ऽइन्द्रः
 कतम् प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजा-
 पतिरिति कतम् स्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतम् यज्ञ
 ऽहुति पशव ऽहुति ॥ ९ ॥ कतमे ते त्रयो देवा ऽहुति ।
 इम ऽएव त्रयो लोका ऽएषु हीमे सर्वे देवा ऽहुति कतमौ
 तौ द्वौ देवावित्यन्नश्चैव प्राणश्चेति कतमोऽद्वयर्द्ध ऽहुति
 योऽयम्पवत ऽहुति यदस्मिन्निदः सर्वमद्वयाद्धर्नोत्तेना-
 द्वयर्द्ध ऽहुति कतम् ऽएको देव ऽहुति प्राण ऽहुति
 ॥ १० ॥ स होवाच । अनतिप्रश्रयाम्मा देवतामत्यप्राक्षीः
 पुरेतिस्थै मरिष्यसि न तेऽस्थीनि च न गृहान्प्राप्स्य-
 न्तीति स ह तथैव ममार तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः
 परिमोषिणोऽस्थीन्यपजहुस्तस्मान्नोपवादी स्यादुत ह्येवं-
 वित्परो भवति ॥ ११ ॥

षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[पशुबन्धप्रशंसा]

पशुबन्धेन*यजते । पशवो वै पशुबन्धः स यत्पशु-
 बन्धेन यजते पशुमानसानीति तेन गृहेषु † यजेत

(१) 'यदस्मिन्निदः सर्वमद्वयाद्धर्नोत्तेनाद्वयर्द्ध ऽहुति' इति पाठः 'ग' 'ज' पुस्तकयोर्नास्ति ।

* पशुर्वध्यते यज्ञार्थं यस्मिन्कर्मणि स पशुबन्धाख्यो यागः ।

उद्भिदा यजेतेतिवयजिसमानाधिकृतत्वाद्यागनामधेयम् ॥

† का० श्रौ० सू० ६. १. ३. ।

गृहेषु पशुन्बद्धना ऽहुति तेन सुयवसे A यजेत सुय-
वसे पशुन्बद्धना इति जीर्ष्यन्ति ह वै जुह्वतो
यजमानस्याग्नयोऽग्नीञ्जीर्ष्यतोऽनु यजमानो यजमानम-
नु गृहाश्च पशवश्च ॥ १ ॥ * स यत्पशुबन्धेन यजते ।
अग्नीनेवैतत्पुनर्णवान्कुरुतेऽग्नीनास्पुनर्णवतामनु यज-
मानो यजमानमनु गृहाश्च पशवश्चायुष्यो ह वा ऽस्यैष
ऽआत्मनिष्कृयणो भवति माँसीयन्ति B ह वै जुह्वतो
यजमानस्याग्नयस्ते यजमानमेव ह्वयन्ति यजमानः
सङ्कल्पयन्ति पचन्ति वा ऽअन्येष्वग्निषु वृथा माँस-
मथैतेषान्नातोऽन्न्या माँसाशा विद्यते यस्यो चैते भवन्ति
॥ २ ॥ स यत्पशुबन्धेन यजते । आत्मानमेवैतन्निष्क्री-
णीते वीरेण वीरं वीरो हि पशुर्वीरो यजमान ऽएतद्दु ह वै
परममन्नाद्यं स्यन्माँसः स परमस्यैवान्नाद्यस्यात्ता भवति
तं वै सँवत्सरो नानीजानमतीयादायुर्वै सँवत्सर आयुरेवैतद-
मृतमात्मन्धत्ते ॥ ३ ॥

सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[पशुबन्धस्येष्टिविधत्वम्, सोमविधत्वञ्च]

हविर्यज्ञविधो ह वा ऽअन्न्यः पशुबन्धः । सववि-
धोऽन्न्यः स हैष हविर्यज्ञविधो यस्मिन्नब्रतमुपनयति

(A) शोभनानि यवसानि तृणानि यस्मिन्नृतौ स कालः सुयवसः ।

* शतम् ५९०० ।

(B) मांसीयन्ति = मांसं खादितुमिच्छन्ति ।

(१) “व्रतोपायन-प्रणीताज्यभाग-भागावदान-पूर्णपात्र-विष्णुक्रमान् कुर्याद्धविर्यज्ञविधे”

(का० श्रौ० सू० ६. २. ४)

यस्मिन्नपः प्रणयति यस्मिन्नपूर्णपात्रं नयति यस्मि-
न्निवण्णुकक्रमान्क्रमयत्यथ हैष सवविधो यस्मिन्नेतानि
न विक्रयन्ते ॥ १ ॥ तदाहुः । इष्टिः पशुबन्धाः महायज्ञाः
ऽइति महायज्ञ ऽइति ह ब्रूयादिष्टिं वै तर्हि पशुबन्ध-
मकव्येनमकृक्षथा ऽइत्येनम्ब्रूयात् ॥ २ ॥ तस्य प्रयाजा
ऽएव प्रातःसवनम् । अनुयाजास्तृतीयसवनम्पुरोडाश
ऽएव माध्यन्दिनः सवनम् ॥ ३ ॥ तद्वैके । वपायां
हुतायान्दक्षिणा नयन्ति तदु तथा न कुर्ष्याद्यो हैनन्तत्र
ब्रूयाद्वर्हिर्द्धा इवा ऽअयम्प्राणेभ्यो दक्षिणा ऽअनैषीन्न
प्राणानददक्षदन्धो वा स्नामो वा बधिरो वा पक्षहतो वा
भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ४ ॥ इत्थमेव
कुर्ष्यात् । पुरोडाशेऽयामेवोपहूतायान्दक्षिणा नयेदैन्द्रो वा
ऽअयस्मच्छतः प्राण ऽइममेवैतदैन्द्रस्मच्छतः प्राणान्दक्षिणा-
भिर्दक्षयत्यैन्द्रं वै माध्यन्दिनः सवनम्माध्यन्दिने वै सवने
दक्षिणा नीयन्ते तस्मात्पुरोडाशेऽयामेवोपहूतायान्दक्षिणा
नयेत् ॥ ५ ॥ तदाहुः । अद्विष्यो यदीक्षितस्य नानवभृथोऽ-
वकल्पते क्वैनमदिदीक्ष ऽइत्यावभृथादनूहृहेयुरद्विष्युश्च
प्रतिप्रस्थाता च होता च मैत्रावरुणश्च ब्रह्मा चाग्नी-
द्विश्चैतैर्वा ऽएष षड्ढोता * तमनुदुत्य षड्ढोतारज्जुहोत्ये-
कामाहुतिङ्कत्वा पञ्च वाज्या 'द्यौषष्टुमन्तरिक्षमात्मा-
क्वैर्ष्यज्ञमृथिवीं शरीरैः । वाचस्पतेऽच्छिद्रया वाचा-

* षट् होतारो होमनिष्पादका यस्मिन् स षड्ढोता ।

(१) "षड्ढोतारं पञ्चगृहीतं मनसानुदुत्य जुहोत्येकामाहुतिं पञ्च वा" (का० श्रौ०
सू० ६. १. ३३)

च्छिद्रया जुह्वा दिवि देवावृधः होत्रामैरयस्स्वाहे'ति
 सैव दीक्षा ॥ ६ ॥ तदाहुः । अद्भ्यो यदीक्षितस्य नान-
 वभृतोऽवकल्पते क्वैनमवभृतमवनेष्यसीति स यद्धृदय-
 शूलेन चरन्ति स हैवैतस्यावभृतः ॥ ७ ॥ मधुको ह
 स्ममाह पैङ्गवः । विसोमेन वा ऽएके पशुबन्धेन यजन्ते
 ससोमेनैके दिवि वै सोम ऽआसीत्तद्वायवी ब्रयो भूत्वा-
 हरत्तस्य यत्पर्णमच्छिद्यत तत्पर्णस्य पर्णत्वमिति न्वा
 ऽएतद्ब्राह्मणमुच्यते विसोमेन वा ऽएके पशुबन्धेन यजन्ते
 ससोमेनैके स हैष विसोमेन पशुबन्धेन यजते योऽन्न्य-
 म्पालाशाद्युपङ्कुरुतेऽथ हैष ससोमेन पशुबन्धेन यजते यः
 पालाशं व्युपङ्कुरुते तस्मात्पालाशमेव व्युपङ्कुरीत ॥ ८ ॥

सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[बहुसारस्य यूपस्य पशुविरोधित्वम्, अल्पसारस्य पशुसमृद्धिकरत्वञ्च]

स य ऽएष बहुसारः । स हापशव्यस्तस्मात्तादृ-
 शम्पशुकामो यूपन्न कुर्वीताथ य ऽएष फल्गुष्प्रासहः स
 ह पशव्यस्तस्मात्तादृशम्पशुकामो व्युपङ्कुरीत ॥ १ ॥ अथ
 यस्यैतद्भवक्रस्य सतः । शूल ऽइवाग्रम्भवति स ह कपोती
 नाम स यो ह तादृशं व्युपङ्कुरुते पुरा हायुषोऽमुल्लोक-
 मेति तस्मात्तादृशमायुष्कामो यूपन्न कुर्वीत ॥ २ ॥ अथ
 य ऽएष ऽआनतः । उपरिष्ठादुपनतो मज्ध्ये सोऽशनायै
 रूपः स यो ह तादृशं व्युपङ्कुरुतेऽशनायुका हास्य भार्या

भवन्ति तस्मात्तादृशमन्नाद्यकामो यूपन्न कुर्वीताथ य
ऽएष ऽआनत ऽउपरिष्ठादुपनतो मध्ये सोऽन्नाद्यस्य रूप-
न्तस्मात्तादृशमन्नाद्यकामो यूपङ्कुर्वीत ॥ ३ ॥

सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[यूपप्रमाणम्]

स यत्पशुना यक्ष्यमाणः । एकारत्तिं यूपङ्कुरुत
ऽइममेव तेन लोकञ्जयत्यथ यद्द्वयरत्तिमन्तरिक्षलोक-
मेव तेन जयत्यथ यद्भयरत्तिन्दिवमेव तेन जयत्यथ
यच्चतुररत्तिन्दिश ऽएव तेन जयति स वा ऽएष त्र्यर-
त्तिर्वै चतुररत्तिर्वा * पशुबन्धयूपो भवत्यथ योऽत ऽऊर्द्धः
सौम्यस्यैव सोऽद्धरस्य ॥ १ ॥ तदाहुः । यजेदाज्यभागौ
ना३ ऽइति यजेदित्याहुश्चक्षुषी वा ऽएते यज्ञस्य
यदाज्यभागौ किमृते पुरुषश्चक्षुष्यार्थां स्यादिति यावद्वै
भागिनं स्वेन भागधेयेन न निर्भजन्त्यनिर्भक्तो वै
स तावदमम्यतेऽथ यदैव तं स्वेन भागधेयेन निर्भ-
जन्त्यथैव स निर्भक्तो मम्यते स यत्रैतद्धोतान्वाहास्त्रा
रक्षः सहसृजतादिति तदेनं स्वेन भागधेयेन निर्भ-
जति ॥ २ ॥ एतद्वै पशोः संजप्यमानस्य । हृदयः
शुक्लसमवैति हृदयाच्छूलन्तये सह हृदयेन पशुं श्रप-
यन्ति पुनः पशुः शुगनुविष्पन्देत पाशर्वत ऽएवैनत्काष्ठे
प्रतृद्य श्रपयेत् † ॥ ३ ॥ उपस्तृणीत ऽआज्यम् । तत्प्र-
थिव्यै रूपङ्करोति हिरण्यशकलमवदधाति तदग्ने रूप-

* “त्र्यरत्तिश्चतुररत्तिर्वा” का० श्रौ० सू० ६. १. ४ ।

† का० श्रौ० सू० ६. ७. १४ ।

ङ्करोति वपामवदधाति तदन्तरिक्षस्य रूपङ्करोति हिरण्य-
शकलमवदधाति तदादित्यस्य रूपङ्करोत्यथ षडुपरिष्टा-
दभिघारयति तद्विषो रूपङ्करोति सा वा ऽएषा पञ्चावत्ता
वपा भवति पाङ्क्तो यज्ञः^A पाङ्क्तः पशुः^B पञ्चऽर्त्तवः सँव-
त्सरस्य तस्मात्पञ्चावत्ता वपा भवति ॥ ४ ॥

सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[अग्निहोत्रे मह इत्युपस्थानं कर्तव्यनिमित्तं विधातुमाख्यायिका]

तद्यथा ह वै । इदुः रथचक्रं वा कौलालचक्रं वा
प्रतिष्ठितङ्कन्देदेवः हैवेमे लोका ऽअद्भुवा ऽअप्रति-
ष्ठिता ऽआसुः ॥ १ ॥ स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे । कथ-
न्विमे लोका द्रुवाः प्रतिष्ठिताः स्युरिति स ऽएभि-
श्चैव पर्वतैर्नदीभिश्च समदृढद्वयोभिश्च मरीचि-
भिश्चान्तरिक्षाभीमूतैश्च नक्षत्रैश्च दिवम् ॥ २ ॥ स
मह ऽइति व्याहरत् । पशवो वै महस्तस्माद्यस्यैते
बहुवो भवन्ति भूयिष्ठमस्य कुले महीयन्ते बहुवो ह वा
ऽअस्यैते भवन्ति भूयिष्ठः हास्य कुले महीयन्ते तस्मा-
द्यद्येनमायतनाद्वाधेरन्वा प्र वा यापयेयुरग्निहोत्रः हुत्वा
मह ऽइत्युपतिष्ठेत् प्रति प्रजया पशुभिस्तिष्ठति नाय-
तनाच्चयवते ॥ ३ ॥

अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(A) धानाकरम्भादिपञ्चद्रव्यसाध्यत्वाद्यज्ञः पाङ्क्तः ।

(B) लोमत्वङ्मांसास्थिमज्जाख्यपञ्चधातुमयत्वात्पशुः पाङ्क्तः ।

[आहितादिभेदेनाग्नेश्चातुर्विध्यम्]

चत्वारो ह वा ऽअग्नयः । आहित ऽउद्धृतः प्रहृतो वि-
हृतोऽयमेव लोक ऽआहितोऽन्तरिक्षलोक ऽउद्धृतो द्यौःप्र-
हृतो दिशो विहृतोऽग्निरेवाहितो वायुरुद्धृत ऽआदित्यः प्रह-
तश्चन्द्रमा विहृतो गार्हपत्य ऽएवाहित ऽआहवनीय
ऽउद्धृतोऽथ यमेतमाहवनीयात्प्राञ्चम्प्रणयन्ति स प्रह-
तोऽथ यमेतमुदञ्चम्पशुश्चपणायाहुरन्ति यञ्चोपयद्भ्यः
स विहृतस्तस्मात्प्रहास्येऽग्नौ पशुबन्धेन यजेत ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[पशोः प्रजापतिः सूर्य इन्द्राग्नीति देवतात्रयप्रतिपादनम्]

तदाहुः । किन्देवत्य ऽएष पशुः स्यादिति प्राजापत्यः
स्यादित्याहुः प्रजापतिर्वा ऽएतमग्नेऽब्यपश्यत्तस्मा-
त्प्राजापत्य ऽएवैष पशुः स्यादिति ॥ १ ॥ अथो ऽअप्या-
हुः । सौर्य ऽएवैष पशुः स्यादिति तस्मादेतस्मिन्नस्त-
मिते पशवो बद्धन्ते बद्धन्त्येकाग्र्यथागोष्ठमेक ऽउपसमा-
यन्ति तस्मात्सौर्य ऽएवैष पशुः स्यादिति ॥ २ ॥ अथो
ऽअप्याहुः । ऐन्द्राग्न ऽएवैष पशुः स्यादित्येते वै देवते
ऽअब्ये देवा यद्यात्तो यजते पारयत ऽएव यदि महसा
यजते पारयत ऽएव तस्मादैन्द्राग्न * ऽएवैष पशुः
स्यादिति ॥ ३ ॥ प्राण ऽएव पशुबन्धः । तस्माद्यावज्जी-

* “ऐन्द्राग्नः सौर्यः प्राजापत्यो वा यमिच्छेत्” (का० श्रौ० सू० ६. ३. २६)

वति नृस्यान्न्यः पशूनामीष्टे बद्धा ह्यस्मिन्नेते भवन्ति ॥४॥
 स ह प्रजापतिरग्निमुवाच । यजै त्वया त्वा लभा ऽहुति
 नेति होवाच वायुम्ब्रूहीति स ह वायुमुवाच यजै त्वया
 त्वा लभा ऽहुति नेति होवाच पुरुषम्ब्रूहीति स ह पुरुषमुवाच
 यजै त्वया त्वा लभा ऽहुति नेति होवाच पशून्ब्रूहीति स ह
 पशूनुवाच यजै युष्माभिरा वो लभा ऽहुति नेति होचुश्चन्द्र-
 मसम्ब्रूहीति स ह चन्द्रमसमुवाच यजै त्वया त्वा लभा
 ऽहुति नेति होवाचादित्यम्ब्रूहीति स हादित्यमुवाच यजै
 त्वया त्वा लभा ऽहुति तथेति होवाच य ऽउ त ऽएते
 नाचीकमन्त किमु म ऽएतेषु स्यादिति यद्यत्कामयेथा
 ऽहुति तथेति तमालभत सोऽस्यायम्पशुरालब्धः संज्ञप्तोऽ-
 श्वयत्तमेताभिराप्त्रीभिराप्त्रीणात्तद्यदेनमेताभिराप्त्रीभिरा-
 प्त्रीणात्तस्मादुाप्प्रियो नाम तस्मादु पशुः संज्ञप्तम्ब्रूया-
 च्छेताब्रु मुहूर्त्तमिति स यावन्तमश्वमेधेनेष्टा लोकञ्जयति
 तावन्तमेनेन जयति ॥ ५ ॥ तम्प्राची दिक् । प्राणेत्यनु-
 प्राणत्प्राणमेवास्मिँस्तददधात्तन्दुक्षिणा दिग्ब्यानेत्यनु-
 प्राणद्ब्यानमेवास्मिँस्तददधात्तम्प्रतीची दिग्पानेत्यनु-
 प्राणदपानमेवास्मिँस्तददधात्तमुदीची दिग्दानेत्यनुप्राण-
 दुदानमेवास्मिँस्तददधात्तमूर्द्धा दिक्वसमानेत्यनुप्राणत्स-
 मानमेवास्मिँस्तददधात्तस्मादु पुत्रजातमकृत्तनाभिम्पञ्च
 ब्राह्मणान्ब्रूयादित्येनमनुप्राणितेति * यद्यु तान्न विन्देदपि

(१) 'ते' इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः ।

* पा० सू० १. १६. १० ।

स्वयमेवानुपरिक्राममनुप्राणयात्स सर्वमायुरेत्या हैव
जरायै जीवति ॥ ६ ॥ स प्राणमेवाग्नेरादत्त । तस्मादेष
नानुपद्धमातो नानुपज्वलितो ज्वलत्यात्तो ह्यस्य प्राण
ऽआ ह वै द्विषतो बभ्रातृव्यस्य प्राणन्दत्ते य ऽएवं वेद
॥ ७ ॥ रूपमेव वायोरादत्त । तस्मादेतस्य लेलयत ऽइवैवो-
पश्रृण्वन्ति न त्वेनम्पश्यन्त्यात्तं ह्यस्य रूपमा ह वै
द्विषतो बभ्रातृव्यस्य रूपन्दत्ते य ऽएवं वेद ॥ ८ ॥ चित्त-
मेव पुरुषस्यादत्त । तस्मादाहुर्देवचित्तन्त्वावतु मा मनुष्य-
चित्तमित्यात्तं ह्यस्य चित्तमा ह वै द्विषतो बभ्रातृव्यस्य
चित्तन्दत्ते य ऽएवं वेद ॥ ९ ॥ चक्षुरेव पशूनामादत्त ।
तस्मादेते चाकश्यमाना ऽइवैव न जानन्त्यथ यदैवो-
पजिघ्रन्त्यथ जानन्त्यात्तं ह्येषाञ्चक्षुरा ह वै द्विषतो
बभ्रातृव्यस्य चक्षुर्दत्ते य ऽएवं वेद ॥ १० ॥ भामेव
चन्द्रमस ऽआदत्त । तस्मादेतयोः सदृशयोः सतोर्गत-
राञ्चन्द्रमा भात्यात्ता ह्यस्य भा ऽआ ह वै द्विषतो
बभ्रातृव्यस्य भान्दत्ते य ऽएवं वेद तद्यदादत्त तस्मा-
दादित्यः ॥ ११ ॥

अष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[पशुप्रायश्चित्ततया स्पृत्याख्यहोमविधानम्]

केशिग्रहपतीनामु ह । सम्म्राड्दुघात् शार्दूलो जघान
स ह ससत्रिण आमन्त्रयाञ्चक्रे केह प्रायश्चित्तिरिति
ते होचुर्नेह प्रायश्चित्तिरस्ति खण्डिक ऽएवौद्गारिरस्य

प्रायश्चित्तिं वेद स ऽउ त ऽएतादृक्कचैव कामयतेऽतश्च
 प्रापीय ऽइति ॥ १ ॥ स होवाच । सङ्गहीतर्ष्युङ्गधि मे
 स्यन्त्स्यामि स यद्यह मे वक्ष्यति समाप्स्यामि यद्यु मा
 मारयिष्यति यज्ञं विकृष्टमनु विक्रक्ष्य ऽइति ॥ २ ॥ स
 ह युक्त्वा यथावाजगाम । तह ह प्रतिख्यायोवाच यन्वे-
 तान्न्येवाजिनानि मृगेषु भवन्त्यथैषाम्पृष्टीरपिशीर्ष्य पचामहे
 कृष्णाजिनस्मे ग्रीवास्वाबद्धमित्येव मेदुमधृषोऽबभ्यव-
 स्यन्तू३ मिति ॥ ३ ॥ नेति होवाच । सम्प्राद्दुघां* वै मे
 भगवह शार्दूलोऽवधीत्स यद्यह मे वक्ष्यसि समाप्स्यामि
 यद्यु मा मारयिष्यसि यज्ञं विकृष्टमनु विक्रक्ष्य ऽइति
 ॥ ४ ॥ स होवाच । आमन्त्रणीयान्त्वामन्त्रया ऽइति
 तान्हामन्त्र्योवाच यद्यस्मै वक्ष्याम्यमुष्यैवेदुम्प्रजा
 भविष्यति न मम लोकी त्वहम्भविष्यामि यद्यु वा
 ऽअस्मै न वक्ष्यामि ममैवेदुम्प्रजा भविष्यति नामुष्य
 लोकी त्वसौ भविष्यतीति ते होचुर्मा भगवो वोचोऽयं
 वाव क्षत्रियस्य लोक ऽइति स होवाच वक्ष्याम्येवामूर्वै
 रात्रयो भूयस्य ऽइति ॥ ५ ॥ तस्मा ऽउ हैतदुवाच ।
 स्पृतीर्हुत्त्वान्यामाजतेति ब्रूतात्सा ते सम्प्राद्दुघा
 स्यादिति चन्द्रात्ते मन स्पृणोमि स्वाहा सूर्यात्ते चक्षु
 स्पृणोमि स्वाहा बातात्ते प्राणान्स्पृणोमि स्वाहा दिग्भ्यस्ते
 श्रोत्रथं स्पृणोमि स्वाहाद्भ्यस्ते लोहितथं स्पृणोमि स्वाहा
 पृथिव्यै ते शरीरथं स्पृणोमि स्वाहेत्यथान्यामाजतेति

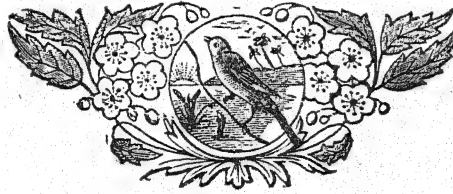
ब्रूतात्सा ते सम्प्राद्दुघा स्यादिति ततो हैव स ऽउत्स-
साद् कैशिनीरेवेमा ऽअप्येतर्हि प्रजा जायन्ते ॥ ६ ॥

अष्टमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥ कण्डिकासंख्या॥१०२॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अष्टाध्यायीनामैकादशं काण्डं समाप्तम्* ॥ ११ ॥

अथ मध्यमनाम द्वादशं काण्डम्

[अस्मिन्काण्डे प्रतिपाद्या विषयाः—दीक्षाक्रमः, सत्राणि, पृष्ठ्याऽभिप्लु-
स्वरसाम—विषुवन्महाव्रतादिनिरूपणम्, गवामयनम्, अग्निहोत्र-
प्रायश्चित्तम्, मृतकाग्निहोत्रम्, मृतस्यदाहः]

[द्वादशाहे* दीक्षाक्रमः]

॥ ॐ ॥ अयं वै यज्ञो योऽयम्पवते । तमेतु ऽईप्सन्ति
ये सँवत्सराय दीक्षन्ते तेषाङ्गहृपतिः प्रथमो दीक्षतेऽयं
वै लोको गृहपतिरस्मिन्नवै लोक इदं सर्वम्प्रतिष्ठित-
ङ्गहृपता ऽउ वै ससत्रिणः प्रतिष्ठिताः प्रतिष्ठायामेवै-
तत्प्रतिष्ठाय दीक्षन्ते ॥ १ ॥ अथ ब्रह्माणन्दीक्षयति ।
चन्द्रमा वै ब्रह्मा सोमो वै चन्द्रमाः सौम्या ऽओषधय
ऽओषधीस्तदनेन लोकेन सन्दधाति तस्मादेतावन्तरे-
णान्यो न दीक्षेत स यद्वैतावन्तरेणान्यो दीक्षेतौषधी-
स्तदनेन लोकेन नानाकुर्यादुच्छ्रोषुका ह स्युस्तस्मादेता-

* द्वादशाहो द्विविधः सत्रात्मकोऽहीनात्मकश्चेति । तयोर्लक्षणं यथा—‘आसत उपयन्तीति सत्र-
लिङ्गं यजत इत्यहीनस्य’ (का० श्रौ० सू० १२. १. ५.) इति । यस्य उत्पत्तिवाक्ये आस-
धातुः, उपोपसृष्ट इण् धातुर्वा श्रूयते तत् सत्रम् । यथा—‘द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः’ ‘देवा ह वै
सत्रमासत’ इति । यजधातुघटितवाक्यविहितत्वमहीनत्वम् । यथा—‘द्वादशाहेन प्रजाकामं
याजयेत्’ इति ।

लक्षणान्तरञ्च—‘उभयतोऽतिरात्रं सत्रमुपरिष्ठादहीनस्य’ (का० सू० १२. १. ६) इति ।

अत्र सत्रे अहीने वा योऽहःशब्दो रात्रिशब्दो वा श्रूयते स सर्वोऽप्यहोरात्रसमुदायवाचकः ।
तेन द्वादशरात्रो द्वादशाह इति समानार्थक एव ।

(१) का० श्रौ० सू० १२. २. १५ ।

वन्तरेणान्न्यो न दीक्षेत ॥ २ ॥ अथोद्गातारन्दीक्षयति ।
 पर्जन्यो वा ऽउद्गाता पर्जन्यादु वै वृष्टिर्जायते वृष्टि-
 न्तदोषधिभिः सन्दधाति तस्मादेतावन्तरेणान्न्यो न
 दीक्षेत स षड्वैतावन्तरेणान्न्यो दीक्षेत वृष्टिन्तदोषधि
 भिर्नानाकुर्ष्यादुवर्षुको ह स्यात्तस्मादेतावन्तरेणान्न्यो न
 दीक्षेत ॥ ३ ॥ अथ होतारन्दीक्षयति । अग्निर्वै होताधि-
 देवतं वागङ्ग्यात्ममन्त्रं वृष्टिरग्निश्च तद्वाचश्चान्नेन सन्दधाति
 तस्मादेतावन्तरेणान्न्यो न दीक्षेत स षड्वैतावन्तरेणान्न्यो
 दीक्षेताग्निश्च तद्वाचश्चान्नेन नानाकुर्ष्यादशनायुका ह
 स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्न्यो न दीक्षेतैताँश्चतुरोऽङ्घ्र्यु-
 र्दीक्षयति ॥ ४ ॥ अथाङ्घ्र्युम्प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति ।
 मनो वा ऽअङ्घ्र्युर्वाग्धोता मनश्च तद्वाचश्च सन्दधाति
 तस्मादेतावन्तरेणान्न्यो न दीक्षेत स षड्वैतावन्तरेणान्न्यो
 दीक्षेत मनश्च तद्वाचश्च नानाकुर्ष्यात्प्रमायुका ह स्युस्त-
 स्मादेतावन्तरेणान्न्यो न दीक्षेत ॥ ५ ॥ अथ ब्रह्मणे ब्राह्म-
 णाच्छः सिनन्दीक्षयति । तः हि सोऽन्वथोद्गात्रे प्रस्तोतार-
 न्दीक्षयति तः हि सोऽन्वथ होत्रे मैत्रावरुणन्दीक्षयति तः
 हि सोऽन्वेताँश्चतुरः प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति ॥ ६ ॥ अथाङ्घ-
 र्यवे प्रतिप्रस्थातारेन्नष्टा दीक्षयति । तः हि सोऽन्वेतेषां
 वै नवानाङ्कलृप्तिमन्विन्तरे कल्पन्ते नव वै प्राणाः प्राणा-
 नेवैष्वेतद्दधाति तथा सर्वमायुर्ष्यन्ति तथो ह न पुरायुषोऽ-

(१) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः 'तदोषधिभ्यः' इति पाठ उपलभ्यते ।

(२) का० श्रौ० सू० १२. २. १६ । (३) का० श्रौ० सू० १२. २. १७ ।

स्माल्लोकारप्रयन्ति ॥ ७ ॥ अथ ब्रह्मणे प्रोतारन्दीक्ष-
यति । तद हि सोऽन्वथोद्गात्रे प्रतिहर्त्तारन्दीक्षयति
तद हि सोऽन्वथ होत्रेऽच्छावाकन्दीक्षयति तद
हि सोऽन्वेताँश्चतुरो नेष्टा दीक्षयति ॥ ८ ॥ अथाद्धर्षवे
नेष्टारमुन्नेता दीक्षयति । तद हि सोऽन्वथ ब्रह्मण
ऽआग्नीद्धन्दीक्षयति तद हि सोऽन्वथोद्गात्रे सुब्रह्मण्या-
न्दीक्षयति तद हि सोऽन्वथ होत्रे ग्रावस्तुतन्दीक्षयति
तद हि सोऽन्वेताँश्चतुर उन्नेता दीक्षयति ॥ ९ ॥
अथोन्नेतारम् । स्नातको वा ब्रह्मचारी वान्यो वा दीक्षितो
दीक्षयति न पूतः पावयेदिति ह्याहुः सैषानुपूर्वदीक्षा
स यत्र हैवं विद्वाँसो दीक्षन्ते दीक्षमाणा हैव ते यज्ञ-
कल्पयन्ति यज्ञस्य क्लृप्तिमनु सत्रिणां व्योगक्षेमः
कल्पते सत्रिणां व्योगक्षेमस्य क्लृप्तिमन्वपि तस्यार्द्धस्य
योगक्षेमः कल्पते यस्मिन्नर्द्धे यजन्ते ॥ १० ॥ तेषां
वा उन्नेतोत्तमो दीक्षते । प्रथमोऽवभृथादुदायतामुदैति
प्राणो वा उन्नेता प्राणमेवैष्वेतदुभयतो दधाति तथा
सर्वमायुष्यन्ति तथो ह न पुरायुषोऽस्माल्लोकारप्र-
यन्ति सैषानुपूर्वदीक्षा स यत्र हैवं विद्वाँसो दीक्षे-
स्तदेव दीक्षेत ॥ ११ ॥

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[द्वादशाहस्याहःकल्पिः]

श्रद्धाया वै देवाः । दीक्षान्निरमितादित्यै प्राय-
णीयः * सोमात्क्रयं विष्णोरातित्यमादित्यात्प्रवर्ग्यं
स्वधाया ऽऽपसदोऽग्नीषोमाभ्यामुपवसथमस्माल्लोकात्प्रा-
यणीयमतिरात्रम् ॥ १ ॥ सँवत्सराच्चतुर्विंशमहः । ब्रह्म-
णोऽभिप्लवङ्क्षत्रात्पृष्ठयमग्नेरभिजितमद्भ्यः स्वरसाम्न
ऽआदित्याद्विषुवन्तमुक्ताः स्वरसामान † ऽइन्द्राद्विश्वजि-
तमुक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ ‡ मित्रावरुणाभ्याङ्गोऽआयुषी वि-
श्वेभ्यो देवेभ्यो दशरात्रन्दिग्भ्यो द्वाशरात्रिकम्पृष्ठ्यः
षडहमेभ्यो लोकेभ्यश्छन्दोमान् ॥ २ ॥ सँवत्सरादशम-
महः । प्रजापतेर्महाव्रतं § स्वर्गाङ्गोऽदुदयनीयमति-
रात्रन्तदेतत्सँवत्सरस्य जन्म स यो हैवमेतत्सँवत्सरस्य
जन्म वेदा हास्माच्छ्रेयाञ्जायते सात्मा भवति सँवत्सरो
भवति सँवत्सरो भूत्वा देवानुप्येति ॥ ३ ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[उक्ताहःकल्प्यर्थवादः]

यद्वै दीक्षन्ते । अग्नाविष्णू ऽएव देवते यजन्तेऽ-
ग्नाविष्णू देवते भवन्त्यग्नाविष्णवोः सायुज्यः सलोक-

* प्रकृष्टमयनमारम्भो यत्रेति व्युत्पत्त्या प्रायणीयशब्दो द्वादशाहस्य प्रथमदिनवाचकः ।

† “यज्ञा यज्ञा” (४. ८. १) इत्यस्यां योनावुत्पन्नानि चत्वारि स्वरसंज्ञकानि सामानि येषु ते स्वरसामानः । ‡ प्रथमोऽग्निष्टोमः, ततश्चत्वार उक्थ्याः, पुनः षष्ठोऽग्निष्टोमः, एवं विधस्याहं षट्कस्य अभिप्लव इति संज्ञा (तै० सं० सा० ७. ४. ११. १७, ऐ० ब्रा० ४. ३१ ।

§ महाव्रतं यज्ञस्यान्तिममहः । महानवर्तिष्ठ अनेन कर्मणा इति महाव्रतम् (तै० ब्रा० सा० भा० १. २. ६) ।

ताञ्जयन्ति ॥ १ ॥ अथ यत्प्रायणीयेन यजन्ते । अदिति-
 मेव देवतां यजन्तेऽदितिर्देवता भवन्त्यदितेः सायुज्यः
 सलोकताञ्जयन्ति ॥ २ ॥ अथ यत्क्रयेण चरन्ति । सोम-
 मेव देवतां यजन्ते सोमो देवता भवन्ति सोमस्य
 सायुज्यः सलोकताञ्जयन्ति ॥ ३ ॥ अथ यदातिस्थेन
 यजन्ते । विष्णुमेव देवतां यजन्ते विष्णुर्देवता भवन्ति
 विष्णोः सायुज्यः सलोकताञ्जयन्ति ॥ ४ ॥ अथ यत्प्र-
 वग्येण यजन्ते । आदित्यमेव देवतां यजन्त आदित्यो
 देवता भवन्त्यादित्यस्य सायुज्यः सलोकताञ्जयन्ति
 ॥ ५ ॥ अथ यदुपसद उपयन्ति । एता एव देवता
 यजन्ते या एता उपसत्स्वेता देवता भवन्त्येतासान्देवता-
 नां सायुज्यः सलोकताञ्जयन्ति ॥ ६ ॥ अथ यदग्नी-
 षोमीयेण पशुना यजन्ते । अग्नीषोमावेव देवते यजन्तेऽ-
 ग्नीषोमौ देवते भवन्त्यग्नीषोमयोः सायुज्यः सलोकता-
 ञ्जयन्ति ॥ ७ ॥ अथ यत्प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति ।
 अहोरात्रे एव देवते यजन्तेऽहोरात्रे देवते भवन्त्य-
 होरात्रयोः सायुज्यः सलोकताञ्जयन्ति ॥ ८ ॥ अथ
 यच्चतुर्विंशमहरुपयन्ति । सँवत्सरमेव देवतां यजन्ते सँव-
 त्सरो देवता भवन्ति सँवत्सरस्य सायुज्यः सलोकता-
 ञ्जयन्ति ॥ ९ ॥ अथ यदभिप्लवः षडहमुपयन्ति । अर्द्धमा-
 साँश्च मासाँश्च देवता यजन्तेऽर्द्धमासाँश्च मासाँश्च
 देवता भवन्त्यर्द्धमासानाञ्च मासानाञ्च सायुज्यः सलो-
 कताञ्जयन्ति ॥ १० ॥ अथ यत्पृष्यः षडहमुपयन्ति ।

ऋतूनेव देवता यजन्त ऽऋतवो देवता भवन्त्ऋतूनां^{१०}
 सायुज्यः सलोकताञ्जयन्ति ॥ ११ ॥ अथ यदभिजितमुप-
 यन्ति । अग्निमेव देवतां यजन्ते ऽग्निर्देवता भवन्त्याग्नेः
 सायुज्यः सलोकताञ्जयन्ति ॥ १२ ॥ अथ यत्स्वरसाम्न
 ऽउपयन्ति । अप ऽएव देवता यजन्त ऽआपो देवता भव-
 न्त्यपां^{१०} सायुज्यः सलोकताञ्जयन्ति ॥ १३ ॥ अथ यद्विषु-
 वन्तमुपयन्ति । आदित्यमेव देवतां यजन्त ऽआदित्यो
 देवता भवन्त्यादित्यस्य सायुज्यः सलोकताञ्जयन्त्युक्ताः
 स्वरसामानः ॥ १४ ॥ अथ यद्विश्वजितमुपयन्ति ।
 इन्द्रमेव देवतां यजन्त ऽइन्द्रो देवता भवन्तीन्द्रस्य
 सायुज्यः सलोकताञ्जयन्त्युक्तौ पृष्ट्याभिप्लवौ ॥ १५ ॥
 अथ यद्गोऽआयुषी ऽउपयन्ति । मित्रावरुणावेव देवते
 यजन्ते मित्रावरुणौ देवते भवन्ति मित्रावरुणयोः सायु-
 ज्यः सलोकताञ्जयन्ति ॥ १६ ॥ अथ यद्दशरात्रमुप-
 यन्ति । विश्वानेव देवान्देवता * यजन्ते विश्वे देवा
 देवता भवन्ति विश्वेषान्देवानां^{१०} सायुज्यः सलोकता-
 ञ्जयन्ति ॥ १७ ॥ अथ यद्दशरात्रिकम्पृष्ट्यः षडहुमुपयन्ति ।
 दिश ऽएव देवता यजन्ते दिशो देवता भवन्ति दिशां^{१०} सायु-
 ज्यः सलोकताञ्जयन्ति ॥ १८ ॥ अथ यच्छन्दोमानुपयन्ति ।
 इमानेव लोकान्देवता यजन्त ऽइमे लोका देवता भव-
 न्त्येषाँल्लोकानां^{१०} सायुज्यः सलोकताञ्जयन्ति ॥ १९ ॥
 अथ यद्दशममहुरूपयन्ति । सँवत्सरमेव देवतां यजन्ते

सँवत्सरो देवता भवन्ति सँवत्सरस्य सायुज्यः सलोकता-
 अयन्ति ॥ २० ॥ अथ यद्महाव्रतमुपयन्ति । प्रजापतिमेव
 देवतां व्यजन्ते प्रजापतिर्देवता भवन्ति प्रजापतेः सायु-
 ज्यः सलोकताअयन्ति ॥ २१ ॥ अथ यदुदयनीयमतिरा-
 त्रमुपयन्ति । सँवत्सरमेव तदाप्त्वा स्वर्गे लोके प्रति-
 तिष्ठन्ति तान्यदि पृच्छेयुः कामय देवतां व्यजद्धे का
 देवता स्थ कस्यान्देवतायां वसथेत्यत ऽएवैकतमाम्ब्रूयु-
 र्यस्यै तु नेदिष्टुं स्युरेते ह वै सति सद ऽएते हि
 सतीषु देवतासु सीदन्तो यन्ति सत्रसदो हैवेतरे स
 यो हैवं विदुषान्दीक्षितानाम्पापकः सत्रे कीर्त्तयेदेतां-
 बभ्यस्त्वा देवताबभ्य ऽआवृश्चाम ऽइत्येनम्ब्रूयुः स पापी-
 यान्भवति श्रेयां० स ऽआत्मना ॥ २२ ॥ स ऽएष सँव-
 त्सरस्त्रिमहाव्रतः । चतुर्विंशे महाव्रतं विषुवति महाव्रत-
 म्महाव्रत ऽएव महाव्रतन्तः ह स्मैतम्पूर्वं ऽउपयन्ति त्रिम-
 हाव्रतन्ते तेजस्विन ऽआसुः सत्यवादिनः सद्धिशितव्रता
 ऽअथ य ऽउ हैनमप्येतर्हि तथोपेयुर्ध्वथामपात्रमुदक
 ऽआसिक्ते विम्भित्येदेवः हैव ते विम्भित्येयुरुपर्धुपयन्ति
 तदेषां० सत्येन श्रमेण तपसा श्रद्धया यज्ञेनाहुतिभि-
 र्वरुद्धम्भवति ॥ २३ ॥

प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[द्वादशाहस्य संवत्सरात्मना स्तुतिः]

पुरुषो वै संवत्सरः । तस्य पादावेव प्रायणीयोऽति-
रात्रः पादाब्भ्यां हि प्रयन्ति तयोर्ध्वच्छुक्लन्तदुह्नो
रूपं व्यत्कृष्णन्तद्रात्रेर्नखाद्व्येवौषधिवनस्पतीनां रूप-
मूरु चतुर्विंशमहुरोऽभिप्लवः पृष्ठम्पृष्ठ्यः ॥ १ ॥
अयमेव दक्षिणो बाहुरभिजित् । इम एव दक्षिणे त्रयः
प्राणाः स्वरसामानो मूर्द्धा विषुवानिम् एवोत्तरे त्रयः
प्राणाः स्वरसामानः ॥ २ ॥ अयमेवोत्तरो बाहुर्विश्व-
जित् । उक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ याववाश्चौ प्राणौ ते गो-
ऽआयुषी ऽअङ्गानि दशरात्रो मुखम्महाव्रतः हस्तावेवोद-
यनीयोऽतिरात्रो हस्ताब्भ्यां ह्युद्यन्ति तयोर्ध्वच्छुक्लन्त-
दुहो रूपं व्यत्कृष्णन्तद्रात्रेर्नखाद्व्येव नक्षत्राणां रूपः
स एष संवत्सरोऽद्व्यात्मप्रतिष्ठितः स यो हैवमेतः
संवत्सरमद्व्यात्मप्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति प्रजया
पशुभिरस्मिंल्लोकेऽमृतत्वेनामुष्मिन् ॥ ३ ॥

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[संवत्सरसत्रस्याहःकलसिर्ब्राह्मणद्वयेन]

समुद्रं वा ऽएते प्रतरन्ति । ये संवत्सराय दीक्षन्ते
तस्य तीर्थमेव प्रायणीयोऽतिरात्रस्तीर्थेन हि प्रस्त्रान्ति
तद्यत्प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति यथा तीर्थेन समुद्रम्प्रस्त्रा-
युस्तादृक्त ॥ १ ॥ गाधमेव प्रतिष्ठ्वा चतुर्विंशमहः ।

यथोपपक्षदग्धं वा कण्ठदग्धं वा यतो विश्रम्य प्रस्त्रान्ति
 प्रस्त्रेयोऽभिप्लवः प्रस्त्रेयः पृष्ठ्यः ॥ २ ॥ गाधमेव
 प्रतिष्ठाभिजित् । यथोपपक्षदग्धं वा कण्ठदग्धं वा यतो
 विश्रम्योत्क्रामन्त्यूरुदग्ध एव प्रथमः स्वरसामा जानु-
 दग्धो द्वितीयः कुल्फदग्धस्तृतीयो द्वीपः प्रतिष्ठा विषु-
 वाङ्कुल्फदग्ध एव प्रथमोऽर्वाक्सामा जानुदग्धो
 द्वितीय ऊरुदग्धस्तृतीयः ॥ ३ ॥ गाधमेव प्रतिष्ठा
 विश्वजित् । यथोपपक्षदग्धं वा कण्ठदग्धं वा यतो
 विश्रम्य प्रस्त्रान्ति प्रस्त्रेयः पृष्ठ्यः प्रस्त्रेयोऽभिप्लवः
 प्रस्त्रेये गोऽआयुषी प्रस्त्रेयो दशरात्रः ॥ ४ ॥ गाधमेव
 प्रतिष्ठामहाव्रतम् । यथोपपक्षदग्धं वा कण्ठदग्धं वा
 यतो विश्रम्योत्स्नान्ति तीर्थमेवोदयनीयोऽतिरात्रस्ती-
 र्थेन ह्युत्स्नान्ति तद्यदुदयनीयमतिरात्रमुपयन्ति यथा
 तीर्थेन समुद्रप्रस्त्राय तीर्थेनोत्स्नायुस्तादृक्तत् ॥ ५ ॥
 तदाहुः । कति सँवत्सरस्यातिरात्राः कत्यग्निष्टोमाः
 कत्युक्थ्याः कति षोडशिनः कति षडहा ऽइति द्वावतिरात्रौ
 षट्शतमग्निष्टोमा द्वे चत्वारिंशे शते ऽउक्थ्यानामिति
 नु य ऽउक्थ्यान्त्स्वरसाम्न उपयन्ति ॥ ६ ॥ अथ
 येऽग्निष्टोमान् । द्वादशशतमग्निष्टोमा द्वे चतुस्त्रिंशे
 शते ऽउक्थ्यानान्द्वादश षोडशिनः षष्टिः षडहा ऽइति
 नु सँवत्सरस्याप्तिः ॥ ७ ॥ द्वादश वै मासाः सँवत्सरस्य ।
 तेषामेतत्तेज ऽइन्द्रियं व्यत्पृष्ठानि तद्यद्मासि मासि
 पृष्ठान्युपयन्ति मासश्च एव तत्सँवत्सरस्य तेज ऽआप्नु-

वन्त्यथ कथन्त्रयोदशस्य मासस्य तेज ऽआप्नुवन्तीत्युप-
रिष्टाद्विषुवतो विश्वजितः सर्वपृष्ठमग्निष्टोममुपयन्त्ये-
वमु त्रयोदशस्य मासस्य तेज ऽआप्नुवन्ति ॥ ८ ॥ एतद्ध
स्म वै तद्विद्वानाह । श्वेतकेतुरारुणेयः सँवत्सराय
न्वा ऽअहन्दीक्षिष्य ऽइति तः ह पितोपेक्ष्योवाच
वेत्थ न्वायुष्मन्सँवत्सरस्य गाधप्रतिष्ठा ऽइति वेदेति
होवाचैतद्ध तद्विद्वानुवाच ॥ ९ ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

तदाहुः । कस्मादुभयतोज्योतिषोऽभिप्लवा भव-
न्त्यन्यतोज्योतिः पृष्ठ्य ऽइतीमे वै लोका ऽअभिप्लवा
ऽउभयतोज्योतिषो वा ऽइमे लोका ऽअग्निनेतु ऽआदि-
त्येनामुत ऽऋतवः पृष्ठ्योऽन्यतोज्योतिषो वा ऽऋतव
ऽएष ऽएषाज्ज्योतिष्य ऽएष तपति ॥ १ ॥ देवचक्रे वा
ऽएते पृष्ठ्यप्रतिष्ठिते । यजमानस्य पाप्मानन्तुहती
परिप्लवेते स यो हैवं विदुषान्दीक्षितानाम्पापकः सत्रे
कीर्त्तयत्येते हास्य देवचक्रे शिरश्छिन्तो दशरात्र ऽउद्धिः
पृष्ठ्याभिप्लवौ चक्रे ॥ २ ॥ तदाहुः । यत्समे ऽएव चक्रे
भवतोऽथैते विषमा स्तोमाः कथमस्यैते समा स्तोमा
ऽउपेता भवन्तीति यदेव षडन्यान्न्यहानि षडन्यानि
तेनेति ब्रूयात् ॥ ३ ॥ पृष्ठ्याभिप्लवौ तन्त्रे कुर्वी-
तेति ह स्माह पैङ्गयः । तयो स्तोत्राणि च शस्त्राणि
च सञ्चारयेदिति स यत्सञ्चारयति तस्मादिमे प्राणा

नाना सन्त ऽएकोतयः समानमूतिमनुसञ्चरन्त्यथ यन्न
 सञ्चारयेत्प्रमायुको यजमानः स्यादेष ह वै प्रमायुको
 योऽन्धो वा बधिरो वा ॥ ४ ॥ नवाग्निष्टोमा मासि
 सम्पद्यन्ते । नव वै प्राणाः प्राणानेवैष्वेतदधाति तथा
 सर्वमायुर्व्यन्ति तथो ह न पुरायुषोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति
 ॥ ५ ॥ एकविंशतिरुक्थ्याः । द्वादश वै मासाः सँवत्सरस्य
 पञ्चत्वंस्त्रयो लोकास्तद्विंशतिरेष ऽएवैकविंशो य
 ऽएष तपत्येतामभिसम्पदः स ऽएतया सम्पदा मासि
 मासि स्वर्गल्लोकः रोहति मासशः स्वर्गल्लोकः समश्नुत
 ऽएकविंशश्च स्तोमम्बृहतीश्च छन्दः ॥ ६ ॥ चतुस्त्रिं-
 शदग्निष्टोमा मासि सम्पद्यन्ते । त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः
 प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः सर्वासान्देवतानामाप्या ऽएक
 ऽउक्थ्यः षोडशिमानन्नं वा ऽउक्थ्यो वीर्यः षोडशी
 ॥ ७ ॥ एतेन वै देवाः । वीर्येणान्नेन सर्वान्कामानाम्भु-
 वन्सर्वान्कामानाश्नुवत तथो ऽएवैष ऽएतेन वीर्येणान्नेन
 सर्वान्कामानाम्भोति सर्वान्कामानाश्नुते तस्मात्पृथ्याभि-
 प्लवा ऽउपैवेयात्सँवत्सराय दीक्षित ऽएतस्मै कामाय
 ॥ ८ ॥ अथादित्याश्च ह वा ऽअङ्गिरसश्च । उभये
 प्राजापत्या ऽअस्पृहन्त वयम्पूर्वं स्वर्गल्लोकमेण्यामो
 वयम्पूर्वं ऽइति ॥ ९ ॥ त ऽआदित्याः । चतुर्भिः स्तोमैश्च-
 तुर्भिः पृष्टैर्ह्युभिः सामभिः स्वर्गल्लोकमभ्यप्लवन्त
 यदभ्यप्लवन्त तस्मादभिप्लवाः ॥ १० ॥ अन्वश्च
 ऽइवाङ्गिरसः । सर्वे स्तोमैः सर्वैः पृष्टैर्गुरुभिः सामभिः

स्वर्गलोकमस्पृशन्न्यदस्पृशस्तस्मात्स्पृष्ट्यः ॥ ११ ॥ अभि-
प्लवः षडहः । षड्वयहानि भवन्त्यभिप्लवः पञ्चाहः
पञ्च ह्यहानि भवन्ति यद्व्येव प्रथममहस्तदुत्तममभिप्ल-
वश्चतुरहश्चत्वारो हि स्तोमा भवन्ति त्रिवृत्पञ्चदशः
सप्तदश ऽएकविंश ऽद्वित्यभिप्लवस्त्रयहस्त्रयावृद्धि ज्योति-
र्गौरायुरभिप्लवो द्व्यहो द्वे ह्येव सामनी भवतो बृह-
द्रथन्तरे ऽएवाभिप्लव ऽएकाह ऽएकाहस्यो हि स्तोमैस्तायते
चतुर्णामुक्थ्यानान्द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राण्यति-
यन्ति स सप्तमोऽग्निष्टोम ऽएवमुं सप्ताग्निष्टोमाः स-
म्पद्यन्ते ॥ १२ ॥ प्रोतिर्ह कौशाम्बेयः । कौसुरुबिन्दिरुहा-
लक ऽआरुणौ ब्रह्मचर्यमुवास तः हाचार्यः पप्रच्छ कुमार
कृति ते पिता संवत्सरस्याहान्यमन्यतेति ॥ १३ ॥* दशेति
होवाच । दश वा ऽद्विति होवाच दशाक्षरा विराड्वैराजो यज्ञः
॥ १४ ॥ कृति त्वेवेति । नवेति होवाच नव वा ऽद्विति होवाच
नव वै प्राणाः प्राणैरु यज्ञस्तायते ॥ १५ ॥ कृति त्वेवेति ।
अष्टेति होवाचाष्टौ वा ऽद्विति होवाचाष्टाक्षरा गायत्री
गायत्रो यज्ञः ॥ १६ ॥ कृति त्वेवेति । सप्तेति होवाच
सप्त वा ऽद्विति होवाच सप्त च्छन्दाश्सि चतुरुत्तरा-
णि च्छन्दोभिरु यज्ञस्तायते ॥ १७ ॥ [अर्धः प्रपाठकः
६६] कृति त्वेवेति । षडिति होवाच षड्वा ऽद्विति
होवाच षडृतवः संवत्सरः संवत्सरो यज्ञः समान-
मेतदुहर्ष्यप्रायणीयोदयनीयौ ॥ १८ ॥ कृति त्वेवेति ।

पञ्चेति होवाच पञ्च वा ऽहुति होवाच पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः
 पशुः पञ्चर्त्तवः सँवत्सरस्य सँवत्सरो यज्ञः समानमेत-
 दुहर्ष्यच्चतुर्विंशमहाव्रते ॥ १९ ॥ कृति त्वेवेति । चत्वारितीति
 होवाच चत्वारि वा ऽहुति होवाच चतुष्पादाः पशवः
 पशवो यज्ञः समानमेतदुहर्ष्यत्पृष्ठ्याभिप्लवौ ॥ २० ॥
 कृति त्वेवेति । त्रीणीति होवाच त्रीणि वा ऽहुति होवाच
 त्रीणि च्छुदां०सि त्रयो लोकास्त्रिसवनो यज्ञः समानमेत-
 दुहर्ष्यदभिजिद्विश्वजितौ ॥ २१ ॥ कृति त्वेवेति । द्वे ऽहुति
 होवाच द्वे वा ऽहुति होवाच द्विपाद्वै पुरुषः पुरुषो यज्ञः
 समानमेतदुहर्ष्यत्स्वरसामानः ॥ २२ ॥ कृति त्वेवेति ।
 एकमिति होवाचाहरेवेति तदेतदहरहरिति सर्वः सँवत्सरः
 सैषा सँवत्सरस्योपनिषत्स यो हैवमेतां० सँवत्सरस्योप-
 निषदं वेदा हास्माच्छ्रेयाञ्जायते सात्मा भवति सँवत्सरो
 भवति सँवत्सरो भूत्वा देवानुप्येति ॥ २३ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[दशरात्रनिरूपणम्]

स वा ऽएष सँवत्सरो बृहतीमभिसम्पन्नः । द्वावाक्ष्य-
 तामहन्नां० षडहौ द्वौ पृष्ठ्याभिप्लवौ गोऽआयुषी दशरात्र-
 स्तत्षट्त्रिंशत्षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः
 स्वर्गे लोकेऽयतन्त बृहत्या स्वर्गल्लोकमाप्नुवँस्तथो ऽएवैष
 ऽएतद्बृहत्यैव स्वर्गे लोके यतते बृहत्या स्वर्गल्लोक-
 माप्नोत्यथ यो बृहत्याङ्गामस्तमेवैतेनैवंविदुवरुद्धे ॥ १ ॥

यद्वै चतुर्विंशमहः । दशरात्रस्य वै तत्सप्तमं वा नवमं
 वाभिप्लवात्पृष्ठ्यो निर्मितः पृष्ठयादभिजिदभिजितः
 स्वरसामानः स्वरसामभ्यो विषुवान्निषुवतः स्वरसामानः
 स्वरसामभ्यो विश्वजिद्विश्वजितः पृष्ठ्यः पृष्ठयादभि-
 प्लवोऽभिप्लवाद्गोऽआयुषी गोऽआयुर्भ्यान्दशरात्रः ॥२॥
 अथैतदुहराक्ष्यत् । यन्महाव्रतम्पञ्चविंशो ह्येतस्य स्तोमो
 भवति नाक्षराच्छन्दो व्येत्येकस्मान्न द्वाभ्यान्न स्तोत्रि-
 यया स्तोमः ॥ ३ ॥ अभिप्लवम्पूर्वम्पुरस्ताद्विषुवतः उप-
 यन्ति । पृष्ठ्यमुत्तरम्पुत्रा वा ऽअभिप्लवः पिता पृष्ठ्यस्त-
 स्मात्पूर्ववयसे पुत्राः पितरमुपजीवन्ति पृष्ठ्यमुपरिष्ठा-
 द्विषुवतः पूर्वमुपयन्त्यभिप्लवमुत्तरन्तस्मादुत्तरवयसे पुत्रा-
 न्पितोपजीवत्युप ह वा ऽएनम्पूर्ववयसे पुत्रा जीवन्त्यु-
 पोत्तरवयसे पुत्राजीवति य ऽएवमेतद्वेद ॥ ४ ॥ तदाहुः ।
 यच्चतुर्विंशमहरूपेत्यप्रेयात्कथमनागूर्त्ती भवतीति यदेवाहुः
 प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति तेनेति ब्रूयात् ॥ ५ ॥
 तदाहुः । यद्द्वादश मासाः सैवत्सरस्याथैतदुहरत्येति यद्वै-
 षुवतमवरेषामेताश्चपरेषाश्चित्यवरेषाश्चैव परेषाश्चेति ह ब्रू-
 यादात्मा वै सैवत्सरस्य विषुवान्ज्ञानि मासा यत्र वा
 ऽआत्मा तदुज्ञानि यत्रो ऽअज्ञानि तदात्मा न वा ऽआत्मा-
 ज्ञान्यतिरिच्यते नात्मानमज्ञान्यतिरिच्यन्त एवमु हैत-
 दवरेषाश्चैव परेषाश्च भवति ॥ ६ ॥ अथ ह वा ऽएष
 महासुपर्ण एव यत्सैवत्सरः । तस्य यान्पुरस्ताद्विषु-
 वतः षण्मासानुपयन्ति सोऽन्यतरः पक्षोऽथ यान्षडु-

परिष्ठात्सोऽन्यतरं ऽआत्मा विषुवान्यत्र वा ऽआत्मा
 तत्पक्षौ यत्र वा पक्षौ तदात्मा न वा ऽआत्मा पक्षावति-
 रिच्छ्यते नात्मानम्पक्षावतिरिच्छ्येते ऽएवमु हैतद्वरेषा-
 श्चैव परेषाश्च भवति ॥ ७ ॥ तदाहुः । यत्तत्पुरस्ताद्विषुवत
 ऽऊर्ध्वान्स्तोमावृण्णमासानुपयन्ति षडुपरिष्ठादावृत्ताङ्क-
 थमस्यैतं ऽऊर्ध्वा स्तोमा ऽउपेता भवन्तीति यमेवामुमूर्ध्व-
 स्तोमन्दशरात्रमुपयन्ति तेनेति ब्रूयाद्देवेभ्यो ह वै महा-
 व्रतन्न तस्थे कथमूर्ध्वं स्तोमैर्विषुवन्तमुपागातावृत्तैर्मामिति
 ॥ ८ ॥ ते ह देवा ऽऊचुः । उप तं व्यज्रकृतुञ्जानीत य
 ऽऊर्ध्वस्तोमो येनेदमाप्नुवामेति त ऽएतमूर्ध्वस्तोमन्दशरा-
 त्रमपश्यन्तसँवत्सरविधन्तस्य यः पृष्ठ्यः षडहु ऽऋतवः स
 ऽइमे लोकाश्छन्दोमाः सँवत्सरो दशममहस्तेनैनदाप्नुवँस्त-
 देभ्योऽतिष्ठत तिष्ठते ह वा ऽअस्मै महाव्रतं य एव-
 मेतद्वेदुः ॥ ९ ॥ अथ वा ऽअतोऽहन्नामभ्यारोहुः । प्रायणी-
 येनातिरात्रेणोदयनीयमतिरात्रमभ्यारोहन्ति चतुर्विंशेन
 महाव्रतमभिप्लवेन परमभिप्लवम्पृष्ठ्येन परम्पृष्ठ्यमभि-
 जिता विश्वजितं स्वरसामभिः परान्स्वरसाम्नोऽथैत-
 दुहरनभ्यारूढं व्यद्वैषुवतमभि ह वै श्रेयाथंसः रोहति
 नैनम्पापीयानभ्यारोहति य एवमेतद्वेदुः ॥ १० ॥ अथ वा ऽअ-
 तोऽहान्निवाहुः । प्रायणीयोऽतिरात्रश्चतुर्विंशं शायान्निव-
 हति चतुर्विंशमहरमिप्लवायाभिप्लवः पृष्ठ्याय पृष्ठ्योऽ-
 भिजितेऽभिजित्स्वरसामभ्यः स्वरसामानो विषुवते विषुवा-
 न्त्स्वरसामभ्यः स्वरसामानो विश्वजिते विश्वजित्पृष्ठ्याय

पृष्ठ्योऽभिप्लवायाभिप्लवो गोऽआयुर्भ्याङ्गोऽआयुषी
दशरात्राय दशरात्रो महाव्रताय महाव्रतमुदयनीयायाति-
रात्रायोदयनीयोऽतिरात्रः स्वर्गाय लोकाय प्रतिष्ठाया
ऽअन्नाद्याय ॥ ११ ॥ तानि वा ऽएतानि । यज्ञारण्यानि
यज्ञकृन्तत्राणि तानि शतः शतः रथाहन्त्यान्न्यन्तरेण तानि
येऽविद्वांश्च ऽउपयन्ति यथारण्यान्न्याम्मुग्धाँश्चरतोऽश-
नाया वा पिपासा वा पाप्मानो रक्षाँसि संचेरन्नेवः हैवै-
नानशनाया वा पिपासा वा पाप्मानो रक्षाँसि सचन्तेऽथ
ये विद्वाँसो यथा प्रवाहात्प्रवाहमभयादुभयमेवः हैव ते
देवतायै देवतामुपसंभ्यन्ति ते स्वरितः स्वर्गल्लोकः सम-
श्नुवते ॥ १२ ॥ तदाहुः । कति संवत्सरस्याहानि पराञ्चि
कृत्यर्वाञ्चीति स यानि सकृत्सकृदुपयन्ति तानि पराञ्च्यथ
यानि पुनः पुनस्तान्न्यर्वाञ्च्यर्वाञ्चीति ह त्वेवैनाभ्युपासीत
षडहयोर्द्वावृत्तिमन्वावर्तन्ते ॥ १३ ॥

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[संवत्सरस्याभिप्लवाद्यात्मना स्तुतिर्ब्राह्मणद्वयेन]

पुरुषो वै संवत्सरः । तस्य प्राण एव प्रायणीयोऽ-
तिरात्रः प्राणेन हि प्रयन्ति वागेवारम्भणीयमहर्वाचा

- (१) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः 'यज्ञकृन्तत्राणि' इत्यस्य स्थाने 'यज्ञक्षत्राणि' इति पाठ उपलभ्यते ।
(२) 'संचेरन्नेवः हैवैनानशनाया वा पिपासा वा पाप्मानो रक्षाँसि' एतावान् पाठः 'ग'
'ज' पुस्तकयोर्नास्ति ।
(३) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः 'वर्तते' इति पाठोः दृश्यते ।

ह्यारुभन्ते यद्यदारुभन्ते ॥ १ ॥ अयमेव दुक्षिणो हस्तोऽ-
 भिप्लवः पडहः । तस्येदुमेव प्रथममहस्तस्येदुमेव प्रातः-
 सवनमिदम्माध्यन्दिनः सवनमिदुन्तृतीयसवनङ्गायत्र्या
 ऽआयतने तस्मादियमासां हृषिष्टा ॥ २ ॥ इदुमेव
 द्वितीयमहः । तस्येदुमेव प्रातःसवनमिदम्माध्यन्दिनः
 सवनमिदुन्तृतीयसवनन्त्रिष्टुभ ऽआयतने तस्मादियमस्यै
 वर्षीयसी ॥ ३ ॥ इदुमेव तृतीयमहः । तस्येदुमेव प्रातःसव-
 नमिदम्माध्यन्दिनः सवनमिदुन्तृतीयसवनञ्जगत्या ऽआय-
 तने तस्मादियमासां वृषिष्टा ॥ ४ ॥ इदुमेव चतुर्थमहः ।
 तस्येदुमेव प्रातःसवनमिदम्माध्यन्दिनः सवनमिदुन्तृतीय-
 सवनं विराज ऽआयतनेऽन्नं वै विराट् तस्मादियमासाम-
 न्नादितमा ॥ ५ ॥ इदुमेव पञ्चममहः । तस्येदुमेव प्रातः-
 सवनमिदम्माध्यन्दिनः सवनमिदुन्तृतीयसवनम्पङ्क्तेराय-
 तने पृथुरिव वै पङ्क्तिस्तस्मादयमासाम्प्रथिष्टः ॥ ६ ॥
 इदुमेव षष्ठमहः । तस्येदुमेव प्रातःसवनमिदम्माध्य-
 न्दिनः सवनमिदुन्तृतीयसवनमतिच्छन्दस ऽआयतने
 तस्मादयमासां वृषिष्टो गायत्रमेतदहर्भवति तस्मादि-
 दम्फलकं हृषिष्टः स ऽइतोऽभिप्लवः पडहः स
 ऽइतः स ऽइतः स ऽइतः ऽआत्मा पृष्ठ्यः ॥ ७ ॥ एतद्ध
 स्म वै तद्विद्वानाह पैङ्ग्यः । प्लवन्त ऽइव वा ऽअभि-
 प्लवास्तिष्ठतीव पृष्ठ्य ऽइति प्लवत ऽइव ह्ययमङ्गैस्ति-
 ष्ठतीवात्मनेति ॥ ८ ॥ शिर ऽएवास्य त्रिवृत् । तस्मा-
 त्तत्तृविधम्भवति त्वगुस्थि मस्तिष्कः ॥ ९ ॥ ग्रीवाः

पञ्चदशः । चतुर्दश वा ऽएतासाङ्गरूकराणि वीर्यम्पञ्च-
 दशन्तस्ममादेताभिरण्वीभिः सतीभिर्गुरुम्भारः हरति
 तस्ममाद्ग्रीवाः पञ्चदशः ॥ १० ॥ उरः सप्तदशः । अष्टा-
 वन्न्ये जञ्चवोऽष्टावन्न्ये ऽउरः सप्तदशन्तस्ममादुरः सप्त-
 दशः ॥ ११ ॥ उदरमेकविंशः । विंशतिर्वा ऽअन्तरुदरे
 कुन्तापान्युदरमेकविंशन्तस्ममादुदरमेकविंशः ॥ १२ ॥
 पाश्वे त्रिणवः । त्रयोदशान्याः पश्वस्त्रयोदशान्याः
 पाश्वे त्रिणवे तस्मात्पाश्वे त्रिणवः ॥ १३ ॥ अनूकन्त्रय-
 स्त्रिंशः । द्वात्रिंशद्वा ऽएतस्य करूकराण्यनूकन्त्रयस्त्रिं-
 शन्तस्ममादनूकन्त्रयस्त्रिंशः ॥ १४ ॥ अयमेव दक्षिणः
 कर्णोऽभिजित् । यदिदमक्षः शुक्लः स प्रथमः
 स्वरसामा यत्कृष्णः स द्वितीयो यन्मण्डलः स तृतीयो
 नासिके विषुवान्यदिदमक्षो मण्डलः स प्रथमोऽर्वा-
 कसामा यत्कृष्णः स द्वितीयो यच्छुक्लः स तृतीयः
 ॥ १५ ॥ अयमेवोत्तरः कर्णो विश्वजित् । उक्तौ पृष्ठ्या-
 भिप्लवौ याववाञ्चौ प्राणौ ते गोऽआयुषी ऽअङ्गानि दश-
 रात्रो मखम्महाव्रतमुदान ऽएवोदयनीयोऽतिरात्र ऽउदानेन
 ह्युद्यन्ति स ऽएष सँवत्सरोऽक्ष्यात्मप्रतिष्ठितः स यो
 हैवमेतः सँवत्सरमक्ष्यात्मप्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति
 प्रजया पशुभिरस्मिँल्लोकेऽमृतत्वेनामुष्मिन् ॥ १६ ॥

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

षड्बालाके । इदन्निवृद्धेति सर्वमन्योऽन्यमभिसम्प-
 द्यमानम् ॥ कथंस्विद्यज्ञः पुरुषः प्रजापतिरन्योऽन्यन्ना-
 तिच्छिद्यन्त एते ॥ १ ॥ यदूर्द्धा स्तोमाऽनुयन्ति ।
 यज्ञमभ्यावर्त्तः सामभिः कल्पमानाः ॥ कथंस्वित्ते
 पुरुषमाविशन्ति कथम्प्राणैः सयुजो भवन्ति ॥ २ ॥ प्राय-
 णीयोऽतिरात्रः । चतुर्विंशमहश्चत्वारोऽभिप्लवाः पृष्ठ्य-
 ऽडृत्येते ॥ कथंस्वित्ते पुरुषमाविशन्ति कथम्प्राणैः
 सयुजो भवन्ति ॥ ३ ॥ अभिजिता स्वरसामानः । अभि-
 क्लृप्ताऽउभयतो विषुवन्तमुपयन्ति ॥ कथंस्वित्ते पुरुष-
 माविशन्ति कथम्प्राणैः सयुजो भवन्ति ॥ ४ ॥ त्रिवृ-
 त्प्रायाः । सप्तदशाभिक्लृप्तास्त्रयस्त्रिंशान्ताश्चतुरुत्तरेण ॥
 कथंस्वित्ते पुरुषमाविशन्ति कथम्प्राणैः सयुजो भव-
 न्तीति ॥ ५ ॥ शिरस्त्रिवृत् । पञ्चदशोऽस्य ग्रीवाऽउर
 ऽआहुः सप्तदशाभिक्लृप्तम् ॥ एकविंशमुदरङ्कल्पयन्ति
 पादश्वे पशूस्त्रिणवेनाभिक्लृप्ते ॥ ६ ॥ अभिप्लवाऽउभ-
 यतोऽस्य बाहू । पृष्ठम्पृष्ठ्य ऽडृति धीरा वदन्ति ॥ अनू-
 कमस्य चतुरुत्तरेण सँवत्सरे ब्राह्मणाः कल्पयन्ति ॥ ७ ॥
 कर्णवस्याभिजिद्विश्वजिच्च । अक्ष्याबाहुः स्वरसामाभि-
 क्लृप्ते ॥ नस्यम्प्राणं विषुवन्तमाहुर्गोऽआयुषी प्राणावेता-
 ववाञ्चौ ॥ ८ ॥ अङ्गान्यस्य दशरात्रमाहुः । मुखम्महा-
 व्रतः सँवत्सरे ब्राह्मणाः कल्पयन्ति ॥ सर्वस्तोमः सर्व-
 सामानमेतः सँवत्सरमद्व्यात्मम्प्रविष्टम् ॥ समन्धीर

ऽआत्माना कल्पयित्वा ब्रह्मन्स्यास्ते विष्टपेऽजात-
शोकः ॥ ९ ॥

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

पुरुषो वै सँवत्सरः । पुरुष ऽइत्येकः सँवत्सर ऽइत्ये-
कमत्र तत्समन्दे वै सँवत्सरस्याहोरात्रे द्वाविमौ पुरुषे प्राणा-
वत्र तत्समन्त्रय ऽऋतवः सँवत्सरस्य त्रय ऽइमे पुरुषे
प्राणा ऽअत्र तत्समश्चतुरक्षरो वै सँवत्सरश्चतुरक्षरोऽयं
व्यजमानोऽत्र तत्समम्पञ्चऽर्त्तवः सँवत्सरस्य पञ्चमे पुरुषे
प्राणा ऽअत्र तत्समः षडृतवः सँवत्सरस्य षडिमे पुरुषे
प्राणा ऽअत्र तत्समः सप्तऽर्त्तवः सँवत्सरस्य सप्तेमे
पुरुषे प्राणा ऽअत्र तत्समम् ॥ १ ॥ द्वादश वै मासाः
सँवत्सरस्य । द्वादशेमे पुरुषे प्राणा ऽअत्र तत्समन्त्रयोदश
वै मासाः सँवत्सरस्य त्रयोदशेमे पुरुषे प्राणा नाभिस्त्र-
योदश्यत्र तत्समश्चतुर्विंशतिर्वै सँवत्सरस्यार्द्धमासा-
श्चतुर्विंशोऽयम्पुरुषो विंशत्यङ्गुलिश्चतुरङ्गोऽत्र तत्समः
षड्विंशतिर्वै सँवत्सरस्यार्द्धमासाः षड्विंशोऽयम्पुरुषः
प्रतिष्ठे षड्विंश्यावत्र तत्समम् ॥ २ ॥ त्रीणि च
वै शतानि षष्टिश्च । सँवत्सरस्य रात्रयस्त्रीणि च
शतानि षष्टिश्च पुरुषस्यास्थीन्यत्र तत्समन्त्रीणि च वै
शतानि षष्टिश्च सँवत्सरस्याहानि त्रीणि च शतानि
षष्टिश्च पुरुषस्य मज्जानोऽत्र तत्समम् ॥ ३ ॥ सप्त च

वै शतानि विंशतिश्च । सँवत्सरस्याहोरात्राणि सप्त च
 शतानि विंशतिश्च पुरुषस्यास्थीनि च मज्जानश्चात्र
 तत्समम् ॥ ४ ॥ दुश च वै सहस्राण्यष्टौ च शतानि ।
 सँवत्सरस्य मुहूर्त्ता यावन्तो मुहूर्त्तास्तावन्ति पञ्चदश कृत्वः
 क्षिप्त्राणि यावन्ति क्षिप्त्राणि तावन्ति पञ्चदश कृत्वः एत-
 हीणि यावन्त्येतहीणि तावन्ति पञ्चदश कृत्वः इदानीनि
 यावन्तीदानीनि तावन्तः पञ्चदश कृत्वः प्राणा यावन्तः
 प्राणास्तावन्तोऽना यावन्तोऽनास्तावन्तो निमेषा यावन्तो
 निमेषास्तावन्तो लोमगर्त्ता यावन्तो लोमगर्त्तास्तावन्ति
 स्वेदायनानि यावन्ति स्वेदायनानि तावन्तः एते स्तोका
 वर्षन्ति ॥ ५ ॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह वार्कलिः ।
 सार्वभौमस्मेघं वर्षन्तं वेदाहुमस्य वर्षस्य स्तोकानिति ॥ ६ ॥
 तदेष श्लोकोऽभ्युक्तः । श्रमादयत्र परिवर्त्तमान-
 स्तिष्ठन्नासीनो यदि वा स्वपन्नपि ॥ अहोरात्राभ्याम्पुरुषः
 समेन कृति कृत्वः प्राणिति चाप चानितीति ॥ ७ ॥
 तदेष श्लोकः प्रत्युक्तः । शतः शतानि पुरुषः समेनाष्टौ
 शता यन्निमतन्तुददन्ति ॥ अहोरात्राभ्याम्पुरुषः समेन
 तावत्कृत्वः प्राणिति चाप चानितीति ॥ ८ ॥

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[संवत्सरादि दीक्षापक्षः]

देवा ह वै सहस्रसँवत्सराय दिदीक्षिरे । तेषाम्पञ्च
 शतानि सँवत्सराणाम्पर्ष्वेवान्न्यासुरथेदः सर्वमेव शश्वाम

ये स्तोमा यानि पृष्ठानि यानि च्छन्दांस्ति ॥ १ ॥ ततो
 देवाः । एतद्यज्ञस्यायातयामापश्यँस्तेनायातयाम्ना या
 वेदे व्यष्टिरासीत्तां व्याश्रुवतायातयामा वा ऽअस्य वेदा
 ऽअयातयाम्न्या हास्य त्रय्या विद्ययास्विज्यङ्कृतम्भवति
 य ऽएवमेतद्वेद ॥ २ ॥ तदेतद्यज्ञस्यायातयाम् । ओ श्राव-
 यास्तु श्रौषड्यज ये यजामहे वौषडिति तासां वा ऽएता-
 साम्पञ्चानां व्याहृतीनां सप्तदशाक्षराण्यो श्रावयेति
 चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं व्यजेति द्व्यक्षरं व्ये
 यजामह ऽइति पञ्चाक्षरम् ॥ ३ ॥ द्व्यक्षरो वषट्कारः ।
 स ऽएष सप्तदशः प्रजापतिरधिदेवतश्चाद्यात्मश्च प्रति-
 ष्ठितः स यो हैवमेतः सप्तदशम्प्रजापतिमधिदेवतश्चा-
 द्यात्मश्च प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति प्रजया पशु-
 भिरस्मिँल्लोकेऽमृतत्वेनामुष्मिन् ॥ ४ ॥ ते ह देवा
 ऽऊचुः । उप तं व्यज्ञकृतुञ्जानीत यः सहस्रसंवत्सरस्य
 प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण
 समाप्नुयादिति ॥ ५ ॥ ते विश्वजितमेव सर्वपृष्ठम् ।
 पृष्ठ्यस्य षडहस्याञ्जसवमपश्यँस्ते हि स्तोमा भवन्ति
 तानि पृष्ठानि तानि च्छन्दांस्ति ॥ ६ ॥ पृष्ठ्यमेव
 षडहम् । द्वादशाहस्याञ्जसवमपश्यँस्ते हि स्तोमा
 भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि च्छन्दांस्ति ॥ ७ ॥ द्वाद-
 शाहमेव । संवत्सरस्याञ्जसवमपश्यँस्ते हि स्तोमा भवन्ति
 तानि पृष्ठानि तानि च्छन्दांस्ति ॥ ८ ॥ संवत्सरमेव ।
 तापश्चित्तस्याञ्जसवमपश्यँस्ते हि स्तोमा भवन्ति तानि

पृष्ठानि तानि च्छन्दांश्चि ॥ ९ ॥ तापश्चित्तमेव । सहस्र-
 सँवत्सरस्याञ्जः सवमुपश्रयँस्ते हि स्तोमा भवन्ति तानि
 पृष्ठानि तानि च्छन्दांश्चि ॥ १० ॥ स वै सँवत्सरन्दीक्षा-
 भिरेति । सँवत्सरमुपसज्जिः सँवत्सरः सुत्याभिः ॥ ११ ॥
 स यत्सँवत्सरन्दीक्षाभिरेति । पूर्वार्द्धमेव तेन सहस्रसँवत्सर-
 स्यावरुद्धेऽथ यत्सँवत्सरमुपसज्जिर्मध्यमेव तेन सहस्रसँवत्सर-
 स्यावरुद्धेऽथ यत्सँवत्सरः सुत्याभिरुत्तमार्द्धमेव तेन सहस्र-
 सँवत्सरस्यावरुद्धे ॥ १२ ॥ स वै द्वादश मासान्दीक्षा-
 भिरेति । द्वादशोपसज्जिर्द्वादश सुत्याभिस्तत्षट्त्रिंशत्षट्-
 त्रिंशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गे लोकेऽ-
 यतन्त बृहत्या स्वर्गल्लोकमाप्नुवँस्तथो ऽएवैष ऽएतद्बृ-
 हत्यैव स्वर्गे लोके यतते बृहत्या स्वर्गल्लोकमाप्नोत्यथ
 यो बृहत्याङ्कामस्तमेवैतेनैवंविदुवरुद्धे ॥ १३ ॥ तद्वा ऽएतत् ।
 त्रयः सह क्रियतेऽग्निरक्वर्क्यम्महदुक्वथः स यत्सँवत्सर-
 न्दीक्षाभिरेति सँवत्सरमुपसज्जिस्तेनास्याग्न्यर्क्वाप्तौ भव-
 तोऽथ यत्सँवत्सरः सुत्याभिरेति तेनो ऽएवास्य महदु-
 क्वथमाप्सुम्भवति स वा ऽएष ऽएव सहस्रसँवत्सरस्य
 प्रतिमा यत्तापश्चित्त ऽएष प्रजानाम्प्रजात्यै यत्ता-
 पश्चित्तः ॥ १४ ॥

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

काण्डिकासंख्या १३२ ॥

[ज्योतिष्टोमे उद्गात्राद्यन्वारम्भः]

पुरुषः ह नारायणम्प्रजापतिरुवाच । यजस्व यजस्वेति
सु होवाच यजस्व यजस्वेति वाव त्वम्मामात्थ त्रिरयक्षि
वसवः प्रातःसवनेनागू रुद्रा माद्धयन्दिनेन सवनेनादि-
त्यास्तृतीयसवनेनाथ मम यज्ञवास्त्वेव यज्ञवास्तावेवाहु-
मास ऽहुति ॥ १ ॥ सु होवाच । यजस्वैवाहं वै ते तद्व-
क्ष्यामि यथा त ऽउक्त्वथानि मणिरिव सूत्र ऽओतानि
भविष्यन्ति सूत्रमिव वा मणाविति ॥ २ ॥ तस्मा ऽउ
हैतदुवाच । प्रातःसवने बहिष्पवमान ऽउद्गातारमन्वार-
भासै इयनोऽसि गायत्रच्छन्दा ऽअनु त्वारभे स्वस्ति
मा सम्पारयेति ॥ ३ ॥ अथ माद्धयन्दिने पवमाने ।
उद्गातारमन्वारभासै सुपण्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दा ऽअनु
त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ ४ ॥ अथ तृतीयसवन
ऽआर्भवे पवमाने । उद्गातारमन्वारभासा ऽऋभुरसि
जगच्छन्दा ऽअनु त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ ५ ॥
अथ सुथंस्थितेषु सथंस्थितेषु सवनेषु जपेः । मयि भर्गो
मयि महो मयि यशो मयि सर्वमिति ॥ ६ ॥ अयं वै
लोको भर्गः । अन्तरिक्षलोको महो द्यौर्भ्यशो येऽन्ये
लोकास्तत्सर्वम् ॥ ७ ॥ अग्निर्वै भर्गः । वायुर्मह ऽआदित्यो
यशो येऽन्ये देवास्तत्सर्वम् ॥ ८ ॥ ऋग्वेदो वै भर्गः ।
यजुर्वेदो महः सामवेदो यशो येऽन्ये वेदास्तत्सर्वम् ॥ ९ ॥
वाग्वै भर्गः । प्राणो महश्चक्षुर्भ्यशो येऽन्ये प्राणास्त-
त्सर्वम् ॥ १० ॥ तद्विद्यात् । सर्वाँल्लोकानात्मन्नाधिषि सर्वेषु

लोकेष्वात्मानमधा॑ः सर्वा॑न्देवाना॑त्सन्नाधि॑षि सर्वेषु॑ देवे-
 ष्वात्मानमधा॑ः सर्वान्वे॑दाना॑त्सन्नाधि॑षि सर्वेषु॑ वेदे॑ष्वा-
 त्मानमधा॑ः सर्वा॑न्प्राणा॑नात्सन्नाधि॑षि सर्वेषु॑ प्रा॑णेष्व-
 त्मानमधा॑मित्य॒क्षिता वै लोकाः ऽअक्षिता॑ देवाः ऽअक्षिता॑
 वेदाः ऽअक्षिताः॑ प्रा॒णा ऽअक्षिताः॑ सर्व॑मक्षिता॒द्ध वा
 ऽअक्षितमु॑पस॒ङ्काम॑त्य॒प पुन॑र्मृत्यु॒ञ्जय॑ति सर्व॑मायुरेति॒ य
 ऽए॒वमे॒तद्वे॒द ॥ ११ ॥

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[सोमादीनां नित्यत्वम्]

सावि॒त्रः॑ ह स्मै॑तम्पूर्वे॑ पशु॒माल॑भन्ते । अथै॒तर्हि॑
 प्राजा॑पत्यं॒ व्यो ह्ये॒व स॒विता स॒ प्रजा॑पतिरिति॒ वृ॒दन्त॑स्त-
 स्मात्स॒श्रु॒ष्याग्नी॑स्तेन॒ यजे॑र॒गृह॑पतेरे॒वाग्नि॑षु॒ य॒येद॒ञ्जा-
 घ॑न्या प॒त्नीः॑ सं॒ख्याज॑यन्ति तस्या॒न्नोऽप्य॑सदिति॒ ते त॒तो
 यदा॑निक्रामन्दीक्षन्ते ॥ १ ॥ तदु॒ वा ऽआहुः॑ । नाना-
 धि॒ष्या ऽए॒व स्यु॑र्ध्वदि दीक्षित॒स्योप॑त॒पेत्पा॑र्श्वतोऽग्नि॒होत्र-
 शु॒द्ध॒सेत्स॑ यद्य॒गदो॑ भ॒वति॑ सः॒सृज्यै॑नम्पुनरु॒पह॑यन्ते
 यद्यु॒ म्मि॒यते॒ स्वैरे॒व त॒मग्नि॑भिर्द॒हन्त्य॑श॒वाग्नि॑भिरि॒तरे
 यज॑माना ऽआस॑त ऽइति॒ तदु॒हैवा॑हिता॒ग्नेः॑ क॒र्म स॒मान-
 धि॒ष्यास्त्वे॒व भ॑वन्ति त॒स्य त॒देव॑ ब्राह्मणं॒ व्य॒त्पु॒रश्च॑रणे
 ॥ २ ॥ तदाहुः॑ । यत्सँ॒वत्स॒राय॑ सँ॒वत्स॒रस॑दो दीक्षन्ते कथ-
 मेषा॑मग्नि॒होत्र॑म॒नन्तरि॑तम्भ॒वती॑ति॒ व्रते॑नेति॒ ब्रू॒यात् ॥ ३ ॥

तदाहुः । यत्सँवत्सराय सँवत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषा-
 म्पौर्णमासः हविरनन्तरितम्भवतीत्याज्येन च पुरोडाशेन
 चेति ब्रूयात् ॥ ४ ॥ तदाहुः । यत्सँवत्सराय सँवत्सरसदो
 दीक्षन्ते कथमेषाम्पितृयज्ञोऽनन्तरितो भवतीत्यौपासनै-
 रिति ब्रूयात् ॥ ५ ॥ तदाहुः । यत्सँवत्सराय सँवत्सरसदो
 दीक्षन्ते कथमेषामामावास्यः हविरनन्तरितम्भवतीति
 दद्धन्ता च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् ॥ ६ ॥ तदाहुः ।
 यत्सँवत्सराय सँवत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषामाग्नयणेष्टि-
 रनन्तरिता भवतीति सौम्येन चरुणेति ब्रूयात् ॥ ७ ॥
 तदाहुः । यत्सँवत्सराय सँवत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषा-
 आतुर्मास्यान्न्यनन्तरितानि भवन्तीति पयस्येति ब्रूयात्
 ॥ ८ ॥ तदाहुः । यत्सँवत्सराय सँवत्सरसदो दीक्षन्ते
 कथमेषाम्पशुबन्धोऽनन्तरितो भवतीति पशुना च पुरो-
 डाशेन चेति ब्रूयात् ॥ ९ ॥ तदाहुः । यत्सँवत्सराय सँव-
 त्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषां सोमोऽनन्तरितो भवतीति
 सवनैरिति ब्रूयात् ॥ १० ॥ ते वा ऽएवमेते यज्ञकृतवः ।
 सँवत्सरमपियन्ति स यो हैवमेतां यज्ञकृतूनां सँवत्सरेऽ-
 पीति वेदाप्यस्य स्वर्गे लोके भवति ॥ ११ ॥ सँवत्सरस्य
 समता वेदितव्या । एकम्पुरस्ताद्विषुवतोऽतिरात्रमुपयन्त्ये-
 कमुपरिष्ठात्रयः पञ्चाशत्म्पुरस्ताद्विषुवतोऽग्निष्टोमानुप-
 यन्ति त्रयः पञ्चाशत्मुपरिष्ठाद्विंशतिशत्म्पुरस्ताद्विषुवत
 ऽउक्थ्यान्न्यहान्युपयन्ति विंशतिशत्मुपरिष्ठादिति नु
 य ऽउक्थ्यान्त्स्वरसाम्भन ऽउपयन्ति ॥ १२ ॥ अथ

येऽग्निष्टोमान् । षट्पञ्चाशतम्पुरस्ताद्विषुवतोऽग्निष्टोमा-
 नुपयन्ति षट्पञ्चाशतमुपरिष्टात्सप्तदशः शतम्पुरस्ता-
 द्विषुवतः ऽउक्थ्यान्न्यहान्न्युपयन्ति सप्तदशमुपरिष्टात्षट्
 पुरस्ताद्विषुवतः षोडशिनः ऽउपयन्ति षडुपरिष्टात्त्रिंशत-
 म्पुरस्ताद्विषुवतः षडहानुपयन्ति त्रिंशतमुपरिष्टादेषा
 हास्य समता समेन ह वा ऽअस्याब्धवृद्धेनान्न्यूनेनान-
 तिरिक्तेनायनेनेतम्भवति यः ऽएवमेतद्देद ॥ १३ ॥

तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[अग्निहोत्रप्रायश्चित्तं ब्राह्मणद्वयेन]

दीर्घसत्रः ह वा ऽएतः ऽउपयन्ति । येऽग्निहोत्र-
 शुहृत्येतद्वै जरामर्ष्यः सत्रं व्यदग्निहोत्रञ्जया वा ह्येवा-
 स्मान्मुच्यन्ते मृत्युना वा ॥ १ ॥ तदाहुः । यदेतस्य
 दीर्घसत्रिणोऽग्निहोत्रशुहृतोऽन्तरेणाग्नी युक्तं वा विया-
 यात्सं वा चरेयुः किन्तुत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति
 कुर्वीत हैव निष्कृतिमपीष्ट्या यजेत तदु तन्नाद्रियेतेमान्वा
 ऽएष लोकाननुवितनुते योऽग्नी ऽआधत्ते ॥ २ ॥ तस्या-
 यमेव लोको गार्हपत्यः । अन्तरिक्षलोकोऽन्वाहार्यपच-
 नोऽसौ लोकः ऽआहवनीयः कामन्वा ऽएषु लोकेषु वया-
 थंसि युक्तञ्चायुक्तञ्च सञ्चरन्ति स यदि हास्याप्यन्तरेण
 ग्रामोऽग्नीन्वियायान्नैव मे का चनार्तिरस्ति न रिष्टिरिति

हैव विद्यात् ॥ ३ ॥ त्रयो ह त्वाव पशवोऽमेद्धाः । दुर्वराह
 ऽपेडकः श्वा तेषां खद्यधिश्चित्तेऽग्निहोत्रेऽन्तरेण कश्चि-
 त्सञ्चरेत्किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्वैके गार्ह-
 पत्याद्भस्मोपहृत्याहवनीयान्निवपन्तो यन्तीदं विष्णुर्वि-
 चक्रम, ऽदृत्येतयऽर्चा यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञेनैव यज्ञमनु-
 सन्तन्मो भस्मनास्य पदमपिवपाम ऽदृति वृदन्तस्तदु-
 तथा न कुर्ष्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूयादासान्वा ऽअयं खज-
 मानस्यावाप्सीरिक्षिप्ते परमासानावप्स्यते ज्येष्ठगृह्यः
 रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ४ ॥ इत्थमेव कुर्ष्यात् ।
 उदस्थालीं वैवोदकमण्डलुं वादाय गार्हपत्यादुग्र्य ऽआह-
 वनीयान्निनयन्नियादिदं विष्णुर्विचक्रम ऽदृत्येतयैवऽर्चा
 यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञेनैव यज्ञमनुसन्तनोति यद्वै यज्ञस्य
 रिष्टं खदुशान्तमापो वै तस्य सर्वस्य शान्तिरद्भिरेवैन-
 तच्छान्त्या शमयत्येतदेव तत्र कर्म ॥ ५ ॥ तदाहुः ।
 यस्याग्निहोत्रन्दोह्यमानं स्कन्देत्किन्तत्र कर्म का प्राय-
 श्चित्तिरिति स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभिमृश्याद्भिरुपनिनीय परि-
 शिष्टेन जुहुयाद्यद्यु नीची स्थाली स्याद्यदि वा भिद्येत
 स्कन्नप्रायश्चित्तेनैवाभिमृश्याद्भिरुपनिनीय यदन्यद्विन्दे-
 तेन जुहुयात् ॥ ६ ॥* अथ यत्र स्कन्नं स्यात् । तदभि-
 मृशेदुस्कन्नधित प्राजनीति यदा वै स्कन्दत्यथ धीयते
 यदा धीयतेऽथ प्रजायते योनिर्वा ऽइयः रेतः पयस्तद-
 स्यां योनौ रेतो दधात्यनुष्ठया हास्य रेतः सितम्प्रजायते

(१) शु० य० सं० ५. १५ । ऋ० सं० १. २. ७ । का० श्रौ० सू० २५. ४. १८ ।

* अत्र शतम् ६१०० ।

य ऽएवमेतद्वेदामुतो वै दिवो वर्षतीहौषधयो वृनस्पतयः
 प्रजायन्ते पुरुषाद्रेत स्कन्दति पशुबभ्यस्तत ऽइदं सर्व-
 म्प्रजायते तद्विद्याद्भूयसी मे प्रजातिरभूद्बहुः प्रजया
 पशुभिर्भविष्यामि श्रेयान्भविष्यामीति ॥ ७ ॥ अथ
 यत्रावभिन्नं स्यात् । तदुदस्थालीं वैवोदकमण्डलुं वा
 निनयेद्यद्वै यज्ञस्य रिष्टं यदुशान्तमापो वै तस्य सर्वस्य
 शान्तिरद्भिरेवैनत्तच्छान्त्या शमयति भूर्भुवः स्वरित्येताभि-
 ष्याहृतिभिरेता वै ष्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तीस्तदनेन
 सर्वेण प्रायश्चित्तिङ्कुरुते तानि कपालानि सञ्चित्य यत्र
 भस्मोद्धृतं स्यात्तन्निवपेदेतदेव तत्र कर्म ॥ ८ ॥
 तदाहुः । यस्याग्निहोत्री दोह्यमानोपविशेत्किन्तुत्र कर्म
 का प्रायश्चित्तिरिति तां हैके यजुषोत्थापयन्त्युदस्था-
 द्वेव्यदितिरितीयं वा ऽअदितिरिमामेवास्मा ऽएतदुत्थाप-
 याम ऽइति वृदन्त ऽआयुर्व्यज्ञपतावधादित्यायुरेवास्मिँस्त-
 हृद्धम ऽइति वृदन्त ऽइन्द्राय कृण्वती भागमितीन्द्रियमे-
 वास्मिँस्तहृद्धम ऽइति वृदन्तो मित्राय वरुणाय चेति
 प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ प्राणोदानावेवास्मिँस्तहृद्धम
 ऽइति वृदन्तस्तान्तस्यामाहुत्याम्नाह्मणाय दद्याद्यमनबभ्याग-
 मिष्यन्मन्त्येतार्त्तिं वा ऽएषा पाप्मानं यजमानस्य
 प्रतिदृश्योपाविक्षदार्त्तिमेवास्मिँस्तत्पाप्मानमप्रतिमुञ्चाम
 ऽइति वृदन्तः ॥ ९ ॥ तदुहोवाच याज्ञवल्क्यः । अश्व-
 हधानेभ्यो हैभ्यो गौरपक्वामत्यार्त्तौ वा ऽआहुतिं

विद्वन्तीत्यमेव कुर्याद्विष्णोर्नैवेनां विपिण्योत्थापयेदिति
तद्यथैवाहो धावयतोऽश्वो वाश्वतरो वा गदायेत
बलीवर्हो वा युक्तस्तेन दण्डप्रजितेन तोत्रप्रजितेन
यमद्वानः समीप्सति तः समश्नुत ऽएवमेवैतया
दण्डप्रजितया तोत्रप्रजितया यथं स्वर्गलोकः समी-
प्सति तः समश्नुते ॥ १० ॥ अथ होवाचारुणिः । द्यौर्वि
ऽएतस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्रयमेव वत्सो योऽयम्पवत
ऽइयमेवाग्निहोत्रस्थाली न वा ऽएवं विदुषोऽग्निहोत्री
नश्यति क्व ह्यसौ नश्येन्नैवं विदुषोऽग्निहोत्रीवत्सो
नश्यति क्व ह्येष नश्येन्नैवं विदुषोऽग्निहोत्रस्थाली
भिद्यते क्व हीयन्भिद्येत विश्रयो वै पर्जन्यो वर्षति
तद्विद्याच्छ्रेमाणस्मे महिमानमधारयमाणोपाविक्षच्छ्रेयान्भ-
विष्यामीति तामात्मन्येव कुर्वीतात्मन्येव तच्छ्रिय-
न्धत्त ऽहुति इह स्माहारुणिरेतदेव तत्र कर्म ॥ ११ ॥
तदाहुः । यस्याग्निहोत्री दोह्यमाना वाश्वयेत किन्तत्र
कर्म का प्रायश्चित्तिरिति स्तम्बमाच्छ्रिय ग्रासयेदेत-
देव तत्र कर्म ॥ १२ ॥

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

तदाहुः । यस्याग्निहोत्री लोहितन्दुहीत किन्तत्र
कर्म का प्रायश्चित्तिरिति व्युत्क्रामतेत्युक्त्वा मेक्षणङ्क-
त्वान्वाहार्यपचनम्परिश्रयितवै ब्रूयात्तस्मिन्नेनच्छ्रयि-

त्वा तस्मिँस्तूष्णीञ्जुहुयादनिरुक्तो वै प्रजापतिः
 प्राजापत्यमग्निहोत्रं स्रुवं वा ऽअनिरुक्तन्तदनेन सर्वेण
 प्रायश्चित्तिङ्कुरुते तान्तस्यामाहुत्याम्ब्राह्मणाय दद्याद्यमन-
 ष्यागमिष्यन्मन्त्र्येतार्त्तिं वा ऽएषा पाप्मानं व्यजमानस्य
 प्रतिदृश्य दुहे वा लोहितन्दुह ऽआर्त्तिमेवास्मिँस्तत्पा-
 प्मानम्प्रतिमुञ्चत्यथ यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयादनात्तेनैव
 तदार्त्तं व्यजस्य निष्करोत्येतदेव तत्र कर्म ॥ १ ॥ तदाहुः ।
 यस्याग्निहोत्रन्दोह्यमानममेक्ष्यमापद्येत किन्तत्र कर्म का
 प्रायश्चित्तिरिति तद्वैके होतव्यम्मन्त्र्यन्ते प्रयतमेतन्नै-
 तस्याहोमोऽवकल्पते न वै देवाः कस्माच्च न बीभत्सन्ते
 बीभत्सन्ताऽऽ इ तु देवा ऽइत्थमेव कुर्याद्गार्हपत्यादुष्ण-
 म्भस्म निरुह्य तस्मिन्नेनदुष्णणे भस्मँस्तूष्णीन्निनयेदद्भि-
 रुपनिनयत्यद्भिरेनदाप्नोत्यथ यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयादेत-
 देव तत्र कर्म ॥ २ ॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्रन्दोहितम-
 मेक्ष्यमापद्येत किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति य ऽएवै-
 तेऽङ्गारा निरूढा येष्वधिश्श्रयिष्यन्भवति तान्प्रत्युह्य
 तस्मिन्नेनदुष्णणे भस्मँस्तूष्णीन्निनयेदद्भिरुपनिनयत्य-
 द्भिरेनदाप्नोत्यथ यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयादेतदेव तत्र कर्म
 ॥ ३ ॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्रमधिश्श्रतममेक्ष्यमापद्येत
 किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति य ऽएवैतेऽङ्गारा
 निरूढा येष्वधिश्श्रतम्भवति तेष्वेनतूष्णीञ्जुहुयात्तद्भुत-
 म्भुतं व्यद्वहैनत्तेषु जुहोति तेन हुतं व्यद्वेनास्तेनैवानुगम-

यति तेनाहुतमद्भिरुपनिनयत्यद्भिरेनदाप्नोत्यथ यद्व्यद्वि-
न्देत्तेन जुहुयादेतदेव तत्र कर्म ॥ ४ ॥ तदाहुः । यदु-
धिश्चरतेऽग्निहोत्रे यजमानो म्रियेत किन्तुत्र कर्म का
प्रायश्चित्तिरिति तदेवैनदभिपर्याधाय विष्पन्दयेदुथो
खल्वाहुरेतावती सर्वस्य हविष्यज्ञस्य प्रायश्चित्तिरित्येतदेव
तत्र कर्म ॥ ५ ॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्रं सुच्युनीतं
स्कन्देत्किन्तुत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति स्कन्नप्रायश्चि-
त्तेनाभिमृश्याद्भिरुपनिनीय परिशिष्टेन जुहुयाद्यद्यु नीची
सुक स्याद्यदि वा भिद्येत स्कन्नप्रायश्चित्तेनैवाभिमृश्या-
द्भिरुपनिनीय यत्स्थाल्याम्परिशिष्टं स्यात्तेन जुहुयात्
॥ ६ ॥ तद्धैके । प्रतिपरेत्य यत्स्थाल्याम्परिशिष्टम्भवति
तेन जुह्वति तदु तथा न कुर्यात्स्वर्ग्यं वा ऽएतद्यदग्नि-
होत्रं यो हैनन्तत्र ब्रूयात्प्रति न्वा ऽअयं स्वर्गाल्लोका-
दुवारुक्षन्नास्येदु स्वर्ग्यमिव भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव
स्यात् ॥ ७ ॥ इत्थमेव कुर्यात् । तदेवोपविशेद्यत्स्थाल्या-
म्परिशिष्टं स्यात्तदस्मा ऽउनीयाहरेयुस्तद्धैक ऽउपव-
ल्हन्ते हुतोच्छिष्टं वा ऽएतद्यातयाम वा ऽएतन्नैतस्य होत-
व्यमिति तदु तन्नाद्रियेत यदा वा ऽएतदुयातयामाथैनद्ध-
विरातश्चनङ्कुर्वते तस्माद्यत्स्थाल्याम्परिशिष्टं स्यात्त-
दस्मा ऽउनीयाहरेयुर्ष्यद्यु तत्र न स्याद्यदन्यद्विन्देत्त-
दग्नावधिश्रत्यावज्योत्यापः प्रत्यानीयोद्वास्य तददो
हैवोन्नेष्यामीत्युक्तम्भवत्यथान्न यथोनीतमेवास्मा ऽउनी-
याहरेयुस्तेन कामज्जुहुयादेतदेव तत्र कर्म ॥ ८ ॥ तदाहुः ।

यस्याग्निहोत्रं सुच्युन्नीतममेक्ष्यमापद्येत किन्तत्र कर्म
 का प्रायश्चित्तिरिति तद्वैके होतव्यमन्यन्ते प्रयतमेत-
 न्नैतस्याहोमोऽवकल्पते न वै देवाः कस्माच्चन बीभत्सन्त
 ऽइति तद्वैक ऽउत्सिच्य चर्हयन्ति तदु तथा न कुर्ष्याद्यो
 हैनन्तत्र ब्रूयात्परासिञ्चत न्वा ऽअयमग्निहोत्रं क्षिप्प्रेऽयं
 व्यजमानः परासेक्ष्यत ऽइतीश्वरो ह तथैव स्यादित्थमेव
 कुर्ष्यादाहवनीये समिधमभ्याधायाहवनीयादेवोष्णमभस्म
 निरुह्य तस्मिन्नेनदुष्णणे भस्मैस्तूष्णीन्निनेयदद्भिरुप-
 निनयत्यद्भिरनदाप्नोत्यथ यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयादेतदेव
 तत्र कर्म ॥ ९ ॥ तदाहुः । यस्याग्निहोत्रं सुच्युन्नीत-
 मुपरिष्टादववर्षेत्किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति
 तद्विद्यादुपरिष्टान्मा शुक्रमागन्तुप सान्देवाः प्राभूवञ्छेया-
 न्भविष्यामीति तेन कामञ्जुहुयादेतदेव तत्र कर्म ॥ १० ॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[गार्हपत्याद्यनुगमने प्रायश्चित्तम्]

तदाहुः । यत्पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायामथाग्निरनुगच्छे-
 त्किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति यम्प्रतिवेशः शकलं
 विन्देत्तमभ्यस्याभिजुहुत्यादारौ दारावग्निरिति बुन्दारौ
 दारौ ह्येवाग्निर्यद्यु ऽअस्य हृदयं व्येव लिखेद्विरण्यम-
 भिजुहुयादग्नेर्वा ऽएतद्वेतो यद्विरण्यं व्य ऽउ वै पुत्रः
 स पिता यः पिता स पुत्रस्तस्माद्विरण्यमभिजुहुयादेत-
 देव तत्र कर्म ॥ १ ॥ तदाहुः । यस्याहवनीय ऽउद्धृतः

पुराग्निहोत्रादनुगच्छेत्किन्तुत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति
 गार्हपत्यादेवैनम्प्राश्चमुद्धृत्योपसमाधायाग्निहोत्रञ्जुहुयात्स य-
 द्यपि शतमेव कृत्वः पुनः पुनरुद्धृतोऽनुगच्छेद्गार्हपत्यादेवैन-
 म्प्राश्चमुद्धृत्योपसमाधायाग्निहोत्रञ्जुहुयादेतदेव तत्र कर्म
 ॥२॥ [अर्थः प्रपाठकः ४८] तदाहुः । यस्य गार्हपत्योऽनुगच्छे-
 त्किन्तुत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तः हैकऽउल्मुकादेव
 निर्म्मन्थन्ति यतो वै पुरुषस्यान्ततो नश्यति ततो वै स तस्य
 प्रायश्चित्तिमिच्छत ऽद्विती ब्रह्मन्तस्तदु तथा न कुर्यादु-
 ल्मुकः ह वै वादाय चरेयुरुल्मुकस्य वावञ्चश्चमित्थमेव
 कुर्यादुल्मुकादङ्गारमादाय तमरणयोरभिविमत्नीयादुप ह
 तङ्गाममाप्नोति यऽउल्मुकमत्थ्य ऽउपो तं व्योऽरण्योरेत
 देव तत्र कर्म ॥ ३ ॥ तदाहुः । यस्याग्नावग्निमभ्युद्ध-
 रेयुः किन्तुत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरितीश्वरौ वा ऽएतौ
 सम्पद्याशान्तौ यजमानस्य प्रजाश्च पशूश्च निर्द्दहस्तद-
 भिमन्त्रयेत 'समितः सङ्कल्पेथाथं सम्प्रियो रोचिष्णू
 सुमनस्यमानौ ॥ इषमुर्जमभि संवसानौ ॥ सं वाम्मनाथंसि
 सं व्रता समु चित्तान्न्याकरम् ॥ अग्ने पुरीष्याधिपा भव
 त्वन्न ऽइषमुर्जं यजमानाय धेही'ति शान्तिमेवाब्रूयामेतद्व-
 दति यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिःसायै ॥ ४ ॥ यद्यु
 ऽअस्य हृदयं व्येव लिखेत् । अग्नयेऽग्निमतेऽष्टाकपाल-
 म्पुरोडाशन्निर्वपेत्स्यावृत्सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयाद्वात्र-
 ग्नावाज्यभागौ विराजौ संव्याज्ये ऽअथैते याज्यानुवाक्ये

ऽ'अग्निनाग्निः समिद्धयते कविर्गृहपतिर्व्युवा ॥ हव्यवाङ्जु-
 ह्वास्य' ऽइत्यथ याज्या 'त्व॑ ह॒ग्ने ऽअग्निना वि॒प्प्रो वि॒प्प्रेण
 स॒न्त॒सता ॥ स॒खा स॒ख्या समिद्ध॑स' ऽइति शान्तिमेवाब्ध्या-
 मेतद्वदति यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिःसाया ऽएत-
 देव तत्र कर्म ॥ ५ ॥ तदाहुः । यस्याहवनीयेऽनुगते
 गार्हपत्योऽनुगच्छेत्किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तः
 हैके तत ऽएव प्राश्चमुद्धरन्ति प्राणा वा ऽअग्नयः प्राणा-
 नेवास्मा ऽएतदुद्धराम ऽइति वदन्तस्तदु तथा न कुर्ष्याद्यो
 हैनन्तत्र ब्रूयात्प्राचो ह्वा ऽअयं यजमानस्य प्राणान्प्रारौ-
 त्सीन्मरिष्यत्ययं यजमान ऽइतीश्वरो ह तथैव स्यात्
 ॥ ६ ॥ अथ हैके प्रत्यश्चमाहरन्ति । प्राणोदानाविमाविति
 वदन्तस्तदु तथा न कुर्ष्यात्स्वर्ग्यं वा ऽएतद्यदग्निहोत्रं व्यो
 हैनन्तत्र ब्रूयात्प्रति ह्वा ऽअय॑ स्वर्गा॒ल्लोकादु॒वारुक्ष॑न्ना-
 स्येद॑ स्वर्ग्यमिव भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्
 ॥ ७ ॥ अथ हैकेऽयङ्गार्हपत्यम्मन्थन्ति । तदु तथा न
 कुर्ष्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूयादग्नेन्वा ऽअय॑मधि द्विषन्तम्भ्रातृ-
 व्यमजीजनत क्षिप्वेऽस्य द्विषद्भ्रातृव्यो जनिष्यते
 प्रियतमः रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ८ ॥ अथ
 हैकेऽनुगमव्याज्यम्मन्थन्ति । तस्याशान्नेयादपि यत्परिशि-
 ष्टमभूत्तदजीजसत नास्य दायादुश्चन परिशेक्ष्यत ऽइती-
 श्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ९ ॥ इत्थमेव कुर्ष्यात् । अरण्यो-
 रग्नी समारोह्योदङ्मुदवसाय निर्मत्थ्य जुह्वद्रसेत्तथा ह न

काञ्चन परिचक्षाङ्करोति नवावसानऽउऽअस्याभितोरात्रऽ
हुतम्भवति * ॥ १० ॥

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[अग्न्यन्तरसंसर्गादौ प्रायश्चित्तम्]

अथ प्रातर्भस्ममाहुदृत्य । गोमयेनालिप्यारुण्यो-
रेवाग्नी समारोह्य प्रत्यवस्यति मथित्वा गार्हपत्यमुद्धृत्या-
हवनीयमाहुत्यान्वाहार्यपचनमग्नेये पथिकृतेऽष्टाकपाल-
म्पुरोडाशन्निर्वपेत्तस्यावृत्ता एव सप्तदश सामिधेनीरनु-
ब्ध्याद्वात्रिंशद्वाज्यभागौ विराजौ संख्याज्येऽअथैते याज्या-
नुवाक्ये 'वेत्था हि वेधोऽअद्धनः पथश्च देवाञ्जसा ॥
अग्ने यज्ञेषु सुकृत'वित्यथ याज्यादेवानामपि पन्थामगश्म
यच्छक्वनवाम तदनुप्रवोढुम् ॥ अग्निर्विद्वान्स यज्ञास्तेदु
होता सोऽअद्धरान्स ऋतुश्चकल्पयातीत्यग्निर्वै पथिकृत्प-
थामपिनेता स एवैनं यज्ञपथमपिनयत्येतदेव तत्र कर्म
॥ १ ॥ तदाहुः । यस्याग्नेयः सः सृज्येरन्निकन्तत्र कर्म
का प्रायश्चित्तिरिति स यदि परस्ताद्दहन्नभीयात्तद्विद्यात्प-
रस्तान्मा शुक्रमागन्नुप मान्देवाः प्राभूवज्ज्ञेयान्भविष्या-
मीति यद्युऽअस्य हृदयं व्येव लिखेदग्नेये विविचयेऽष्टा-
कपालम्पुरोडाशन्निर्वपेत्तस्यावृत्ता एव सप्तदश सामिधेनी-
रनुब्ध्याद्वात्रिंशद्वाज्यभागौ विराजौ संख्याज्येऽअथैते

* का० श्रौ० सू० २५. ३. ४-९ ।

(१) ऋ० सं० ४. ५. २१ । (२) ऋ० सं० ७. ५. ३० ।

याज्यानुवाक्ये 'वि ते विष्ण्वग्वातजूतासो ऽअग्ने भामासः
 शुचे शुचयश्चरन्ति ॥ तुविम्म्रक्षासो दिव्या नवग्वा वना-
 वनन्ति धृषता रुजन्त' इत्यथ याज्या 'त्वाँमग्ने मानुषीरीडते
 विशो होत्राविदं विविचिः रत्नधातमम् ॥ गुहा सन्तः सुभग
 विश्वदर्शतन्तुविष्णवणसः सुयजङ्घृतश्चय'मित्यथो ह यो
 द्विषतो बभ्रातृव्याद्व्याविवृत्सेत तत्काम ऽएतया यजेत
 वि हैवास्माद्वर्त्तत ऽएतदेव तत्र कर्म ॥ २ ॥ यद्वयमितो
 दुहन्नभीयात् । तद्विद्यादभि द्विषन्तम्भ्रातृव्यम्भविष्यामि
 श्श्रेयान्भविष्यामीति यद्यु ऽअस्य हृदयं व्येव लिखेद-
 ग्नये संवर्गायाष्टाकपालम्पुरोडाशन्निर्वपेत्तस्यावृत्ता ऽएव
 सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयाद्वात्रिगन्वावाज्यभागौ विराजौ
 संस्थाज्ये ऽअथैते याज्यानुवाक्ये 'परस्या ऽअधि संवतोऽ-
 वराँ॥ ऽअभ्यातर ॥ यत्राहमस्मि ताँ॥ ऽअवे'त्यथ
 याज्या 'मा नो ऽअस्मिन्महाधने परावर्गभारभृद्यथा ॥ सं
 वर्गः सः रयिज्ञये'त्यथो ह यो द्विषतो बभ्रातृव्यात्सं-
 विवृक्षेत तत्काम ऽएतया यजेत सः हैवास्माद्वृद्ध
 ऽएतदेव तत्र कर्म ॥ ३ ॥ तदाहुः । यस्य वैद्युतो दुहेत्कि-
 न्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्विद्यादुपरिष्टान्मा शुक्-
 मागन्नुप मान्देवाः प्राभूवज्छ्रेयान्भविष्यामीति यद्यु
 ऽअस्य हृदयं व्येव लिखेदग्नयेऽप्सुमतेऽष्टाकपाल-
 मपुरोडाशन्निर्वपेत्तस्यावृत्ता ऽएव सप्तदश सामिधेनीरनु-

ब्रूयाद्वात्राग्नावाज्यभागौ विराजौ संख्याज्ये ऽअथैते याज्या-
नुवाक्ये 'ऽअप्स्वग्ने सधिष्टव सौषधीरनुरुक्ष्यसे ॥ गृभे
सञ्जायसे पुन'रित्यथ याज्या 'गृभो ऽअस्योषधीनाङ्गभो
वनस्पतीनाम् । गृभो विश्वस्य भूतस्याग्ने गृभो
ऽअपामसी'ति शान्तिमेवाबभ्यामेतद्वदति यजमानस्य
प्रजायै पशूनामहिंसाया ऽएतदेव तत्र कर्म ॥ ४ ॥
तदाहुः । यस्याग्नयोऽमेध्यैरग्निभिः सहसृज्येरन्कि-
न्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरित्यग्नये शुचयेऽष्टाकपा-
लम्पुरोडाशन्निर्वपेत्तस्यावृत्ता ऽएव सप्तदश सामिधेनी-
रनुब्रूयाद्वात्राग्नावाज्यभागौ विराजौ संख्याज्ये ऽअथैते या-
ज्यानुवाक्ये 'ऽअग्निं शुचिब्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः
कविः ॥ शुची रोचत ऽआहुत' इत्यथ याज्यो'दग्ने शुचयस्तव
शुक्ला भ्राजन्त ऽईरते ॥ तव ज्योतींष्यर्चय' ऽइति शान्ति-
मेवाबभ्यामेतद्वदति यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिंसाया
ऽएतदेव तत्र कर्म ॥ ५ ॥ तदाहुः । यस्याहवनीयमनुद्धृत-
मादित्योऽबभ्यस्तमियात्किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरित्येते
वै रश्मयो विश्वे देवास्तेऽस्मादपप्रयन्ति तदस्मै ऋ-
क्ष्यते यस्माद्देवा ऽअपप्रयन्ति तामनु ऋद्धिं यश्च वेद
यश्च न ता ऽउभावाहतुरनुद्धृतमस्याबभ्यस्तमगादिति तत्रेत्य-
ङ्कुर्वाद्धरितः हिरण्यन्दर्भे प्रबध्य पश्चाद्धर्त्तवै ब्रूया-
त्तदेतस्य रूपङ्कियते य ऽएष तपत्यहर्वा ऽएष तदहन्नो

(१) ऋ० सं० ६. ३. ३० । शु० य० सं० १२. ३६ । (२) शु० य० सं० १२. ३७ । (३) ऋ० सं० ६. ३. ४० । (४) ऋ० सं० ६. ३. ३९ ।

रूपङ्कियते पवित्रन्दर्भाः पवयत्येवैनन्तदुथेद्धममादीप्य
 प्राञ्चः हर्त्तवै ब्रूयाद्ब्राह्मणऽआर्षेयऽउद्धरेद्ब्राह्मणो वा
 ऽआर्षेयः सर्वा देवताः सर्वाभिरेवैनन्तदेवताभिः समर्द्ध-
 यति तमुपसमाधाय प्रतिपरेत्य गार्हपत्यऽआज्यमधि-
 श्रित्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य चतुर्गृहीतमाज्यङ्गहीत्वा समिध-
 मुपसङ्गह्य प्राडुदाद्रवत्यथाहवनीये समिधमभ्याधाय दु-
 क्षिणञ्जान्वाच्य जुहोति विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति
 स यथा ब्राह्मणमावसथवासिनङ्क्रुद्धं स्यन्तमुक्षवेहतो-
 पमन्त्रयेतैवमेवैतद्विश्वान्देवानुपमन्त्रयते जानन्ति हैनमुप
 हैनमावर्त्तन्त ऽएतदेव तत्र कर्म ॥ ६ ॥ तदाहुः ।
 यस्याहवनीयमनुद्धृतमादित्योऽभ्युदियात्किन्तत्र कर्म का
 प्रायश्चित्तिरित्येते वै रश्मयो विश्वे देवास्तेऽस्मा-
 दूषिवाऽसोऽपप्रयन्ति तदस्मै ऋष्यक्ष्यते यस्माद्देवा
 ऽअपप्रयन्ति तामनु ऋष्यक्षिं यश्च वेद यश्च न ताऽउभा-
 वाहतुरनुद्धृतमस्याभ्युदगादिति तत्रेत्यङ्कुर्व्याद्रजतः हिर-
 ण्यन्दर्भे प्रवक्ष्य पुरस्ताद्धर्त्तवै ब्रूयात्तच्चन्द्रमसो रूप-
 ङ्कियते रात्रिर्वै चन्द्रमास्तद्रात्रे रूपङ्कियते पवित्रन्दर्भाः
 पवयत्येवैनन्तदुथेद्धममादीप्याञ्चः हर्त्तवै ब्रूया-
 द्ब्राह्मणऽआर्षेयऽउद्धरेद्ब्राह्मणो वा ऽआर्षेयः सर्वा
 देवताः सर्वाभिरेवैनन्तदेवताभिः समर्द्धयति तमुपसमाधाय
 प्रतिपरेत्य गार्हपत्यऽआज्यमधिश्रित्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य
 यथागृहीतमाज्यङ्गहीत्वा समिधमुपसङ्गह्य प्राडुदाद्रवत्यथा-
 हवनीये समिधमभ्याधाय दुक्षिणञ्जान्वाच्य जुहोति

विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति सोऽसावेव बन्धुर्न ह वै
तत्र का चनार्तिर्न रिष्टिर्भवति यत्रैषा प्रायश्चित्तिः
क्रियत एतदेव तत्र कर्म ॥ ७ ॥

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[मृताग्निहोत्रनिरूपणम्]

तदाहुः । यदेष दीर्घसत्र्यग्निहोत्रं जुह्वत्प्रवसन्निम्रयेत
जुहुयुरस्मा३ ऽइ ना३ ऽइति तद्धैके होतव्यमन्यन्त
ऽआगन्तोरिति तदु तथा न कुर्ष्यादुतस्थानो वा ऽएष
तस्मै यदेनः शवदह्याया ऽइव जुहुयुर्ष्वज्ञाय वा ऽएष
ऽआहुतिभ्यस्तस्थानः स हैनममृष्यमाणस्तृप्त्रः सचते
॥ १ ॥ अथ हैक ऽआहुः । एवमेवान्वाहिता ऽआहूय-
मानाः शयीरन्निति तदु तथा न कुर्ष्यादुतस्थानो वा
ऽएष तस्मै यदेनः शवदह्याया ऽइवेन्धीरन्यज्ञाय वा
ऽएष ऽआहुतिभ्यस्तस्थानः स हैनममृष्यमाणस्तृप्त्रः
सचते ॥ २ ॥ अथ हैकेऽरण्योः । अग्नी समारोह्य
निदधति तमाह्वते निर्मन्थन्ति तदु तथा न कुर्ष्यादुत-
स्थानो वा ऽएष तस्मै यदेनः शवदह्याया ऽइव
निर्मन्थेयुर्ष्वज्ञाय वा ऽएष आहुतिभ्यस्तस्थानः स
हैनममृष्यमाणस्तृप्त्रः सचते ॥ ३ ॥ इत्थमेव कुर्ष्यात् ।
निवान्यवत्सामेष्ट्वै ब्रूयात्तस्यै पयसा जुहुयादात्तं वा

ऽएतत्पयो यन्निवान्न्यवत्साया * ऽआर्त्तमेतदग्निहोत्रं व्य-
 न्मृतस्य तदार्त्तनैव तदार्त्तन्निष्कृत्य श्रेयान्भवति ॥ ४ ॥
 तदुप्युपमास्ति । यद्द्वौ रथौ मृदितौ समागच्छेतां
 स्युदेवान्न्यतरः स्युदायेति ॥ ५ ॥ तस्य वा ऽएतस्या-
 ग्निहोत्रस्योषचारः । प्राचीनावीती दोहयति यज्ञोपवीती वै
 देवेभ्यो दोहयत्यथैवम्पितृणाम् ॥ ६ ॥ नाङ्गारेष्वधिश्श्रयति ।
 यद्वाङ्गारेष्वधिश्श्रयेद्देवत्रा कुर्ष्याद्गार्हपत्यादुष्णम्भस्म दक्षिणा
 निरुह्य तस्मिन्नेनदधिश्श्रयति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति ॥ ७ ॥
 नावज्ज्योतयति नापः प्रत्यानयति । यद्वावज्ज्योतये-
 द्यदपः प्रत्यानयेद्देवत्रा कुर्ष्यान्न त्रिः प्रतिष्टापः हरति
 यत्रिः प्रतिष्टापः हरेद्देवत्रा कुर्ष्यात्सकृदेव निर्कुर्वन्हरति
 पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति ॥ ८ ॥ नोन्नेष्यामीत्याह । न
 चतुरुन्नयति यद्दोन्नेष्यामीति ब्रूयाद्यच्चतुरुन्नयेद्देवत्रा कुर्ष्या-
 त्सकृदेव तूष्णीन्त्यक्वपृष्यस्यति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति
 ॥ ९ ॥ नोपरिष्ठात्समिधमभ्यस्य हरति । यद्दोपरिष्ठा-
 त्समिधमभ्यस्य हरेद्देवत्रा कुर्ष्यादधस्तादुपास्य हरति पितृ-
 देवत्यमेवैनत्तत्करोति ॥ १० ॥ नोत्तरेण गार्हपत्यमेति ।
 यद्दोत्तरेण गार्हपत्यमियाद्देवत्रा कुर्ष्यादक्षिणेन गार्हपत्य-
 मेति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति ॥ ११ ॥ अथ यान्न्यमू-
 न्न्युदीचीनाग्राणि तृणानि भवन्ति । दक्षिणाग्राणि तानि
 करोति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोत्यथाहवनीये समिधमभ्या-
 धाय सव्यञ्जान्वाच्य सकृदेव तूष्णीन्त्यक्वपृष्यस्यति

* निवः पाता अन्यः परकीयवत्सो यस्याः । परकीयेण वत्सेन या मृतवत्सा गौर्दुहते सा निवान्यवत्सा । “अभिमृश्यार्थाः पिष्ट्वा निवान्यादुग्धे” (का० श्रौ० सू० ५. ८. १८) ।

पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति नोदिङ्गयति नोपमृष्टे न
 प्राश्नाति नोदुक्षति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति ॥ १२ ॥
 तदाहुः । यदेष दीर्घसत्र्यग्निहोत्रञ्जुह्वत्प्रवसन्मिषेत
 कथमेनमग्निभिः कुर्युरिति तः हैके दग्ध्वाहरन्ति तमा-
 हृतमग्निभिः सङ्ख्यापयन्ति तदु तथा न कुर्याद्यथान्यस्यां
 व्योनौ रेतः सिक्तन्तदन्यस्याम्प्रजिजनयिषेत्तादृक्तदुस्थी-
 न्येतान्याहुत्य कृष्णणाजिने न्युप्य पुरुषविधिं विधायो-
 ण्णाभिः प्रच्छाद्याज्येनाभिघार्ष्य तमग्निभिः समुपोषे-
 त्तेनऽऽ स्वाद्योनेऽऽ प्रजनयतीति ॥ १३ ॥ तः हैके ग्रामा-
 ग्निना दहन्ति । तदु तथा न कुर्यादेष वै विश्वात्कव्या-
 दग्निः स हैनमीश्वरः सपुत्रः सपशुः समन्तोः ॥ १४ ॥
 अथ हैके प्रदुव्येन दहन्ति । तदु तथा न कुर्यादेष वा
 ऽअशान्तोऽग्निः स हैनमीश्वरः सपुत्रः सपशुम्प्र-
 दग्धोः ॥ १५ ॥ अथ हैक ऽउल्मुक्क्येन दहन्ति । तदु
 तथा न कुर्यादेष वै रुद्रियोऽग्निः स हैनमीश्वरः सपुत्रः
 सपशुमभिमन्तोः ॥ १६ ॥ अथ हैकेऽन्तरेणाग्नीश्चित्ति-
 श्चित्वा । तमग्निभिः समुपोषन्त्येतद्वै यजमानस्यायतनं
 व्यदन्तरेणाग्नीनिति तदु तथा न कुर्याद्यो हैनन्तत्र
 ब्रूयान्मद्ध्ये न्वा ऽअयङ्गामस्याशसनमजीजनत
 क्षिप्तेऽस्याशसनञ्जनिष्यते प्रियतमः रोत्स्यतीतीश्वरो
 ह तथैव स्यात् ॥ १७ ॥

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[और्ध्वदेहिकनिरूपणम्]

अथ ह स्ममाह नाको मौद्गल्यः । मरिष्यन्त-
 श्वेद्यजमानममन्येत शुत्रैवास्मा ऽआशसनञ्जोषितं स्यात्त-
 दरण्योरग्नौ समारोह्य निर्ममत्थ्य जुह्वद्वसेत्स यदास्मा-
 ल्लोकाद्यजमानः प्रेयात् ॥ १ ॥ अथैनमन्तरेणाग्नीश्चित्ति-
 ज्चित्त्वा । तमग्निभिः समुपोषेदिति तदु तथा न कुर्वादित-
 स्थानो वा ऽएष तस्मै वदेनः शवदह्याया ऽइव जुहुयु-
 र्यज्ञाय वा ऽएष ऽआहुतिभ्यस्तस्थानः स हैनममृष्य-
 माणस्तृप्तिः सचते ॥ २ ॥ इत्थमेव कुर्यात् । तिस्र
 ऽएव स्थालीरेष्ट्वै ब्रूयात्तासु गोमयानि च शुम्बलानि
 चावधाय नाना त्रिष्वग्निषु प्रवृज्यात्ते ये ततः सन्तापा-
 दग्मयो जायेरस्तैरेनन्दहेयुस्तथाह तैरेव दग्धो भवति नो
 प्रत्यक्षमिव ॥ ३ ॥ तस्मादुप्येतदुषिणाभ्यनूक्तम् ।
 'यो ऽअग्निं रग्नेरद्वयजायत शोकात्पृथिव्या ऽउत वा
 दिवस्पति ॥ येन प्रजा विश्वकर्मा जज्ञान तमग्ने हेडः
 परि ते वृणक्तुवि'ति यथऽर्कथा ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥ अथैनं
 विपुरीषङ्कत्वा । अस्याम्पुरीषमप्रतिष्ठापयति पुरीषं वा
 ऽइयन्तत्पुरीष ऽएवैतत्पुरीषन्दधाति या ह वा ऽअस्यैषा
 वृकला सपुरीषा तस्यै ह विदग्धायै सृगालः सम्भवति
 नेत्सृगालः सम्भवदिति तदु तथा न कुर्वात्क्षोधुका हास्य
 प्रजा भवति तमन्तरतः प्रक्षाल्याज्येनान्वनक्ति मेध्य-
 मेवैनत्तत्करोति ॥ ५ ॥ अथास्य सप्तसु प्राणायतनेषु * ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४५ ।

* का० श्रौ० सू० २५, ७, २०-३४ ।

सप्त हिरण्यशकलान्प्रत्यस्यति ज्योतिर्वा ऽअमृतं
हिरण्यज्ज्योतिरेवास्मिँस्तदमृतन्दधाति ॥ ६ ॥ अथैन-
मन्तरेणाग्नीश्चिच्चितिञ्चिच्वा । कृष्णाजिनमुत्तरलोम प्राची-
नग्नीवम्प्रस्तीर्ष्य तस्मिन्नेनमुत्तानन्निपाद्य जुहुङ्क्ष्वतेन
पूर्णान्दक्षिणे पाणावाद्धाति सव्य ऽउपभृतमुरसि
द्रुवाम्मुखेऽग्निहोत्रहवणीन्नासिकयोः सुवौ कर्णयोः प्रा-
शिन्नहरणे शीर्षश्चमसम्प्रणीताप्प्रणयनम्पाद्वयोः शूर्पे
ऽउदरे पात्रीं समवत्तधानीम्पृषदाज्यवतीं शिश्नस्यान्ते
शम्भ्यामाण्डयोरन्ते वृषारवावन्वगुलूखलञ्च मुसलञ्चान्त-
रेणोरू ऽअन्यानि यज्ञपात्राणि दक्षिणे पाणौ स्फ्यम्
॥ ७ ॥ स ऽएष यज्ञायुधी यजमानः । यथा विबभ्य-
दामोषमतीयादेवमेव योऽस्य स्वर्गे लोको जितो भवति
तमबभ्यत्येति तमेते सन्ताप्या ऽअग्नयो यथा पुत्राः
पितरम्प्रोषुषमागतः शिवमुपस्पृशन्त्येवः शिवः हैवैनमु-
पस्पृशन्ति प्र हैवैनङ्कल्पयन्ति ॥ ८ ॥ तं यदि गार्ह-
पत्यः पूर्वं प्राप्नुयात् । तद्विद्यात्प्रतिष्ठु ऽएनमग्निः
पूर्वं प्रापत्प्रतिष्ठास्यति प्रत्येव तेऽस्मिँल्लोके स्थास्यन्ति
येऽस्ममात्प्रत्यञ्च ऽइति ॥ ९ ॥ अथ यद्याहवनीयः । तद्वि-
द्यान्मुख्य ऽएनमग्निः पूर्वं प्रापन्मुखतो लोकानजैषी-
न्मुखमेव तेऽस्मिँल्लोके भविष्यन्ति येऽस्ममात्प्रत्यञ्च
ऽइति ॥ १० ॥ अथ यद्यन्वाहार्यपचनः । तद्विद्यादन्नाद्
ऽएनमग्निः पूर्वं प्रापदन्नमत्स्यत्यन्नमेव तेऽस्मिँल्लोकेऽ-
त्स्यन्ति येऽस्ममात्प्रत्यञ्च ऽइति ॥ ११ ॥ अथ यदि

सर्वे सकृत् । तद्विद्यात्कल्याणल्लोकमजैषीदित्येतान्य-
स्मिन्निवृत्तानि ॥ १२ ॥ तां वा ऽएताम् । यजमाना-
त्माहुतिमन्ततो जुहोति स योऽस्य स्वर्गे लोको जितो
भवति तत ऽआहुतिमयोऽमृतः सम्भवति ॥ १३ ॥
अथ यान्यश्ममयानि च मृन्मयानि च भवन्ति ।
तानि ब्राह्मणाय ‡ दद्याच्छवोद्वहमु ह तस्मिन्न्यन्ते यस्तानि
प्रतिगृह्णन्त्यप ऽएवैनान्यबभ्यवहरेयुरापो वा ऽअस्य
सर्वस्य प्रतिष्ठा तदेनमप्स्वेव प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥
अथैतामाहुतिजुहोति * । पुत्रो वा बभ्राता वा यो
वान्न्यो ब्राह्मणः स्यादस्मात्त्वमधि जातोऽसि
त्वदयजायताम्पुनः ॥ असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्यनपे-
क्षमेत्याप ऽउपस्पृशन्ति † ॥ १५ ॥

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ९५ ॥

‡ का० श्रौ० सू० २५. ७. ३६ ।

* का० श्रौ० सू० २५. ७. ४० ।

(१) शु० य० सं० ३३. २२ ।

† 'अनपेक्षमेत्योपस्पृशन्त्यपः' (का० श्रौ० सू० २५. ७. ४१) ।

[ज्योतिष्टोमप्रायश्चित्तम्]

सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिः । तस्यैतास्तन्वो या
 ऽएता देवता या ऽएता ऽआहुतीर्जुहोति ॥ १ ॥ स यद्य-
 ज्ञस्याच्छेत् । यान्तरप्रति देवताम्मन्येत तामनुसमीक्ष्य जुहु-
 याद्यदि दीक्षोपसत्स्वाहवनीये यदि प्रसुत ऽआग्नीध्रे वि-
 वा ऽएतद्यज्ञस्य पूर्वं स्रष्टुं सते यदध्वलति सा यैव तर्हि
 तत्र देवता भवति तयैवैतदेवतया यज्ञमिषज्यति तथा
 देवतया यज्ञमप्रति सन्दधाति ॥ २ ॥ स यद्येनम्नसाभि-
 क्ष्यातः । यज्ञो नोपनमेत्परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयात्परमेष्ठी
 हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं व्यज्ञो नमति ॥ ३ ॥
 [* काण्डस्यार्धम् २३०] अथ यद्येनं वाचाभिर्व्याहृतः । यज्ञो
 नोपनमेत्प्रजापतये स्वाहेति जुहुयात्प्रजापतिर्हि स तर्हि भव-
 त्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं व्यज्ञो नमति ॥ ४ ॥ अथ यस्य
 राजानमुच्छेत्वा । नाहुरन्त ऽएयुरन्धसे स्वाहेति जुहुयादुन्धो
 हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं व्यज्ञो नमति
 ॥ ५ ॥ अथ यदि सातः । किञ्चिदापद्येत सवित्रे स्वाहेति
 जुहुयात्सविता हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं
 व्यज्ञो नमति ॥ ६ ॥ अथ यदि दीक्षासु । किञ्चिदापद्येत
 विश्वकर्मणे स्वाहेति जुहुयाद्विश्वकर्मा हि स तर्हि
 भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं व्यज्ञो नमति ॥ ७ ॥ अथ
 यदि सोमकूपयण्याम् । किञ्चिदापद्येत पूषणे स्वाहेति
 जुहुयात्पूषा हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं
 व्यज्ञो नमति ॥ ८ ॥ अथ यदि कूयायोपोत्थितः । किञ्चि-

दापयेतेन्द्राय च मरुद्भ्यश्च स्वाहेति जुहुयादिन्द्रश्च हि स
 तर्हि मरुतश्च भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं व्यजो नमति
 ॥ ९ ॥ अथ यदि पण्यमानः । किञ्चिदापयेतासुराय स्वाहेति
 जुहुयादसुरो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं
 व्यजो नमति ॥ १० ॥ अथ यदि क्रीतः । किञ्चिदापयेत
 मित्राय स्वाहेति जुहुयादमित्रो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मा-
 नः हत ऽउपैनं व्यजो नमति ॥ ११ ॥ अथ यदूरावा-
 सन्नः । किञ्चिदापयेत विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहेति
 जुहुयाद्विष्णुर्हि स तर्हि शिपिविष्टो भवत्यप पाप्मानः
 हत ऽउपैनं व्यजो नमति ॥ १२ ॥ अथ यदि पर्युह्य-
 माणः । किञ्चिदापयेत विष्णवे नरन्धिषाय स्वाहेति
 जुहुयाद्विष्णुर्हि स तर्हि नरन्धिषो भवत्यप पाप्मानः
 हत ऽउपैनं व्यजो नमति ॥ १३ ॥ अथ यद्यागतः ।
 किञ्चिदापयेत सोमाय स्वाहेति जुहुयात्सोमो हि स
 तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं व्यजो नमति ॥ १४ ॥
 अथ यद्यासन्द्यामासन्नः । किञ्चिदापयेत ब्रूणाय स्वाहेति
 जुहुयाद्ब्रूणो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं
 व्यजो नमति ॥ १५ ॥ अथ यद्याग्नीद्धगतः । किञ्चिदा-
 पयेताग्नये स्वाहेति जुहुयादग्नौ हि स तर्हि भवत्यप
 पाप्मानः हत ऽउपैनं व्यजो नमति ॥ १६ ॥ अथ यदि
 हविर्दानगतः । किञ्चिदापयेतेन्द्राय स्वाहेति जुहुयादिन्द्रो
 हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं व्यजो नमति
 ॥ १७ ॥ अथ यद्युपावहियमाणः किञ्चिदापयेताथर्वणे

स्वाहेति जुहुयादुथर्वा हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः
 हतऽउपैनं व्यज्ञो नमति ॥ १८ ॥ अथ यद्यदशुषु न्युप्तः ।
 किञ्चिदापद्येत विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयाद्विश्वे
 हि स तर्हि देवा भवत्यप पाप्मानः हतऽउपैनं व्यज्ञो
 नमति ॥ १९ ॥ अथ यद्याप्याव्यमानः । किञ्चि-
 दापद्येत विष्णवऽआप्प्रीतपाय स्वाहेति जुहुयाद्वि-
 ष्णुर्हि स तर्ह्याप्प्रीतपा भवत्यप पाप्मानः हतऽ
 उपैनं व्यज्ञो नमति ॥ २० ॥ अथ यद्यभिषूयमाणः ।
 किञ्चिदापद्येत यमाय स्वाहेति जुहुयाद्यमो हि स तर्हि
 भवत्यप पाप्मानः हतऽउपैनं व्यज्ञो नमति ॥ २१ ॥
 अथ यदि सम्भ्रयमाणः । किञ्चिदापद्येत विष्णवे स्वाहेति
 जुहुयाद्विष्णुर्हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हतऽउपैनं
 व्यज्ञो नमति ॥ २२ ॥ अथ यदि पूयमानः । किञ्चिदाप-
 द्येत वायवे स्वाहेति जुहुयाद्वायुर्हि स तर्हि भवत्यप
 पाप्मानः हतऽउपैनं व्यज्ञो नमति ॥ २३ ॥ अथ यदि
 पूतः । किञ्चिदापद्येत शुक्राय स्वाहेति जुहुयाच्छुक्रो हि स
 तर्हि भवत्यप पाप्मानः हतऽउपैनं व्यज्ञो नमति ॥ २४ ॥
 अथ यदि क्षीरश्रीः । किञ्चिदापद्येत शुक्राय स्वाहेति
 जुहुयाच्छुक्रो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हतऽउपैनं
 व्यज्ञो नमति ॥ २५ ॥ अथ यदि सक्तुश्रीः । किञ्चिदा-
 पद्येत मन्थिने स्वाहेति जुहुयान्मन्थी हि स तर्हि भवत्यप
 पाप्मानः हतऽउपैनं व्यज्ञो नमति ॥ २६ ॥ अथ यदि
 चमसेषूनीतः । किञ्चिदापद्येत विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वा-

हेति जुहुयाद्विश्वे हि स तर्हि देवा भवत्यप पाप्मानः
 हत ऽउपैनं व्यजो नमति ॥ २७ ॥ अथ यदि होमायो-
 द्यतः । किञ्चिदापद्येतासवे स्वाहेति जुहुयादसुर्हि स तर्हि
 भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं व्यजो नमति ॥ २८ ॥
 अथ यदि हूयमानः । किञ्चिदापद्येत रुद्राय स्वाहेति
 जुहुयाद्रुद्रो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं
 व्यजो नमति ॥ २९ ॥ अथ यद्यब्यावृत्तः । किञ्चिदाप-
 द्येत वाताय स्वाहेति जुहुयाद्वातो हि स तर्हि भवत्यप
 पाप्मानः हत ऽउपैनं व्यजो नमति ॥ ३० ॥ अथ यदि प्रिति-
 ख्यातः । किञ्चिदापद्येत नृचक्षसे स्वाहेति जुहुयानृचक्षा
 हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं व्यजो
 नमति ॥ ३१ ॥ अथ यदि भक्ष्यमाणः किञ्चिदापद्येत
 भक्षाय स्वाहेति जुहुयान्नक्षो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मा-
 नः हत ऽउपैनं व्यजो नमति ॥ ३२ ॥ अथ यदि नाराश-
 सेषु सन्नः । किञ्चिदापद्येत पितृबभ्यो नाराशसेबभ्यः
 स्वाहेति जुहुयात्पितरो हि स तर्हि नाराशसेसा भवत्यप
 पाप्मानः हत ऽउपैनं व्यजो नमति ॥ ३३ ॥ अथ यद्य-
 वभृथायोद्यतः । किञ्चिदापद्येत सिन्धवे स्वाहेति जुहुया-
 त्सिन्धुर्हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं व्यजो
 नमति ॥ ३४ ॥ अथ यद्यबभ्यवह्नियमाणः । किञ्चिदा-
 पद्येत समुद्राय स्वाहेति जुहुयात्समुद्रो हि स तर्हि
 भवत्यप पाप्मानः हत ऽउपैनं व्यजो नमति ॥ ३५ ॥*

अथ यदि प्रप्लुतः । किञ्चिदाप्येत सलिलाय स्वाहेति
जुहुयात्सलिलो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानः इत
ऽउपैनं व्यजो नमति ॥ ३६ ॥ ता वा ऽएताः । चतुस्त्रिं-
शतमाज्याहुतीर्जुहोति त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः प्रजापतिश्च-
तुस्त्रिंश ऽएतदु सर्वदेवैर्व्यजन्मिषज्यति सर्वदेवैर्व्यजन्प्रति
सुन्दधाति ॥ ३७ ॥ ता ब्रह्मैव जुहुयात् । नाब्रह्मा ब्रह्मा वै
यज्ञस्य दक्षिणतः ऽआस्ते ब्रह्मा यज्ञन्दक्षिणतो गोपायति यदि
तु ब्रह्मा न विद्यादपि य ऽएव कश्च विद्यात्स जुहुयाद्ब्र-
ह्माणन्त्वामन्त्य ब्रह्मणातिसृष्टस्तासां वा ऽएतासां व्याह-
तीनाम्बन्धुता वसिष्ठो ह विराजं विदाश्चकार तां हेन्द्रोऽ-
भिदध्यौ ॥ ३८ ॥ स होवाच । ऋषे विराजः ह वै वेत्थ
ताम्मे ब्रूहीति स होवाच किम्मम ततः स्यादिति सर्व-
स्य च ते यज्ञस्य प्रायश्चित्तिम्ब्रूयात् रूपञ्च त्वा
दर्शयेयेति स होवाच यन्नु मे सर्वस्य यज्ञस्य प्रायश्चि-
त्तिम्ब्रूयाः किमु स स्याद्यन्त्वः रूपन्दर्शयेथा ऽहुति जीव-
स्वर्गः ऽएवास्माल्लोकात्प्रेयादिति ॥ ३९ ॥ ततो हैतामृषि-
रिन्द्राय विराजमुवाच । इयं वै विराडिति तस्माद्योऽस्यै
भूयिष्ठल्लभते स ऽएव श्रेष्ठो भवति ॥ ४० ॥ अथ
हैतामिन्द्र ऽऋषये । प्रायश्चित्तिमुवाचाग्निहोत्रादुग्न
ऽआ महतः ऽउक्वथात्ता ह स्मैताः पुरा व्याहृतीर्वसिष्ठा
ऽएव विदुस्तस्माद्ध स्म पुरा वासिष्ठः ऽएव ब्रह्मा
भवति यतस्त्वेना ऽअप्येतर्हि य ऽएव कश्चाधीते ततोऽ-
प्येतर्हि य ऽएव कश्च ब्रह्मा भवति स ह वै ब्रह्मा

भवितुमर्हति स वा ब्रह्मन्नित्यामन्त्रितः प्रतिशृणुयाद्य
ऽएवमेता व्याहृतीर्वेद ॥ ४१ ॥

षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[* सौत्रामणीहविः]

विश्वरूपं वै त्वाष्ट्रमिन्द्रोऽहन् । तन्त्वष्ट्रा हतपुत्रोऽ-
बभ्यचरत्सोऽभिचरणीयमपेन्द्रः सोममाहरत्तस्येन्द्रो यज्ञ-
वेशसङ्कत्वा प्रासहा सोममपिबत्स विष्ण्वङ् व्याच्छे-
त्तस्येन्द्रियं वीर्यमङ्गादङ्गादस्रवत् ॥ १ ॥ तस्याक्षिबभ्यामेव
तेजोऽस्रवत् । सोऽजः पशुरभवद्धूमोऽथ यत्पक्ष्मबभ्यस्ते
गोधूमा यदुश्रुबभ्यस्तत्कुवलम् ॥ २ ॥ नासिकाबभ्या-
मेवास्य वीर्यमस्रवत् । सोऽविः पशुरभवन्मेषोऽथ यच्छूले-
ष्मणस्ता उपवाका यत्स्नीहा तद्दरम् ॥ ३ ॥ मुखा-
देवास्य बलमस्रवत् । स गौः पशुरभवदृषभोऽथ ये
फेनास्ते यवा यत्स्नेहस्तत्कर्कन्धु ॥ ४ ॥ श्रोत्रादेवास्य
यशोऽस्रवत् । तदेकशफमभवदुश्रवोऽश्वतरो गर्हभः ॥ ५ ॥
स्तनाबभ्यामेवास्य शुक्रमस्रवत् । तत्पयोऽभवत्पशूनाञ्ज्यो-

* सुष्ठु त्रायत इति सुत्रामा तस्येय सौत्रामणी नाम पशुयगः । स च स्वतन्त्रोऽङ्गभूतश्चेति
द्विविधः । चयनानन्तरं तदङ्गत्वेनानुष्ठीयमाना सौत्रामण्यङ्गभूता । स्वातन्त्र्येण विहिता च
प्रधानभूता । सा नित्या काम्या नैमित्तिकी चेति त्रिविधा । तत्र फलमनुद्दिश्य विहिता नित्या
हविर्यज्ञान्तर्गता । सैव च कृद्धिफलोद्देशेन विधीयमाना काम्या । सोमवमनादिषु निमित्तेषूपेत्येषु
तदनन्तरमनुष्ठेयतया विहिता नैमित्तिकी । स्वतन्त्रसौत्रामण्यां ब्राह्मणस्यैवाधिकारः । अङ्गभूतायां तु
क्षत्रियवैश्यावप्यधिकारिणौ ।

रुरस ऽएवास्य हृदयात्विषिरस्त्रवत्स इश्येनोऽपाष्टिहाभव-
 द्यसा० राजा ॥ ६ ॥ नाब्भ्या ऽएवास्य शूषोऽस्त्रवत् ।
 तत्सीसमभवन्नायो न हिरण्यः रेतस ऽएवास्य रूपमस्त्र-
 वत्तत्सुवर्णः हिरण्यमभवच्छिन्नदेवास्य रसोऽस्त्रवत्सा
 परिस्रुदभवत्स्फिगीब्भ्यामेवास्य भामोऽस्त्रवत्सा सुरा-
 भवदुन्नस्य रसः ॥ ७ ॥ मूत्रादेवास्यौजोऽस्त्रवत् । स
 वृकोऽभवदारण्यानाम्पशूनाञ्जतिरूवक्ष्यादेवास्य मरुयुर-
 स्त्रवत्स व्यग्रोऽभवदारण्यानाम्पशूना० राजा लोहिता-
 देवास्य सहोऽस्त्रवत्स सिहोऽभवदारण्यानाम्पशूनामीशः
 ॥ ८ ॥ लोमब्भ्य ऽएवास्य चित्तमस्त्रवत् । ते इयामाका
 ऽअभवँस्त्वच ऽएवास्यापचितरस्त्रवत्सोऽश्वत्थो वनस्पति-
 रभवद्गमांसेब्भ्य ऽएवास्योर्गस्त्रवत्स ऽउदुम्बरोऽभवदु-
 स्थिब्भ्य ऽएवास्य स्वधास्त्रवत्स व्यग्रोऽभवन्मज्जब्भ्य
 ऽएवास्य भक्षः सोमपीथोऽस्त्रवत्ते व्रीहयोऽभवन्नेवमस्ये-
 न्द्रियाणि व्रीर्याणि व्युदक्कामन् ॥ ९ ॥ अथ ह वै तर्हि ।
 नमुचिनैवासुरेण सह चचार स ऽऐक्षत नमुचिरपुनर्वा
 ऽअयमभूदन्तास्येन्द्रियं व्रीर्यः सोमपीथमन्नाद्यः हरा-
 णीति तस्यैतयैव सुरयेन्द्रियं व्रीर्यः सोमपीथमन्नाद्यमह-
 रत्स ह न्यर्णः शिश्ये तन्देवा ऽउपसञ्जग्मिरे श्रेष्ठो वै
 नोऽयमभूत्तमिमपाप्माविदहन्तेमम्भिषज्यामेति ॥ १० ॥
 तेऽश्विनावब्रुवन् । युवं वै ब्रह्माणौ भिषजौ स्थो
 युवमिमम्भिषज्यतमिति तावब्रूतामस्तु नौ भाग ऽइति
 तेऽब्रुवन् ऽएषोऽजः स वाम्भाग ऽइति तथेति तस्मा-

दाश्शिवनो धूम्रो भवति ॥ ११ ॥ ते सुरस्वतीमब्रुवन् ।
 त्वं वै भैषज्यमसि त्वमिमम्भिषज्येति साब्रवीदस्तु मे
 भाग ऽइति तेऽब्रुवन् ऽएषोऽविः स ते भाग ऽइति
 तथेति तस्मात्सारस्वतो मेषो भवति ॥ १२ ॥ अथाब्रुवन् ।
 एतावद्वा ऽअस्मिन्नेतर्हि यावदयमृषभोऽस्यैवायमस्ति
 तथेति तस्मादैन्द्र ऽऋषभो भवति ॥ १३ ॥ तावद्दिवनौ
 च सुरस्वती च । इन्द्रियं वीर्यं मुचेराहृत्य तदस्मिन्पुन-
 रदधुस्तम्पाप्मनोऽत्रायन्त सुत्रातम्बतैनम्पाप्मनोऽत्रास्म-
 हीति तद्वा सौत्रामण्यभवत्तसौत्रामण्यै सौत्रामणी-
 त्वन्त्रायते मृत्योरात्मानमप पाप्मानं हते च ऽएवमेत-
 त्सौत्रामण्यै सौत्रामणीत्वं वेद त्रयस्त्रिंशदक्षिणा भवन्ति
 त्रयस्त्रिंशद्धि तन्देवता ऽअभिषज्यंस्तस्मादाहुर्भैषजन्दु-
 क्षिणा ऽइति ॥ १४ ॥

सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[सुराक्रयादि]

अप वा ऽएतस्मात् । तेज ऽइन्द्रियं वीर्यं इक्रामति
 षट् सोमोऽतिपवत ऽऊर्ध्वं वावाञ्च वा ॥ १ ॥ तदाहुः ।
 अन्नं वा ऽएतद्ब्राह्मणस्य यत्सोमो न वै सोमेन ब्राह्मणः
 सोमवामी स यो वा ऽअलम्भूत्यै सन्नभूतिन्न प्राप्नोति
 यो वालम्पशुब्ध्यः सन्नपशून् विन्दते स सोमवामी पशवो
 हि सोम ऽइति ॥ २ ॥ स ऽएतमाश्शिवनधूम्रमालभेत ।

(१) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः "वा" इति ।

सारस्वतस्मेषमैन्द्रमृषभमश्निवन्नौ वै देवानाम्भिषजौ
 ताबभ्यामेवैनम्भिषज्यति सरस्वती भेषजन्तयैवास्मै भेष-
 जङ्करोतीन्द्र ऽइन्द्रियं वीर्यन्तेनैवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यन्द-
 धाति ॥ ३ ॥ चक्षुर्वा ऽअश्निवन्नौ तेजः । यदाश्निवन्नो
 भवति चक्षुरेवास्मिन्स्तत्तेजो दधात्यथो श्रोत्रं समानं
 हि चक्षुश्च श्रोत्रं च ॥ ४ ॥ प्राणः सरस्वती वीर्यम् । यत्सा-
 रस्वतो भवति प्राणमेवास्मिन्स्तद्वीर्यन्दधात्यथो ऽअपानः
 समानः हि प्राणश्चापानश्च ॥ ५ ॥ [अर्धप्रपाठकः ६०] वाग्नि-
 न्द्रो बलम् । यदैन्द्रो भवति वाचमेवास्मिन्स्तद्वलन्दधात्यथो
 मनः समानः हि वाक्च मनश्च ॥ ६ ॥ आश्निवन्नीरजाः ।
 सारस्वतीरवीरैर्द्रीर्गाव ऽइत्याहुर्व्यदेते पशव ऽआलब्ध्यन्त
 ऽएताभिरेव देवताभिरेतान्पशून्वरुद्धे ॥ ७ ॥ ब्रह्मवानु-
 शिशुर्भवति । यश ऽएवैकशफमवरुद्ध ऽआरण्याना-
 म्पशूनाल्लोमानि भवन्त्यारण्यानाम्पशूनामवरुद्धै वृक-
 लोमानि भवन्त्योज ऽएव जूतिमारण्यानाम्पशूनामवरुद्धे
 व्याघ्रलोमानि भवन्ति मन्थुमेव राज्यमारण्यानाम्पशूना-
 मवरुद्धे सिंहलोमानि भवन्ति सह ऽएवेशामारण्याना-
 म्पशूनामवरुद्धे ॥ ८ ॥ ब्रीहयश्च श्यामाकाश्च भवन्ति ।
 गोधूमाश्च कुवलानि (A) चोपवाकाश्च बदराणि (B) च
 यवाश्च कर्कन्धूनि च शष्पाणि * च तोक्मानि † चोभयमेव

(A) स्थूलानि बदरीफलानि ।

(१) उपवाका इन्द्रयवाः ।

(B) सूक्ष्मबदरीफलानि ।

(२) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः 'च' इति नास्ति ।

* विरुद्धा ब्रीहयः शष्पाणि । † विरुद्धा यवाः तोक्माः ।

ग्याम्यञ्चान्नमारण्यञ्चावरुन्देऽथो ऽउभयेनैवान्नेन यथारू-
 पमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥ ९ ॥ सीसेन शृष्पाणि
 क्रीणाति । ऊर्णाभिस्तोक्कमानि सूत्रैर्वीहीनुभयोर्वा ऽए-
 तद्रूपमयसश्च हिरण्यस्य च यत्सीसमुभयः सौत्रा-
 मणीष्टिश्च पशुबन्धश्चोभयस्यावरुद्धौ ॥ १० ॥ ऊर्णा-
 सूत्रेण क्रीणाति । तद्वा ऽएतस्त्रीणाङ्गर्म यद्रूणांसूत्रङ्गर्म
 वा ऽइन्द्रियं वीर्यन्तदेतदुत्सन्नं स्त्रीषु तद्यदेवेन्द्रियं वी-
 र्यमुत्सन्नं स्त्रीषु तदेवावरुन्दे ॥ ११ ॥ तद्धैतद-
 न्येऽङ्गवै । सीसेन क्लीवाच्छृष्पाणि क्रीणन्ति
 तत्तदिति न वा ऽएष स्त्री न पुमान्यत्क्लीवो नेष्टिर्न
 पशुबन्धः सौत्रामणीति वृदन्तस्तदु तथा न कुर्वाद्-
 भयं वै सौत्रामणीष्टिश्च पशुबन्धश्च ऋद्धमु वा ऽएत-
 न्मनुष्येषु यत्क्लीवो यज्ञमुख ऽएव ते यज्ञस्य ऋद्धिन्द-
 धति ये तथा कुर्वन्ति सोमविक्रयिण ऽएव क्रीणीया-
 त्सोमो वै सौत्रामणी यज्ञमुख ऽएव तत्सोमरूपङ्करोति यज्ञस्य
 समृद्धौ ॥ १२ ॥ शतातृण्णा कुम्भी भवति । बहुधेव हि
 स ऋयस्त्रवदुथो शतोऽमानो वै यज्ञो यज्ञमेवावरुन्दे
 सतम्भवति सदेवावरुन्दे चप्यम्भवत्यन्नायस्यैवावरुद्धौ
 पवित्रम्भवति पुनन्ति ह्येनं बालो भवति पाप्मनो ऋयावृत्यै
 सुवर्णाः हिरण्यम्भवति रूपस्यैवावरुद्धौ शतमानम्भवति
 शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय ऽआयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते
 ॥ १३ ॥ आश्वत्थम्पात्रम्भवति । अपचितिमेवावरुन्दे
 ऽऔदुम्बरम्भवत्यूर्जमेवावरुन्दे नैयग्रोधम्भवति स्वधामेवा-

वरुद्धे स्थाल्ल्यो भवन्ति पृथिव्या ऽएवान्नाद्यमवरुद्धे
 ॥ १४ ॥ पालाशाद्युपशयानि भवन्ति । ब्रह्म वै पलाशो
 ब्रह्मणैव स्वर्गलोकअयत्यपाष्टिहस्य पत्रे भवतस्त्विषिमेव
 राज्यं वयसामवरुद्धे षट्त्रिंशदेतानि भवन्ति षट्त्रिं-
 शदक्षरा वै बृहती बार्हताः पशवो बृहत्त्यैवास्मै पशूनवरुद्धे
 ॥ १५ ॥ तदाहुः । अन्यदेवत्याः पशवो भवन्त्यन्यदेवत्याः
 पुरोडाशा विलोमैतत्क्रियते कथमेतत्सलोम भवतीत्यैन्द्रः
 पशूनामुत्तमो भवत्यैन्द्रः पुरोडाशानाम्प्रथमं ऽइन्द्रियं
 वै वीर्यमिन्द्र ऽइन्द्रियेणैवास्मा ऽइन्द्रियं वीर्यं
 सन्धातीन्द्रियेणेन्द्रियं वीर्यमवरुद्धे ॥ १६ ॥ सावित्रः
 पुरोडाशो भवति । सवितृप्सुततायै वारुणो भवति
 वरुणो वा ऽएतद्ब्रह्माति षः पाप्मना गृहीतो भवति
 वरुणेनैवेनं वरुणयाऽमुञ्चत्यन्त्यो भवत्यन्ततः ऽएवैनं
 वरुणपाशात्प्रमुञ्चति ॥ १७ ॥ एकादशकपाल ऽऐन्द्रो
 भवति । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुबिन्द्रियमु वै
 वीर्यन्त्रिष्टुबिन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुद्धै ॥ १८ ॥ द्वादश-
 कपालः सावित्रो भवति । द्वादश वै मासाः सँवत्सरस्य
 सँवत्सरं वा ऽअन्नाद्यमन्वायत्तः सँवत्सरादेवास्मा ऽअन्ना-
 द्यमवरुद्धे ॥ १९ ॥ दशकपालो वारुणो भवति । दशा-
 क्षरा वै विराडन्नं विराड्वरुणोऽन्नपतिर्वरुणेनैवास्मा ऽअन्न-
 मवरुद्धे मध्यतः ऽएतैः पुरोडाशैः प्रचरति मध्यं वा
 ऽएतेषां व्योनिः स्वादेवैनान्न्योनेः प्रजनयति ॥ २० ॥
 ब्रह्मवानुशिशुर्दक्षिणा भवति । उभयं वा ऽएषा जनय-

त्यश्श्वश्चाश्वतरञ्चोभयः सौत्रामणीष्टिश्च पशुबन्धश्चो-
भयस्यैवावरुद्ध्यै ॥ २१ ॥

सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[सौत्रामणीग्रहग्रहणादि]

इन्द्रस्येन्द्रियमन्नस्य रसम् । सोमस्य भक्षः सुरया-
सुरो नमुचिरहरत्सोऽश्श्वनौ च सरस्वतीञ्चोपाधावच्छे-
पानोऽस्मिन् नमुचये न त्वा दिवा न नक्तः हनानि न
दण्डेन न धन्वना न पृथेन न मुष्टिना न शुष्केण नार्हेणाथ
मऽइदमहर्षीदिदुम्मऽआजिहीर्षथेति ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् ।
अस्तु नोऽत्राप्यथाहरामेति सह न एतदथाहरतेत्यब्र-
वीदिति ॥ २ ॥ तावश्श्वनौ च सरस्वती च । अपाम्फेनं
वृज्रमसिञ्चन्न शुष्को नार्हऽइति तेनेन्द्रो नमुचेरासुरस्य
व्युष्टायाः रात्रावनुदितऽआदित्ये न दिवा न नक्त-
मिति शिरऽउदवासयत् ॥ ३ ॥ तस्मादेतद्विषणाबभ्यनू-
क्तम् । 'अपाम्फेनेन नमुचेः शिरऽइन्द्रोदवर्त्तयः ॥
विश्वं यदुजय स्पृध' इति पाप्मा वै नमुचिः पाप्मानं
वाव तद्विषन्तम्भ्रातृव्यः हत्वेन्द्रियं वीर्यमस्यावृङ्क्त
स यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स सौत्रामण्या यजेत पाप्मान-
मेव तद्विषन्तम्भ्रातृव्यः हत्वेन्द्रियं वीर्यमस्य वृङ्क्ते
तस्य शीर्षश्छिन्ने लोहितमिश्रः सोमोऽतिष्ठत्तस्मादवी-
भत्सन्त त एतदुन्धसोर्विपानमपश्यन्त्सोमो राजामृतः

सुत, ऽडुति तेनैनं स्वदयित्वात्मन्नदधत ॥४॥ 'स्वाङ्गीन्त्वा
स्वादुने'ति सुरां सन्दधाति । स्वदयत्येवैना'न्तीव्रान्ती-
व्वेणे'तीन्द्रियमेवास्मिन्दधात्य'मृताममृतेने'त्यायुरेवास्मि-
न्दधाति 'मधुमतीम्मधुमते'ति रसमेवास्यान्दधाति 'सृजामि
सह सोमेने'ति सोमरूपमेवैनाङ्करोति ॥ ५ ॥ 'सोमोऽ-
स्यश्निवब्भ्याम्पच्यस्व । सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णे
पच्यस्वे'त्येता वा ऽएतन्देवता ऽअग्रे यज्ञः समभरंस्ता-
भिरेवैनः सम्भरत्यथो ऽएता ऽएवैतद्देवता भागधेयेन
समर्द्धयत्यासुनोति सुत्यायै तिस्रो रात्रीर्वसति तिस्रो
हि रात्रीः सोमः क्रीतो वसति सोमरूपमेवैनाङ्करोति
॥ ६ ॥ द्वे वेदी * भवतः । द्वौ वाव लोकावित्याहुर्देवलोक-
कश्चैव पितृलोकश्चेत्युत्तरान्या भवति दक्षिणान्योत्तरो
वै देवलोकः दक्षिणः पितृलोकः ऽउत्तरयैव देवलोकमव-
रुद्धे दक्षिणया पितृलोकम् ॥ ७ ॥ पयश्च सुरा च
भवतः । सोमो वै पयोऽन्नः सुरा पयसैव सोमपीथमव-
रुद्धे सुरयान्नाद्यं क्षत्रं वै पयो विद् सुरा सुराम्पूत्वा पयः
पुनाति विशः ऽएव तत्क्षत्रञ्जनयति विशो हि क्षत्रञ्जायते
॥ ८ ॥ 'वाँयोः पूतः पवित्रेण । प्रत्यङ्कसोमो ऽअतिद्रुत,
ऽडुति सोमातिपूतस्य † पुनाति यथारूपमेवैनम्पुनाती'न्द्रस्य

(१) शु० य० सं० १९. १ । (२) शु० य० सं० १९. १ । (३) शु० य० सं० १९. १ । (४) शु० य० सं० १९. १ । (५) शु० य० सं० १९. १ । (६) शु० य० सं० १९. १ ।

* का० श्रौ० सू० १९. २. १ ।

(७) शु० य० सं० १९. ३ ।

† सुखेतरच्छिद्रसोमवामिन इत्यर्थः । (८) शु० य० सं० १९. ३ ।

युज्यः सखे'ति यदेवास्य तेनेन्द्रियं वीर्यमतिक्रान्तम्भवति
तदस्मिन्पुनर्दधाति ॥ ९ ॥ 'वायोः पूतः पवित्रेण ।
प्राङ्वासोमो ऽअतिद्रुत' ऽइति सोमवामिनः पुनाति यथा-
रूपमेवैनम्पुनातीन्द्रस्यै युज्यः सखे'ति यदेवास्य तेनेन्द्रियं
वीर्यमतिक्रान्तम्भवति तदस्मिन्पुनर्दधाति ॥ १० ॥
'पुनाति ते परिस्नुत'मिति । समृद्धिकामस्य पुनाति
समृद्धौ 'सोमैः सूर्यस्य दुहिते'ति श्रद्धा वै सूर्यस्य
दुहिता श्रद्धयैष सोमो भवति श्रद्धयैवैनः सोमङ्करोति
'वारेणं शश्वता तने'ति बालेन ह्येषा पूयते ॥ ११ ॥
'ब्रह्म क्षत्रम्पवत' ऽइति पयः पुनाति । ब्रह्मण ऽएव तत्क्ष-
त्रञ्जनयति ब्रह्मणो हि क्षत्रञ्जायते 'तेजं ऽइन्द्रिय'मिति
तेज ऽएवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यन्दधाति 'सुरया सोम' ऽइति
सुरया हि सोमः 'सुते ऽआसुत' ऽइत्यासुताद्धि सूर्यते
'मंदाये'ति मदाय वाव सोमो मदाय सुरोभावेव सोमम-
दुश्च सुरामदञ्चावरुद्धे 'शुक्लेण देव देवताः पिपृग्धी'ति
शुक्लेण देव देवताः प्रीणीहीत्येवैतदाह 'रसेनान्नं यज-
मानाय धेही'ति रसमेवान्नं यजमाने दधाति पूर्वे पयो-
ग्रहा गृह्यन्तेऽपरे सुराग्रहा विशन्तक्षत्रस्यानुवर्त्मानङ्क-
रोति ॥ १२ ॥ 'कुविर्दङ्ग यवमन्तो यवज्जि'दिति । पयो-
ग्रहान्गृह्णाति * सोमाऽंशवो वै यवाः सोमः पयः

(१) शु० य० सं० १९. ३। (२) शु० य० सं० १९. ३। (३) शु० य०
सं० १९. ४। (४) शु० य० सं० १९. ४। (५) शु० य० सं० १९. ४। (६-१२) शु०
य० सं० १९. ५। (१३) शु० य० सं० १९. ६।

* का० श्रौ० सू० १९. २. १४।

सोमेनैवैनः सोमङ्करोत्येकया गृह्णात्येकधैव यजमाने
 शिश्यन्दधाति श्शीर्हि पयः ॥ १३ ॥ 'नाना हि वान्देव-
 हितः सदस्कृतमिति । सुराग्रहाङ्गृह्णाति नाना हि सोमश्च
 सुरा च देवहितमिति देवहिते ह्येते नाना सदस्कृतमिति द्वे
 हि वेदी भवतो 'मा सः सृक्षाथास्परमे व्योम'न्निति पाप्म-
 नैवेनं व्यावर्त्तयति 'सुरा त्वमसि शुष्मिणी'ति सुरामेव
 सुराङ्करोति 'सोमं ऽएष'ऽहुति सोममेव सोमङ्करोति 'मा मा
 हिंसीः स्वां व्योनिमाविशन्ती'ति यथायोऽन्येवैनां व्याव-
 र्त्तयत्यात्मनोऽहिःसाया ऽएकया गृह्णात्येकधैव यजमाने
 यशो दधाति यशो हि सुरा ॥ १४ ॥ क्षत्रं वै पयोग्रहाः
 विट् सुराग्रहा यदुव्यतिषक्ताङ्गृह्णीयाद्विशं क्षत्राद्वयवच्छि-
 न्यात्क्षत्रं विशः पापवस्यसङ्कुर्व्याद्यज्ञस्य व्यृद्धिं व्यति-
 षक्तान्गृह्णणाति विशमेव क्षेत्रेण सन्दधाति क्षत्रं विशा
 पापवस्यस्य व्यवृत्त्यै यज्ञस्य समृद्ध्यै ॥ १५ ॥ प्राणा वै
 पयोग्रहाः । शरीरः सुराग्रहा यदुव्यतिषक्तान्गृह्णीया-
 च्छरीरम्प्राणेभ्यो व्यवच्छिन्यात्प्राणाञ्छरीरात्प्रमायुको
 यजमानः स्याद्वयतिषक्तान्गृह्णाति शरीरमेव प्राणैः
 सन्दधाति प्राणाञ्छरीरेणाथो ऽआयुरेवास्मिन्दधाति
 तस्मात्सौत्रामण्येजानः सर्वमायुरेत्यथो य ऽएवमेतद्वेद
 ॥ १६ ॥ सोमो वै पयोग्रहाः । अन्नः सुराग्रहा यत्पयो-
 ग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते सोमपीथञ्चैवान्नाद्यश्चावरुन्दे

(१) शु० य० सं० १९. ७। (२) शु० य० सं० १९. ७। (३) शु० य०
 सं० १९. ७। (४) शु० य० सं० १९. ७। (५) शु० य० सं० १९. ७।

॥ १७ ॥ पशवो वै पयोग्रहाः । अन्नः सुराग्रहा वृत्पयो-
 ग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते पशुश्चैवान्नाद्यश्चावरुन्दे
 ॥ १८ ॥ ग्राम्या वै पशवः पयोग्रहाः । आरण्याः
 सुराग्रहा वृत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते ग्राम्या-
 इच्चैव पशुनारण्याश्चावरुन्दे ग्राम्येण चान्नैनारण्येन
 च पयोग्रहाञ्छीणाति तस्माद्ग्राम्याणाम्पशूना-
 ऽग्राम्यश्चैवान्नाद्यमारण्यश्चावरुद्धम् ॥ १९ ॥ तदाहुः ।
 एतस्यै वा ऽएतदघलायै देवतायै रूपं व्यदेते घोरा
 ऽआरण्याः पशवो व्यदेतेषाम्पशूनाल्लोमभिः पयोग्र-
 हाञ्छीणीयाद्गुद्रस्यास्ये पशूनपिदध्यादपशुर्व्यजमानः स्या-
 दन्न इशीणीयादुनवरुद्धा ऽअस्य पशवः स्यू रुद्रो हि
 पशूनामीष्ट ऽइति सुराग्रहानेवैतेषाम्पशूनाल्लोमभिः
 शीणाति सुरायामेव तद्रौद्रन्दधाति तस्मात्सुराम्पीत्वा
 रौद्रमना ऽअथो ऽआरण्येष्वेव पशुषु रुद्रस्य हेति-
 न्दधाति ग्राम्याणाम्पशूनामहिःसाया ऽअवरुद्धा ऽअस्य
 पशवो भवन्ति न रुद्रस्यास्ये पशूनपिदधाति ॥ २० ॥
 'यौ वयाग्रं विषूचिका । उभौ ववृकश्च रक्षति ॥ इश्येनम्प-
 तत्रिणः सिद्धः सेमम्पात्वहसः' ॥ 'यदापिपेष मात-
 रम्पुत्रः प्रमुदितो धृयन् ॥ एतत्तदग्रे ऽअनृणो भवाम्यहतौ
 पितरौ मये'ति ॥ २१ ॥ अङ्कर्व्युश्च प्रतिप्रस्थाता च ।
 जघनेन वेदिम्प्राश्चमावृत्तं व्यजमानः इश्येनपत्राब्भ्या-
 मूर्द्धश्चावाश्च पावयतः प्राणोदानयोस्तद्रूपम्प्राणोदाना-

वेवावरुन्ध ऽऊर्द्धश्च ह्ययमवाङ् च प्राण ऽआत्मानमनु-
सञ्चरति 'सम्पृच स्थ सम्मा भद्रेण पृङ्क्ते'ति पयोग्रहा-
न्सम्मृशति श्रियैवैनं व्यशसा समर्द्धयति 'विपृच स्थ वि
मा पाप्मना पृङ्क्ते'ति सुराग्रहान्पाप्मनैवैनं व्यवावर्त्त-
यति ॥ २२ ॥

सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[ग्रहभक्षणसुरापावनादि]

इन्द्रस्य वै यत्र । इन्द्रियाणि वीर्याणि व्युदक्ता-
मस्तानि देवा ऽएतेनैव यज्ञेन पुनः समदधुर्यत्पयोग्रहाश्च
सुराग्रहाश्च गृह्यन्त ऽइन्द्रियाण्येवास्मिन्स्तद्वीर्याणि
पुनः सन्दधत्युत्तरेऽग्नौ पयोग्रहाञ्जुहति शुक्लेणैवैनन्तत्सो-
मपीथेन समर्द्धयन्ति ॥ १ ॥ स जुहोति 'सुरावन्तम्बर्हिषदः
सुवीर'मिति सुरावान्वा ऽएष बर्हिषद्यज्ञो यत्सौत्रामणी
बर्हिषैवैनं व्यज्ञेन समर्द्धयति 'यज्ञः हिन्वन्ति महिषा
नमोभि'रित्यृत्विजो वै महिषा यज्ञो नम ऽऋत्विग्भिरेव
यज्ञः समर्द्धयति यज्ञेन यजमान'न्दुधानाः सोम'मिति सोम-
पीथमेवास्मिन्दधति 'दिवि देवतास्वि'ति दिव्येवैनन्दे-
वतासु दधति 'मदेमेन्द्र'मिति मदाय वाव सोमो मदाय
सुरोभावेव सोममदश्च सुरामदश्चावरुन्धे 'यजमानाः

(३) शु० य० सं० १९. ११ । (४) शु० य० सं० १९. ११ । (५) शु० य० सं०
१९. ३२ । (६) शु० य० सं० १९. ३२ । (७) शु० य० सं० १९. ३२ । (८) शु० य०
सं० १९. ३२ । (९) शु० य० सं० १९. ३२ । (१०) शु० य० सं० १९. ३२ ।

स्वर्का' ऽदृत्यर्को * वै देवानामन्नमन्नं व्यजो यजेनैवैनम-
 न्नाद्येन समर्द्धयति हुत्वा भक्षयन्ति समृद्धमेवास्य तद्वर्द्ध-
 यन्ति ॥ २ ॥ स भक्षयति । 'यमश्शिवना नमुचेरासुरा-
 दधी'त्यश्शिवनौ ह्येतन्नमुचेरद्व्याहरताथं 'सरस्वत्यसुनोदि-
 न्द्रियाये'ति सरस्वती ह्येतमसुनोदिन्द्रियाये'मन्तुः शुक्-
 म्मधुमन्तमिन्दु'मिति शुक्लो वा ऽएष मधुमानिन्दुर्व्यत्सोमः
 'सोमं राजानमिह भक्षयामी'ति सोम ऽएवास्य राजा
 भक्षितो भवति दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहाञ्जुहति पाप्मनैवैन-
 न्तद्वयावर्त्तयन्ति ॥ ३ ॥ स जुहोति । 'यस्ते रसः
 सम्भृत ऽओषधीष्वित्यपाञ्च वा ऽएष ऽओषधीनाञ्च
 रसो यत्सुरापाञ्चैवैनमेतदोषधीनाञ्च रसेन समर्द्धयति
 'सोमस्य शुष्मः सुरया सुतस्ये'ति य ऽएव सोमे शुष्मो
 यः सुरायान्तमेवावरुद्धे 'तेन जिन्व यजमानम्मदेने'ति तेन
 प्प्रीणीहि यजमानम्मदेनेत्येवैतदाह 'सरस्वतीमश्शिवनावि-
 न्द्रमग्नि'मिति देवताभिरेव यजः समर्द्धयति देवताभिर्व्यजेन
 यजमानः हुत्वा भक्षयन्ति व्यृद्धमेवास्य तत्समर्द्धयन्ति
 ॥४॥ स भक्षयति । 'यदुंरि रिप्सः रसिनः सुतस्ये'ति सुता-
 सुतयोरेव रसमवरुद्धे 'यदिन्द्रो ऽपिबच्छचीभि'रितीन्द्रो
 ह्येतदपिबच्छचीभिर'हन्तुं^३दस्य मनसा शिवेने'त्यशिव ऽइव वा

* 'अर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतानि' (निरु० नै० का० ५. ४) ।

(१) शु० य० सं० १९. ३४ । (२) शु० य० सं० १९. ३४ । (३) शु० य० सं० १९. ३४ । (४) शु० य० सं० १९. ३४ । (५) शु० य० सं० १९. ३३ ।

(६) 'सुरापाञ्चैन०' इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः पाठः ।

(७) शु० य० सं० १९. ३३ ।

(८) शु० य० सं० १९. ३३ । (९) शु० य० सं० १९. ३३ । (१०) शु० य० सं० १९. ३५ । (११) शु० य० सं० १९. ३५ । (१२) शु० य० सं० १२. ३५ ।

ऽएष भक्षो यत्सुरा ब्राह्मणस्य शिवमेवैनमेतत्कृत्वात्स-
 न्धत्ते 'सोमं राजानमिह भक्षयामी'ति सोम ऽएवास्य
 राजा भक्षितो भवति ॥ ५ ॥ तद्धैतदुन्नयेऽद्धर्षवः ।
 राजन्न्यं वा वैश्यं वा परिक्रीणन्ति स ऽएतद्भक्षयिष्यतीति
 तदु तथा न कुर्ष्याद्यो ह वा ऽएतद्भक्षयति तस्य हैव-
 म्पितृन्पितामहानेष सोमपीथोऽन्वेति दुक्षिणस्यैवाग्नेस्त्री-
 नङ्गारान्निर्वृत्त्य बहिष्परिधि तदेताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात्
 ॥ ६ ॥ 'पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नम' ऽइति ।
 पितृनेव पितृलोके स्वधायान्दधाति 'पितामहेभ्यः स्वधा-
 यिभ्यः स्वधा नम' ऽइति पितामहानेव पितामहलोके
 स्वधायान्दधाति 'प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा
 नम' ऽइति प्रपितामहानेव प्रपितामहलोके स्वधायान्द-
 धाति ॥ ७ ॥ अप ऽआनीय निनयति । 'अक्षन्पितर'
 ऽइत्यन्नाद्यमेवैषु दधात्य'मीमदन्त पितर' ऽइति मद-
 यत्येवैनान'तीतृपन्त पितर' ऽइति तर्पयत्येवैनान्निर्पतरः
 शुन्धद्ध'मित्यनुपूर्वमेवैनान्तस्र्वान्निपावयति पवित्रं वै सौत्रा-
 मणी ॥ ८ ॥ त्रिभिः पवित्रैः पावयन्ति । त्रयो वा ऽइमे
 लोका ऽएभिरेवैनल्लोकैः पुनन्ति ॥ ९ ॥ पावमानीभिः
 पावयन्ति । पवित्रं वै पावमान्यः पवित्रेणैवैनस्पुनन्ति
 ॥ १० ॥ तिसृभिस्तिसृभिः पावयन्ति । त्रयो वै प्राणाः

(१) शु० य० सं० १९. ३५ । (२) शु० य० सं० १९. ३६ । (३) शु० य०
 सं० १९. ३६ । (४) शु० य० सं० १९. ३६ । (५) शु० य० सं० १९. ३६ ।
 (६) शु० य० सं० १९. ३६ । (७) शु० य० सं० १९. ३६ । (८) शु० य०
 सं० १९. ३६ ।

प्राण उदानो व्यानस्तैरेवैनम्पुनन्ति ॥ ११ ॥ नवभिः
 पावयन्ति । नव वै प्राणा प्राणैरेवैनम्पुनन्ति प्राणेषु
 पुनः पूतम्प्रतिष्ठापयन्ति ॥ १२ ॥ पवित्रेण पावयन्ति ।
 अजाविकस्य वा एतद्रूपं स्वत्पवित्रमजाविकेनैवैनम्पुनन्ति
 ॥ १३ ॥ बालेन पावयन्ति । गोऽश्श्वस्य वा एतद्रूपं
 स्वद्वालो गोऽश्श्वेनैवैनम्पुनन्ति ॥ १४ ॥ हिरण्येन
 पावयन्ति । देवानां वा एतद्रूपं स्वहिरण्यन्देवाना-
 मेवैनः रूपेण पुनन्ति ॥ १५ ॥ सुरया पावयन्ति । सुरा
 हि पूता पूतयैवैनम्पुनन्ति तद्यथा सुरा पूयमाना बल्कसेन
 द्विविच्यत एवमेवैतद्यजमानः सर्वस्मात्पाप्मनो
 निर्मुच्यते य एव विद्वान्सौत्रामण्या यजते यो वैतदेवं
 वेद ॥ १६ ॥ तदाहुः । याजयितव्यः सौत्रामण्याश्च न
 याजयितव्याश्चित्यनन्तरायथं ह्येवास्य सर्वम्पाप्मान-
 मपग्नन्तीति तदुह स्माह रेवोत्तरा स्थपतिः पाटवश्चा-
 क्णोऽपि प्रदानम्प्रदाय याजयितव्यमेवात्मा वै यज्ञस्य यज-
 मानोऽङ्गान्यवृत्तिजो यत्र वा आत्मा पूतः पूतानि तत्रा-
 ङ्गान्युभय एव पुनत उभये पाप्मानमपग्नते तस्मा-
 दुपि प्रदानम्प्रदाय याजयितव्यमेवेति ॥ १७ ॥ पितृलोकं
 वा एतेऽन्ववयन्ति । ये दुक्षिणेऽग्नौ चरन्त्याज्याहुति-
 जुहोति यज्ञो वा आज्यं यज्ञादेव यज्ञे प्रतितिष्ठन्ति
 ॥ १८ ॥ स जुहोति । 'ये समानाः समनसः पितरो यम-
 राज्ञे ॥ तेषाँल्लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पता'मिति

पितृनेव यमे परिददात्यथो पितृलोकमेव जयति सर्वे
यज्ञोपवीतानि कृत्वोत्तरमग्निमुपसमायन्त्ययं वै लोक
ऽउत्तरोऽग्निरस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठन्त्याज्याहुतिञ्जु-
होति यज्ञो वा ऽआज्यं व्यज्ञादेव यज्ञे प्रतितिष्ठन्ति
॥ १९ ॥ स जुहोति । 'ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु
मामकाः ॥ तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिंल्लोके शतः
समा' ऽहुति स्वानामेव विश्रयमवरुन्हेऽथो ज्योग्मिजीवातु-
मेवैषु दधाति पयः समन्वारब्धेषु जुहोति प्राणो वा
ऽअन्नम्पयः प्राण ऽएवान्नाद्येऽन्ततः प्रतितिष्ठन्ति ॥ २० ॥
स जुहोति । 'द्वे सृती ऽअश्रुणवम्पितृणामह'मिति द्वे वाव
सृती ऽहुत्याहुर्देवानाञ्चैव पितृणाञ्चेति 'ताब्भ्यामिदं विश्रव-
मेजत्समेती'ति ताब्भ्यां हीदः सर्वमेजत्समेति 'यदन्तरा
पितरम्मातरञ्चे'त्यसौ वै पितेयम्माताब्भ्यामेव पितृन्देव-
लोकमपिनयत्येकाकी हुतोच्छिष्टम्भक्षयत्येकधैव विश्रय-
मात्मन्धत्ते श्रीर्हि पयः ॥ २१ ॥ स भक्षयति । 'इदुः
हविः प्रजननम्मे ऽअस्त्विति प्रजननः हि यदि पयो
यदि सोमो 'दुशवीर'मिति प्राणा वै दुश वीराः प्राणा-
नेवात्मन्धत्ते 'सर्वगण'मित्यङ्गानि वै सर्वे गणा ऽअङ्गा-
न्येवात्मन्धत्ते 'स्वस्त्य ऽआत्मसनी'त्यात्मानमेव सनोति

(१) शु० य० सं० १९. ४६ । (२) शु० य० सं० १९. ४७ । (३) शु० य०
सं० १९. ४७ । (४) शु० य० सं० १९. ४७ । (५) शु० य० सं० १९. ४८ ।
(६) शु० य० सं० १९. ४८ । (७) शु० य० सं० १९. ४८ । (८) शु० य०
सं० १९. ४८ । (९) शु० य० सं० १९. ४८ ।

‘प्रजासनी’ति प्रजामेव सनोति ‘पशुसनी’ति पशूनेव-
सनोति ‘लोकसनी’ति लोकाय वै यजते तमेव जयत्यभय-
सनी’ति स्वर्गो वै लोकोऽभयश्च स्वर्गः एव लोकेऽन्ततः
प्रतितिष्ठत्यग्निः प्रजाम्बहुलाम्मे करोत्वन्नम्पयो रेतो
ऽअस्मासु धत्ते’ति तद्य एवैनमेते याजयन्ति तानेतदाहै-
तन्नमयि सर्वन्धत्तेति हिरण्येन मार्जयन्तेऽमृतं वै हिरण्य-
ममृत एवान्ततः प्रतितिष्ठन्ति ॥ २२ ॥

अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या १२० ॥

[सुरानिर्माणादि]

प्रजापतिर्व्यजमसृजत । तमाहरत्तेनायजत तेनेष्ट्वा
रिरिचान् इवामन्यत स एतं व्यजकृतुमपश्यत्सौत्रा-
मणीन्तेनायजत ततो वै स पुनराप्यायत रिच्यत इव
वा एष यः सोमेन यजते वीव ह्यस्य वित्तं वेदो हरन्ति
॥ १ ॥ सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत । यथा धेनुर्दुग्धा
पुनराप्यायेतैव हैव पुनराप्यायत आ प्रजया पशुभिः
प्यायते प्रत्यस्मिँल्लोके तिष्ठत्यग्निं स्वर्गल्लोकञ्जयति य
एवं विद्वान्सौत्रामण्या यजते यो वैतदेवं वेद ॥ २ ॥
तद्धैतत्प्रच्छ । सुप्ला सार्जयः प्रतीदर्शमैभावतं व्यन्न

(१) शु० य० सं० १९. ४८ । (२) शु० य० सं० १९. ४८ । (३) शु०
य० सं० १९. ४८ । (४) शु० य० सं० १९. ४८ । (५) शु० य० सं० १९. ४८ ।

दीक्षयेव दीक्षते न सोमांशव ऽइव न्युप्यन्तेऽथ कथं
 सौत्रामणी सोमयज्ञो भवतीति ॥ ३ ॥ स होवाच । शिरो
 वा ऽएतद्यज्ञस्य यद्रतमात्मा दीक्षैतत्खलु वै व्रतस्य रूपं
 व्यत्सत्यमेतद्दीक्षायै यच्छ्रद्धा मनो यजमानस्य रूपं ब्राम्ह-
 णस्येति ॥ ४ ॥ स यद्वाचा व्रतमुपैति । आत्मन्येवैतद्य-
 ज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति सत्यं श्रद्धायान्दधाति यजमानं
 व्यज्ञे ॥ ५ ॥ तस्मादेतस्य यज्ञस्य । व्रतमेव दीक्षा वृषो
 वै व्रतं व्योषा दीक्षा वृषा सत्यं व्योषा श्रद्धा वृषा मनो
 व्योषा ब्राम्हणाय पत्न्यै यजमानस्तस्माद्यत्रैव पतिस्तत्र
 जायाथो यज्ञमुख एव तन्निमथुनानि करोति प्रजात्यै
 ॥ ६ ॥ एते खलु वा ऽएतस्य यज्ञस्य । सोमांशव ऽइत्या-
 हुर्व्यच्छृण्पाणि तोक्वमानि लाजा ऽहुति ॥ ७ ॥ प्रातः-
 सवनस्यैतद्रूपम् । यच्छृण्पाणययं वै लोकः प्रातःसवनः
 स ऽआश्विनः ऽआश्विनेन पयसा प्रथमां रात्रिम्प-
 रिषिञ्चति स्वेनैवैनमेतल्लोकेन स्वया देवतया स्वेन रूपेण
 प्रातःसवनेन समर्द्धयति ॥ ८ ॥ माध्यन्दिनस्यैतत्सव-
 नस्य रूपम् । यत्तोक्वमान्यन्तरिक्षं वै माध्यन्दिनः
 सवनन्तत्सारस्वतः सारस्वतेन पयसा द्वितीयां रात्रि-
 म्पेरिषिञ्चति स्वेनैवैनमेतल्लोकेन स्वया देवतया स्वेन रूपेण
 माध्यन्दिनेन सवनेन समर्द्धयति ॥ ९ ॥ तृतीयसवनस्यै-
 तद्रूपम् । यल्लाजा यौर्वै तृतीयसवनः सैन्द्र्येन्द्रेण पयसा
 तृतीयां रात्रिम्पेरिषिञ्चति स्वेनैवैनमेतल्लोकेन स्वया
 देवतया स्वेन रूपेण तृतीयसवनेन समर्द्धयति ॥ १० ॥

एकस्यै दुग्धेन । प्रथमां रात्रिम्परिष्वति द्वयोर्दुग्धेन
 द्वितीयान्तिसृणान्दुग्धेन तृतीयां व्यथारूपमेवैनं व्यथा-
 देवतः सवनैः समर्द्धयति ॥ ११ ॥ 'परीतो विंशता सुत'-
 मिति परिष्वति सुत्यायै 'सोमो य उउत्तमः हवि'-
 रित्युत्तमं वा एतद्धविष्यत्सोम उउत्तममेवैनः हविष्क-
 रोति 'दधेन्वा यो नव्यो अप्स्वन्तरे'त्यद्भिश्च हेषोऽ-
 न्तरेण च सूयते 'सुषाव सोममद्रिभि'रित्यद्रिभिर्वै सोमः
 सूयतेऽद्रिभिरेवैनः सुनोति सोमसुत्यायै ॥ १२ ॥ तदाहुः ।
 उभयोर्वा एतद्रूपः सुतस्य चासुतस्य च यत्सौत्रामण्य-
 पामेष ओषधीनां रसो यत्पयस्तत्सुतस्य रूपमन्नस्यै-
 ष रसो यत्परिस्तुत्तदासुतस्य रूपमुभाब्भ्यामेवैनः सवा-
 बभ्यां सुनोत्युभाब्भ्यां सवाब्भ्यामवरुद्धे ॥ १३ ॥
 तदाहुः । यद्ग्रावभिः सोमः सूयतेऽथ कथं सौत्राम-
 णीति प्रैषाप्त्रीभिरिति ब्रूयाद्बार्हता वै प्रैषा बार्हता
 ग्रावाणो ग्रावभिर्वै सोमः सूयते ग्रावभिरेवैनः सुनोति
 सोमसुत्यायै ॥ १४ ॥ सर्वे पयस्वन्तो भवन्ति । पयसा
 हि सूयते सर्वे सोमवन्तो भवन्ति सोमरूपतायै सर्वे
 परिस्तुन्मन्तो भवन्ति परिस्तुता हि सूयते सर्वे घृतवन्तो
 भवन्त्येतद्वै प्रत्यक्षाद्यज्ञरूपं यद्घृतम्प्रत्यक्षादेवैनं व्यज्ञरू-
 पङ्करोति सर्वे मधुमन्तो भवन्त्येतद्वै प्रत्यक्षात्सोमरूपं
 व्यन्मधु प्रत्यक्षादेवैनः सोमरूपङ्करोति ॥ १५ ॥ *

(१) शु० य० सं० १९. २ । (२) शु० य० सं० १९. २ । (३) शु० य०
 सं० १९. २ । (४) शु० य० सं० १९. २ ।

* शतम् ६३०० ।

सर्वं ऽआश्विना भवन्ति । भैषज्याय सर्वं सारस्वता
 ऽअन्नाद्यस्येवावरुक्ष्यै सर्वं ऽऐन्द्रा इन्द्रियस्येव वीर्यस्या-
 वरुक्ष्यै ॥ १६ ॥ यद्वेव सर्वं ऽआश्विना भवन्ति । सर्वं
 सारस्वताः सर्वं ऽऐन्द्रा ऽएता वा ऽएतन्देवता ऽअग्रे
 यज्ञः समभरस्ताभिरेवैनः सम्भरत्यथो ऽएता एवैतदेवता
 भागधेयेन समर्द्धयति ॥ १७ ॥ सन्तता याज्यापुरोऽनु-
 वाक्या भवन्ति । समानदेवत्याः प्रजानां सन्तत्या
 ऽअव्यवच्छेदाय सर्वा ऽआश्विन्यो भवन्ति सर्वाः सार-
 स्वत्याः सर्वा ऽऐन्द्राः समानी बन्धुता ॥ १८ ॥ अनुष्टुभ
 ऽआप्प्रियो भवन्ति । वाग्वा ऽअनुष्टुब्वाचो वै सोमः
 सूयते वाचैवैनः सुनोति सोमसुत्यायै सर्वा ऽआश्विन्यो
 भवन्ति सर्वाः सारस्वत्याः सर्वा ऽऐन्द्राः समानी बन्धुता
 ॥ १९ ॥ जागता ऽअनुष्टुप्वा भवन्ति । इयं वै जगत्यनया
 वै सोमः सूयतेऽनयैवैनः सुनोति सोमसुत्यायै सर्वं
 ऽआश्विना भवन्ति सर्वं सारस्वताः सर्वं ऽऐन्द्राः समानी
 बन्धुता ॥ २० ॥ स वा ऽएष प्रत्यक्षात्सोमयज्ञ एव
 यत्सौत्रामणी तं व्यद्येकाकी यजमानो भक्षयेद्विष्टिवैव
 स्यात्पशुबन्धो वा सर्वं ऽऋत्विजो भक्षयन्ति सर्वे वा
 ऽऋत्विजः सोमम्भक्षयन्ति सोमरूपतायै ॥ २१ ॥ आश्वि-
 नमद्धर्षवो भक्षयन्ति । अश्विनौ वै देवानामद्धर्ष
 स्वमेवैतद्भागधेयं स्व ऽआयतने भक्षयन्ति ॥ २२ ॥
 सारस्वतः होता ब्रह्मा मैत्रावरुणः । वाग्वै यज्ञस्य होता
 हृदयम्ब्रह्मा मनो मैत्रावरुणः स्वमेवैतद्भागधेयं स्व

ऽआयुतने भक्षयन्ति ॥ २३ ॥ ऐन्द्रं व्यजमानो भक्ष-
यति । ऐन्द्रो वा ऽएष यज्ञो यत्सौत्रामणीन्द्रायतन ऽएष
ऽएतर्हि यो यजते स्वमेवैतद्भागधेयं स्व ऽआयुतने भक्षयति
॥ २४ ॥ चक्षुर्वा ऽआश्विनो ग्रहः । प्राणः सारस्वतो वागैन्द्र
ऽआश्विनोत्सारस्वतेऽवनयति चक्षुरेवास्य तत्प्राणैः
सन्धधाति सारस्वतादैन्द्रे प्राणानेवास्य तद्वाचा सन्ध-
धात्यथो प्राणानेवास्य तद्वाचि प्रतिष्ठापयति तस्मा-
त्सर्वे प्राणा वाचि प्रतिष्ठिताः ॥ २५ ॥ त्रय आश्विनम्भ-
क्षयन्ति । अद्भ्युः प्रतिप्रस्थाताग्नीद्धस्त्रिवृद्धा ऽइदञ्चक्षुः
शुक्लं कृष्णञ्जनीनका यथारूपमेवास्मिन्चक्षुर्धत्ति ॥ २६ ॥
त्रयः सारस्वतम् । होता ब्रह्मा मैत्रावरुणस्त्रेधाविहितो
वा ऽअयम्प्राणः प्राण ऽउदानो व्यान ऽइति यथारूप-
मेवास्मिन्प्राणन्दधति ॥ २७ ॥ एकाक्वयैन्द्रं व्यजमानो
भक्षयति । एकधा वा ऽएषा प्राणानां श्रीर्षद्वागेकधैव
वाचं श्रियमात्मन्धत्ते तस्मात्सौत्रामण्येजान ऽएकधा
स्वानां श्रेष्ठो भवत्यथो य ऽएवमेतद्वेद ॥ २८ ॥ ऋतवो
वा ऽऋत्विजः मासा भक्षाः षडृत्विजो भक्षयन्ति षड्वा
ऽऋतव ऽऋत्विग्भिरेव ऽर्त्तनवरुन्दे ॥ २९ ॥ द्वादश भक्षा
भवन्ति । द्वादश वै मासा भक्षैरेव मासानवरुन्दे पुनः पुनर-
भिनिवर्त्तमृत्विजो भक्षयन्ति तस्माद्वतवश्च मासाश्चान-
न्योऽह्यमभिनिवर्त्तन्ते ॥ ३० ॥ त्रयोदशं व्यजमानो भक्ष-
यति । यो ह वा ऽएष त्रयोदशो मास ऽएष ऽएव प्रत्य-

क्षात्सँवत्सर ऽएतमेवाप्तवावरुन्धे स वा ऽएष सँवत्सर
 ऽएव यत्सौत्रामणी तेन सर्वञ्जयति सर्वमवरुन्धे ॥ ३१ ॥
 त्रयोऽपशवो भवन्ति । त्रयो वा ऽइमे लोका ऽइमानेव
 तैर्लोकानवरुन्धे ऽइममेव लोकमाश्विनेनान्तरिक्षः सार-
 स्वतेन दिवमैन्द्रेण यथारूपमेव यथादेवतमिमाल्लोकाञ्जयति
 चाव च रुन्धे ॥ ३२ ॥ त्रयोऽपुरोडाशा भवन्ति । त्रयो
 वा ऽऋतव ऽऋतुनेव तैरवरुन्धे ग्रीष्ममेवैन्द्रेण वर्षाः
 सावित्रेण हेमन्तं वारुणेन यथारूपमेव यथादेवतमृतूञ्जयति
 चाव च रुन्धे ॥ ३३ ॥ षड्ग्रहा भवन्ति । षड्वा ऽऋतव
 ऽऋतुनेव तैरवरुन्धे वसन्तग्रीष्मावेवाश्विनाब्भ्यां वर्षा-
 शरदौ सारस्वताब्भ्यां हेमन्तशिशिरावैन्द्राब्भ्यां यथारूप-
 मेव यथादेवतमृतूञ्जयति चाव च रुन्धे ॥ ३४ ॥ सन्तता
 याज्यापुरोऽनुवाक्या भवन्ति । समानदेवत्या ऽऋतूनां
 सन्तत्या ऽअव्यवच्छेदाय सर्वाः पुरोऽनुवाक्या भवन्ति
 सर्वा याज्यास्तस्मादृतवः सर्वे पराञ्चः सर्वे प्रत्यञ्चः
 सर्वाः प्रथमा भवन्ति सर्वा मध्यमाः सर्वा उत्तमास्त-
 स्मादृतवः सर्वे प्रथमाः सर्वे मध्यमाः सर्वे उत्तमाः
 सर्वेषाङ्ग्रहाणान्धे याज्यापुरोऽनुवाक्ये भवतोऽहोरात्र-
 योस्तद्रूपमहोरात्रे ऽएवावरुन्धे तस्मादृतवश्च मासा-
 श्चाहोरात्रयोरेव प्रतिष्ठिताः ॥ ३५ ॥ स वा ऽएष
 सँवत्सर ऽएव यत्सौत्रामणी । चन्द्रमा ऽएव प्रत्यक्षादा-
 दित्यो यजमानस्तस्येयमेव पृथिवी वेदिरन्तरिक्षमुत्तरवेदि-

द्यौर्बर्हिर्दिश ऽऋत्विजो वृनस्पतय ऽइदध्म ऽआप
 ऽआज्यमोषधय ऽआहुतयोग्निरेवाग्निः सँवत्सरः सथंस्था
 तद्वा ऽइदः सँवदः सँवत्सर ऽएव यदिदङ्किञ्च तस्मात्सौ-
 त्रामण्येजानः सँवञ्जयति सँवमवरुन्दे ॥ ३६ ॥

अष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[राज्ञोऽभिषेकादि]

त्वष्टा हतपुत्रः । अभिचरणीयमुपेन्द्रः सोममाह-
 रत्तस्येन्द्रो यज्ञवेशसङ्कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्स विष्वङ्
 व्यार्च्छत्तस्य मुखात्प्राणेभ्यः श्रीयशसाङ्ग्यूर्द्वाङ्ग्युदक्कामै-
 स्तानि पशून्प्राविशँस्तस्मात्पशवो यशो यशो ह भवति
 य ऽएवं विद्वान्सौत्रामण्याभिषिच्यते ॥ १ ॥ ततोऽस्मा
 ऽएतमश्निवृनौ च सरस्वती च । यज्ञः समभरन्त्सौत्रा-
 मणीम्भैषज्याय तयैनमभ्यषिञ्चँस्ततो वै स देवानां
 श्रेष्ठोऽभवच्छ्रेष्ठः स्वानामभवति य ऽएनयाभिषिच्यते ॥ २ ॥
 कृष्णाजिनेऽभिषिञ्चति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं व्यज्ज ऽएवै-
 नमेतदभिषिञ्चति लोमतश्छुदाथँसि वै लोमानि च्छन्दः
 स्वेवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ ३ ॥ आसन्द्यामभिषिञ्चति । आस-
 न्दी सदैव साम्राज्यः साम्राज्येनैवैनः साम्राज्यङ्गमवति
 ॥ ४ ॥ औदुम्बरी भवति । ऊर्ग्वर्वा ऽउदुम्बर ऽऊर्ज्येवाङ्ग्यभि-
 षिच्यते जानुसम्मिता भवति जानुसम्मितो वा ऽअयं-
 हलोकोऽस्मा ऽउ वै लोकाय क्षत्रियोऽभिषिच्यते क्षत्रमु

वा ऽएष भवति यः सौत्रामण्याभिषिच्यते तस्मा-
ज्जानुसम्मितापरिमिता तिरश्ची ॥ ५ ॥ राष्ट्रं वा ऽआ-
सन्दी । अपरिमितसमृद्धमु वै राष्ट्रम्मुञ्जविवयना भवति
यज्ञिया हि मुञ्जा द्वा ऽउचरस्यां वेद्याम्पादौ भवतो द्वौ
दक्षिणस्यामयं वै लोक ऽउत्तरा वेदिर्दक्षिणा पितृलोकस्त-
देनमुभयोल्लोकयोरुच्चभिषिञ्चति ॥ ६ ॥ एतद्ध स्म वै
तद्विद्वानाह । गौरीवितिः शाक्त्यः क्षत्रमिवाह किल वय-
ममुष्मिँल्लोके भविता स्म ऽडुति शश्वद्धास्मा ऽऋषभो
याज्ञतुरः प्रोवाच शिशुक्वनानाथं राजा ॥ ७ ॥ स ऽआस-
न्दीमास्तृणाति * । 'क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिर-
सी'ति क्षत्रस्य वा ऽएषा योनिः क्षत्रस्य नाभिः ॥ ८ ॥ अथै-
नाङ्गुष्णजिनेनास्तृणाति † । 'मा त्वा हिंस्रीहमा मा
हिंस्री'रिति यज्ञो वै कृष्णजिनं व्यजस्य चैवात्मनश्चा-
हिंसायै ॥ ९ ॥ अथाधिरोहति । वारुण्यर्चा वरुणो वै
देवानाथं राजा स्वयैवैनमेतदेवतयाभिषिञ्चति 'निषसाद
धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा ॥ साम्राज्याय सुकृतु'रिति ॥ १० ॥
अथ सुवर्णरजतौ रुक्मौ ‡ वयुपास्यति । 'मृत्योः पाहि
विद्योत्पाही'ति वृष्टिर्वै विराट् तस्या ऽएते घोरे तन्वौ विद्युच्च

* का० श्रौ० सू० १९. ४. ७ ।

(१) शु० य० सं० २०. १ ।

† का० श्रौ० सू० १९. ४. ८ ।

(२) शु० य० सं० २०. १ । (३) शु० य० सं० २०. २ ।

‡ मण्डलाकारो भूषणविशेषो रुक्मः । (म० भा०)

(४) शु० य० सं० २०. २ ।

ह्रादुनिश्च ततः सुवर्णं ऽएव रुक्मो विद्युतो रूपः रजतो
ह्रादुनेस्ताभ्यामेवास्मै देवताभ्यां शर्म यच्छति तस्मा-
त्सौत्रामण्येजानस्यैताभ्यान्देवताभ्यान्न शङ्का भवत्यथो
य ऽएवमेतद्वेद ॥ ११ ॥ पशूनां वसयाभिषिञ्चति । श्रीर्वै
पशूनां वसा * शिष्यैर्वैनमेतत्पशूनां रसेनाभिषिञ्चत्यथो
परमं वा ऽएतदन्नाद्यं यद्वसा परमेणैर्वैनमेतदन्नाद्येनाभि-
षिञ्चति ॥ १२ ॥ शफग्रहा भवन्ति । शफैर्वै पशवः प्रति-
तिष्ठन्ति प्रतिष्ठामेवैनङ्गमयति त्रयस्त्रिंशद्ग्रहा भवन्ति
त्रयस्त्रिंशद्वै सर्वा देवताः सर्वाभिरेवैनमेतद्देवताभिरभि-
षिञ्चति जगतीभिर्जुहोति जागता वै पशवो जगत्यैवास्मै
पशूनवरुद्धे षोडशभिर्ऋग्भिर्जुहोति षोडशकला वै पशवोऽनु-
कलमेवास्मिञ्छ्रियन्दधाति ॥ १३ ॥ 'सीसेने तन्त्रम्मनसा
मनीषिण' ऽहुति । द्वौ द्वौ समासः हुत्वा सते सत्स्रवान्स-
मवनयत्यहोरात्राण्येवैतदर्द्धमासाः ऋमासानृतून्संवत्सरे प्र-
तिष्ठापयति तानीमान्यहोरात्राण्यर्द्धमासा मासा ऽऋतवः
संवत्सरे प्रतिष्ठिताः ॥ १४ ॥ वैतसः सतो भवति । अप्सु-
योनिर्वै वेतस ऽआपो वै सर्वा देवताः सर्वाभिरेवैनमेतद्देवता-
भिरभिषिञ्चति ॥ १५ ॥ सर्वसुरभ्युन्मर्दनम्भवति परमो वा
ऽएष गन्धो यत्सर्वसुरभ्युन्मर्दनङ्गन्धेनैवैनमेतदभिषिञ्चति
॥ १६ ॥ पुरस्तात्प्रत्यङ्ङभिषिञ्चति । पुरस्ताद्धि प्रत्यगन्न-
मद्यते शीर्षतः शीर्षतो ह्यन्नमद्यत ऽआ मुखादन्ववस्त्रावयति

* मांसणकभाण्डे स्थितः स्नेहात्मको द्रवविशेषो वसाशब्देनोच्यते ।

† "द्वौ द्वौ हुत्वा शेषान्सते करोति" (का० श्रौ० सू० १९. ४. ११)

(१) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः "दधति" इति । (२) शु० य० सं० १९. ८० ।

मुखेन ह्यन्नमद्यते सर्वतः परिक्रामः सर्वाभ्यऽएवास्मिन्ने-
तद्भिग्भ्योऽन्नाद्यन्दधाति तस्मात्सौत्रामण्येजानस्य सर्वासु
दिक्ष्वन्नाद्यमवरुद्धम्भवत्यथो यः ऽएवमेतद्वेद ॥ १७ ॥
आश्विनेन प्रथमेन यजुषाभिषिञ्चति । अथ सारस्वते-
नाथैन्द्रेणैताभिरैवैनमेतद्देवताभिरभिषिञ्चति तः हैकऽएता-
भिश्च देवताभिरभिषिञ्चन्ति भूर्भुवः स्वरित्येताभिरु-
च ऋयाहृतिभिरेता वै ऋयाहृतयऽइदः सर्वन्तदेनमनेन
सर्वेणाभिषिञ्चामऽइति न तथा कुर्यादेताभिरैवैनन्देवता-
भिरभिषिञ्चेदेता ऽउ ह्येव देवता इदः सर्वम् ॥ १८ ॥
पुरस्तात्स्विष्टकृतोऽभिषिञ्चति । क्षत्रं वै स्विष्टकृतक्ष-
त्रेणैवैनमेतदभिषिञ्चत्यन्तरा वनस्पतिञ्च स्विष्टकृतञ्चा-
भिषिञ्चति सोमो वै वनस्पतिरग्निः स्विष्टकृतदग्नीषो-
माभ्यामेवैनमेतत्परिगृह्याभिषिञ्चति तस्माद्ये चैतद्विदुष्ये
च न तऽआहुः क्षत्रियो वाव क्षत्रियस्याभिषेक्तेति
॥ १९ ॥ अथैनजानुमात्रे धारयन्ति । अथ नाभिमात्रेऽथ
मुखमात्रे ऽएष्वेवास्मा ऽएतल्लोकेष्वायतनानि कल्पयत्य-
भिषेको वा ऽएष यद्वाजपेयमभिषेकः सौत्रामणी तद्यथैवादो
वाजपेये यूपः रोहति तदेवैतद्रूपङ्कियते ॥ २० ॥ [अर्धः प्रपाठकः
॥ २१ ॥] तदाहुः । एव वा ऽएषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते यः
सौत्रामण्याभिषिञ्च्यतऽइति कृष्णाजिने प्रत्यवरोहति
यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञऽएवान्ततः प्रतितिष्ठति
॥ २१ ॥ 'प्रति क्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्र' इति । क्षत्र

एव राष्ट्रे प्रतितिष्ठति क्षत्राद्राष्ट्रादुप्रब्रह्मशाय 'प्रत्य-
 श्वेषु प्रतितिष्ठामि गोष्विति गोऽश्व एव प्रतिति-
 ष्टति गोऽश्ववादुप्रब्रह्मशाय 'प्रत्यङ्गेषु प्रतितिष्ठाम्या-
 त्म'न्नित्यङ्गेष्वेवात्मन्प्रतितिष्ठत्यङ्गेष्वभ्यऽआत्मनोऽप्रब्रह्म-
 शाय 'प्रति प्राणेषु प्रतितिष्ठामि पुष्ट' इति प्राणे-
 ष्वेव पुष्टे प्रतितिष्ठति प्राणेष्वभ्यः पुष्टादुप्रब्रह्मशाय
 'प्रति द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि यज्ञ' इति तदनयो-
 र्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठति ययोरिदं सर्वमधि ॥ २२ ॥
 अथ साम गायति । क्षत्रं वै साम क्षत्रेणैवैनमेतदभिषि-
 चत्यथो साम्राज्यं वै साम साम्राज्येनैवैनं साम्राज्य-
 ङ्गमयति सर्वेषां वा एष वेदानां रसो यत्साम सर्वेषा-
 मेवैनमेतद्वेदानां रसेनाभिषिचति ॥ २३ ॥ बृहत्याङ्गा-
 यति । बृहत्यां वा असावादित्यः श्रियाम्प्रतिष्ठायाम्प्रतिष्ठि-
 तस्तपति बृहत्यामेवैनमेतच्छ्रियाम्प्रतिष्ठायाम्प्रतिष्ठापयति
 ॥ २४ ॥ ऐन्द्रयाम्बृहत्याङ्गायति * । ऐन्द्रो वा एष यज्ञो यत्सौ-
 त्रामणीन्द्रायतन एष एतर्हि यो यजते स्व एवैनमेत-
 दायतनेऽभिषिचति ॥ २५ ॥ अथ यस्मात्सदृशानानि
 नाम । एतैर्वै सामभिर्देवा इन्द्रमिन्द्रियाय वीर्याय
 समश्न्यँस्तथो एवैतमृत्विजो यजमानमेतैरेव सामभिरि-
 न्द्रियाय वीर्याय सन्श्नयन्ति सन्श्नवसे विश्ववसे सत्य-

(१) शु० य० सं० २०. १० । (२) शु० य० सं० २०. १० । (३) शु० य० सं० २०. १० । (४) शु० य० सं० २०. १० ।

* का० श्रौ० सू० १९. ५, २ ।

इश्रवसे इश्रवस ऽइति सामानि भवन्त्येष्वेवैनमेतल्लोकेषु
 इश्रावयन्ति चतुर्निधनम्भवति चतस्रो वै दिशः सर्वास्वे-
 वैनमेतदिक्षु प्रतिष्ठापयन्ति सर्वे निधनमुपावयन्ति संवि-
 दाना ऽएवास्मिञ्छ्रियन्दधति ॥ २६ ॥ तदाहुः । षदेत-
 त्साम गीयतेऽथ क्वैतस्य साम्न ऽउक्थङ्का प्रतिष्ठा
 षष्ट्यद्धि हि तद्यस्तुतमननुशस्तमिति ॥ २७ ॥ त्रया देवा
 ऽएकादशेति । एतद्वा ऽएतस्य साम्न ऽउक्थमेष्वा
 प्रतिष्ठा ॥ २८ ॥ अथो 'त्रया देवा ऽएकादशे'ति ।
 त्रयस्त्रिंशद्गृह्यहोति त्रया हि देवा ऽएकादश 'त्रयस्त्रिं-
 शाः सुराधस' ऽइति त्रयस्त्रिंशद्दि देवा 'बृहस्पतिपुरो-
 हिता' ऽइति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मपुरोहिता ऽइत्येवैतदाह
 'देवस्य सवितुः सव' ऽइति देवेन सवित्रा प्रसूता ऽइत्ये-
 वैतदाह 'देवा देवैरवन्तु मे'ति देवा ह्येतन्देवैरभिषिञ्चन्ति
 ॥ २९ ॥ 'प्रथमा द्वितीयै'रिति । प्रथमा ह्येतन्द्वितीयैर-
 भिषिञ्चन्ति 'द्वितीयास्तृतीयै'रिति द्वितीया ह्येतन्तृतीयै-
 रभिषिञ्चन्ति 'तृतीयाः सत्येने'ति तृतीया ह्येतद् सत्ये-
 नाभिषिञ्चन्ति 'सत्यं व्यज्ञेने'ति सत्यं ह्येतं व्यज्ञेना-
 भिषिञ्चति 'यज्ञो यजुर्भि'रिति यज्ञो ह्येतं यजुर्भिभर-
 भिषिञ्चति 'यजूंषि सामभि'रिति यजूंषि ह्येतद् साम-

- (१) शु० य० सं० २०. ११ । (२) शु० य० सं० २०. ११ । (३) शु० य०
 सं० २०. ११ । (४) शु० य० सं० २०. ११ । (५) शु० य० सं० २०. ११ ।
 (६) शु० य० सं० २०. १२ । (७) शु० य० सं० २०. १२ । (८) शु० य० सं०
 २०. १२ । (९) शु० य० सं० २०. १२ । (१०) शु० य० सं० २०. १२ ।
 (११) शु० य० सं० २०. १२ ।

भिरभिषिञ्चन्ति 'सामान्वृग्भि'रिति सामानि ह्येतमृग्भि-
 रभिषिञ्चन्त्यृचः पुरोऽनुवाक्याभि'रित्यृचो ह्येतम्पुरोऽनु-
 वाक्याभिरभिषिञ्चन्ति 'पुरोऽनुवाक्या व्याज्याभि'रिति
 पुरोऽनुवाक्या ह्येतं व्याज्याभिरभिषिञ्चन्ति 'व्याज्या
 वषट्कारै'रिति व्याज्या ह्येतं वषट्कारैरभिषिञ्चन्ति 'वषट्-
 कारा ऽआहुतिभि'रिति वषट्कारा ह्येतमाहुतिभिरभिषिञ्च-
 न्त्याहुतयो मे कामान्समर्द्धयन्तु भूः स्वाहे'ति तदेनमेता-
 भिर्देवताभिः परोऽवरमभिषिञ्चयाथास्मा ऽआहुतिभिः
 सर्वान्कामान्समर्द्धयत्यथऽर्विक्षूपहवमिष्ट्वा भक्षयत्यृतवो
 वा ऽअत्विज ऽऋतुष्वेवैतदुपहवमिच्छते ॥ ३० ॥ स भक्ष-
 यति । 'लोमानि प्रयतिर्मम त्वञ्च ऽआनतिरागतिः ॥
 माथ्सम्म ऽउपनतिर्वस्वस्थि मज्जाम ऽआनति'रिति प्रेव
 वा ऽएष लोकाँश्च देवताश्च विशति यः सौत्रामण्या-
 भिषिच्यते तदेतदवान्तरामात्मानमुपह्वयते तथा कृत्स्न ऽएव
 सर्वतनूः साङ्गः सम्भवति ॥ ३१ ॥

अष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

—ॐ—

[सौत्रामणीशेषः]

एतस्माद्वै यज्ञात्पुरुषो जायते । स यद्ध वा ऽअ-
 स्मिँल्लोके पुरुषोऽन्नमत्ति तदेनममुष्मिँल्लोके प्रत्यत्ति स

(१) शु० य० सं० २०. १२ । (२) शु० य० सं० २०. १२ । (३) शु०
 य० सं० २०. १२ । (४) शु० य० सं० २०. १२ । (५) शु० य० सं० २०. १२ ।
 (६) शु० य० सं० २०. १२ । (७) शु० य० सं० २०. १३ ।

वा ऽएष परिस्त्रुतो यज्ञस्तायतेऽनाद्या वै ब्राह्मणेन परि-
 स्त्रुत्स ऽएतस्मादनाद्याजायते तद् हामुष्मिँल्लोकेऽन्नन्न
 प्रत्यत्ति तस्मादेष ब्राह्मणयज्ञ ऽएव यत्सौत्रामणी ॥ १ ॥
 तस्य लोमाङ्ग्येव शष्पाणि । त्वक्कोक्कमानि माथ्सँल्लाजा
 ऽअस्थि कारोतरो मज्जा मासरः रसः परिस्त्रुन्नग्नैर्हुल्लो-
 हितः रेतः पयो मूत्रः सुरोवह्यं बल्कसम् ॥ २ ॥ हृदय-
 मेवास्यैन्द्रः पुरोडाशः । यक्रत्सावित्रः क्वलोमा वारुणो
 मतस्त्रे ऽएवास्याश्श्वत्थश्च पात्रमौदुम्बरश्च पित्तत्रैयग्नोध-
 मान्त्राणि स्थाल्ल्यो गुदा ऽउपशयानि श्श्वेनपत्रे प्लीहा-
 सन्दी नाभिः कुम्भो वनिष्टुः प्लाशिः शतातृण्णा तद्यत्सा
 बहुधा वितृण्णा भवति तस्मात्प्लाशिर्बहुधा विकृतो
 मुखः सतञ्जिह्वा पवित्रश्चप्यम्पायुर्वस्तिर्बालः ॥ ३ ॥
 अङ्गाङ्ग्येवास्याश्श्विनः पशुः । आत्मा सारस्वतो रूपमैन्द्र
 ऽऋषभस्तस्मादाहुर्गावः पुरुषस्य रूपमित्यायुर्हिरण्य-
 न्तच्छतमानम्भवति तस्माच्छतायुः पुरुषः ॥ ४ ॥ चक्षुषी
 ऽएवास्याश्श्विनौ ग्रहौ । पक्ष्माणि गोधूमसक्तवश्च
 कुवलसक्तवश्च नासिके ऽएवास्य सारस्वतौ ग्रहावथ
 यानि नासिकयोर्ल्लोमानि ताङ्ग्युपवाकसक्तवश्च बदरसक्त-
 वश्च श्श्रोत्रे ऽएवास्यैन्द्रौ ग्रहावथ यानि कर्णयोर्ल्लोमानि
 यानि च भ्रुवोस्तानि यवसक्तवश्च कर्कन्धुसक्तवश्च
 ॥ ५ ॥ अथ यान्युपस्थे लोमानि । यानि चाधस्तात्तानि

(१) 'सर्जत्वक्त्रिफलाशुष्णीपुनर्नवाचतुर्जातकपिप्पलीगजपिप्पलीवंशावकाबृहच्छत्राचित्रकेन्द्र-
 वारुण्यश्वगन्धाधान्यकयवानीजीरकद्वयहरिद्राद्वयविरूढयववीहय एकीकृता नग्नहुः' (म० भा०) ।

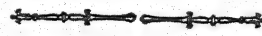
वृकलोमान्यथ यान्युरसि लोमानि यानि च निकक्ष-
 योस्तानि व्याघ्रलोमानि केशाश्च श्मश्रूणि च सिद्ध-
 हलोमानि ॥ ६ ॥ त्रयः पशवो भवन्ति । त्रेधाविहितो
 वा ऽअयम्पुरुषस्यात्मात्मानमेवास्य तै स्पृणोति षट्वाङ्ना-
 भेस्तदाश्विनेन षट्द्वित्राभेरवाचीनः शीर्ष्णस्तत्सारस्वतेन
 शिर ऽऐन्द्रेण यथारूपमेव यथादेवतात्मानम्मृत्यो स्पृत्वा-
 मृतङ्कुरुते ॥ ७ ॥ त्रयः पुरोडाशा भवन्ति । त्रेधाविहितं वा
 ऽइदम्पुरुषस्य वयो वय ऽएवास्य तै स्पृणोति पूर्ववयसमे-
 वैन्द्रेण मध्यमवयसः सावित्रेणोत्तमवयसं वारुणेन यथा-
 रूपमेव यथादेवतं वयो मृत्यो स्पृत्वा मृतङ्कुरुते ॥ ८ ॥
 षड्ग्रहा भवन्ति । षट्वा ऽइमे शीर्ष्णप्राणाः प्राणानेवास्य
 तै स्पृणोति चक्षुषी ऽएवाश्विनाब्भ्यान्नासिके सारस्व-
 ताब्भ्यां श्रोत्रे ऽऐन्द्राब्भ्यां यथारूपमेव यथादेवता-
 म्प्राणान्मृत्यो स्पृत्वा मृतान्कुरुते ॥ ९ ॥ सन्तता याज्या-
 पुरोऽनुवाक्या भवन्ति । समानदेवत्याः प्राणानां
 सन्तत्या ऽअव्यवच्छेदाय सर्वाः पुरोऽनुवाक्या भवन्ति
 सर्वा याज्यास्तस्मात्प्राणाः सर्वे पराश्च सर्वे प्रत्यञ्चः
 सर्वाः प्रथमा भवन्ति सर्वा मध्यमाः सर्वा ऽउत्तमास्त-
 स्मात्प्राणाः सर्वे प्रथमाः सर्वे मध्यमाः सर्वे ऽउत्तमाः
 सर्वेषाङ्गहणान्द्रे याज्यापुरोऽनुवाक्ये भवतः प्राणो-
 दानयोस्तद्रूपम्प्राणोदानावेवावरुन्दे तस्मात्सर्वे प्राणाः
 प्राणोदानयोरेव प्रतिष्ठिताः ॥ १० ॥ स वा एष ऽआ-

(१) 'मात्मानम्मृत्यो स्पृत्वा मृतङ्कुरुते' इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः ।

स्मैव यत्सौत्रामणी । मन ऽएव प्रत्यक्षाद्वाग्यजमानस्त-
स्यात्मैव वेदिः प्रजोत्तरवेदिः पशवो बर्हिर्द्धान्नृत्विजो-
ऽस्थीनीद्धम ऽआज्यम्मजा मुखमग्निरन्नमाहुतिर्वयः
संस्था तस्मात्सौत्रामण्येजानो वय ऽउपगच्छति ॥ ११ ॥
तद्यौ ह वा ऽइमौ पुरुषाविवाक्ष्योः । एतावेवाग्निश्चनावथ
यत्कृष्णणन्तत्सारस्वतं यच्छुक्लन्तदैन्द्रन्तद्यदाग्निश्चने पशौ
सत्यथैता देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्द्धं ऋत्वात्मन्धत्ते
॥ १२ ॥ मन ऽएवेन्द्रः । वाक्कसरस्वती श्रोत्रे ऽअग्निश्चनौ
यद्वै मनसा ज्ञायति तद्वाचा वदति यद्वाचा वदति
तत्कृष्णार्णवभ्यां शृणोति तद्यत्सारस्वते पशौ सत्यथैता
देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्द्धं ऋत्वात्मन्धत्ते ॥ १३ ॥
प्राण ऽएवेन्द्रः । जिह्वा सरस्वती नासिके ऽअग्निश्चनौ
यद्वै प्राणेनान्नमात्मन्प्रणयते तत्प्राणस्य प्राणत्वञ्जिह्वया
वा ऽअन्नस्य रसं विजानाति नासिके ऽउ वै प्राणस्य
पन्थास्तद्यदैन्द्रे पशौ सत्यथैता देवताः सह यजत्येता-
न्येवैतत्सार्द्धं ऋत्वात्मन्धत्ते ॥ १४ ॥ हृदयमेवेन्द्रः । यकृ-
त्सविता क्लोमा वरुणस्तद्यदैन्द्रे पुरोडाशे सत्यथैता
देवताः सह यजत्येताभ्येवैतत्सार्द्धं ऋत्वात्मन्धत्ते ॥ १५ ॥
प्राण ऽएव सविता । व्यानो वरुणः शिश्नमिन्द्रो यद्वै
प्राणेनान्नमत्ति तद्वयानेन व्यनिति शिश्नेन वा ऽअन्नस्य
रसः रेतः सिञ्चति तद्यत्सावित्रे पुरोडाशे सत्यथैता
देवताः सह यजत्येताभ्येवैतत्सार्द्धं ऋत्वात्मन्धत्ते ॥ १६ ॥
योनिरेव वरुणः । रेत ऽइन्द्रः सवितैव रेतसः प्रजनयिता

तद्यद्धारुणे पुरोडाशे सत्यथैता देवताः सह यजत्येताः स्ये-
वैतत्सार्द्धं कृत्वा तस्मिन्धत्ते स य ऽएवमेतद्वेदैता ऽएव देवता
अनुसम्भवत्येता देवता ऽअनु प्रजायत ऽआ प्रजया
पशुभिः प्यायते प्रत्यस्मिँल्लोके तिष्ठत्यभि स्वर्गँल्लो-
कञ्जयति य ऽएवं विद्वान्सौत्रामण्या यजते यो वैत-
देवं वेद ॥ १७ ॥

नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[अवभृथेष्टिः]

अवभृथमिष्ट्वा यन्ति । अवभृथं वै सोमनेष्ट्वा यन्ति
सोम ऽएष यत्सौत्रामणी ॥ १ ॥ 'यदेवा देवहेडन'मिति ।
देवकृतादेवैनमेनसो मुञ्चति 'यदि दिवा यदि नक्त'मिति
यदेवाहोरात्राब्ध्यामेनः करोति तस्मादेवैनम्मुञ्चति
'यदि जाग्रद्यदि स्वप्न' ऽइति मनुष्या वै जागरितम्पितरः
सुप्तम्मनुष्यकिल्बिषाञ्चैवैनम्पितृकिल्बिषाञ्च मुञ्चति ॥ २ ॥
'यद्ग्रामे यदुरण्य' ऽइति । ग्रामे वा ह्यरण्ये वै नः
क्रियते तस्मादेवैनम्मुञ्चति 'यत्सभाया'मिति स्रब्ध्या-
देवैनमेनसो मुञ्चति 'यदिन्द्रिय' ऽइति देवादेवैनमेनसो
मुञ्चति 'यच्छूद्रे यदुस्ये यदेनश्चक्रमा वयं व्यदेकस्याधि-
धर्मणि तस्यावयजनमसी'ति सर्वस्मादेवैनमेतस्मादे-
नसो मुञ्चति ॥ ३ ॥ 'यर्दपो ऽअग्न्या ऽइति । वरुणेति

(१) शु० य० सं० २०. १४ । (२) शु० य० सं० २०. १५ । (३) शु० य०
सं० २०. १६ । (४) शु० य० सं० २०. १७ । (५) शु० य० सं० २०. १७ । (६)
शु० य० सं० २०. १७ । (७) शु० य० सं० २०. १७ । (८) शु० य० सं० २०. १८ ।

शपामहे ततो वरुण नो मुञ्चे'ति वरुणयादेवैनमेनसो मुञ्चत्य-
 'वभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुण' ऽइति यो ह वा ऽअ-
 यमपामावर्त्तः स हावभृथः स हैष वरुणस्य पुत्रो वा बभ्राता
 वा तमेवैतत्स्तौत्य'वै देवैर्देवकृतमेनो यक्षी'ति देवकृतमेवैनो-
 ऽवयजते'ऽव मैर्त्यैर्मर्त्यकृत'मिति मर्त्यकृतमेवैनोऽवयजते
 'पुरुराव्वणो देव रिषस्पाही'ति सर्वाभ्यो मार्त्तिभ्यो
 गोपायेत्येवैतदाह ॥ ४ ॥ 'समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्त'रिति ।
 आपो वै समुद्रो रसो वा ऽआपस्तदेनमेतेन रसेन
 सःसृजति 'सन्त्वा विशन्त्वोषधीरुताप' ऽइति तदेन-
 मेतेनोभयेन रसेन सःसृजति यश्चोषधिषु यश्चाप्सु
 द्वौ विक्रमा ऽउदङ्कुत्क्रामत्येतावती वै मनुष्ये जूति-
 र्ध्यावान्निवक्रमस्तद्यावत्येवास्मिज्जूतिस्तयैव पाप्मानं विज-
 हाति ॥ ५ ॥ 'सुमित्रियां न ऽआप ऽओषधयः सन्ति'ति ।
 अञ्जलिनाप ऽउपाचति वृज्जौ वा ऽआपो वृज्जेणैवैतन्मि-
 त्रधेयङ्कुरुते 'दुर्मित्रियार्स्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्रेष्टि
 यश्च वयन्दिष्म' ऽइति ग्रामस्य दिशन्द्रेष्ठ्यः स्यात्तान्दि-
 शम्परासिञ्चेत्तेनैव तम्पराभावयति ॥ ६ ॥ 'द्रुपदादिव
 मुमुचानः । स्विन्नः स्नातो मलादिव ॥ पूतम्पवित्रेणेवाज्य-
 मापः शुन्धन्तु मैनस' ऽइति वासोऽपण्ण्लावयति यथे-
 षीकाम्मुञ्जाद्विवृहेदेवमेनः सर्वस्मात्पाप्मनो विवृहति

(१) शु० य० सं० २०. १८। (२) शु० य० सं० २०. १८। (३) शु० य०
 सं० २०. १८। (४) शु० य० २०. १८। (५) शु० य० सं० २०. १९. (६)
 शु० य० सं० २०. १९। (७) शु० य० सं० २०. १९। (८) शु० य० सं० २०. १९।
 (९) शु० य० सं० २०. २०।

स्त्राति तम ऽएवापहते ॥ ७ ॥ 'उद्वयन्तमसस्पर्शी'ति ।
पाप्मा वै तमः पाप्मानमेव तमोऽपहते 'स्वः पश्यन्त
ऽउत्तर'मित्ययं वै लोकोऽद्भ्यः ऽउत्तरोऽस्मिन्नेव लोके
प्रतितिष्ठति 'देवन्देवैत्रा सूर्यमग्नमज्योतिरुत्तम'मिति
स्वर्गो वै लोकः सूर्यो ज्योतिरुत्तमः स्वर्गः ऽएव
लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठत्यनपेक्षमेत्याहवनीयमुपतिष्ठते
॥ ८ ॥ 'अपो ऽअयान्वचारिष'मिति । अपामेव रसमव-
रुद्धे 'रसेन समसृक्षमही'त्यपामेव रसमात्मन्धत्ते 'पय-
स्वानग्नः ऽआगमन्तम्मा सः सृज वर्चसा प्रजया च
धनेन चे'त्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥ ९ ॥ 'एधोऽस्येधिषी-
मही'ति समिधमादत्ते * । एधो ह वा ऽअग्नेः समि-
त्स-
मिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेही'त्याहवनीये समिधम-
भ्यादधात्यग्निमेवैतया समिन्द्रे स ऽएनः समिद्धस्ते-
जसा समिन्द्रे ॥ १० ॥ आदित्यञ्चरुं व्यक्ष्यमाणो निर्व-
पति । आदित्यमीजान् ऽइयं वा अदितिरस्यामेव यज्ञ-
न्तनुतेऽस्यामिष्ठा प्रतितिष्ठति धेनुर्दक्षिणेयं वै धेनुरिमा-
मेव सर्वाङ्कामान्दुहे वत्सम्पूर्वस्यान्दुदाति मातरमुत्तरस्यां
व्यदा वै वत्सो मातरन्धयत्यथ सा प्रत्ता दुहे प्रत्तामेवेमाथ
सर्वाङ्कामान्दुहे ॥ ११ ॥ तदाहुः । प्रेव वा ऽएषोऽस्मा-

(१) शु० य० सं० २०. २१ । (२) शु० य० सं० २०. २१ । (३) शु० य०
सं० २०. ११ । (४) शु० य० सं० २०. २१ । (५) शु० य० सं० २०. २२ ।
(६) शु० य० सं० २०. २२ । (७) शु० य० सं० २०. २३ । (८) शु० य०
सं० २०. २३ ।

* का० श्रौ० सू० १९. ५. १९ ।

ल्लोकाच्च्यवते षोऽपोऽवभृथमब्भ्यवैतीत्यवभृथादुदेत्य मैत्रा-
वरुण्या पयस्यया यजतेऽयं वै लोको मित्रोऽसौ
वरुणो यदेवेदमन्तरेण तत्पयस्या तद्यन्मैत्रावरुण्या पय-
स्यया यजत ऽएष्वेवैतल्लोकेषु प्रतितिष्ठति प्राणो वै
मित्रोऽपानो वरुणोऽन्नमेव पयस्या तद्यन्मैत्रावरुण्या
पयस्यया यजते प्राण ऽएवान्नाद्येऽन्ततः प्रतितिष्ठति ॥१२॥

नवमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[सौत्रामण्यर्थवादः]

दुष्टरीतुर्ह पौंसायनः । दशपुरुषः राज्यादुपरुद्ध
ऽआस रेवोत्तरसमु ह पाटवश्चाक्लुं स्थपतिः सृञ्जया
ऽअपरुरुधुः ॥ १ ॥ स होवाच । दुष्टरीतुम्पौंसायनः
सौत्रामण्या त्वा याजयानि यदिदः सृञ्जयेषु राष्ट्रन्त-
स्त्वयि धास्यामीति तथेति तयैनमयाजयत् ॥ २ ॥ तदु ह
बल्हिकः प्रातिपीयः शुश्राव । कौरव्यो राजा यो ह
वा ऽअयन्दुष्टरीतुः पौंसायनो दशपुरुषः राज्यादुप-
रुद्धोऽभूत्तमयश्चाक्लुं स्थपतिः सौत्रामण्या याजयिष्यति
यदिदः सृञ्जयेषु राष्ट्रन्तद्धास्मिन्धास्यतीति ॥ ३ ॥ स
होवाच । तन्वा ऽअहन्तं वेदिष्यामि यदि स तस्मि-
न्नाष्ट्रन्धास्यति बहिर्द्धा वैनः राष्ट्राद्धास्यतीति स
ऽआजगाम यस्यां वेलायाङ्गहा गृह्यन्ते ॥ ४ ॥ स
होवाच । स्थपते चाक्लुं नाह्वनीये सुरा होतव्येत्या-

हुर्नाश्रयत्राहवनीयाद्यद्याहवनीये सुराथं होष्यसि पाप-
 वस्यसङ्करिष्यसि जामि यज्ञस्य यद्यन्यत्राहवनीयाद्वहि-
 र्द्वैनः राष्ट्रद्व्यास्यसि नैनः राष्ट्रे धास्यसि नास्मि-
 न्नाष्ट्रन्धास्यसीति ॥ ५ ॥ स होवाच । नाहवनीये सुराथं
 होष्यामि नान्यत्राहवनीयान्न पापवस्यसङ्करिष्यामि
 न जामि यज्ञस्य नैनम्बहिर्द्धा राष्ट्रद्व्यास्यामि राष्ट्र-
 ऽएनन्धास्यामि राष्ट्रमस्मिन्धास्यामीति ॥ ६ ॥ स
 होवाच । कथं हि करिष्यसीः ऽइति स हैतदुवा-
 चासुरेषु वा ऽएषोऽग्ने यज्ञ आसीत्सौत्रामणी स
 देवानुपप्रैत्सोऽप ऽआगच्छत्तमापः प्रत्यनन्दंस्तस्मादु-
 श्रेयाथंसमागतम्प्रत्येव नन्दन्ति तः होचुरेह्येव
 भगव ऽइति ॥ ७ ॥ स होवाच । विभेमि वै प्रणयत
 मेति कस्माद्भगवो विभेषीत्यसुरेभ्य ऽइति तथेति तमापः
 प्राणयँस्तस्माद्यो ब्रधन्नो भवति स विबभ्यतम्प्रण-
 यति यदापः प्राणयँस्तस्मादुपः प्रणीतास्तत्प्रणीतानाम्प्र-
 णीतात्वम्प्रति ह तिष्ठति य ऽएवमेतत्प्रणीतानाम्प्रणीतात्वं
 ब्रूद ॥ ८ ॥ तदिष्टाः प्रयाजा ऽआसुः । अपर्यग्निकृत-
 मथासुरा ऽअन्वाजग्मुस्ते देवाः पर्यग्निनैवासुरान्स-
 पत्नान्भ्रातृव्यान्यज्ञादन्तरायँस्तथो ऽएवैष ऽएतत्पर्य-
 ग्निनैव द्विषन्तम्भ्रातृव्यं व्यज्ञादन्तरेति ॥ ९ ॥ देवयो-
 निर्वा ऽएष यदाहवनीयः । तस्यैतावमृतपक्षौ यावेताव-
 भितोऽग्नी तद्यदाहवनीये यज्ञन्तन्वते देवयोनावैतद्देवे-
 बभ्यो यज्ञन्तन्वत ऽउप हैनम्पुनर्यज्ञो नमति नास्माद्यज्ञो

व्यवच्छिद्यते य एवमेतद्वेद यस्य वैवं विदुष एतत्कर्म
 विक्रयते ॥ १० ॥ उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहाञ्जुहति । उत्तरेऽग्नौ
 पशूञ्छुपयन्ति पशूनेव तन्मर्त्यान्सतोऽमृतयोनौ दधाति
 मर्त्यान्सतोऽमृतयोनेः प्रजनयत्यप ह वै पशूनाम्पुन-
 म्मृत्युञ्जयति नास्माद्यज्ञो व्यवच्छिद्यते य एवमेतद्वेद
 यस्य वैवं विदुष एतत्कर्म विक्रयते ॥ ११ ॥ दक्षिणेऽग्नौ
 सुराग्रहाञ्जुहति । दक्षिणेऽग्नौ पावयन्ति पवित्राभिस्त्रिषं-
 व्युक्ताभिः पितृनेव तन्मर्त्यान्सतोऽमृतयोनौ दधाति
 मर्त्यान्सतोऽमृतयोनेः प्रजनयत्यप ह वै पितृणाम्पुनर्मृ-
 त्युञ्जयति नास्माद्यज्ञो व्यवच्छिद्यते य एवमेतद्वेद
 यस्य वैवं विदुष एतत्कर्म विक्रयते ॥ १२ ॥ तद्यदेता-
 वग्नी ऽआहवनीयाद्विहितेते । तेनाहवनीयावथ यदाहव-
 नीयम्पुनर्नाश्नुवाते तेनानाहवनीयौ तेनोभौ होमा ऽउपा-
 ष्मोति यश्चाहवनीये यश्चानाहवनीये यच्च हुतं व्यच्चाहुत-
 म्पुनर्हायमित्त्वोवाच न तदस्ति यत्सृञ्जयानां राष्ट्रन्दुष्टरी-
 तोस्तदद्य तथायश्चाकू स्थपतिर्व्यज्ञेऽकरिति ॥ १३ ॥ उत्तरेऽग्नौ
 पशुभिः पुरोडाशैः पयोग्रहैरिति चरन्ति । यदु चान्यत्तेन
 देवानेव तद्देवलोके प्रीणाति त एनम्प्रीताः प्रीणन्त्यथो
 देवलोकमेव जयति ॥ १४ ॥ दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहाञ्जु-
 हति । दक्षिणेऽग्नौ पावयन्ति पवित्राभिस्त्रिषं व्युक्ताभिः
 पितृनेव तत्पितृलोके प्रीणाति त एनम्प्रीताः प्रीण-
 न्त्यथो पितृलोकमेव जयति ॥ १५ ॥ स वा एष
 आत्मेव यत्सौत्रौमणी । तस्मात्सा निरुक्ता निरुक्तो ह्यात्मा

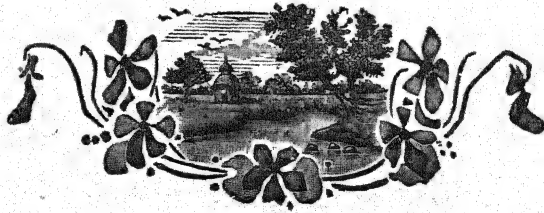
लोको वयोधास्तस्मात्सोऽनिरुक्तोऽनिरुक्तो हि लोक
 ऽआत्मा वै यज्ञस्य सौत्रामणी बाहू ऽऐन्द्रश्च वयोधाश्च
 तद्यदेतावभितः पशू भवतस्तस्मादिमावात्मानमभितो
 बाहू यथो वै पशुरेवं ऋषूपस्तद्यदेतः सौत्रामणिकं ऋषूपमेतौ
 यूपावभितो भवतस्तस्माद्विमावात्मानमभितो बाहू ॥ १६ ॥

नवमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥ कण्डिकासंख्या ११२ ॥

इति नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

मध्यमनाम द्वादशं काण्डं समाप्तम्* ॥ १२ ॥

अथाश्वमेधनाम त्रयोदशं काण्डम्

[अस्मिन्काण्डे प्रतिपाद्या विषयाः—अश्वमेधः, तद्वतं प्रायश्चित्तम्,
पुरुषमेधः, सर्वमेधः, दशरात्रः, पितृमेधः]

[ब्रह्मौदनपाकः]

॥ ॐ ॥* ब्रह्मौदनम्पचति । रेत ऽएव तद्धत्ते यद्वाज्य-
मुच्छिष्यते तेन रशनामभ्यज्यादत्ते तेजो वा ऽआज्य-
म्प्राजापत्योऽश्श्वः प्रजापतिमेव तेजसा समर्द्धयपूतो
वा ऽएषोऽमेध्यो यदुश्श्वः ॥ १ ॥ दूर्ध्वमयी रशना भवति ।
पवित्रं वै दूर्ध्वः पुनात्येवैनम्पूतमेवैनम्मेध्यमालभते ॥ २ ॥
अश्श्वस्य वा ऽआलब्धस्य । रेत ऽउदकामत्तसुवर्णः
हिरण्यमभवद्यत्सुवर्णः हिरण्यन्ददात्यश्श्वमेव रेतसा
समर्द्धयति ॥ ३ ॥ † प्रजापतिर्ध्वजमसृजत । तस्य महि-
मापाकामत्स महर्त्विजः प्राविशत्तम्महर्त्विग्भिर्नवैच्छत्त-
म्महर्त्विग्भिर्नवविन्दयन्महर्त्विजो ब्रह्मौदनम्प्राश्नन्ति
महिमानमेव तद्यज्ञस्य यजमानोऽवरुद्धे ब्रह्मौदने सुव-
र्णः हिरण्यन्ददाति रेतो वा ऽओदनो रेतो हिरण्यः
रेतसैवास्मिन्स्तद्रेतो दधाति शतमानम्भवति शतायुर्वै
पुरुषः शतेन्द्रिय आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते चतुष्टयीरपो

* ब्राह्मणेभ्य ऋत्विग्भ्यो देय ओदनः ब्रह्मौदनः ।

† अत्र शतम् ६४०० ।

(१) 'क' इति 'ज' पुस्तके ।

वसतीवरीर्मर्द्ध्यमायाहे गृह्णाति ता दिग्भ्यः समाहृता
भवन्ति दिक्षु वा ऽअन्नमन्नमापोऽन्नेनैवास्मा ऽअन्न-
मवरुन्दे ॥ ४ ॥

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[अश्वस्य बन्धनप्रोक्षणादि]

व्यृद्धमु वा ऽएतद्यज्ञस्य । यदयजुष्केण कियत् 'ऽईमा-
मयृबभ्णन्नरशनामृतस्ये'त्यश्वाभिधानीमादत्ते यजुष्कृत्यै
यज्ञस्य समृद्ध्यै द्वादशारत्निर्भवति द्वादश मासाः सँवत्सरः
सँवत्सरमेव यज्ञमाप्नोति ॥ १ ॥ तदाहुः । द्वादशारत्नी
रशना कार्ष्यां त्रयोदशारत्नींश्चित्पृषभो वा ऽएष
ऽऋतूनां ऋत्तसँवत्सरस्तस्य त्रयोदशो मासो विष्टप
वृषभ ऽएष यज्ञानां ऋदश्वमेधो यथा वा ऽऋषभस्य
विष्टपमेवमेतस्य विष्टपन्त्रयोदशमरत्निः रशनायामुपाद
ह्यात्तद्यथर्षभस्य* विष्टपः संस्क्रियते तादृक्तत् ॥ २ ॥
'अभिधा ऽअसी'ति । तस्मादश्वमेधयाजी सर्वा दिशोऽभि-
जयति 'भुवनमसी'ति भुवनन्तज्जयति 'यन्तासि धत्ते'ति
यन्तारमेवैनन्धत्तारङ्करोति 'स त्वमग्निं वैश्वानरमित्यग्नि-
मेवैनं वैश्वानरङ्गमयति 'सुप्रथसङ्गच्छे'ति प्रजयै-
वैनम्पशुभिः प्रथयति 'स्वाहाकृत' ऽइति वषट्कार

(१) शु० य० सं० २२. २ ।

* 'यः ऽऋषभस्य' इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः ।

(२) शु० य० सं० २२. ३ । (३) शु० य० सं० २२. ३ । (४) शु०
य० सं० २२. ३ । (५) शु० य० सं० २२. ३ । (६) शु० य० सं० २२. ३ ।
(७) शु० य० सं० २२. ३ ।

ऽएवास्यैष 'स्वगां त्वा देवेभ्य' ऽइति देवेभ्य ऽएवैनं स्वगां करोति 'प्रजापतये' ऽइति प्राजापत्योऽश्वः स्वयैवैनन्देवतया समर्द्धयति ॥ ३ ॥ ईश्वरो वा ऽएषः । आर्त्तिमार्त्तोर्ध्वो ब्रह्मणे देवेभ्योऽप्रतिप्रोच्याश्वम्बद्धनाति 'ब्रह्मन्नाश्वम्बन्त्स्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन राक्ष्यास'मिति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मण ऽएवैनम्प्रतिप्रोच्य बद्धनाति नार्त्तिमार्च्छति 'तुम्बधौन देवेभ्यः प्रजापतये तेन राद्धुही'ति ब्रह्मा प्रसौति स्वयैवैनन्देवतया समर्द्धयत्यथ प्रोक्षत्यसावेव बन्धुः ॥ ४ ॥ स प्रोक्षति । 'प्रजापतये त्वा जुष्टम्प्रोक्षामी'ति प्रजापतिर्वै देवानां वीर्यवत्तमो वीर्यमेवास्मिन्दधाति तस्मादुश्वः पशूनां वीर्यवत्तमः ॥ ५ ॥ 'इन्द्राग्निर्भ्यान्त्वा जुष्टम्प्रोक्षामी'ति । इन्द्राग्नी वै देवानामोजस्वितमा ऽओज ऽएवास्मिन्दधाति तस्मादुश्वः पशूनामोजस्वितमः ॥ ६ ॥ 'वायुवे त्वा जुष्टम्प्रोक्षामी'ति । वायुर्वै देवानामाशिष्टो जवमेवास्मिन्दधाति तस्मादुश्वः पशूनामाशिष्टः ॥ ७ ॥ 'विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टम्प्रोक्षामी'ति । विश्वे वै देवा देवानां व्यशस्वितमा यश ऽएवास्मिन्दधाति तस्मादुश्वः पशूनां व्यशस्वितमः 'सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टम्प्रोक्षामी'ति ॥ ८ ॥ तदाहुः । यत्प्राजापत्योऽश्वोऽथ कथाप्यन्याभ्यो

(१) शु० य० सं० २२. ४। (२) शु० य० सं० २२. ४। (३) शु० य० सं० २२. ४। (४) शु० य० सं० २२. ४। (५) शु० य० सं० २२. ५। (६) शु० य० सं० २२. ५। (७) शु० य० सं० २२. ५। (८) शु० य० सं० २२. ५। (९) शु० य० सं० २२. ५।

देवताभ्यः प्रोक्षतीति सर्वा वै देवता ऽअश्वमेधेऽन्नवायत्ता
 यदाह सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टम्प्रोक्षामीति सर्वा ऽएवा-
 स्मिन्देवता ऽअन्नवायातयति तस्मादश्वमेधे सर्वा देवता
 ऽअन्नवायत्ताः पाप्मा वा ऽएतम्भ्रातृव्य ऽईप्सति योऽ-
 श्वमेधेन यजते वज्रोऽश्वः 'परो मूर्त्तः परः श्वे'ति
 श्वानश्चतुरक्षः हत्वाधस्पदमश्वस्योपप्लावयति वज्रै-
 नैवमवक्रामति नैनम्पाप्मा भ्रातृव्य ऽआप्नोति ॥ १ ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[सहस्रमाहुतयः]

यथा वै हविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । एवमेत्तत्पशो
 स्कन्दति यन्निक्तमनालब्धमुत्सृजन्ति यस्तोकीया जुहोति
 सर्वहुतमेवैनञ्जुहोत्यस्कन्दायास्कन्नः हि तद्यद्हुतस्य स्क-
 न्दति सहस्रञ्जुहोति सहस्रसम्मितो वै स्वर्गो लोकः
 स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ १ ॥ तदाहुः । यन्मिता
 जुहुयात्परिमितमवरुन्धीतेत्यमिता जुहोत्यपरिमितस्यैवा-
 वरुद्ध्या ऽउवाच ह प्रजापति स्तोकीयासु वा ऽअहम-
 श्वमेधः स्रथंस्थापयामि तेन स्रथंस्थितेनैवात ऽऊर्द्ध-
 श्वरामीति ॥ २ ॥ 'अग्नये स्वाहे'ति । अग्नय ऽएवैनञ्जु-
 होति 'सोमाय स्वाहे'ति सोमायैवैनञ्जुहोत्यपाम्मोर्दाय

स्वाहे'त्यद्भ्यः ऽएवैनञ्जुहोति 'सवित्रे स्वाहे'ति सवित्र
 ऽएवैनञ्जुहोति 'वायवे स्वाहे'ति वायव ऽएवैनञ्जुहोति
 'वृषणवे स्वाहे'ति वृषणव ऽएवैनञ्जुहोतीन्द्राय स्वाहे'
 तीन्द्रायैवैनञ्जुहोति 'बृहस्पतये स्वाहे'ति बृहस्पतय ऽएवै-
 नञ्जुहोति 'मित्राय स्वाहे'ति मित्रायैवैनञ्जुहोति 'वरुणाय
 स्वाहे'ति वरुणायैवैनञ्जुहोत्येतावन्तो वै सर्वे देवास्तेभ्य
 ऽएवैनञ्जुहोति पराचीर्जुहोति पराडिव वै स्वर्गो लोकः
 स्वर्गस्य लोकस्याभित्यै ॥ ३ ॥ ईश्वरो वा ऽएषः ।
 पराङ् प्रदुधोर्षः पराचीराहुतीर्जुहोति पुनरावर्त्ततेऽस्मि-
 न्नेव लोके प्रतितिष्ठत्येताः ह वाव स यज्ञस्य सत्स्थिति-
 मुवाचास्कन्दायास्कन्नः हि तद्यद्धुतस्य स्कन्दति ॥ ४ ॥
 यथा वै हविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । एवमेतत्पशो स्कन्दति
 यम्प्रोक्षितमनालब्धमुत्सृजन्ति यद्रूपाणि जुहोति सर्व-
 हुतमेवैनञ्जुहोत्यस्कन्दायास्कन्नः हि तद्यद्धुतस्य स्कन्दति
 'हिङ्गाराय स्वाहा हिङ्गताय स्वाहे'त्येतानि वा ऽअश्वस्य
 रूपाणि तादृशेवावरुद्धे ॥ ५ ॥ तदाहुः । अनाहुतिर्वै
 रूपाणि नैता होतव्या ऽइत्यथो खल्लवाहुरन्न वा ऽअश्व-
 मेधः सन्तिष्ठते यद्रूपाणि जुहोति होतव्या ऽएवेति
 बहिर्द्धा वा ऽएतमायतनात्करोति भ्रातृव्यमस्मै जन-
 यति यस्यानायतनेऽह्यत्राग्नेराहुतीर्जुहोति ॥ ६ ॥ सावित्र्या

- (१) शु० य० सं० २२. ६ । (२) शु० य० सं० २२. ६ । (३)
 शु० य० सं० २२. ६ । (४) शु० य० सं० २२. ६ । (५) शु० य० सं० २२. ६ ।
 (६) शु० य० सं० २२. ६ ।
 (७) शु० य० सं० २२. ६ । (८) शु० य० सं० २२. ७ ।

ऽएवेष्टेः । पुरस्तादनुदुत्य सकृदेव रूपाण्यहवनीये
 जुहोत्यायतन ऽएवाहुतीर्जुहोति नास्मै बभ्रातृव्यञ्जनयति
 यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहोति यज्ञस्य सन्तत्या ऽअव्यवच्छे-
 दाय ॥ ७ ॥ तदाहुः । यद्यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहुयात्पशु-
 भिर्यवृक्ष्येत पापीयान्स्यात्सकृदेव होतव्या न पशुभि-
 र्यवृक्ष्यते न पापीयाद्भवत्यष्टाचत्वारिंशतञ्जुहोत्य-
 ष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्यै-
 वास्मै पशून्वरुद्ध ऽएकमतिरिक्तञ्जुहोति तस्मादेकः
 प्रजास्वर्द्धुकः ॥ ८ ॥

प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[सावित्र्य इष्टयः]

प्रजापतिरश्श्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टः पराङ्मत्स
 दिशोऽनुप्राविशत्तन्देवाः प्रैषमैच्छंस्तमिष्टिभिरनुप्रा-
 युञ्जत तमिष्टिभिरन्वैच्छंस्तमिष्टिभिरन्वविन्दन्त्यदिष्टि-
 भिर्यजतेऽश्श्वमेव तन्मेद्धं यजमानोऽन्विच्छति ॥ १ ॥
 सावित्र्यो भवन्ति । इयं वै सविता यो वा ऽअस्यान्नि-
 लयते योऽन्यत्रैत्यस्यां बाव तमनुविन्दन्ति न वा ऽइमा-
 ङ्कश्च न तिर्यङ्मनोद्धोऽत्येतुमर्हति यत्सावित्र्यो भवन्त्यश्श्व-
 स्यैवानुवित्यै ॥ २ ॥ तदाहुः । प्र वा ऽएतदश्श्वो मीयते
 यत्पराङ्मत्स न ह्येन्नम्प्रत्यावर्त्तयन्तीति यत्सायन्धृतीर्जुहोति
 क्षेमो वै धृतिः क्षेमो रात्रिः क्षेमेणैवैनन्दाधार तस्मा-
 त्सायन्मनुष्याश्च पशवश्च क्षेम्या भवन्त्यथ यत्प्रातरिष्टि-

भिर्ष्वजत ऽइच्छत्येवैनन्तत्तस्माद्दिवा नष्टैष ऽएति यद्वव
सायन्धृतीर्जुहोति प्रातरिष्टिभिर्ष्वजते योगक्षेममेव तद्यज-
मानः कल्पयते तस्माद्यत्रैतेन यजेन यजन्ते क्वलृप्त्तः
प्रजानां व्योगक्षेमो भवति ॥ ३ ॥

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[गाथागानम्]

अप वा ऽएतस्मात् । श्री राष्ट्रङ्कामति योऽश्वमे-
धेन यजते यदा वै पुरुषः श्रियङ्गच्छति वीणास्मै वाद्यते
ब्राह्मणौ वीणागाथिनौ सैवत्सरङ्गायतः श्रियै वा ऽएत-
द्रूपं स्वद्वीणा श्रियमेवास्मिन्स्तद्धत्तः ॥ १ ॥ तदाहुः ।
यदुभौ ब्राह्मणौ गायेतामपास्मात्क्षत्रङ्कामेद्रह्मणो वा
ऽएतद्रूपं स्वद्राह्मणो न वै ब्रह्मणि क्षत्रः रमत ऽइति
॥ २ ॥ यदुभौ राजन्न्यौ । अपास्माद्ब्रह्मवर्चसङ्कामेक्ष-
त्रस्य वा ऽएतद्रूपं स्वद्राजन्न्यो न वै क्षत्रे ब्रह्मवर्चसः
रमत ऽइति ब्राह्मणोऽन्न्यो गायति राजन्न्योऽन्न्यो ब्रह्म
वै ब्राह्मणः क्षत्रः राजन्न्यस्तदस्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण
चोभयतः श्रीः परिगृहीता भवति ॥ ३ ॥ तदाहुः । यदुभौ
दिवा गायेतामप्रभ्रङ्शुकास्माच्छ्रीः स्याद्ब्रह्मणो वा
ऽएतद्रूपं स्वदुहर्ष्यदा वै राजा कामयतेऽथ ब्राह्मणञ्जिनाति
पापीयास्तु भवति ॥ ४ ॥ यदुभौ नक्तम् । अपास्माद्ब्रह्म-
वर्चसङ्कामेक्षत्रस्य वा ऽएतद्रूपं स्वद्रात्रिर्न वै क्षत्रे

ब्रह्मवर्चसः रमत ऽइति दिवा ब्राह्मणो गायति नक्तः
 राजन्न्यस्तथो हास्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण चोभयतः श्रीः
 परिग्रहीता भवतीति ॥ ५ ॥ अयजतेत्यददादिति ब्राह्मणो
 गायतीष्टापूर्त्तं वै ब्राह्मणस्येष्टापूर्त्तैर्वैनः स समर्द्धय-
 तीत्ययुद्धतेत्यमुः सङ्गाममजयदिति राजन्न्यो युद्धं वै
 राजन्न्यस्य वीर्यं वीर्येणैर्वैनः स समर्द्धयति तिस्रोऽन्न्यो
 गाथा गायति तिस्रोऽन्न्यः षट् सम्पद्यन्ते षडृतवः
 सँवत्सर ऽऋतुष्वेव सँवत्सरे प्रतितिष्ठति ताबभ्याथं
 शतन्ददाति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय ऽआयुरेवेन्द्रियं
 वीर्यमात्मन्धत्ते ॥ ६ ॥

प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[अश्वकर्णे जपः, धृतिहोमश्च]

‘विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रे’ति । इयं वै मातासौ
 पिताबभ्यामेवैनम्परिददात्यर्श्वोऽसि हयोऽसी’ति शास्त्ये-
 वैनन्तत्तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायन्तेऽस्योऽसि मयो
 ऽसी’त्येत्येवैनन्नयति तस्मादुश्वः पशूनत्येति तस्मा-
 दुश्वः पशूनाथं श्रेष्ठ्यङ्गच्छत्यर्वांसि सप्तिरसि ब्राज्य-
 सी’ति यथायजुरेवैतदृषासि नृमणा ऽअसी’ति मिथुनत्वाय
 ‘ययुर्नामासि शिशुर्नामासी’त्येतद्वा ऽअश्वस्य प्रियन्नाम-

(१) शु० य० सं० २२. १९ । (२) शु० य० सं० २२. १९ । (३) शु० य० सं०
 २२. १९ । (४) शु० य० सं० २२. १९ । (५) शु० य० सं० २२. १९ ।
 (६) शु० य० सं० २२. १९ ।

धेयस्त्रियेणैवैनन्नाम्नाभिवदति तस्मन्मादुष्यामित्रौ सङ्गत्य
नाम्ना चेदभिवदतोऽन्योऽन्यः समेव जानाते ॥ १ ॥
‘आदित्यानाम्पत्त्वान्विही’ति । आदित्यानेवैनङ्गमयति ‘देवा
ऽआशापाला ऽएतन्देवेभ्योऽश्वमेधाय प्रोक्षितः रक्ष-
ते’ति शतं वै तल्प्या राजपुत्रा ऽआशापालास्तेभ्य ऽएवै-
नम्परिददाती‘ह रन्तिरिह रमतामिह धृतिरिह स्वधृतिः
स्वाहे’ति सँवत्सरमाहुतीर्जुहोति षोडश नवतीरेता वा ऽअ-
श्वस्य बन्धनन्ताभिरेवैनम्बद्धनाति तस्मादश्वः प्रमुक्तो
बन्धनमागच्छति षोडश नवतीरेता वा ऽअश्वस्य बन्धन-
न्ताभिरेवैनम्बद्धनाति तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनन्न
जहाति ॥ २ ॥ राष्ट्रं वा ऽअश्वमेधः । राष्ट्रं ऽएते व्यय-
च्छन्ते येऽश्वः रक्षन्ति तेषां यः ऽउदृच्छन्ति राष्ट्रे-
णैव ते राष्ट्रम्भवन्त्यथ ये नोदृच्छन्ति राष्ट्रात्ते व्यव-
च्छिद्यन्ते तस्माद्राष्ट्रश्वमेधेन यजेत पुरा वा ऽएष
सिच्यते योऽबलोऽश्वमेधेन यजते यद्यमित्रा ऽअश्वं
विन्देरन्यज्ञोऽस्य विच्छिद्येत पापीयान्स्याच्छतङ्गवचिनो
रक्षन्ति यज्ञस्य सन्तत्या ऽअव्यवच्छेदाय न पापीयान्भ-
वत्यथान्यमानीय प्रोक्षेयुः सैव तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ३ ॥

प्रथमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

[औद्ग्रभणहोमः]

प्रजापतिरकामयत । अश्वमेधेन यजेयेति सोऽश्व-
 म्यत्स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य सप्तधा-
 त्मनो देवता ऽअपाक्क्रामन्त्सा दीक्षाभवत्स ऽएतानि
 वैश्वदेवाग्र्यपश्यन्तान्यजुहोतैर्वै स दीक्षामवारुद्ध यद्वै-
 श्वदेवानि जुहोति दीक्षामेव तैर्यजमानोऽवरुद्धेऽन्व-
 हुजुहोत्यन्वहुमेव दीक्षामवरुद्धे सप्त जुहोति सप्त वै
 ता देवता ऽअपाक्क्रामन्ताभिरेवास्मै दीक्षामवरुद्धे ॥ १ ॥
 अप वा ऽएतेभ्यः प्राणाः क्क्रामन्ति । ये दीक्षामति-
 रेचयन्ति सप्ताहमप्रचरन्ति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः
 प्राणा दीक्षा प्राणैरेवास्मै प्राणान्दीक्षामवरुद्धे त्रेधा
 विभज्य देवताज्जुहोति व्यावृतो वै देवास्त्यावृत ऽइमे लोका
 ऽऋद्धामेव वीर्यं ऽएषु लोकेषु प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥
 एकविंशतिः सम्पद्यन्ते । द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय
 ऽइमे लोका ऽअसावादित्य ऽएकविंशस्तदैवं क्षत्रं सा
 श्रिस्तदाधिपत्यन्तद्ब्रध्नस्य विष्टपन्तस्वाराज्यमश्नुते
 ॥ ३ ॥ त्रिंशत्तमौद्ग्रभणानि जुहोति । त्रिंशदक्षरा
 विराड्विराडु कृत्स्नमन्नङ्गत्स्नस्यैवान्नाद्यस्यावरुद्ध्यै चत्वा-
 र्यौद्ग्रभणानि जुहोति त्रीणि वैश्वदेवानि सप्त सम्पद्यन्ते
 सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणा दीक्षा प्राणैरेवास्मै
 प्राणान्दीक्षामवरुद्धे पूर्णार्हुतिमुत्तमाज्जुहोति प्रत्यु-
 त्तब्ध्यै सयुक्त्वाय ॥ ४ ॥

प्रथमाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । स सृष्टः प्रऽर्चमब्ली-
नात्प्र साम तं वैश्वदेवान्युदयच्छन्न्यद्वैश्वदेवानि जुहो-
त्यश्वमेधस्यैवोद्यत्यै ॥ १ ॥ 'काय स्वाहा । कस्मै
स्वाहा कतमस्मै स्वाहे'ति प्राजापत्यमुख्यङ्करोति प्रजा-
पतिमुखाभिरेवैनन्देवताभिरुद्यच्छति ॥ २ ॥ 'स्वाहाधिमा-
धीताय स्वाहा । मनः प्रजापतये स्वाहा चित्तं विज्ञाता-
ये'ति षडेव पूर्वासां ब्राह्मणान्तदत्र ॥ ३ ॥ 'अदित्यै स्वाहा ।
अदित्यै मह्यै स्वाहादित्यै सुमृडीकायै स्वाहे'तीयं वा
ऽअदितिरनयैवैनमुद्यच्छति ॥ ४ ॥ 'सरस्वत्यै स्वाहा ।
सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहे'ति वाग्म्यै
सरस्वती वाचैवैनमुद्यच्छति ॥ ५ ॥ 'पूष्णये स्वाहा । पूष्णये
प्रपत्थ्याय स्वाहा पूष्णये नरन्धिषाय स्वाहे'ति पशवो
वै पूषा पशुभिरेवैनमुद्यच्छति ॥ ६ ॥ 'त्वष्ट्रे स्वाहा ।
त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुषपाय स्वाहे'ति त्वष्ट्रा
वै पशूनामिथुनानां रूपकद्रूपैरेवैनमुद्यच्छति ॥ ७ ॥
'विष्णवे स्वाहा । विष्णवे निभूयपाय स्वाहा विष्णवे
शिपिविष्टाय स्वाहे'ति यज्ञो वै विष्णुर्धृजेनैवैनमुद्यच्छति
'विश्वो देवस्य नेतुरिति पूर्णाहुतिमुत्तमाञ्जुहोतीयं वै
पूर्णाहुतिरस्यामेवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

प्रथमाध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

(१) शु० य० सं० २२. २० । (२) शु० य० सं० २२. २० । (३) शु० य० सं०
२२. २० । (४) शु० य० सं० २२. २० । (५) शु० य० सं० २२. २० । (६) शु०
य० सं० २२. २० । (७) शु० य० सं० २२. २० । (८) शु० य० सं० २२. २१ ।

[अध्वर्युकर्तृकजपः]

‘ओं ब्रह्मन् । ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायता’मिति
 ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चसन्दधाति तस्मात्पुरा ब्राह्मणो
 ब्रह्मवर्चसी जज्ञे ॥ १ ॥ ‘ओं राष्ट्रे राजन्न्यः । शूर
 ऽइषव्योऽतिव्याधी महारथो जायता’मिति राजन्न्य
 एव शौर्यम्महिमानन्दधाति तस्मात्पुरा राजन्न्यः शूर
 ऽइषव्योऽतिव्याधी महारथो जज्ञे ॥ २ ॥ ‘दोग्ध्री धेनु’-
 रिति । धेन्वामेव पयो दधाति तस्मात्पुरा धेनुर्दोग्ध्री
 जज्ञे ॥ ३ ॥ ‘बोढानङ्गा’निति । अनङ्गुह्येव बलन्दधाति
 तस्मात्पुरानङ्गान्वोढा जज्ञे ॥ ४ ॥ ‘ओंशुः सप्ति’रिति ।
 अश्व एव जवन्दधाति तस्मात्पुराश्वः सप्ता जज्ञे
 ॥ ५ ॥ ‘पूरन्धिर्व्योषे’ति । योषित्येव रूपन्दधाति तस्मा-
 द्भूषिणी युवतिः प्रिया भावुका ॥ ६ ॥ ‘जिष्णू रथेष्टा’
 ऽइति । राजन्न्य एव जैत्रम्महिमानन्दधाति तस्मात्पुरा
 राजन्न्यो जिष्णुर्जज्ञे ॥ ७ ॥ ‘सभेयो युवे’ति । एष वै
 सभेयो युवा यः प्रथमवयसी तस्मात्प्रथमवयसी स्त्रीणा-
 म्प्रियो भावुकः ॥ ८ ॥ ‘ओंऽस्य यजमानस्य वीरो जायता’-
 मिति । यजमानस्यैव प्रजायां वीर्यन्दधाति तस्मात्पुरेजा-
 नस्य वीरो जज्ञे ॥ ९ ॥ [अर्थः प्रपाठकः ॥ ५४ ॥] ‘निकामे-निकामे
 नः पर्जन्यो वर्षत्वि’ति । निकामे-निकामे वै तत्र पर्जन्यो

(१) शु० य० सं० २२. २२ । (२) शु० य० सं० २२. २२ । (३) शु० य०
 सं० २२. २२ । (४) शु० य० सं० २२. २२ । (५) शु० य० सं० २२. २२ । (६)
 शु० य० सं० २२. २२ । (७) शु० य० सं० २२. २२ । (८) शु० य० सं० २२. २२ ।
 (९) शु० य० सं० २२. २२ । (१०) शु० य० सं० २२. २२ ।

वर्षति यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते 'फलवत्यो न ऽओषधयः
पच्यन्ता'मिति फलवत्यो वै तत्रौषधयः पच्यन्ते यत्रैतेन
यज्ञेन यजन्ते 'योगक्षेमो नः कल्पता'मिति योगक्षेमो
वै तत्र कल्पते यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते तस्माद्यत्रैतेन यज्ञेन
यजन्ते कल्पन्ते प्रजानां योगक्षेमो भवति ॥ १० ॥

प्रथमाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[आज्यसक्तुधानालाजहोमः]

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्वादिशत् । स ऽआत्मन्न-
श्श्वमेधमधत्त ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन्नेष वै यज्ञो यद-
श्श्वमेधोऽपि नोऽत्रास्तु भाग ऽइति तेभ्य ऽएतानन्न-
होमानकल्पयद्यदन्नहोमाज्जुहोति देवानेव तत्प्रीणाति ॥ १ ॥
आज्येन जुहोति । तेजो वा ऽआज्यन्तेजसैवास्मिन्स्तत्तेजो
दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानाम्प्रियन्धाम यदाज्य-
म्प्रियेणैवैनान्धाम्मना समर्द्धयति ॥ २ ॥ सक्तुभिर्जुहोति ।
देवानां वा ऽएतद्रूपं व्यत्सक्तवो देवानेव तत्प्रीणाति ॥ ३ ॥
धानाभिर्जुहोति । अहोरात्राणां वा ऽएतद्रूपं व्यच्छाना
ऽअहोरात्राण्येव तत्प्रीणाति ॥ ४ ॥ लाजैर्जुहोति ।
नक्षत्राणां वा ऽएतद्रूपं व्यल्लाजा नक्षत्राण्येव तत्प्रीणाति
'प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहे'ति नामग्राहज्जुहोति नाम-

ग्राहमेवैनौस्तत्प्रीणात्येकस्मै स्वाहा द्वाब्भ्यां स्वाहा
 शताय स्वाहैकशताय स्वाहेत्यनुपूर्वञ्जुहोत्यनुपूर्वमेवैनौस्त-
 त्प्रीणात्येकोत्तरा जुहोत्येकवृद्धै स्वर्गो लोकः ऽएकधैवैनं
 स्वर्गल्लोकं मयति पुराचीर्जुहोति पुराडिव वै स्वर्गो लोकः
 स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ ५ ॥ ईश्वरो वा ऽएषः । पुराङ्
 प्रदुधोर्षः पुराचीराहुतीर्जुहोति नैकशतमत्येति षडेक-
 शतमतीयाद्यायुषा यजमानं व्यर्द्धयेदेकशतञ्जुहोति शता-
 युर्वै पुरुषः ऽआस्मैकशत आयुष्येवात्मन्प्रतितिष्ठति 'व्युष्ट्यै
 स्वाहा स्वर्गाय स्वाहे'त्युत्तमे ऽआहुती जुहोति रात्रिर्वै
 व्युष्टिरहः स्वर्गोऽहोरात्रे ऽएव तत्प्रीणाति ॥ ६ ॥
 तदाहुः । षडुभे दिवा वा नक्तं वा जुहुयादहोरात्रे मोहये-
 द्युष्ट्यै स्वाहेत्यनुदितः ऽआदित्ये जुहोति स्वर्गाय स्वा-
 हेत्युदितेऽहोरात्रयोर्व्यतिमोहाय ॥ ७ ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[पर्यङ्गपशुनिरूपणम्]

राजा वा ऽएष यज्ञानां षडश्वमेधः । यजमानो
 वा ऽअश्वमेधो यजमानो यज्ञो षडश्वे पशून्नियुनक्ति
 यज्ञः ऽएव तद्यज्ञमारभते ॥ १ ॥ अश्वन्तूपरङ्गोमृगमिति ।
 तान्मध्यमे यूपः ऽआलभते सेनामुखमेवास्यैतेन सञ्चरति
 तस्माद्वाज्ञः सेनामुखम्भीष्मम्भावुकम् ॥ २ ॥ कृष्ण-
 ग्रीवमाग्नेयः रराटे पुरस्तात् । पूर्वाग्निमेव तद्धरते

तस्माद्वाजाः पूर्वाग्निर्भावुकः ॥ ३ ॥ सारस्वतीम्मेषीम-
धस्ताद्धन्वोः । स्त्रीरेव तदनुगाः कुरुते तस्मात्स्त्रियः
पुंसोऽनुवर्त्मानो भावुकः ॥ ४ ॥ आश्विनावधो-
रामौ बाह्वोः । बाह्वोरेव बलन्धत्ते तस्माद्वाजा बाहु-
बली भावुकः ॥ ५ ॥ सौमापौष्णश्च श्यामन्नाभ्याम् ।
प्रतिष्ठा मेव ताङ्कुरुत ऽइयं वै पूषास्यामेव प्रतितिष्ठति
॥ ६ ॥ सौर्व्यामौ इश्वेतश्च कृष्णश्च पाशर्वयोः ।
कवचे ऽएव ते कुरुते तस्माद्वाजा सन्नद्धो वीर्यङ्करोति
॥ ७ ॥ त्वाष्ट्रौ लोमशसक्वथौ सक्वथ्योः । ऊर्वोरेव बलन्धत्ते
तस्माद्वाजोरुबली भावुकः ॥ ८ ॥ वायव्यश्च श्वेतम्पुच्छे ।
उत्सेधमेव तङ्कुरुते तस्मादुत्सेधम्प्रजा भयेऽभिसन्धय-
न्तीन्द्राय स्वपस्याय वेहुतं व्यजस्य सेन्द्रतायै वैष्णवो
वामनो यजो वै विष्णुर्व्यज ऽएवान्ततः प्रतितिष्ठति
॥ ९ ॥ ते वा ऽएते । पञ्चदश पर्व्यङ्ग्याः पशवो भवन्ति
पञ्चदशो वै वृज्रो वीर्यं वृज्रो वृज्जो वै तद्वीर्येण यजमानः
पुरस्तात्पाप्मानमपहते ॥ १० ॥ पञ्चदश—पञ्चदशो ऽएवे-
तरेषु । पञ्चदशो वै वृज्रो वीर्यं वृज्रो वृज्जो वै तद्वी-
र्येण यजमानोऽभितः पाप्मानमपहते ॥ ११ ॥ तदाहुः ।
अपाह्वैतैः पाप्मानं हता ऽइत्यकृत्स्नश्च त्वै प्रजापतिः
संस्करोति न चेदः सर्वमवरुद्धे ॥ १२ ॥ सप्तदशैव *
पशुमध्यमे यूष ऽआलभेत । सप्तदशो वै प्रजापतिः

* त्रयोऽश्वत्परगोमृगाः द्वौ चाग्नेयावेकादशिनौ द्वादश रोहितादयः, एवं सप्तदश पशवो मध्यमे यूषे भवन्ति ।

प्रजापतिरश्वमेधोऽश्वमेधस्यैवाप्स्यै षोडश-षोडशेतरेषु
 षोडशकलं वा ऽइदं सर्वन्तदिदं सर्वमवरुन्दे ॥ १३ ॥
 तादृक्थमाप्प्रीणीयादित्याहुः । 'समिद्धो ऽअञ्जन्कृदरम्मती-
 ना'मिति बार्हदुक्कथीभिराप्प्रीणीयाद्वृहदुक्कथो ह वै
 वामदेव्योऽश्वो वा सामुद्रिरश्वस्याप्प्रीर्ददर्श ता
 ऽएतास्ताभिरेवैनमेतदाप्प्रीणीम ऽइति वृदन्तो न तथा
 कुर्याज्जामदग्नीभिरेवाप्प्रीणीयात्प्रजापतिर्वै जमदग्निः सोऽ-
 श्वमेधः स्वयैवैनन्देवतया समर्द्धयति तस्माज्जामदग्नी-
 भिरेवाप्प्रीणीयात् ॥ १४ ॥ तद्धैके । एतेषाम्पृष्यङ्गयाणा-
 न्नाना याज्यापुरोऽनुवाक्याः कुर्वन्ति बिन्दाम ऽएतेषा-
 मवित्येतेषान्न कुर्म ऽइति न तथा कुर्यात्क्षत्रं वा
 ऽअश्वो विडितरे पशवः प्रतिप्रतिनीथं ह ते प्रत्युद्या-
 मिनीङ्क्षत्राय विशङ्कुर्वन्त्यथो ऽआयुषा यजमानं व्यर्द्ध-
 यन्ति ये तथा कुर्वन्ति तस्मात्प्राजापत्य ऽएवाश्वो देव-
 देवत्या ऽइतरे क्षत्रायैव तद्विशङ्कतानुकरामनुवर्त्मानङ्करो-
 त्यथो ऽआयुषैव यजमानः समर्द्धयति ॥ १५ ॥ हिरण्यमयो-
 श्वस्य शासो भवति । लोहमयाः पृष्यङ्गयाणामायसा
 ऽइतरेषाञ्ज्योतिर्वै हिरण्यः राष्ट्रमश्वमेधो ज्योतिरेव
 तद्राष्ट्रे दधात्यथो हिरण्यज्योतिषैव यजमानः स्वर्ग-
 लोकमेत्यथो ऽअनूकाशमेव तङ्कुरुते स्वर्गस्य लोकस्य
 समष्टौ ॥ १६ ॥ अथो क्षत्रं वा ऽअश्वः । क्षत्रस्यैतद्रूपं
 यद्वहिरण्यं क्षत्रमेव तत्क्षत्रेण समर्द्धयति ॥ १७ ॥ अथ

युल्लोहमयाः पृथ्व्यङ्ग्याणाम् । यथा वै राज्ञोऽराजानो राज-
कृतः सूतग्रामण्य एव वा एतेऽश्वस्य यत्पृथ्व्यङ्ग्या
एवमु वा एतद्विरण्यस्य युल्लोहं स्वेनैवैनस्तद्रूपेण
समर्हयति ॥ १८ ॥ अथ यदायसा इतरेषाम् । विद्धा
इतरे पशवो विश एतद्रूपं यदयो विशमेव तद्विशा
समर्हयति वैतस इतसून उत्तरतोऽश्वस्यावद्यन्त्या-
नुष्टुभो वा अश्व आनुष्टुभैषा दिक्स्वायामेवैनन्तदिशि
दधात्यथ यद्वैतस इतसूनेऽप्सुयोनिर्वा अश्वोऽप्सुजा
वैतसः स्वयैवैनं योन्या समर्हयति ॥ १९ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[उद्गात्रन्वारम्भः]

देवा वा अश्वमेधे पवमानम् । स्वर्गल्लोकन्न
प्राजानस्तमश्वः प्राजानाद्यदश्वमेधेऽश्वेन पवमानाय
सर्पन्ति स्वर्गस्य लोकस्य प्राज्ञात्यै पुच्छमश्वारभन्ते
स्वर्गस्यैव लोकस्य समष्ट्यै न वै मनुष्यः स्वर्गल्लोक-
मञ्जसा वेदाश्वो वै स्वर्गल्लोकमञ्जसा वेद ॥ १ ॥ यदुद्गा-
तोद्गायेत् । यथाक्षेत्रज्ञोऽश्वेन पथा नयेत्तादृक्तदथ यदु-
द्गातारमर्पय्याश्वमुद्गीथाय वृणीते यथा क्षेत्रज्ञोऽञ्जसा
नयेदेवमेवैतद्यजमानमश्वः स्वर्गल्लोकमञ्जसा नयति
हिङ्करोति सामैव तद्धिङ्करोत्युद्गीथ एव स ब्रह्मा उप-

रुन्धन्ति स॒ह॒शिञ्जते य॒थोपगातार ऽउपगायन्ति तादृक्त-
द्विरण्यन्दुक्षिणा सुव॒र्ण॑ः शत॒मानन्त॒स्योक्त॑म्ब्राह्मणम् ॥२॥
द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[ग्राम्यपश्वालम्भः, आरण्यपशूनामुत्सर्गश्च]

प्रजा॒पतिर॑कामयत । उ॒भौ लोका॑वभिजयेयन्देवलो-
कश्च मनु॒ष्यलो॒कश्चेति स ऽए॒ता॒श्च॒पशून्पश्य॑द्ग्राम्याँश्चा-
रण्याँश्च ताना॒लभ॑त तैरि॒मौ लोका॑ववारु॒द्ध ग्राम्यै-
रेव॒ पशु॑भिरि॒मँल्लो॒कम॑वारु॒द्धारण्यै॑रमु॒मयं॒ वै लो॒को मनु॒-
ष्यलो॒कोऽथा॒सौ दे॒वलो॒को य॒द्ग्राम्या॑श्च॒पशूना॑ल॒भत
ऽइ॒ममे॒व तै॒ल्लो॒कं य॒जमा॑नोऽव॒रुद्धे॒ यदा॑रण्यानमु॒न्तैः ॥१॥
स य॒द्ग्राम्यैः॑ स॒थं॒स्थाप॑येत् । स॒म॒द्धानः॑ क्रा॒मेयुः॑ स॒म-
न्तिक॑ङ्ग्रामयो॒र्ग्रामान्तौ॑ स्या॒तान्न॑ऽक्षी॒काः पु॒रुष॑व्या॒ग्राः
परि॑मोषि॒ण ऽआ॒व्याधि॑न्न्यस्त॒स्करा ऽअ॒रण्ये॒ष्वाजा॑येर-
य॒दा॒रण्यैर्व्य॑द्धानः॑ क्रा॒मेयुर्वि॑दूर॒ङ्ग्रामयो॒र्ग्रामान्तौ॑ स्या-
ता॒मृक्षी॒काः पु॒रुष॑व्या॒ग्राः परि॑मोषि॒ण ऽआ॒व्याधि॑न्न्य-
स्त॒स्करा ऽअ॒रण्ये॒ष्वाजा॑येरन् ॥ २ ॥ तदा॑हुः । अ॒पशु॑र्वा
ऽएष॒ यदा॑रण्यो नै॒तस्य॑ हो॒तव्यं॑ य॒ज्जुहु॑या॒त्क्षिप्रं॑ य॒-
ज॑मानम॒रण्य॑स्मृतः॑ ह॒रेयु॑र॒रण्य॑भागा॒ ह्यार॑ण्यः॑ प॒शवो
यन्न॒ जुहु॑या॒द्यज्ञ॑वेशस॒थं स्या॑दिति प॒र्यग्निकृ॑तानेवोत्सृ॒जन्ति
तन्नै॒व हु॑तन्नाहु॒तन्न॒ यज॑मानम॒रण्य॑स्मृतः॑ हरन्ति न
यज्ञ॑वेशस॒म्भव॑ति ॥ ३ ॥ ग्राम्यैः॑ स॒थं॒स्थाप॑यति । वि॒-
पिता॑पुत्राव॒वस्य॑तः॑ स॒म॒द्धानः॑ वक्रामन्ति स॒मन्तिक॑ङ्ग्राम-

योग्रामान्तौ भवतो नऽक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण
ऽआव्याधिन्न्यस्तस्करा ऽअरण्येष्वजायन्ते ॥ ४ ॥

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[पञ्चेकादशिनी]

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टः पुरा-
दैस् पङ्क्तिर्भूत्वा सँवत्सरम्प्राविशत्तेऽर्द्धमासा ऽअभव-
स्तम्पञ्चदशिभिरनुप्रायुङ्क्त तमाप्नोत्तमाप्त्वा पञ्चदशिभि-
रवारुन्द्वार्द्धमासानां वा ऽएषा प्रतिमा यत्पञ्चदशिनो
यत्पञ्चदशिन ऽआलभतेऽर्द्धमासानेव तैर्ष्यजमानोऽवरुन्धे
॥ १ ॥ तदाहुः । अनवरुद्धो वा ऽएतस्य सँवत्सरो भवति
योऽन्न्यत्र चातुर्मास्येऽभ्यः सँवत्सरन्तनुत ऽद्वित्येष वै
साक्षात्सँवत्सरो यच्चातुर्मास्यानि यच्चातुर्मास्यान्पशूना-
लभते साक्षादेव तत्सँवत्सरमवरुन्धे वि वा ऽएष प्रजया
पशुभिर्ऋक्ष्यतेऽप स्वर्गल्लोकः राद्धनोति योऽन्न्यत्रैकाद-
शिनेऽभ्यः सँवत्सरन्तनुत ऽद्वित्येष वै सम्प्रति स्वर्गो लोको
यदेकादशिनी प्रजा वै पशव ऽएकादशिनी यदैकादशिन-
ान्पशूनालभते न स्वर्गल्लोकमपराद्धनोति न प्रजया
पशुभिर्वृक्ष्यते ॥ २ ॥ प्रजापतिर्विराजमसृजत । सास्मा-
त्सृष्टा पुराच्यैत्साश्वमेधमसृजत्प्राविशत्तान्दशिभिरनुप्रा-
युङ्क्त तामाप्नोत्तमाप्त्वा दशिभिरवारुन्ध यद्दशिन ऽआल-
भते विराजमेव तैर्ष्यजमानोऽवरुन्धे शतमालभते शतायुर्वै
पुरुषः शतेन्द्रिय ऽआयुरेवेन्द्रियं वीर्ष्यमात्मन्धत्ते ॥ ३ ॥

ए॒काद॒श द॒शत॒ ऽआ॒लभ॒ते । ए॒काद॒शाक्ष॒रा वै त्रि॒ष्टुबि॒-
 न्द्रि॒यमु॒ वै वी॒र्य॒न्त्रि॒ष्टुबि॒न्द्रि॒यस्यै॒व वी॒र्य॒स्याव॒रुद्धा
 ऽए॒काद॒श द॒शत॒ ऽआ॒लभ॒ते द॒श वै प॒शोः प्रा॒णा ऽआ॒त्मै॒-
 काद॒शः प्रा॒णैरे॒व प॒शून्स॒मर्द्ध॑यति वै॒श्वदे॒वा भ॒वन्ति
 वै॒श्वदे॒वो वा ऽअ॒श्वोऽश्व॒स्यै॒व स॒र्वत्वा॒य ब॒हुरू॒पा भ॒वन्ति
 त॒स्माद्ब॒हुरू॒पाः प॒शवो॒ नाना॒रूपा भ॒वन्ति त॒स्मान्ना॒ना॒-
 रू॒पाः प॒शवः॑ ॥ ४ ॥

द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[अश्वस्य नियोजनाञ्जनमणिबन्धनादि]

‘यु॒ञ्जन्ति॒ ब्र॒ह्म॒धन॒मरु॒षश्च॒रन्त॑’मि॒ति । असौ॒ वा ऽआ॒-
 दि॒त्यो ब्र॒ह्म॒ध्नोऽरु॒षोऽमु॒मे॒वास्मा॑ ऽआ॒दि॒त्यं ऋ॒णु॒नक्ति
 स्व॒र्गस्य॑ लो॒कस्य॑ स॒मष्ट्यै॑ ॥ १ ॥ त॒दाहुः॑ । प॒राङ्वा ऽए॒-
 त॒स्माद्य॒ज्ञ ऽए॒ति य॒स्य प॒शुरु॒पाकृ॒तोऽन्य॒त्र वे॒देरे॒ती‘त्ये॒तत्
 स्तो॒त॒र॒नेन॑ प॒था पु॒नर॒श्वमा॒वर्त्त॑यासि न’ ऽइ॒ति वा॒युर्वै
 स्तो॒ता त॒मे॒वास्मा॑ ऽए॒त॒त्पर॒स्ताद्द॑धाति त॒था ना॒त्येति॑ ॥ २ ॥
 अ॒प वा ऽए॒त॒स्मात् । ते॒ज ऽइ॒न्द्रि॒यम्प॒शवः॑ श्रीः॑ क्रा॒मन्ति
 योऽश्व॒मेधे॒न य॒जते॑ ॥ ३ ॥ ‘वृ॒स॒व॒स्त्वाञ्ज॑न्तु । गाय॒त्रेण
 च्छ॒न्द॒से’ति॑ मु॒हिष्य॒भ्यन॑क्ति ते॒जो वा ऽआ॒ज्यन्ते॒जो गाय॑त्री
 ते॒जसी॑ ऽए॒वास्मि॒न्समी॑ची द॒धाति॑ ॥ ४ ॥ ‘रु॒द्राँस्त्वा॒-
 ञ्ज॑न्तु । त्रै॒ष्टुभे॒न च्छ॒न्द॒से’ति॑ वा॒वाता॑ ते॒जो वा ऽआ॒ज्य॒-

मिन्द्रियन्त्रिष्टुप्तेजश्चैवास्मिन्निन्द्रियञ्च समीची दधाति
 ॥ ५ ॥ 'आदित्यास्त्वाञ्जन्तु । जागतेन च्छन्दसे'ति परि-
 वृक्ता तेजो वा ऽआज्यम्पशवो जगती तेजश्चैवास्मि-
 न्पशूँश्च समीची दधाति ॥ ६ ॥ पुत्न्योऽबभ्यञ्जन्ति * ।
 श्रियै वा ऽएतद्रूपं स्वत्पुत्न्यः श्रियमेवास्मिन्स्तद्वधति
 नास्मात्तेज ऽइन्द्रियम्पशवः श्रीरपक्कामन्ति ॥ ७ ॥ यथा
 वै हविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । एवमेतत्पशो स्कन्दति यस्य
 निक्तस्य लोमानि शीयन्ते यत्काचानावयन्ति लोमान्ये-
 वास्य सम्भरन्ति हिरण्मया भवन्ति तस्योक्तम्ब्राह्मणमेक-
 शतमेकशतङ्काचानावयन्ति शतायुर्वै पुरुष ऽआत्मेकशत
 ऽआयुष्येवात्मन्प्रतितिष्ठति 'भूवर्भुवः स्व'रिति प्राजा-
 पत्याभिरावयन्ति प्राजापत्योऽश्वः स्वयैवैनन्देवतया स-
 मर्द्धयन्ति 'लाजीश्छाचीश्न्यव्ये गव्य' ऽइत्यतिरिक्त-
 मन्नमश्वायोपावहरति प्रजामेवान्नादीङ्कुरुत 'ऽएतदुन्नमत्त
 देवा ऽएतदुन्नमद्धि प्रजापत' ऽइति प्रजामेवान्नाद्येन
 समर्द्धयति ॥ ८ ॥ अप वा ऽएतस्मात् । तेजो ब्रह्म-
 वर्चसङ्कामति योऽश्वमेधेन यजते होता च ब्रह्मा च
 ब्रह्मोद्यं वदत ऽआग्नेयो वै होता बार्हस्पत्यो ब्रह्मा
 ब्रह्म बृहस्पतिस्तेजश्चैवास्मिन्ब्रह्मवर्चसश्च समीची धत्तो
 यूपमभितो वदतो यजमानो वै यूपो यजमानमेवैतत्तेजसा

(१) शु० य० सं० २३. ८ ।

* का० श्रौ० सू० २०. ५. १५ ।

(२) शु० य० सं० २३. ८ । (३) शु० य० सं० २३. ८ । (४)

शु० य० सं० २३. ८ ।

च ब्रह्मवर्चसेन चोभयत्तः परिधत्तः ॥ ९ ॥ 'कः स्वदे-
काकी चरती'ति । असौ वा ऽआदित्य ऽएकाकी चरत्येष
ब्रह्मवर्चसम्ब्रह्मवर्चसमेवास्मिँस्तद्धत्तः ॥ १० ॥ 'कः ऽउ
स्विजायते पुनरिति । चन्द्रमा वै जायते पुनरायुरेवा-
स्मिँस्तद्धत्तः ॥ ११ ॥ 'किँः स्वद्धिमस्य भेषज'मिति ।
अग्निर्वै हिमस्य भेषजन्तेज ऽएवास्मिँस्तद्धत्तः ॥ १२ ॥ *
'किँवावपनम्मह'दिति । अयं वै लोक ऽआवपनम्महद-
स्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति ॥ १३ ॥ 'काँ स्वदासी-
त्पूर्वचित्ति'रिति । द्यौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिर्दिवमेव वृष्टि-
मवरुन्दे ॥ १४ ॥ 'किँः स्वदासीद्बृहद्वय' ऽइति ।
अश्वो वै बृहद्वय ऽआयुरेवावरुन्दे ॥ १५ ॥ 'काँ स्वदासी-
त्पिलिप्पिले'ति । श्रीर्वै पिलिप्पिला विश्रयमेवावरुन्दे ॥ १६ ॥
'काँ स्वदासीत्पिशङ्गिले'ति अहोरात्रे वै पिशङ्गिले ऽअहो-
रात्रयोरेव प्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥

द्वितीयाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०८ ॥

(१) शु० य० सं० २३. ९ । (२) शु० य० सं० २३. ९ । (३) शु० य० सं० २३. ९ ।

* अत्र शतम् ६५०० ।

(४) शु० य० सं० २३. ९ । (५) शु० य० सं० २३. ११ । (६) शु० य०
सं० २३. ११ । (७) शु० य० सं० २३. ११ । (८) शु० य० सं० २३. ११ ।

[अश्वस्य प्रोक्षणादि]

नियुक्तेषु पशुषु । प्रोक्षणीरङ्गर्षुरादत्तेऽश्वमप्रोक्षि-
ष्यन्नन्वारब्धे यजमान ऽआङ्करिकं ष्यजुरनुदुत्याश्वमे-
धिकं ष्यजुः प्रतिपद्यते ॥ १ ॥ 'वायुं ष्वा पचतैरवत्ति'ति ।
वायुरेवैनम्पच'त्यसितैर्ग्रीवश्छागै'रित्यग्निर्वा ऽअसितग्री-
वोऽग्निरेवैनञ्छागैः पचति ॥ २ ॥ 'न्यग्रोधैश्चमसै'रिति ।
यत्र वै देवा यज्ञेनायजन्त त ऽएताँश्चमसान्न्यौब्जस्ते न्य-
ओऽरोहँस्तस्मान्न्यओ न्यग्रोधा रोहन्ति ॥ ३ ॥ 'श-
ल्मलिर्वृद्धे'ति । शल्मलौ वृद्धिन्दधाति तस्माच्छल्म-
लिर्वनस्पतीनां वृषिष्टं वृद्धते ॥ ४ ॥ 'एष स्य रात्थ्यो वृषे'ति ।
अश्वेनैव रथः सम्पादयति तस्मादुश्वो नाह्यद्रुथा-
द्वहति ॥ ५ ॥ 'पड्भिश्चतुर्भिरेदग'न्निति । तस्मादुश्व-
स्त्रिभिस्तिष्ठँस्तिष्ठत्यथ युक्तः सर्वैः पद्भिः सममायुते
॥ ६ ॥ 'ब्रह्माँकृष्णश्च नोऽवत्ति'ति । चन्द्रमा वै ब्रह्मा-
कृष्णश्चन्द्रमस ऽएवैनम्परिददाति 'नमोऽर्गमय' ऽइत्य-
ग्मय ऽएव नमस्करोति ॥ ७ ॥ 'सँहशितो रश्मिना
रथ' ऽइति । रश्मिनैव रथः सम्पादयति तस्माद्रथः
पर्शुतो दर्शनीयतमो भवति ॥ ८ ॥ 'सँहशितो रश्मिना
ह्य' ऽइति । रश्मिनैवाश्वः सम्पादयति तस्मादुश्वो
रश्मिना प्रतिहृतो भूयिष्ठः रोचते ॥ ९ ॥ 'सँहशितो

- (१) शु० य० सं० २३. १३ । (२) शु० य० सं० २३. १३ । (३) शु० य० सं० २३. १३ । (४) शु० य० सं० २३. १३ । (५) शु० य० सं० २३. १३ ।
(६) शु० य० सं० २३. १३ । (७) शु० य० सं० २३. १३ । (८) शु० य० सं० २३. १३ ।
(९) शु० य० सं० २३. १४ । (१०) शु० य० सं० २३. १४ । (११) शु० य० सं० २३. १४ ।

ऽअप्स्वप्सुजा' ऽइति । अप्सुयोनिर्वा ऽअश्श्वः स्वयैवैनं
 व्योत्र्या समर्द्धयति 'ब्रह्मा सोमपुरोगव' ऽइति सोमपुरोगव-
 मेवैनं स्वर्गल्लोकं मयति ॥१०॥ 'स्वयं वाजिस्तं वृद्धं लप्य-
 स्वे'ति । स्वयं रूपं वृद्धं वादुशमिच्छसीत्येवैनन्तदाह 'स्वयं
 व्यजस्वे'ति स्वाराज्यमेवास्मिन्दधाति 'स्वयं व्यजस्वे'ति स्वयं-
 लोकं रोचयस्व यावन्तमिच्छसीत्येवैनन्तदाह 'महिमा तेऽ-
 द्येन न सन्नश' ऽइत्यश्श्वमेव महिम्ना समर्द्धयति ॥११॥
 'न वा ऽउ ऽएतन्मित्रयसे न रिष्यसी'ति । अश्शवासय-
 त्येवैनन्तदेवाँ ॥ ऽइदेषि पथिभिः सुगेभि'रिति देवयाना-
 नेवैनम्पथो दर्शयति 'यत्रासते सुकृतो यत्र ते ययुरिति
 सुकृद्भिरेवैनं सलोकं करोति 'तत्र त्वा देवः सविता दधा-
 त्वि'ति सवितैवैनं स्वर्गं लोके दधाति 'प्रजापतये
 त्वा जुष्टं प्रोक्षामी'त्युपाश्वथोपगृह्णाति ॥ १२ ॥ 'अग्निः
 पशुरासीत् । तेनायजन्त स ऽएतल्लोकं मजयद्यस्मिन्नग्निः
 स ते लोको भविष्यति तज्जेष्यसि पिबेता ऽअप' ऽइति
 यावानग्नेर्विजयो यावल्लोको यावदैश्श्वर्यन्तावाँस्ते विज-
 यस्तावल्लोकस्तावदैश्श्वर्यं भविष्यतीत्येवैनन्तदाह ॥ १३ ॥
 'वायुः पशुरासीत् । तेनायजन्त स ऽएतल्लोकं मजयद्य-
 स्मिन्वायुः स ते लोको भविष्यति तज्जेष्यसि पिबेता

(१) शु० य० सं० २३. १४ । (२) शु० य० सं० २३. १५ । (३) शु० य०
 सं० २३. १५ । (४) शु० य० सं० २३. १५ । (५) शु० य० सं० २३. १५ । (६)
 शु० य० सं० २३. १६ । (७) शु० य० सं० २३. १६ । (८) शु० य० सं० २३.
 १६ । (९) शु० य० सं० २३. १६ । (१०) शु० य० सं० २२. ५ । (११) शु०
 य० सं० २३. १७ । (१२) शु० य० सं० २३. १७ ।

ऽअप' ऽइति यावान्वायोर्विजयो यावाँल्लोको यावदैश्वर्य-
न्तावाँस्ते विजयस्तावाँल्लोकस्तावदैश्वर्यम्भविष्यतीत्ये-
वैनन्तदाह ॥ १४ ॥ 'सूर्यः पशुरासीत् । तेनायजन्त स
ऽएतँल्लोकमजयद्यस्मिन्सूर्यः स ते लोको भविष्यति
तञ्जेष्यसि पिवैता ऽअप' ऽइति यावान्सूर्यस्य विजयो
यावाँल्लोको यावदैश्वर्यन्तावाँस्ते विजयस्तावाँल्लोकस्ता-
वदैश्वर्यम्भविष्यतीत्येवैनन्तदाह तर्पयित्वाश्वम्पुनः सं-
स्कृत्य प्रोक्षणीरितरात्रपशून्प्रोक्षति तस्यातः ॥ १५ ॥

द्वितीयाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

[मृतस्याऽश्वस्य परिक्रमणादि]

देवा वा ऽउदश्च । स्वर्गल्लोकं प्राजानँस्तमश्च
प्राजानाद्यदश्वेनोदश्चो यन्ति स्वर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै
वासोऽधिवासः हिरण्यमित्यश्वायोपस्तृणन्ति यथा
नाह्यस्मै पशवे तस्मिन्नेनमधि संज्ञपयन्त्यन्यैरेवैनन्तपशु-
भिर्व्याकुर्वन्ति ॥१॥ घ्नन्ति वा ऽएतत्पशुम् । यदेनः संज्ञपय-
न्ति 'प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा वयानाय स्वाहे'ति संज्ञ-
प्यमान ऽआहुतीर्जुहोति प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति तथो
हास्यैतेन जीवतैव पशुनेष्टुम्भवति ॥२॥ 'अम्बे * ऽअम्बिकेऽ-
म्बालिके । न मा नयति कश्चने'ति पत्नीरुदानयत्यहूतै-

(१) शु० य० सं० २३. १७ । (२) शु० य० सं० २३. १८ । (३) शु० य०
सं० २३. १८ ।

* 'आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालिकेऽम्बिके पूर्वे' (पा० सू० ६. १. १२८)
इति प्रकृतिभावः ।

वैना ऽएतदुथो मेद्ध्या ऽएवैनाः करोति ॥ ६ ॥ 'गणाना-
न्वा गणपतिः हवामह' ऽडुति । पत्न्यः परियन्त्यपह्नू-
वत ऽएवास्ममा ऽएतदुतो न्येवास्ममै ह्नूवतेऽथो धुवत
ऽएवैनन्त्रिः परियन्ति त्रयो वा ऽइमे लोका ऽएभिरेवैन-
ल्लोकैर्द्धुवते त्रिः पुनः परियन्ति षट् सम्पद्यन्ते षड्वा
ऽऋतव ऽऋतुभिरेवैनन्धुवते ॥ ४ ॥ अप वा ऽएतेऽभ्यः
प्राणाः क्लामन्ति । ये यज्ञे धुवनन्तन्वते नव कृत्वः परि-
यन्ति नव वै प्राणाः प्राणानेवात्मन्दधते नैऽभ्यः प्राणा
ऽअपक्लामन्त्या 'हुमर्जानि गर्भधमात्त्वमजासि गर्भध'मिति
प्रजा वै पशवो गर्भः प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते 'तां
ऽउभौ चतुरः पदः सम्प्रसारयावे'ति मिथुनस्यावरुद्ध्यै
'स्वर्गो लोके प्रोर्णुवाथा'मित्येष वै स्वर्गो लोको यत्र
पशुः संजपयन्ति तस्मादेवमाह 'वृषां वाजी रेतोधा
रेतो दधात्वि'ति मिथुनस्यैवावरुद्ध्यै ॥ ५ ॥

द्वितीयाध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

[संवादः]

अप वा ऽएतस्मात् । श्री राष्ट्रङ्कामति योऽश्श्वमेधेन
यजते ॥ १ ॥ 'ऊर्द्धमेनामुच्छ्रापये'ति । श्रिर्वै राष्ट्रमश्श्व-
मेधः श्रियमेवास्ममै राष्ट्रमूर्द्धमुच्छ्रयति ॥ २ ॥ 'गिरौ

(१) शु० य० सं० २३. १९ । (२) शु० य० सं० २३. १९ । (३) शु० य०
सं० २३. २० । (४) शु० य० सं० २३. २० । (५) शु० य० सं० २३. २० ।
(६) शु० य० सं० २३. २६ । (७) शु० य० सं० २३. २६ ।

भारहः हरन्निवे'ति । श्रीर्वै राष्ट्रस्य भारहः श्रियमेवास्मै
राष्ट्रहः सन्नह्यत्यथो श्रियमेवास्मिन्नराष्ट्रमधिनिदधाति
॥ ३ ॥ 'अथास्यै मद्ध्यमेधता'मिति । श्रीर्वै राष्ट्रस्य
मद्ध्यथं श्रियमेव राष्ट्रे मद्ध्यतोऽन्नाद्यन्दधाति ॥ ४ ॥
'शीते वृते पुनन्निवे'ति । क्षेमो वै राष्ट्रस्य शीतं क्षेम-
मेवास्मै करोति ॥ ५ ॥ 'यकासकौ शकुन्तिके'ति । विड्वै
शकुन्तिका'हलंगिति वृञ्चती'ति विशो वै राष्ट्राय वञ्च-
न्त्या'हन्ति गभे पसो निगल्गलीति धारके'ति विड्वै
गभो राष्ट्रम्पसो † राष्ट्रमेव विशयाहन्ति तस्माद्राष्ट्री
विशङ्घातुकः ॥ ६ ॥ 'माता च ते पिता च त' ऽइति ।
इयं वै मातासौ पिताब्भ्यामेवैनहः स्वर्गल्लोकङ्गमय-
त्य'ग्रं वृक्षस्य रोहत' ऽइति श्रीर्वै राष्ट्रस्याग्रथं श्रिय-
मेवैन० राष्ट्रस्याग्रङ्गमयति 'प्रतिर्लामीति ते पिता गभे
मुष्टिमतःसय'दिति विड्वै गभो राष्ट्रमुष्टी राष्ट्रमेव
विशयाहन्ति तस्माद्राष्ट्री विशङ्घातुकः ॥ ७ ॥ 'यद्ध-
रिणो यवमत्ती'ति विड्वै यवो राष्ट्रहः हरिणो विशमेव राष्ट्रा-
याद्याङ्करोति तस्माद्राष्ट्री विशमत्ति 'न पुंष्टम्पशु सन्न्यत'
ऽइति तस्माद्राजा पशून् पुष्यति 'शूद्रा यदुर्ब्यजारा *

(१) शु० य० सं० २३. २६ । (२) शु० य० सं० २३. २६ । (३) शु० य०
सं० २३. २२ । (४) शु० य० सं० २३. २२ । (५) शु० य० सं० २३. २२ ।

† 'पस इति पसतेः स्पृशतिकर्मणः' (निरु० ५. १६) इति यास्कः ।

(६) शु० य० सं० २३. २४ । (७) शु० य० सं० २३. २४ । (८) शु० य०
सं० २३. २४ । (९) शु० य० सं० २३. ३० ।

(१०) शु० य० सं० २३. ३० । (११) शु० य० सं० २३. ३० ।

* 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' (पा० ३. १. १०३) इति निपातनादर्थो वैश्यो जार उपपत्ति-
र्यस्याः सा अर्यजारा ।

न पोषाय धनायती'ति तस्माद्वैशीपुत्रान्नाभिषिञ्चति ॥ ८ ॥
 अप वा ऽएतेऽभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञेऽपूतां
 वाचं वृदन्ति 'दधिक्रावणो ऽअकारिष'मिति सुरभिर्मती-
 मृचमन्ततोऽन्वाहुर्वाचमेव पुनते नैऽभ्यः प्राणा ऽअ-
 पक्क्रामन्ति ॥ ९ ॥

द्वितीयाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

[अश्वशरीरे सूचीभिर्वितोदः]

यदसिपथान्कल्पयन्ति । सेतुमेव तः सङ्क्रमणं
 व्यजमानः कुरुते स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥१॥ सूचीभिः
 कल्पयन्ति । विशो वै सूच्यो राष्ट्रमश्वमेधो विशश्चैवा-
 स्मिन्नाष्ट्रश्च समीची दधति हिरण्यमूख्यो भवन्ति
 तस्योक्तब्राह्मणम् ॥ २ ॥ त्र्यस्य सूच्यो भवन्ति । लोह-
 मूख्यो रजता हरिण्यो दिशो वै लोहमूख्योऽवान्तर-
 दिशो रजता ऽऊर्द्धा हरिण्यस्ताभिरेवैनङ्कल्पयन्ति तिर-
 श्चीभिश्चोर्द्धाभिश्च बहुरूपा भवन्ति तस्माद्बहुरूपा दिशो
 नानारूपा भवन्ति तस्मान्नानारूपा दिशः ॥ ३ ॥

द्वितीयाध्याये दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

(३) शु० य० सं० २३. ३२ ।

(४) 'य' 'ज' पुस्तकयोः "हिरण्यमूख्यो" इति पाठः ।

[परिपश्व्याहुती]

प्रजापतिरकामयत् । महान्भूयान्त्स्यामिति स ऽएता-
वश्श्वमेधे महिमानौ ग्रहावपश्यत्तावजुहोत्ततो वै स महा-
न्भूयानभवत्स यः कामयेत् महान्भूयान्त्स्यामिति स
ऽएतावश्श्वमेधे महिमानौ ग्रहौ जुहुयान्महान्हैव भूया-
न्भवति ॥ १ ॥ वपामभितो जुहोति । यजमानो वा
ऽअश्श्वमेधो राजा महिमा राज्येनैवैनमुभयतः परि-
गृह्णाति पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वा ऽअन्ये देवा ऽउपरिष्ठा-
त्स्वाहाकृतयोऽन्ये तानेवैतत्प्रीणाति 'स्वाहा देवेभ्यो
देवेभ्यः स्वाहे'ति राजा वपाम्परियजति ये चैवास्मिँल्लोके
देवा य ऽउ चामुष्मिँस्तानेवैतत्प्रीणाति त ऽएनमुभये देवाः
प्रीताः स्वर्गँल्लोकमभिवहन्ति ॥ ३ ॥

द्वितीयाध्याये एकादशं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[अश्वस्यावदानम्]

प्रजापतेरक्षयश्श्वयत् । तत्परापतत्ततोऽश्श्वः समंभव-
द्यदुश्श्वयत्तदुश्श्वस्याश्श्वत्वन्तद्देवा ऽअश्श्वमेधेनैव प्रत्यद-
धुरेष ह वै प्रजापतिः सर्वङ्करोति योऽश्श्वमेधेन यजते सर्व
ऽएव भवति सर्वस्य वा ऽएषा प्रायश्चित्तिः सर्वस्य भेषजः
सर्वं वा ऽएतेन पाप्मानन्देवा ऽअतरन्नपि वा ऽएतेन
ब्रह्महत्यामतरँस्तरति सर्वम्पाप्मानन्तरति ब्रह्महत्यां

व्योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥ उत्तरं वै तत्प्रजापतेरक्ष्य-
 श्वयत् । तस्मादुत्तरतोऽश्वस्यावयन्ति दक्षिणतोऽन्येषा-
 म्पशूनाम् ॥ २ ॥ वैतसः कटो भवति । अप्सुयोनिर्वा
 ऽअश्वोऽप्सुजा वैतसः स्वयैवैनं व्योह्या समर्द्धयति
 ॥ ३ ॥ चतुष्टोम स्तोमो भवति । सरद्धा ऽअश्वस्य
 सक्थ्याबृहत्तदेवाश्चतुष्टोमेनैव स्तोमेन प्रत्यदधुर्व्यञ्च-
 तुष्टोम स्तोमो भवत्यश्वस्यैव सर्वत्वाय सर्वस्तोमोऽति-
 रात्र ऽउत्तममहर्भवति सर्वं वै सर्वस्तोमोऽतिरात्रः सर्व-
 मश्वमेधः सर्वस्याप्स्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ४ ॥

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[वपाप्रचारः]

परमेण वा ऽएष स्तोमेन जित्वा । चतुष्टोमेन कृते-
 नायानामुत्तरेऽहन्नेकविंशे प्रतिष्ठायाम्प्रतितिष्ठत्येकविं-
 शात्प्रतिष्ठाया ऽउत्तरमहर्चतुनश्चरोहत्सृतवो वै पृष्ठा-
 न्यृतवः सैवत्सर ऽऋतुष्वेव सैवत्सरे प्रतितिष्ठति ॥ १ ॥
 शक्नुर्व्यः पृष्ठम्भवन्ति । अह्यदह्यच्छन्दोऽन्येऽन्ये वा
 ऽअत्र पशव ऽआलभ्यन्त ऽउतेव ग्राम्या ऽउतेवारण्या
 यच्छक्नुर्व्यः पृष्ठम्भवन्त्यश्वस्यैव सर्वत्वायान्ये पशव
 ऽआलभ्यन्तेऽन्येऽन्ये हि स्तोमाः क्रियन्ते ॥ २ ॥
 तदाहुः । नैते सर्वे पशवो यदजावयश्चारण्याश्चैते वै
 सर्वे पशवो यद्गव्या ऽइति गव्यानुत्तमेऽहन्नालभत

(१) “गव्या ऽउत्तमे” इति ‘ग’ ‘ज’ पुस्तकयोः पाठः ।

ऽएते वै सर्वे पशवो यद्व्यव्याः सर्वानेव पशूनालभते वैश्व-
देवा भवन्ति वैश्वदेवो वा ऽअश्वोऽश्वस्यैव सर्वत्वाय
बहुरूपा भवन्ति तस्माद्बहुरूपाः पशवो नानारूपा भवन्ति
तस्मान्नानारूपाः पशवः ॥ ३ ॥

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

—०—

[यूपैकविंशतिः]

यत्तिष्ठोऽनुष्टुभो भवन्ति । तस्मादश्वस्त्रिभिस्ति-
ष्ठंस्तिष्ठति यच्चतत्तो गायत्र्यस्तस्मादश्वः सर्वैः पद्भिः
प्रतिदधत्पलायते परमं वा ऽएतच्छन्दो यदनुष्टुप्परमोऽ-
श्वः पशूनाम्परमश्चतुष्टोम स्तोमानाम्परमेणैवैनम्पर-
मताङ्गमयति ॥ १ ॥ शक्ववर्षः पृष्टुम्भवन्ति । अन्य-
दन्यच्छन्दोऽन्येऽन्ये हि स्तोमाः क्रियन्ते यच्छक्ववर्षः
पृष्टुम्भवन्त्यश्वस्यैव सर्वत्वाय ॥ १ ॥ एकविंशत्सम्ब्र-
ह्ममहर्भवति । असौ वा ऽआदित्य ऽएकविंशः सोऽश्व-
मेधः स्वेनैवैनं स्तोमेन स्वायान्देवतायाम्प्रतिष्ठापयति
॥ ३ ॥ वामदेव्यम्मैत्रावरुणसाम भवति । प्रजापतिर्वै-
वामदेव्यम्प्राजापत्योऽश्वः स्वयैवैनन्देवतया समर्द्धयति
॥ ४ ॥ पार्थुरश्मम्ब्रह्मसाम भवति । रश्मिना वा ऽअश्वो
यत् ऽईश्वरो वा ऽअश्वोऽयतोऽधृतोऽप्रतिष्ठितः परा-
म्परावतङ्गन्तोर्षत्पार्थुरश्मम्ब्रह्मसाम भवत्यश्वस्यैव धृत्यै
॥ ५ ॥ सङ्गत्यच्छावाकसाम भवति । उत्सन्नयज्ञ इव वा
ऽएष यदश्वमेधः किं वा ह्येतस्य क्रियते किं वा न यत्स-

इत्यच्छावाकसाम भवत्यश्श्वस्यैव सर्वत्वाय सर्वस्तोमोऽ-
 तिरात्र ऽउत्तममहर्भवति सर्वं वै सर्वस्तोमोऽतिरात्रः
 सर्वमश्श्वमेधः सर्वस्याप्यै सर्वस्यावरुह्यै ॥ ६ ॥ एक-
 विंशोऽग्निर्भवति । एकविंश स्तोम ऽएकविंशति-
 र्यूपा यथा वा ऽऋषभा वा वृषाणो वा सधंस्फुरेरन्नेव-
 मेते स्तोमाः समृच्छन्ते यदेकविंशस्तान्यत्समर्पयेद्वा-
 र्त्तिमाच्छेद्यजमानो हव्येतास्य यज्ञः ॥ ७ ॥ द्वादश ऽए-
 वाग्निः स्यात् । एकादश यूपा यद्वादशोऽग्निर्भवति द्वादश
 मासाः सँवत्सरः सँवत्सरमेव यज्ञमाप्नोति यदेकादश
 यूपा विराड्वा ऽएषा सम्मीयते यदेकादशिनी तस्यै य
 ऽएकादश स्तन ऽएवास्यै स दुह ऽएवैनान्तेन ॥ ८ ॥
 तदाहुः । यद्वादशोऽग्निः स्यादेकादश यूपा यथा स्थूरिणा
 यायात्तादृक्तदित्येकविंश ऽएवाग्निर्भवत्येकविंश स्तोम
 ऽएकविंशतिर्यूपास्तद्यथा प्रष्टिभिर्ययात्तादृक्तत् ॥ ९ ॥
 शिरो वा ऽएतद्यज्ञस्य यदेकविंशः । यो वा ऽअश्श्वमेधे
 त्रीणि शीर्षाणि वेद शिरो ह राज्ञाम्भवत्येकविंशोऽग्नि-
 र्भवत्येक विंश स्तोम ऽएकविंशतिर्यूपा ऽएतानि वा
 ऽअश्श्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि तानि य ऽएवं वेद शिरो
 ह राज्ञाम्भवति यो वा ऽअश्श्वमेधे तिस्रः ककुदो वेद
 ककुद्ध राज्ञाम्भवत्येकविंशोऽग्निर्भवत्येकविंश स्तोम
 ऽएकविंशतिर्यूपा ऽएता वा ऽअश्श्वमेधे तिस्रः ककुदस्ता
 य ऽएवं वेद ककुद्ध राज्ञाम्भवति ॥ १० ॥

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[अश्वस्य लोहितश्रपणादि]

सुर्वाभ्यो वै देवताभ्योऽश्वऽलभ्यते । यत्प्रा-
जापत्यङ्कुर्व्याद्या देवताऽपिभागास्ता भागधेयेन व्य-
र्द्धयेच्छीदन्दद्भिरवकान्दन्तमूलैरित्याज्यमवदाना कृत्वा प्र-
त्याख्यायन्देवताभ्यऽआहुतीर्जुहोति याऽएव देवता
ऽअपिभागास्ता भागधेयेन समर्द्धयत्यरण्येऽनुच्छ्यान्नुत्वा
द्यावापृथिव्यामुत्तमामाहुतिञ्जुहोति द्यावापृथिव्योर्वै सुर्वा
देवताः प्रतिष्ठितास्ताऽएवैतत्प्रीणाति देवासुराः संश्रयन्ता
ऽआसन् ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् । अग्नयः स्विष्टकृतोऽश्वस्य
वयमुद्धारमुद्धरामहै तेनासुरानभिभविष्यामऽइति ते
लोहितमुदहरन्त बभ्रातृव्याभिभूत्यै यस्स्विष्टकृद्भयो लो-
हितञ्जुहोति बभ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना परास्य
द्विषन्भ्रातृव्यो भवति यऽएवं वेद ॥ २ ॥ गोमृग-
कण्ठेन प्रथमामाहुतिञ्जुहोति । पशवो वै गोमृगा रुद्रः
स्विष्टकृत्पशूनेव रुद्रादन्तर्हधाति तस्माद्यत्रैषाश्वमेध
ऽआहुतिर्हूयते न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्यते ॥ ३ ॥ अश्व-
शफेन द्वितीयामाहुतिञ्जुहोति । पशवो वा ऽएकशफा रुद्रः
स्विष्टकृत्पशूनेव रुद्रादन्तर्हधाति तस्माद्यत्रैषाश्वमेध
ऽआहुतिर्हूयते न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्यते ॥ ४ ॥
अयस्मयेन चरुणा तृतीयामाहुतिञ्जुहोति । आर्यास्या वै
प्रजा रुद्रः स्विष्टकृत्प्रजाऽएव रुद्रादन्तर्हधाति तस्माद्य-

(१) शु० य० सं० २५. १ ।

(२) “आयस्यो” इति ‘ग’ ‘ज’ पुस्तकयोः पाठः ।

त्रैषांश्वमेध ऽआहुतिर्हूयते न तत्र रुद्रः प्रजा ऽअभि-
मन्यते ॥ ५ ॥

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

—०—

[अश्वमेधेनापमृत्युनिरासः]

सर्वेषु वै लोकेषु । मृत्युवोऽन्वायत्तास्तेऽभ्यो यदा-
हुतीर्न जुहुयाल्लोके लोक ऽएनम्मृत्युर्विन्देद्यन्मृत्युबभ्य
ऽआहुतीज्जुहोति लोके लोक ऽएव मृत्युमपजयति ॥ १ ॥
तदाहुः । यदमुष्मै स्वाहामुष्मै स्वाहेति जुह्वत्सञ्क्षीत बहु-
म्मृत्युममित्रङ्कुर्वीत मृत्युव ऽआत्मानमपिदक्ष्यादिति 'मृत्युवे
स्वाहे'त्येकस्मा ऽएवैकामाहुतिञ्जुहोत्येको ह वा ऽअमुष्मि-
ल्लोके मृत्युरशनायैव तमेवामुष्मिल्लोकेऽपजयति ॥ २ ॥ [अर्थः
प्रपाठकः कण्डिकाः ५६] 'ब्रह्महत्यायै स्वाहे'ति द्वितीयामाहुति-
अहोति । अमृत्युर्ह वा ऽअन्यो ब्रह्महत्यायै मृत्युरेष ह वै
साक्षान्मृत्युर्व्यद्ब्रह्महत्या साक्षादेव मृत्युमपजयति ॥ ३ ॥
एतां ह वै मुण्डिभ ऽऔदन्यः । ब्रह्महत्यायै प्रायश्चित्तिं
विदाञ्चकार यद्ब्रह्महत्याया ऽआहुतिञ्जुहोति मृत्युमेवाहुत्या
तर्पयित्वा परिपाणङ्कत्वा ब्रह्मघ्ने भेषजङ्करोति तस्मा-
द्यस्यैषांश्वमेध ऽआहुतिर्हूयतेऽपि योऽस्यापरीषु प्रजाया-
म्ब्राह्मणः हन्ति तस्मै भेषजङ्करोति ॥ ४ ॥

तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

—०—

[अश्वस्तोमीयहोमः]

अश्वस्य वा ऽआलब्धस्य । मेध ऽउदक्कामत्तदश्व-
स्तोमीयमभवद्यदश्वस्तोमीयञ्जुहोत्यश्वमेव मेधसा सम-
र्द्धयति ॥ १ ॥ आज्येन जुहोति । मेधो वा ऽआज्य-
मेधोऽश्वस्तोमीयमेधसैवास्मिन्स्तन्मेधो दधात्याज्येन
जुहोत्येतद्वै देवानां प्रियन्धाम यदाज्यमिष्येणैवैनान्धाम्ना
समर्द्धयति ॥ २ ॥ अश्वस्तोमीयः हुत्वा द्विपदा जुहोति ।
अश्वो वा ऽअश्वस्तोमीयम्पुरुषो द्विपदा द्विपाद्वै पुरुषो
द्विप्रतिष्ठस्तदेनमप्रतिष्ठया समर्द्धयति ॥ ३ ॥ तदाहुः ।
अश्वस्तोमीयम्पूर्वः होतव्यांश्च द्विपदाश्च ऽहुति पशवो
वा ऽअश्वस्तोमीयम्पुरुषो द्विपदा यदश्वस्तोमीयः हुत्वा
द्विपदा जुहोति तस्मात्पुरुष ऽउपरिष्ठात्पशूनधितिष्ठति
॥ ४ ॥ षोडशाश्वस्तोमीया जुहोति । षोडशकला वै
पशवः सा पशूनाममात्रा पशूनेव मात्रया समर्द्धयति
यत्कनीयसीर्वा भूयसीर्वा जुहुयात्पशूनाममात्रया व्यर्द्धये-
त्षोडश जुहोति षोडशकला वै पशवः सा पशूनाममात्रा
पशूनेव मात्रया समर्द्धयति नाह्यामुत्तमामाहुतिञ्जुहोति
यदन्यामुत्तमामाहुतिञ्जुहुयात्प्रतिष्ठायै च्यवेत द्विपदा
ऽउत्तमा जुहोति प्रतिष्ठा वै द्विपदाः प्रत्येव तिष्ठति
'जुम्बकाय स्वाहे'त्यवभृथ ऽउत्तमामाहुतिञ्जुहोति वरुणो
वै जुम्बकः साक्षादेव वरुणमवयजते शुक्कलस्य खलतेर्वि-
क्लुधस्य पिङ्गाक्षस्य मूर्धनि जुहोत्येतद्वै वरुणस्य रूपः

रूपेणैव वुरुणमवयजते ॥ ५ ॥ द्वादश ब्रह्मौदनानुत्थाय
निर्वपति । द्वादशभिर्वेष्टिभिर्वयजते तदाहुर्व्यजस्य वा ऽएत-
द्रूपं व्यदिष्ट्यो यदिष्टिभिर्व्यजेतोपनामुक ऽएनं व्यजः
स्यात्पापीयाँस्तु स्याद्यातयामानि वा ऽएतदीजानस्य च्छ-
न्दाश्च भवन्ति तानि किमेतावदाशु प्रयुजीत सर्वा वै
संस्थिते यज्ञे वागाप्यते सात्राप्ता यातयाम्मनी भवति
क्कूरीकृतेव हि भवत्यरुक्कृता वाग्वै यज्ञस्तस्मान्न प्रयु-
जीतेति ॥ ६ ॥ द्वादशैव ब्रह्मौदनानुत्थाय निर्वपेत् ।
प्रजापतिर्वा ऽओदनः प्रजापतिः सँवत्सरः प्रजापतिर्व्यजः
सँवत्सरमेव यज्ञमाप्नोत्युपनामुक ऽएनं व्यजो भवति न
पापीयान्भवति ॥ ७ ॥

तृतीयाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

— ० —

[अश्वमेधमहिमा]

एष वै प्रभूर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते
सर्वमेव प्रभूतम्भवति ॥ १ ॥ एष वै विभूर्नाम यज्ञः ।
यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव विभूतम्भवति ॥ २ ॥ एष
वै व्यष्टिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव
व्यष्टिम्भवति ॥ ३ ॥ एष वै विधृतिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन
यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव विधृतम्भवति ॥ ४ ॥ एष वै
व्यावृत्तिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव
व्यावृत्तम्भवति ॥ ५ ॥ एष वा ऽऊर्जस्वान्नाम यज्ञः ।
यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेवोर्जस्वद्भवति ॥ ६ ॥ एष वै

पयस्वान्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव पय-
स्वद्भवति ॥ ७ ॥ एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञः । यत्रै-
तेन यज्ञेन यजन्त ऽआ ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते ॥ ८ ॥
एष वा ऽअतिव्याधी नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्त
ऽआ राजन्न्योऽतिव्याधी जायते ॥ ९ ॥ एष वै दीर्घो
नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्त ऽआ दीर्घारण्यञ्जा-
यते ॥ १० ॥ एष वै क्वलृप्तिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन
यजन्ते सर्वमेव क्वलृप्तिर्भवति ॥ ११ ॥ एष वै प्रतिष्टा
नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रतिष्ठित-
भवति ॥ १२ ॥

तृतीयाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

[अश्वमेधप्रायश्चित्तम्]

अथातः प्रायश्चित्तीनाम् । यद्यश्श्वो बृडवाथं स्क-
न्देद्वायुव्यम्पयोऽनुनिर्वपेद्वायुर्वै रेतसां विकर्त्ता प्राणो वै
वायुः प्राणो हि रेतसां विकर्त्ता रेतसैवास्मिन्स्तद्वेतो
दधाति ॥ १ ॥ अथ यदि स्त्रामो विन्देत् । पौष्णञ्चरुमनु-
निर्वपेत्पूषा वै पशूनामीष्टे स यस्यैव पशवो यः पशूना-
मीष्टे तमेवैतत्प्रीणात्यगदो हैव भवति ॥ २ ॥ अथ यद्य-
क्षतामयो विन्देत् । वैश्वानरन्द्वादशकपालम्भूमिकपाल-
म्पुरोडाशमनुनिर्वपेदियं वै वैश्वानरः ऽइमामेवैतत्प्रीणात्य-
गदो हैव भवति ॥ ३ ॥ अथ यद्यक्ष्यामयो विन्देत् । सौ-
र्यञ्चरुमनुनिर्वपेत्सूर्यो वै प्रजानाञ्चक्षुर्षदा ह्येवैष ऽउ-

देत्यथेदः सर्वश्चरति चक्षुषैवास्मिंस्तच्चक्षुर्दधाति स यच्च-
 रुर्भवति चक्षुषा ह्ययमात्मा चरति ॥ ४ ॥ अथ यद्युदके
 स्मियेत । वारुणं व्यवमयश्चरुमनुनिर्वपेद्वरुणो वा ऽएत-
 ङ्गह्लाति योऽप्सु स्मियते सा यैवैनन्देवता गृह्णाति तामे-
 र्वैतत्प्रीणाति सास्मै प्रीतान्यमालम्भायानुमन्यते तया-
 नुमतमालभते स यद्यवमयो भवति वरुणया हि यवाः
 ॥ ५ ॥ अथ यदि नश्येत् । त्रिहविषमिष्टिमनुनिर्वपेद्-
 द्यावापृथिव्यमेककपालम्पुरोडाशं द्वायव्यम्पयः सौर्यश्चरुं
 व्यद्वै किञ्च नश्यत्यन्तरैव तद्द्यावापृथिवी नश्यति
 तद्वायुरुपवात्यादित्योऽभितपति नैताब्भ्यो देवताब्भ्य ऽऋते
 किञ्चन नश्यति सैषा पृथगेव नष्टवेदनी स यद्यस्याप्य-
 न्यन्नश्येदेतयैव यजेतानु हैवैनद्रिन्दत्यथ यद्यमित्रा ऽअश्वं
 विन्देरन्यदि वा स्मियेत यदि वाप्स्वव्यमानीय प्रोक्षेयुः
 सैव तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ६ ॥

तृतीयाध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

—०—

[अश्वमेधारम्भकालादि]

प्रजापतिरकामयत । सर्वान्कामानापनुयात् सर्व-
 व्यष्टीर्व्यश्नुवीयेति स ऽएतमश्वमेधन्त्रिरात्रं व्यज्ञ-
 क्तुमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत तेनेष्ट्वा सर्वान्कामानाप्नो-
 त्सर्वा व्यष्टीर्व्याश्नुत सर्वाश्न वै कामानाप्नोति सर्वा
 व्यष्टीर्व्यश्नुते योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥ तदाहुः ।

कस्मिन्नृतुतावबभ्यारम्भ ऽइति ग्रीष्मेऽबभ्यारभेतेत्यु हैक
 ऽआहुर्ग्रीष्मो वै क्षत्रियस्यऽर्तुः क्षत्रिययज्ञ ऽउ वा ऽएष
 यदश्वमेध ऽइति ॥ २ ॥ तद्वै वसन्त ऽएवाबभ्यारभेत ।
 वसन्तो वै ब्राह्मणस्यऽर्तुः ऽउ वै कश्च यजते ब्राह्मणी-
 भूयेवैव यजते तस्माद्वसन्त ऽएवाबभ्यारभेत ॥ ३ ॥ सा
 यासौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवति । तस्यै पुरस्तात्षडहे
 वा सप्ताहे वऽर्त्विज ऽउपसमायन्त्यद्वर्षुश्च होता च
 ब्रह्मा चोद्गाता चैतान्वा ऽअन्वन्त्य ऽऋत्विजः ॥ ४ ॥
 तेबभ्योऽद्वर्षुश्चातुष्प्राश्यम्ब्रह्मौदनन्निर्वपति । तस्योक्तम्ब्रा-
 ह्मणश्चतुरः पात्राँश्चतुरोऽञ्जलीँश्चतुरः प्रसृतान्द्वादशविध-
 न्द्वादश मासाः सवत्सरः सर्वः सवत्सरः सर्वमश्वमेधः
 सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ५ ॥ तमेते चत्वार ऽऋत्विजः
 प्राश्नन्ति । तेषामुक्तम्ब्राह्मणन्तेबभ्यश्चत्वारि सहस्राणि
 ददाति सर्वं वै सहस्रः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै
 सर्वस्यावरुद्ध्यै चत्वारि च सुवर्णानि शतमानानि हि-
 रण्यानि तस्यो ऽएवोक्तम् ॥ ६ ॥ अथास्मा ऽअद्वर्षु-
 र्निष्कम्प्रतिमुञ्चन्वाचयति * । 'तेजोऽसि शुक्क्रममृत'-
 मिति तेजो वै शुक्क्रममृतः हिरण्यन्तेज ऽएवास्मि-
 ञ्शुक्क्रममृतन्दधा'त्यायुष्पा ऽआयुर्मे पाही'त्यायुरेवा-
 स्मिन्दधात्यथैनमाह वाचं यच्छेति वाग्वै यज्ञो यज्ञस्यै-

* 'निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति तेजोऽसीति' (का० श्रौ० सू० २०. १. ९) । चतुःसुवर्ण-
 निर्मित आभरणविशेषो निष्कः ।

(१) शु० य० सं० २२. १ । (२) शु० य० सं० २२. १ ।

वाग्भ्यारम्भाय ॥७॥ चतस्रो जाया ऽउपक्कलप्ता भवन्ति ।
महिषी वावाता परिवृक्ता पालागली सर्वा निष्किण्योऽल-
ङ्कता मिथुनस्यैव सर्वत्राय ताभिः सहगम्यगारम्प्रपद्यते
पूर्वया द्वारा यजमानो दक्षिणया पत्न्यः ॥ ८ ॥ साय-
माहुत्यां हुतायाम् । जघनेन गार्हपत्यमुदङ्वावातया
सह संविशति तदेवापीतराः संविशन्ति सोऽन्तरोरू ऽअसं-
वर्तमानः शेतेऽनेन तपसा स्वस्ति सैवत्सरस्योदृचः सम-
श्नवा ऽहुति ॥ ९ ॥ प्रातराहुत्यां हुतायाम् । अद्धर्ष्यः
पूष्णाहुतिञ्जुहोति सर्वं वै पूष्णः सर्वमश्श्वमेधः सर्व-
स्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै तस्यां वरेण वाचं विस्तृजते * वर-
न्ददामि ब्रह्मण ऽहुति सर्वं वै वरः सर्वमश्श्वमेधः सर्व-
स्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ १० ॥ † अथ योऽस्य निष्कः
प्रतिमुक्तो भवति । तमद्धर्ष्यवे ‡ ददात्यद्धर्ष्यवे दददमृत-
मायुरात्तमन्धत्तेऽमृतं ह्यायुर्हिरण्यम् ॥ ११ ॥ अथाग्ने-
यीमिष्टिद्विर्वपति । पथश्च कामाय यज्ञमुखस्य चाच्छ-
म्बदूकारायाथो ऽअग्निमुखा ऽउ वै सर्वा देवताः सर्वे
क्रामा ऽअश्श्वमेधे मुखतः सर्वान्देवान्प्रीत्वा सर्वाङ्कामाना-
प्नवानीति ॥ १२ ॥ तस्यै पञ्चदश सामिधेन्यो भवन्ति ।
पञ्चदशो वै वज्रो वीर्यं वज्रो वज्रैर्गैर्वैतद्वीर्येण यजमानः

(१) महिषी = प्रथमपरिणीता स्त्री । वावाता = वल्लभा । परिवृक्ता = अवल्लभा । पालागली = दूतपुत्री

(२) 'निष्किण्यो' इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः पाठः ।

* तथा चोक्तं सूत्रकृता—'आ वरदानाद्वाग्यमनम्' (का० श्रौ० सू० २०।१।११) ।

† शतम् ६६०० ।

‡ 'अध्वर्यवे च प्रतिमुक्तं निष्कम्' (का० श्रौ० सू० २०।१।२०) ।

पुरस्तात्पाप्मानमपहते वार्त्तगन्धावाज्यभागौ पाप्मा वै वृत्रः
 पाप्मनोऽपहत्या 'ऽअग्निमूर्द्धा दिवः ककुद्भुवो यज्ञस्य
 रजसश्च नेते'त्युपांशु हविषो याज्यानुवाक्ये मूर्द्धन्व-
 त्यन्त्या भवति सद्वत्य्यैष वै मूर्द्धा य एष तपत्येतस्यैवा-
 वरुद्ध्याऽअथ यत्सद्वती सदेवावरुद्धे विराजौ संस्थाज्ये
 सर्वदेवत्यं वा एतच्छन्दो यद्विराट् सर्वे कामाऽअश्वमेधे
 सर्वान्देवान्प्रीत्वा सर्वान्कामानाप्नवानीति हिरण्यन्दुक्षिणा
 सुवर्णः शतमानन्तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ अथ पोष्णी-
 त्तिर्वपति । पूषा वै पथीनामधिपतिरश्वार्यैर्वैतस्वस्त्ययनङ्क-
 रोत्यथोऽइयं वै पूषेमामेवास्मा एतद्गोप्त्रीङ्करोति
 तस्य हि नार्त्तिरस्ति न हला यमियमद्भुगोपायतीमामे-
 वास्मा एतद्गोप्त्रीङ्करोति ॥ १४ ॥ तस्यै सप्तदश
 सामिधेन्न्यो भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजा-
 पतिरश्वमेधोऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै वृधन्वन्तावाज्यभागौ
 यजमानस्यैव वृद्ध्यै 'पूँस्तर्वे व्रते वयम्पथस्पथः परिपतिं
 वचस्ये'त्युपांशु हविषो याज्यानुवाक्ये व्रतवत्यन्त्या
 भवति पथन्वत्यन्त्या वीर्यं वै व्रतं वीर्यस्याप्त्यै वीर्य-
 स्यावरुद्ध्याऽअथ यत्पथन्वत्यश्वार्यैर्वैतस्वस्त्ययनङ्करोत्य-
 नुष्टुभौ संस्थाज्ये वाग्वाऽअनुष्टुब्वाग्वै प्रजापतिः
 प्रजापतिरश्वमेधोऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै वासः शतन्दुक्षिणा
 रूपं वा एतत्पुरुषस्य यद्वासस्तस्माद्यमेव कश्च सुवास-
 समाहुः को न्वयमिति रूपसमृद्धो हि भवति रूपेणैवैनः

समर्द्धयति शतम्भवति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय ऽआयु-
रेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥ १५ ॥

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

—०—

[ब्राह्मणद्वयेन सावित्र्य इष्ट्यः, पारिप्लवाशंसनादि च निरूप्यन्ते]

एतस्यान्तायमानायाम् । अश्वन्निक्त्वोदानयन्ति य-
स्मिन्सर्वाणि रूपाणि भवन्ति यो वा जवसमृद्धः सह-
स्रार्हस्पूव्यं यो दक्षिणायान्धुर्यप्रतिधुरः ॥ १ ॥ तद्य-
त्सर्वरूपो भवति । सर्वं वै रूपः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै
सर्वस्यावरुद्ध्या ऽअथ यज्वसमृद्धो वीर्यं वै जवो वीर्य-
स्याप्त्यै वीर्यस्यावरुद्ध्या ऽअथ यत्सहस्रार्हः सर्वं वै
सहस्रः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्या ऽअथ
यत्पूव्यं ऽएष वा ऽअपरिमितं वीर्यमभिवर्द्धते यत्पूर्योऽ-
परमितस्यैव वीर्यस्यावरुद्ध्या ऽअथ यदक्षिणायान्धुर्य-
प्रतिधुर ऽएष वा ऽएष य ऽएष तपति न वा ऽएतद्गच्छन्
प्रतिप्रतिरेतस्यैवावरुद्ध्यै ॥ २ ॥ तदु होवाच भाल्लवेयः ।
द्विरूप ऽएवैषोऽश्वः स्यात्कृष्णसारङ्गः प्रजापतेर्वा ऽएषोऽ-
क्षः समभवद्द्विरूपं वा ऽइदञ्चक्षुः शुक्लञ्चैव कृष्णञ्च
तदेनं स्वेन रूपेण समर्द्धयतीति ॥ ३ ॥ अथ होवाच
सात्ययज्ञिः । त्रिरूप ऽएवैषोऽश्वः स्यात्तस्य कृष्णः
पूर्वार्द्धः शुक्लोऽपरार्द्धः कृत्तिकाञ्जिः पुरस्तात्तद्यत्कृष्णः
पूर्वार्द्धो भवति यदेवेदं कृष्णमक्षस्तदस्य तदथ यच्छु-
क्लोऽपरार्द्धो यदेवेदं शुक्लमक्षस्तदस्य तदथ यत्कृत्ति-

काञ्चिः पुरस्तात्सा कनीनका स ऽएव रूपसमृद्धोऽतो
 यतमोऽस्योपकल्पेत बहुरूपो वा द्विरूपो वा त्रिरूपो वा
 कृत्तिकाञ्चिस्तमालभेत जवेन त्वेव समृद्धः स्यात् ॥ ४ ॥
 तस्यैते पुरस्ताद्रक्षितार ऽउपक्वल्प्ता भवन्ति । राजपुत्राः
 कवचिनः शतः राजन्न्या निषङ्गिनः शतः सूतग्राम-
 ण्याम्पुत्रा ऽइषुपर्षिणः शतं क्षात्रसङ्गहीतृणाम्पुत्रा द-
 ण्डिनः शतमश्वशतन्निरष्टन्निरमणं व्यस्मिन्नेनमपिसृज्य
 रक्षन्ति ॥ ५ ॥ अथ सावित्रीमिष्टिन्निर्वपति । सवित्रे
 प्रसवित्रे द्वादशकपालम्पुरोडाशः सविता वै प्रसविता
 सविता म ऽइमं व्यज्ञमसुवादिति ॥ ६ ॥ तस्यै पञ्चदश सा-
 मिधेन्यो भवन्ति । वार्त्रग्नवाज्यभागौ 'य ऽइमौ विश्वा
 जाताभ्या देवो यातु सविता सुरत्न' ऽइत्युपाश्रु हविषो
 वाज्यानुवाक्ये विराजौ सँव्याज्ये हिरण्यन्दुक्षिणा सुव-
 र्णः शतमानन्तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ तस्यै प्रयाजेषु
 तायमानेषु । ब्राह्मणो वीणागार्थी दीक्षणत ऽउत्तरम-
 न्द्रामुदाग्नँस्तिस्रः स्वयः सम्भृता गाथा गायत्रीत्ययजते-
 त्यददादिति तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥ अथ द्वितीयान्निर्वपति ।
 सवित्र ऽआसवित्रे द्वादशकपालम्पुरोडाशः सविता वा ऽआ-
 सविता सविता म ऽइमं व्यज्ञमासुवादिति [* काण्डस्यार्धम्
 २१६] ॥ ९ ॥ तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । सद्रन्तावा-
 ज्यभागौ सदेवावरुद्धे 'विश्वानि देव सवितः' 'स घौ नो

(१) ऋ० सं० ४. ४. २६ ।

* इयं काण्डार्धसंख्याऽत्र 'क' पुस्तक एवास्ति ।

(२) ऋ० सं० ४. ४. २६ । (३) ऋ० सं० ५. ४. १२ ।

देवः सविता सहावेत्युपांशु हविषो याज्यानुवाक्ये
 ऽअनुष्टुभौ सँव्याज्ये रजतः हिरण्यन्दुक्षिणा नानारूप-
 ताया ऽअथो ऽउत्क्रमायानपक्रमाय शतमानम्भवति शता-
 युर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय ऽआयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥१०॥
 तस्यै प्रयाजेषु तायमानेषु । ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणत
 ऽउत्तरमन्द्रामुदाग्नँस्तिस्रः स्वयः सम्भृता गाथा गायती-
 त्ययजतेत्यददादिति तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥ अथ
 तृतीयान्निर्वपति । सवित्रे सत्यप्रसवाय द्वादशकपाल-
 म्पुरोडाशमेष ह वै सत्यः प्रसवो यः सवितुः सत्येन मे
 प्रसवेनेमं ऋज्ञम्प्रसुवादिति ॥ १२ ॥ तस्यै सप्तदशैव
 सामिधेन्यो भवन्ति । रयिमन्तावाज्यभागौ वीर्यं वै
 रयिर्वीर्यस्याप्स्यै वीर्यस्यावरुद्ध्या 'ऽआ विश्वदेवः
 सत्पति' ब्र प्रमिये सवितुर्देव्यस्य तद्वित्युपांशु हविषो
 याज्यानुवाक्ये नित्ये सँव्याज्ये नेद्यज्ञपथादयानीति कलृप्त
 ऽएव यज्ञेऽन्ततः प्रतितिष्ठति त्रिष्टुभौ भवत ऽइन्द्रियं वै
 वीर्यन्त्रिष्टुविन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुद्ध्यै हिरण्यन्दुक्षिणा
 सुवर्णः शतमानन्तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ तस्यै प्रया-
 जेषु तायमानेषु । ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणत ऽउत्तर-
 मन्द्रामुदाग्नँस्तिस्रः स्वयः सम्भृता गाथा गायतीत्यय-
 जतेत्यददादिति तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥ एतस्यां
 सँस्थितायाम् । उपोत्थायाद्धर्षुश्च यजमानश्चाश्वस्य

दक्षिणे कर्णं ऽआजपतो 'विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेति
तस्योक्तम्ब्राह्मणमथैनमुदश्वम्प्राश्वम्प्रसृजत ऽएषा होभये-
षान्देवमनुष्याणान्दिग्यदुदीची प्राची स्वायामेवैनन्तद्दिशि
धत्तो न वै स्व ऽआयतने प्रतिष्ठितो रिष्यत्यरिष्यै
॥ १५ ॥ स ऽआह 'देवा ऽआशापालाः । एतन्देवेभ्योऽ-
श्वमेधाय प्रोक्षितः रक्षते'त्युक्ता मानुषा ऽआशापाला
ऽअथैते देवा ऽआप्याः साक्ष्या ऽअन्वाक्ष्या मरुतस्तमेत
ऽउभये देवमनुष्याः संविदाना ऽअप्रत्यावर्त्तयन्तः सँव-
त्सरः रक्षन्ति तद्यत्र प्रत्यावर्त्तयन्त्येष वा ऽएष य ऽएष
तपति क ऽउ ह्येतमर्हति प्रत्यावर्त्तयितुं स्वद्धयेनम्प्रत्याव-
र्त्तयेयुः परागेवेदः सर्वं स्यात्तस्मादप्रत्यावर्त्तयन्तो रक्षन्ति
॥ १६ ॥ स ऽआह आशापालाः । ये वा ऽएतस्योदुचङ्गमि-
ष्यन्ति राष्ट्रन्ते भविष्यन्ति राजानो भविष्यन्त्यभिषे-
चनीया ऽअथ य ऽएतस्योदुचङ्ग गमिष्यन्त्यराष्ट्रन्ते भवि-
ष्यन्त्यराजानो भविष्यन्ति राजन्न्या विशोऽनभिषेचनी-
यास्तस्मान्मा प्रमदत स्त्रात्वाच्चैवैनमुदकान्निरुन्धीद्वं
ब्रह्मवाच्यश्च ते यद्यद्ब्राह्मणजातमुपनिगच्छेत तत्तत्पृच्छेत
ब्राह्मणाः कियद्यमश्वमेधस्य वित्थेति ते ये न विद्युर्जिनी-
यात तान्सर्वं वा ऽअश्वमेधः सर्वस्यैष न वेद यो ब्राह्मणः
सन्नश्वमेधस्य न वेद सोऽब्राह्मणो ज्येय ऽएव स पानङ्क-
रवाथ खादन्निवपाथाथ यत्किञ्च जनपदे कृतान्नः सर्वं

वस्तुत्सुतन्तेषां रथकारकुल * ऽएव वो वसतिस्तद्व्यश्व-
स्यायतनमिति ॥ १७ ॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ११७ ॥

प्रमुच्छ्याश्वन्दुक्षिणेन वेदिम् । हिरण्मयङ्कशिपूप-
स्तृणाति तस्मिन् होतोपविशति दक्षिणेन होतारः हिर-
ण्मये कूर्चं † यजमानो दक्षिणतो ब्रह्मा चोद्गाता च
हिरण्मयोः ‡ कशिपुनोः § पुरस्तात्प्रत्यङ्ङ्वर्षुर्हिरण्मये
वा कूर्चं हिरण्मये वा फलके ॥ १ ॥ समुपविष्टेष्वा-
ङ्ग्वर्षुः सम्प्रेष्यति । होतर्भूतान्याचक्ष्व भूतेष्विमं यज-
मानमब्रूहेति सम्प्रेषितो होताङ्ग्वर्षुमामन्त्रयते पारिप्ल-
वमाख्यानमाख्यास्यन्नङ्ग्वर्षविति हवै होतरित्यङ्ग्वर्षुः ॥ २ ॥
मनुर्वैवस्वतो राजेत्याह । तस्य मनुष्या विशस्त ऽइम
ऽआसत ऽइत्यश्रोत्रिया गृहमेधिन ऽउपसमेता भवन्ति
तानुपदिशत्पृचो वेदः सोऽयमित्पृचां सूक्तं व्याचक्षाण
ऽइवानुद्रवेद्रीणागणगिन ऽउपसमेता भवन्ति तानङ्ग्वर्षुः
सम्प्रेष्यति व्रीणागणगिन ऽइत्याह पुराणैरिमं यजमानः
राजभिः साधुकृद्भिः सङ्गायतेति तन्ते तथा सङ्गायन्ति
तद्यदेनमेवः सङ्गायन्ति पुराणैरेवैनन्तद्राजभिः साधुकृद्भिः

* 'रथकारगृहवासाश्च' (का० श्रौ० सू० २०।२।१६)

† सपादमासनं कूर्चः ।

‡ कशिपुशब्देन मृद्रासनं मसूरक उच्यते ।

सलोककुर्वन्ति ॥ ३ ॥ सम्प्रेष्याद्धर्षुः प्रकूमाञ्जुहोति ।
 अन्वाहार्यपचने वाश्वस्य वा पदम्परिलिख्य यतरथास्य
 तत्रावृद्धवति पूर्वा त्वेव स्थितिः ॥ ४ ॥ सावित्र्या ऽएवेष्टे ।
 पुरस्तादनुदुत्य सकृदेव रूपाण्याहवनीये जुहोत्यथ साय-
 न्धृतिषु हूयमानासु राजन्न्यो वीणागाथी दक्षिणत ऽउत्तरम-
 न्द्रामुदाग्नस्तिष्ठः स्वयः सम्भृता गाथा गायतीत्ययुद्धयते-
 त्यमुः सङ्गाममजयदिति तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ अथ
 शश्वोभूते द्वितीयेऽहन् । एवमेवैतासु सावित्रीष्विष्टिषु
 स॒थंस्थितास्वैषैवावृद्धर्षविति हवै होतरित्येवाद्धर्षुर्षमो
 वैवस्वतो राजेत्याह तस्य पितरो विशस्त ऽइम ऽआसत
 ऽइति स्थविरा ऽउपसमेता भवन्ति तानुपदिशति यजूंषि
 वेदः सोऽयमिति यजुषामनुवाकं ऋचाक्ष्ण ऽइवानुद्रवे-
 देवमेवाद्धर्षुः सम्प्रेष्यति न प्रकूमाञ्जुहोति ॥ ६ ॥ अथ
 तृतीयेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु स॒थंस्थितास्वैषैवावृद्धर्ष-
 विति हवै होतरित्येवाद्धर्षुर्वरुण ऽआदित्यो राजेत्याह तस्य
 गन्धर्वा विशस्त ऽइम ऽआसत ऽइति युवानः शोभना ऽउप-
 समेता भवन्ति तानुपदिशत्यथर्वाणो वेदः सोऽयमित्यथर्व-
 णामेकम्पर्व ऋचाक्ष्ण ऽइवानुद्रवेदेवमेवाद्धर्षुः सम्प्रे-
 ष्यति न प्रकूमाञ्जुहोति ॥ ७ ॥ अथ चतुर्थेऽहन् ।
 एवमेवैतास्विष्टिषु स॒थंस्थितास्वैषैवावृद्धर्षविति हवै
 होतरित्येवाद्धर्षुः सोमो वैष्णवो राजेत्याह तस्याप्सरसो
 विशस्ता ऽइमा ऽआसत ऽइति युवतयः शोभना ऽउप-
 समेता भवन्ति ता ऽउपदिशत्यङ्गिरसो वेदः सोऽयमि-

त्यङ्गिरसामेकम्पर्वं व्याचक्षाण ऽइवानुद्रवेदेवमेवाद्धर्ष्युः
 सम्प्रेष्यति न प्रवक्रमाञ्जुहोति ॥ ८ ॥ अथ पञ्चमेऽहन् ।
 एवमेवैतास्विष्टिषु स॒थ॒स्थितास्वे॒षैवावृ॒दुद्धर्ष्य॑विति हवै
 होतरित्येवाद्धर्ष्युरर्बुदः काद्रवेयो राजेत्याह तस्य सर्पा
 विशस्त ऽइम ऽआसत ऽइति सर्पाश्च सर्पविदश्चोपस-
 मेता भवन्ति तानुपदिशति सर्पविद्या वेदः सोऽयमिति
 सर्पविद्याया ऽएकम्पर्वं व्याचक्षाण ऽइवानुद्रवेदेवमेवाद्धर्ष्युः
 सम्प्रेष्यति न प्रकूमाञ्जुहोति ॥ ९ ॥ अथ षष्ठेऽहन् ।
 एवमेवैतास्विष्टिषु स॒थ॒स्थितास्वे॒षैवावृ॒दुद्धर्ष्य॑विति हवै हो-
 तरित्येवाद्धर्ष्युः कुबेरो वैश्रवणो राजेत्याह तस्य रक्षाथंसि
 विशस्तानीमान्यासत ऽइति सेलगाः पापकृत ऽउपसमेता
 भवन्ति तानुपदिशति देवजनविद्या वेदः सोऽयमिति देव-
 जनविद्याया ऽएकम्पर्वं व्याचक्षाण ऽइवानुद्रवेदेवमेवाद्धर्ष्युः
 सम्प्रेष्यति न प्रवक्रमाञ्जुहोति ॥ १० ॥ अथ सप्तमेऽ-
 हन् । एवमेवैतास्विष्टिषु स॒थ॒स्थितास्वे॒षैवावृ॒दुद्धर्ष्य॑विति
 हवै होतरित्येवाद्धर्ष्युरसितो धान्नवो राजेत्याह तस्यासुरा
 विशस्त ऽइम ऽआसत ऽइति कुसीदिन ऽउपसमेता
 भवन्ति तानुपदिशति माया वेदः सोऽयमिति काञ्चिन्मा-
 याङ्कुर्षादेवमेवाद्धर्ष्युः सम्प्रेष्यति न प्रवक्रमाञ्जुहोति
 ॥ ११ ॥ अथाष्टमेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु स॒थ॒स्थिता-
 स्वे॒षैवावृ॒दुद्धर्ष्य॑विति हवै होतरित्येवाद्धर्ष्युर्मत्स्यः साम्मदो
 राजेत्याह तस्योदकेचरा विशस्त ऽइम ऽआसत ऽइति
 मत्स्याश्च मत्स्यहनश्चोपसमेता भवन्ति तानुपदिशतीति-

हासो वेदः सोऽयमिति कश्चिदितिहासमाचक्षीतैवमेवा-
 ऋष्युः सम्प्रेष्यति न प्रवक्रमाञ्जुहोति ॥ १२ ॥ अथ
 नवमेऽहन् । एवमेवैतास्विष्टिषु स॒थ॒स्थितास्वेषैवावृद्धर्ष्य-
 विति हवै होतरित्येवाद्धर्ष्यस्ताक्षर्यो वैपश्यतो राजेत्याह
 तस्य वया॒सि विशस्तानीमान्यासत ऽइति वया॒सि
 च वायोविद्विकाश्चोपसमेता भवन्ति तानुपदिशति पुराणं
 वेदः सोऽयमिति किञ्चित्पुराणमाचक्षीतैवमेवाद्धर्ष्युः स-
 म्प्रेष्यति न प्रक्रमाञ्जुहोति ॥ १३ ॥ अथ दशमेऽहन् ।
 एवमेवैतास्विष्टिषु स॒थ॒स्थितास्वेषैवावृद्धर्ष्यविति हवै हो-
 तरित्येवाद्धर्ष्युद्धर्म ऽइन्द्रो राजेत्याह तस्य देवा विशस्त
 ऽइम ऽआसत ऽइति श्रोत्रिया अप्रतिग्राहका ऽउप-
 समेता भवन्ति तानुपदिशति सामानि वेदः सोऽयमिति
 साम्मनान्दशतम्ब्रूयादेवमेवाद्धर्ष्युः सम्प्रेष्यति न प्रवक्रमा-
 ञ्जुहोतीति ॥ १४ ॥ एतत्पारिप्लवम् । सर्वाणि राज्यान्त्या-
 चष्टे सर्वा विशः सर्वान्वेदान्तसर्वान्देवान्तसर्वाणि भूतानि
 सर्वेषां ह वै स एतेषां राज्यानां सायुज्यः सलो-
 कतामश्नुते सर्वासां विशामैश्वर्यमाधिपत्यङ्गच्छति सर्वा-
 ष्वेदानवरुद्धे सर्वान्देवान्प्रीत्वा सर्वेषु भूतेष्वन्ततः प्र-
 तितिष्टति यस्यैवंविदेतद्धोता पारिप्लवमाख्यानमाचष्टे
 यो वैतदेवं वैदैतदेव समानमाख्यानम्पुनः पुनः सँवत्सर-
 म्परिप्लवते तद्यत्पुनः पुनः परिप्लवते तस्मात्पारिप्लवः
 षट्त्रिंशतन्दशाहानाचष्टे षट्त्रिंशदक्षरा बृहती बार्हताः
 पशवो बृहत्स्यैवास्मै पशून्वरुद्धे ॥ १५ ॥

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[यूपकाष्ठादि]

संवत्सरे पर्यवेते दीक्षा । प्राजापत्यमालभ्योत्सी-
दन्तीष्टयः पुरोहितस्याग्निषु यजेतेत्यु हैक ऽआहुः किमु
दीक्षितो यजेत द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदस्तिष्ठः सुत्या-
स्तत्रिणवमभिसम्पद्यते वृज्जो वै त्रिणवः क्षत्रमश्नवः
क्षत्रः राजन्न्यो वृज्जेण खलु वै क्षत्रः स्पृतन्तद्वृज्जेणैव
क्षत्रः स्पृणोति ॥ १ ॥ दीक्षणीयायां स स्थितायाम् ।
सायं वाचि विसृष्टायां वीणागणगिन ऽउपसमेता भवन्ति
तानद्ध्युः सम्प्रेष्यति वीणागणगिन ऽइत्याह देवैरिमं
व्यजमानः सङ्गायतेति तन्ते तथा सङ्गायन्ति ॥ २ ॥ अह-
रहर्वाचि विसृष्टायाम् । अग्नीषोमीयाणामन्ततः स स्थायी-
म्परिहृतासु वसतीवरीषु तद्यदेनदैवैः सङ्गायन्ति देवैरे-
वैनन्तःसलोकङ्कुर्वन्ति ॥ ३ ॥ प्रजापतिना सुत्यासु । एव-
मेवाहरहः परिहृतास्वेव वसतीवरीषूदवसानीयायामन्ततः
स स्थितायां तद्यदेनम्प्रजापतिना सङ्गायन्ति प्रजापति-
नैवैनन्तदन्ततः सलोकङ्कुर्वन्ति ॥ ४ ॥ एकविंशतिर्धूपाः ।
सर्वं ऽएकविंशत्यरत्नयो राज्जुदालोऽग्निष्टो भवति पैतु-
दारवावभितः षड्वैल्वास्त्रय ऽइत्थास्त्रय ऽइत्थात्षट् खादि-
रास्त्रय ऽएवेत्थास्त्रय ऽइत्थात्षट् पालाशास्त्रय ऽएवेत्थास्त्रय
ऽइत्थात् ॥ ५ ॥ तद्यदेत ऽएवं धूपा भवन्ति । प्रजापतेः
प्राणेषुत्क्रान्तेषु शरीरं श्रयितुमद्वियत तस्य यः
श्लेष्मासीत्सार्द्धः समवदुत्य मध्यतो नस्त ऽउदभि-
नस्त ऽएष वृनस्पतिरभवद्रज्जुदालस्तस्मात्स श्लेष्मणः

श्लेष्मणो हि समभवत्तेनैवैनन्तद्रूपेण समर्द्धयति तद्य-
त्सोऽग्निष्टो भवति मद्धं वा एतद्यूपानां यदग्निष्टो*
मद्धमेतत्प्राणानां यन्नासिके स्व एवैनन्तदायतने दधाति
॥ ६ ॥ अथ यदापोमयन्तेज एवासीत् । यो गन्धः स
सार्द्धः समवद्रुत्य चक्षुष्टु एउदमिनस् एष वनस्पति-
रभवत्पीतुदारुस्तस्मात्स सुरभिर्गन्धाद्धि समभवत्तस्मादु-
ज्वलनस्तेजसो हि समभवत्तेनैवैनन्तद्रूपेण समर्द्धयति तद्य-
त्तावभितोऽग्निष्टुम्भवतस्तस्मादिमेऽभितो नासिकाश्च-
क्षुषी स्व एवैनौ तदायतने दधाति ॥ ७ ॥ अथ यत्कु-
न्तापमासीत् । यो मज्जा स सार्द्धः समवद्रुत्य श्रोत्रे
एउदमिनस् एष वनस्पतिरभवद्विल्वस्तस्मात्तस्यान्तरतः
सर्वमेव फलमाद्यम्भवति तस्मादु हारिद्र एव भवति
हारिद्र एव हि मज्जा तेनैवैनन्तद्रूपेण समर्द्धयत्यन्तरे पैतुदा-
रवौ भवतो बाह्वे बैल्ला एअन्तरे हि चक्षुषी बाह्वे श्रोत्रे
स्व एवैनौस्तदायतने दधाति ॥ ८ ॥ अस्थिबन्ध एवास्य
खादिरः समभवत् । तस्मात्स दारुणो बहुसारो दारुणमिव
ह्यस्थि तेनैवैनन्तद्रूपेण समर्द्धयत्यन्तरे बैल्ला भवन्ति
बाह्वे खादिरा एअन्तरे हि मज्जानो बाह्याङ्गस्थीनि स्व
एवैनौस्तदायतने दधाति ॥ ९ ॥ माथंसेबन्ध एवास्य
पलाशः समभवत् । तस्मात्स बहुरसो लोहितरसो लोहि-
तमिव हि माथंसेनैवैनन्तद्रूपेण समर्द्धयत्यन्तरे खादिरा
भवन्ति बाह्वे पालाशा एअन्तराणि ह्यस्थीनि बाह्यानि

* अग्निसमीपे तिष्ठतीति-अग्निष्टः=मध्यमो यूप इत्यर्थः ।

(१) 'पैतुदारवौ' इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः पाठः ।

मा०००सानि स्व ऽएवैनाँस्तदायतने दधाति ॥ १० ॥ अथ
 यदेकविंशतिर्भवन्ति । एकविंशत्यरत्नय ऽएकविंशो
 वा ऽएष य ऽएष तपति द्वादश मासाः पञ्चऽर्त्तवस्त्रय ऽइमे
 लोका ऽअसावादित्य ऽएकविंशः सोऽश्वमेध ऽएष
 प्रजापतिरेवमेतम्प्रजापतिं व्यज्रङ्कत्स्नः संस्कृत्य तस्मि-
 न्नेकविंशतिमग्नीषोमीयादपशूनालभते तेषां समान-
 ङ्गम्येतत्पूर्वेद्युः कर्म ॥ ११ ॥

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

—०—

[सवनीयाः पशवः]

अथ प्रातर्गोतमस्य । चतुरुत्तर स्तोमो भवति तस्य
 चतसृषु बहिष्पवमानमष्टास्वष्टास्वाज्यानि द्वादशसु माध्य-
 न्दिनः पवमानः षोडशसु पृष्टानि विंशत्यामावर्भवः
 पवमानश्चतुर्विंशत्यामग्निष्टोमसाम* ॥ १ ॥ तस्य हैके ।
 अग्निष्टोमसाम चतुःसाम कुर्वन्ति नाग्निष्टोमो नोक्थ्य
 ऽहुति वृदन्तस्तद्यदि तथा कुर्युः सार्द्धं स्तोत्रियः शस्त्वा
 सार्द्धमनुरूपः शःसेद्रथन्तरम्पृष्टः राथन्तरः शस्त्रमग्नि-
 ष्टोमो यज्ञस्तेनेमँल्लोकमृद्धनोति ॥ २ ॥ एकविंशतिः सव-
 नीयाः पशवः । सर्व ऽआग्नेयास्तेषां समानङ्गम्येत्यु
 हैक ऽआहुर्द्वे त्वेवैते ऽएकादशिद्यावालभेत य ऽएवैकाद-

* येन साम्ना अग्निष्टोमसंस्था सामाप्यते तदग्निष्टोमसाम ।

शिनेषु कामस्तस्य कामस्याप्त्यै ॥ ३ ॥ स॒थं स्थितेऽग्नि-
ष्टोमे । परिहृतासु वसतीवरीष्वद्धर्षुरन्नहोमाञ्जुहोति
तेषामुक्तम्ब्राह्मणं 'प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहे'ति द्वादशभि-
रनुवाकैर्द्वादश मासाः स॒वत्सरः स॒र्वः स॒वत्सरः स॒र्वमश्वमेधः
स॒र्वस्याप्त्यै स॒र्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ४ ॥ एकविंश॒स्मिन्ममहर्भ-
वति । असौ वा ऽआदित्य ऽएकविंशः सोऽश्वमेधः
स्वेनैवैनं स्तोमेन स्वायान्देवतायाम्प्रतिष्ठापयति तस्मा-
देकविंशम् ॥ ५ ॥ यद्वैकविंशम् । एकविंशो वै पुरुषो
दश हस्त्या ऽअङ्गलयो दश पाद्या ऽआत्मैकविंशस्तदने-
नैकविंशेनात्मनैतस्मिन्नेकविंशे प्रतिष्ठापयाम्प्रतिष्ठति
तस्मादेकविंशम् ॥ ६ ॥ यद्वैकविंशम् । एकविंशो वै
स्तोमानाम्प्रतिष्ठा बहु खलु वा ऽएतदेतस्मिन्नहश्युच्चा-
वचमिव कर्म क्रियते तद्यदेतदेतस्मिन्नहश्युच्चावचम्बहु
कर्म क्रियते तदेतस्मिन्नेकविंशे प्रतिष्ठापयाम्प्रतिष्ठित-
क्रियाता ऽद्वितीति तस्माद्वैतदेकविंशमहः ॥ ७ ॥ तस्य
प्रातःसवनम् । 'अग्निं न तस्मिन्ने यो वसु'रिति होता
पाङ्क्तमाज्यः शस्त्वैकाहिकमुपसदः शसति बार्हतश्च प्रऽउग-
म्माधुच्छन्दसश्च त्रिचश ऽउभे सदः शसति यद्वच बार्हते
प्रऽउगे कामो य ऽउ च माधुच्छन्दसे तयोरुभयोः काम-
योरुप्त्यै वल्लृप्त्तम्प्रातःसवनम् ॥ ८ ॥ अथातो माध्य-
न्दिनः सवनम् । अतिच्छन्दाः प्रतिपन्नमरुत्वतीयस्य 'त्रिकै-

(१) शु० य० सं० २२, २३ । (२) शु० य० सं० १५, ४१ । (३) ऋ० सं०
२, ६, २८ ।

द्रुकेषु महिषो यवाशिर'मित्यतिष्ठद्वा वा ऽएषा च्छन्दासां
 व्यदुतिच्छन्दा ऽअतिष्ठद्वा ऽअश्वमेधो यज्ञानामश्वमेधस्यै-
 वाप्त्यै सैषैव त्रिः शस्ता त्रिचः सम्पद्यते तेनो तङ्काममा-
 प्रोति यस्त्रिच 'ऽइदं वसो सुतमन्ध' ऽइत्यनुचर ऽएष
 ऽएव नित्य ऽएकाहातान् 'ऽइत्थां हि सोम ऽइन्मदे' ऽवि-
 तांसि सुश्रुतो वृक्तबर्हिष' ऽइति पङ्क्तीश्च षट्पदाश्च
 शस्त्वैकाहिके निविदन्दधातीति मरुत्वतीयम् ॥ ९ ॥ अथातो
 निष्क्रेवल्ल्यम् । महानाम्भ्यः पृष्टुम्भवन्ति सानुरूपाः
 सप्रगाथाः शःसति सर्वे वै कामा महानाम्भ्येषु सर्वे
 कामा ऽअश्वमेधे सर्वेषाङ्गामानामाप्त्या 'ऽइन्द्रो मदाय
 बावृधे' 'प्रेदम्ब्रह्म वृत्रतुर्येष्ववाविधे'ति पङ्क्तीश्च षट्-
 पदाश्च शस्त्वैकाहिके निविदन्दधाति क्वलृप्तम्माध्यन्दि-
 नः सवनम् ॥ १० ॥ अथातस्तृतीयसवनम् । अतिच्छन्दा
 ऽएव प्रतिपद्वैश्वदेवस्या'भि त्यन्देवः सवितारमो-
 ण्यो'रिति तस्या ऽएतदेव ब्राह्मणं व्यत्पूर्वस्या 'ऽअभि
 त्वां देव सवित'रित्यनुचरोऽभिवानभिभूत्यै रूप'मुर्दु ण्य
 देवः सविता दुमूना' ऽइति सावित्रः शस्त्वैकाहिके
 निविदन्दधाति 'मही द्यावापृथिवी ऽइह ज्येष्ठे' ऽइति
 चतुर्ऋचन्यावापृथिवीयः शस्त्वैकाहिके निविदन्दधा'त्सृभु-
 र्विर्भवां वाज ऽइन्द्रो नो ऽअच्छे'त्यार्भवः शस्त्वैकाहिके

(१) ऋ० सं० ५. ७. १७। (२) ऋ० सं० १. ५. २९। (३) ऋ० सं० ६. १८। (४) ऋ० सं० १. ६. १। (५) ऋ० सं० ६. ३. १६। (६) शु० य० सं० ४. २५। (७) ऋ० सं० १. २. १३। (८) ऋ० सं० ५. ४. ५। (९) ऋ० सं० ३. ८. ८। (१०) ऋ० सं० ३. ७. ३।

निविदन्दधाति 'को नु वाम्मिन्नावरुणावृताय'न्निति वैश्व-
देवः शस्त्वैकाहिके निविदन्दधातीति वैश्वदेवम् ॥ ११ ॥
अथातऽआग्निमारुतम् । 'मूर्ध्निनन्दिवोऽअरतिम्पृथिव्या'
ऽइति वैश्वानरीयः शस्त्वैकाहिके निविदन्दधा'त्या रुद्रास
ऽइन्द्रवन्तः सजोषस' ऽइति मारुतः शस्त्वैकाहिके निवि-
दन्दधाती'ममूँ षु वोऽअतिथिमुषर्बुध'मिति नवर्चात-
वेदसीयः शस्त्वैकाहिके निविदन्दधाति तद्यदैकाहिकानि
निविद्वानानि भवन्ति प्रतिष्ठा वै ज्योतिष्टोमः प्रतिष्ठाया
ऽअप्रच्छयुत्यै ॥ १२ ॥ तस्यैते पशवो भवन्ति । 'अश्व-
स्तूपरो* गोमृग,† ऽइति पञ्चदश पुर्यङ्ग्यास्तेषामुक्तम्ब्राह्मण-
मथैतऽआरण्या 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभते ग्रीष्माय
कलविङ्गावर्षाभ्यस्तित्तिरी'निति तेषाम्बेवोक्तम् ॥ १३ ॥
अथैतानेकविंशतये । चातुर्मास्यदेवताभ्यः ऽएकविंशति-
मेकविंशतिम्पशूनालभत ऽएतावन्तो वै सर्वे देवा यावत्स्य-
श्चातुर्मास्यदेवताः सर्वे कामा ऽअश्वमेधे सर्वान्देवा-
न्प्रीत्वा सर्वान्कामानापन्नवानीति न तथा कुर्यात् ॥ १४ ॥
सप्तदशैव पशून्मद्व्यमे यूपऽआलभेत । प्रजापतिः
सप्तदशः सर्वः सप्तदशः सर्वमश्वमेधः सर्वस्यापत्यै
सर्वस्यावरुद्ध्यै षोडश षोडशेतरेषु षोडशकलं वा ऽइदः सर्वः

(१) ऋ० सं० ४. २. १३ । (२) ऋ० सं० ४. ५. ९१ शु० य० सं० ७.
२५।३३. ८ । (३) ऋ० सं० ४. ३. २१ । (४) ऋ० सं० ४. ५. १७ । (५) शु०
सं० य० २४. १ ।

* 'श्रद्धोत्पत्तिकालेऽतीतेऽपि श्रद्धहीनश्छागः = तूपरः ।

† गोमृगः = गवयः ।

(६) शु० य० सं० २४. २० ।

सर्वमश्श्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै त्रयोदश त्रयो-
 दशारण्यानाकाशेष्वालभते त्रयोदश मासाः सँवत्सरः
 सर्वः सँवत्सरः सर्वमश्श्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै
 ॥ १५ ॥ अथ पुरा बहिष्पवमानात् । अश्श्वन्निक्तवोदान-
 यन्ति तेन पवमानाय सर्पन्ति तस्योक्तम्ब्राह्मणं स्तुते
 बहिष्पवमानेऽश्श्वमास्तावमाकक्रमयन्ति स यद्यव वा
 जिघ्रेद्वा वा वृत्तेत समृद्धो मे यज्ञ इति ह विद्यात्तमुपा-
 कृत्याद्धर्षुराह होतरभिष्टुहीति तमेकादशभिर्होताभिष्टौति
 ॥ १६ ॥ 'यदुक्कन्दः प्रथमज्जायमान' इति । त्रिः
 प्रथमया त्रिरुत्तमया ताः पञ्चदश सम्पद्यन्ते पञ्चदशो वै
 वृज्जो वीर्यं वृज्जो वृज्ज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्ता-
 त्पाप्मानमपहते तद्वै यजमानायैव वृज्जः प्रदीयते योऽस्य
 स्तृत्यस्तं स्तुर्त्तव उप प्रागाच्छसनं वाज्यवोप प्रागा-
 त्परमं व्यत्सधस्थमिति ॥ १७ ॥ एतेऽउद्धृत्य । 'मो नो
 मित्रो वरुणोऽअर्ष्यमायु'रित्येतत्सूक्तमद्विगावावपति 'चतु-
 स्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो'रित्यु हैक एतां वृङ्गीणाम्पुर-
 स्ताहधति नेदुनायतने प्रणवन्दुधामेत्यथो नेदेकवचनेन
 बहुवचनं व्यवायामेति न तथा कुर्यात्सार्द्धमेव सूक्तमा-
 वपेदुपे प्रागाच्छसनं वाज्यवोप प्रागात्परमं व्यत्सध-
 स्थमिति ॥ १८ ॥

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[संवादः]

एते ऽउत्तवा । षट्द्विगोऽ परिशिष्टम्भवति तदाह
वासोऽधिवासः हिरण्यमित्यश्ववायोपस्तृणन्ति तस्मिन्नेनमधि संज्ञपयन्ति संज्ञप्तेषु पशुषु पत्न्यः पान्नेजनैरुदा-
यन्ति चतस्रश्च जायाः कुमारी पञ्चमी चत्वारि च शता-
न्यनुचरीणाम् ॥ १ ॥ निष्ठितेषु पान्नेजनेषु । महिषीम-
श्ववायोपनिपादयन्त्यथैनावधिवासेन * सम्प्रोर्णुवन्ति † 'स्व-
र्गो लोके प्रोर्णुवाथा'मित्येष वै स्वर्गो लोको यत्र पशुः
संज्ञपयन्ति निरायत्याश्वस्य शिशन्ममहिष्युपस्थे निधत्ते ‡
'वैवृषा बाजी रेतोधा रेतो दधात्वि'ति मिथुनस्यैव सर्व-
त्वाय ॥ २ ॥ तयोऽ शयानयोऽ । अश्वं व्यजमानोऽभि-
मेथ 'त्युत्सक्थ्या ऽअव गुदन्धेही'ति तन्न कश्चन प्रत्य-
भिमेथति नेद्यजमानमप्रतिप्रतिः कश्चिदुसदिति ॥ ३ ॥
अथाङ्कुर्युः कुमारीमभिमेथति । कुमारि ह्ये ह्ये कुमारि
'यकौसकौ शकुन्तिके'ति तङ्कुमारी प्रत्यभिमेथत्यङ्कुर्यो
ह्ये ह्येऽङ्कुर्यो 'यकोऽसकौ शकुन्तिक' ऽइति ॥ ४ ॥
अथ ब्रह्मा महिषीमभिमेथति । महिषि ह्ये ह्ये महिषि
'माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रोहत' ऽइति तस्यै
शतः राजपुत्र्योऽनुचर्यो भवन्ति ता ब्रह्माणमप्रत्यभिमेथ-

* अध उपरिष्ठाच्छादनक्षमं वासोऽधिवासः ।

† का० श्रौ० सू० २०. ६. १५ ।

(१) शु० य० सं० २३. २० ।

‡ 'अश्वशिश्नमुपस्थे कुरुते' (का० श्रौ० सू० २०. ६. १६) ।

(२) शु० य० सं० २३. २० । (३) शु० य० सं० २३. २१ । (४) शु० य० सं० २३. २२ ।

(५) शु० य० सं० २३. २३ । (६) शु० य० सं० २३. २४ ।

न्ति ब्रह्मन्नुहये हये ब्रह्म'न्माता च ते पिता च तेऽग्रे
 वृक्षस्य क्रीडत' ऽइति ॥ ५ ॥ अथोद्गाता ब्रावातामभि-
 मेथति । ब्रावाते हये हये ब्रावात 'ऽऊर्द्धमेनामुच्छ्रापये'ति
 तस्यै शतः राजन्न्या ऽअनुचर्यो भवन्ति ता ऽउद्गातार-
 म्प्रत्यभिमेथन्त्युद्गातर्हये हय ऽउद्गात'रूर्द्धमेनमुच्छ्रयता'-
 दिति ॥ ६ ॥ अथ होता परिवृक्तामभिमेथति । परिवृक्ते
 हये हये परिवृक्ते 'यर्द्धस्या अहुमेद्या' ऽइति तस्यै शतः
 सूतग्रामण्यान्दुहितरोऽनुचर्यो भवन्ति ता होतारम्प्रत्य-
 भिमेथन्ति होतर्हये हये होत'र्यर्द्धेवांसो ललामगु'मिति
 ॥ ७ ॥ अथ क्षत्ता पालागलीमभिमेथति । पालागलि
 हये हये पालागलि 'यर्द्धरिणो यवमत्ति न पुष्टम्पशु
 मन्नयत' ऽइति तस्यै शतः क्षात्रसङ्गहीतृणान्दुहितरोऽनुचर्यो
 भवन्ति ताः क्षत्तारम्प्रत्यभिमेथन्ति क्षत्तर्हये हये क्षत्त-
 'र्यर्द्धरिणो यवमत्ति न पुष्टम्बहु मन्नयत' ऽइति ॥ ८ ॥
 सर्वाप्तिर्वा ऽएषा वाचः । यदभिमेथिकाः सर्वे कामा
 ऽअश्नवमेधे सर्वया वाचा सर्वान्कामानाप्नवामेत्युत्थाप-
 यन्ति महिषीन्तस्तता यथेतम्प्रतिपरायन्त्यथेतरे सुरभिर्मती-
 मृचमन्ततोऽन्वाहु'र्द्धिर्वक्रावणो ऽअकारिष'मिति ॥ ९ ॥
 [अर्धप्रपाठकः ॥५३॥] अप वा ऽएतेभ्य ऽआयुर्देवताः क्लाम-
 न्ति । ये यज्ञेऽपूतां वाचं वदन्ति वाचमेवैतत्पुनते देवयज्यायै
 देवतानामनपक्कमाय या च गोमृगे वपा भवति या चाजे तूपरे

(१) शु० य० सं० २३. २५ । (२) शु० य० सं० २३. २६ । (३) शु० य० सं० २३. २७ । (४) शु० य० सं० २३. २८ । (५) शु० य० सं० २३. २९ । (६) शु० य० सं० २३. ३० । (७) शु० य० सं० २३. ३१ । (८) शु० य० सं० २३. ३२ ।

ते ऽअश्वे प्रत्यवधायाहरन्ति नाश्वस्य वपास्तीति वदन्तो
न तथा कुर्यादश्वस्यैव प्रत्यक्षमेद ऽआहरेत्प्रज्ञाता
ऽइतराः ॥ १० ॥ श्रुतासु वपासु । स्वाहाकृतिभिश्चरित्वा
प्रत्यञ्चः प्रतिपरेत्य सदसि ब्रह्मोद्यं वदन्ति पूर्वया द्वारा
प्रपद्य यथाधिष्णयं ऋयुपविशन्ति ॥ ११ ॥ स होताद्धर्ष्य-
म्पृच्छति । 'कः स्वदेकाकी चरती'ति तम्प्रत्याह 'सूर्ष्य
ऽऐकाकी चरती'ति ॥ १२ ॥ अथाद्धर्ष्यहोतारम्पृच्छति ।
'किं स्वित्सूर्ष्यसमज्ज्योति'रिति तम्प्रत्याह ब्रह्म 'सूर्ष्य-
समज्ज्योति'रिति ॥ १३ ॥ अथ ब्रह्मोद्गातारम्पृच्छति ।
'पृच्छामि त्वा चितये देवसखे'ति तम्प्रत्याह 'पि तेषु त्रिषु
पदेष्वास्मी'ति ॥ १४ ॥ अथोद्गाता ब्रह्माणम्पृच्छति ।
'केष्वन्तः पुरुष ऽआविवेशे'ति तम्प्रत्याह 'पञ्चस्वन्तः
पुरुष ऽआविवेशे'ति ॥ १५ ॥ एतस्यामुक्तायामुत्थाय ।
सदसोऽधि प्राञ्चो यजमानमभ्यायन्त्यग्नेण हविर्द्वाने
ऽआसीनमेत्य यथायतनम्पर्ष्युपविशन्ति ॥ १६ ॥ स होता-
द्धर्ष्यम्पृच्छति । 'कां स्वदासीत्पूर्वचित्ति'रिति तम्प्रत्याह
'द्यौरासीत्पूर्वचित्ति'रिति ॥ १७ ॥ अथाद्धर्ष्यहोतारम्पृच्छ-
ति । 'कां ईमरे पिशङ्गिले'ति तम्प्रत्याह 'जारे पिशङ्गि-
ले'ति ॥ १८ ॥ अथ ब्रह्मोद्गातारम्पृच्छति । 'कर्त्तव्यस्य

- (१) शु० य० सं० २३. ४५। (२) शु० य० सं० २३. ४६। (३) शु० य०
सं० २३. ४७। (४) शु० य० सं० २३. ४८। (५) शु० य० सं० २३. ४९।
(६) शु० य० सं० २३. ५०। (७) शु० य० सं० २३. ५१। (८) शु० य० सं०
२३. ५२। (९) शु० य० सं० २३. ५३। (१०) शु० य० सं० २३. ५४। (११) शु०
य० सं० २३. ५५। (१२) शु० य० सं० २३. ५६। (१३) शु० य० सं० २३. ५७।

विष्टाः कृत्यक्षराणी'ति तम्प्रत्याह 'षडस्य विष्टाः शतम-
क्षराणी'ति ॥ १९ ॥ अथोद्गाता ब्रह्माणस्पृच्छति । 'को
ऽस्य वेद भुवनस्य नाभि'मिति तम्प्रत्याह 'वेदाहुमस्य
भुवनस्य नाभि'मिति ॥ २० ॥ अथाद्धर्ष्यं यजमानः
पृच्छति । 'पृच्छामि त्वा परमन्तस्पृथिव्या' ऽइति तम्प्र-
त्याहे 'यं वेदिः परो ऽअन्तः पृथिव्या' ऽइति ॥ २१ ॥
सर्वाप्तिर्वा ऽएषा वाचः । यद्ब्रह्मोद्यः सर्वे कामा ऽअश्व-
मेधे सर्वया वाचा सर्वान्कामानाप्नवामेति ॥ २२ ॥ उदिते
ब्रह्मोद्ये । प्रपद्याद्धर्ष्यर्हिरण्मयेन पात्रेण प्राजापत्यस्म-
हिमानङ्गहङ्गह्नाति तस्य पुरोरु'ग्विरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र'
ऽइत्यथास्य पुरोऽनुवाक्या 'सुभूः स्वयम्भूः प्रथम' ऽइति
'होता यक्षत्प्रजापति'मिति प्रैषः 'प्रजापते न त्वदेतान्य-
न्य' ऽइति होता यजति वृषट्कृते जुहोति 'यंस्तेऽहन्तसं-
वत्सरे महिमा सम्बभूवे'ति नानुवृषट्करोति सर्वहुतः हि
जुहोति ॥ २३ ॥

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

—०—

[वपाहोमः]

अथातो वपानां० होमः । नानैव चरेयुरा वैश्व-
देवस्य वपायै वैश्वदेवस्य वपायां० हुतायान्तदन्वितरा

- (१) शु० य० सं० २३. ५८. १ । (२) शु० य० सं० २३. ५९ । (३) शु० य०
२३. ६० । (४) शु० य० सं० २३. ६१ । (५) शु० य० सं० २३. ६२ । (६) शु०
य० सं० २३. ९१ । (७) शु० य० सं० २३. ६३ । (८) शु० य० सं० २३. ६४ ।
(९) शु० य० सं० २३. ६५ । (१०) शु० य० सं० २३. २

जुहुयुरिति ह स्माह सत्यकामो जाबालो विश्वे वै सर्वे
 देवास्तदेनान्यथादेवतम्प्रीणातीति ॥ १ ॥ ऐन्द्राग्रस्य
 वपायां हुतायाम् । तदन्वितरा जुहुयुरिति ह स्माहतुः
 सौमापौ मानुतन्तव्याविन्द्राग्नी वै सर्वे देवास्तदेवैनान्य-
 थादेवतम्प्रीणातीति ॥ २ ॥ कायस्य वपायां हुतायाम् ।
 तदन्वितरा जुहुयुरिति ह स्माह शैलालिः प्रजापतिर्वै
 कः प्रजापतिमु वा ऽनु सर्वे देवास्तदेवैनान्यथादेवत-
 म्प्रीणातीति ॥ ३ ॥ एकविंशतिश्चातुर्मास्यदेवता ऽअ-
 नुदुत्य । एकविंशतिधा कृत्वा प्रचरेयुरिति ह स्माह
 भाल्लवेयः ऽएतावन्तो वै सर्वे देवा यावत्यश्चातुर्मास्यदेवता-
 स्तदेवैनान्यथादेवतम्प्रीणातीति ॥ ४ ॥ नानैव चरेयुः ।
 इतीन्द्रोतः शौनकः किमुत स्वरेस्तदेवैनान्यथादेवतम्प्री-
 णातीत्येतदुह तेषां वचोऽन्या त्वेवात स्थितिः ॥ ५ ॥
 अथ होवाच याज्ञवल्क्यः । सकृदेव प्राजापत्याभिः प्र-
 चरेयुः सकृदेवदेवत्याभिस्तदेवैनान्यथादेवतम्प्रीणात्यञ्जसा
 यज्ञस्य स००स्थामुपैति न हलतीति ॥ ६ ॥ हुतासु वपासु ।
 प्रपद्याद्धर्ष्यं रजतेन पात्रेण प्राजापत्यम्महिमानमुत्तरङ्गह-
 ङ्गाति तस्य पुरोरुग्यः प्राणतो निमिषतो महित्वेति
 विपर्ष्यस्ते याज्यानुवाक्ये ऽअयातयामताया ऽएष ऽएव
 प्रैषो वृषट्कृते जुहोति 'यस्ते रात्रौ सँवत्सरे महिमा
 सम्बभूवे'ति नानुवृषट्करोति तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥
 नान्येषाम्पशूनान्तेदन्त्या ऽअवद्यन्ति । अवद्यन्त्यश्श्वस्य

दक्षिणतोऽन्येषाम्पशूनामवद्यन्त्युत्तरतोऽश्वस्य प्लक्षशा-
 खास्वन्येषाम्पशूनामवद्यन्ति वेतसशाखास्वश्वस्य ॥ ८ ॥
 तदु होवाच सात्ययज्ञिः । इतरथैव कुर्युः पथ एव ना-
 पोदित्यमिति पूर्वा स्वेव स्थितिरुक्थ्यो यज्ञस्तेनान्तरिक्ष-
 लोकमृद्घ्नोति सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तममहर्भवति सर्वं
 वै सर्वस्तोमोऽतिरात्रः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्यै सर्व-
 स्यावरुद्धै ॥ ९ ॥ तस्य त्रिवृद्धिष्पवमानम् * । पञ्चदशा-
 न्याज्यानि सप्तदशो माध्यन्दिनः पवमान एकविंशानि
 पृष्ठानि त्रिणवस्तृतीयः पवमानस्त्रयस्त्रिंशमग्निष्टोमसा-
 मैकविंशान्युक्थान्येकविंशः षोडशी पञ्चदशी रात्रि-
 स्त्रिवृत्सन्धिर्यद्वितीयस्याहः पृथ्व्यस्य षडहस्य तच्छत्रम-
 तिरात्रो यज्ञस्तेनामुल्लोकमृद्घ्नोति ॥ १० ॥ एकविंशतिः
 सवनीयाः पशवः । सर्वं ऽआग्नेयास्तेषां समानङ्गर्मेत्यु
 हैक ऽआहुश्चतुर्विंशतिन्त्वेवैतान्गव्यानालभेत द्वादशभ्यो
 देवताभ्यो द्वादश मासाः सँवत्सरः सर्वं सँवत्सरः सर्व-
 मश्वमेधः सर्वस्याप्यै सर्वस्यावरुद्धै ॥ ११ ॥ †

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

—०—

* सामगानामुत्तरार्धिके तृचात्मकानि सूक्तान्याम्नातानि (साम० उ० १. १. १-९) ।
 तत्र 'उपास्मै' इत्याद्यं सूक्तम् । 'देवि युतत्या' इति द्वितीयम् । 'पवमानस्य ते' इति तृतीयम् ।
 प्रातःस्वनानुष्ठाने तेषु त्रिषु सूक्तेषु गायत्रं साम गीयते । तदिदं सूक्तत्रयगानसाध्यं स्तोत्रं
 बहिष्पवमानमित्युच्यते । तत्र स्थितानामृचां पवमानार्थत्वाद्बहिःसम्बन्धाच्च ।

† शतम् ६७०० ।

[प्रत्युत पश्चालम्भः]

एतेन हेन्द्रोतो दैवापः शौनकः । जनमेजयम्पारि-
क्षितं व्याजयाश्चकार तेनेष्ट्वा सर्वाम्पापकृत्यां सर्वाम्ब्रह्म-
हत्यामपजघान सर्वां ह वै पापकृत्यां सर्वाम्ब्रह्महत्या-
मपहन्ति योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥ तदेतद्वाथयाभिगी-
तम् । आसन्दीवति धान्न्यादुहः रुक्मिणः हरितस्रजम् ॥
अबद्धनादुश्वः सारङ्गन्देवेभ्यो जनमेजयऽहुति ॥ २ ॥
एते ऽएव पूर्वे ऽअहनी । ज्योतिरतिरात्रस्तेन भीमसेन-
मेते ऽएव पूर्वे ऽअहनी गौरतिरात्रस्तेनोग्रसेनमेते ऽएव
पूर्वे ऽअहनी ऽआयुरतिरात्रस्तेन श्रुतसेनमित्येते पारि-
क्षितीयास्तदेतद्वाथयाभिगीतम्पारिक्षिता यजमाना ऽअ-
श्वमेधैः परोऽवरम् ॥ अजहुः कर्म पापकम्पुण्यः पुण्येन
कर्मणेति ॥ ३ ॥ एते ऽएव पूर्वे ऽअहनी । अभिजिदति-
रात्रस्तेन ह परऽआट्णारऽईजे कौसल्ल्यो राजा तदेत-
द्वाथयाभिगीतमट्णारस्य परः पुत्रोऽश्वमेधमबन्धयत् ॥
हैरण्यनाभः कौसल्ल्यो दिशः पूर्णा अमहतेति ॥ ४ ॥
एते ऽएव पूर्वे ऽअहनी । विश्वजिदतिरात्रस्तेन ह पुरुकुत्सो
दौर्गहेणेजऽएक्ष्वाको राजा तस्मादेतद्विषिणाभ्यनूक्तं 'म-
स्मैकमत्र पितरस्तऽआसन्त्सप्त ऽअष्टयो दौर्गहे बध्य-
मानऽहुति ॥ ५ ॥ एते ऽएव पूर्वे ऽअहनी । महाव्रतम-
तिरात्रस्तेन ह मरुतऽआविक्षितऽईजऽआयोगवो राजा
तस्य ह ततो मरुतः परिवेष्टारोऽग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः

सभासदो बभूवुस्तदेतद्वाथयाभिगीतम्मरुतः परिवेष्टारो
 मरुत्तस्यावसन्न्यहे ॥ आविक्षितस्याग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः
 सभासद ऽडुति मरुतो ह वै तस्य परिवेष्टारोऽग्निः क्षत्ता
 विश्वे देवाः सभासदो भवन्ति योऽश्श्वमेधेन यजते
 ॥ ६ ॥ एते ऽएव पूर्वे ऽअहनी । अप्तोर्यामोऽतिरात्रस्तेन
 हैतेन कक्रैव्य ऽईजे पाञ्चालो राजा विक्रव्य ऽडुति ह वै
 पुरा पञ्चालानाचक्षते तदेतद्वाथयाभिगीतमश्श्वमेध्य-
 मालभत विक्रवीणामतिपूरुषः ॥ पाञ्चालः परिवक्क्रायाथं
 सहस्रशतदक्षिणमिति ॥ ७ ॥ अथ द्वितीयया । सहस्रमास-
 न्नयुता शता च पञ्चविंशतिः ॥ दिक्कोदितः पञ्चालाना-
 म्ब्राह्मणा या विभेजिर ऽडुति ॥ ८ ॥ त्रिवृदग्निष्टोमः ।
 पञ्चदश ऽउक्क्थ्यः सप्तदशान्तृतीयमहः सोक्क्थकमेकविं-
 शः षोडशी पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्सन्धिरित्येषोऽनुष्टुप्सम्प-
 न्नस्तेन हैतेन द्विसा द्वैतवन ऽईजे मात्स्यो राजा यत्रैत-
 द्द्वैतवनः सरस्तदेतद्वाथयाभिगीतञ्चतुर्दश द्वैतवनो राजा
 सङ्गामजिह्वयान् ॥ इन्द्राय वृत्रघ्नेऽबद्धनात्तस्माद्द्वैतवनः
 सर ऽडुति ॥ ९ ॥ चतुर्विंशः पवमानाः । त्रिवृदब्भ्या-
 वर्त्तञ्चतुश्चत्वारिंशः पवमाना ऽएकविंशमब्भ्यावर्त्तम-
 ष्टाचत्वारिंशः पवमानास्त्रयस्त्रिंशमब्भ्यावर्त्तमाग्निष्टोम-
 सामाद्द्वात्रिंशान्युक्क्थान्येकविंशः षोडशी पञ्चदशी
 रात्रिस्त्रिवृत्सन्धिरिति ॥ १० ॥ एतद्विष्णोः क्रान्तम् ।
 तेन हैतेन भरतो दौषन्तिरीजे तेनेष्टेमां व्व्याष्टिं व्वयानशे
 वेयम्भरतानान्तदेतद्वाथयाभिगीतमष्टासप्ततिम्भरतो दौः

षन्तिर्यमुनामनु ॥ गङ्गायां वृत्रघ्नेऽवन्धनात्पञ्चपञ्चाशतः
हृयानिति ॥ ११ ॥ अथ द्वितीयया । त्रयस्त्रिंशः शतः
राजाश्श्वान्बद्धाय मेक्ष्यान् ॥ सौद्युम्भिनस्त्यष्टादन्न्यान्मा-
यान्मायवत्तर इति ॥ १२ ॥ अथ तृतीयया । शकुन्तला
नाडपितृप्सरा भरतन्दधे ॥ परः सहस्रानिन्द्रायाश्श्वान्मे-
क्ष्याद्यः आहरद्विजित्य पृथिवीं सर्वामिति ॥ १३ ॥ अथ
चतुर्थ्या । महदद्य भरतस्य न पूर्वं नापरे जनाः ॥ दि-
वम्मर्त्य इव बाहुभ्यान्नोदापुः पञ्च मानवा इति ॥ १४ ॥
एकविंशस्तोमेन ऋषभो याज्ञतुर ईजे दिवक्वनानां
राजा तदेतद्वाथयाभिगीतं स्याज्ञतुरे यजमाने ब्रह्माण
ऋषभे जनाः ॥ अश्वमेधे धनंलब्ध्वा विभजन्ते स्म
दक्षिणा इति ॥ १५ ॥ त्रयस्त्रिंशस्तोमेन । शोणः
सात्रासाह ईजे पाञ्चालो राजा तदेतद्वाथयाभिगीतः
सात्रासाहे यजमानेऽश्वमेधेन तौर्वशाः ॥ उदीरते त्रय-
स्त्रिंशः षट् सहस्राणि वर्म्मिणामिति ॥ १६ ॥ अथ
द्वितीयया । षट् षट् षड्वा सहस्राणि यज्ञे कोकपितुस्तव ॥
उदीरते त्रयस्त्रिंशः षट् सहस्राणि वर्म्मिणामिति ॥ १७ ॥
अथ तृतीयया । सात्रासाहे यजमाने पाञ्चाले राज्ञि सुस्रजि ॥
अमाद्यदिन्द्रः सोमेनात्प्यन्ब्राह्मणा धनैरिति ॥ १८ ॥
गोविनतेन शतानीकः । सात्राजित ईजे काश्यस्याश्व-
मादाय ततो हैतद्वक्त्राशयोऽग्नीन्नादधत आत्तसोमपीथाः
स्म इति वदन्तः ॥ १९ ॥ तस्य विधा चतुर्विंशः पव-

मानाः । त्रिवृदब्ध्यावर्त्तञ्चतुश्चत्वारिंशःशाः पवमाना ऽएक-
विंशान्याज्यानि तृणवान्युक्थान्येकविंशानि पृष्ठानि
षट्त्रिंशः पवमानास्त्रयस्त्रिंशमब्ध्यावर्त्तमाग्निष्टोमसा-
मादेकविंशान्युक्थान्येकविंशः षोडशी पञ्चदशी रात्रि-
स्त्रिवृत्सन्धिः ॥ २० ॥ तदेतद्गाथयाभिगीतम् । शतानीकं
समन्तासु मेद्ध्यः सात्राजितो ह्यम् ॥ आदत्त यज्ञङ्काशीनाम्भ-
रतः सत्त्वतामिवेति ॥ २१ ॥ अथ द्वितीयया । श्वेतः सम-
न्तासु वशश्चरन्तः शतानीको धृतराष्ट्रस्य मेद्ध्यम् ॥ आदाय
सह्य दशमास्यमश्नवः शतानीको गोविनतेन हेज ऽइति
॥ २२ ॥ अथ चतुर्थ्या । महदय भरतानान्न पूर्वं नापरे
जनाः ॥ दिवम्मर्त्य ऽइव पक्षाब्ध्यान्नोदापुः सप्त मानवा
ऽइति ॥ २३ ॥ अथातो दक्षिणानाम् । मद्ध्यमप्रति राष्ट्रस्य
युदन्यद्भूमेश्च पुरुषेभ्यश्च ब्राह्मणस्य च वित्तात्प्राची
दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रतीच्यद्ध्यौरुदीच्युद्गतु-
स्तदेव होतृका ऽअन्वाभक्ताः ॥ २४ ॥ उदयनीयायां
संस्थितायाम् । एकविंशतिं वशा ऽअनूबन्ध्या ऽआल-
भते मैत्रावरुणीर्वैश्वदेवीर्बाहस्पत्या ऽएतासान्देवतानाम्-
प्यै तद्यद्बार्हस्पत्या ऽअन्त्या भवन्ति ब्रह्म वै बृहस्पतिस्तदु-
ब्रह्मण्येवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ २५ ॥ अथ यदेकविंश-
तिर्भवन्ति । एकविंशो वा ऽएष य ऽएष तपति द्वादश
मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय ऽइमे लोका ऽअसावादित्य ऽएक-
विंश ऽएतामभिसम्पदम् ॥ २६ ॥ उदवसानीयायां

स॒त्स्थितायाम् * । च॒तस्रश्च जा॒याः कु॒मारीम्पञ्चमीञ्च॒-
त्वारि च श॒तान्यनुचरीणां व्य॒थासमुदितन्दु॒क्षिणान्ददाति
॥ २७ ॥ अ॒थोत्तरः सँव॒त्सर॒मृतुपशुभिर्ध्वज॑ते । षड्भि॒रा-
ग्नेयैर्वसन्ते षड्भि॒रैन्द्रैर्ग्रीष्मे षड्भिः॑ पा॒र्जन्यैर्वा मा॒रुतैर्वा
वर्षा॑सु षड्भि॒र्मैत्रावरुणैः॑ श॒रदि षड्भि॒रैन्द्रावैष्णवैर्हेमन्ते
षड्भि॒रैन्द्रावार्हस्पत्यैः॑ शि॒शिरे षड्भ॒तवः सँव॒त्सर॒ऽऋतुष्वेव
सँव॒त्सरे प्र॒तितिष्ठ॑ति षट्त्रिंश॑देते प॒शवो भवन्ति षट्त्रिंश॑-
श॒दक्षरा बृह॑ती बृह॒त्यामधि स्वर्गो॑ लोकः प्र॒तिष्ठि॑तस्तद्व-
न्ततो बृह॒त्यैव च्छ॑न्दसा स्वर्गे॑ लोके प्र॒तितिष्ठ॑ति ॥ २८ ॥

पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०६ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

[पुरुषमेधः]

पुरुषो ह नाराय॑णोऽकामय॑त । अ॒तितिष्ठे॑यः स॒र्वाणि
भू॒तान्यह॑मेवेदः स॒र्वं स्या॑मिति स॒ ऽए॒तम्पुरुष॑मेधम्प-
ञ्च॒रात्रं व्य॑ज्ञक॒तुमप॑श्यत्त॒माहर॑त्तेनायज॑त तेनेष्ट्वा॒त्यतिष्ठ॑-
त्स॒र्वाणि भू॒तानीद॑ः स॒र्वमभव॑दु॒तितिष्ठ॑ति स॒र्वाणि भू॒ता-
नीद॑ः स॒र्वम्भव॑ति य॒ ऽए॒वं वि॒द्वान्पुरुष॑मेधेन य॒जते यो
वै॒तदे॒वं वे॒द ॥ १ ॥ त॒स्य त्रयो॑वि॒ंशति॑र्दीक्षाः ‡ । द्वा-

* 'उदवसानीयान्ते भार्या ददाति यथासंवादः सानुचरीः' (का० श्रौ० सू० २०. ८. २४) इति ।

† तथा च सूत्रितं कात्यायनमहर्षिणा 'प्रत्युतु पश्नालभते षट् षड् वसन्ताद्याग्नेयानैन्द्रा-
नपार्जन्यान्मारुतान्वा मैत्रावरुणानैन्द्रावार्हस्पत्यान्' (का० श्रौ० सू० २०. ८. ३०) इति ।

‡ 'पुरुषमेधत्रयोविंशतिर्दीक्षोऽतिष्ठाकामस्य' (का० श्रौ० सू० २१. १. १) इति ।

दशोपसदः पञ्च सुत्याः स ऽएष चत्वारिंशद्वात्रः सदी-
 क्षोपसत्कश्चत्वारिंशदक्षरा विराट् तद्विराजमभिसम्प-
 द्यते 'ततो विराडजायत विराजो ऽअधि पूरुष' ऽइत्येषा
 वै सा विराडेतस्या ऽएवैतद्विराजो यज्ञम्पुरुषञ्जनयति
 ॥ २ ॥ ता वा ऽएताः । चतस्रो दशतो भवन्ति तद्यदेता-
 श्चतस्रो दशतो भवन्त्येषाञ्चैव लोकानामाप्यत्यै दिशाञ्चै-
 समेव लोकम्प्रथमया दशताप्नुवन्नन्तरिक्षन्दितीयया
 दिवन्तृतीयया दिशश्चतुर्थ्या तथैवैतद्यजमान ऽइममेव
 लोकम्प्रथमया दशताप्नोत्यन्तरिक्षन्दितीयया दिवन्तृती-
 यया दिशश्चतुर्थ्यैतावद्वा ऽइदं सर्वं स्यावदिमे च लोका
 दिशश्च सर्वम्पुरुषमेधः सर्वस्याप्यत्यै सर्वस्यावरुह्यै ॥ ३ ॥
 एकादशाग्निषोमीयाः † पशव ऽउपवसथे । तेषां समा-
 नङ्गमैकादश यूपो ऽएकादशाक्षरा त्रिष्टुब्जस्त्रिष्टु-
 ब्वीर्यन्त्रिष्टुब्जजेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मान-
 नमपहते ॥ ४ ॥ ऐकादशिनाः सुत्यासु पशवो भवन्ति ।
 एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्जस्त्रिष्टुब्वीर्यन्त्रिष्टुब्जजेणैवैतद्वीर्येण
 यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते ॥ ५ ॥ येद्वैवकादशिना
 भवन्ति । एकादशिनी वा ऽइदं सर्वम्प्रजापतिर्द्वैकादशिनी
 सर्वः हि प्रजापतिः सर्वम्पुरुषमेधः सर्वस्याप्यत्यै सर्व-
 स्यावरुह्यै ॥ ६ ॥ स वा ऽएष पुरुषमेधः पञ्चरात्रो यज्ञ-

(१) शु० य० सं० ३१. ५ ।

(२) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः "एकादशाग्निषोमीयाः" इति पाठो दृश्यते, स तु ग्रामादिक
 एव, 'इदग्नेः सोमवरुणयोः' (पा० ६. ३. २७) इति सूत्रेण—ईद्विधानात् ।

† का० श्रौ० सू० २१. १. ५ ।

कृतुर्भवति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चऽर्त्तवः सँव-
त्सरो यत्किञ्च पञ्चविधमधिदेवतमद्व्यात्मन्तुदेनेन सर्व-
माप्नोति ॥ ७ ॥ तस्याग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति ।
अथोक्थ्योऽथातिरात्रोऽथोक्थ्योऽथाग्निष्टोमः स वा
ऽएष ऽउभयतोऽज्योतिरुभयतऽउक्थ्यः ॥ ८ ॥ यवमद्व्यः
पञ्चरात्रो भवति । इमे वै लोकाः पुरुषमेध ऽउभयतो-
ज्योतिषो वा ऽइमे लोका ऽअग्निनेत ऽआदित्येनामुतस्त-
स्मादुभयतोऽज्योतिरुभयमुक्थ्यः ऽआत्मातिरात्रस्तद्यदेता ऽउ-
क्थ्यावतिरात्रमभितो भवतस्तस्मादयमात्मानेन परि-
वृढोऽथ यदेष वर्षिष्टोऽतिरात्रोऽहन्नाथं स मध्ये तस्मा-
द्यवमद्व्यो युते ह वै द्विषन्तम्भ्रातृव्यमयमेवास्ति नास्य
द्विषन्भ्रातृव्यः ऽइत्याहुर्व्यः ऽएवं वेद ॥ ९ ॥ तस्याय-
मेव लोकः प्रथममहः । अयमस्य लोको वसन्तः ऽऋ-
तुर्ष्यदूर्द्ध्वमस्माल्लोकादवाचीनमन्तरिक्षात्तद्वितीयमहस्तद्वस्य
ग्रीष्मः ऽऋतुरन्तरिक्षमेवास्य मध्यममहरन्तरिक्षमस्य
वर्षाशरदावृतू यदूर्द्ध्वमन्तरिक्षादवाचीनन्दिवस्तच्चतुर्थमह-
स्तद्वस्य हेमन्तः ऽऋतुर्द्यौरैवास्य पञ्चममहर्द्यौरस्य शिशिर
ऽऋतुरित्यधिदेवतम् ॥ १० ॥ अथाद्व्यात्मम् । प्रतिष्टौ-
वास्य प्रथममहः प्रतिष्टो ऽअस्य वसन्तः ऽऋतुर्ष्यदूर्द्ध्व-
म्प्रतिष्टाया ऽअवाचीनमद्व्यात्तद्वितीयमहस्तद्वस्य ग्रीष्मः
ऽऋतुर्मध्यमेवास्य मध्यममहर्मध्यमस्य वर्षाशरदावृतू
यदूर्द्ध्वमद्व्यादवाचीनः शीर्ष्णस्तच्चतुर्थमहस्तद्वस्य हेमन्तः
ऽऋतुः शिरः ऽएवास्य पञ्चममहः शिरोऽस्य शिशिरः ऽऋतु-

रेवमिमे च लोकाः सँवत्सरश्चात्मा च पुरुषमेधमभिसम्प-
द्यन्ते सर्वं वा ऽहमे लोकाः सर्वं सँवत्सरं सर्वमात्मा
सर्वम्पुरुषमेधं सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ११ ॥

षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

— ० —

[ब्राह्मणादीनामष्टाचत्वारिंशत्संख्यकानामग्निष्टे यूपे नियोजनादि]

अथ यस्मात्पुरुषमेधो नाम । इमे वै लोकाः पुरय-
मेव पुरुषो योऽयम्पुवते सोऽस्याम्पुरि शेते तस्मात्पुरुष-
स्तस्य यदेषु लोकेष्वन्नन्तदस्यान्नमेधस्तद्यदस्यैतदन्नमे-
धस्तस्मात्पुरुषमेधोऽथो यदस्मिन्नमेधयान्पुरुषानालभते
तस्माद्वेव पुरुषमेधः ॥ १ ॥ तान्नै मध्यमेऽहन्नालभते ।
अन्तरिक्षं वै मध्यममहरन्तरिक्षमु वै सर्वेषाम्भूतानामायत-
नमथो ऽन्नं वा ऽएते पशव ऽउदुरम्मध्यममहरुदुरे तदन्न-
न्दधाति ॥ २ ॥ तान्नै दुश दशालभते । दुशाक्षरा विरा-
द्विराड् कृत्स्नमन्नङ्कृत्स्नस्यैवान्नाद्यस्यावरुद्ध्यै ॥ ३ ॥ एका-
दश दशत ऽआलभते । एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्जस्त्रि-
ष्टुब्वीर्यन्त्रिष्टुब्जैर्वैतद्वीर्येण यजमानो मध्यतः पाप्मान-
नमपहते ॥ ४ ॥ अष्टाचत्वारिंशत्संख्यमे यूप ऽआल-
भते । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो
जगत्यैवास्मै पशून्वरुद्धे ॥ ५ ॥ एकादशैकादशेतरेषु । एका-
दशाक्षरा त्रिष्टुब्जस्त्रिष्टुब्वीर्यन्त्रिष्टुब्जैर्वैतद्वीर्येण
यजमानोऽभितः पाप्मानमपहते ॥ ६ ॥ अष्टा ऽउत्तमाना-
लभते । अष्टाक्षरा गायत्री ब्रह्म गायत्री तद्ब्रह्मैवैतदस्य

सर्वस्योत्तमङ्करोति तस्माद्ब्रह्मास्य सर्वस्योत्तममित्याहुः
 ॥ ७ ॥ ते वै प्राजापत्या भवन्ति । ब्रह्म वै प्रजापति-
 ब्राह्मो हि प्रजापतिस्तस्मात्प्राजापत्या भवन्ति ॥ ८ ॥
 स वै पशुनुपाकरिष्यन् * । एतास्तिक्ष्णः सावित्री-
 राहुतीर्जुहोति 'देव सवितस्तत्सवितुर्वरेण्यं विश्वानि देव
 सवित'रिति सवितारम्प्रीणाति सोऽस्मै प्रीत एतान्पु-
 रुषान्प्रसौति तेन प्रसूतानालभते ॥ ९ ॥ ब्रह्मणे ब्राह्म-
 णमालभते । ब्रह्म वै ब्राह्मणो ब्रह्मैव तद्ब्रह्मणा समर्द्ध-
 यति क्षत्राय राजन्न्यं क्षत्रं वै राजन्न्यः क्षत्रमेव तत्क्षत्रेण
 समर्द्धयति मरुद्भ्यो वैश्यं विशो वै मरुतो विशमेव
 तद्विशा समर्द्धयति तपसे शूद्रन्तपो वै शूद्रस्तप एव तत्त-
 पसा समर्द्धयत्येवमेता देवता यथारूपम्पशुभिः समर्द्धयति
 ता एनः समृद्धाः समर्द्धयन्ति सर्वैः कामैः ॥ १० ॥
 आज्येन जुहोति । तेजो वा आज्यन्तेजसैवास्मिन्त-
 तेजो दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानाम्प्रियन्धाम यदाज्य-
 म्प्रियेणैवैनान्धाम्ना समर्द्धयति त एनः समृद्धाः सम-
 र्द्धयन्ति सर्वैः कामैः ॥ ११ ॥ नियुक्ताः पुरुषान् । ब्रह्मा
 दक्षिणतः पुरुषेण नारायणेनाभिष्टौति 'सहस्रशीर्षा पुरुषः
 सहस्राक्षः सहस्रपा'दित्येतेन षोडशर्चेन षोडशकलं वा इदं
 सर्वं सर्वम्पुरुषमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्या इत्थमसी-
 त्थमसीत्युपस्तौत्येवैनमेतन्मह्यत्येवाथो यथैष तथैनमेतदाह

* 'पशुनुपाकरिष्यन्नतिरात्रेण देव सवितरिति प्रत्युचं जुहोति' (का० श्रौ० सू०
 २१. १. ६) इति ।

(१) शु० य० सं० ३० । १-३ । (२) शु० य० सं० ३१. १ ।

तत्पृथ्व्यग्निकृताः पशवो बभूवुरसंज्ञप्ताः ॥ १२ ॥ अथ
 हैनं वागुभ्युवाद । पुरुष मा सन्तिष्ठिपो यदि सःस्थाप-
 यिष्यसि पुरुष ऽएव पुरुषमत्स्यतीति तादृपृथ्व्यग्निकृता-
 नेवोदसृजत्तद्देवत्या ऽआहुतीरजुहोत्ताभिस्ता देवता ऽअप्री-
 णात्ता ऽएनस्प्रीता ऽअप्रीणन्तसर्वैः कामैः ॥ १३ ॥
 आज्येन जुहोति । तेजो वा ऽआज्यन्तेजसैवास्मिँस्तत्तेजो
 दधाति ॥ १४ ॥ एकादशिनैः सःस्थापयति । एकादशा-
 क्षरा त्रिष्टुब्बज्ज्त्रिष्टुब्बीर्यन्त्रिष्टुब्बज्जेणैवैतद्वीर्येण यज-
 मानो मद्ध्यतः पाप्मानमपहते ॥ १५ ॥ उदयनीयायाः
 सःस्थितायाम् । एकादश वशा ऽअनुबन्ध्या ऽआलभते
 मैत्रावरुणीर्वैश्वदेवीर्बार्हस्पत्या ऽएतासान्देवतानामाप्यै
 तद्यद्बार्हस्पत्या ऽअन्त्या भवन्ति ब्रह्म वै बृहस्पतिस्तदु
 ब्रह्माण्येवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ १६ ॥ अथ यदेकादश
 भवन्ति । एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्बज्ज्त्रिष्टुब्बीर्यन्त्रिष्टुब्ब-
 ज्जेणैवैतद्वीर्येण यजमानोऽन्ततः पाप्मानमपहते त्रैधा-
 तव्युदवसानीयासावेव बन्धुः ॥ १७ ॥ अथातो दुक्षि-
 णानाम् । मद्ध्यमप्रति राष्ट्रस्य यद्व्यद्भुमेदश्च ब्राह्मणस्य
 च वित्तात्सपुरुषम्प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रती-
 च्यद्भुर्व्योदीच्युद्भातुस्तदेव होतृका ऽअश्वाभक्ताः ॥ १८ ॥
 अथ यदि ब्राह्मणो यजेत । सर्ववेदसन्दद्यात्सर्वं वै ब्राह्मणः
 सर्वः सर्ववेदसः सर्वम्पुरुषमेधः सर्वस्याप्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै

॥१९॥ अथात्मन्नग्नी समारोह्य * । उत्तरनारायणेनादित्यमुप-
स्थायानपेक्षमाणोऽरण्यमभिप्रेयात्तदेव मनुष्येभ्यस्तिरो
भवति षड्यु ग्रामे विवत्सेदरण्योरग्नी समारोह्योत्तरनारा-
यणनैवादित्यमुपस्थाय † गृहेषु प्रत्यवस्येदथ तान्न्यज्ञकृ-
तूनाहरेत यानभ्याप्नुयात्स वा ऽएष न सर्वस्मा ऽअनु-
वक्तव्यः सर्वः हि पुरुषमेधो नेत्सर्वस्मा ऽइव सर्वम्ब्र-
वाणीति यो न्वेव ज्ञातस्तस्मै ब्रूयादथ योऽनूचानोऽथ
योऽस्य प्रियः स्यान्नेत्वेव सर्वस्मा ऽइव ॥ २० ॥

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[सर्वमेधः]

ब्रह्म वै स्वयम्भु तपोऽतप्यत । तदैक्षत न वै तप-
स्यानन्त्यमस्ति हुन्ताहुम्भूतेष्वारत्मानञ्जुह्वानि भूतानि
चात्मनीति तत्सर्वेषु भूतेष्वारत्मानः हुत्वा भूतानि चात्मनि
सर्वेषाम्भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यम्पर्वैत्तथै-
वैतद्यजमानः सर्वमेधे सर्वान्मेधान्हुत्वा सर्वेषाम्भूतानां

* का० श्रौ० सू० २१. १. १७ । 'गार्हपत्येऽधरारणिमनुप्रहृत्याहवनीय उत्तरारणिमात्म-
न्यग्नी समारोप्यारण्यं व्रजेत्' इति शाङ्खायनोक्तिः । तथा च मनुः 'आत्मन्यग्निं समारोप्य
ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात्' (मनु० ६. ३८) इति ।

† त्रैधातव्यन्ते. समारोह्यात्मन्नग्नी सूर्यमुपस्थायाद्भ्यः सम्मृत इत्यनुवा केनानपेक्षमाणोऽप्यं
गत्वा न प्रत्यवेयात् 'ग्रामे वा विवत्सेदरण्योः' (का० श्रौ० सू० २१. १. १७-१८) इति
कात्यायनोक्तिः ।

(१) "अद्भ्यः सम्मृतः" इत्यादिषष्णां कण्डिकानामुत्तरनारायणमिति संज्ञा ।

(२) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः 'सर्वेषाम्भूतानाम्' इत्यस्य स्थाने 'सर्वाणि भूतानि' इति
पाठः समुपलभ्यते ।

श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यम्पृथ्वेति ॥ १ ॥ स वा ऽएष
 सर्वमेधो दशरात्रो यज्ञकृतुर्भवति । दशक्षरा विराड्वि-
 राडु कृत्स्नमन्नङ्कत्स्नस्यैवान्नाद्यस्यावरुद्धयै तस्मिन्नग्नि-
 म्पराद्धर्यञ्चिनोति परमो वा ऽएष यज्ञकृतूनां व्यत्सर्वमेधः
 परमेणैवैनम्परमताङ्गमयति ॥ २ ॥ तस्याग्निष्टुदग्निष्टोमः
 प्रथममहर्भवति । अग्निर्वा ऽअग्निष्टुदग्निष्टोमोऽग्निमुखा
 ऽउ वै सर्वे देवाः सर्वेषान्देवानामाप्यै तस्याग्नेया ग्रहा
 भवन्त्याग्नेयः पुरोरुचः सर्वमाग्नेयमसदिति ॥ ३ ॥
 इन्द्रस्तुदुक्कथ्यो द्वितीयमहर्भवति । इन्द्रो वै सर्वे
 देवाः सर्वेषान्देवानामाप्यै तस्यैन्द्रा ग्रहा भवन्त्यैन्द्रयः
 पुरोरुचः सर्वमैन्द्रमसदिति ॥ ४ ॥ सूर्यस्तुदुक्कथ्यस्तृ-
 तीयमहर्भवति । सूर्यो वै सर्वे देवाः सर्वेषान्देवाना-
 माप्यै तस्य सौख्या ग्रहा भवन्ति सौख्यः पुरोरुचः सर्वः
 सौख्यमसदिति ॥ ५ ॥ वैश्वदेवश्चतुर्थमहर्भवति । विश्वे
 वै सर्वे देवाः सर्वेषान्देवानामाप्यै तस्य वैश्वदेवा ग्रहा
 भवन्ति वैश्वदेव्यः पुरोरुचः सर्वं वैश्वदेवमसदिति
 ॥ ६ ॥ आश्वमेधिकम्मद्धमम्पञ्चममहर्भवति । तस्मिन्न-
 श्वम्मेद्धयमालभतेऽश्वमेधस्यैवाप्यै ॥ ७ ॥ पौरुषमे-
 धिकम्मद्धयमः षष्ठमहर्भवति । तस्मिन्मेद्धयान्पुरु-
 षानालभते पुरुषमेधस्यैवाप्यै ॥ ८ ॥ अप्तोर्यामः सप्त-
 ममहर्भवति । सर्वेषां यज्ञकृतूनामाप्यै तस्मिन्त्सर्वा-
 न्मेद्धयानालभते यच्च प्राणि यच्चाप्राणं वपा वपावताञ्जुहोति

त्वंच ऽउत्कर्त्तमवपाकानां संव्रश्चमोषधिवनस्पतीनाम्प्र-
 किरन्ति शुष्काणाञ्चार्द्राणाञ्चान्नमन्नञ्जुहोत्यन्नस्यान्नस्याप्त्यै
 सर्वञ्जुहोति सर्वस्मै जुहोति सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै
 प्रातःसवने हुतासु वपास्वेवमेव तृतीयसवने हुतेषु
 हविषु ॥ ९ ॥ त्रिणवमष्टममहर्भवति । वज्रो वै त्रिणवो
 वज्रेण खलु वै क्षत्रं स्पृतन्तद्वज्रेणैव क्षत्रं स्पृणोति
 ॥ १० ॥ त्रयस्त्रिंशन्नवममहर्भवति । प्रतिष्ठा वै त्रय-
 स्त्रिंशः प्रतिष्ठित्यै ॥ ११ ॥ विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽति-
 रात्रो दशममहर्भवति । सर्वं वै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽति-
 रात्रः सर्वं सर्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ १२ ॥
 अथातो दुक्षिणानाम् । मध्यमप्रति राष्ट्रस्य षड्यद्ब्रा-
 ह्मणस्य वित्तात्सभूमि सपुरुषम्प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा
 ब्रह्मणः प्रतीच्यद्द्व्योरुदीच्युद्गातुस्तदेव होतृका
 ऽअङ्वाभक्ताः ॥ १३ ॥ तेन हैतेन विश्वकर्मा भौवन-
 ऽईजे । तेनेष्ट्वात्यतिष्ठत्सर्वाणि भूतानीदः सर्वमभवदुति-
 तिष्ठति सर्वाणि भूतानीदः सर्वमभवति य ऽएवं विद्वा-
 न्सर्वमेधेन यजते यो वैतदेवं वेद ॥ १४ ॥ तदहं कश्यपो
 याजयाञ्चकार । तदपि भूमिः श्लोकजगौ न मा मर्त्यः
 कश्चन दातुमर्हति विश्वकर्माभौवन मन्दु ऽआसिथ ॥
 उपमङ्क्ष्यति स्या सलिलस्य मध्ये मृषैष ते सङ्गरः
 कश्यपायेति ॥ १५ ॥

सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

—०—

[ब्राह्मणचतुष्टयेन पितृमेधनिरूपणम्]

* अथास्मै श्मशानङ्कुर्वन्ति । गृहान्वाप्त्रज्ञानं वा यो
वै कश्च स्मियते स शवस्तस्मा एतदुन्नङ्करोति तस्माच्छ-
वान्नः शवान्नः ह वै तच्छ्मशानमित्याचक्षते परोक्षः श्मशा
ऽउहैव नाम पितृणामन्तारस्ते हामुष्मिल्लोकेऽकृतश्मशानस्य
साधुकृत्यामुपदम्भयन्ति तेभ्य एतदुन्नङ्करोति तस्मा-
च्छ्मशान्नः श्मशान्नः ह वै तच्छ्मशानमित्याचक्षते
परोक्षम् ॥ १ ॥ तद्वै न क्षिप्रङ्कुर्व्यात् । नेन्नवमघङ्कर-
वाणीति चिर एव कुर्यादघमेव तत्तिरु करोति यत्र
समा नानु चन स्मरेयुरश्रुतिमेव तदघङ्कमयति यद्यनु-
स्मरेयुः ॥ २ ॥ अयुङ्गेषु सँवत्सरेषु कुर्यात् । अयुङ्ग-
हि पितृणामेकनक्षत्र एकेनक्षत्रः हि पितृणाममावास्या-
याममावास्या वा एकेनक्षत्रमेको हि यद्वेताः रात्रिः
सर्वाणि भूतानि सँवसन्ति तेनो तङ्काममाप्नोति यः सर्वेषु
नक्षत्रेषु ॥ ३ ॥ शरुदि कुर्यात् । स्वधा वै शरत्स्वधो वै
पितृणामन्नन्तदेनमन्ने स्वधायान्दधाति माघे वा मा नोऽघ-
मभूदिति निदाघे वा नि नोऽघन्धीयाता ऽइति ॥४॥ [अर्ध-
प्रपाठकः ॥५॥] चतुःस्रक्ति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या
दिक्षवस्पर्द्धन्त ते देवा ऽअसुरान्तस्पत्नान्भ्रातृव्यान्दि-
ग्भ्योऽनुदन्त तेऽदिकाः पराभवस्तस्माद्या दैव्यः प्राजा-

* अत्राध्यायारम्भे 'अथास्मै कल्याणङ्कुर्वन्ति' इत्यधिकः पाठः 'ग' 'ज' पुस्तकयोरुप-
लभ्यते । स तु प्रामादिक एव प्रतीयते, प्राचीनतमहस्तलिखितपुस्तकेष्वदर्शनात् ।

श्चतुःसक्तीनि ताः श्मशानानि कुर्वतेऽथ या ऽआसुर्यः
 प्राच्यास्त्वद्ये त्वत्परिमण्डलानि तेऽनुदन्त ह्येनान्दिग्भ्य
 ऽउभे दिशावन्तरेण विदधाति प्राचीञ्च दक्षिणाञ्चैत-
 स्यात् ह दिशि पितृलोकस्य द्वारन्द्वारैर्वैनस्पितृलोकम्प्रपाद-
 यति सक्तिभिर्दिक्षु प्रतितिष्ठतीतरेणात्मनावान्तरदिक्षु
 तदेनः सर्वासु दिक्षु प्रतिष्ठापयति ॥ ५ ॥ अथातो
 भूमिजोषणस्य । उदीचीनप्रवणे करोत्युदीची वै मनु-
 ष्याणान्दिक्तदेनम्मनुष्यलोक ऽआभजत्येतद्ध वै पितरो
 मनुष्यलोक ऽआभक्ता भवन्ति यदेषाम्प्रजा भवति प्रजा
 हास्य श्रेयसी भवति ॥ ६ ॥ दक्षिणाप्रवणे * कुर्ष्या-
 दित्याहुः । दक्षिणाप्रवणो वै पितृलोकस्तदेनस्पितृलोक
 ऽआभजतीति न तथा कुर्ष्यादामीवद्ध नाम तच्छ्मशान-
 करणङ्घ्रिष्वे हैषामपरोऽनुप्रैति ॥ ७ ॥ दक्षिणाप्रवणस्य
 प्रत्यर्षे कुर्ष्यादित्यु हैक ऽआहुः । तत्प्रत्युच्छ्रितमघम्भव-
 तीति नो ऽएव तथा कुर्ष्याद्यद्वा ऽउदीचीनप्रवणे करोति
 तदेव प्रत्युच्छ्रितमघम्भवति ॥ ८ ॥ यस्यैव समस्य सतः ।
 दक्षिणतः पुरस्तादाप ऽएत्य सन्स्थायाप्रग्नत्य ऽएता-
 न्दिशमभिनिष्पद्याक्षर्या ऽअपोऽपिपद्येरस्तत्कुर्ष्यादुन्नं वा
 ऽआपोऽन्नाद्यमेवास्मा ऽएतत्परस्तात्प्रत्यग्दधात्यमृतमु
 वा ऽआप ऽएषो ह जीवानान्दिगन्तरेण सप्तर्षीणाञ्चो-
 दयनमादित्यस्य चास्तमयनममृतमेव तज्जीवेषु दधाति
 तद्धैतत्प्रतिमीवन्नाम श्मशानकरणजीवेभ्यो हितं स्वद्वाव

जीवेभ्यो हितन्तृत्पितृभ्यः ॥ ९ ॥ कम्बति * कुर्वात् ।
 कम्मेऽसदित्यथो शम्बति शम्मेऽसदिति नाधिपथङ्कुर्वा-
 न्नाकाशे नेदाविरघङ्करवाणीति ॥ १० ॥ गुहा सदवतापि
 स्यात् । तद्यद्गुहा भवत्यघमेव तद्गुहा करोत्यथ यदव-
 ताप्यसौ वा ऽआदित्यः पाप्मनोऽपहन्ता स ऽएवास्मा-
 त्पाप्मानमपहन्त्यथो ऽआदित्यज्योतिषमेवैनङ्करोति ॥ ११ ॥
 न तस्मिन्कुर्वात् । यस्येत्थादनूकाशः स्याद्याचमानः
 ह नाम तत्क्षिप्त्रे हैषामपरोऽनुष्प्रेति ॥ १२ ॥ चित्र-
 म्पञ्चास्यात् । प्रजा वै चित्रश्चित्रः हास्य प्रजा
 भवति यदि चित्रन्न स्यादापः पञ्चाद्वोत्तरतो वा स्युरापो
 ह्येव चित्रश्चित्रः हैवास्य प्रजा भवति ॥ १३ ॥ ऊषरे
 करोति । रेतो वा ऽऊषाः प्रजननन्तदेनम्प्रजनन ऽआभ-
 जत्येतद्ध वै पितरः प्रजनन ऽआभक्ता भवन्ति यदेषा-
 म्प्रजा भवति प्रजा हास्य श्रेयसी भवति ॥ १४ ॥
 समूले समूलः हि पितॄणां वीरिणमिश्र ऽएतद्धास्याः
 पित्र्यमनतिरिक्तमथो ऽअघमेव तद्बद्ध करोति ॥ १५ ॥ न
 भूमिपाशमभिविद्व्यात् । न शरन्नाश्मगन्धान्नाद्ध्याण्डान्
 पृश्निपण्णीन्नाश्वत्थस्यान्तिकङ्कुर्व्यान्न विभीतकस्य न तिल्व-
 कस्य न स्फूर्जकस्य न हरिद्रोर्न न्यग्रोधस्य ये चान्ये पाप-
 नामानो मङ्गलोपेप्सुया नाम्नामेव परिहाराय ॥ १६ ॥
 अथात ऽआवृटेव । अग्निविध्याग्निचितः श्मशानङ्करोति

* 'शम्बति कम्बति वा' (का० श्रौ० सू० २१. ३. २२.) इति ।

(१) 'वीरिणमिश्रमेतद्धास्याः' इति 'ग' पुस्तके । 'वीरिणमिश्रमेतमेतद्धास्याः' इति
 च 'ज' पुस्तके ।

यद्वै यजमानोऽग्निश्चिनुतेऽमुष्मै तल्लोकाय यजेनात्मानं
संस्कुरुत ऽएतदु ह यज्ञियङ्कर्मसंस्थितमा इमशान-
करणात्तद्यदग्निविधयाग्निचितः इमशानङ्करोत्यग्निचित्यामेव
तत्संस्थापयति ॥ १७ ॥ तद्वै न महत्कुर्ष्यात् । नेन्महदघङ्कर-
वाणीति यावानपक्षपुच्छोऽग्निस्तावत्कुर्ष्यादित्यु हैक ऽआहुः
समानो ह्यस्यैष ऽआत्मा यथैवाग्नेस्तथेति ॥ १८ ॥ पुरुष-
मात्रन्तेव कुर्ष्यात् । तथापरस्मा ऽअवकाशन्न करोति
पश्चाद्वरीयः प्रजा वै पश्चात्प्रजामेव तद्वरीयसीङ्कुरुत
ऽउत्तरतो वृषीयः प्रजा वा ऽउत्तराः प्रजामेव तद्वृषीयसी-
ङ्कुरुते तद्विधायापसलविसृष्टाभि स्पन्द्याभिः पृथ्वीतनो-
त्यपसलवि पित्र्यः हि कर्म ॥ १९ ॥ अथोद्धन्तवा ऽआह ।
स यावत्येव निवप्स्यन्स्यात्तावदुद्धन्न्यात्पुरुषमात्रन्तेवो-
द्धन्न्यात्तथापरस्मा ऽअवकाशन्न करोत्यथो ऽओषधिलोको
वै पितर ऽओषधीनां ह मूलान्युपसर्पन्त्यथो नेदस्या
ऽअन्तर्हितोऽसदिति ॥ २० ॥

अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

—०—

अन्तर्द्धायो हैके निवपन्ति । देवाश्चासुराश्चोभये
प्राजापत्या ऽअस्मिँल्लोकेऽस्पृहन्त ते देवा ऽअसुरान्तस-
पत्नान्भ्रातृव्यानस्माल्लोकादनुदन्त तस्माद्या द्वैव्यः
प्रजा ऽअनन्तर्हितानि ताः इमशानानि कुर्वतेऽथ या
ऽआसुर्यः प्राच्यास्त्वद्ये त्वदन्तर्हितानि ते चम्बान्त्वद्य-
स्मिँस्त्वत् ॥ १ ॥ अथैनत्परिश्रद्धिः परिश्रयति ।

या ऽएवामूहं परिश्रितस्ता ऽएता यजुषा ताहं परिश्रयति
 तूष्णीमिमा दैवैश्चैव तत्पित्र्यञ्च व्याकरोत्यपरिमिता-
 भिरपरमितो ह्यसौ लोकः ॥ २ ॥ अथैनत्पलाशशाखया
 व्युदूहति * । यदेवादो व्युदूहनन्तदेतदुपेतो यन्तु
 पणयोऽसुम्ना देवपीयव, ऽइति पणीनेवैतदसुम्नान्देव-
 पीयूनसुररक्षसाङ्ग्यस्माल्लोकादुपहन्त्यस्य लोकः सुतावत'
 ऽइति सुतवान्हि य ऽईजानो 'द्युभिरहोभिरक्तुभिर्व्यक्त'-
 मिति तदेनमृतुभिश्चाहोरात्रैश्च सलोकङ्करोति ॥ ३ ॥
 'यमो ददात्ववसानमस्मा' ऽइति । यमो ह वा ऽअस्या-
 मवसानस्येष्टे तमेवास्मा ऽअस्यामवसानं व्याचति तान्द-
 क्षिणोदस्यत्युदगितरान्दैवैश्चैव तत्पित्र्यञ्च व्याकरोति
 ॥ ४ ॥ अथ दक्षिणतः सीरं व्युनक्ति । उत्तरत ऽइत्यु
 हैक ऽआहुः स यथा कामयेत तथा कुर्व्याद्युङ्क्तेति
 सम्प्रेष्याभिमन्त्रयते 'सर्विता ते शरीरेभ्यः पृथिव्याँ-
 ल्लोकमिच्छति'ति सर्वितैवास्यैतच्छरीरेभ्यः पृथिव्याँ-
 ल्लोकमिच्छति 'तस्मै युज्यन्तामुस्त्रिया' ऽइत्येतस्मा ऽउ
 हि कर्मण ऽउस्त्रिया युज्यन्ते ॥ ५ ॥ षड्गवम्भवति ।
 षडृतवः सँवत्सर ऽऋतुष्वेवैनमेतत्सँवत्सरे प्रतिष्टाया-
 म्प्रतिष्टापयति तदपसलवि पर्याहृत्योत्तरतः प्रतीचीम्प्र-
 थमाथं सीताङ्कषति 'वायुं पुनात्वि'ति 'सर्विता

* का० श्रौ० सू० २१. १. ३१ ।

(१) शु० य० सं० ३५. १ । (२) शु० य० सं० ३५. १ । (३) शु० य०
 ३५. १ । (४) शु० य० सं० ३५. १ । (५) शु० य० सं० ३५. २ । (६) शु०
 य० सं० ३५. २ । (७) शु० य० सं० ३५. ३ । (८) शु० य० सं० ३५. ३ ।

पुनार्वि'ति जघनाद्धेन दक्षिणा'ग्नेर्बभ्राजसे'ति दक्षिणा-
द्धेन प्राची० 'सूर्यस्य बर्चसे'त्यग्नेणोदीचीम् ॥ ६ ॥ *
चतस्रः सीता यजुषा कृषति † । तद्यच्चतसृषु दिक्ष्वन्नन्त-
स्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति तद्वै यजुषाद्धा वै तद्यद्यजुरद्धो
तद्यदिमा दिशः ॥ ७ ॥ अथात्मानं विकृषति । तद्यदेव
संवत्सरेऽन्नन्तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति तूष्णीमपरि-
मिताभिरपरिमितो ह्यसौ लोकः ॥ ८ ॥ अथैनद्विमुञ्चति ।
कृत्वा तत्कर्म यस्मै कर्मण ऽएनद्युङ्क्ते 'विमुच्यन्ता-
मुञ्चिया' ऽइत्येतस्मा ऽउ हि कर्मण ऽउञ्चिया युज्यन्ते
तदक्षिणोदस्यत्युदगितरद्वैवश्चैव तत्पितृभ्यश्च व्याकरोति ॥ ९ ॥

अष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

—०—

अथ सर्वौषधं वपति । यदेवादुः सर्वौषधन्तदेतद्वह्नी-
भिस्तद्वपत्येकयेदन्दैवश्चैव तत्पितृभ्यश्च व्याकरो'त्यदश्वत्थे
वो निषदनम्पणं वो वसतिष्कृते'ति ज्योग्जीवातुमेवैबभ्य
ऽएतद्वाशास्ते तथो हेषामेकैकोऽपरो जरसानुष्पैति ॥ १ ॥
अथैनन्निवपति । इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठास्यामेवैनमेतत्प्रति-
ष्ठायाम्प्रतिष्ठापयति पुरादित्यस्योदयात्तिर ऽइव वै पितर-
स्तिर ऽइव रात्रिस्तिर ऽएव तत्करोति यथा कुर्वतोऽब्भ्यु-

(१) शु० य० सं० ३५. ३ । (२) शु० य० सं० ३५. ३

* अत्र शतम् ६८०० ।

† का० श्रौ० सू० २१. ४. १ ।

(३) शु० य० सं० ३५. ३ । (४) शु० य० सं० ३५. ४ ।

दियात्तदेनमुभयोरहोरात्रयोऽप्रतिष्ठापयति ॥२॥ 'सविता
 ते शरीराणि । मातुरुपस्थ ऽआवपत्वि'ति सवितैवास्यैतच्छ-
 रीराण्यस्यै पृथिव्यै मातुरुपस्थ ऽआवपति 'तस्यै पृथिवि
 शम्भवे'ति यथैवास्मा ऽइयं शं स्यादेवमेतदाह
 'प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके लोके निदधाम्यसा'विति
 नाम गृह्णात्ययं वै लोक ऽउपोदकस्तदेनम्प्रजापतौ देवता-
 यामुपोदके लोके निदधाति ॥ ३ ॥ अथ कश्चिदाह ।
 एतान्दिशमनवानन्तस्त्वत्वा कुम्भम्प्रक्षीयानपेक्षमाण ऽएहीति
 तत्र जपति 'परम्पृत्यो ऽअनु परेहि पन्थां स्वस्ते ऽअन्य
 ऽदुतरो देवयानात् ॥ चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः
 प्रजां रीरिषो मोतु वीरा'निति ज्योग्जीवातुमेवैबभ्य
 ऽएतदाशास्ते तथो हैषामेकैकोऽपरो जरसानुप्रैति ॥ ४ ॥
 अथैनं स्वथाङ्गङ्गल्पयति । 'शं वातः शः हि ते घृणिः शन्ते
 भवन्तिवष्टकाः ॥ शन्ते भवन्त्वग्नयः पार्थिवासो मा स्वाभि-
 शूशुचन्' ॥ 'कल्पन्तान्ते दिशस्तुभ्यमापः शिवतमास्तु-
 बभ्यम्भवन्तु सिन्धवः ॥ अन्तरिक्षः शिवन्तुभ्यङ्गल्पन्तान्ते
 दिशः सर्वा' ऽदुत्येतदेवास्मै सर्वङ्गल्पयत्येतदस्मै शिव-
 ङ्करोति ॥ ५ ॥ अथ त्रयोदश पादमात्र्य ऽदुष्टका ऽअल-
 क्षणाः कृता भवन्ति । या ऽएवामुरगनाविष्टकास्ता ऽएता
 यजुषा ता ऽउपदधाति तूष्णीमिमा द्वैवश्चैव तत्पित्र्यश्च
 व्याकरोति ॥ ६ ॥ त्रयोदश भवन्ति । त्रयोदश मासाः

(१) शु० य० सं० ३५. ५। (२) शु० य० सं० ३५. ५। (३) शु० य० सं०
 ३५. ६। (४) . शु० य० सं० ३५. ७। (५) शु० य० सं० ३५. ८। (६) शु०
 य० सं० ५३. ९।

सँवत्सरः ऽऋतुष्वेवैनमेतत्सँवत्सरे प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठाप-
यति ॥ ७ ॥ पादमानयो भवन्ति । प्रतिष्ठा वै पादः
प्रतिष्ठामेवास्मै करोत्यलक्षणा भवन्ति तिरऽइव वै
पितरस्तिरऽइव तद्यदलक्षणन्तिरऽएव तत्तिरः करोति
॥ ८ ॥ तासामेकाम्बुधे प्राचीमुपदधाति । स ऽआत्मा
तिस्त्रः पुरस्तान्मूर्द्धसः हितास्तच्छिरस्तिस्त्रो दक्षिणतः स
दक्षिणः पक्षस्तिस्त्रऽउत्तरतः स ऽउत्तरः पक्षस्तिस्त्रः
पश्चात्तत्पुच्छः सोऽस्यैष पक्षपुच्छवानात्मा यथैवाग्नेस्तथा
॥ ९ ॥ अथ प्रदरात्पुरीषमाहर्त्तवा ऽआह । एतद्धास्याः
पित्र्यमनतिरिक्तमथो ऽअघमेव तद्वद्ध करोत्यस्मिन्नु हैकेऽ-
वान्तरदेशे कर्षूङ्गात्वा ततोऽब्भ्याहारङ्कुर्वन्ति परिकृषन्त्यु हैके
दक्षिणतः पश्चादुत्तरतस्ततोऽब्भ्याहारङ्कुर्वन्ति स यथा
कामयेत तथा कुर्यात् ॥ १० ॥ तद्वै न महत्कुर्यात् ।
नेन्महदघङ्करवाणीति यावानुद्वाहुः पुरुषस्तावत्क्षत्रियस्य *
कुर्यान्मुखदग्धम्ब्राह्मणस्योपस्थदग्धं स्त्रिया ऽऊरुदग्धं
वैश्यस्याष्टीवद्दग्धः शूद्रस्यैवं वीर्या ह्येत ऽइति ॥ ११ ॥
अधोजानु त्वेव कुर्यात् । तथापरस्मै ऽअवकाशन्न करोति
तस्य विक्रयमाणस्य तेजनीमुत्तरतो धारयन्ति प्रजा ह सा
प्रजामेव तदुत्तरतो धारयन्ति तान्न न्यस्येद्धृत्वा वैनामूढ्वा
वा गृहेषुच्छयेत्प्रजामेव तद्गृहेषुच्छयति ॥ १२ ॥ कृत्वा
यवान्वपति । अघम्मे यवयानित्यवकाभिः प्रच्छादयति
कम्मेऽसदिति दर्भैः प्रच्छादयत्यरुक्षतायै ॥ १३ ॥

अष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

अथैनञ्छङ्कुभिः परिणिहन्ति । पालाशम्पुरस्ताद्ब्रह्म
 वै पलाशो ब्रह्मपुरोगवमेवैनं स्वर्गल्लोकङ्गमयति शमी
 मयमुत्तरतः शम्मेऽसदिति वारणस्पश्चादधम्मे वारयाता
 ऽइति वृत्रशङ्कुन्दक्षिणतोऽघस्यैवानत्ययाय ॥ १ ॥ अथ
 दक्षिणतः परिवक्त्रे खनन्ति । ते क्षीरेण चोदकेन च
 पूरयन्ति ते हैनममुष्मिँल्लोकेऽक्षिते कुल्ल्ये ऽउपधावतः
 सप्तोत्तरतस्ता ऽउदकेन पूरयन्ति न ह वै सप्त स्रवन्ती-
 रघमत्येतुमर्हत्यघस्यैवानत्ययाय ॥ २ ॥ अश्मनस्त्रीस्त्रीन्प्र-
 किरन्ति । ता ऽअभ्युत्तरन्त्य'श्मन्न्वती रीयते सहरभ-
 द्धमुत्तिष्ठत प्रतरता सखायः ॥ अत्रा जहीमोऽशिवा ये
 ऽअसञ्छिवान्त्वयमुत्तरेमाभि व्राजा'निति यथैव यजुस्तथा
 बन्धुः ॥ ३ ॥ अपामार्गैरुपमृजते । अघमेव तदुपमृजतेऽ-
 'पार्धमप किल्विषमप कृत्यामपो रुपः ॥ अपामार्गं त्व-
 मस्मदुप दुःष्वप्न्यः सुवे'ति यथैव यजुस्तथा बन्धुः
 ॥ ४ ॥ यत्रोदकम्भवति तत्स्नान्ति । 'सुमित्रिया न ऽआप
 ऽओषधयः सन्तिव'त्यञ्जलिनाप ऽउपाचति वृज्जो वा ऽआ-
 पो वृज्जेणैवैतन्मिन्नधेयङ्कुरुते 'दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽ-
 स्मान्द्रेष्टि यञ्च वयन्दिष्म' ऽइति ग्रामस्य दिशन्द्रेष्यः
 स्यात्तान्दिशम्परासिञ्चेत्तेनैव तम्पराभावयति ॥ ५ ॥ स यदि
 स्थावरा ऽआपो भवन्ति । स्थापयन्त्येषाम्पाप्मानमथ
 यदि ब्रह्मन्ति ब्रह्मन्त्येषाम्पाप्मानं स्नात्वाहतानि व्रा-

* 'उरः क्षत्रियस्योर्ध्वबाहु वा' (का० श्रौ० सू० २१. ४. १३) इति ।

(१) शु० य० सं० ३५. १० । (२) शु० य० सं० ३५. ११ । (३) शु० य०
 सं० ३५. १२ । (४) शु० य० सं० ३५. १२ ।

सांशंसि परिधायानडुहः पुच्छमन्वारब्ध्यायन्त्याग्नेयो वा
 ऽअनड्वानग्निमुखा ऽएव तत्पितृलोकाजीवलोकमब्ध्या-
 यन्त्यथो ऽअग्निर्वै पथोऽतिवोढा स ऽएनानतिवहति ॥ ६ ॥
 'उद्वयन्तमसस्परी'ति । एतामृचञ्जपन्तो यन्ति तत्तमसः
 पितृलोकादादित्यज्ज्योतिरब्ध्यायन्ति तेभ्य ऽआगतेभ्य
 ऽआञ्जनाभ्यञ्जने प्रयच्छन्त्येष ह मानुषोऽलङ्कारस्तेनैव
 तम्मृत्युमन्तर्दधते ॥ ७ ॥ अथ गृहेष्वग्निः समाधाय ।
 वारणान्परिधीन्परिधाय वारणेन स्त्रुवेणाग्नय ऽआयुष्मत
 ऽआहुतिञ्जुहोत्यग्निर्वा ऽआयुष्मानायुष ऽईष्टे तमेवैभ्य
 ऽआयुर्ष्याचत्य'ग्ने ऽआयूँषि पवस' ऽइति पुरोऽनुवा-
 क्यभाजनम् ॥ ८ ॥ अथ जुहोति । 'आयुष्मानग्ने ह-
 विषा वृधानो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि ॥ घृतम्पीत्वा
 मधु चारु गव्यम्पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमान्त्स्वाहे'ति
 यथैवैनानभिरक्षेद्यथाभिगोपायेदेवमेतदाह ॥ ९ ॥ तस्य पुरा-
 णोऽनड्वान्दक्षिणा * । पुराणा यवाः पुराणयासन्दी सोप-
 बर्हणैषा न्वादिष्टा दक्षिणा कामं यथाश्चरद्धम्भुयसी-
 र्दद्यादिति न्वग्निचितः ॥ १० ॥ अथानग्निचितः । एतदेव
 भूमिजोषणमेतत्समानङ्कर्म यदन्न्यदग्निकर्मणः कुर्याद्वा-
 हिताग्नेः शर्करा ऽइत्यु हैक ऽआहुर्ष्या ऽएवामूरग्न्याधे-
 यशर्करास्ता ऽएता ऽइति न कुर्यादित्येक ऽईश्वरो हैता
 ऽअनग्निचितः सन्तप्सोरिति स यथा कामयेत तथा

(१) शु० य० सं० ३५. १४। (२) शु० य० सं० ३५. १६। (३) शु० य० सं० ३५. १७।

* तथा च कात्यायनः "आसन्दी सोपधाना दक्षिणाऽनड्वान्यवाश्च सर्वं पुराणम् (का०
 श्रौ० सू० २१. ४. २९) इति ।

कुर्वात् ॥ ११ ॥ मर्यादाया ऽएव लोष्टृमाहृत्य । अन्तरेण
निदधाती'मञ्जीवे'ब्भ्यः परिधिन्दधामि मेषान्नु गादुपरो
ऽअर्थमेतम् ॥ शतञ्जीवन्तु शरदः पुरुचीरन्तस्मृत्युन्दध-
ताम्पर्वतेने'ति जीवे'ब्भ्यश्चैवैताम्पितृ'ब्भ्यश्च मर्यादाङ्क-
रोत्यसम्भेदाय तस्मादु हैतज्जीवाश्च पितरश्च न सन्दृ-
श्यन्ते ॥ १२ ॥

अष्टमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥ कण्डिकासंख्या ॥१००॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अश्वमेधनाम त्रयोदशं काण्डं † समाप्तम् ॥ १३ ॥

अथोपनिषन्नाम * चतुर्दशं काण्डम्

— ० —

काण्डेऽस्मिन्प्रतिपाद्या विषयाः—धर्मः, प्रवर्ग्यः, महावीरः, प्रवर्ग्योत्सा-
दनम्' प्रवर्ग्यकर्तृनियमः, बृहदारण्यकम्, काम्यहवनादि, गर्भा-
धानादि, जातकर्म, वंशब्राह्मणमिति ।

[धर्मोपक्रमः]

॥ ॐ ॥ देवा ह वै सत्रन्निषेदुः । अग्निरिन्द्रः सोमो
मुखो विष्णुर्विश्वे देवा ऽअन्यत्रैवाश्विबभ्याम् ॥ १ ॥
तेषाङ्कुरुक्षेत्रन्देवयजनमास । तस्मादाहुः कुरुक्षेत्रन्दे-
वानान्देवयजनमिति तस्माद्यत्र क च कुरुक्षेत्रस्य निग-
च्छति तदेव मध्यत ऽइदन्देवयजनमिति तद्धि देवाना-
न्देवयजनम् ॥ २ ॥ त ऽआसत । श्रियङ्गच्छेम यशः
स्यामान्नादाः स्यामेति तथो ऽएवेमे सत्रमासते ये' सत्रमासते
श्रियङ्गच्छेम यशः स्यामान्नादाः स्यामेति ॥ ३ ॥ ते होचुः । यो
नः श्रमेण तपसा श्रद्धया यज्ञेनाहुतिभिर्व्यजस्योदुच-
म्पूवोऽवगच्छात्स नः श्रेष्ठोऽसत्तदु नः सर्वेषां सहेति
तथेति ॥ ४ ॥ तद्विष्णुः प्रथमः प्राप । स देवानां
श्रेष्ठोऽभवत्तस्मादाहुर्विष्णुर्देवानां श्रेष्ठ ऽइति ॥ ५ ॥
स यः स विष्णुर्व्यज्ञः स । स यः स यज्ञोऽसौ स
ऽआदित्यस्तद्धेदं यशो विष्णुर्न शशाक सँव्यन्तुन्तदिद-

* उपनिषच्छब्देन मुख्यया वृत्त्या ब्रह्मविद्यैवोच्यते । उप समीपस्थं प्रत्यगात्मैकत्वं नीति
निश्चितं सत् तत्पराणं सहेतुं संसारं सादयतीत्युपनिषदिति व्युत्पत्तेः । ग्रन्थस्तु विद्यासमर्थकत्वे-
नोपचारादुपनिषदित्युच्यते ।

(१) 'ये सत्रमासते' इति पाठः 'ग' 'ज' पुस्तकयोर्न दृश्यते ।

म॒प्येत॒र्हि नैव॒ स॒र्व ऽइव॒ य॒शः॑ शक्नोति सँव्यन्तुम् ॥ ६ ॥
 स॒ तिस्र॑ध॒वमा॒दाया॒पच॑क्राम । स॒ धन॑ुरा॒र्त्या शि॒र ऽउ॒प-
 स्त॒ब्ध त॒स्तथौ॑ त॒न्देवा॑ ऽअ॒नभि॑धृ॒ष्णुव॑न्तः॒ सम॑न्त॒स्प-
 रि॒ण्यवि॑शन्त ॥ ७ ॥ ता॒ ह व॒म्प्रय॑ ऽऊ॒चुः । इ॒मा वै
 व॒म्प्रयो॑ य॒दुप॑दी॒क्रा योऽस्य॑ ज्याम॒प्यद्या॑त्कि॒मस्मै॑ प्र॒यच्छे॑ते-
 त्य॒न्नाद्य॑म॒स्मै प्र॒यच्छे॑मापि ध॒वन्न॑पोऽधि॒गच्छे॑त्तथा॒स्मै
 स॒र्वम॑न्नाद्य॒मप्र॒यच्छे॑मेति॒ तथे॑ति ॥ ८ ॥ त॒स्योप॑परासृ॒त्य ।
 ज्याम॒पिज॑क्षुस्त॒स्याज्छि॒न्नाया॑न्ध॒नुरा॒र्त्यौ वि॑ष्फुर॒न्त्यौ वि॒-
 ष्णोः॑ शि॒रः प्र॒चिच्छि॑दतुः ॥ ९ ॥ तद्दृ॒ष्टि॒ङ्गति॑ प॒पात॑ ।
 त॒त्पति॑त्वासा॒वादित्यो॑ऽभव॒दथे॑तरः॒ प्रा॒डेव॑ प्रा॒वृज्य॑त तद्य-
 द्दृष्टि॒ङ्गत्य॑प॒तत्त॒स्माद्घ॑र्मोऽथ य॒त्प्रावृ॑ज्यत त॒स्मात्प्र॒-
 व॒र्ग्यः॑ ॥ १० ॥ ते दे॒वा ऽअ॒ब्रुव॑न् । म॒हान्ब॑वत नो वी॒रोऽ-
 पा॑दीति त॒स्माद्म॑हावीरस्त॒स्य यो र॒सो व्य॑क्षर॒त्तम्पा॒-
 णि॒भिः स॒म्ममृ॑जुस्त॒स्मात्स॒म्राट् ॥ ११ ॥ त॒न्देवा॑ ऽअ॒ब्य-
 मृ॒ज्यन्त॑ । य॒था वि॒त्तिं वे॑त्स्य॒माना॑ ऽए॒वन्त॑मिन्द्रः॒ प्रथ॑मः
 प्रा॒प त॒मन्व॑ङ्ग॒मनु॑ष्यप॒द्यत॑ त॒मप॒र्ष्य॑द्वा॒त्तम्प॑रिगृ॒ह्येदं॑ व्य॒शोऽ-
 भ॒वद्य॑दिदमिन्द्रो व्य॒शो य॒शो ह भ॑वति य॒ ऽए॒वं वे॑द ॥ १२ ॥
 स॒ ऽउ ऽए॒व म॑खः स वि॒ष्णुः॑ । त॒त ऽइ॒न्द्रो म॑ख॒वानभ॑व-
 त्म॒खवा॑ह वै त॒म्मघ॑वानि॒त्याच॑क्षते प॒रोऽक्ष॑म्प॒रोऽक्ष॑कामा
 हि दे॒वाः ॥ १३ ॥ ता॒भ्यो व॑म्मी॒भ्योऽन्ना॑द्य॒मप्रा॑यच्छन् ।
 आ॒पो वै स॒र्वम॑न्नन्ताभि॒र्हीद॑मभिक्व॒नूय॑मिवा॒दन्ति॑ य॒दिद॑-
 ङ्कि॒र्वा॑दन्ति ॥ १४ ॥ अ॒थेमं॑ वि॒ष्णुं व्य॑ज॒न्त्रेधा॑ व्य॒भज॑न्त ।

वृसवः प्रातःसवनम् रुद्रा माध्यन्दिनः सवनमादित्या-
स्तृतीयसवनम् ॥ १५ ॥ अग्निः प्रातःसवनम् । इन्द्रो
माध्यन्दिनः सवनं विश्वे देवास्तृतीयसवनम् ॥ १६ ॥
गायत्री प्रातःसवनम् । त्रिष्टुप्माध्यन्दिनः सवनञ्जगती
तृतीयसवनन्तेनापशीष्णा यजेन देवा ऽअर्चन्तः श्राम्य-
न्तश्चेरुः ॥ १७ ॥ तद्ध्रद् ह वा ऽआथर्वणः । एतः शुक्-
मेतं व्यजं विदाश्चकार यथा यथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रति-
धीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवति ॥ १८ ॥ स हेन्द्रेणोक्त
ऽआस । एतश्चेदन्यस्मा ऽअनुब्रूयास्तत ऽएव ते
शिरश्छिन्यामिति ॥ १९ ॥ तदु हाश्विनोरनुश्रुतमास ।
दद्ध्रद् ह वा ऽआथर्वण ऽएतः शुक्मेतं व्यजं वेद यथा
यथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवतीति
॥ २० ॥ तौ हेत्योचतुः । उप त्वायावेति किमनुवक्ष्यमाणा-
विस्त्येतः शुक्मेतं व्यजं यथा यथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रति-
धीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवतीति ॥ २१ ॥ स होवाच ।
इन्द्रेण वा ऽउक्तोऽस्म्येतश्चेदन्यस्मा ऽअनुब्रूयास्तत ऽएव
ते शिरश्छिन्यामिति तस्माद्वै बिभेमि यद्वै मे स शिरो
न छिन्यान्न वामुपनेष्य ऽडुति ॥ २२ ॥ तौ होचतुः ।
आवान्त्वा तस्मात्त्रास्यावहे ऽडुति कथम्मा त्रास्येथे
ऽडुति यदा ना ऽउपनेष्यसेऽथ ते शिरश्छित्त्वान्न्यत्राप-
निधास्यावोऽथाश्वस्य शिरः ऽआहृत्य तत्ते प्रतिधास्या-
वस्तेन नावनुवक्ष्यसि स यदा नावनुवक्ष्यस्यथ ते तदिन्द्रः

शिरश्छेत्स्यत्युथ ते स्वः शिरऽआहृत्य तत्ते प्रतिधास्याव
 ऽहुति तथेति ॥२३॥ तौ होपनिन्त्ये । तौ यदोपनिन्त्येऽथास्य
 शिरश्छित्त्वान्यत्रापनिदधतुरथाश्श्वस्य शिरऽआहृत्य तद्धास्य
 प्रतिदधतुस्तेन हाभ्यामनूवाच स यदाभ्यामनूवाचा-
 थास्य तदिन्द्रः शिरश्छिच्छेदाथास्य स्वः शिरऽआहृत्य
 तद्धास्य प्रतिदधतुः ॥२४॥ तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम् ।
 दध्यङ् ह यन्मद्धाथर्वणो वामश्श्वस्य शीष्णां प्र यदी-
 मुवाचेत्ययतन्तदुवाचेति हैव तदुक्तम् ॥ २५ ॥ तन्न सर्वस्मा
 ऽअनुब्रूयात् । एनस्यः हि तदथो नेन्म ऽइन्द्रः शिरश्छि-
 नददिति यो न्वेव ज्ञातस्तस्मै ब्रूयादुथ योऽनूचानोऽथ
 योऽस्य प्रियः स्यान्न त्वेव सर्वस्मा ऽइव ॥ २६ ॥ सँव-
 त्सरवासिनेऽनुब्रूयात् । एष वै सँवत्सरो य ऽएष तपत्येष
 ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मात्सँवत्सरवासिनेऽ-
 नुब्रूयात् ॥ २७ ॥ तिस्रो रात्रीर्व्रतश्चरति । त्रयो वा ऽऋ-
 तवः सँवत्सरस्य सँवत्सर ऽएष य ऽएष तपत्येष ऽउ
 प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मात्तिस्रो रात्रीर्व्रतश्चरति
 ॥२८॥ तप्तमाचामति । तपस्व्यनुब्रवा ऽइत्यमांसाश्श्व-
 नुब्रूते तपस्व्यनुब्रवा ऽइति ॥ २९ ॥ अमृन्मयपायी ।
 अस्ति वा ऽअस्यां सः सृष्टमिव यदस्यामनृतं वदति
 तस्मादमृन्मयपायी ॥ ३० ॥ अशूद्रोच्छिष्टी । एष वै
 घर्मो य ऽएष तपति सैषा इथ्रीः सत्यञ्ज्योतिरनृतं
 स्त्री शूद्रः श्वा कृष्णः शकुनिस्तानि न प्रेक्षेत नेच्छियश्च
 पाप्मानश्च नेज्ज्योतिश्च तमश्च नेत्सत्यानृते सः सृजा-

नीति ॥ ३१ ॥ अथैष वाव यशः । य ऽएष तपति तद्य-
त्तदादित्यो यशो यज्ञो हैव तद्यशस्तद्यत्तद्यज्ञो यशो यज-
मानो हैव तद्यशस्तद्यत्तद्यजमानो यश ऽऋत्विजो हैव
तद्यशस्तद्यत्तदृत्विजो यशो दुक्षिणा हैव तद्यशस्तस्ममाद्या-
मस्मै दुक्षिणामानयेयुर्न तांश्च सद्योऽन्यस्मा ऽअति-
दिशेन्नेद्यद्मेदं यश आङ्गस्तत्सद्योऽन्यस्मा ऽअतिदिशा-
नीति इवो वैव भूते द्वयहे वा तदात्मन्येवैतद्यशः कृत्वा
यदेव तद्भवति तत्स ददाति हिरण्यङ्गां वासोऽश्च वा
॥ ३२ ॥ अथैतद्वै^२ । आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति य ऽएत-
मनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्या नातपति
प्रच्छादयेत नेदेतस्मात्तिरोऽसानीति नातपति निष्ठी-
वेन्नेदेतमभिनिष्ठीवानीति नातपति प्रस्त्रावयेत नेदेतमभि-
प्रस्त्रावया ऽइति यावद्वा ऽएष ऽआतपति तावानेष नेदेत-
मेतैर्हि नसानीत्यवज्योत्य रात्रावश्नीयात्तदतस्य रूपङ्गियते
य ऽएष तपति तदु होवाचासुरिरिकः ह वै देवा व्रतश्च-
रन्ति यत्सत्यन्तस्मादु सत्यमेव वदेत् ॥ ३३ ॥

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्रह्मणम् ॥ १ ॥

[प्रवर्ग्यः *]

स वै सम्भारान्तसम्भरति । स यद्वा ऽएनानिस्थाच्चे-
त्थाच्च सम्भरति तत्सम्भाराणां सम्भारत्वः स वै यत्र

(१) “ता ऽइत्सद्यो” इति ‘ग’ ‘ज’ पुस्तकयोः ।

(२) “अथैतद्वा” इति ‘ग’ ‘ज’ पुस्तकयोः ।

(३) “तदस्य” इति ‘ग’ ‘ज’ पुस्तकयोः पाठः ।

✽ तस्मै घृते पयःप्रक्षेपादिना प्रणीयते ‘घर्मे’ खाद्यविशेषः । स एव प्रक्षेपः प्रवृज्जन-

यत्र यज्ञस्य न्यक्तन्तस्ततः सम्भरति ॥ १ ॥ कृष्णा-
जिने सम्भरति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञ एवैन-
मेतत्सम्भरति लोमतश्छन्दाश्सि वै लोमानि च्छन्दः
स्वैवैनमेतत्सम्भरत्युत्तरतः उदीची हि मनुष्याणा-
न्दिक्प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ॥ २ ॥ अब्भ्या । बज्रो वा
अभिभ्रवींश्च वै बज्रो वीर्येणैवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्न-
ङ्करोति ॥ ३ ॥ औदुम्बरी भवति । ऊर्ग्वै रसः उदुम्बर
उज्जैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ४ ॥
अथो वैकङ्कती । प्रजापतिर्यामप्रथमामाहुतिमजुहोत्स
हुत्वा यत्र न्यमृष्ट ततो विकङ्कतः समभवद्यज्ञो वा
आहुतिर्यज्ञो विकङ्कतो यज्ञेनैवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्न-
ङ्करोति ॥ ५ ॥ अरत्निमात्री भवति । बाहुर्वा अरत्नि-
र्बाहुनो वै वीर्यक्रियते वीर्यसम्मितैव तद्भवति वीर्ये-
णैवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ६ ॥ तामादत्ते ।
'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो
हस्ताभ्यामाददे नारिसी'त्यसावेव बन्धुः ॥ ७ ॥ तां
सव्ये पाणौ कृत्वा । दक्षिणोनाभिमृश्य जपति 'युञ्जते
मनः उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विप-
श्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाविदेकः इहन्मही देवस्य
सवितुः परिष्टुतिरित्यसावेव बन्धुः ॥ ८ ॥ अथ मृत्पिण्डं

मुच्यते । तादृशप्रवृत्तननिबन्धनैवास्य कर्मणः समाख्या प्रवर्ग्य इति । तत्र घर्मपाकाय मृत्पिर्मित
उल्लखलाकारपात्रविशेषो महावीरः । गौण्या तु वृत्या घर्मः, प्रवर्ग्यः, महावीरः इति त्रीण्येव
पदानि समानार्थानीति विवेकः । (तै० साय० भा० ५. ११. १. शत० ब्रा० १४. १. १-११)

(१) 'य' 'ज' पुस्तकयोः '०जिनः स०' इति पाठः ।

(२) शु० य० सं० ३७. १ । (३) शु० य० सं० ३७. २ ।

परिगृह्णाति * । अ॒ब्भ्या च दक्षिणतो ह॒स्तेन च ह॒स्ते-
नै॒वोत्तरतो 'दे॒वी द्यावापृथि॒वी' ऽइति यज्ञस्य शीर्षच्छि-
न्नस्य र॒सो व्यक्षरत्स ऽइमे द्यावापृथि॒वी ऽअगच्छद्य-
न्मृदियन्तद्यद्वापोऽसौ त॒न्मृदुश्चापाश्च महावीराः कृ॒ता
भवन्ति तेनै॒वैनमेतद्र॒सेन स॒मर्द्धयति कृत्स्न॒ङ्करोति त॒स्मा-
दाह दे॒वी द्यावापृथि॒वी ऽइति 'म॒खस्य वामद्य शि॒रो रा॒ध्यास'-
मिति यज्ञो वै म॒खो यज्ञस्य वामद्य शि॒रो रा॒ध्यासमित्ये-
वैत॒दाह 'दे॒वय॒जने पृथि॒व्या' ऽइति दे॒वय॒जने हि पृथि॒व्यै
स॒म्भ॒रति 'म॒खाय त्वा म॒खस्य त्वा शी॒र्ष्ण' ऽइति यज्ञो वै म॒खो
य॒ज्ञाय त्वा य॒ज्ञस्य त्वा शी॒र्ष्ण ऽइत्ये॒वैत॒दाह ॥ ९ ॥ अ॒थ
ब॒ल्मीक॒वपाम् । 'दे॒व्यो ब॒म्भ्र' ऽइत्येता वा ऽएत॒द-
कुर्वत य॒था यथै॒तद्य॒ज्ञस्य शि॒रोऽच्छिद्यत ता॒भिरे॒वैनमेत-
त्स॒मर्द्धयति कृत्स्न॒ङ्करोति 'भू॒तस्य प्र॒थम॒जा' ऽइतीयं
वै पृथि॒वी भू॒तस्य प्र॒थम॒जा त॒दन॒यै॒वैनमेतत्स॒मर्द्धयति
कृत्स्न॒ङ्करोति 'म॒खस्य वोऽद्य शि॒रो रा॒ध्यास॒न्दे॒वय॒जने
पृथि॒व्या म॒खाय त्वा म॒खस्य त्वा शी॒र्ष्ण' ऽइत्य॒सावे॒व
ब॒न्धुः ॥ १० ॥ अ॒थ व॒राह॒विहतम् । 'इ॒र्य॒त्य॒ग्र' ऽआसी'-
दि॒तीयती ह वा ऽइय॒म॒ग्रे पृथि॒व्यास प्र॒देशमा॒त्री
ता॒मे॒मूष ऽइति व॒राह ऽउ॒ज्जघान॒ सोऽस्याः प॒तिः प्र॒जा-
प॒तिस्तेनै॒वैनमेत॒न्मिथु॒नेन प्रि॒येण धा॒म्ना स॒मर्द्धयति
कृत्स्न॒ङ्करोति 'म॒खस्य तेऽद्य शि॒रो रा॒ध्यास॒न्दे॒वय॒जने

* 'मृदमादत्ते पिण्डवद्देवी द्यावापृथिवी' (का० श्रौ० सू० २६. १. ४) इति ।

- (१) शु० य० सं० ३७. ३ । (२) शु० य० सं० ३७. ३ । (३) शु० य० सं० ३७. ३ ।
(४) शु० य० सं० ३७. ३ । (५) शु० य० सं० ३७. ४ । (६) शु० य० सं० ३७. ४ ।
(७) शु० य० सं० ३७. ४ । (८) शु० य० सं० ३७. ५ । (९) शु० य० सं० ३७. ५ ।

पृथिव्या मखाय त्वा मखस्य त्वा शीष्णं' ऽदृत्यसावेव
 बन्धुः ॥ ११ ॥ अथादारान् । 'इन्द्रस्यौज स्थे'ति यत्र वा
 ऽएनमिन्द्र ऽओजसा पर्यगृह्णात्तदस्य परिगृहीतस्य रसो
 व्यक्षरत्स पूयन्निवाशेत सोऽब्रवीदादीर्येव वत म ऽएष
 रसोऽस्तौषीदिति तस्मादादारा ऽअथ यत्पूयन्निवाशेत
 तस्मात्पूतीकास्तस्मादग्नावाहुतिरिवाभ्याहिता ज्वलन्ति
 तस्मादु सुरभ्यो यज्ञस्य हि रसात्सम्भूता ऽअथ यदे-
 नन्तदिन्द्र ऽओजसा पर्यगृह्णात्तस्मादाहेन्द्रस्यौज स्थेति
 'मखस्य वोऽद्य शिरो राक्ष्यासन्देवयजने पृथिव्या मखाय
 त्वा मखस्य त्वा शीष्णं' ऽदृत्यसावेव बन्धुः ॥ १२ ॥ अथाजा-
 क्षीरम् । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शुगुदक्कामत्ततोऽजा समभवत्त-
 यैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति 'मखाय त्वा मखस्य
 त्वा शीष्णं' ऽदृत्यसावेव बन्धुः ॥ १३ ॥ तान्वा ऽएतान्पञ्च
 सम्भारात्सम्भरति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चऽर्त्तवः
 सँवत्सरस्य सँवत्सर ऽएष य ऽएष तपत्येष ऽउ प्रवर्ग्य-
 स्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तान्सम्भृतानभिमृशति 'मखाय त्वा
 मखस्य त्वा शीष्णं' ऽदृत्यसावेव बन्धुः ॥ १४ ॥ अथोत्तरतः
 परिश्रितम्भवति । तदभिप्रयन्तो जपन्ति 'प्रैतुं ब्रह्मण-
 स्पतिरित्येष वै ब्रह्मणस्पतिर्य ऽएष तपत्येष ऽउ
 प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह प्रैतुं ब्रह्मण-
 स्पतिरिति 'प्रै देव्येतु सूनृते'ति देवी हेषा सूनृता-

(१) शु० य० सं० ३७. ६ । (२) शु० य० सं० ३७. ६ । (३) शु० य० सं० ३७. ६ ।
 (४) शु० य० सं० ३७. ६ । (५) शु० य० सं० ३७. ७ । (६) शु० य० सं० ३७. ७ ।

‘च्छा वीरन्नर्थम्पङ्क्ति राधस’मित्युपस्तौत्येवैनमेतद्भमह-
यत्येव ‘देवा यज्ञन्नयन्तु न’ ऽइति सवर्निवास्मा ऽएतदेवा-
नभिगोप्सुन्नकरोति ॥ १५ ॥ परिश्रितम्भवति । एतद्वै
देवा ऽअविभयुर्ष्वद्वै न ऽइममिह रक्षांस्ति नाष्ट्वा न
हन्न्युरिति तस्मा ऽएताम्पुरम्पुर्ष्वदश्रयंस्तथैवास्मा ऽअय
मेताम्पुरम्परिश्रयति ॥ १६ ॥ अथ खरे सादयति । ‘म-
खायै त्वा मखस्य त्वा शीष्णं’ ऽइत्यसावेव बन्धुरथ प्रयौति
मखाय त्वा मखस्य त्वा शीष्णं ऽइत्यसावेव बन्धुरथ मृत्पि-
ण्डमुपादाय महावीरङ्करोति ‘मखाय त्वा मखस्य त्वा
शीष्णं’ ऽइत्यसावेव बन्धुः प्रादेशमात्रम्प्रादेशमात्रमिव
हि शिरो मध्ये सङ्गृहीतम्मध्ये सङ्गृहीतमिव हि शिरोऽथा-
स्योपरिष्ठात्यङ्गुलम्मुखमुन्नयति नासिकामेवास्मिन्नेतद्दधा-
ति तन्निष्ठितमभिमृशति ‘मखस्य शिरोऽसी’ति मखस्य
ह्येतत्सौम्यस्य शिर ऽएवमितरौ तूष्णीम्पिन्वने तूष्णीं
रौहिणकपाले ॥ १७ ॥ प्रजापतिर्वा ऽएष यज्ञो भवति ।
उभयं वा ऽएतत्प्रजापतिर्निरुक्तश्चानिरुक्तश्च परिमित-
श्चापरिमितश्च तद्यद्युषा करोति यदेवास्य निरुक्तम्परि-
मितः रूपन्तदस्य तेन संस्करोत्यथ यत्तूष्णीं यदेवा-
स्यानिरुक्तम्परिमितः रूपन्तदस्य तेन संस्करोति स
ह वा ऽएतः सर्वङ्कस्त्नम्प्रजापतिः संस्करोति य
ऽएवं विद्वानेतदेवङ्करोत्यथोपशययै पिण्डम्परिशिनष्टि
प्रायश्चित्तिबभ्यः ॥ १८ ॥ अथ गवेधुकाभिर्हिंस्वति ।

(१) शु० य० सं० ३७. ७। (२) शु० य० सं० ३७. ७। (३) शु० य०
३७. ७। (४) शु० य० सं० ३७. ८। (५) शु० य० सं० ३७. ८।

यजस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्त एता ऽओषधयो
जज्ञिरे तेनैवैनमेतद्रुसेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति 'मखाय
त्वा मखस्य त्वा शीष्ण' ऽडुत्यसावेव बन्धुरेवमितरौ तूष्णी-
म्पिन्वने तूष्णीं रौहिणकपाले ॥ १९ ॥ अथैनान्धूपयति ।
'अश्वस्य त्वा ववृष्णः शक्वना धूपयामी'ति ववृषा वा
ऽअश्वो वीर्यं वै ववृषा वीर्येणैवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्न-
ङ्करोति 'देवयजने पृथिव्या मखाय त्वा मखस्य त्वा
शीष्ण' ऽडुत्यसावेव बन्धुरेवमितरौ तूष्णीम्पिन्वने
तूष्णीं रौहिणकपाले ॥ २० ॥ अथैनाञ्छूपयति । श्रुतः हि
देवानामिष्टकाभिः श्रपयत्येता वा ऽएतदकुर्वत यथा
यथैतद्यजस्य शिरोऽच्छिद्यत ताभिरेवैनमेतत्समर्द्धयति
कृत्स्नङ्करोति तदु येनैव सुश्रुताः स्युस्तेन श्रपयेदथ
पचनमवधाय महावीरमवदधाति 'मखाय त्वा मखस्य
त्वा शीष्ण' ऽडुत्यसावेव बन्धुरेवमितरौ तूष्णीम्पिन्वने
तूष्णीं रौहिणकपाले तान्दिवैवोपवपेदिवोद्वपेदुहर्हि
देवानाम् ॥ २१ ॥ स ऽउद्वपति । 'ऋजवे त्वे'त्यसौ
वै लोक ऽऋजुः सत्यं ह्यृजुः सत्यमेष य ऽएष तपत्येष
ऽउ प्रथमः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह ऽर्जवे
त्वेति ॥ २२ ॥ 'साधवे त्वे'ति । अयं वै साधुर्योऽयम्पवत
ऽएष हीमाँल्लोकान्सिद्धोऽनुपवत ऽएष ऽउ द्वितीयः प्रव-
र्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह साधवे त्वेति ॥ २३ ॥

(१) शु० य० सं० ३७. ८ । (२) शु० य० सं० ३७. ९ । (३) शु० य०
सं० ३७. ९ । (४) शु० य० सं० ३७. ९ । (५) शु० य० सं० ३७. १० ।
(६) शु० य० सं० ३७. १० ।

‘सुक्षित्यै त्वे’ति । अयं वै लोकः सुक्षितिरस्मिन्निह लोके
सर्वाणि भूतानि क्षियन्त्यथो ऽअग्निर्वै सुक्षितिरग्निर्ह्येवा-
स्मिन्लोके सर्वाणि भूतानि क्षियन्त्येष ऽउ तृतीयः प्रव-
र्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सुक्षित्यै त्वेति तूष्णी-
म्पिन्वने तूष्णीं रौहिणकपाले ॥ २४ ॥ अथैनानाच्छृ-
णत्ति । अजायै पयसा ‘मखाय त्वा मखस्य त्वा शीष्णं’
ऽइत्यसावेव बन्धुरेवमितरौ तूष्णीम्पिन्वने तूष्णीं
रौहिणकपाले ॥ २५ ॥ अथैतद्वै । आयुरेतज्ज्योतिः प्रवि-
शति य ऽएतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्या
या सृष्टौ ॥ २६ ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[महावीरसंस्काराः]

स यदैतदातिथ्येन प्रचरति । अथ प्रवर्ग्येण चरि-
ष्यन्पुरोपसदोऽग्रेण गार्हपत्यम्प्राचः कुशान्तसंस्तीर्ष्य
द्वन्द्वम्प्राणयुपसादयत्युपयमनीम्महावीरम्परीशासौ पि-
न्वने रौहिणकपाले रौहिणहवन्त्यौ स्तुचौ यदु चान्य-
द्भवति तद्दश दुशाक्षरा वै विराड्विराड्वै यज्ञस्तद्विराजमेवैत-
द्यज्ञमभिसम्पादयत्यथ यद्वन्द्वन्द्वं वै वीर्यं यदा
वै द्वौ सदरभेते ऽअथ तौ वीर्यङ्कुरुतो द्वन्द्वं वै
मिथुनम्प्रजननम्मिथुनेनैवैनमेतत्प्रजननेन समर्द्धयति कृत्स्न-
ङ्करोति ॥ १ ॥ अथाङ्कुर्युः । प्रोक्षणीरादायोपोत्तिष्ठन्नाह

ब्रह्मन्प्रचरिष्यामो होतरभिष्टुहीति ब्रह्मा वै यज्ञस्य
 दक्षिणतः ऽआस्तेऽभिगोप्ता तमेवैतदाहाप्रमत्त ऽआस्व
 यज्ञस्य शिरः प्रतिधास्याम ऽइति होतरभिष्टुहीति यज्ञो
 वै होता तमेवैतदाह यज्ञस्य शिरः प्रतिधेहीति प्रतिपद्यते
 होता ॥ २ ॥ 'ब्रह्म जज्ञानम्प्रथमम्पुरस्तादि'ति । असौ वा
 ऽआदित्यो ब्रह्माहरहः पुरस्ताज्जायत ऽएष ऽउ प्रवर्ग्यस्त-
 देतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह ब्रह्म जज्ञानम्प्रथमम्पुरस्ता-
 दित्यथ प्रोक्षत्यसावेव बन्धुः ॥ ३ ॥ स प्रोक्षति ।
 'यमाय त्वे'त्येष वै यमो य ऽएष तपत्येष हीदः सर्वं
 व्यमयत्येतेनेदः सर्वं व्यतमेष ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्री-
 णाति तस्मादाह यमाय त्वेति ॥ ४ ॥ 'मखाय त्वे'ति ।
 एष वै मखो य ऽएष तपत्येष ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्री-
 णाति तस्मादाह मखाय त्वेति ॥ ५ ॥ 'सूर्यस्य त्वा
 तपस' ऽइति । एष वै सूर्यो य ऽएष तपत्येष प्रवर्ग्यस्त-
 देतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सूर्यस्य त्वा तपस ऽइति
 ॥ ६ ॥ पूर्वया द्वारा स्थूणान्निर्हृत्य । दक्षिणतो निमि-
 न्वन्ति यथैनाथं होताभिष्टुवन्नपरापश्येद्यज्ञो वै होता स
 ऽएवास्यामेतद्यज्ञम्प्रतिदधाति तथैषा घर्मम्पिन्वते ॥ ७ ॥
 [अर्घः प्रपाठकः ॥६६॥] अग्रेणाहवनीयः सम्म्राडासन्दीम्पर्ष्या-
 हृत्य दक्षिणतः प्राचीमासादयत्युत्तराथं राजासन्धौ ॥ ८ ॥
 औदुम्बरी भवति । ऊर्ग्वै रस ऽउदुम्बर ऽऊर्जैर्वैनमेतद्रसेन स-
 मर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥९॥ अहसदग्ना भवति । अहसयोर्वा

(१) शु० य० सं० १३. ३ । (२) शु० य० सं० ३७. ११ । (३) शु० य०
 सं० ३७. ११ । (४) शु० य० सं० ३७. ११ ।

ऽइदं शिरः प्रतिष्ठितन्तदुःसयोरेवैतच्छिरः प्रति-
 ष्ठापयति ॥ १० ॥ बाल्वजीभी रज्जुभिर्व्युता भवति ।
 यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्त एता ऽओषधयो
 जज्ञिरे तेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ११ ॥
 अथ यदुत्तरत ऽआसादयति । यज्ञो वै सोमः शिरः
 प्रवर्ग्य ऽउत्तरं वै शिरस्तस्मादुत्तरत ऽआसादयत्यथो
 राजा वै सोमः सम्म्राट् प्रवर्ग्य ऽउत्तरं वै राज्यात्साम्म्रा-
 ज्यन्तस्मादुत्तरत ऽआसादयत्युत्तरो वै प्रजा तस्मादुत्तरत
 ऽआसादयति ॥ १२ ॥ स यत्रैतां होतां न्वाह ।
 'अञ्जन्ति यम्प्रथयन्तो न विप्रा' ऽइति तदेतम्प्रचरणी-
 यम्महावीरमाज्येन समनक्ति 'देवस्त्वा सविता मद्भान-
 नक्ति'ति सविता वै देवानाम्प्रसविता सर्वं वा ऽइद-
 म्मधु यदिदङ्किञ्च तदेनमनेन सर्वेण समनक्ति तदस्मै
 सविता प्रसविता प्रसौति तस्मादाह देवस्त्वा सविता
 मद्भाननक्ति ॥ १३ ॥ * अथोत्तरतः सिकता ऽउपकीर्णा
 भवन्ति । तद्रजतः हिरण्यमधस्तादुपास्यति 'पृथिव्याः
 सत्स्पृशस्पाही'त्येतद्वै देवा ऽअविभयुर्ष्वद्वै न ऽइममध-
 स्ताद्रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरित्यग्नेर्वा ऽएतद्रेतो यद्वि-
 रण्यन्नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्या ऽअथो पृथिव्यु ह वा
 ऽएतस्माद्विभयाञ्चकार यद्वै मायन्तस्तः शुशुचानो न

(१) "आसादयत्युत्तरो वै प्रजा तस्मादुत्तरत" इति पाठः 'ग' ज' पुस्तकयोर्न दृश्यते ।

(२) ऋ० सं० ४. २. २१ । (३) शु० य० सं० ३७. ११ ।

* शतम् ६६०० ।

(४) शु० य० सं० ३७. ११ ।

हिथंस्यादिति तदेवास्या ऽएतदन्तर्द्धाति रजतम्भवति
 रजतैव हीयम्पृथिवी ॥ १४ ॥ स यत्रैताथं होतान्वाह ।
 'सिद्सीदस्व महान् ॥ ऽअसी'ति तदुभयत ऽआदीप्ता
 मौञ्जाः प्रलवा भवन्ति तानुपास्य तेषु प्रवृणक्ति यज्ञस्य
 शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्तत ऽएता ऽओषधयो जज्ञिरे
 तेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ १५ ॥ अथ
 यदुभयत ऽआदीप्ता भवन्ति । सर्वाभ्य ऽएवैतद्दिग्भ्यो
 रक्षांश्च नाष्ट्रा ऽअपहन्ति तस्मिन्प्रवृज्यमाने पत्नी
 शिरः प्रोर्णुते तप्तो वा ऽएष शुशुचानो भवति नेन्मेऽय-
 न्तप्तः शुशुचानश्चक्षुः प्रमुष्णणादिति ॥ १६ ॥ स प्रवृ-
 णक्ति । 'अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसी'त्येष वै घर्मो
 य ऽएष तपति सर्वं वा ऽएतदेष तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मा-
 दाहार्चिरसि शोचिरसि तपोऽसीति ॥ १७ ॥ अथास्यामा-
 शिष ऽआशास्ते । इयं वै यज्ञोऽस्यामेवैतदाशिष ऽआशास्ते
 ता ऽअस्मा ऽइयः सर्वाः समर्द्धयति ॥ १८ ॥ 'अना-
 धृष्टा पुरस्ता'दिति । अनाधृष्टा ह्येषा पुरस्ताद्रक्षो-
 भिर्नाष्ट्राभि'रग्नेराधिपत्य' ऽइत्यग्निमेवास्या ऽअधिप-
 तिङ्करोति नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्या 'ऽआयुर्मे दा'
 ऽइत्यायुरेवात्मन्धत्ते तथो ह सर्वमायुरेति ॥ १९ ॥
 'पुत्रवती दक्षिणत' ऽइति । नात्र तिरोहितमिवा-
 स्ती'न्द्रस्याधिपत्य' ऽइतीन्द्रमेवास्या ऽअधिपतिङ्करोति

(१) ऋ० सं० १. ३. ९। (२) शु० य० सं० ३७. ११। (३) शु० य० सं० ३७. १२। (४) शु० य० सं० ३७. १२। (५) शु० य० सं० ३७. १२। (६) शु० य० सं० ३७. १२। (७) शु० य० सं० ३७. १२।

नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्यै 'प्रजाम्मे दा' ऽइति प्रजामेव
पशुनात्मन्धत्ते तथो ह पुत्री पशुमान्भवति ॥ २० ॥
'सुषेदा पश्चा'दिति । नात्र तिरोहितमिवास्ति 'देवस्य
सवितुराधिपत्य' ऽइति देवमेवास्यै सवितारमधिपतिङ्करोति
नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्यै 'चक्षुम्मे दा' ऽइति चक्षुरेवा-
त्मन्धत्ते तथो ह चक्षुष्मान्भवति ॥ २१ ॥ 'आश्रुतिरु-
त्तरत' ऽइति । आश्रावयन्नुत्तरत ऽइत्येवैतदाह 'धातुराधि-
पत्य' ऽइति धातारमेवास्या ऽअधिपतिङ्करोति नाष्ट्राणां
रक्षसामपहत्यै 'रायस्पोषम्मे दा' ऽइति रयिमेव पुष्टि-
मात्मन्धत्ते तथो ह रयिमान्पुष्टिमान्भवति ॥ २२ ॥
'विधृतिरुपरिष्टा'दिति । विधारयन्नुपरिष्टादित्येवैतदाह
'बृहस्पतेराधिपत्य' ऽइति बृहस्पतिमेवास्या ऽअधिपतिङ्क-
रोति नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्या 'ऽओजो मे दा' ऽइ-
त्योज ऽएवात्मन्धत्ते तथौजस्वी बलवान्भवति ॥ २३ ॥
अथ दक्षिणत ऽउत्तानेन पाणिना निह्रुते । 'विश्वेवाभ्यो
मा नाष्ट्राभ्यस्पाही'ति सर्वाभ्यो मार्तिभ्यो गोपा-
येत्येवैतदाह यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य * पितृनगच्छत्त्रया
वै पितरस्तैरेवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ २४ ॥
अथेमामभिमृश्य जपति । 'मिनोरश्वासी'त्यश्वा ह

(१) शु० य० सं० ३७. १२ । (२) शु० य० सं० ३७. १२ । (३) शु० य० सं० ३७. १२ । (४) शु० य० सं० ३७. १२ । (५) शु० य० सं० ३७. १२ । (६) शु० य० सं० ३७. १२ । (७) शु० य० सं० ३७. १२ । (८) शु० य० सं० ३७. १२ । (९) शु० य० सं० ३७. १२ । (१०) शु० य० सं० ३७. १२ । (११) शु० य० सं० ३७. १२ ।

* अत्र "रसो व्यक्षरत्स" इत्यधिकः पाठः । 'ग' 'ज' पुस्तकयोः [ ] इति
चिह्नान्तर्गत उपलभ्यते ।

(१२) शु० य० सं० ३७. १२ ।

वा ऽइयम्भूत्वा मनुमुवाह सोऽस्याः पतिः प्रजापति-
 स्तेनैवैनमेतन्निमथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्द्धयति कृत्स्न-
 ङ्करोति ॥ २५ ॥ अथ वैकङ्कतौ शकलौ परिश्रयति
 प्राञ्चौ । 'स्वाहा मरुद्भिः परिश्रीयस्वे'त्यवरत्नं स्वाहाकार-
 रोति परान्देवतामेष वै स्वाहाकारो य एष तपत्येष
 ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादुवरत्नं स्वाहाकार-
 ङ्करोति परान्देवताम् ॥ २६ ॥ मरुद्भिः परिश्रीयस्वेति ।
 विशो वै मरुतो विशैवैतत्क्षत्रम्परिवृढहति तदिदङ्क्षत्रमु-
 भयतो विशा परिवृढन्तूष्णीमुदञ्चौ तूष्णीम्प्राञ्चौ तूष्णी-
 मुदञ्चौ तूष्णीम्प्राञ्चौ ॥ २७ ॥ त्रयोदश सम्पादयति ।
 त्रयोदश वै मासाः सँवत्सरस्य सँवत्सर एष य एष तपत्येष
 ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मात्त्रयोदश सम्पादयति
 ॥ २८ ॥ अथ सुवर्णः हिरण्यमुपरिष्टान्निदधाति ।
 'दिवः सत्स्पर्शस्पाही'त्येतद्वै देवा ऽअविभयुर्ष्वद्वै न
 ऽइममुपरिष्टाद्रक्षात्सि नाष्ट्रा न हन्युरित्यग्नेर्वा एत-
 द्वेतो यद्विरण्यन्नाष्ट्राणात् रक्षसामपहत्या ऽअथो द्यौर्ह
 वा एतस्माद्विभयाञ्चकार यद्वै मायन्तस्तः शुशुचानो न
 हिंस्यादिति तदेवास्या एतदन्तर्दधाति हरितम्भवति
 हरिणीव हि द्यौः ॥ २९ ॥ अथ धवित्रैराधूनोति । 'मधु
 मद्धि'ति त्रिः प्राणो वै मधु प्राणमेवास्मिन्नेतदधाति त्रीणि
 भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण ऽउदानो व्यानस्तानेवा-

स्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३० ॥ अथापसलवि त्रिर्द्ध्वन्ति ।
 यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य * पितृनगच्छन्त्या वै पितरस्तैरेवै-
 नमेतत्समीरयति ॥ ३१ ॥ अप वा ऽएतेब्भ्यः प्राणाः
 क्रामन्ति । य यज्ञे ध्रुवनन्तवृते पुनः प्रसलवि त्रिर्द्ध्वन्ति
 षट् सम्पद्यन्ते षड्वा ऽइमे शीर्षन्प्राणास्तानेवास्मिन्नेतद्द-
 धाति इश्रपयन्ति रौहिणौ स यदार्चिर्जायतेऽथ हिरण्य-
 मादत्ते ॥ ३२ ॥ स यत्रैतां होतांन्वाह । 'अप्सर्वतीम-
 श्श्वना वाचमस्मे' ऽइति तदङ्घ्र्युरुपोत्तिष्ठन्नाह रुचितो
 घर्म ऽइति स यदि रुचितः स्याच्छ्रेयाज्यजमानो भविष्य-
 तीति विद्यादथ यदरुचितः पापीयाद्भविष्यतीति विद्या-
 दथ यदि नैव रुचितो नारुचितो नैव श्रेयान्न पापी-
 यान्भविष्यतीति विद्याद्यथा त्वेव रुचितः स्यात्तथा
 धवितव्यम् ॥ ३३ ॥ अथैतद्वै । आयुरेतज्योतिः प्रविशति य
 ऽएतमनुवा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्या यासृष्टौ ॥ ३४ ॥

प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

स यदैतदङ्घ्र्युः । उपोत्तिष्ठन्नाह रुचितो घर्म ऽइति
 तदुपोत्थायावकाशैरुपतिष्ठन्ते प्राणा वा ऽअवकाशाः
 प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति षडुपतिष्ठन्ते षड्वा ऽइमे शीर्ष-
 न्प्राणास्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ १ ॥ 'गुंभो देवाना'मिति ।

* अत्र 'रसो व्यक्षरत्स' इत्यधिकः पाठः [ ] इति चिह्नान्तर्गतः 'ग' 'ज' पुस्तकयो-
 रूपलभ्यते ।

(१) शु० य० सं० ३४. २९ । (२) "नैव" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः ।
 (३) "धवितव्यः" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः । (४) शु० य० सं० ३७. १४ ।

एष वै गृध्रो देवानां ख्यऽएष तपस्येष हीदः सर्वङ्गृध्रभृणा-
 त्येतेनेदः सर्वङ्गृभीतमेषऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतस्त्रीणाति
 तस्मादाह गृध्रो देवानामिति ॥ २ ॥ 'पिता मतीना'-
 मिति । पिता ह्येष मतीनाम्पतिः प्रजानामिति पतिर्ह्येष
 प्रजानाम् ॥ ३ ॥ 'सन्देवो देवेन सवित्रा गते'ति सः हि
 देवो देवेन सवित्रा गत 'सः सूर्येण रोचत' इति सः
 हि सूर्येण रोचते ॥ ४ ॥ 'समग्निरग्निना गते'ति । सः
 ह्यग्निरग्निना गत 'सन्देवेन सवित्रे'ति सः हि देवेन
 सवित्रा गत 'सः सूर्येणारोचिष्टे'ति सः हि सूर्येणारो-
 चिष्टः ॥ ५ ॥ 'स्वाहा समग्निस्तपसा गते'ति सः
 ह्यग्निस्तपसा गतावरः स्वाहाकारङ्करोति परान्देवतामसा-
 वेव बन्धुः 'सन्दैव्येन सवित्रे'ति सः हि दैव्येन सवि-
 त्रा गत 'सः सूर्येणारुरुचते'ति सः हि सूर्येणारुरुचत
 ॥ ६ ॥ ते वा ऽएते त्रयोऽवकाशा भवन्ति । त्रयो वै
 प्राणाः प्राणऽउदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति
 ॥ ७ ॥ 'धर्ता दिवो विभाति तपसस्पृथिव्या'मिति । धर्ता
 ह्येष दिवो विभाति तपसस्पृथिव्या 'न्धर्ता देवो देवानाम-
 मर्त्यस्तपोजा' इति धर्ता ह्येष देवो देवानाममर्त्यस्तपोजा
 'वाचमस्मे नियच्छ देवायुव'मिति यज्ञो वै वाग्यज्ञमस्म-

(१) "गृध्रा०" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः । (२) शु० य० सं० ३७. १४ । (३) शु० य०
 सं० ३७. १४ । (४) शु० य० सं० ३७. १४ । (५) शु० य० सं० ३७. १४ । (६)
 शु० य० सं० ३७. १५ । (७) शु० य० सं० ३७. १५ । (८) शु० य० सं० ३७. १५ ।
 (९) शु० य० सं० ३७. १५ । (१०) शु० य० सं० ३७. १५ । (११) शु० य० सं०
 ३७. १५ । (१२) "स्तेनै" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः । (१३) शु० य० सं० ३७. १६ ।
 (१४) शु० य० सं० ३७. १६ । (१५) शु० य० सं० ३७. १६ ।

बभ्यम्प्रयच्छ येन देवान्प्रीणामेत्येवैतदाहु ॥ ८ ॥ 'अपश्य-
 ज्ञोपामनिपद्यमान'मिति । एष वै गोपा य एष तपत्येष
 हीदहः सर्वज्ञोपायत्यथो न निपद्यते तस्मादाहापश्यज्ञोपा-
 मनिपद्यमानमिति ॥ ९ ॥ 'आ च पुरा च पथिभिश्चरन्त'-
 मिति । आ च ह्येष पुरा च देवैः पथिभिश्चरति 'स
 सद्भीचीः स विषूचीर्वसान' इति सद्भीचीश्च ह्येष विषू-
 चीश्च दिशो वस्तेऽथो रश्मिर्नावरीर्वर्ति भुवनेष्वन्तरिति
 पुनः पुनर्ह्येष एषु लोकेषु वरीवर्त्यमानश्चरति ॥ १० ॥
 'विश्वसांभुवाम्पते । विश्वस्य मनसस्पते विश्वस्य
 वचसस्पते सर्वस्य वचसस्पत' इत्येतस्य सर्वस्य पत
 इत्येतदेवैश्वर्यवन्देव घर्म देवो देवान्पाही'ति नात्र
 तिरोहितमिवास्ति ॥ ११ ॥ 'अत्र प्रावीरनु वान्देववीतय'
 इति । अश्विनावेवैतदाहाश्विनौ वा एतद्यज्ञस्य शिरः
 प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहात्र प्रावीरनु वान्दे-
 ववीतय इति ॥ १२ ॥ 'मधु माद्वीब्भ्याममधु माधूचीब्भ्या'-
 मिति । दध्यङ् ह वा आब्भ्यामार्थवर्णो मधु नाम ब्राह्म-
 णमुवाच तदेनयोः प्रियन्धाम तदेवैनयोरेतेनोपगच्छति
 तस्मादाह मधु माद्वीब्भ्याममधु माधूचीब्भ्यामिति
 ॥ १३ ॥ 'हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा ।
 ऊर्ध्वोऽअद्भरन्दिवि देवेषु धेही'ति नात्र तिरोहितमि-

- (१) शु० य० सं० ३७. १७ । (२) शु० य० सं० ३७. १७ । (३) शु० य० सं०
 ३७. १७ । (४) शु० य० सं० ३७. १७ । (५) शु० य० सं० ३७. १८ । (६) शु०
 य० सं० ३७. १८ । (७) शु० य० सं० ३७. १८ । (८) शु० य० सं० ३७. १८ ।
 (९) शु० य० सं० ३७. १९ ।

वास्ति ॥ १४ ॥ 'पिता नोऽसि पिता नो बोधी'ति ।
 एष वै पिता य एष तपत्येष ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैत-
 स्त्रीणाति तस्मादाह पिता नोऽसि पिता नो बोधीति
 'नमस्ते ऽअस्तु मा मा हिंसी'रित्याशिषमेवैतद्वाशास्ते
 ॥ १५ ॥ अथ पत्न्यै शिरोऽपौवृत्य । महावीरमीक्षमाणां
 वाचयति 'त्वष्ट्रमन्तस्त्वा सपेमे'ति वृषा वै प्रवर्ग्यो
 योषा पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननङ्क्रियते ॥ १६ ॥ अथै-
 तद्वै । आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति य एतमनु वा ब्रूते
 भक्षयति वा तस्य व्रतचर्या या सृष्टौ ॥ १७ ॥

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

— ० —

[रौहिणहोमः, महावीरेषु अजापयस आसेकश्च]

अथातो रौहिणौ जुहोति । 'अहः केतुना जुषतां
 सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहे'त्युभावेतेन यजुषा प्राता 'रान्निः
 केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहे'त्युभावेतेन
 यजुषा सायम् ॥ १ ॥ तद्यद्रौहिणौ जुहोति । अग्निश्च ह
 वा ऽआदित्यश्च रौहिणावेताब्भ्यां हि देवताब्भ्यां यज-
 मानाः स्वर्गलोकं रोहन्ति ॥ २ ॥ अथो ऽअहोरात्रे वै
 रौहिणौ । आदित्यः प्रवर्ग्योऽमुन्तदादित्यमहोरात्राब्भ्या-

(१) शु० य० सं० ३७. २० । (२) शु० य० सं० ३७. २० । (३) "०५०" इति
 'ग' 'ज' पुस्तकयोः । (४) शु० य० सं० ३७. २० । (५) शु० य० सं० ३७. २१ ।
 (६) शु० य० सं० ३७. २१ ।

म्परिगृह्णाति तस्मादेवोऽहोरात्राभ्याम्परिगृहीतः ॥ ३ ॥
 अथोऽइमौ वै लोकौ रौहिणौ आदित्यः प्रवर्ग्योऽमुन्तदा-
 दित्यमाभ्याँल्लोकाभ्याम्परिगृह्णाति तस्मादेवोऽआभ्याँ-
 ल्लोकाभ्याम्परिगृहीतः ॥ ४ ॥ अथो चक्षुषी वै रौहिणौ ।
 शिरः प्रवर्ग्यः शीर्षस्तच्चक्षुर्द्धधाति ॥ ५ ॥ अथ रज्जुमादत्ते ।
 'देवस्य'त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ता-
 भ्यामाददेऽदित्यै रास्त्रासी'त्यसावेव बन्धुः ॥ ६ ॥ अथ गामा-
 ह्वयति । जघनेन गार्हपत्यं व्य'त्रिडं ऽष्ट्यदित ऽएहि सर-
 स्वत्येही'तीडा हि गौरदितिर्हि गौः सरस्वती हि गौरथो-
 चैराह्वयति नाम्ना'सावेद्यसावेही'ति त्रिः ॥ ७ ॥ तामा-
 गतामभिदधाति । 'अदित्यै रास्त्रासीन्द्राण्योऽउष्णीष'
 ऽद्वितीन्द्राणी ह वा ऽद्विन्द्रस्य प्रिया पुत्नी तस्या ऽउष्णीषो
 विश्वरूपतमः सोऽसीति तदाह तमेवैनमेतत्करोति ॥ ८ ॥
 अथ वत्समुपार्जति । 'पूषासी'त्ययं वै पूषा योऽयन्पवत
 ऽएष हीदः सर्वम्पुष्यत्येष ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्री-
 णाति तस्मादाह पूषासीति ॥ ९ ॥ अथोन्नयति । 'घम्मार्थ
 दीण्वे'त्येष वा ऽअत्र घम्मो रसो भवति यमेषा पिन्वते
 तस्यै दयस्वेत्येवैतदाह ॥ १० ॥ अथ पिन्वने पिन्वयति ।
 'अश्विनोर्बाहुभ्याम्पिन्वस्वे'त्यश्विनावेवैतदाहाश्विनौ वा ऽए-
 तद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहा-

(१) शु० य० सं० ३८. १ । (२) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः "ऽदित्यै" इति पाठो न दृश्यते । (३) शु० य० सं० ३८. २ । (४) "तै" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः । (५) शु० य० सं० ३८. २ । (६) शु० य० सं० ३८. ३ । (७) शु० य० सं० ३८. ३ । (८) शु० य० सं० ३८. ३ । (९) शु० य० सं० ३८. ४ ।

शिश्वबभ्याम्पिन्वस्वेति ॥ ११ ॥ 'सुरस्वत्यै पिन्वस्वे'ति ।
 वाम्गवै सुरस्वती वाचा वा ऽएतदशिश्वनौ यज्ञस्य शिरः
 प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सुरस्वत्यै पिन्व-
 स्वेति ॥ १२ ॥ 'इन्द्राय पिन्वस्वे'ति । इन्द्रो वै यज्ञस्य
 देवता सा यैव यज्ञस्य देवता तयैवैतदशिश्वनौ यज्ञस्य शिरः
 प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहेन्द्राय पिन्वस्वेति
 ॥ १३ ॥ अथ विष्णुषोऽभिमन्त्रयते । 'स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रव'-
 दितीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा यैव यज्ञस्य देवता तामेवै-
 तत्प्रीणाति तस्मादाह स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रवदिति त्रिष्कृत्व
 ऽआह त्रिवृद्धि यज्ञोऽवरथं स्वाहाकारङ्करोति पुरान्देवता-
 मसावेव बन्धुः ॥ १४ ॥ अथास्यै स्तनमभिपद्यते । 'यस्ते
 स्तनः शशयो यो मयोभूरिति यस्ते स्तनो निहितो गुहा-
 यामित्येवैतदाह 'यो रत्नधा वसुविद्यः सुदुत्र' ऽइति यो
 धनानान्दाता वसुविस्पणाय ऽइत्येवैतदाह 'येन विश्वा
 पुष्यसि वार्षाणी'ति येन सर्वान्देवान्त्सर्वाणि भूतानि
 विभर्षित्येवैतदाह 'सुरस्वति तमिह धातवेऽक'रिति वाम्गवै
 सुरस्वती सैषा घर्मदुघा यज्ञो वै वाम्गयज्ञमस्मभ्यम्प्रय-
 च्छ येन देवान्प्रीणामेत्येवैतदाहाथ गार्हपत्यस्यार्द्धमैत्युर्वन्त-
 रिक्षमन्वेमीत्यसावेव बन्धुः ॥ १५ ॥ अथ शफावादत्ते ।
 'गार्यत्रञ्छन्दोऽसि त्रैष्टुभञ्छन्दोऽसी'ति गायत्रेण चैवैना-

(१) शु० य० सं० ३८. ४। (२) शु० य० सं० ३८. ४। (३) शु०
 य० सं० ३८. ४। (४) शु० य० सं० ३८. ५। (५) शु० य० सं० ३८. ५।
 (६) शु० य० सं० ३८. ५। (७) शु० य० सं० ३८. ५। (८) शु० य० सं०
 ३८. ५। (९) शु० य० सं० ३८. ६।

वेतत्रैष्टुभेन च च्छन्दसादत्ते 'द्यावापृथिवीबभ्यान्त्वा परि-
 गृह्णामी'तीमे वै द्यावापृथिवी परीशासावादित्यः प्रवर्ग्योऽ-
 मुन्तदादित्यमाबभ्यान्त्यावापृथिवीबभ्याम्परिगृह्णात्यथ मौञ्जेन
 वेदेनोपमाष्टर्यसावेव बन्धुः ॥ १६ ॥ अथोपयमन्योपगृह्णणा-
 ति । 'अन्तरिक्षेणोपयच्छामी'त्यन्तरिक्षं वा ऽउपयमन्य-
 न्तरिक्षेण हीदः सर्वमुपयतमथो ऽउदरं वा ऽउपयमन्युद-
 रेण हीदः सर्वमन्नाद्यमुपयतन्तस्मादाहान्तरिक्षेणोपयच्छा-
 मीति ॥ १७ ॥ अथाजाक्षीरमानयति । तप्तो वा ऽएष
 शुशुचानो भवति तमेवैतच्छमयति तस्मिञ्छान्ते गोक्षी-
 रमानयति ॥ १८ ॥ 'इन्द्राश्श्वने'ति । इन्द्रो वै यज्ञस्य
 देवता सा वै यज्ञस्य देवता तामेवैतत्प्रीणात्यश्श्वनेत्य-
 श्वनावेवैतदाहाश्श्वनौ वा ऽएतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ता-
 न्तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहेन्द्राश्श्वनेति ॥ १९ ॥ 'मधुर्नैः
 सारघस्ये'ति । एतद्वै मधु सारघ'ङ्घर्मम्पाते'ति रसम्पातेत्ये-
 वैतदाह 'वसव' ऽइत्येते वै वसव ऽएते हीदः सर्वं वास-
 यन्ते 'यजंत वा'दिति तद्यथा वृषट्कृतः हुतमेवमस्यैतद्भ-
 वति ॥ २० ॥ 'स्वाहा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनय' ऽइति ।
 सूर्यस्य ह वा ऽएको रश्मिर्वृष्टिवनिर्नाम येनेमाः
 सर्वाः प्रजा विभर्ति तमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह स्वाहा
 सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनय ऽइत्यवरणं स्वाहाकारङ्करोति
 परान्देवतामसावेव बन्धुः ॥ २१ ॥ अथैतद्वै । आयुरेतज्योतिः

(१) शु० य० सं० ३८. ६ । (२) शु० य० सं० ३८. ६ । (३) शु० य०
 सं० ३८. ६ । (४) शु० य० सं० ३८. ६ । (५) शु० य० सं० ३८. ६ । (६) शु० य० सं०
 ३८. ६ । (७) शु० य० सं० ३८. ६ । (८) शु० य० सं० ३८. ६ ।

अविशति य एतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रत-
चर्या या सृष्टौ ॥ २२ ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १३२ ॥

— ० —

[प्रवर्ग्यानुष्ठानम्]

स यत्रैतां होतांन्वाह । 'प्रैतुं ब्रह्मणस्पतिः प्र-
देव्येतु सूनृते'ति तदङ्क्युः प्राङ्मुदायन्वातनामानि
जुहोत्येतद्वै देवा ऽअविभयुर्ध्वै न ऽइममन्तरा रक्षांस्ति
नाष्ट्रा न हन्युरिति तमेतत्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेणा-
जुहवुस्तः हुतमेव सन्तमग्नावजुहवुस्तथो ऽएवैनमेष ऽएत-
त्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेण जुहोति तः हुतमेव सन्त-
मग्नौ जुहोति ॥ १ ॥ 'समुद्राय त्वा वाताय स्वाहे'ति ।
अयं वै समुद्रो योऽयम्पवत ऽएतस्माद्वै समुद्रात्सर्वे देवाः
सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति तस्मा ऽएवैनञ्जुहोति तस्मा
दाह समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा ॥ २ ॥ 'सरिरीय त्वा
वाताय स्वाहे'ति । अयं वै सरिरो योऽयम्पवत ऽएत-
स्माद्वै सरिरात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सहेरते तस्मा
ऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाह सरिरीय त्वा वाताय स्वाहा
॥ ३ ॥ 'अनाधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा प्रतिधृष्याय त्वा

(१) शु० य० सं० ३७. ७ । (२) शु० य० सं० ३८. ७ । (३) शु० य० सं०
३८. ७ । (४) शु० य० सं० ३८. ७ ।

वाताय स्वाहेति । अयं वा ऽअनाधृष्योऽप्रतिधृष्यो योऽ-
यम्पवते तस्मा ऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाहानाधृष्याय त्वा
वाताय स्वाहा प्रतिधृष्याय त्वा वाताय स्वाहेति ॥ ४ ॥
'अवस्यवे त्वा वाताय स्वाहाशिमिदाय त्वा वाताय
स्वाहेति । अयं वा ऽअवस्युरशिमिदो योऽयम्पवते तस्मा
ऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाहावस्यवे त्वा वाताय स्वाहा-
शिमिदाय त्वा वाताय स्वाहेति ॥ ५ ॥ 'इन्द्राय त्वा
वसुमते रुद्रवते स्वाहेति । अयं वा ऽइन्द्रो योऽयम्पवते
तस्मा ऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाहेन्द्राय त्वेति वसु-
मते रुद्रवत ऽइति तदिन्द्रमेवानु वसूँश्च रुद्राँश्चाभजत्यथो
प्रातःसवनस्य चैवैतश्माह्व्यन्दिनस्य च सवनस्य रूप-
ङ्क्रियते ॥ ६ ॥ 'इन्द्राय त्वादित्यवते स्वाहेति । अयं
वा ऽइन्द्रो योऽयम्पवते तस्मा ऽएवैनञ्जुहोति तस्मा-
दाहेन्द्राय त्वेत्यादित्यवत ऽइति तदिन्द्रमेवाह्वादित्याना-
भजत्यथो तृतीयसवनस्यैवैतद्रूपङ्क्रियते ॥ ७ ॥ 'इन्द्राय
त्वाभिमातिगन्धे स्वाहेति । अयं वा ऽइन्द्रो योऽयम्पवते
तस्मा ऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाहेन्द्राय त्वेत्यभिमातिगन्ध
ऽइति सप्तनो वा ऽअभिमातिरिन्द्राय त्वा सप्तनग्न
ऽइत्येवैतदाह सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्योद्धार ऽएवमस्यैष
ऽऋते देवेभ्यः ॥ ८ ॥ 'सवित्रे त्व ऽऋभुमते विभुमते
वाजवते स्वाहेति । अयं वै सविता योऽयम्पवते तस्मा

(१) शु० य० सं० ३८. ७। (२) शु० य० सं० ३८. ८। (३) शु० य० सं०
३८. ८। (४) शु० य० सं० ३८. ८। (५) शु० य० सं० ३८. ८।

ऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाह सवित्रे त्वेत्यभुमते विभुमते
 वाजवत ऽइति तदस्मिन्निश्वान्देवानन्वाभजति ॥ ९ ॥
 'बृहस्पतये स्वा विश्वदेव्यावते स्वाहे'ति । अयं वै
 बृहस्पतिर्व्योऽयम्पवते तस्मा ऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाह
 बृहस्पतये त्वेति विश्वदेव्यावत ऽइति तदस्मिन्नि-
 श्वान्तस्वान्देवानन्वाभजति ॥ १० ॥ 'यमाय त्वाङ्गि-
 रस्वते पितृमते स्वाहे'ति । अयं वै यमो योऽयम्पवते
 तस्मा ऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाह यमाय त्वेत्यङ्गिरस्वते
 पितृमत ऽइति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य * पितृनगच्छन्नया
 वै पितरस्तानेवैतदन्वाभजति ॥ ११ ॥ द्वादशैतानि ना-
 मानि भवन्ति । द्वादश वै मासाः सँवत्सरस्य सँव-
 त्सर ऽएष य ऽएष तपत्येष ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवै-
 तत्प्रीणाति तस्माद्द्वादश भवन्ति ॥ १२ ॥ अथोपयमन्या
 महावीर ऽआनयति । 'स्वाहा घर्माये'त्येष वै घर्मो य
 ऽएष तपत्येष ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मा-
 दाह स्वाहा घर्मायेत्यवरथं स्वाहाकारङ्करोति परान्देवता-
 मसावेव बन्धुः ॥ १३ ॥ आनीते जपति । 'स्वाहा
 घर्मः पित्र' ऽइति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य * पितृनग-
 च्छन्नया वै पितरस्तानेवैतत्प्रीणात्यवरथं स्वाहाकारङ्क-
 रोति परान्देवतामसावेव बन्धुः ॥ १४ ॥ नानुवाक्या-

(१) शु० य० सं० ३८. ८ । (२) शु० य० सं० ३८. ९ ।

* अत्र "रसो व्यक्षरत्स" इत्यधिकः पाठः 'ग' 'ज' पुस्तकयोः [

] इति

चिह्नान्तर्गत उपलभ्यते ।

(३) शु० य० सं० ३८. ९ । (४) शु० य० सं० ३८. ६ ।

सन्वाह । सकृदु ह्येव पुराञ्चः पितरस्तस्मान्नानुवाक्या-
 सन्वाहातिक्रम्याश्चाव्याह घर्मस्य यजेति वृषट्कृते
 जुहोति ॥ १५ ॥ 'विश्वं आशा दक्षिणस'दिति । सर्वा
 आशा दक्षिणसदित्येवैतदाह 'विश्वान्देवानयादिहे'ति
 सर्वान्देवानयाक्षीदिहेत्येवैतदाह 'स्वाहाकृतस्य घर्मस्य
 मधोः पिवतमश्निवने'त्यश्निवनावेवैतदाहाश्निवनौ ह्येतद्य-
 जस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणात्यवरः स्वाहाकार-
 ङ्करोति पुरान्देवतामसावेव बन्धुः ॥ १६ ॥ अथ हुत्वो-
 ऽर्द्धमुत्कम्पयति । 'दिवि धा इमं व्यजमिमं व्यजन्दिवि धा'
 इत्यसौ वा आदित्यो घर्मो यजो दिवि वा एष हितो
 दिवि प्रतिष्ठितस्तमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह दिवि धा
 इमं व्यजमिमं व्यजन्दिवि धा इत्यनुवृषट्कृते जुहोति
 ॥ १७ ॥ 'स्वाहाग्नये यजियाये'ति । तस्विष्टकृद्भ्राजन-
 मग्निर्हि स्विष्टकृच्छं व्यजुर्भ्यः इति यजुर्भिर्ह्येषोऽ-
 स्मिंल्लोके प्रतिष्ठितस्तान्येवैतत्प्रीणात्यवरः स्वाहा-
 कारङ्करोति पुरान्देवतामसावेव बन्धुः ॥ १८ ॥ अथ ब्रह्मा-
 नुमन्त्रयते । ब्रह्मा वा ऋत्विजाम्भिषक्तमस्तद्य एव ऋ-
 त्विजाम्भिषक्तमस्तेनैवैतद्यजम्भिषज्यति ॥ १९ ॥ 'अ-
 श्विना घर्मम्पात'मिति । अश्विनावेवैतदाहाश्विनौ
 ह्येतद्यजस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति ॥ २० ॥

- (१) शु० य० सं० ३८. १० । (२) शु० य० सं० ३८. १० । (३) शु० य०
 सं० ३८. १० । (४) शु० य० सं० ३८. ११ । (५) शु० य० सं० ३८. ११ ।
 (६) शु० य० सं० ३८. ११ । (७) "स्तेनैवैतमेत" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः पाठः ।
 (८) शु० य० सं० ३८. १२ ।

‘हाद्वानिमहर्दिवाभिरुतिभि’रिति । अनिरुक्तमनिरुक्तो वै
 प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञम्भिषज्यति
 ॥ २१ ॥ ‘तन्त्रायिण’ ऽहुति । एष वै तन्त्रायी य एष
 तपत्येष हीमाँल्लोकाँस्तन्त्रमिवानुसञ्चरत्येष ऽउ प्रवर्ग्य-
 स्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह तन्त्रायिण ऽहुति ॥ २२ ॥
 ‘नैमो द्यावापृथिवीभ्या’मिति । तदाभ्यान्द्यावापृथि-
 वीभ्यान्निहुते ययोरिदं सर्वमधि ॥ २३ ॥ अथ यज-
 मानः । यज्ञो वै यजमानो यज्ञेनैवैतद्यज्ञम्भिषज्यति ॥ २४ ॥
 ‘अपातामश्श्वना घर्म’मिति । अश्श्वनावेवैतदाहाश्श्वनौ
 ह्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति ॥ २५ ॥
 ‘अनुं द्यावापृथिवी ऽअमहसाता’मिति । तदिमे द्यावा-
 पृथिवी ऽआह ययोरिदं सर्वमधीहैव रात्यः सन्त्विती-
 हैव नो धनानि सन्त्वित्येवैतदाह ॥ २६ ॥ अथ पिन्व-
 मानमनुमन्त्रयते * । ‘इषे पिन्वस्वे’ति वृष्ट्यै तदाह
 यदाहेषे पिन्वस्वेत्यूज्जे पिन्वस्वे’ति यो वृष्ट्यादूर्गसो
 जायते तस्मै तदाह ‘ब्रह्मणे पिन्वस्वे’ति तद्ब्रह्मण ऽआह
 ‘क्षत्राय पिन्वस्वे’ति तत्क्षत्रायाह ‘द्यावापृथिवीभ्याम्पिन्व-
 स्वे’ति तदाभ्यान्द्यावापृथिवीभ्यामाह ययोरिदं सर्वमधि
 ॥ २७ ॥ स यदूर्ध्वं पिन्वते । तद्यजमानाय पिन्वते

(१) शु० य० सं० ३८. १२ । (२) शु० य० सं० ३८. १२ । (३) शु० य०
 सं० ३८. १२ । (४) शु० य० सं० ३८. १३ । (५) शु० य० सं० ३८. १३ ।
 (६) शु० य० सं० ३८. १३ ।

* का० श्रौ० सू० २६. ६. ८ ।

(७) शु० य० सं० ३८. १४ । (८) शु० य० सं० ३८. १४ । (९) शु० य०
 सं० ३८. १४ । (१०) शु० य० सं० ३८. १४ । (११) शु० य० सं० ३८. १४ ।

यत्प्राङ् तदेवेभ्यो षुदक्षिणा तत्पितृभ्यो यत्प्रत्यङ् तत्पशु-
 भ्यो षदुदङ् तत्प्रजाया ऽअनपराङ्न्वेव यजमानस्योद्धो
 ह्येव पिन्वित्र्याथ यान्दिशम्पिन्वते ताम्पिन्वते यदा
 शाम्मयन्ति विष्णुषः ॥ २८ ॥ अथ प्राडिवोदङ्दुत्क्रामति* ।
 'धर्मासि सुधर्मे'त्येष वै धर्मो य ऽएष तपत्येष हीदः
 सर्वन्धारयत्येतेनेदः सर्वन्धृतमेष ऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्री-
 णाति तस्मादाह धर्मासि सुधर्मेति ॥ २९ ॥ अथ खरे
 सादयति । 'अमेन्न्यस्मि नृम्णानि धारये'त्यवकुर्वन्नो
 धनानि धारयेत्येवैतदाह 'ब्रह्म धारय क्षत्रन्धारय विशन्धा-
 रये'त्येतत्सर्वन्धारयेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥ अथ शाकलैर्जुहोति ।
 प्राणा वै शाकलाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३१ ॥
 'स्वाहा पूष्णे शरस' इति । अयं वै पूषा योऽयम्पवत
 ऽएष हीदः सर्वम्पुष्यत्येष ऽउ प्राणः प्राणमेवास्मिन्ने-
 तद्दधाति तस्मादाह स्वाहा पूष्णे शरस ऽइत्यवरथं
 स्वाहाकारङ्करोति परान्देवतामसावेव बन्धुर्हुत्वा मध्यमे
 परिधा ऽउपश्रयति ॥ ३२ ॥ 'स्वाहा ग्रावभ्य' ऽइति ।
 प्राणा वै ग्रावाणः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा
 मध्यमे परिधा ऽउपश्रयति ॥ ३३ ॥ 'स्वाहा प्रतिरवेभ्य'
 ऽइति । प्राणा वै प्रतिरवाः प्राणान्हीदः सर्वम्प्रतिरत-

(१) "न्वेव" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः । (२) "पिन्वित्र्याथ" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः ।

* 'धर्मासीत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वादिम्' का० श्रौ० सू० २६. ६. ९ इति ।

(३) शु० य० सं० ३८. १४ । (४) शु० य० सं० ३८. १४ । (५) शु० य०
 सं० ३८. १४ । (६) शु० य० सं० ३८. १५ ।

(७) शु० य० सं० ३८. १५ । (८) शु० य० सं० ३८. १५ ।

प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा मद्ध्यमे परिधा उप-
 श्रयति ॥ ३४ ॥ 'स्वाहा पितृभ्य उपर्द्धवर्हिभ्यो घर्म-
 पावभ्य' इति । अहुत्वैवोदङ्डीक्षमाणो दक्षिणाहं
 वर्हिष उपगूहति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य * पितृनगच्छ-
 त्रया वै पितरस्तानेवैतत्प्रीणात्यथ यन्न प्रेक्षते सकृदु-
 ह्येव पराश्वः पितरः ॥ ३५ ॥ 'स्वाहा द्यावापृथिवी-
 भ्य'मिति । प्राणोदानौ वै द्यावापृथिवी प्राणोदाना-
 नेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा मद्ध्यमे परिधा उपश्रयति
 ॥ ३६ ॥ 'स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्य इति । प्राणा वै
 विश्वे देवाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा मद्ध्यमे
 परिधा उपश्रयति ॥ ३७ ॥ 'स्वाहा रुद्राय रुद्रूतय'
 इति । अहुत्वैव दक्षिणेक्षमाणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रय-
 च्छति तः स उत्तरतः शालाया उदञ्चन्निरस्यत्येषा
 ह्येतस्य देवस्य दिक्स्वायामेवैनमेतद्दिशि प्रीणात्यथ यन्न
 प्रेक्षते नेत्रमा रुद्रो हिनसदिति ॥ ३८ ॥ सप्तैता आहु-
 तयो भवन्ति । सप्त वा इमे शीर्षंप्राणास्तानेवास्मि-
 न्नेतद्दधाति ॥ ३९ ॥ अथ महावीरादुपयमज्ञ्यामप्रत्यानयति ।
 'स्वाहा सज्ज्योतिषा ज्योतिरिति ज्योतिर्वा इतरस्मि-
 न्पयो भवति ज्योतिरितरस्यान्ते ह्येतदुभे ज्योतिषी सङ्ग-
 च्छेते अवरथं स्वाहाकारङ्करोति परान्देवतामसावेव बन्धुः

* अत्र "रसो व्यक्षरत्स" इत्यधिकः पाठः 'ग' 'ज' पुस्तकयोः [ ] इति
 विद्वान्तर्गत उपलभ्यते ।

(१) शु० य० सं० ३८. १५ । (२) शु० य० सं० ३८. १५ । (३) शु० य० सं०
 ३८. १५ । (४) शु० य० सं० ३८. १६ । (५) शु० य० सं० ३८. १६ ।

॥ ४० ॥ * अथ रौहिणौ जुहोति । 'अहं केतुना जुषतां
सुज्ज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहे'त्यसावेव बन्धू 'रौत्रि केतुना
जुषतां सुज्ज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहे'त्यसावेव बन्धुः ॥ ४१ ॥
अथ यजमानाय घर्मोच्छिष्टम्प्रयच्छति । स उपहवमिष्ट्वा
भक्षयति 'मधु हुतमिन्द्रतमे ऽअग्नाविति मधु हुतमिन्द्र-
यवत्तमे ऽअग्नावित्येवैतदाहा'श्रयाम ते देव घर्म नमस्ते
ऽअस्तु मा मा हिंसी'रित्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥ ४२ ॥
अथ दक्षिणतः सिकता ऽउपकीर्णा भवन्ति । तन्मार्ज-
यन्ते य एव मार्जालीये बन्धुः सोऽत्रानुप्रहरति शाक-
लानथोपसदा चरन्त्येतदु यज्ञस्य शिरः संस्कृतं व्यथा
यथैनन्तदश्विनौ प्रत्यधत्ताम् ॥ ४३ ॥ तन्न प्रथमयज्ञे
प्रवृज्यात् । एनस्य हि तदुथो नेन्म ऽइन्द्रः शिरश्छिनद-
दिति द्वितीये वैव तृतीये वापशीर्ष्णा ह्येवाग्रे यज्ञेन देवा
ऽअर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तस्माद्वितीये वैव तृतीये वाथो
तप्तो वा ऽएष शुशुचानो भवति ॥ ४४ ॥ तं व्यत्प्रथम-
यज्ञे प्रवृज्यात् । एषोऽस्य तप्तः शुशुचानः प्रजाश्च
पशूश्च प्रदहेदुथो ऽआयुः प्रमायुको यजमानः स्यात्त-
स्माद्वितीये वैव तृतीये वा ॥ ४५ ॥ तन्न सर्वस्मा ऽइव
प्रवृज्यात् । सर्वं वै प्रवर्ग्यो नेत्सर्वस्मा ऽइव
सर्वङ्करवाणीति यो न्वेव ज्ञातस्तस्मै प्रवृज्याद्यो वास्य-
प्रियः स्याद्यो वानूचानोऽनूक्तेनैनम्प्राप्नुयात् ॥ ४६ ॥

* अत्र शतम् ७००० ।

(१) शु० य० सं० ३८. १६ । (२) शु० य० सं० ३८. १६ । (३) शु० य०
सं० ३८. १६ । (४) शु० य० सं० ३८. १६ ।

सहस्रे प्रवृज्यात् । सर्वं वै सहस्रं सर्वमेष सर्व-
 वेदसे प्रवृज्यात्सर्वं वै सर्ववेदसं सर्वमेष विश्व-
 जिति सर्वपृष्ठे प्रवृज्यात्सर्वं वै विश्वजित्सर्वपृष्ठं
 सर्वमेष वाजपेये राजसूये प्रवृज्यात्सर्वं हि तत्सत्रे
 प्रवृज्यात्सर्वं वै सत्रं सर्वमेष एतान्न्यस्य प्रवर्जना-
 न्न्यतो नान्यत्र ॥ ४७ ॥ तदाहुः । यदुपशिराऽअप्रव-
 ग्योऽथ केनास्याग्निहोत्रं शीर्षणवद्भवतीत्याहवनीयेनेति
 ब्रूयात्कथन्दर्शपूर्णमासावित्याज्येन च पुरोडाशेन चेति
 ब्रूयात्कथञ्चातुर्मास्यानीति पयस्येति ब्रूयात्कथम्पशु-
 बन्ध इति पशुना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्कथं
 सौम्योऽङ्गुर इति हविर्दानेनेति ब्रूयात् ॥ ४८ ॥ अथो
 ऽआहुः । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शिर एतद्देवाः प्रत्य-
 दधुर्बुधातिथ्यन्न ह वा ऽस्यापशीर्ष्णा केन चन यज्ञेनेष्ट-
 म्भवति य एवमेतद्वेद ॥ ४९ ॥ तदाहुः । यत्प्रणीताः
 प्रणयन्ति यज्ञेऽथ कस्मादुत्र न प्रणयतीति शिरो वा
 एतद्यज्ञस्य यत्प्रणीताः शिरः प्रवग्यो नेच्छिरसा शिरो-
 ब्यारोह्याणीति ॥ ५० ॥ तदाहुः । यत्प्रयाजानुयाजा
 ऽअन्यत्र भवन्त्यथ कस्मादुत्र न भवन्तीति प्राणा वै
 प्रयाजानुयाजाः प्राणा ऽवकाशाः प्राणाः शाकला
 नेत्प्राणैः प्राणानभ्यारोह्याणीति ॥ ५१ ॥ तदाहुः ।
 यदाज्यभागावन्न्यत्र जुह्वत्यथ कस्मादुत्र न जुहोतीति
 चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ चक्षुषी रौहिणौ
 नेच्चक्षुषा चक्षुरभ्यारोह्याणीति ॥ ५२ ॥ तदाहुः । यद्वा-

नस्पत्यैर्देवेभ्यो जुह्वत्यथ कस्मादेतस्मिन्मयेनैव जुहोतीति
 यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्स ऽइमे द्यावापृथिवी
 ऽअगच्छद्यन्मृदियन्तद्यद्वापोऽसौ तन्मृदुश्चापाश्च महा-
 वीराः कृता भवन्ति तेनैवेनमेतद्रूपेण समर्द्धयति कृत्स्न-
 ङ्करोति ॥ ५३ ॥ स यद्वानस्पत्यः स्यात् । प्रदह्येत यद्धि-
 रणमयः स्यात्प्रलीयेत यल्लोहमयः स्यात्प्रसिच्येत यद-
 यस्मयः स्यात्प्रदहेत्परीशासावथैष ऽएवैतस्मा ऽअतिष्ठत
 तस्मादेतस्मिन्मयेनैव जुहोति ॥ ५४ ॥ अथैतद्वै । आयु-
 रेतज्ज्योतिः प्रविशति य ऽएतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा
 तस्य व्रतचर्ष्या वा सृष्टौ ॥ ५५ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

—०—

[प्रवर्ग्योत्सादनम्]

स वै तृतीयेऽहन् । षष्ठे वा द्वादशे वा प्रवर्ग्योप-
 सद्दौ समस्य प्रवर्ग्यमुत्सादयत्युत्सन्नमिव हीदः शिर-
 स्तद्यदेतमभितो भवति तत्सर्वः समादायाग्रेण शाला-
 मन्तर्वेद्युपसमायन्ति ॥ १० ॥ अथाग्नीद्धः । आहवनीये*
 त्रीञ्छालाकानुपकल्पयते तेषामेकमुज्ज्वल्य मुखदग्ने धार-
 यमाणो जुहोति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शुगुदक्कामत्सेमा-

* तथा च कात्यायनः—‘आहवनीये त्रीञ्छालाकान्प्रदीप्य प्रदीप्याग्नीध्रो धारयति शतरु-
 द्रियवत्प्रतिलोमं प्रमाणेषु’ (का० श्रौ० सू० ३६. ७. ३) इति ।

लोकानाविशत्तयैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति
 ॥ २ ॥ अथ घन्मुखदग्धे । उपरीव वै तद्यन्मुखदग्ध-
 मुपरीव तद्यदसौ लोकस्तद्यामुल्लोकः शुगाविशत्तयैवैनमे-
 तच्छुचा समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ३ ॥ 'या ते घर्म्म
 दिव्या शु'गिति । यैव दिव्या शु'ग्या गायत्र्याऽं हवि-
 र्द्धान' इति यैव गायत्र्याऽं हविर्द्धाने 'सा तऽआप्या-
 यतान्निष्ठायतान्तस्यै ते स्वाहे'ति नात्र तिरोहितमिवास्ति
 ॥ ४ ॥ अथ द्वितीयमुज्ज्वलस्य । नाभिदग्धे धारयमाणो
 जुहोति मध्यमिव वै तद्यन्नाभिदग्धममध्यमिवान्तरिक्षलोक-
 स्तद्यान्तरिक्षलोकः शुगाविशत्तयैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति
 कृत्स्नङ्करोति ॥ ५ ॥ 'या ते घर्म्मान्तरिक्षे शु'गिति । यैवा-
 न्तरिक्षे शु'ग्यां त्रिष्टुब्भ्याग्नीद्ध' इति यैव त्रिष्टुब्भ्याग्नीद्धे
 'सा तऽआप्यायतान्निष्ठायतान्तस्यै ते स्वाहे'ति नात्र तिरो-
 हितमिवास्ति ॥ ६ ॥ [अर्थः प्रपाठकः ॥ ६१ ॥] अथ तृतीयम-
 ब्याधाय । तस्मिन्नासीनो जुहोत्यधऽइव वै तद्यदासीनोऽधऽ
 इव तद्यदयल्लोकस्तद्येमुल्लोकः शुगाविशत्तयैवैनमेतच्छुचा
 समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ७ ॥ 'या ते घर्म्म पृथिव्याऽं
 शु'गिति । यैव पृथिव्याऽं शु'ग्या जर्गत्याऽं सदस्ये'ति
 यैव जर्गत्याऽं सदस्या 'सा तऽआप्यायतान्निष्ठायता-
 न्तस्यै ते स्वाहे'ति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ८ ॥ अथो-

(१) शु० य० सं० ३८. १८ । (२) शु० य० सं० ३८. १८ । (३) शु० य०
 सं० ३८. १८ । (४) शु० य० सं० ३८. १८ । (५) शु० य० सं० ३८. १८ ।
 (६) शु० य० सं० ३८. १८ । (७) शु० य० सं० ३८. १८ । (८) शु० य०
 सं० ३८. १८ । (९) शु० य० सं० ३८. १८ ।

पनिष्कामति । 'क्षत्रस्य त्वा परस्पाये'त्येतद्वै द्वैवं क्षत्रं च
 ऽएष तपस्यस्य त्वा मानुषस्य क्षत्रस्य परस्पायेत्येवैतदाह
 'ब्रह्मणस्तद्वम्पाही'ति ब्रह्मण ऽआत्मानङ्गोपायेत्येवैतदाह
 'विशस्त्वां धर्मणा वय'मिति यज्ञो वै विज्यज्ञस्य त्वारिष्ट्या
 ऽइत्येवैतदाह 'नुक्कामाम सुविताय नव्यस' ऽइति यज्ञस्य-
 त्वारिष्ट्या ऽअहलाया ऽइत्येवैतदाह ॥ ९ ॥ अथाह साम
 गायेति । साम ब्रूहीति वा गायेति त्वेव ब्रूयादायन्ति हि
 साम तद्यत्साम गायति नेदिमावहिर्द्धा यज्ञाच्छरीरान्नाष्ट्रा
 रक्षांश्च हिनसन्निति साम हि नाष्ट्राणां रक्षसामप-
 हुन्ता ॥ १० ॥ आग्नेय्याङ्गायति । अग्निर्हि रक्षसामपह-
 न्तातिच्छन्दसि गायत्येषा वै सर्वाणि छन्दांश्च यदु-
 तिच्छन्दास्तस्मादुतिच्छन्दसि गायति ॥ ११ ॥ स गायति ।
 अग्निष्टपति प्रतिदहत्यहावोऽहाव ऽइति तन्नाष्ट्रा ऽएवै-
 तद्रक्षांस्तोऽपहन्ति ॥ १२ ॥ त ऽउदञ्चो निष्कामन्ति ।
 जघनेन चात्वालमग्नेणाग्नीद्धमेषा हि यज्ञस्य द्वाः स
 यस्यान्ततो दिश्यापो भवन्ति तद्यन्ति ॥ १३ ॥ तं
 वै परिण्यन्द ऽउत्सादयेत् । तप्तो वा ऽएष शुशुचानो
 भवति तं यदस्यामुत्सादयेदिमामस्य शुगृच्छेद्यदुप्सूत्सा-
 दयेदुपोऽस्य शुगृच्छेद्य यत्परिण्यन्द ऽउत्सादयति तथो
 ह नैवापो हिनस्ति नेमां यदुहाप्सु न प्रास्यति तेनापो
 न हिनस्त्यथ यत्समन्तमापः परियन्ति शान्तिर्वा ऽआप-

(१) शु० य० सं० ३८. १९ । (२) "परस्पाये०" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः ।
 (३) शु० य० सं० ३८. १९ । (४) शु० य० सं० ३८. १९ । (५) शु० य० सं०
 ३८. १९ । (६) "वै तद्र०" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः ।

स्तेनो ऽइमान्न हिनस्ति तस्मात्परिण्यन्द ऽउत्सादयेत्
 ॥ १४ ॥ उत्तरवेदौ स्वेवोत्सादयेत् । यज्ञो वा ऽउत्तरवेदिः
 शिरः प्रवर्ग्यो यज्ञ ऽएवैतच्छिरः प्रतिदधाति ॥ १५ ॥
 उत्तरनाभ्या सथंस्पृष्टम् । प्रथमम्प्रवर्ग्यमुत्सादयति
 वाग्वा ऽउत्तरनाभिः शिरः प्रवर्ग्यः शीर्षस्तद्वाचन्दधाति
 ॥ १६ ॥ 'चतुःसक्ति'रिति । एष वै चतुःसक्तिर्य ऽएष
 तपति दिशो ह्येतस्य सक्तयस्तस्मादाह चतुःसक्तिरिति
 ॥ १७ ॥ 'नाभिर्ऋतस्य सप्रथा' ऽइति । सत्यं वा ऽऋतः
 सत्यस्य नाभिः सप्रथा ऽइत्येवैतदाह 'स नो विश्वायुः
 सप्रथा' ऽइति स नः सर्वायुः सप्रथा ऽइत्येवैतदाह
 ॥ १८ ॥ 'अपे द्वेषो ऽअप ह्वर' ऽइति । नात्र तिरोहित-
 मिवास्त्य'न्यव्रतस्य सश्चिमे'त्यन्यद्वा ऽएतस्य व्रतमन्यन्म-
 नुष्याणान्तस्मादाहान्यव्रतस्य सश्चिमेत्यवमितरौ प्राञ्चौ
 तत्त्रिवृत्त्रिवृद्धीदः शिरः ॥ १९ ॥ पुरस्तादुपशयाम्मृदम् ।
 माथंसमेवास्मिन्नेतद्दधाति तदभितः परीशासौ * बाहू
 ऽएवास्मिन्नेतद्दधात्यभितः परे रौहिणहवर्ग्यौ सुचौ
 हस्तावेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ २० ॥ उत्तरतोऽब्धिरम् † । तद्धि
 तस्या ऽआयतनन्दक्षिणतः सम्प्राडासन्दीन्तद्धि तस्या
 ऽआयतनमुत्तरतः कृष्णजाजिनन्तद्धि तस्यायतनः सर्वतो
 धवित्राणि ‡ प्राणा वै धवित्राणि प्राणानेवास्मिन्नेतद्-

(१) शु० य० सं० ३८. २० । (२) शु० य० सं० ३८. २० । (३) शु० य० सं० ३८. २० । (४) शु० य० सं० ३८. २० । (५) शु० य० सं० ३८. २० ।

* 'परीशासावभितः' (का० श्रौ० सू० २६. ७. १७) इति ।

† 'अग्निमुत्तरतः' (का० सू० २६. ७. १९) इति ।

‡ का० श्रौ० सू० २६. ७. २२ ।

धाति त्रीणि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो
 व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥२१॥ अथैतद्रज्जुसन्दानम् ।
 उपयमन्यामाधाय पश्चात्प्राचीमासादयत्युदरमेवास्मि-
 न्नेतद्दधाति तदभितः पिन्वने ऽआण्डावेवास्मिन्नेतद्दधा-
 त्याण्डाबभ्यां हि वृषा पिन्वते पश्चात्स्थूणामयूखमूरु
 ऽएवास्मिन्नेतद्दधाति पश्चाद्रौहिणकपाले जानुनी ऽएवा-
 स्मिन्नेतद्दधाति ते यदेककपाले भवत ऽएककपाले ऽइव
 हीमे जानुनी पश्चाद्धृष्टी पादावेवास्मिन्नेतद्दधाति पादा-
 बभ्यां हि धृष्टम्प्रहरत्युत्तरतः खरौ प्रचरणीयौ तद्धि
 तयोरायतनन्दक्षिणतो मार्जालीयन्तद्धि तस्यायतनम् ॥२२॥
 अथास्मिन्नप्य ऽआनयति । 'घर्मैतत्ते पुरीष'मित्यन्नं वै
 पुरीषमन्नमेवास्मिन्नेतद्दधाति 'तेनै बर्द्धस्व चा च प्या-
 यस्वे'ति नात्र तिरोहितमिवास्ति 'वर्द्धिषीमहि च वयमा
 च प्यासिषीमही'त्याशिषमेवैतद्दाशास्ते ॥ २३ ॥ स वै
 न सर्वमिवानयेत् । नेद्यजमानात्परागन्नमसदित्यर्द्धं वा
 भूयो वा परिशिनष्टि तस्मिन्नपराह्णे यजमानाय व्रत-
 मभ्युत्तिच्छ्य प्रयच्छति तद्यजमान ऽएवैतदन्नाद्यन्द-
 धाति तथो ह यजमानान्न परागन्नम्भवति ॥ २४ ॥ अ-
 थैनमद्धि परिषिञ्चति । शान्तिर्वा ऽआपः शमयत्येवैन-
 मेतत्सर्वतः परिषिञ्चति सर्वत ऽएवैनमेतच्छमयति
 त्रिष्कृत्वः परिषिञ्चति त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ २५ ॥ अथाह

(१) शु० य० सं० ३८. २१। (२) शु० य० सं० ३८. २१। (३) शु०
 य० सं० ३८. २१।

वार्षाहरः साम गायेति । एष वै ऋषा हरिर्ष्य ऽएष
तपत्येष ऽउ प्रवृग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह
वार्षाहरः साम गायेति ॥ २६ ॥ अथ चात्वाले मार्जयन्ते ।
‘सुमित्रिया न ऽआप ऽओषधयः सन्वि’त्यञ्जलिनाप
ऽउपाचति वृज्रो वा ऽआपो वृज्जैणैवैतन्मित्रधेयङ्कुरुते
‘दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यश्च वयन्दिष्म’
ऽइति यामस्य दिशन्वेष्ट्यः स्यात्तान्दिशम्परासिञ्चेत्तेनैव
तम्पराभावयति ॥ २७ ॥ अथ प्राड्वोदङ्कुत्क्रामति ।
‘उद्वयन्तमसस्पर्शी’ति पाप्मा वै तमः पाप्मानमेव तमोऽ-
पहते ‘स्वैः पश्यन्त ऽउत्तर’मित्ययं वै लोकोऽन्नय ऽउत्तरोऽ-
स्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति ‘देवन्देवत्रा सूर्यमग्नम-
ज्योतिरुत्तम’मिति स्वर्गो वै लोकः सूर्यो ज्योतिरुत्तमश्च
स्वर्गः ऽएव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठत्यनपेक्षमेत्याहवनीये
समिधमब्ध्यादधाति ‘समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि
धेही’त्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥ २८ ॥ अथ प्रसुते दधि-
घर्मेण चरन्ति । यज्ञो वै सोमः शिरः प्रवृग्यो यज्ञ
ऽएवैतच्छिरः प्रतिदधाति माध्यन्दिने सवन ऽएतद्वा
ऽइन्द्रस्य निष्क्रेवल्लयः सवनं व्यङ्माध्यन्दिनः सवनश्च
स्व ऽएवैनमेतद्भागे प्रीणाति स्तुते माध्यन्दिने पवमाने
प्राणो वै माध्यन्दिनः पवमानः प्राणमेवास्मिन्नेतद्ब-
धात्यग्निहोत्रहवणया मुखं वा ऽएतद्यज्ञानां व्यदग्निहोत्रः

(१) शु० य० सं० ३८. २३ । (२) शु० य० सं० ३८. २३ । (३) शु०
य० सं० ३८. २४ । (४) शु० य० सं० ३८. २४ । (५) शु० य० सं० ३८. २४ ।
(६) शु० य० सं० ३८. २५ ।

शीर्षस्तन्मुखन्दधाति ॥ २९ ॥ स ऽआनीयमान ऽआह ।
 होतवृदस्व यत्ते वाद्यमिति वृदते ह्यत्र होताथोपोत्तिष्ठन्नाह
 'श्रूतः हवि'रिति श्रातः हि भवत्यतिक्रम्याश्राव्याह
 दधिघर्मस्य यजेति वषट्कृते जुहोत्यनुवषट्कृत ऽआह-
 रति भक्षन्तं यजमानाय प्रयच्छति ॥ ३० ॥ स ऽउप-
 हवमिष्ट्वा भक्षयति । 'मैयि त्वदिन्द्रियम्बृह'दित्येतद्वा
 ऽइन्द्रियम्बृहद्य ऽएष तपति 'मैयि दुक्षो मयि कृतु'रिति
 कृतुदुक्षावेवात्मन्धत्ते 'घर्मस्त्रिशुग्विराजती'ति घर्मो
 ह्येष त्रिशुग्विराजति 'विराजा ज्योतिषा सहे'ति विराजा
 ह्येष ज्योतिषा सह 'ब्रह्मणा तेजसा सहे'ति ब्रह्मणा
 ह्येष तेजसा सह 'पयसो रेत ऽआभृत'मिति पयसो ह्येत-
 द्रेत ऽआभृत'न्तस्य दोहमशीमल्लुत्तरामुत्तरां समा'मित्या-
 शिषमेवैतद्वाशास्तेऽथ चात्वाले मार्जयन्तेऽसावेव बन्धुः
 ॥ ३१ ॥ अथातो दुक्षिणानाम् । सुवर्णः हिरण्यः
 शतमानम्ब्रह्मणे ददात्यासीनो वै ब्रह्मा यशः शयानः
 हिरण्यन्तस्मात्सुवर्णः हिरण्यः शतमानम्ब्रह्मणे ददाति
 ॥ ३२ ॥ अथ यैषा घर्मदुघा । तामद्धर्षवे ददाति तप्त
 ऽइव वै घर्मस्तप्तमिवाद्धर्षुर्निष्कामति तस्मात्तामद्ध-
 र्षवे ददाति ॥ ३३ ॥ अथ यैषा यजमानस्य व्रतदुघा ।
 तां होत्रे ददाति यज्ञो वै होता यज्ञो यजमानस्तस्मा-
 त्तां होत्रे ददाति ॥ ३४ ॥ अथ यैषा पत्न्यै व्रतदुघा ।

(१) ऋ० सं० ८. ८. ३७ । (२) शु० य० सं० ३८. २७ । (३) शु० य० सं० ३८. २७ । (४) शु० य० सं० ३८. २७ । (५) शु० य० सं० ३८. २७ । (६) शु० य० सं० ३८. २७ । (७) शु० य० सं० ३८. २८ । (८) शु० य० सं० ३८. २८ ।

तामुद्गातृभ्यो ददाति पत्नीकर्मैव वा ऽएतेऽत्र कुर्वन्ति
 यदुद्गातारस्तस्मात्तामुद्गातृभ्यो ददाति ॥ ३५ ॥ अथैतद्वै ।
 आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति य ऽएतमनु वा ब्रूते भक्ष-
 यति वा तस्य व्रतचर्या या सृष्टौ ॥ ३६ ॥

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

—०—

[धर्मभेदे प्रायश्चित्तम्, प्रवर्ग्यप्रशंसा च]

सर्वेषां वा ऽएष भूतानाम् । सर्वेषान्देवानामात्मा
 यद्यज्ञस्तस्य समृद्धिमनु यजमानः प्रजया पशुभिर्ऋज्यते
 वि वा ऽएष प्रजया पशुभिर्ऋज्यते यस्य घर्मो वि-
 दीर्यते तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ १ ॥ पूर्णाहुतिश्चुहो-
 ति । सर्वं वै पूर्णः सर्वेणैवैतद्विषज्यति यत्किञ्च वि-
 वृढं यजस्य ॥ २ ॥ 'स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपति-
 केभ्यः' ऽहुति । मनो वै प्राणानामधिपतिर्मनसि हि
 सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठितास्तन्मनसैवैतद्विषज्यति यत्किञ्च
 विवृढं यजस्य ॥ ३ ॥ 'पृथिव्यै स्वाहे'ति । पृथिवी वै
 सर्वेषान्देवानामायतनन्तरसर्वाभिरेवैतदेवताभिर्भिषज्यति य-
 त्किञ्च विवृढं यजस्य ॥ ४ ॥ 'अग्नेये स्वाहे'ति । अ-
 ग्निर्वै सर्वेषान्देवानामात्मा तत्सर्वाभिरेवैतदेवताभिर्भिष-
 ज्यति यत्किञ्च विवृढं यजस्य ॥ ५ ॥ 'अन्तरिक्षाय
 स्वाहे'ति । अन्तरिक्षं वै सर्वेषान्देवानामायतनन्तरसर्वाभि-

रेवैतद्देवताभिर्बिभषज्जयति यत्किञ्च विवृढं व्यञ्जस्य ॥ ६ ॥
 'वायवे स्वाहे'ति । वायुर्वै सर्वेषान्देवानामात्मा तत्सर्वा-
 भिरेवैतद्देवताभिर्बिभषज्जयति यत्किञ्च विवृढं व्यञ्जस्य ॥ ७ ॥
 'दिवे' स्वाहे'ति । द्यौर्वै सर्वेषान्देवानामायतनन्तत्सर्वाभि-
 रेवैतद्देवताभिर्बिभषज्जयति यत्किञ्च विवृढं व्यञ्जस्य ॥ ८ ॥
 'सूर्याय स्वाहे'ति । सूर्यो वै सर्वेषान्देवानामात्मा तत्सर्वा-
 भिरेवैतद्देवताभिर्बिभषज्जयति यत्किञ्च विवृढं व्यञ्जस्य ॥ ९ ॥
 'दिग्भ्यः स्वाहे'ति । दिशो वै सर्वेषान्देवानामायतनन्त-
 त्सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्बिभषज्जयति यत्किञ्च विवृढं व्यञ्जस्य
 ॥ १० ॥ 'चन्द्राय स्वाहे'ति । चन्द्रो वै सर्वेषान्देवानामात्मा
 तत्सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्बिभषज्जयति यत्किञ्च विवृढं व्यञ्जस्य
 ॥ ११ ॥ 'नक्षत्रेभ्यः स्वाहे'ति । नक्षत्राणि वै सर्वेषा-
 न्देवानामायतनन्तत्सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्बिभषज्जयति यत्किञ्च
 विवृढं व्यञ्जस्य ॥ १२ ॥ 'अद्भ्यः स्वाहे'ति । आपो
 वै सर्वेषान्देवानामायतनन्तत्सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्बिभषज्जयति
 यत्किञ्च विवृढं व्यञ्जस्य ॥ १३ ॥ 'वृक्षेभ्यः स्वाहे'ति ।
 वृक्षो वै सर्वेषान्देवानामात्मा तत्सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्बिभ-
 षज्जयति यत्किञ्च विवृढं व्यञ्जस्य ॥ १४ ॥ 'नृभिः स्वाहा
 पूताय स्वाहे'ति । अनिरुक्तमनिरुक्तो वै प्रजापतिः
 प्रजापतिर्यज्ञस्तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञमिभषज्जयति ॥ १५ ॥

- (१) शु० य० सं० ३६. १ । (२) शु० य० सं० ३९. १ । (३) शु० य० सं० ३९. १ । (४) शु० य० सं० ३९. २ । (५) शु० य० सं० ३९. २ । (६) शु० य० सं० ३९. २ । (७) शु० य० सं० ३९. २ । (८) शु० य० सं० ३९. २ । (९) शु० य० सं० ३९. २ ।

त्रयोदशैता ऽआहुतयो भवन्ति । त्रयोदश वै मासाः
 सँवत्सरस्य सँवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्व्यज्ञस्तत्प्रजा-
 पतिमेवैतद्यज्ञमिषज्ज्यति ॥ १६ ॥ 'वाँचे स्वाहे'ति । मु-
 खमेवास्मिन्नेतदधाति 'प्राणाय स्वाहा प्राणाय स्वा-
 हे'ति नासिके ऽएवास्मिन्नेतदधाति 'चक्षुषे स्वाहा चक्षुषे
 स्वाहे'त्यक्षिणी ऽएवास्मिन्नेतदधाति 'श्रोत्राय स्वाहा
 श्रोत्राय स्वाहे'ति कर्णावेवास्मिन्नेतदधाति ॥ १७ ॥
 सप्तैता ऽआहुतयो भवन्ति । सप्त वा ऽइमे शीर्षन्प्राणा-
 स्तानेवास्मिन्नेतदधाति पूर्णाहुतिमुत्तमाञ्जुहोति सर्वं वै
 पूर्णः सर्वेणैतद्विषज्ज्यति यत्किञ्च विवृढं व्यज्ञस्य
 ॥ १८ ॥ 'मनसः काममाकूति'मिति । मनसा वा ऽइदः
 सर्वमाप्सन्तन्मनसैवैतद्विषज्ज्यति यत्किञ्च विवृढं व्यज्ञस्य
 ॥ १९ ॥ 'वाँचः सत्यमशीये'ति । वाचा वा ऽइदः सर्व-
 माप्सन्तद्वाचैवैतद्विषज्ज्यति यत्किञ्च विवृढं व्यज्ञस्य 'पशू-
 नां रूपमन्नस्य रसो वशः श्रीः श्रयताम्मयि स्वाहे'-
 त्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥ २० ॥ अथ तत्रोपशयाञ्च पिष्ट्वा ।
 मात्स्न्या मृदा सःसृज्यावृता करोत्यावृता पचत्युत्सा-
 दनार्थमथ य ऽउपशययोर्ददः स्यात्तेन प्रचरेत् ॥ २१ ॥
 सँवत्सरो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै सँवत्सरः सर्वम्प्रवर्ग्यः
 स यत्प्रवृक्तस्तद्वसन्तो यद्रुचितस्तद्वीष्मो यत्पिण्वितस्त-

(१) शु० य० सं० ३९. ३ । (२) शु० य० सं० ३९. ३ । (३) शु० य० सं०
 ३९. ३ । (४) शु० य० सं० ३९. ३ । (५) शु० य० सं० ३९. ४ । (६) शु० य०
 सं० ३९. ४ । (७) शु० य० सं० ३९. ४ ।

द्वर्षा यदा वै वर्षाः पिन्वन्तेऽथैनः सर्वे देवाः सर्वाणि
भूतान्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह वा ऽअस्मै वर्षा य ऽएव-
मेतद्वेद ॥ २२ ॥ इमे वै लोकाः प्रवर्ग्यः । सर्वं वा ऽइमे
लोकाः सर्वम्प्रवर्ग्यः स यत्प्रवृक्तस्तदयँल्लोको यद्ब्रुचित-
स्तदन्तरिक्षलोको यत्पिन्वितस्तदसौ लोको यदा वा ऽअसौ
लोकः पिन्वतेऽथैनः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजी-
वन्ति पिन्वते ह वा ऽअस्मा ऽअसौ लोको य ऽएवमे-
तद्वेद ॥ २३ ॥ एता वै देवताः प्रवर्ग्यः । अग्निर्वायुरा-
दित्यः सर्वं वा ऽएता देवताः सर्वम्प्रवर्ग्यः स यत्प्रवृक्त-
स्तदग्निर्ब्रुचितस्तद्वायुर्ब्रुचितस्तदसावादित्यो यदा
वा ऽअसावादित्यः पिन्वतेऽथैनः सर्वे देवाः सर्वाणि
भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वा ऽअस्मा ऽअसावादित्यो
य ऽएवमेतद्वेद ॥ २४ ॥ यजमानो वै प्रवर्ग्यः । तस्या-
स्मा प्रजा पशवः सर्वं वै यजमानः सर्वम्प्रवर्ग्यः स
यत्प्रवृक्तस्तदात्मा यद्ब्रुचितस्तत्प्रजा यत्पिन्वितस्तत्पशवो
यदा वै पशवः पिन्वन्तेऽथैनान्सर्वे देवाः सर्वाणि भूता-
न्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह वा ऽअस्मै पशवो य ऽएवमेत-
द्वेद ॥ २५ ॥ अग्निहोत्रं वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वा ऽअ-
ग्निहोत्रः सर्वम्प्रवर्ग्यः स यदुधिश्रितन्तत्प्रवृक्तो यदुन्नी-
तन्तद्ब्रुचितो यद्ब्रुतन्तत्पिन्वितो यदा वा ऽअग्निहोत्र-
म्पिन्वतेऽथैनान्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पि-
न्वते ह वा ऽअस्मा ऽअग्निहोत्रं य ऽएवमेतद्वेद ॥ २६ ॥
दर्शपूर्णमासौ वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै दर्शपूर्णमासौ सर्व-

मप्रवर्ग्यः स यदधिश्रितन्तत्प्रवृक्तो यदासन्नन्तद्बुचितो
 यद्धुतन्तत्पिन्वितो यदा वै दर्शपूर्णमासौ पिन्वेते ऽथैनौ
 सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वेते ह वा
 ऽअस्मै दर्शपूर्णमासौ य ऽएवमेतद्वेद ॥ २७ ॥ चातु-
 र्मास्यानि वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै चातुर्मास्यानि सर्वप्र-
 वर्ग्यः स यदधिश्रितन्तत्प्रवृक्तो यदासन्नन्तद्बुचितो यद्धु-
 तन्तत्पिन्वितो यदा वै चातुर्मास्यानि पिन्वन्ते ऽथैनानि
 सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह वा
 ऽअस्मै चातुर्मास्यानि य ऽएवमेतद्वेद ॥ २८ ॥ पशु-
 बन्धो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै पशुबन्धः सर्वप्रवर्ग्यः स
 यदधिश्रितस्तत्प्रवृक्तो यदासन्नस्तद्बुचितो यद्धुतस्तत्पिन्वि-
 तो यदा वै पशुबन्धः पिन्वते ऽथैनः सर्वे देवाः सर्वाणि
 भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वा ऽअस्मै पशुबन्धो य
 ऽएवमेतद्वेद ॥ २९ ॥ सोमो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै सोमः
 सर्वप्रवर्ग्यः स यदभिषुतस्तत्प्रवृक्तो यदुन्नीतस्तद्बुचितो
 यद्धुतस्तत्पिन्वितो यदा वै सोमः पिन्वते ऽथैनः सर्वे
 देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वा ऽअस्मै
 सोमो य ऽएवमेतद्वेद न ह वा ऽअस्या प्रवर्ग्येण केन
 चन यज्ञेनेष्टुम्भवति य ऽएवमेतद्वेद ॥ ३० ॥ अथैतद्वै ।
 आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति य ऽएतमनु वा ब्रूते भक्षयति
 वा तस्य व्रतचर्या या सृष्ट्वौ ॥ ३१ ॥

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥२॥ कण्डिकासंख्या ॥१२२॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[बृहदारण्यकम् *]

(कोऽसौ पाप्मा मृत्युः, कुतो वा तस्योद्भवः, केन वा तस्यातिक्रमणम्,
कथं चेत्येतत्सर्वं स्पष्टयति)

द्वया ह प्राजापत्याः । देवाश्चासुराश्च ततः कानी-
यसा एव देवा ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेष्वस्पर्-
द्धन्त ॥ १ ॥ ते ह देवा ऊचुः । हन्तासुराण्यज्ञ उद्गी-
थेनात्ययामेति ॥ २ ॥ ते ह वाचमूचुः । त्वन्न उद्गायेति
तथेति तेभ्यो वागुदगायद्यो वाचि भोगस्तन्देवेभ्य आ-
गायद्यत्कल्याणं वृद्धति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न
उद्गात्रात्येष्मन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविद्ध्यन्तस यः
स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वृद्धति स एव स पाप्मा
॥ ३ ॥ अथ ह प्राणमूचुः । त्वन्न उद्गायेति तथेति
तेभ्यः प्राण उद्गायद्यः प्राणे भोगस्तन्देवेभ्य आगा-
यद्यत्कल्याणञ्जिघ्रति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न
उद्गात्रात्येष्मन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविद्ध्यन्तस यः स
पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपञ्जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥
अथ ह चक्षुरुचुः । त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुरुद-
गायद्यश्चक्षुषि भोगस्तन्देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणम्पश्य-
ति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्मन्तीति तमभि-
द्रुत्य पाप्मनाविद्ध्यन्तस यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूप-
म्पश्यति स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥ अथ ह श्रोत्र-
मूचुः । त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद्यः

* बृहत्त्वं चास्य ब्रह्मविद्याहेतूनामन्तरङ्गबहिरङ्गभूतानां बहूनामिहोपदेशात्, अर्थतो ग्रन्थ-
परिमाणतश्च बहुत्वात् । आरण्यकत्वं चास्य नियमपूर्वकमरण्येऽनूच्यमानत्वात् ।

श्रोत्रे भोगस्तन्देवेभ्यः ऽआगायद्यत्कल्याणः शृणोति
तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न ऽउद्गात्रात्येष्यन्तीति
तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेद-
मप्रतिरूपः शृणोति स ऽएव स पाप्मा ॥ ६ ॥ अथ
ह मन ऽऊचुः । त्वन्न ऽउद्गायेति तथेति तेभ्यो
मन ऽउदगायद्यो मनसि भोगस्तन्देवेभ्यः ऽआगायद्यत्क-
ल्याणः सङ्कल्पयति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै न ऽउद्गा-
त्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्स यः स
पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपः सङ्कल्पयति स ऽएव स पाप्मै-
वमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाः पाप्मना-
विध्यन् ॥ ७ ॥ अथ हेममासन्न्यम्प्राणमूचुः । त्वन्न ऽउ-
द्गायेति तथेति तेभ्यः ऽएष प्राण ऽउदगायत्तेऽविदुरनेन
वै न ऽउद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्स-
न्त्सं स्वथाश्मानमृत्वा लोष्टो विद्धुः सेतैवः हैव विद्धुः-
समाना विष्वञ्चो विनेशुस्ततो देवा ऽअभवन्परासुरा भव-
त्यात्मना पुरास्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य ऽएवं वेद
॥ ८ ॥ ते होचुः । क नु सोऽभूद्यो न ऽइत्थमसक्तेत्यय-
मास्येऽन्तरिति सोऽयास्य ऽआङ्गिरसोऽङ्गानां हि रुसः
॥ ९ ॥ सा वा ऽएषा देवता । दूर्न्नाम दूरं ह्यस्या
मृत्युर्दूरः ह वा ऽअस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥ १० ॥
सा वा ऽएषा देवता । एतासान्देवतानाम्पाप्मानमृत्यु-
मपहत्य यत्रासान्दिशामन्तस्तद्गमयाश्चकार तदासाम्पाप्म-

नो विन्न्यदधात्तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेत्पाप्मान-
 मृत्युमन्ववायानीति ॥ ११ ॥ सा वा ऽएषा देवता ।
 एतासान्देवतानाम्पाप्मानमृत्युमपहत्यार्थेना मृत्युमत्यव-
 हत् ॥ १२ ॥ स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् । सा यदा
 मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्सोऽयमग्निः परेण मृत्यु-
 मतिक्क्रान्तो दीप्यते ॥ १३ ॥ अथ प्राणमत्यवहत् । स
 यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत्सोऽयं वायुः परेण
 मृत्युमतिक्क्रान्तः पवते ॥ १४ ॥ अथ चक्षुरत्यवहत् ।
 तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स ऽआदित्योऽभवत्सोऽसावा-
 दित्यः परेण मृत्युमतिक्क्रान्तस्तपति ॥ १५ ॥ अथ श्रोत्र-
 मत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवस्ता
 ऽइमा दिशः परेण मृत्युमतिक्क्रान्ताः ॥ १६ ॥ अथ
 मनोऽत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा
 ऽअभवत्सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्क्रान्तो भात्येवः
 ह वा ऽएनमेषा देवता मृत्युमतिवहति य ऽएवं वेद ॥ १७ ॥
 अथात्मनेऽन्नाद्यमागायत् । यद्धि किञ्चान्नमद्यतेऽनेनैव तद-
 द्यत ऽइह प्रतितिष्ठति ॥ १८ ॥ * ते देवा ऽअब्रुवन् ।
 एतावद्वा ऽइदं सर्वं व्यदन्नन्तदात्मन ऽआगासीरनु नोऽ-
 स्मिन्नन्न ऽआभजस्वेति ते वै माभिस्संविशतेति तथेति
 तः समन्तम्परिण्यविशन्त तस्ममाद्यदनेनान्नमत्ति तेनै-
 तास्तृप्यन्त्येवः ह वा ऽएनं स्वा ऽअभिस्संविशन्ति
 भर्ता स्वानां श्रेष्ठः पुर ऽएता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्ष्व

ऽएवं वेद ॥ १९ ॥ य ऽउ हैवंविदम् । स्वेषु प्रतिप्रति-
 ब्बुभूषति न हैवालम्भार्येभ्यो भवत्यथ य ऽएवैतमनु
 भवति यो वैतमनु भार्यान्बुभूषति स हैवालम्भार्येभ्यो
 भवति ॥ २० ॥ सोऽयास्य ऽआङ्गिरसः । अङ्गानां हि
 रसः प्राणो वा ऽअङ्गानां रसः प्राणो हि वा ऽअङ्गानां
 रसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण ऽउत्क्रामति तदेव
 तत्तुल्यत्वे हि वा ऽअङ्गानां रसः ॥ २१ ॥ एष ऽउ ऽएव
 बृहस्पतिः । वाग्वै बृहती तस्या ऽएष पतिस्तस्मादु
 बृहस्पतिः ॥ २२ ॥ एष ऽउ ऽएव ब्रह्मणस्पतिः । वाग्वै
 ब्रह्म तस्या ऽएष पतिस्तस्मादु * ब्रह्मणस्पतिः ॥ २३ ॥
 एष ऽउ ऽएव साम । वाग्वै सामैष सा चामश्चेति
 तत्साम्नः सामत्वं यद्वेव समः प्लुषिणा समो मशकेन
 समो नागेन सम ऽएभिस्त्रिभिर्होक्तेः समोऽनेन सर्वेण
 तस्माद्वेव सामाश्नुते साम्नः सायुज्यः सलोकतां य
 ऽएवमेतत्साम वेद ॥ २४ ॥ एष ऽउ वा ऽउद्गीथः ।
 प्राणो वा ऽउत्प्राणेन हीदः सर्वमुत्तब्धं वागेव गीथोच्च
 गीथा चेति स ऽउद्गीथः ॥ २५ ॥ तद्वापि ब्रह्मदत्तश्चै-
 कितानेयः । राजानम्भक्षयन्नुवाचायन्त्यस्य राजा मूर्ध्नि
 विपातयताद्यदितोऽयास्य ऽआङ्गिरसोऽन्येनोदगायदिति वा-
 चा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥ २६ ॥ तस्य हैतस्य
 साम्नो यः स्वं वेद । भवति हास्य स्वन्तस्य वै स्वर
 ऽएव स्वन्तस्मादुर्त्विज्यङ्गरिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया

वाचा स्वरसम्पन्नयार्त्विज्यङ्कुष्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्त-
 न्दिदृक्षन्त ऽएवाथो यस्य स्वम्भवति भवति हास्य स्वं
 ख्य ऽएवमेतत्साम्मनः स्वं वेद ॥ २७ ॥ तस्य हैतस्य
 साम्मनो यः सुवर्णं वेद । भवति हास्य सुवर्णन्तस्य
 वै स्वर ऽएव सुवर्णम्भवति हास्य सुवर्णं ख्य ऽएवमेत-
 त्साम्मनः सुवर्णं वेद ॥ २८ ॥ तस्य हैतस्य । साम्मनो
 यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा
 वाचि हि खल्वेष ऽएतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽन्न इत्यु
 हैक ऽआहुः ॥ २९ ॥ अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः ।
 स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्त-
 देतानि जपेदुसतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय
 मृत्योर्म्मामृतङ्गमयेति ॥ ३० ॥ स यदाहासतो मा सद्गम-
 येति । मृत्युर्वा ऽअसत्सदमृतमृत्योर्म्मामृतङ्गमयामृतम्मा
 कुर्वित्येवैतदाह ॥ ३१ ॥ तमसो मा ज्योतिर्गमयेति ।
 मृत्युर्वै तमो ज्योतिरिमृतमृत्योर्म्मामृतङ्गमयामृतम्मा कु-
 र्वित्येवैतदाह मृत्योर्म्मामृतङ्गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति
 ॥ ३२ ॥ अथ यानीतराणि स्तोत्राणि । तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमा-
 गायेत्तस्मादु तेषु वरं वृणीत यङ्कामङ्कामयेत तः स ऽएष
 ऽएवंविदुद्गातात्मने वा यजमानाय वा यङ्कामङ्कामयते तमा-
 गायति तद्धैतल्लोकजिदेव न हैवालोक्कयताया ऽआशास्ति
 य ऽएवमेतत्साम वेद ॥ ३३ ॥

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[ज्ञानकर्मणोः स्तुत्यर्थं तत्फलभूतस्य प्रजापतेर्जगत्सृष्ट्यादौ
स्वातन्त्र्यविभूतिवर्णनेन फलोत्कर्षवर्णनम्]

आत्मैवेदमग्र्यऽआसीत् । पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य
नाह्यदात्सुनोऽपश्यत्सोऽहुमस्मीत्यग्रे व्यहरत्ततोऽहन्ना-
माभवत्तस्मादुप्येतर्ह्यमन्त्रितोऽहुमयमित्येवाग्र्यऽउक्त्वा-
थाह्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति ॥ १ ॥ स यत्पूर्वोऽ-
स्मात्सर्वस्मात् । सर्वान्पाप्मनऽऔषत्तस्मात्पुरुष
ऽओषति ह वै स तं व्योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति यऽएवं
वेद ॥ २ ॥ सोऽविभेत् । तस्मादेकाकी विभेति स हायमी
क्षाश्चक्रे यद्मदह्यन्नास्ति कस्मान्नु विभेमीति ततऽएवास्य
भयं वीयाय कस्माद्व्यभेष्टद्वितीयाद्वै भयम्भवति ॥ ३ ॥
स वै नैव रेमे । तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्स
हैतावानास यथा स्त्रीपुमांस्तौ सम्परिष्वक्तौ ॥ ४ ॥ स
ऽइममेवात्मानन्द्रेधापातयत् । ततः पतिश्च पत्नी चाभव-
तान्तस्मादिदमर्द्धवृगलमिव स्वऽडुति ह स्माह याज्ञवल्क्य-
स्तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव तां समभवत्ततो
मनुष्याऽअजायन्त ॥ ५ ॥ सो हेयमीक्षाश्चक्रे । कथन्नु मात्मान
एव जनयित्वा सम्भवति हुन्त तिरोऽसानीति ॥ ६ ॥
सा गौरभवत् । वृषभऽडुतरस्तां समेवाभवत्ततो गावोऽ-
जायन्त ॥ ७ ॥ वृडवेतराभवत् । अश्ववृषऽडुतरो गर्द-
भीतरा गर्दभऽडुतरस्तां समेवाभवत्ततऽएकशफमजा-
यत् ॥ ८ ॥ अजेतराभवत् । वस्तऽडुतरोऽविरितरा मेष
ऽडुतरस्तां समेवाभवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव यदि-

दङ्किञ्च मिथुनमा पिपीलिकाब्भ्यस्तत्सर्वमसृजत् ॥ ९ ॥
 सोऽवेत् । अहं वाव सृष्टिरस्म्यहुः हीदः सर्वमसृक्षीति
 ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्याऽं हास्यैतस्याम्भवति य एव
 वेद ॥ १० ॥ अथेत्यब्भ्यमन्थत् । स मुखाच्च योनेर्हस्ता-
 बभ्याश्चाग्निमसृजत् तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतोऽलो-
 मका हि योनिरन्तरतः ॥ ११ ॥ तद्यदिदमाहुः । अमुं
 व्यजामुं व्यजेत्येकैकन्देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष ऽउ-
 ह्येव सर्वे देवाः ॥ १२ ॥ अथ यत्किञ्चेदुमार्द्रम् । तद्वेतसोऽ-
 सृजत् तदु सोम एतावद्वा ऽइदः सर्वमन्नञ्चैवान्नादुश्च
 सोम एवान्नमग्निरन्नादुः ॥ १३ ॥ सैषा ब्रह्मणोऽति-
 सृष्टिः । यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यद्मर्त्यः सन्नमृतान-
 सृजत् तस्मादुतिसृष्टिरुतिसृष्ट्याऽं हास्यैतस्याम्भवति
 य एव वेद ॥ १४ ॥ तद्धेदन्तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन्ना-
 मरूपाब्भ्यामेव व्याक्रियतासौनामायमिदुः रूप ऽइति
 तदिदमुप्येतर्हि नामरूपाब्भ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामा-
 यमिदुः रूप ऽइति ॥ १५ ॥ स एष ऽइह प्रविष्टः ।
 आ नखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्विश्व-
 म्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तन्न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि सः ॥ १६ ॥
 प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति । वृद्धवाक्पश्यँश्चक्षुः शृण्व-
 ज्छ्रोत्रमम्बवानो मनस्ताड्यस्यैतानि कर्मनामाज्येव स योऽत
 ऽएकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत ऽएकैकेन भवति
 ॥ १७ ॥ [अर्धः प्रपाठकः ॥ ५० ॥] आत्मेत्येवोपासीत । अत्र ह्येते
 सर्वे ऽएकम्भवन्ति तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मा-

नेन ह्येतत्सर्वं वेद यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवङ्कीर्त्तिः
 श्लोकं विन्दते य एषं वेद ॥ १८ ॥ तदेतत्प्रेयः पुत्रात् ।
 प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादुन्तरतरं व्यदयमात्मा
 स योऽन्यमात्मनः प्रियम्बुवाणम्बूयात्प्रियः रोत्स्य-
 तीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य
 आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियम्प्रमायुकम्भ-
 वति ॥ १९ ॥ तदाहुः । यद्ब्रह्मविद्यया सर्वम्भविष्यन्तो
 मनुष्या म्रियन्ते किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति
 ॥ २० ॥ ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् । तदात्मानमेवावेदह-
 म्ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्तद्यो यो देवानाम्प्रत्य-
 बुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणान्तथा मनुष्याणाम्
 ॥ २१ ॥ तद्धैतत्पश्यन्तृषिर्वाग्देवः प्रतिपेदे । अहम्मनुर-
 भवः सूर्यश्चेति तदिदमप्येतर्हि य एषं वेदाहम्ब्रह्मा-
 स्मीति स इदं सर्वम्भवति तस्य ह न देवाश्चक्षुःभूत्या
 ईशत आत्मा ह्येषां स भवत्यथ योऽन्यान्देवतामुपा-
 स्तेऽन्योऽसावन्न्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव
 स देवानां यथा ह वै बहुवः पशवो मनुष्यम्भुज्युरेव-
 मेकैकः पुरुषो देवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽ-
 प्रियम्भवति किमु बहुषु तस्मादेषान्तन्न प्रियं व्यदे-
 त्ममनुष्या विद्युः ॥ २२ ॥ ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् ।
 एकमेव तदेकः सन्न व्यभवत्तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत
 क्षत्रं खान्त्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः
 पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति तस्मात्क्षत्रात्परन्नास्ति

तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र
 ऽएव तद्यशो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्व्यद्ब्रह्म तस्मा-
 द्यद्यपि राजा परमताङ्गच्छति ब्रह्मैवान्ततः ऽउपनिश्श्रयति
 स्वां योनिं यः ऽउ एनः हिनस्ति स्वां स योनिमृच्छति
 स पापीयान्भवति यथा श्रेयांशः हिंसित्वा ॥ २३ ॥
 स नैव व्यभवत् । स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि
 गणशः ऽआख्यायन्ते वसवो रुद्रा ऽआदित्या विश्रवे देवा
 मरुतः ऽइति ॥ २४ ॥ स नैव व्यभवत् । स शौद्रं वृष्ण-
 मसृजत पूषणमियं वै पूषेयः हीदः सर्वम्पुण्यति यदि
 दङ्किञ्च ॥ २५ ॥ स नैव व्यभवत् । तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत
 धर्मन्तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परन्नास्त्यथो
 ऽअबलीयान्बलीयांशमाशंसते धर्मेण यथा राज्ञैवं
 यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्द्धर्मं
 वदतीति धर्मं वा वदन्तः सत्यं वदतीत्येतद्व्येवैतदुभय-
 मभवति ॥ २६ ॥ तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विद् शूद्रः । तदग्नि-
 नैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो
 वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमि-
 च्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेतावभ्यां हि रूपावभ्याम्ब्र-
 ह्माभवत् ॥ २७ ॥ अथ यो ह वा ऽअस्माल्लोकास्त्रैल्लो-
 कमदृष्ट्वा प्रैति । स ऽएनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो
 वाननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं व्यदु ह वा ऽअप्यनेवंविद्धम-
 हत्पुण्यङ्गं करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत ऽएवात्मान-

(१) 'यदि' इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः पाठः ।

मेव लोकमुपासीत स यः ऽआत्मानमेव लोकमुपास्ते न
 हास्य कर्म क्षीयतेऽस्ममाद्धेवात्मनो यद्यत्कामयते तत्त-
 स्तृजते ॥ २८ ॥ अथो ऽअयं वा ऽआत्मा । सर्वेषाम्भूता-
 नाँल्लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानाँल्लोकोऽथ यदनु-
 ब्रूते तेनऽर्षीणामथ यत्प्रजामिच्छते यत्पितृभ्यो निष्ट-
 णाति तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽ-
 शनन्दुदाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं
 विन्दुति तेन पशूनां स्वयस्य गृहेषु श्वापदा वयाँस्या
 पिपीलिकाभ्यः ऽउपजीवन्ति तेन तेषाँल्लोको यथा ह वै
 स्वाय लोकार्यारिष्टिमिच्छेदेवः हैवँविदे सर्वदा सर्वाणि
 भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वा ऽएतद्विदितस्मीमाँसितम्
 ॥ २९ ॥ आत्मैवेदमग्र ऽआसीत् । एक ऽएव सोऽ-
 कामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तस्मे
 स्यादथ कर्म कुर्वीत्येतावान्नवै कामो नेच्छँश्चनातो
 भूयो विन्देत्तस्मादुप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्या-
 दथ प्रजायेयाथ वित्तस्मे स्यादथ कर्म कुर्वीत्येति स यावदु-
 प्येतेषामेकैकत्र प्राप्नोत्यकृत्स्न ऽएव तावन्मन्यते तस्यो
 कृत्स्नता ॥ ३० ॥ मन ऽएवास्यात्मा । वाग्जाया प्राणः
 प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तश्चक्षुषा हि तद्विन्दुति श्रोत्र-
 न्दैवँ श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्म्मार्त्तना हि
 कर्म्म करोति स ऽएष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः
 पुरुषः पाङ्क्तमिदः सर्वं स्वदिदङ्किञ्च तदिदः सर्व-
 माप्नोति यदिदङ्किञ्च यः ऽएवं वेद ॥ ३१ ॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[अद्यमानत्वेन सृष्टस्यान्नभूतस्य जगत उपासनार्थं
विभागेन सप्तधा निरूपणम्]

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पिता ॥ एकमस्य
साधारणन्द्वे देवानभाजयत् ॥ त्रीण्यात्मानेऽकुरुत पशुभ्य
ऽएकम्प्रायच्छत् ॥ तस्मिन्सर्वम्प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति
यच्च न ॥ कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा ॥
यो वै तामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन ॥ स देवानपि-
गच्छति स ऽर्जुमुपजीवतीति श्लोकाः ॥ १ ॥ यत्सप्ता-
न्नानि मेधया तपसाजनयत्पितेति । मेधया हि तपसाजन-
यत्पितैकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं
यद्यदिदमद्यते स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यवा-
र्त्तते मिश्रं ह्येतत् ॥ २ ॥ द्वे देवानभाजयदिति । हुतञ्च
प्रहुतञ्च तस्मोदेवेभ्यो जुहति च प्र च जुहत्यथो ऽआहु-
र्द्दर्शपूर्णमासाविति तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् ॥ ३ ॥
पशुभ्य ऽएकम्प्रायच्छदिति । तत्पयः पयो ह्येवाग्ने मनु-
ष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारजातङ्घृतं वैवाग्ने
प्रतिलेहयन्ति स्तनं वानुधापयन्ति ॥ ४ ॥ अथ वत्स-
जातमाहुः । अतृणाद ऽइति तस्मिन्सर्वम्प्रतिष्ठितं
यच्च प्राणिति यच्च नेति पयसि हीदः सर्वम्प्रतिष्ठितं
यच्च प्राणिति यच्च न ॥ ५ ॥ तद्यदिदमाहुः । सँवत्सर-
म्पयसा जुहदप पुनर्मृत्युञ्जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव
जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवं विद्वान्सर्वः हि
देवेभ्योऽन्नाद्यम्प्रयच्छति कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्य-

मानानि सर्वदेति ॥ ६ ॥ पुरुषो वा ऽअक्षितिः । स
हीदमन्नम्पुनः पुनर्जनयते यो वै तामक्षितिं वेदेति पुरुषो
वा ऽअक्षितिः स हीदमन्नन्धिया धिया जनयते कर्मभि-
र्ष्वद्वैतन्न कुर्ष्यारक्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुख-
म्प्रतीकमुखेनेत्येतत्स देवानपि गच्छति स ऽउर्जमुपजीव-
तीति प्रशङ्सा ॥ ७ ॥ त्रीण्यारम्भेऽकुरुतेति । मनो
वाचम्प्राणन्तान्न्यात्मनेऽकुरुतान्यत्रमना ऽअभूवन्नादर्शम-
न्यत्रमना ऽअभूवन्नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति
मनसा शृणोति ॥ ८ ॥ कामः सङ्कल्पः । विचिकित्सा
श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्द्धीर्भीरित्येतत्सर्वम्मन ऽएव
तस्मादपि पृष्ठुत ऽउपस्पृष्टो मनसा विजानाति ॥ ९ ॥
यः कश्च शब्दो वागेव सा । एषा ह्यन्तर्मायत्तैषा हि न
प्राणोऽपानो व्यानः ऽउदानः समानोऽनः ऽइत्येतत्सर्व-
म्प्राणः ऽएवैतन्मयो वा ऽअयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः
प्राणमयः ॥ १० ॥ त्रयो लोका ऽएत ऽएव । वागेवायँल्लोको
मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ११ ॥ त्रयो वेदा
ऽएत ऽएव । वागेवऽग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः
॥ १२ ॥ देवाः पितरो मनुष्या ऽएत ऽएव । वागेव देवा
मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥ १३ ॥ पिता माता
प्रजैत ऽएव । मनऽएव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा
॥ १४ ॥ विज्ञातं विजिज्ञास्यम् । अविज्ञातमेत ऽएव
यत्किञ्च विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्धि विज्ञाता वागेनन्तद्भू-
त्वावति ॥ १५ ॥ यत्किञ्च विजिज्ञास्यम् । मनसस्तद्रूपम्मनो

हि विजिज्ञास्यन्मन ऽएनन्तद्भूत्वावति ॥ १६ ॥ यत्किञ्चा-
विज्ञातम् । प्राणस्य तद्रूपम्प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण ऽएन-
न्तद्भूत्वावति ॥ १७ ॥ तस्यै वाचः पृथिवी शरीरम् । ज्योती
रूपमयमग्निस्तद्यावत्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः
॥ १८ ॥ अथैतस्य मनसः । द्यौः शरीरञ्ज्योती रूप-
मसावादित्यस्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावा-
दित्यस्तौ मिथुनः समैतान्ततः प्राणोऽजायत स ऽइन्द्रः
स एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो
भवति य ऽएवं वेद ॥ १९ ॥ अथैतस्य प्राणस्यापः ।
शरीरञ्ज्योती रूपमसौ चन्द्रस्तद्यावानेव प्राणस्तावत्य
ऽआपस्तावानसौ चन्द्रः ॥ २० ॥ त ऽएते सर्वे ऽएव समाः ।
सर्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत ऽउपास्तेऽन्तवन्तः स
लोकञ्जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तः स लोकञ्ज-
यति ॥ २१ ॥ स ऽएष सँवत्सरः । प्रजापतिः षोडश-
कलस्तस्य रात्रय ऽएव पञ्चदश कला द्रुवैवास्य षोडशी
कला स रात्रिभिरेवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते सोऽमा-
वास्याथं रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदम्प्राणभृद-
नुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेताथं रात्रिम्प्राण-
भृतः प्राणन्न विच्छिन्यादपि कृकलास्यैतस्या ऽएव
देवताया ऽअपचित्यै ॥ २२ ॥ यो वै स सँवत्सरः ।
प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित्पुरुषस्तस्य
वित्तमेव पञ्चदश कला ऽआत्मैवास्य षोडशी कला स

वित्तेनैवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं व्यदयमात्मा
 प्रधिर्वित्तन्तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिञ्जीयत ऽआत्मना चेज्जी-
 वति प्रधिनागादित्याहुः ॥ २३ ॥ अथ त्रयो वाव लोकाः ।
 मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक ऽइति सोऽयम्मनुष्य-
 लोकः पुत्रेणैव ज्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृ-
 लोको विद्या देवलोक देवलोक वै लोकानां श्रेष्ठस्त-
 स्माद्विद्यामप्रशंसन्ति ॥ २४ ॥ अथातः सम्प्रतिः । यदा
 प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वम्ब्रह्म त्वं व्यज्ञस्त्वंलोक ऽइति
 स पुत्रः प्रत्याहाहम्ब्रह्माहं व्यज्ञोऽहंलोक ऽइति ॥ २५ ॥
 यद्वै किञ्चानूक्तम् । तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ये वै के च
 यज्ञास्तेषां सर्वेषां व्यज्ञ ऽइत्येकता ये वै के च लोका-
 स्तेषां सर्वेषांलोक ऽइत्येकतावद्वा ऽइदं सर्वमेतन्मा
 सर्वं सन्नयमितोऽभुनजदिति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टंलो-
 क्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति स यदैवंविदस्माल्लोका-
 त्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति स यद्यनेन
 किञ्चिदक्षया कृतम्भवति तस्मादेनं सर्वस्मात्पुत्रो
 मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेणैवास्मिंल्लोके प्रति-
 तिष्ठत्यथैनमेते दैवाः प्राणा ऽअमृता ऽआविशन्ति ॥ २६ ॥
 पृथिव्यै चैनमग्नेश्च । दैवी वागाविशति सा वै दैवी
 वाग्यया यद्यदेव वृद्धति तत्तद्भवति ॥ २७ ॥ दिवश्चैन-
 मादित्याच्च । दैवम्न ऽआविशति तद्वै दैवम्नो येना-
 न्येव भवत्यथो न शोचति ॥ २८ ॥ अद्भ्यश्चैनश्चन्द्र-
 मसश्च । दैवः प्राण ऽआविशति स वै दैवः प्राणो यः

सञ्चरँश्चासञ्चरँश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति स
 ऽएष ऽएवँवित्सर्वेषाम्भूतानामात्मा भवति यथैषा देव-
 तैवः स यथैतान्देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवः हैवं-
 विदः सर्वाणि भूतान्यवन्ति यदु किञ्चेमां प्रजाः
 शोचन्त्यमैवासान्तद्भवति पुण्यमेवामुङ्गच्छति न ह वै
 देवान्पापङ्गच्छति ॥ २९ ॥ अथातो ब्रतमीमांसा । प्रजा-
 पतिर्ह कर्माणि ससृजे तानि सृष्ट्वान्यन्न्योऽन्न्येनास्प-
 र्द्धन्त वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दद्वे द्रक्ष्याम्यहमिति
 चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्न्यानि कर्माणि
 यथाकर्म ॥ ३० ॥ तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे ।
 तान्न्याप्नोत्तान्न्याप्त्वा मृत्युरवारुद्ध तस्माच्छ्राम्यत्येव
 वाक्श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमथेममेव नाप्नोद्योऽ-
 यम्मर्त्यम् प्राणः ॥ ३१ ॥ तानि ज्ञातुन्दद्विरे । अयं वै
 नः श्रेष्ठो यः सञ्चरँश्चासञ्चरँश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति
 हुन्तास्यैव सर्वे रूपमभवामिति त ऽएतस्यैव सर्वे रूपमभव-
 स्तस्मादेत ऽएतेनाख्यायन्ते प्राणा ऽहुति तेन ह वाव
 तत्कुलमाख्यायते यस्मिन्कुले भवति य ऽएवं वेद य
 ऽउ हैवंविदा स्पर्द्धतेऽनुशुष्य हैवान्ततो म्रियत ऽहुत्य-
 क्ष्यात्मम् ॥ ३२ ॥ अथाधिदेवतम् । ज्वलिष्याम्येवाह-
 मित्यग्निर्दद्वे तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति
 चन्द्रमा ऽएवमन्न्या देवता यथादेवतः स यथैषाम्प्राणाना-
 म्मर्त्यम् प्राण ऽएवमेतासान्देवतानां वायुम्लोचन्ति
 ह्यन्न्या देवता न वायुः सैषानस्तमिता देवता यद्वायुः

॥ ३३ ॥ अथैष श्लोको भवति । यतश्चोदेति सूक्ष्मोऽस्तं
 ऋत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा ऽएष ऽउदेति प्राणेऽस्तमेति
 तन्देवाश्चक्रिरे धर्मः स ऽएवाद्य स ऽउ इव ऽइति यद्वा
 ऽएतेऽमुर्ह्यद्वियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति तस्मादेकमेव ब्रत-
 श्चरेत्प्राणयाज्ञैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्यनवदिति
 यद्यु चरेत्समापिपयिषेत्तेनो ऽएतस्यै देवतायै सायुज्यः
 सलोकताञ्जयति य ऽएवं वेद ॥ ३४ ॥

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

— ० —

[प्रपञ्चितस्याविद्याकार्यस्य संक्षेपेणोपसंहारः]

त्रयं वा ऽइदन्नानाम रूपङ्गमर्म । तेषान्नाम्नां वाग्नि-
 त्येतद्देशामुक्त्वथमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्येतद्देशां
 सामैतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेतद्देशाम्ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि
 नामानि विभर्ति ॥ १ ॥ अथ रूपाणाम् । चक्षुरित्येत-
 द्देशामुक्त्वथमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतद्देशां
 सामैतद्धि सर्वै रूपाैः सममेतद्देशाम्ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि
 विभर्ति ॥ २ ॥ अथ कर्मणाम् । आत्मेत्येतद्देशामुक्त्वथ-
 मतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतद्देशां सामैतद्धि
 सर्वैः कर्मभिः सममेतद्देशाम्ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि
 विभर्ति तदेतन्नयः सदेकमयमात्मात्मो ऽएकः सन्नेतन्न-

यन्तदेतदमृतः सत्येन च्छन्नम्प्राणो वा ऽअमृतन्नामरूपे
सत्यन्ताब्ध्यामयम्प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥

चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०१ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

—०—

[अविद्याविषयमेव आत्मत्वेनोपगतवन्तं गार्ग्यं पूर्वपक्षिणं
तद्विपरीतात्मदर्शिनमजातशत्रुं सिद्धान्तिनं चोपस्थाप्य
आख्यायिकाप्रदर्शनम्]

दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्यं ऽआस । स होवाचा-
जातशत्रुङ्गाश्चाम्ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचाजातशत्रुः
सहस्रमेतस्यां वाचि दद्यो जनको जनक ऽइति वै जना
धावन्तीति ॥ १ ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवासावादित्ये
पुरुष ऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा
मैतस्मिन्संबदिष्टा ऽअतिष्टाः सर्वेषाम्भूतानाम्मूर्द्धा
राजेति वा ऽअहमेतमुपास ऽइति स य ऽएतमेवमुपास्तेऽ-
तिष्टाः सर्वेषाम्भूतानाम्मूर्द्धा राजा भवति ॥ २ ॥ स
होवाच गार्ग्यः । य ऽएवासौ चन्द्रे पुरुष ऽएतमेवाह-
म्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संब-
दिष्टा बृहन्पाण्डरवासाः सोमो राजेति वा ऽअहमेतमुपास
ऽइति स य ऽएतमेवमुपास्तेऽहरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति
नास्यान्नं क्षीयते ॥ ३ ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवायं

विद्युति पुरुष ऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचाजात-
 शत्रुर्मा मैतस्मिन्सँवदिष्टास्तेजस्वीति वा ऽअहमेतमुपास
 ऽइति स य ऽएतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी
 हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवा-
 यमाकाशे पुरुष ऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचाजात-
 शत्रुर्मा मैतस्मिन्सँवदिष्टाः पूर्णमप्रवर्त्तीति वा ऽअह-
 मेतमुपास ऽइति स य ऽएतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया
 पशुभिर्वास्यास्माहोकात्प्रजोद्वर्त्तते ॥ ५ ॥ स होवाच
 गार्ग्यः । य ऽएवायं वायौ पुरुष ऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास
 ऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सँवदिष्टा ऽइन्द्रो
 वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा ऽअहमेतमुपास ऽइति स
 य ऽएतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्ययतस्त्य-
 जायी ॥ ६ ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवायमग्नौ पुरुष
 ऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैत-
 स्मिन्सँवदिष्टा विषासहिरिति वा ऽअहमेतमुपास ऽइति
 स य ऽएतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह भवति विषासहिर्हास्य
 प्रजा भवति ॥ ७ ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवा-
 यमप्सु पुरुष ऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचा-
 जातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सँवदिष्टाः प्रतिरूप ऽइति वा
 ऽअहमेतमुपास ऽइति स य ऽएतमेवमुपास्ते प्रतिरूपः
 हैवैनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते
 ॥ ८ ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवायमादर्शे पुरुष ऽएत-
 मेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मि-

न्त्सँवदिष्टा रोचिष्णुरिति वा ऽअहुमेतमुपास ऽइति स
 य ऽएतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णुर्हास्य
 प्रजा भवत्यथो यैः सन्निगच्छति सर्वास्तानतिरोचते
 ॥ ९ ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवायन्दिक्षु पुरुष ऽएत-
 मेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मि-
 न्त्सँवदिष्टा द्वितीयोऽनपग ऽइति वा ऽअहुमेतमुपास
 ऽइति स य ऽएतमेवमुपास्ते द्वितीयवाह भवति नास्मा-
 द्गणश्छिद्यते ॥ १० ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवायं
 व्यन्तम्पश्चाच्छब्दोऽनूदैत्येतमेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स
 होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्सँवदिष्टा ऽअसुरिति वा
 ऽअहुमेतमुपास ऽइति स य ऽएतमेवमुपास्ते सर्वः हैवा-
 स्मिँल्लोक ऽआयुरेति नैनम्पुरा कालात्प्राणो जहाति
 ॥ ११ ॥ स होवाच गार्ग्यः । य ऽएवायञ्छायामयः पुरुष
 ऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैत-
 स्मिन्त्सँवदिष्टा मृत्युरिति वा ऽअहुमेतमुपास ऽइति स
 य ऽएतमेवमुपास्ते सर्वः हैवास्मिँल्लोक ऽआयुरेति नैन-
 मपुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥ स होवाच गार्ग्यः ।
 य ऽएवायमात्मनि पुरुष ऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपास ऽइति स
 होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्त्सँवदिष्टा ऽआत्मन्वीति वा
 ऽअहुमेतमुपास ऽइति स य ऽएतमेवमुपास्त ऽआत्मन्वी
 ह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा भवति स ह तूष्णीमास
 गार्ग्यः ॥ १३ ॥ स होवाचाजातशत्रुः । एतावन्नू ऽइत्ये-

तावद्धीति नैतावता विदितम्भवतीति स होवाच गार्ग्य
 उप त्वायानीति ॥ १४ ॥ स होवाचाजातशत्रुः । प्रति-
 लोमं वै तद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति
 व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तम्पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह
 पुरुषः सुप्तमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्रयाञ्चक्रे बृह-
 ष्पाण्डरवासः सोम राजन्निति स नोत्तस्थौ तम्पाणिना-
 पेवं बोधयाञ्चकार स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥ स होवाचा-
 जातशत्रुः । यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः
 पुरुषः कैष तदाभूत्कुत एतदागादिति तदु ह न मेने
 गार्ग्यः ॥ १६ ॥ स होवाचाजातशत्रुः । यत्रैष एतत्सुप्तोऽ-
 भूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषाम्प्राणानां विज्ञानेन
 विज्ञानमादाय य एषोन्तर्हृदय एवाकाशस्तस्मिञ्छेते
 ॥ १७ ॥ * तानि यदा गृह्णाति । अथ हैतत्पुरुषः स्वपिति
 नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वागृहीतश्च-
 क्षुर्गृहीतश्च श्रोत्रङ्गृहीतम्मनः ॥ १८ ॥ स यत्रैतत्स्वप्न्य-
 याचरति । ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव
 महाब्राह्मण उतेवोच्चावचन्निगच्छति ॥ १९ ॥ स यथा
 महाराजो ज्ञानपदाङ्गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामम्परि-
 वर्त्तते तैवमेवैष एतत्प्राणाङ्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामम्प-
 रिवर्त्तते ॥ २० ॥ अथ यदा सुषुप्तो भवति । यदा न कस्य
 चन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पु-
 रीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते

॥२१॥ स यथा कुमारो वा महाब्राह्मणो वा । अतिग्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष ऽएतच्छेते ॥ २२ ॥ स यथोर्णवाभिस्तन्तुनोच्चरेत् । यथाग्नेः क्षुद्रा विष्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मानः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वे ऽएत ऽआत्मानो व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यन्तेषामेष सत्यम् ॥ २३ ॥

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

—०—

[प्राणा वै सत्यमित्यंशेनोक्तायाः प्राणोपनिषदो व्याख्यानम्]

यो ह वै शिशुम् । साधानः सप्रत्याधानः सस्थूणः सदामं वेद सप्त ह द्विषतो बभ्रातृव्यानवरुणद्धि ॥ १ ॥ अयं वाव शिशुर्व्योऽयम्मद्व्यमः प्राणः । तस्येदमेवाधानमिदुप्रत्याधानम्प्राण स्थूणान्नन्दाम तमेताः सप्ताक्षितय ऽउपतिष्ठन्ते ॥ २ ॥ तद्या ऽइमा ऽअक्षल्लोहिन्न्यो राजयः । ताभिरेनः रुद्रोऽन्वायत्तोऽथ या ऽअक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनका तयादित्यो यच्छुक्लन्तेनाग्निर्व्यरुक्लणन्तेनेन्द्रोऽधरयैनं वर्त्तन्त्या पृथिव्यन्वायत्ता द्यौरुत्तरया नास्यान्नं क्षीयते य ऽएवं वेद ॥ ३ ॥ तदेष श्लोको भवति । अर्वाग्विलश्चमस ऽऊर्द्धबुद्धनस्तस्मिन्न्यशो निहितं विश्वरूपम् ॥ तस्यासत ऽऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति ॥ ४ ॥

अर्वाग्विलश्चमस ऽऊर्द्धबुद्धन ऽइति । इदन्तच्छिर ऽएष
 ह्यर्वाग्विलश्चमस ऽऊर्द्धबुद्धनस्तस्मिन्न्यशो निहितं वि-
 श्वरूपमिति प्राणा वै यशो निहितं विश्वरूपम्प्राणानेत-
 दाह तस्यासत ऽऋषयः सप्त तीर ऽइति प्राणा वा ऽऋषयः
 प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा सँविदानेति वाग्यष्टमी
 ब्रह्मणा सँवित्ते ॥ ५ ॥ इमावेव गोतमभरद्वाजौ । अयमेव
 गोतमोऽयम्भरद्वाज ऽइमावेव विश्वामित्रजमदग्नी ऽअय-
 मेव विश्वामित्रोऽयमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावय-
 मेव वसिष्ठोऽयङ्कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यतेऽत्तिर्ह वै
 नामैतद्यदुन्निरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नम्भवति य
 ऽएवं वेद ॥ ६ ॥

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

ब्रह्मण उपाधिभूतयोर्मृतामूर्तयोः कार्यकरणविभागेनाध्यात्माधि-
 दैवतयोः विभागप्रदर्शनम्]

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे । मूर्त्तश्चैवामूर्त्तश्च मर्त्यश्चामृतश्च
 स्थितश्च यच्च सच्च त्यश्च ॥ १ ॥ तदेतन्मूर्त्तम् । यदन्य-
 द्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत् ॥ २ ॥ त-
 स्यैतस्य मूर्त्तस्य । एतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत्
 ऽएष रसो य ऽएष तपति सतो ह्येष रसः ॥ ३ ॥ अथा-
 मूर्त्तम् । वायुश्चान्तरिक्षश्चैतदमृतमेतद्यदेतस्यम् ॥ ४ ॥
 तस्यैतस्यामूर्त्तस्य । एतस्यामृतस्यैतस्य यत् ऽएतस्य त्यस्यैष
 रसो य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष रस

ऽद्वित्यधिदेवतम् ॥ ५ ॥ अथाद्ध्यात्मम् । इदमेव मूर्त्तं ख्य-
द्वयत्प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाशऽएतन्मर्त्यमेतत्स्थि-
तमेतत्सत् ॥ ६ ॥ तस्यैतस्य मूर्त्तस्य । एतस्य मर्त्यस्यै-
तस्य स्थितस्यैतस्य सत् ऽएष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष
रसः ॥ ७ ॥ अथामूर्त्तम् । प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्ना-
काशऽएतदमृतमेतद्यदेतत्स्यम् ॥ ८ ॥ तस्यैतस्यामूर्त्तस्य ।
एतस्यामृतस्यैतस्य यत् ऽएतस्य त्स्यैष रसो योऽयन्द-
क्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य ह्येष रसः ॥ ९ ॥ तस्य हैतस्य
पुरुषस्य रूपम् । यथा माहारजनं वासो यथा पाण्डुवाविकं
ख्यथेन्द्रगोपो यथाग्न्यर्चिर्चर्षथा पुण्डरीकं ख्यथा सकृद्वि-
द्युत्तः सकृद्विद्युत्तेव ह वा ऽअस्य श्रीर्भवति य ऽएवं
वेद ॥ १० ॥ अथातऽआदेशः । नेति नेति न ह्येतस्मा-
दिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयः सत्यस्य सत्यमिति
प्राणा वै सत्यन्तेषामेष सत्यम् ॥ ११ ॥

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[प्रस्तुताया ब्रह्मविद्याया अङ्गत्वेन संन्यासविधानार्थं याज्ञवल्क्य-
मैत्रेयीसंवादरूपाख्यायिका]

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः । उद्यास्यद्वा ऽअरेऽ-
हमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्न्यान्त-
ङ्करवाणीति ॥ १ ॥ सा होवाच मैत्रेयी । यद्म ऽइयम्भगोः
सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्कथन्तेनामृता स्यामिति
नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवताजीवितन्तथैव

ते जीवित॑ऽं स्यादमृतत्व॑स्य तु ना॒शास्ति॑ वित्तेने॒ति ॥ २ ॥
 सा॒ होवाच॑ मैत्रेयी । येनाह॑न्नामृता स्या॒ङ्किम॑हन्तेन॒ कुर्ष्या॑
 ष्यदे॒व भ॒गवान्ने॒द तदे॒व मे ब्रू॑हीति ॥ ३ ॥ स॒ होवाच॑
 याज्ञ॑वल्क्यः । प्रि॒या वतारे॑ नः सती प्रि॒यम्भाष॑स
 ऽए॒ह्यास्व॑ व॒यारू॒यास्यामि॑ ते व॒याच॒क्षाण॑स्य तु मे नि॒दि॒
 द्या॑सस्वेति ब्रू॒वीतु॑ भ॒गवानि॒ति ॥ ४ ॥ स॒ होवाच॑ याज्ञ॑-
 वल्क्यः । न वा ऽअरे प॒त्युः क॒ामाय॑ प॒तिः प्रि॒यो भव॑त्या-
 त्मनस्तु क॒ामाय॑ प॒तिः प्रि॒यो भव॑ति न वा ऽअरे जा॒यायै॑
 क॒ामाय॑ जा॒या प्रि॒या भव॑त्यात्मनस्तु क॒ामाय॑ जा॒या प्रि॒या
 भव॑ति न वा ऽअरे पु॒त्राणा॑ङ्ग॒माय॑ पु॒त्राः प्रि॒या भव॑न्त्या-
 त्मनस्तु क॒ामाय॑ पु॒त्राः प्रि॒या भव॑न्ति न वा ऽअरे
 वित्त॑स्य क॒ामाय॑ वित्त॑म्प्रि॒यम्भव॑त्यात्मनस्तु क॒ामाय॑ वित्त॑-
 म्प्रि॒यम्भव॑ति न वा ऽअरे ब्र॒ह्मणः॑ क॒ामाय॑ ब्र॒ह्म प्रि॒यम्भ-
 व॑त्यात्मनस्तु क॒ामाय॑ ब्र॒ह्म प्रि॒यम्भव॑ति न वा ऽअरे
 क्षत्र॑स्य क॒ामाय॑ क्षत्र॑म्प्रि॒यम्भव॑त्यात्मनस्तु क॒ामाय॑ क्षत्र॑-
 म्प्रि॒यम्भव॑ति न वा ऽअरे लो॒काना॑ङ्ग॒माय॑ लो॒काः प्रि॒या
 भव॑न्त्यात्मनस्तु क॒ामाय॑ लो॒काः प्रि॒या भव॑न्ति न वा ऽअरे
 दे॒वाना॑ङ्ग॒माय॑ दे॒वाः प्रि॒या भव॑न्त्यात्मनस्तु क॒ामाय॑ दे॒वाः
 प्रि॒या भव॑न्ति न वा ऽअरे भू॒ताना॑ङ्ग॒माय॑ भू॒तानि॑ प्रि॒याणि
 भव॑न्त्यात्मनस्तु क॒ामाय॑ भू॒तानि॑ प्रि॒याणि भव॑न्ति न वा
 ऽअरे स॒र्वस्य॑ क॒ामाय॑ स॒र्वम्प्रि॒यम्भव॑त्यात्मनस्तु क॒ामाय॑ स॒र्व-
 म्प्रि॒यम्भव॑त्यात्मा वा ऽअरे द्र॒ष्टृव्यः॑ श्रो॒तॄव्यो॑ मन्त॒व्यो
 नि॒दि॒द्यासि॑त॒व्यो मैत्रे॑ष्यात्मनो वा ऽअरे द॒र्शने॑न श्र॒वणे॑न

मत्स्या विज्ञानेनेदः सर्वं विदितम् ॥ ५ ॥ ब्रह्म तम्परादात् ।
 योऽह्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रन्तम्परादाद्योऽह्यत्रात्मनः
 क्षत्रं वेद लोकास्तम्परादुर्ध्वोऽह्यत्रात्मनो लोकाह्वेद देवा-
 स्तम्परादुर्ध्वोऽह्यत्रात्मनो देवाह्वेद भूतानि तम्परादुर्ध्वोऽ-
 न्न्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वन्तम्परादाद्योऽन्न्यत्रात्मनः
 सर्वं वेदेदम्ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि
 भूतानीदः सर्वं व्यदयमात्मा ॥ ६ ॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्न्य-
 मानस्य । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्कनुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु
 ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो * गृहीतः ॥ ७ ॥
 स यथा वीणायै वाद्यमानायै । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्कनुया-
 द्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो
 गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा शङ्खस्य दध्मायमानस्य । न
 बाह्याञ्छब्दाञ्छक्कनुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्ख-
 दध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥ स यथाह्रिधाग्नेरब्भ्या-
 हितस्य । पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो
 भूतस्य निश्श्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वा-
 ङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः
 सूत्राण्यनुष्ठयाख्यानानि ठ्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि
 निश्श्वसितानि ॥ १० ॥ स यथा सर्वासामपाथं समुद्र
 एकायनम् । एवः सर्वेषाथं स्पर्शानान्त्वगेकायनमेवः
 सर्वेषाङ्गन्धानान्नासिके एकायनमेवः सर्वेषाथं रसानाञ्जि-
 ह्वैकायनमेवः सर्वेषाथं रूपाणाञ्चक्षुरेकायनमेवः सर्वेषाथं

* अत्र 'ग' 'ज' पुस्तकयोः 'भवति' इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते ।

शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेवः सर्वेषां सङ्कल्पानाम्मन
 ऽएकायनमेवः सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनमेवः सर्वे-
 षाङ्गर्मर्माणां हस्तावेकायनमेवः सर्वेषामङ्गनाम्पादावेका-
 यनमेवः सर्वेषामानन्दानामुपस्थ ऽएकायनमेवः सर्वेषां
 विसर्गाणाम्पायुरेकायनमेवः सर्वासां विद्यानां बागेकायनम्
 ॥ ११ ॥ स यथा सैन्धवखिल्यः । उदके प्रास्त ऽउद-
 कमेवानुविलीयेत नाहास्योद्ग्रहणायैव स्याद्यतो यतस्त्वाद्-
 दीत लवणमेवैवं वा ऽअरु ऽइदम्महद्भूतमनन्तमपारं
 विज्ञानघनं ऽएवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु-
 विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञ-
 वल्क्यः ॥ १२ ॥ [अर्थः प्रपाठकः ॥ ५२ ॥] सा होवाच मैत्रेयी ।
 अत्रैव मा भगवानमूहन्न प्रेत्य संज्ञास्तीति ॥ १३ ॥ स
 होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा ऽअरेऽहम्मोहम्ब्रवीम्यलं वा
 ऽअरु ऽइदं विज्ञानाय ॥ १४ ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति । तद्वि-
 तर ऽद्वितरम्पश्यति तद्वितर ऽद्वितरजिघ्रति तद्वितर द्वितरम-
 भिवदति तद्वितर ऽद्वितरः शृणोति तद्वितर ऽद्वितरम्मनुते
 तद्वितर ऽद्वितरं विजानाति ॥ १५ ॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मै-
 वाभूत् । तत्केन कम्पश्येत्तत्केन कज्जिघ्रेत्तत्केन कमभिव-
 देत्तत्केन कः शृणुयात्तत्केन कम्मन्वीत तत्केन कं विजानी-
 याद्येनेदः सर्वं विजानाति तङ्केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे
 केन विजानीयादिति ॥ १६ ॥

पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[उक्तस्याध्यायद्वयस्यार्थोपसंहारः, आचार्यपरम्पराक्रमरूपवंशकथनञ्च]

इयम्पृथिवी । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्धस्यै पृथिव्यै
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यामपृथिव्यान्तेजोमयोऽ-
 मृतमयः पुरुषो यश्चायमद्व्यात्मः शरीरस्तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदः
 सर्वम् ॥ १ ॥ इमा ऽआपः । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्धासाम-
 पाथः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृ-
 तमयः पुरुषो यश्चायमद्व्यात्मः रैतसस्तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदः
 सर्वम् ॥ २ ॥ अयमग्निः । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्धस्याग्नेः
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषो यश्चायमद्व्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः
 पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदः सर्वम्
 ॥ ३ ॥ अयमाकाशः । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्धस्याकाशस्य
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृ-
 तमयः पुरुषो यश्चायमद्व्यात्मः हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृत
 मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदः सर्वम्
 ॥ ४ ॥ अयं वायुः । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्धस्य वायोः
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्न्वायौ तेजोमयोऽ-
 मृतमयः पुरुषो यश्चायमद्व्यात्मम्प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः
 पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदः सर्वम्
 ॥ ५ ॥ अयमादित्यः । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्धस्यादित्यस्य
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽ-

मृतमयः पुरुषो यश्चायमद्व्यात्सञ्चाक्षुषस्तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदः सर्वम्
 ॥ ६ ॥ अयञ्चन्द्रः । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्वस्य चन्द्रस्य
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मद्वचन्द्रे तेजोमयोऽ-
 मृतमयः पुरुषो यश्चायमद्व्यात्सम्मानसस्तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदः सर्वम्
 ॥ ७ ॥ इमा दिशः । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्वसादिशां
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषो यश्चायमद्व्यात्सञ्चाक्षुषस्तेजो-
 मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिद-
 म्ब्रह्मेदः सर्वम् ॥ ८ ॥ इयं विद्युत् । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्वस्यै
 विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां विद्युति
 तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमद्व्यात्सन्तैजसस्तेजो-
 मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिद-
 म्ब्रह्मेदः सर्वम् ॥ ९ ॥ अयञ्छ स्तनयित्तुः । सर्वेषाम्भू-
 तानाम्मद्वस्य स्तनयित्तुः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
 यमस्मिन्स्तनयित्तुः तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चा-
 यमद्व्यात्सदः शब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव
 स योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदः सर्वम् ॥ १० ॥ अयन्धर्मः ।
 सर्वेषाम्भूतानाम्मद्वस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
 यमस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमद्व्या-
 त्सन्धार्मस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मे-
 दुममृतमिदम्ब्रह्मेदः सर्वम् ॥ ११ ॥ इदुः सत्यम् । सर्वेषाम्भूता-

नाम्मद्धस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्स-
त्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमक्ष्यात्मः सात्यस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिद-
म्ब्रह्मेदः सर्वम् ॥ १२ ॥ इदुस्मानुषम् । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्धस्य
मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमक्ष्यात्मानुषस्तेजोमयोऽ-
मृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदः
सर्वम् ॥ १३ ॥ अयमात्मा । सर्वेषाम्भूतानाम्मद्धस्यात्मनः
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृ-
तमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽ-
यमेव स योऽयमात्मेदुममृतमिदम्ब्रह्मेदः सर्वम् ॥ १४ ॥
स वाऽअयमात्मा । सर्वेषाम्भूतानामधिपतिः सर्वेषाम्भू-
तानां राजा तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे
समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः
सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वे एत एवात्मानः सम-
र्पिताः ॥ १५ ॥ इदं वै तन्मधु । दक्ष्यङ्ङाथर्वणोऽश्वि-
बभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् ॥ 'तद्वान्नरा सनये
दुहस उग्रमाविष्कृणोमि तन्न्यतुर्न वृष्टिम् ॥ दक्ष्यङ् ह
यन्मद्धाथर्वणो वामश्वस्य शीष्णां प्र यदीमुवाचे'ति
॥ १६ ॥ इदं वै तन्मधु । दक्ष्यङ्ङाथर्वणोऽश्विबभ्या-
मुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् ॥ 'आथर्वणायाश्विना
दधीचेऽश्व्यः शिरः प्रत्यैरयतम् ॥ स वाममधु प्रवोचदृता-

यन्त्वाष्ट्रं व्यदस्त्रावपि कक्ष्यं वा'मिति ॥ १७ ॥ इदं वै
तन्मधु । दक्ष्यङ्ङाथर्वणोऽश्विबभ्यामुवाच तदेतदृषिः
पश्यन्नवोचत् ॥ पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः ॥ पुरः
स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष ऽआविशदिति स वा ऽअय-
म्पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किञ्चनानावृतन्नैनेन
किञ्चनसंवृतम् ॥ १८ ॥ इदं वै तन्मधु । दक्ष्यङ्ङाथर्व-
णोऽश्विबभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् ॥ 'रूपः
रूपम्प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपम्प्रतिचक्षणाय ॥ इन्द्रो
मायाभिः पुरुरूप ऽईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशे-
त्ययं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि
च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्मा
सर्वानुभूरित्यनुशासनम् ॥ १९ ॥ अथ बह्वशः । तदिदं
वयः शौर्षणाभ्याच्छौर्षणाभ्यो गौतमाद्गौतमो वात्स्याह्वा-
त्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्यः साङ्गृत्याच्च
भारद्वाजाच्च भारद्वाज ऽऔदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च
शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापाय-
नाच्च वैष्टपुत्र्याच्च वैष्टपुत्र्यः शाण्डिल्याच्च रौहिणायना-
च्च रौहिणायनः शौनकाच्चात्रेयाच्च रैबभ्याच्च रैबभ्यः पौति-
माण्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः कौण्डि-
न्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्या-
च्चग्निवेश्याच्च ॥ २० ॥ अग्निवेश्यः सैतवात् । सैतवः
पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकण्यो जातूकण्यो भारद्वाजा-

द्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च गौतमो
 भारद्वाजाद्भारद्वाजो वैजवापायनाद्वैजवापायनः कौशिकायनेः
 कौशिकायनिर्घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पा-
 राशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकण्ण्याजातूकण्ण्यो
 भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्चा-
 सुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भार-
 द्वाजाद्भारद्वाज ऽआत्रेयात् ॥२१॥ आत्रेयो माण्डेः । माण्डि-
 गौतमाद्गौतमौ गौतमाद्गौतमो वात्स्याह्वात्स्याः शाण्डिल्या-
 च्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमार-
 हारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विद्वर्भीकौण्डिन्या-
 द्विद्वर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्बत्सनपाद्वा-
 ब्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य
 ऽआङ्गिरस ऽआभूतेस्त्वाष्ट्रादुभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्वा-
 ष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विबभ्यामश्विनौ दधीच ऽआथर्व-
 णाद्द्व्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवादुथर्वा दैवो मृत्योः
 प्राद्धः सनान्मृत्युः प्राद्धः सनः प्रद्धः सनात्प्रद्धः सन
 ऽएकर्षेरेकर्षिर्विप्रजित्तेर्विप्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः
 सनारुः सनात्सनात्सनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः
 परमेष्टी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ २२ ॥

पञ्चमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

— • —

[तत्त्वज्ञाने आगमोपपत्त्योरावश्यकत्वप्रतिपादनम्]

(तत्र च ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्थाऽऽख्यायिका)

जनको ह वैदेहः । बहुदक्षिणेन * यजेनेजे तत्र
ह कुरुपञ्चालानाम्ब्राह्मणा ऽअभिसमेता बभूवुस्तस्य ह
जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेषाम्ब्राह्म-
णानामनूचानतम ऽइति ॥ १ ॥ स ह गवां सहस्रमव-
रुध । दश दश पादा ऽएकैकस्याः शृङ्गयोरावद्धा बभू-
वुस्तान्होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स
ऽएता गा ऽउदजतामिति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २ ॥
अथ ह याज्ञवल्क्यः । स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सौ-
म्योदज सामश्श्रवाः ऽइति ता होदाचकार ते ह ब्राह्मणा-
श्चुक्कुधुः कथन्नु नो ब्रह्मिष्ठो ब्रुवीतेति ॥ ३ ॥ अथ
ह जनकस्य वैदेहस्य होताश्श्वलो बभूव । स हैनम्प्रपच्छ
त्वन्रु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसीः ऽइति स होवाच
नमो वयम्ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा ऽएव वयं स्म ऽइति
तः ह तत ऽएव पृष्ठुन्दद्रे होताश्श्वलः ॥ ४ ॥ याज्ञ-
वल्क्येति होवाच । यदिदः सर्वम्मृत्युनाप्तः सर्वम्मृत्यु-
नाभिपन्नङ्गेन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यत ऽइति
होत्रऽर्त्विजाग्निना वाचा वाग्वै यजस्य होता तद्येयं वाक्वसोऽ-
यमग्निः स होता सा मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥ ५ ॥ याज्ञवल्क्येति
होवाच । यदिदः सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तः सर्वमहोरात्रा-
भ्यामभिपन्नङ्गेन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्यत

* शाखान्तरप्रसिद्धेन, बहुदक्षिणाविशिष्टेनाश्वमेधेन वा ।

ऽइत्यद्भ्युणऽर्त्विजा चक्षुषादित्येन चक्षुर्वै यज्ञस्याद्भ्यु-
 स्तद्यदिदश्चक्षुः सोऽसावादित्यः सोऽद्भ्युः सा मुक्तिः
 सातिमुक्तिः ॥ ६ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं
 सर्वम्पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तं सर्वम्पूर्वपक्षापरपक्षाभ्या-
 मभिपन्नङ्गेन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोरपत्तिमतिमुच्यत
 ऽइति ब्रह्मणऽर्त्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा
 तद्यदिदम्मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा सा मुक्तिः साति-
 मुक्तिः ॥ ७ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदमन्तरिक्षमनारम्ब-
 णमिवाथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गलोकमाक्रमत ऽइत्यु-
 द्वात्रऽर्त्विजा वायुना प्राणेन प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता
 तद्योऽयम्प्राणः स वायुः स ऽउद्गाता सा मुक्तिः साति-
 मुक्तिरित्यतिमोक्षा ऽअथ सम्पदः ॥ ८ ॥ याज्ञवल्क्येति
 होवाच । कृतिभिरयमद्यऽर्भिर्होतास्मिन्न्यज्ञे करिष्यतीति
 तिसृभिरिति कतमास्तास्तिस्र ऽइति पुरोऽनुवाक्यया च
 याज्या च शस्यैव तृतीया किन्ताभिर्जयतीति पृथिवीलोक-
 मेव पुरोऽनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं द्याज्या द्यौ-
 र्लोकः शस्यया ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्ययमद्याद्भ्य-
 र्युरस्मिन्न्यज्ञे ऽआहुतीर्होष्यतीति तिस्र ऽइति कत-
 मास्तास्तिस्र ऽइति या हुता ऽउज्ज्वलन्ति या हुता ऽअ-
 तिनेदन्ति या हुता ऽअधिशेरते किन्ताभिर्जयतीति या हुता
 ऽउज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति दीप्यत ऽइव हि
 देवलोको या हुता ऽअतिनेदन्ति मानुष्यलोकमेव ताभि-

(१) “मनुष्यलोकः” इति ‘ग’ ‘ज’ पुस्तकयोः । काण्वशाखायामपि “मनुष्यलोः”
 इत्येव प्राठ उपलभ्यते ॥

र्जयत्यतीव हि मानुष्यलोको या हुता ऽअधिशेते पितृ-
 लोकमेव ताभिर्जयत्यध ऽइव हि पितृलोकः ॥ १० ॥
 याज्ञवल्क्येति होवाच । कृतिभिरयमद्य ब्रह्मा यजन्दक्षि-
 णतो देवताभिर्गोपायिष्यतीत्येकयेति कतमा सैकेति मन
 ऽएवेत्यनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वे देवा ऽअनन्तमेव स
 तेन लोकञ्जयति ॥ ११ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्यय-
 मद्योद्गातास्मिन्न्यज्ञे स्तोत्रिया स्तोष्यतीति तिस्र ऽइति
 कतमास्तास्तिस्र ऽइति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च
 शस्यैव तृतीयाधिदेवतमथाह्यात्सङ्गतमास्ता या ऽअह्या-
 त्समिति प्राण ऽएव पुरोनुवाक्यापानो याज्या व्य्यानुः
 शस्या किन्ताभिर्जयतीति यत्किञ्चेदुम्प्राणभृदिति ततो
 ह होताश्चल ऽउपरराम ॥ १२ ॥

षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[ग्रहातिग्रहविषये आर्तभागयाज्ञवल्क्यसंवादः]

अथ हैनआरत्कारव ऽआर्तभागः पप्रच्छ । याज्ञ-
 वल्क्येति होवाच कृति ग्रहाः कृत्यतिग्रहा ऽइत्यष्टौ ग्रहा
 ऽअष्टावतिग्रहा ये तेऽष्टौ ग्रहा ऽअष्टावतिग्रहाः कतमे
 त ऽइति ॥ १ ॥ प्राणो वै ग्रहः । सोऽपानेनातिग्रहेण
 गृहीतोऽपानेन हि गन्धाञ्जिग्रति ॥ २ ॥ जिह्वा वै ग्रहः ।
 स रसेनातिग्रहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्विवजानाति

(१) "मनुष्यलोकः" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः । काण्वशाखायामपि "मनुष्यलोकः" इत्येव ॥

॥ ३ ॥ वाग्मै गृहः । स नाम्नातिग्रहेण गृहीतो वाचा
 हि नामान्यभिवदति ॥ ४ ॥ चक्षुर्वै गृहः । स रूपेणाति-
 ग्रहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥ श्रोत्रं
 वै गृहः । स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दा-
 ञ्छृणोति ॥ ६ ॥ मनो वै गृहः । स कामेनातिग्रहेण गृहीतो
 मनसा हि कामान्कामयते ॥ ७ ॥ हस्तौ वै गृहः । स कर्म-
 णातिग्रहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोति ॥ ८ ॥
 त्वग्मै गृहः । स स्पर्शेनातिग्रहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्श-
 न्न्वेदयत ऽदृत्यष्टौ गृहा ऽअष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥
 याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वमृत्योरन्नङ्कास्वित्सा
 देवता यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमप पुन-
 र्मृत्युञ्जयति ॥ १० ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रा-
 यम्पुरुषो म्रियते किमेनन्न जहातीति नामेत्यनन्तं वै ना-
 मानन्ता विश्वे देवा ऽअनन्तमेव स तेन लोकञ्जयति
 ॥ ११ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायम्पुरुषो म्रियत
 ऽउदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो३ नेति नेति होवाच
 याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स ऽउच्छ्वयत्याद्ध्मायत्या-
 द्ध्मातो मृतः शेते ॥ १२ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रास्य
 पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागुप्येति वातम्प्राणश्चक्षुरादित्य-
 म्मनश्चन्द्रन्दिशः श्रोत्रमृथिवीꣳ शरीरमाकाशमात्मौष-
 धीर्ल्लोमानि वनस्पतीन्केशा ऽअप्सु लोहितञ्च रेतश्च
 निधीयते क्वायन्तदा पुरुषो भवतीत्याहर सौम्य हस्तम्
 ॥ १३ ॥ आर्त्तभागेति होवाच । आवमेवैतद्वेदिष्यावो न

नावेतत्सजन ऽइति तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाश्चक्रतुस्तौ ह
 यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुर्थ ह यत्प्रशशःसतुः कर्म
 हैव तत्प्रशशःसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति
 पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारव ऽआर्त्तभाग ऽउप-
 रराम ॥ १४ ॥

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०४ ॥

[कर्मफलानां संसारत्वप्रदर्शनायैव भुज्युयाज्ञवल्क्यसंवादः]

अथ हैनम्भुज्ज्युर्ल्ल्यायनिः पप्प्रच्छ । याज्ञवल्क्येति
 होवाच मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते पतञ्जलस्य काप्य-
 स्य गृहानैम तस्यासीदुहिता गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम
 कोऽसीति सोऽब्रवीत्सुधन्वाङ्गिरस ऽइति तं व्यदा
 लोकानामन्तानपृच्छामाथैनमब्रूम क्व पारिक्षिता ऽअभ-
 वन्क्व पारिक्षिता ऽअभवन्निति तत्त्वा पृच्छामि याज्ञव-
 ल्क्य क्व पारिक्षिता ऽअभवन्निति ॥ १ ॥ स होवाच ।
 उवाच वै स तदुगच्छन्वै ते तत्र यत्राश्वमेधयाजिनो
 गच्छन्तीति क्व श्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिंश-
 शतं वै देवरथाह्वयान्ययँल्लोकस्तः समन्तँल्लोकन्दिस्ताव-
 त्पृथिवी पश्येति ताम्पृथिवीन्दिस्तावत्समुद्रः पश्येति
 तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रन्तावानन्त-
 रेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपण्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्तान्वा-

युरात्मनि धित्वा तत्रागमयद्यत्र पारिक्षिता ऽअभवन्नित्ये-
वमिव वै स वायुमेव प्रशशंस तस्माद्वायुरेव व्यष्टि-
र्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युञ्जयति सर्वमायुरेति य ऽएवं
वेद ततो ह भुञ्ज्युर्ह्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥

षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

—०—

[ससंन्यासात्मज्ञानविषये कहोडयाज्ञवल्क्यसंवादः]

अथ हैनङ्कहोडः कौषीतकेयः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति
होवाच यत्साक्षादुपरोक्षाद्ब्रह्म य ऽआत्मा सर्वान्तरस्तस्मै
व्याचक्ष्वेत्येष त ऽआत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य
सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकम्मोहञ्जरांश्च मृत्युमत्येत्येतं
वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणाया-
श्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यश्चरन्ति या ह्येव
पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते
ऽएषणे ऽएव भवतस्तस्मात्पण्डितः पाण्डित्यन्निर्विद्य
बाल्येन तिष्ठ्वासेद्बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्याथ मुनि-
रमौनञ्च मौनञ्च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन
स्याद्येन स्यात्तेनेदृश ऽएव भवति य ऽएवं वेद ततो ह
कहोडः कौषीतकेय ऽउपरराम ॥ १ ॥

षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

—०—

[आत्मविषये उषस्तयाज्ञवल्क्यसंवादः]

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच षत्साक्षादुपरोक्षाद्ब्रह्म यऽआत्मा सर्वान्तरस्तुम्मे व्याचक्ष्वेत्येष तऽआत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति स तऽआत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति स तऽआत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन व्यनिति स तऽआत्मा सर्वान्तरो यऽउदानेनोदनिति स तऽआत्मा सर्वान्तरो यः समानेन समनिति स तऽआत्मा सर्वान्तरः स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा वै ब्रूयादसौ गौरसावश्श्व इत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टम्भवति यदेव साक्षादुपरोक्षाद्ब्रह्म यऽआत्मा सर्वान्तरस्तुम्मे व्याचक्ष्वेत्येष तऽआत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो न दृष्टेर्दृष्टारम्पश्येन्न श्रुतेः श्रोतारः शृणुया न मतेर्मन्तारम्मन्न्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया एष तऽआत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्त्तन्ततो होषस्तश्चाक्रायणऽउपरराम ॥ १ ॥

षष्ठाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[सर्वान्तरस्यात्मनः स्वरूपाधिगमाय गार्गीयाज्ञवल्क्यसंवादः]

अथ हैनङ्गागीं वाचक्वन्वी पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च कस्मिन्न्वापऽओताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति कस्मिन्नु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्याकाश एव गार्गीति कस्मिन्वाकाश

ऽओतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्व-
न्तरिक्षलोका ऽओताश्च प्रोताश्चेति द्यौर्लोकेषु गार्गीति
कस्मिन्नु द्यौर्लोका ऽओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु
गार्गीति कस्मिन्वादित्यलोका ऽओताश्च प्रोताश्चेति
चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु चन्द्रलोका ऽओताश्च
प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु नक्षत्र-
लोका ऽओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति क-
स्मिन्नु देवलोका ऽओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु
गार्गीति कस्मिन्नु गन्धर्वलोका ऽओताश्च प्रोताश्चेति
प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु प्रजापतिलोका ऽओ-
ताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु
ब्रह्मलोका ऽओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गी
मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्धा व्यपस्तदनतिप्रश्या वै देवता
ऽअतिपृच्छसि गार्गी मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी
वाचक्वन्व्युपरराम ॥ १ ॥

षष्ठाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

[ब्रह्मलोकानामन्तरतमं सूत्रं दर्शयितुमुद्दालकयाज्ञवल्क्यसंवादः]

अथ हैनमुद्दालक ऽआरुणिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति
होवाच मद्रेष्ववसाम पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञ-
मधीयानास्तस्यासीद्भार्या गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽ-

(१) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः "द्यौर्लोके" इति पाठो दृश्यते ।

(२) "द्यौर्लोके" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः । तथैव तद्विशेषणीभूतौ ओतप्रोतशब्दावप्येक-
वचनान्तावेवोक्तपुस्तकयोरुपलभ्येते ।

सीति सोऽब्रवीत्कवन्धः । आथर्वणः । इति ॥ १ ॥ सोऽ-
 ब्रवीत् । पतञ्जलङ्काप्यं व्याजिकाँश्च वेत्थ नु त्वङ्काप्य
 तत्सूत्रं यस्मिन्नयञ्च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च
 भूतानि सन्दृब्धानि भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्जलः । काप्यो
 नाहन्तद्भगवन्वेदेति ॥ २ ॥ सोऽब्रवीत् । पतञ्जल-
 ङ्काप्यं व्याजिकाँश्च वेत्थ नु त्वङ्काप्यं तन्मन्तर्यामिणं
 यः । इमञ्च लोकम्परञ्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यन्तरो
 यमयतीति सोऽब्रवीत्पतञ्जलः । काप्यो नाहन्तद्भगवन्वे-
 देति ॥ ३ ॥ सोऽब्रवीत् । पतञ्जलङ्काप्यं व्याजिकाँश्च
 यो वै तत्काप्यं सूत्रं विद्यात्तन्मन्तर्यामिणः स ब्रह्म-
 विद् लोकविद् देवविद् वेदविद् यज्ञविद् भूतविद्
 आत्मविद् सर्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्तदहं वेद
 तच्चेत्वं व्याज्ञवल्क्यः सूत्रमविद्वाँस्तन्मन्तर्यामिणम्ब्रह्मग-
 वीरुदजसे मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति ॥ ४ ॥ वेद वाऽअह-
 ज्ञौतम । तत्सूत्रन्तन्मन्तर्यामिणमिति यो वाऽइदङ्कश्च
 ब्रूयाद्वेद वेदेति यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥ ५ ॥ वायुर्वै
 गौतम तत्सूत्रम् । वायुना वै गौतम सूत्रेणायञ्च लोकः
 परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ति
 तस्माद्वै गौतम पुरुषम्प्रेतमाहुर्व्यस्रः सिषतास्याङ्गानीति
 वायुना हि गौतम सूत्रेण सन्दृब्धानि भवन्तीत्येवमेवैत-
 द्याज्ञवल्क्यान्तर्यामिणम्ब्रूहीति ॥ ६ ॥ यः पृथिव्यान्ति-
 ष्ठन् । पृथिव्याऽअन्तरो यम्पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी
 शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्य-

मृतः ॥ ७ ॥ योऽप्सु तिष्ठन् । अद्भ्योऽन्तरो यमापो
न विदुर्ध्वस्यापः शरीरं व्योऽपोऽन्तरो यमयति स त
ऽआत्मान्तर्ध्वाम्यमृतः ॥ ८ ॥ * योऽग्नौ तिष्ठन् । अग्ने-
रन्तरो यमग्निर्न वेद यस्यग्निः शरीरं व्योऽग्निमन्तरो
यमयति स त ऽआत्मान्तर्ध्वाम्यमृतः ॥ ९ ॥ य ऽआकाशे
तिष्ठन् । आकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद यस्यकाशः
शरीरं व्य ऽआकाशमन्तरो यमयति स त ऽआत्मान्त-
र्ध्वाम्यमृतः ॥ १० ॥ यो वायौ तिष्ठन् । वायोरन्तरो यं
वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं व्यो वायुमन्तरो यमयति
स त ऽआत्मान्तर्ध्वाम्यमृतः ॥ ११ ॥ य ऽआदित्ये
तिष्ठन् । आदित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यदित्यः
शरीरं व्य ऽआदित्यमन्तरो यमयति स त ऽआत्मान्तर्ध्व-
ाम्यमृतः ॥ १२ ॥ यश्चन्द्रतारके तिष्ठन् । चन्द्रतारका-
दन्तरो यश्चन्द्रतारकन् वेद यस्य चन्द्रतारकः शरीरं
व्यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयति स त ऽआत्मान्तर्ध्वाम्य-
मृतः ॥ १३ ॥ यो दिक्षु तिष्ठन् । दिग्भ्योऽन्तरो यन्दिशो
न विदुर्ध्वस्य दिशः शरीरं व्यो दिशोऽन्तरो यमयति स
त ऽआत्मान्तर्ध्वाम्यमृतः ॥ १४ ॥ यो विद्युति तिष्ठन् ।
विद्युतोऽन्तरो यं विद्युन् वेद यस्य विद्युच्छरीरं व्यो विद्यु-
तमन्तरो यमयति स त ऽआत्मान्तर्ध्वाम्यमृतः ॥ १५ ॥
य स्तनयित्नुौ तिष्ठन् । स्तनयित्नोरन्तरो यश्च स्तनयि-
त्नुर्न वेद यस्य स्तनयित्नुः शरीरं व्य स्तनयित्नुमन्तरो

यमयति स त ऽआत्मान्तर्धर्मात्म्यमृत ऽइत्यधिदेवतमथा-
 धिलोकम् ॥ १६ ॥ यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो
 लोकेभ्योऽन्तरो यः सर्वे लोका न विदुर्धस्य सर्वे लोकाः
 शरीरं यः सर्वल्लोकानन्तरो यमयति स त ऽआत्मान्त-
 र्धर्मात्म्यमृत ऽइत्यु ऽएवाधिलोकमथाधिवेदम् ॥ १७ ॥
 यः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरो यः
 सर्वे वेदा न विदुर्धस्य सर्वे वेदाः शरीरं यः सर्वान्वे-
 दानन्तरो यमयति स त ऽआत्मान्तर्धर्मात्म्यमृत ऽइत्यु
 ऽएवाधिवेदमथाधियज्ञम् ॥ १८ ॥ यः सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन् ।
 सर्वेभ्यो यज्ञेभ्योऽन्तरो यः सर्वे यज्ञा न विदुर्धस्य
 सर्वे यज्ञाः शरीरं यः सर्वान्यज्ञानन्तरो यमयति स त
 ऽआत्मान्तर्धर्मात्म्यमृत इत्यु ऽएवाधियज्ञमथाधिभूतम्
 ॥ १९ ॥ यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽ-
 न्तरो यः सर्वाणि भूतानि न विदुर्धस्य सर्वाणि भूतानि
 शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति स त ऽआत्मा-
 न्तर्धर्मात्म्यमृत ऽइत्यु ऽएवाधिभूतमथाद्ध्यात्मम् ॥ २० ॥
 यः प्राणे तिष्ठन् । प्राणादन्तरो यम्प्राणो न वेद यस्य
 प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयति स त ऽआत्मान्त-
 र्धर्मात्म्यमृतः ॥ २१ ॥ यो वाचि तिष्ठन् । वाचोऽन्तरो यं वाङ्मन
 वेद यस्य वाक् शरीरं यो वाचमन्तरो यमयति स
 त ऽआत्मान्तर्धर्मात्म्यमृतः ॥ २२ ॥ यश्चक्षुषि तिष्ठन् ।
 चक्षुषोऽन्तरो यश्चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यः
 चक्षुरन्तरो यमयति स त ऽआत्मान्तर्धर्मात्म्यमृतः ॥ २३ ॥

यु॒ऽ श्रो॒त्रे ति॒ष्ठन् । श्रो॒त्रादु॒न्तरो यु॒ऽ श्रो॒त्रन्न वे॒द यस्य
 श्रो॒त्रऽ शरी॒रं व्य॒ऽ श्रो॒त्रमु॒न्तरो यम॒यति स॒ त ऽआ॒त्मान्त॒
 र्व्या॒म्यमृ॒तः ॥ २४ ॥ यो म॒नसि ति॒ष्ठन् । म॒नसोऽन्त॒रो
 यम॒नो न वे॒द यस्य म॒नऽ शरी॒रं व्यो म॒नोऽन्त॒रो
 यम॒यति स॒ त ऽआ॒त्मान्त॒र्व्या॒म्यमृ॒तः ॥ २५ ॥ यस्त्व॒चि
 ति॒ष्ठन् । त्वचोऽन्त॒रो यन्त्व॒ङ् न वे॒द यस्य त्वक् शरी॒रं
 यस्त्व॒चमु॒न्तरो यम॒यति स॒ त ऽआ॒त्मान्त॒र्व्या॒म्यमृ॒तः
 ॥ २६ ॥ यस्ते॒जसि ति॒ष्ठन् । तेज॒सोऽन्त॒रो यन्ते॒जो न
 वे॒द यस्य तेजऽ शरी॒रं व्यस्ते॒जोऽन्त॒रो यम॒यति स॒ त
 ऽआ॒त्मान्त॒र्व्या॒म्यमृ॒तः ॥ २७ ॥ यस्त॒मसि ति॒ष्ठन् । त॒म॒
 सोऽन्त॒रो यन्त॒मो न वे॒द यस्य त॒मऽ शरी॒रं व्यस्त॒मोऽ॒
 न्त॒रो यम॒यति स॒ त ऽआ॒त्मान्त॒र्व्या॒म्यमृ॒तः ॥ २८ ॥
 यो रे॒तसि ति॒ष्ठन् । रे॒तसोऽन्त॒रो यु॒ऽ रे॒तो न वे॒द यस्य
 रे॒तऽ शरी॒रं व्यो रे॒तोऽन्त॒रो यम॒यति स॒ त ऽआ॒त्मा॒
 न्त॒र्व्या॒म्यमृ॒तः ॥ २९ ॥ य ऽआ॒त्स॒नि ति॒ष्ठन् । आ॒त्मनोऽ॒
 न्त॒रो य॒मात्मा न वे॒द यस्या॒त्मा शरी॒रं व्य ऽआ॒त्मान॒मु॒न्तरो
 यम॒यति स॒ त ऽआ॒त्मान्त॒र्व्या॒म्यमृ॒तः ॥ ३० ॥ अ॒दृष्टो
 द्रष्टा । अ॒श्रुतऽ श्रो॒ताम॒तो म॒न्तावि॒ज्ञातो वि॒ज्ञाता
 ना॒ह्योऽस्ति द्रष्टा ना॒ह्योऽस्ति श्रो॒ता ना॒ह्योऽस्ति म॒न्ता
 ना॒ह्योऽस्ति वि॒ज्ञातैष॒ त ऽआ॒त्मान्त॒र्व्या॒म्यमृ॒तोऽतोऽन्य॒
 दा॒र्त्तन्त॒तो हो॒द्दाल॒क ऽआ॒रुणि॒रुप॒रराम ॥ ३१ ॥

षष्ठाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

[अशनायादिविनिर्मुक्तं निरुपाधिकं सर्वान्तरं ब्रह्म
वर्णयितुं गार्गीयाज्ञवल्क्यसंवादः]

अथ ह वाचक्वन्व्युवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो हुन्ता-
हमिमं स्याज्ञवल्क्यन्द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे विव-
क्ष्यति न वै जातु युष्माकमिमङ्क्षिच्चद्रह्योद्यजेतेति तौ
चेन्मे न विवक्ष्यति मूर्द्धास्य विपतिष्यतीति पृच्छ
गार्गीति ॥ १ ॥ सा होवाच । अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा
काश्यो वा वैदेहो वोऽग्रपुत्र उद्यन्धनुरधिज्यङ्कृत्वा द्वौ
ब्राणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवा-
हुत्वा द्वाभ्याम्प्रश्नाभ्यामुपोदस्थान्तौ मे ब्रूहीति पृच्छ
गार्गीति ॥ २ ॥ सा होवाच । यदूर्ध्वं स्याज्ञवल्क्य दिवो
यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी ऽइमे यद्भूतञ्च
भवञ्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिँस्तदोतञ्च प्रोतञ्चेति
॥ ३ ॥ स होवाच । यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक्पृथि-
व्या यदन्तरा द्यावापृथिवी ऽइमे यद्भूतञ्च भवञ्च भवि-
ष्यच्चेत्याचक्षत ऽआकाशे तदोतञ्च प्रोतञ्चेति ॥ ४ ॥
सा होवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य यो म ऽएतं व्यवोचोऽ-
परस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति ॥ ५ ॥ सा होवाच ।
यदूर्ध्वं स्याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावा-
पृथिवी ऽइमे यद्भूतञ्च भवञ्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मि-
न्नेव तदोतञ्च प्रोतञ्चेति ॥ ६ ॥ स होवाच । यदूर्ध्वं गार्गी
दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी ऽइमे

यद्भूतञ्च भवञ्च भविष्यच्चेत्याचक्षत ऽआकाश ऽएव तदो-
तञ्च प्योतञ्चेति कस्मिन्वाकाश ऽओतञ्च प्योतञ्चेति
॥ ७ ॥ स होवाच । एतद्वै तदक्षरङ्गार्गि ब्राह्मणा ऽअभि-
वदन्यस्तूलमनण्वहस्वमदीर्घमलोहितमस्त्रेहमच्छायमत-
मोऽवाध्वनाकाशमसङ्गमस्पर्शमगन्धमरसमचक्षुष्कमश्रोत्र-
मवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखमनामागोत्रमजरममरमभ-
यममृतमरजोऽशब्दमविवृतमसंवृतमपूर्वमनपरमनन्तरमबा-
ह्यञ्च तदश्नोति कश्चन न तदश्नोति कश्चन ॥ ८ ॥
एतस्य वा ऽअक्षरस्य । प्रशासने गार्गि द्यावा-
पृथिवी विधृते तिष्ठत ऽएतस्य वा ऽअक्षरस्य प्रशा-
सने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत ऽएतस्य वा
ऽअक्षरस्य प्रशासने गार्ग्यहोरात्राण्यर्द्धमासा मासा
ऽऋतवः सवत्सरा विधृतास्तिष्ठन्त्येतस्य वा ऽअक्षरस्य
प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेऽभ्यः
पर्वतेऽभ्यः प्रतीच्योऽभ्या यां व्याञ्च दिशमेतस्य वा
ऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गि दुदतम्मनुष्याः प्रशंसन्ति
यजमानन्देवा दुर्व्यम्पितरोऽन्वायत्ताः ॥ ९ ॥ यो वा
ऽएतदक्षरमविदित्वा गार्गि । अस्मिन्लोके जुहोति ददाति
तपस्यत्यपि बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवानेवास्य स लोको
भवति यो वा ऽएतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति
स कृपणोऽथ य ऽएतदक्षरङ्गार्गि विदित्वास्माल्लोकात्प्रैति
स ब्राह्मणः ॥ १० ॥ तद्वा ऽएतदक्षरङ्गार्गि । अदृष्टन्द्र-
ष्टृश्रुतं श्रोत्रमतम्मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ नाद्वयदस्ति

द्रष्टु नान्यदस्ति श्रोतु नाश्रयदस्ति मन्तु नान्यदस्ति
 विज्ञात्रेतद्वै तदक्षरङ्गार्गि यस्मिन्नाकाश ऽओतश्च प्रो-
 तश्चेति ॥ ११ ॥ सा होवाच । ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव
 बहु मय्यद्धं यदस्मान्नमस्कारेण मुच्याद्धै न वै जातु
 युष्माकमिमङ्कश्चिद्ब्रह्मोद्यजेतेति ततो ह वाचक्वन्व्यु-
 परराम ॥ १२ ॥

षष्ठाध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

[ब्रह्मणो नियन्तव्यदेवताभेदसंकोचविकासद्वारेणाधिगन्तव्यं साक्षाद-
 परोक्षत्वं वर्णयितुं शाकल्ययाज्ञवल्क्यसंवादः]

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कति देवा
 याज्ञवल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्व-
 देवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च
 सहस्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥ कस्येव देवा याज्ञवल्क्येति ।
 त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच कस्येव देवा याज्ञवल्क्येति
 षडित्योमिति होवाच कस्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय
 ऽइत्योमिति होवाच कस्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्यो-
 मिति होवाच कस्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यर्द्धं ऽइत्योमिति
 होवाच कस्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक ऽइत्योमिति होवाच
 कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति
 ॥ २ ॥ स होवाच । महिमान ऽएवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव
 देवा ऽइति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव ऽएकादश

रुद्रा द्वादशादित्यास्त ऽएकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च
 त्रयस्त्रिंशाविति ॥ ३ ॥ कतमे वसव ऽइति । अग्निश्च
 पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षश्चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च
 नक्षत्राणि चैते वसव ऽएतेषु हीदः सर्वं वसु हितमेते हीदः
 सर्वं वासयन्ते तद्यदिदः सर्वं वासयन्ते तस्माद्वसव ऽइति
 ॥४॥ कतमे रुद्रा ऽइति । दशमे पुरुषे प्राणा ऽआत्मैकाद-
 शस्ते षदास्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्य-
 द्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा ऽइति ॥ ५ ॥ कतम ऽआदित्या
 ऽइति । द्वादश मासाः सँवत्सरस्यैत ऽआदित्या ऽएते हीदः
 सर्वमादुदाना यन्ति तद्यदिदः सर्वमादुदाना यन्ति तस्मा-
 दादित्या ऽइति ॥ ६ ॥ [अर्धः प्रपाठकः ॥ ५४ ॥] कतम
 ऽइन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः
 प्रजापतिरिति कतम स्तनयित्नुरित्यज्ञानिरिति कतमो यज्ञ
 ऽइति पशव ऽइति ॥ ७ ॥ कतमे षडिति । अग्निश्च
 पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षश्चादित्यश्च द्यौश्चैते षडि-
 त्येते ह्येवेदः सर्वः षडिति ॥ ८ ॥ कतमे ते त्रयो देवा
 ऽइति । इम ऽएव त्रयो लोका ऽएषु हीमे सर्वे देवा ऽइति
 कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नश्चैव प्राणश्चैति कतमोऽद्वयर्द्ध
 ऽइति योऽयम्पवत ऽइति ॥ ९ ॥ तदाहुः । यदयमेक ऽएव
 पवतेऽथ कथमद्वयर्द्ध ऽइति यदस्मिन्निदः सर्वमद्वयादध्नो-
 त्तेनाद्वयर्द्ध ऽइति कतम ऽएको देव ऽइति स ब्रह्म तद्यदि-
 त्याचक्षते ॥ १० ॥ पृथिव्येव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको
 मनोज्योतिष्यो वै तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः

स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहन्तम्पुरुषः सर्व-
 स्यात्मनः परायणं स्वमात्थ य एवायः शरीरः पुरुषः
 स एष ब्रह्मैव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति
 होवाच ॥ ११ ॥ रूपाण्येव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको
 मनोज्ज्योतिष्यो वै तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः
 स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहन्तम्पुरुषः
 सर्वस्यात्मनः परायणं स्वमात्थ य एवासावादित्ये पुरुषः
 स एष ब्रह्मैव शाकल्य तस्य का देवतेति चक्षुरिति
 होवाच ॥ १२ ॥ आकाश एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको
 मनोज्ज्योतिष्यो वै तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः
 स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहन्तम्पुरुषः सर्व-
 स्यात्मनः परायणं स्वमात्थ य एवायं वायौ पुरुषः स
 एष ब्रह्मैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्राण इति
 होवाच ॥ १३ ॥ काम एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको
 मनोज्ज्योतिष्यो वै तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः
 स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहन्तम्पुरुषः सर्व-
 स्यात्मनः परायणं स्वमात्थ य एवासौ चन्द्रे पुरुषः स
 एष ब्रह्मैव शाकल्य तस्य का देवतेति मन इति होवाच
 ॥ १४ ॥ तेज एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्ज्यो-
 तिष्यो वै तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै
 वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहन्तम्पुरुषः सर्वस्या-
 त्मनः परायणं स्वमात्थ य एवायमग्नौ पुरुषः स एष
 ब्रह्मैव शाकल्य तस्य का देवतेति वागिति होवाच ॥ १५ ॥

तम ऽएव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्ज्योतिष्यो वै
तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै वेदिता स्या-
द्याज्ञवल्क्य वेद वा ऽअहन्तम्पुरुषः सर्वस्यात्मनः परायणं
व्यमार्थ य ऽएवायञ्छायामयः पुरुषः स ऽएष ब्रुदैव
शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥ १६ ॥
आप ऽएव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्ज्योतिष्यो वै
तम्पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै वेदिता स्या-
द्याज्ञवल्क्य वेद वा ऽअहन्तम्पुरुषः सर्वस्यात्मनः परायणं
व्यमार्थ य ऽएवायम्पुत्रमयः पुरुषः स ऽएष ब्रुदैव शाकल्य
तस्य का देवतेति वरुण ऽइति होवाच ॥ १७ ॥ रेत ऽएव
यस्यायतनम् । चक्षुर्लोको मनोज्ज्योतिष्यो वै तम्पुरुषं
विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै वेदिता स्याद्याज्ञ-
वल्क्य वेद वा ऽअहन्तम्पुरुषः सर्वस्यात्मनः परायणं
व्यमार्थ य ऽएवायम्पुत्रमयः पुरुषः स ऽएष ब्रुदैव
शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच
॥ १८ ॥ शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । त्वां
स्विदिमे ब्राह्मणा ऽअङ्गारावक्षयणमकृताः ऽइति ॥ १९ ॥
याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । यदिदुङ्कुरुपञ्चालाना-
म्ब्राह्मणानत्यवादीः किम्ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः
सम्प्रतिष्ठा ऽइति यदिशो वेत्थ सदेवाः सम्प्रतिष्ठाः
॥ २० ॥ किन्देवतोऽस्याम्प्राच्यान्दिश्यसीति । आदि-
त्यदेवत ऽइति स ऽआदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित ऽइति
चक्षुषीति कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितम्भवतीति रूपेण्विति

चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन्नु रूपाणि प्रति-
 ष्ठितानि भवन्तीति हृदय ऽइति हृदयेन हि रूपाणि
 जानाति हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमे-
 वैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥ किन्देवतोऽस्यान्दुक्षिणायान्दिश्य-
 सीति । यमदेवत ऽइति स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित ऽइति
 दुक्षिणायामिति कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति
 श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दुक्षिणान्ददाति श्रद्धा-
 याथ ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति कस्मिन्नु श्रद्धा
 प्रतिष्ठिता भवतीति हृदय ऽइति हृदयेन हि श्रद्धत्ते हृदये
 ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य
 ॥ २२ ॥ किन्देवतोऽस्याम्प्रतीच्यान्दिश्यसीति । वरुण-
 देवत ऽइति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित ऽइत्यप्स्विति
 कस्मिन्वापः प्रतिष्ठिता भवन्तीति रेतसीति कस्मिन्नु
 रेतः प्रतिष्ठितम्भवतीति हृदय ऽइति तस्मादपि प्रतिरूप-
 आत्माहुर्हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मित ऽइति हृदये
 ह्येव रेतः प्रतिष्ठितम्भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥
 किन्देवतोऽस्यामुदीच्यान्दिश्यसीति । सोमदेवत ऽइति
 स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित ऽइति दीक्षायामिति कस्मिन्नु
 दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति सत्य ऽइति तस्मादपि
 दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठिता
 भवतीति कस्मिन्नु सत्यम्प्रतिष्ठितम्भवतीति हृदय ऽइति
 हृदयेन हि सत्यजानाति हृदये ह्येव सत्यम्प्रतिष्ठितम्भव-
 तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २४ ॥ किन्देवतोऽस्यान्दध्रुवाया-

न्दिश्यसीति । अग्निदेवत इति सोऽग्निः कस्मिन्नप्रति-
 ष्ठित इति वाचीति कस्मिन्नु वाक्प्रतिष्ठिता भवतीति
 मनसीति कस्मिन्नु मनः प्रतिष्ठितम्भवतीति हृदय
 इति कस्मिन्नु हृदयम्प्रतिष्ठितम्भवतीति ॥ २५ ॥ अह-
 ल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यत्रैतदन्यत्रास्मिन्मन्यासै
 यत्रैतद्व्यत्रास्मत्स्याच्छ्वानो वैतद्व्युर्वाशंसि वैतद्विमन्थी-
 रन्निति ॥ २६ ॥ कस्मिन्नु त्वञ्चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ
 इति । प्राण इति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्य-
 पान इति कस्मिन्नुपानः प्रतिष्ठित इति व्यान
 इति कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदान इति
 कस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित इति समान इति ॥ २७ ॥
 स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्ष्यो न
 हि शीर्ष्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्यते न व्यथत इत्येता-
 न्यष्टावायतनान्यष्टौ लोकाऽअष्टौ पुरुषाः स यस्ता-
 न्पुरुषान् व्युदुह्य प्रत्युह्यात्यक्रामीत्तन्त्वौपनिषदम्पुरुषम्पृ-
 च्छामि तश्चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति
 तः ह शाकल्यो न मेने तस्य ह मूर्द्धा विपपात तस्य
 हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपजहुः ॥ २८ ॥
 अथ ह याज्ञवल्क्य उवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः
 कामयते स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः काम-
 यते तं वः पृच्छानि सर्वान्वा वः पृच्छानीति ते ह
 ब्रह्मणा न दधृषुः ॥ २९ ॥ तान्हेतैः श्लोकैः पप्रच्छ ।

यथा वृक्षो वृनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा ॥ तस्य पण्णानि
लोमानि त्वगस्योत्पाटिका वहिः ॥ ३० ॥ त्वच ऽएवास्य
रुधिरम्प्रस्यन्दि त्वच ऽउत्पटः ॥ तस्मात्तदातुन्नार्त्तैति
रसो वृक्षादिव्राहतात् ॥ ३१ ॥ माथं सान्न्यस्य शक-
राणि किनाटथं स्नाव तस्तिथरम् ॥ अस्थीन्न्यन्तरतो दारूणि
मज्जा मज्जोपमा कृता ॥ ३२ ॥ यद्वृक्षो वृक्वणो रोहति
मूलान्नवतरः पुनः ॥ मर्त्यः स्विन्नमृत्युना वृक्वणः
कस्मान्नमूलात्प्ररोहति ॥ ३३ ॥ रेतस ऽडुति मा वोचत
जीवतस्तत्प्रजायते ॥ जात ऽएव न जायते को न्वेन-
अनयेत्पुनः ॥ धानारुह ऽउ वै वृक्षोऽन्न्यतः प्रेत्य सम्भवः ॥
यत्समूलमुद्धृहेयुर्वृक्षन्न पुनराभवेत् ॥ मर्त्यः स्विन्नमृत्यु-
ना वृक्वणः कस्मान्नमूलात्प्ररोहति । विज्ञानमानन्द-
म्ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम् ॥ तिष्ठमानस्य तद्विद ऽडुति ॥ ३४ ॥

षष्ठाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

[उपदिष्टस्यैव ब्रह्मणोऽधिगमने उपायान्तरस्य प्रदर्शनं ब्राह्मणद्वयेन]

जनको ह वैदेह ऽआसाञ्चक्रे । अथ ह याज्ञवल्क्य
ऽआवव्राज स होवाच जनको वैदेहो याज्ञवल्क्य किमर्थ-
मचारीः पशूनिच्छन्नपणवन्तानित्युभयमेव सम्प्राडिति
होवाच यत्ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेति ॥ १ ॥ अब्र-
वीन्म ऽउदङ्कः शौल्लवायनः ॥ प्राणो वै ब्रह्मेति यथा
मातृमान्निपतृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छौल्लवायनोऽ-

ब्रवीत्प्राणो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किञ्च स्यादित्यब्र-
वीत्तु ते तस्यायतनमप्रतिष्ठान्न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा ऽएत-
त्सम्प्राडिति ॥ २ ॥ स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । प्राण ऽएवा-
यतनमाकाशः प्रतिष्ठु प्रियमित्येनदुपासीत का
प्रियता याज्ञवल्क्य प्राण ऽएव सम्प्राडिति होवाच प्रा-
णस्य वै सम्प्राट्कामायायाज्यं स्वाजयत्यप्रतिष्ठस्य
प्रतिष्ठित्यपि तत्र बधशङ्का भवति यान्दिशमेति प्राण-
स्यैव सम्प्राट्कामाय प्राणो वै सम्प्राट् परमम्ब्रह्म नैन-
म्प्राणो जहाति सर्वाण्येनम्भूतान्न्यभिक्षरन्ति ॥ ३ ॥ देवो
भूत्वा देवानप्प्येति । स ऽएवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभः
सहस्रन्ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच
याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति क
ऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ ४ ॥ अब्रवीन्मे जित्वा शै-
लिनः । वाग्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्निपतृमानाचाव्यवा-
न्ब्रूयात्तथा तच्छैलिनोऽब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यवदतो हि किञ्च
स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनमप्रतिष्ठान्न मेऽब्रवीदित्येक-
पाद्वा ऽएतत्सम्प्राडिति ॥ ५ ॥ स वै नो ब्रूहि याज्ञव-
ल्क्य । वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठु प्रजेत्येनदुपासीत
का प्रजता याज्ञवल्क्य वागेव सम्प्राडिति होवाच वाचा
वै सम्प्राड्वन्धुः प्रजायत ऽऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽ-

(१) “स ऽएवायत०” इति ‘ग’ ‘ज’ पुस्तकयोः ।

(२) “वधाशङ्का” इत्युक्तपुस्तकयोः ।

(३) “स्यादब्रवीत्तु” इति ‘ग’ ‘ज’ पुस्तकयोः ।

थर्वाङ्गिरस ऽइतिहासः पुराणं विद्या ऽउपनिषदः श्लोकाः
 सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि वाचैव सम्म्राट्
 प्रजायन्ते वाग्वै सम्म्राट् परमम्ब्रह्म नैनं वाग्जहाति सर्वाण्ये-
 नम्भूतान्न्यभिक्षरन्ति ॥ ६ ॥ देवो भूत्वा देवानुप्येति । य ऽएवं
 विद्वानेतदुपास्ते हस्तृषभः सहस्रन्ददामीति होवाच जनको
 वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य
 हरेतेति क ऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ ७ ॥ अब्रवीन्मे
 वर्कुवाष्णः । चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्निपतृमाना-
 चार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वाष्णोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि
 किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनमप्रतिष्ठान्न मेऽब्रवीद्वि-
 त्येकपाद्वा ऽएतत्सम्म्राडिति ॥ ८ ॥ स वै नो ब्रूहि याज्ञ-
 वल्क्य । चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्येनदु-
 पासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्म्राडिति होवाच
 चक्षुषा वै सम्म्राट् पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति स ऽआहुद्रा-
 क्षमिति तत्सत्यम्भवति चक्षुर्वै सम्म्राट् परमम्ब्रह्म नैन-
 ञ्चक्षुर्जहाति सर्वाण्येनम्भूतान्न्यभिक्षरन्ति ॥ ९ ॥ देवो
 भूत्वा देवानुप्येति । य ऽएवं विद्वानेतदुपास्ते हस्तृषभः
 सहस्रन्ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञ-
 वल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति क ऽएव
 ते किमब्रवीदिति ॥ १० ॥ अब्रवीन्मे गर्हभीविपीतो
 भारद्वाजः । श्रोत्रं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्निपतृमाना-
 चार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेत्य-
 शृण्वतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनमप्रति-

ष्टान्न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा ऽएतत्सम्प्राडिति ॥ ११ ॥ स
 वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रति
 ष्टानन्त ऽदित्येनदुपासीत कानन्तता याज्ञवल्क्य दिश
 ऽएव सम्प्राडिति होवाच तस्माद्वै सम्प्राज्याङ्गाश्च
 दिशङ्गच्छति नैवास्या ऽअन्तङ्गच्छत्यनन्ता हि दिशः
 श्रोत्रं हि दिशः श्रोत्रं वै सम्प्राद् परमम्ब्रह्म नैनं
 श्रोत्रजहाति सर्वाण्येनम्भूतान्न्यभिक्षरन्ति ॥ १२ ॥ देवो
 भूत्वा देवानप्येति । य ऽएवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभः
 सहस्रन्ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञ-
 वल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति क ऽएव ते
 किमब्रवीदिति ॥ १३ ॥ अब्रवीद्वै सत्यकामो जावालः ।
 मनो वै ब्रह्मेति यथा मातृमाद्विपतृमानाचार्यवान्ब्रूया-
 त् यथा तत्सत्यकामोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेत्यमनसो हि
 किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्टान्न मेऽब्रवी-
 दित्येकपाद्वा ऽएतत्सम्प्राडिति ॥ १४ ॥ स वै नो ब्रूहि
 याज्ञवल्क्य । मन ऽएवायतनमाकाशः प्रतिष्टानन्द ऽदित्ये-
 नदुपासीत कानन्दता याज्ञवल्क्य मन ऽएव सम्प्राडिति
 होवाच मनसा वै सम्प्राद् स्त्रियमभिहर्षति तस्याम्प्र-
 तिरूपः पुत्रो जायते स ऽआनन्दो मनो वै सम्प्राद् परम-
 म्ब्रह्म नैनम्मनो जहाति सर्वाण्येनम्भूतान्न्यभिक्षरन्ति
 ॥ १५ ॥ देवो भूत्वा देवानप्येति । य ऽएवं विद्वानेतदु-
 पास्ते हस्त्यृषभः सहस्रन्ददामीति होवाच जनको वैदेहः
 स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य

हुरेतेति क ऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ १६ ॥ अब्रवीन्मे
 विदग्धः शाकल्यः हृदयं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्निपतु-
 मानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयं वै ब्रह्मे-
 त्यहृदयस्य हि किञ्च स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्र-
 तिष्ठान्न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा ऽएतत्सम्प्राडिति ॥ १७ ॥
 स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृदयमेवायतनमाकाशः
 प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का स्थितिता याज्ञवल्क्य
 हृदयमेव सम्प्राडिति होवाच हृदयं वै सम्प्राद् सर्वेषा-
 म्भूतानाम्प्रतिष्ठा हृदयेन हि सर्वाणि भूतानि प्रतिति-
 ष्ठन्ति हृदयं वै सम्प्राद् परमम्ब्रह्म नैनः हृदयज्जहाति
 सर्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १८ ॥ देवो भूत्वा देवा-
 नप्स्येति । य ऽएवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभः सहस्रन्द-
 दामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः
 पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य्य हुरेतेति ॥ १९ ॥

षष्ठाध्याये दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

— ० —

अथ ह जनको वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच ।
 नमस्ते याज्ञवल्क्यानु मा शाधीति स होवाच यथा वै
 सम्प्राणमहान्तमद्भानमेष्यन्नृथं वा नावं वा समादुदी-
 तैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्मास्येवं वृन्दारक ऽआ-
 द्यः सन्नधीतवेद ऽउक्तोपनिषत्क ऽइतो विमुच्यमानः
 क्व गमिष्यसीति नाहन्तद्भगवन्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ

वै तेऽहन्तद्रक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवा-
निति ॥ १ ॥ स होवाच । इन्द्रो वै नामैष योऽयन्दक्षिणेऽ-
क्षन्पुरुषस्तं वा एतमिन्द्रः सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते
परोऽक्षेणेव परोऽक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः
॥ २ ॥ अथैतद्वामेऽक्षिणि पुरुषरूपम् । एषास्य पुत्नी
विराट् तयोरेष सन्तावो य एषोऽन्तर्हृदयऽआकाशोऽ-
थैनयोरेतदुन्नं य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽथैनयो-
रेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये जालकमिवैथैनयोरेषा सृतिः
सती सञ्चरणी येषा हृदयादूर्द्धा नाड्युच्चरति ॥ ३ ॥
ता वा अस्यैताः । हिता नाम नाड्यो यथा केशः
सहस्रधा भिन्न एताभिर्वा एतमास्त्रवदास्त्रवति तस्मा-
देष प्रविविक्ताहारतर इव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः
॥ ४ ॥ तस्य वा एतस्य पुरुषस्य । प्राची दिक्प्राञ्चः
प्राणा दक्षिणा दिग्दक्षिणाः प्राणाः प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः
प्राणा उदीची दिगुदञ्चः प्राणा ऊर्द्धा दिगूर्द्धाः प्राणा
अवाची दिग्वाञ्चः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः ॥ ५ ॥
स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्ष्यो
न हि शीर्ष्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्ज्यते न व्यथतेऽभयं
वै जनक प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः स होवाच
जनको वैदेहो नमस्ते याज्ञवल्क्याभयन्वागच्छताद्यो नो
भगवन्नभयं वेदुयस इमे विदेहाऽअयमहमस्मीति ॥ ६ ॥

षष्ठाध्याय एकादशं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ १०७ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[प्रस्तुतस्य ब्रह्मणो व्यतिरिक्तत्वशुद्धत्वाद्वैतत्वादिकप्रदर्शनम्]

जनकः ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । स मेनेन
 वदिष्य ऽइत्यथ ह यजनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चा-
 ग्निहोत्रे समूदतुस्तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरन्ददौ स ह
 कामप्प्रश्नमेव ब्रूते तः हास्मै ददौ तः ह सम्मूडेव पूर्वः
 पप्प्रच्छ ॥ १ ॥ याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरयम्पुरुष ऽइति ।
 आदित्यज्योतिः सम्म्राडिति होवाचादित्येनैवायञ्ज्योति-
 षास्ते पल्लययते कर्म कुरुते विपश्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञ-
 वल्क्य ॥ २ ॥ अस्तमित ऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । किञ्ज्यो-
 तिरेवायम्पुरुष ऽइति चन्द्रज्योतिः सम्म्राडिति होवाच च-
 न्द्रेणैवायञ्ज्योतिषास्ते पल्लययते कर्म कुरुते विपश्ये-
 तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥ अस्तमित ऽआदित्ये याज्ञ-
 वल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते किञ्ज्योतिरेवायम्पुरुष ऽइत्यग्नि-
 ज्योतिः सम्म्राडिति होवाचाग्निनैवायञ्ज्योतिषास्ते पल्लय-
 यते कर्म कुरुते विपश्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥
 अस्तमित ऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽ-
 ग्नौ किञ्ज्योतिरेवायम्पुरुष ऽइति वाग्ज्योतिः सम्म्रा-
 डिति होवाच वाचैवायञ्ज्योतिषास्ते पल्लययते कर्म
 कुरुते विपश्येतीति तस्माद्वै सम्म्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न
 विनिर्जायतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतद्या-
 ज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥ अस्तमित ऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्र-

मस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किञ्ज्योतिरेवाय-
म्पुरुष ऽदुत्यात्मज्योतिः सम्प्राडिति होवाचात्मनैवाय-
ज्योतिषास्ते पल्लययते कर्म कुरुते विपर्येतीति ॥ ६ ॥ *
कतम् ऽआत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु
हृद्यन्तज्योतिः स समानः सन्नुभौ लोकौ सञ्चरति
ध्यायतीव लेलायतीव सधीः स्वप्नो भूत्वेमल्लोकमतिक्रामति
॥ ७ ॥ स वा ऽअयम्पुरुषो जायमानः । शरीरमभिस-
म्पद्यमानः पाप्मभिः सहसृज्यते स ऽउत्क्रामन्मि-
माणः पाप्मनो विजहाति मृत्यो रूपाणि ॥ ८ ॥ तस्य
वा ऽएतस्य पुरुषस्य । द्वे ऽएव स्थाने भवत ऽइदञ्च
परलोकस्थानञ्च सन्ध्यन्तृतीयं स्वप्नस्थानन्तस्मि-
न्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदञ्च परलोक-
स्थानञ्च ॥ ९ ॥ अथ यथाक्रमोऽयम्परलोकस्थाने भवति ।
तमाक्रममाक्रम्योभयाद्वाप्सुन ऽआनन्दाच्च पश्यति
स यत्रायम्प्रस्वपितृस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय
स्वयं विहृत्य स्वयन्निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा
प्रस्वपित्यत्रायम्पुरुषः स्वयज्ज्योतिर्भवति ॥ १० ॥ न
तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति । अथ रथान्न-
थयोगाश्पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथा-
नन्दाश्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः स्रवन्त्यः
पुष्करिण्योः भवन्त्यथ वेशान्ताः स्रवन्तीः पुष्करिणीः

* शतम् ७४०० ।

(१) “प्रस्वपित्यस्य” इति ‘ग’ ‘ज’ पुस्तकयोः ।

(२) “स्रवन्त्यः” इत्युक्तपुस्तकयोः ।

सृजते स हि कर्ता ॥ ११ ॥ तदुप्येते श्लोकाः ।
 स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति ॥
 शुक्रमादाय पुनरैति स्थानः हिरण्मयः पौरुष एकहःसः
 ॥ १२ ॥ प्राणेन रक्षन्नपरङ्कुलायम्बहिष्कुलायादमृतश्च-
 रित्वा ॥ स ऽईयते ऽअमृतो यत्र कामः हिरण्मयः पौरुष
 एकहःसः ॥ १३ ॥ स्वप्नान्तु ऽउच्चावचमीयमानो रूपाणि
 देवः कुरुते बहूनि ॥ उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदु-
 तेवापि भयानि पश्यन् ॥ १४ ॥ आराममस्य पश्यन्ति ।
 न तङ्कश्चन पश्यतीति तन्नायतम्बोधयेदित्याहुर्दुर्भि-
 षज्यः हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥
 अथो खल्ल्वाहुः । जागरितदेश एवास्यैष यानि ह्येव
 जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त ऽइत्यत्रायम्पुरुषः स्वयञ्जयति-
 र्भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददा-
 म्यत ऽऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १६ ॥ स वा एष
 एतस्मिन्स्वप्नान्ते । रत्वा चरित्वा द्वैव पुण्यश्च
 पापश्च पुनः प्रतिज्ञायम्प्रतियोज्ञाद्रवति बुद्धान्तायैव स
 यदत्र किञ्चित्पश्यत्यनङ्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययम्पुरुष
 ऽइत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददाम्यत
 ऽऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १७ ॥ तद्यथा महामत्स्यः ।
 उभे कुले ऽअनुसञ्चरति पूर्वञ्चापरञ्चैवमेवायम्पुरुष एता
 ऽउभावन्तावनुसञ्चरति स्वप्नान्तुश्च बुद्धान्तुश्च ॥ १८ ॥
 तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य
 श्रान्तः सः हृत्य पक्षौ सल्लयायैव धियत एवमेवायम्पुरुष

ऽएतस्मा ऽअन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कञ्चन काम-
 ङ्कामयते न कञ्चन स्वप्नम्पश्यति ॥१९॥ ता वा ऽअस्यैताः ।
 हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताणि-
 म्मना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य
 लोहितस्य पूर्णा ऽअथ यत्रैनङ्घ्रन्तीव जिनन्तीव हस्तीव
 विच्छाययति गर्त्तमिव पतति यदेव जाग्रद्भ्यम्पश्यति
 तदत्राविद्यया भयम्मम्यतेऽथ यत्र राजेव देव ऽइवाहु-
 मेवेदः सर्वमस्मीति मम्यते सोऽस्य परमो लोकोऽथ
 यत्र सुप्तो न कञ्चन कामङ्कामयते न कञ्चन
 स्वप्नम्पश्यति ॥ २० ॥ तद्वा ऽअस्यैतत् । आत्मकाममा-
 प्तकाममकामः रूपन्तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो
 न बाह्यङ्किञ्चन वेद नान्तरमेवमेवायः शारीर ऽआत्मा
 प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यङ्किञ्चन वेद नान्त-
 रम् ॥ २१ ॥ तद्वा ऽअस्यैतत् । अतिच्छन्दोऽपहतपाप्मा-
 भयः रूपमशोकान्तरमत्र पितापिता भवति मातामाता
 लोका ऽअलोका देवा ऽअदेवा वेदा ऽअवेदा यज्ञा
 ऽअयज्ञा ऽअत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाब्भ्रूणहा
 पौलकसोऽपौलकसश्चाण्डालोऽचाण्डालः श्रमणोऽश्रमण-
 स्तापसोऽतापसोऽनन्वागतम्पुण्येनानन्वागतम्पापेन ती-
 णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्न्हुदयस्य भवति ॥ २२ ॥
 यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्दृष्टव्यन्न पश्यति
 न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वि-

तीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं व्युत्पद्येत् ॥ २३ ॥ यद्वै तन्न
 जिघ्रति । जिघ्रन्वै तद्घातव्यन्न जिघ्रति न हि घातु-
 र्घ्राणाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति
 ततोऽन्यद्विभक्तं व्यजिघ्रेत् ॥ २४ ॥ यद्वै तन्न रसयति ।
 विजानन्वै तद्रसन्न रसयति न हि रसयितु रसाद्विपरि-
 लोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्य-
 द्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥ यद्वै तन्न वदति । वदन्वै
 तद्रक्तव्यन्न वदति न हि वक्तुर्वचो विपरिलोपो विद्यतेऽवि-
 नाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं व्यद्वदेत्
 ॥ २६ ॥ यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तच्छ्रोतव्यन्न
 शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न
 तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं व्यच्छृणुयात् ॥ २७ ॥
 यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तन्मन्तव्यन्न मनुते न
 हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्विती-
 यमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं व्यन्मन्वीत ॥ २८ ॥ यद्वै तन्न
 स्पृशति । पृश्नन्वै तत्स्पृष्टव्यन्न स्पृशति न हि स्पृष्टु स्पृष्टे-
 र्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽ-
 न्यद्विभक्तं व्यत्स्पृशेत् ॥ २९ ॥ यद्वै तन्न विजानाति ।
 विजानन्वै तद्विज्ञेयन्न विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञाना-
 द्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽ-
 न्यद्विभक्तं व्यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥ सलिल ऽणुको
 द्रष्टाद्वैतो भवति । एष ब्रह्मलोकः सम्प्रादिति हैनमुवा-

चैषास्य परमा सम्पदेषोऽस्य परमो लोकऽएषोऽस्य परमऽ
 आनन्दऽएतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजी-
 वन्ति ॥ ३१ ॥ स यो मनुष्याणां राक्षः समृद्धो भवति ।
 अन्येषामधिपतिः सर्वैर्मनुष्यकैः कामैः सम्पन्नतमः
 स मनुष्याणाम्परमऽआनन्दः ॥ ३२ ॥ अथ ये शत-
 मनुष्याणामानन्दाः । स एकः पितृणाञ्जितलोकाना-
 मानन्दः ॥ ३३ ॥ अथ ये शतम्पितृणाञ्जितलोकानामा-
 नन्दाः । स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देव-
 त्वमभिसम्पद्यन्ते ॥ ३४ ॥ अथ ये शतङ्गर्मदेवानामा-
 नन्दाः । स एकऽआज्ञानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽ-
 वृजिनोऽकामहतः ॥ ३५ ॥ अथ ये शतमाज्ञानदेवानामा-
 नन्दाः । स एको देवलोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽ-
 वृजिनोऽकामहतः ॥ ३६ ॥ अथ ये शतन्देवलोकऽआ-
 नन्दाः । स एको गन्धर्वलोकऽआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽ-
 वृजिनोऽकामहतः ॥ ३७ ॥ अथ ये शतङ्गन्धर्वलोकऽआ-
 नन्दाः । स एकः प्रजापतिलोकऽआनन्दो यश्च
 श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ २८ ॥ अथ ये शतम्प्रजा-
 पतिलोकऽआनन्दाः । स एको ब्रह्मलोकऽआनन्दो
 यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतऽएष ब्रह्मलोकः सम्मा-
 ङ्गिति हैनमनुशशासैतदमृतः सोऽहम्भगवते सहस्रन्द-
 दाम्मयत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ ३९ ॥ स वा एष
 एतस्मिन्सम्प्रसादे । रत्वा चरित्वा दुष्टैव पुण्यञ्च
 पापञ्च पुनः प्रतिन्यायम्प्रतियोन्याव्रवति बुद्धान्तायैव

स षट्त्रिंशत्पश्यत्यनन्वावगतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्य-
 म्पुरुष ऽदृत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहम्भगवते सहस्रन्द-
 दाम्भ्यत ऽऊर्द्धं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ ४० ॥ अत्र ह या-
 ज्ञवल्क्यो विभयाश्चकार । मेधावी राजा सर्वेभ्यो
 मान्तेभ्य ऽउदरौत्सीदिति स यत्राणिमानन्येति जरया
 वोपतपता वाणिमानन्निगच्छति यथाम्भुं वोदुम्बरं वा
 पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्येतैवमेवायः शरीर ऽआत्मैभ्योऽ-
 ज्ञेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायम्प्रतियोद्याद्रवति
 प्राणायैव ॥ ४१ ॥ तद्यथा नः सुसमाहितम् । उत्सर्ज्या-
 यादेवमेवायः शरीर ऽआत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वाहूढ
 ऽउत्सर्ज्याति ॥ ४२ ॥ तद्यथा राजानमायन्तम् । उग्राः
 प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽ-
 यमायात्ययमागच्छतीत्येवः हैवंविदः सर्वाणि भूतानि
 प्रतिकल्पन्त ऽदुदम्ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥ ४३ ॥
 तद्यथा राजानम्प्रयियासन्तम् । उग्राः प्रत्येनसः सूत-
 ग्रामण्य ऽउपसमायन्त्येवः हैवंविदः सर्वे प्राणा ऽउप-
 समायन्ति यत्रैतदूर्द्धोच्छासी भवति ॥ ४४ ॥

सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

— ० —

[उक्तस्यात्मनोऽज्ञेभ्यः संप्रमोक्षणस्य विस्तेरणोपपादनम्]

स यत्रायः शरीर ऽआत्माबल्ल्यन्नीत्य । सम्मोह-
 मिव न्येत्यथैनमेते प्राणा ऽअभिसमायन्ति स ऽएता-

स्तेजोमात्राः समब्ध्यादुदानो हृदयमेवाववक्कामति ॥ १ ॥
 स यत्रैष चाक्षुषः । पुरुषः पराङ् पथ्यावर्त्ततेऽथारूपज्ञो
 भवत्येकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिग्रतीत्या-
 हुरेकीभवति न रसयतीत्याहुरेकीभवति न वदतीत्याहुरेकी-
 भवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत ऽडृत्याहुरेकी-
 भवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुः
 ॥ २ ॥ तस्य हैतस्य । हृदयस्याग्रम्प्रद्योतते तेन प्रद्योते-
 नैष ऽआत्मा निष्कामति चक्षुष्टो वा मूद्धर्नो वाङ्मयेब्भ्यो वा
 शरीरदेशेब्भ्यस्तमुत्क्रामन्तम्प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रा-
 मन्तः सर्वे प्राणा ऽअनूत्क्रामन्ति संज्ञानमेवान्ववक्कामति स
 ऽएष ज्ञः सविज्ञानो भवति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते
 पूर्वप्रज्ञा च ॥ ३ ॥ तद्यथा तृणजलायुका । तृणस्यान्तङ्गत्वा-
 त्मानमुपसङ्हरत्येवमेवायम्पुरुष ऽइदं शरीरन्निहत्याविद्या-
 ङ्गमयित्वात्मानमुपसङ्हरति ॥ ४ ॥ तद्यथा पेशस्कारी । पेशसो
 मात्रामपाद्यान्यन्नवतरङ्गल्ल्याणतरः रूपन्तनुत ऽएवमेवा-
 यम्पुरुष ऽइदं शरीरन्निहत्याविद्याङ्गमयित्वाङ्गमयन्नवतरङ्ग-
 ल्ल्याणतरः रूपन्तनुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा
 प्राजापत्यं वा दैवं वा मानुषं वान्येब्भ्यो वा भूतेब्भ्यः ॥ ५ ॥
 स वा ऽअयमात्मा । ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्म-
 यः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय ऽआकाशमयो वायुमय-
 स्तेजोमय ऽआपोमयः पृथिवीमयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्ष-
 मयोऽहर्षमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेदम्मयोऽ-

दोमय ऽइति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधु-
 कारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन
 कर्मणा भवति पापः पापेनेति ॥ ६ ॥ अथो खल्वबाहुः ।
 काममय ऽएवायम्पुरुष ऽइति स यथाकामो भवति तथा-
 कृतुर्भवति यथाकृतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते
 तदभिसम्पद्यत ऽइति ॥ ७ ॥ तदेष श्लोको भवति ।
 तदेव सत्तत्सह कर्मणैति लिङ्गमनो यत्र निषक्तमस्य ॥
 प्राप्स्यान्तङ्कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् ॥ तस्मा-
 द्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मण ऽइति नु कामयमानोऽ-
 थाकामयमानो योऽकामो निष्काम ऽआत्मकाम ऽआप्त-
 कामो भवति न तस्मात्प्राणा ऽउत्कामन्त्यत्रैव समवनी-
 यन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्स्येति ॥ ८ ॥ तदेष श्लोको
 भवति । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि
 श्रिताः ॥ अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत
 ऽइति ॥ ९ ॥ तद्यथाहिनिल्लर्वयनी । बल्मीके मृता
 प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदः शरीरः शेतेऽथायमनस्थि-
 कोऽशरीरः प्राज्ञ ऽआत्मा ब्रह्मैव लोक ऽएव सम्प्रा-
 ङ्गिति होवाच ब्राह्मवल्क्यः सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददा-
 मीति होवाच जनको वैदेहः ॥ १० ॥ तदुप्प्येते श्लोकाः ।
 अणुः पन्था वितरः पुराणो माथ् स्पृष्टोऽनुवित्तो
 मयैव । तेन धीरा ऽअपियन्ति ब्रह्मविद ऽउत्क्रम्य
 स्वर्गलोकमितो विमुक्ताः ॥ ११ ॥ तस्मिन्ञ्जुक्कलमुत

नीलमाहुः पिङ्गलः हरितल्लोहितश्च ॥ एष पन्था ब्रह्मणा
हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्च ॥ १२ ॥ अन्ध-
न्तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ॥ ततो भूय ऽइव ते
तमो यः ऽउ सम्भूत्यां रताः ॥ १३ ॥ असुख्या नाम ते
लोकाः । अन्धेन तमसावृताः ॥ तांस्ते प्रेत्यापिगच्छन्त्य-
विद्वाथ्सोऽबुधा जनाः ॥ १४ ॥ तदेव सन्तः । तदु तद्भवामो
न चेद्वेदी महती विनष्टिः ॥ ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथे-
तरे दुःखमेवोपयन्ति ॥ १५ ॥ आत्मानञ्चेद्विजानीयात् । अयम-
स्मीति पुरुषः ॥ किमिच्छद्भ्यः कामाय शरीरमनु सञ्चरेत्
॥ १६ ॥ यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्धः ऽआत्मा । अस्मिन्सन्देहे
गृह्णे प्रविष्टः ॥ स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य
लोकः स ऽउ लोकः ऽएव ॥ १७ ॥ यदैतमनुपश्यति । आ-
त्मानन्देवमञ्जसा ॥ ईशानम्भूतभव्यस्य न तदा विचि-
कित्सति ॥ १८ ॥ यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः । आकाशश्च
प्रतिष्ठितः ॥ तमेव मन्व्यः ऽआत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम्
॥ १९ ॥ यस्मादुर्वाक्सँवत्सरः । अहोभिः परिवर्तते ॥ तद्देवा
ज्योतिषाज्ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ॥ २० ॥ प्राणस्य प्राणम् ।
उत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नमनसो ये मनो
विदुः ॥ ते निचिक्वयुर्ब्रह्म पुराणमग्रथमनसैवाप्सुर्व्यन्नेह
नानास्ति किञ्चन ॥ २१ ॥ [अर्धः प्रपाठकः ॥ ६४ ॥] मृत्योः
स मृत्युमाप्नोति यः ऽइह नानेव पश्यति ॥ मनसैवानुद्बुद्ध-

(१) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः "पुरुषः" इति पाठो दृश्यते । स तु प्रामादिक एव प्रतीयते
'पुरुषोऽवसाने' (शु० य० प्रा० शा० ३. १२०) इति दीर्घनिपातनात् ।

व्यमेतदप्प्रमयन्ध्रुवम् ॥ २२ ॥ विरजः परऽआकाशात् । अजऽ
 आत्मा महान्ध्रुवः ॥ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञाङ्कुर्वीत ब्रा-
 ह्मणः ॥ नानुद्ध्यायाद्वहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनः हि तदिति
 ॥ २३ ॥ स वा अयमात्मा । सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्व-
 स्याधिपतिः सर्वमिदम्प्रशास्ति यदिदं किञ्च स न साधुना
 कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानेष भूताधिपतिरेष
 लोकेश्वर एष लोकपालः स सेतुर्विधरण एषाँल्लोका-
 नामसम्भेदाय ॥ २४ ॥ तमेतं वेदानुवचनेन विविदि-
 षन्ति । ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन
 चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमी-
 षन्तः प्रव्रजन्ति ॥ २५ ॥ एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे
 ब्राह्मणा अनूचाना विद्वाँसः प्रजान्न कामयन्ते किम्प्र-
 जया करिष्यामो येषान्नोऽयमात्मायँल्लोक इति ते ह
 स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्यु-
 त्थायाथ भिक्षाचर्यश्चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तै-
 षणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः
 ॥ २६ ॥ स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो नहि गृह्यतेऽ-
 शीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्यते न व्यथत
 इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभे उभे
 ह्येष एते तरत्यमृतः साद्धसाधुनी नैनङ्कृताकृते तपतो
 नास्य केन चन कर्मणा लोको मीयते ॥ २७ ॥ तदेत-
 द्बुचाब्भ्युक्तम् । एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा

वर्द्धते नो कनीयान् ॥ तस्यैव स्यात्पदवित्तं विद्वित्वा न
कर्मणा लिप्यते पापकेनेति तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त
ऽउपरतस्तिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानम्पश्ये-
त्सर्वमेनम्पश्यति सर्वोऽस्यात्मा भवति सर्वस्यात्मा भवति
सर्वम्पाप्मानन्तरति नैनम्पाप्मा तरति सर्वम्पाप्मानन्त-
पति नैनम्पाप्मा तपति विपापो विजरो विजिघत्सोऽपि-
पासो ब्राह्मणो भवति य एव वेद ॥ २८ ॥ स वा ऽएष
महानज् ऽआत्मा । अन्नादो वसुदानः स यो हैवमेतन्म-
हान्तमज्मात्मानमन्नादं वसुदानं वेद विन्दते वसु ॥ २९ ॥
स वा ऽएष महानज् ऽआत्मा । अजरोऽमरोऽभ्योऽ-
मृतो ब्रह्माभयं वै जनकं प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञ-
वल्क्यः सोऽहम्भगवते विदेहान्ददामि माश्चापि सह
दास्यायेति ॥ ३० ॥ स वा ऽएष महानज् ऽआत्मा । अज-
रोऽमरोऽभ्योऽमृतो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयः हि वै ब्रह्म
भवति य एव वेद ॥ ३१ ॥

सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[आत्मज्ञाने आगमेनाधिगतस्यामृतत्वसाधनत्वस्य तर्केणापि प्रतिपादनम्,
याज्ञवल्क्यकाण्डस्याचार्यपरम्परोपदेशश्च]

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भाष्ये बभूवतुः । मैत्रेयी
च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव
स्त्रीप्रज्ञेव कात्यायनी सोऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यमाणः ॥ १ ॥
याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीति होवाच । प्रव्रजिष्यन्वा ऽअरेऽ-

हुमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कार्यायन्न्यान्त-
 ङ्करवाणीति ॥ २ ॥ सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु म ऽइय-
 म्भगोऽसुर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्स्यान्वहन्तेना-
 मृताहोऽनेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवता-
 जीवितन्तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति
 वित्तेनेति ॥ ३ ॥ सा होवाच मैत्रेयी । येनाहुन्नामृता स्या-
 ङ्क्मिहन्तेन कुर्या यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति
 ॥ ४ ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया खलु नो भवती
 सती प्रियमवृतद्धन्त खलु भवति तेऽहन्तद्वक्ष्यामि व्य्या-
 ख्यास्यामि ते वाचन्तु मे व्य्याचक्षाणस्य निदिद्ध्यासस्वेति
 ब्रवीतु भगवानिति ॥ ५ ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः । न
 वा ऽअरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय
 पतिः प्रियो भवति न वा ऽअरे जायायै कामाय जाया
 प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न
 वा ऽअरे पुत्राणाङ्गामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु
 कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति न वा ऽअरे वित्तस्य कामाय
 वित्तम्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तम्प्रियम्भवति न
 वा ऽअरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियम्भवत्यात्मनस्तु
 कामाय ब्रह्म प्रियम्भवति न वा ऽअरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्र-
 म्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रम्प्रियम्भवति न वा ऽअरे
 लोकानाङ्गामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः
 प्रिया भवन्ति न वा ऽअरे देवानाङ्गामाय देवाः प्रिया
 भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वा ऽअरे

वेदानाङ्गामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति न वा ऽअरे यज्ञानाङ्गामाय यज्ञाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्ति न वा ऽअरे भूतानाङ्गामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वा ऽअरे सर्वस्य कामाय सर्वम्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वम्प्रियम्भवत्यात्मा त्वरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयात्मनि वा ऽअरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात ऽइदं सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥ ब्रह्म तम्परादात् । योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रन्तम्परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तम्परादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तम्परादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद वेदास्तम्परादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मनो वेदान्वेद यज्ञास्तम्परादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मनो यज्ञान्वेद भूतानि तम्परादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वन्तम्परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदम्ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका ऽइमे देवा ऽइमे वेदा ऽइमे यज्ञा ऽइमानि भूतानीदं सर्वं व्यदयमात्मा ॥ ७ ॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्कुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा वीणायै वाद्यमानायै । न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्कुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य । न

बाह्याञ्छब्दाञ्छक्वनुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्ख-
 द्धमस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥ स यथाद्वैधाग्रेरब्ध्या-
 हितस्य । पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा ऽअरेऽस्य महतो भूतस्य
 निश्श्वसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस
 ऽइतिहासः पुराणं विद्या ऽउपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्य-
 नुव्याख्यानानि व्याख्यानानि दत्तः हुतमाशि-
 तम्पायितमयश्च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च
 भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्श्वसितानि ॥ ११ ॥
 स यथा सर्वासामपां समुद्र ऽएकायनम् । एवः
 सर्वेषां स्पर्शान्त्वगेकायनमेवः सर्वेषाङ्गन्धानान्ना-
 सिके ऽएकायनमेवः सर्वेषां रसानाञ्जिह्वैकायनमेवः
 सर्वेषां रूपाणाञ्चक्षुरेकायनमेवः सर्वेषां शब्दानां
 श्रोत्रमेकायनमेवः सर्वेषां सङ्कल्पानाम्मन ऽएकायन-
 मेवः सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनमेवः सर्वेषाङ्गर्मणां
 हस्तावेकायनमेवः सर्वेषामङ्गनाम्पादावेकायनमेवः सर्वेषा-
 मानन्दानामुपस्थ ऽएकायनमेवः सर्वेषां विसर्गाणा-
 म्पायुरेकायनमेवः सर्वासां विद्यानां वागेकायनम् ॥ १२ ॥
 स यथा सैन्धवघ्नः । अनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रस-
 घ्न ऽएव स्यादेवं वा ऽअर ऽइदम्महद्भूतमनन्तम-
 पारङ्कृत्स्नः प्रज्ञानघ्न ऽएवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
 तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति
 होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥ सा होवाच मैत्रेयी । अत्रैव
 मा भगवान्मोहान्तमापीपदन्न वा ऽअहमिदं विजानामि

न प्प्रेत्य संज्ञास्तीति ॥ १४ ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः । न
 वा ऽअरेऽहम्मोहम्ब्रवीम्यविनाशी वा ऽअरेऽयमात्मा-
 नुच्छित्तिधर्मा मात्रासःसर्गस्त्वस्य भवति ॥ १५ ॥
 यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्दृष्टुं न पश्यति न हि
 द्रष्टुं दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीय-
 मस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं व्युत्पश्येत् ॥ १६ ॥ यद्वै तन्न
 जिघ्रति । जिघ्रन्वै तद्घ्रातुं न जिघ्रति न हि घ्रातुर्घ्रा-
 णाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति
 ततोऽन्यद्विभक्तं व्युजिघ्रेत् ॥ १७ ॥ यद्वै तन्न रसयति ।
 विजानन्वै तद्रसं रसयति न हि रसयितु रसाद्विपरिलोपो
 विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
 व्युद्रसयेत् ॥ १८ ॥ यद्वै तन्न वदति । वदन्वै तद्वक्तुं न
 वदति न हि वक्तुर्वचो विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न
 तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं व्युवदेत् ॥ १९ ॥
 यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तच्छ्रोतुं न शृणोति न हि
 श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीय-
 मस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं व्युच्छृणुयात् ॥ २० ॥ यद्वै तन्न
 मनुते । मन्वानो वै तन्मन्तुं न मनुते न हि मन्तुर्मते-
 र्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽ-
 न्यद्विभक्तं व्युन्मन्वीत् ॥ २१ ॥ यद्वै तन्न स्पृशति ।
 स्पृशन्वै तस्प्रष्टुं न स्पृशति न हि स्पृष्टु स्पृष्टेर्वि-
 परिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽ-
 न्यद्विभक्तं व्युत्स्पृशेत् ॥ २२ ॥ यद्वै तन्न विजानाति ।

विजानन्वै तद्विज्ञेयन्न विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञाना-
 द्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽ-
 न्न्यद्विभक्तं व्यद्विजानीयात् ॥ २३ ॥ यत्र वा ऽअन्न्यदिव
 स्यात् । तत्रान्न्योऽन्न्यत्पश्येदन्न्योऽन्न्यजिघ्रेदन्न्योऽन्न्यद्र-
 सयेदुद्व्योऽद्व्यदभिवदेदुद्व्योऽद्व्यच्छृणुयादन्न्योऽन्न्यन्मन्वी-
 तान्न्योऽन्न्यत्स्पृशेदन्न्योऽन्न्यद्विजानीयात् ॥ २४ ॥ यत्र
 त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत्केन कम्पश्येत्तत्केन कञ्जि-
 ग्धेत्तत्केन कः रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कः शृणु-
 यात्तत्केन कम्मन्वीत तत्केन कः स्पृशेत्तत्केन कं विजा-
 नीयाद्येनेदः सर्वं विजानाति तङ्केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे
 केन विजानीयादित्युक्तानुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे खल्व-
 मृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज ॥ २५ ॥ अथ
 बह्वशः । तदिदं वयः शौर्षणाश्याच्छौर्षणाश्व्यो गौतमाद्गौ-
 तमो वात्स्याद्वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्यः
 साङ्गत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाज ऽऔदवाहेश्च शाण्डि-
 ल्याच्च शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैज-
 वापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहि-
 णायनाच्च रौहिणायनः शौनकाच्च जैवन्तायनाच्च रैबभ्याच्च
 रैबभ्यः पौतिमाण्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्या-
 यनः कौण्डिन्याबभ्याङ्गौण्डिन्या ऽऔर्णवाभेबभ्य ऽऔ-
 र्णवाभाः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः
 कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥ २६ ॥ आग्निवेश्यः सैत-
 वात् । सैतवः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकण्यज्जातू-

कण्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौत-
माच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो बलाकाकौशिकाद्वला-
काकौशिकः काषायणात्काषायणः सौकरायणात्सौकरायण-
स्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिः सायकायनात्सायका-
यनः कौशिकायनेः कौशिकायनिर्घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः
पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातू-
कण्ण्यज्जातूकण्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरा-
यणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्ध-
निरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज ऽआत्रेयात् ॥ २७ ॥
आत्रेयो माण्डेः । माण्डिगौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो
वात्स्याद्यात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्का-
प्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गाल-
वाद्गालवो विदवर्भीकौण्डिन्याद्विदवर्भीकौण्डिन्यो वत्स-
नपातो बाब्रवाद्बत्सनपाद्बाब्रवः पथः सौभरात्पन्थाः
सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य ऽआङ्गिरस ऽआभूतेस्त्वा-
ष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽ-
श्विर्वभ्यामश्विनौ दधीच ऽआथर्वणादथर्वणोऽ-
थर्वणो दैवादुथर्वा दैवो मृत्योः प्राद्धुःसनान्मृत्युः
प्राद्धुःसनः प्राद्धुःसनात्प्राद्धुःसन ऽएकपरेकर्षिर्विष्प्र-
जित्तेर्विष्प्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनात-
नात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो
ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥ २८ ॥

सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

[सर्वोपनिषदर्थस्य ब्रह्मण उत्तरसम्बन्धार्थमनुवादः]

पू॒र्णम॒दुः पू॒र्णमि॒दम्पू॒र्णात्पू॒र्णमु॒दुच्च॑यते ॥ पू॒र्णस्य
पू॒र्णमा॒द्याय पू॒र्णमे॒वावशि॑ष्यत ऽओ३म् ख॒म्ब्र॒ह्म ख॒म्पु॒-
रा॒णं वा॒युर॒ह्ममि॑ति ह स्म॒माह कौ॒रव्या॑यणीपु॒त्रो वे॒दोऽय॒-
म्ब्रा॒ह्मणा वि॒दुर्वे॒दैने॑न यद्वे॒दित॑व्यम् ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[दमदानदयानां सकलब्रह्मोपासनाङ्गत्वेन प्रतिपादनम्]

त्र॒याः प्र॒जाप॒त्याः । प्र॒जाप॒तौ पि॒तरि॑ ब्र॒ह्मच॒र्यमू॒-
षु॒र्दे॒वा मनु॑ष्या ऽअ॒सुराः ॥ १ ॥ उ॒षित्वा॑ ब्र॒ह्मच॒र्यन्दे॒वा
ऽऊ॒चुः । ब्र॒वीतु॑ नो भ॒वानि॒ति ते॒भ्यो है॒तद॒क्षर॑मुवाच द
ऽइति॑ व॒य॒ज्ञासि॑ष्टा३ ऽइति॑ व॒य॒ज्ञासि॑ष्मेति होचु॒र्दाम्य॑-
तेति॑ न ऽआ॒त्थेत्योमि॑ति होवाच व॒य॒ज्ञासि॑ष्टेति ॥ २ ॥
अ॒थ है॒नम॑मनु॒ष्या ऽऊ॒चुः । ब्र॒वीतु॑ नो भ॒वानि॒ति ते॒भ्यो
है॒तदे॒वाक्षर॑मुवाच द ऽइति॑ व॒य॒ज्ञासि॑ष्टा३ ऽइति॑ व॒य॒ज्ञा-
सि॑ष्मेति होचु॒र्दत्ते॑ति न ऽआ॒त्थेत्योमि॑ति होवाच व॒य॒ज्ञा-
सि॑ष्टेति ॥ ३ ॥ अ॒थ है॒नम॑सुरा ऽऊ॒चुः । ब्र॒वीतु॑ नो
भ॒वानि॒ति ते॒भ्यो है॒तदे॒वाक्षर॑मुवाच द ऽइति॑ व॒य॒ज्ञा-
सि॑ष्टा३ ऽइति॑ व॒य॒ज्ञासि॑ष्मेति होचु॒र्दय॑द्धमिति न
ऽआ॒त्थेत्योमि॑ति होवाच व॒य॒ज्ञासि॑ष्टेति त॒दे॒तदे॒वैषा॑ द्वैवी
वा॒गनु॑वदति स्तनयि॒त्नुर्द॑ द द ऽइति॑ द्राम्यत द॒त्त द॒यद्ध॑-
मि॒ति त॒दे॒तत्त्रय॑ः शि॒क्षेद्म॑न्दु॒ानन्द॑यामिति ॥ ४ ॥

अष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[कृतोपासनस्य योगिनोऽन्तकाले प्रार्थना]

वायुरनिलमृतम्भस्मान्तः शरीरम् । ओ३म् । क्रतो
स्मरक्विलवे स्मराग्ने नय सुपथा राये ऽअस्मान्निव-
श्श्वानि देव वयुनानि विद्वान् ॥ युयोद्ध्वस्मज्जुहुराणमेनो
भूयिष्ठान्ते नम ऽउक्तिं विधेमेति ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[हृदयस्य ब्रह्मत्वेनोपासनम्]

एष प्रजापतिर्ब्रह्महृदयम् । एतद्ब्रह्मैतत्सर्वन्तदेत-
त्त्यक्षरः हृदयमिति ह ऽइत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै
स्वाश्चान्ये च य ऽएवं वेद द ऽइत्येकमक्षरन्दुदन्त्यस्मै
स्वाश्चान्ये च य ऽएवं वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्ग-
ल्लोकं य ऽएवं वेद ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

[हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यत्वेनोपासनम्]

तद्वै तदेतदेव तदास । सत्यमेव स यो हैवमेतन्म-
ह्यक्षम्प्रमजं वेद सत्यम्ब्रह्मेति जयतीमाँल्लोकाञ्जित ऽहुन्व-
सावसद्य ऽएवमेतन्मह्यक्षम्प्रथमजं वेद सत्यम्ब्रह्मेति
सत्यं ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

[सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजत्वप्रतिपादनम्]

आप ऽएवेदमग्न आसुः । ता ऽआपः सत्यमसृजन्त
सत्यम्ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिम्प्रजापतिर्देवान् ॥ १ ॥ ते देवाः
सत्यमित्युपासते । तदेतत्त्र्यक्षरः सत्यमिति स ऽइत्येक-
मक्षरन्तीत्येकमक्षरममित्येकमक्षरम्प्रथमोत्तमे ऽअक्षरे सत्य-
म्मध्यतोऽनृतन्तदेतदनृतः सत्येन परिगृहीतः सत्यभूय-
मेव भवति नैवंबिद्वांश्चसमनृतः हिनस्ति ॥ २ ॥ तद्य-
त्तत्सत्यम् । असौ स ऽआदित्यो य ऽएष ऽएतस्मिन्म-
ण्डले पुरुषो यश्चायन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तावेतावन्योऽ-
न्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिर्वा ऽएषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः
प्राणैरयममुष्मिन्त्सं यदोत्क्रमिष्यन्भवति शुद्धमेवै-
तन्मण्डलम्पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ ३ ॥
य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषः । तस्य भूरिति शिर
ऽएकः शिर ऽएकमेतदक्षरम्भुव ऽइति बाहू द्वौ बाहू द्वे
ऽएते ऽअक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे ऽएते
ऽअक्षरे तस्योपनिषदुहरिति हुन्ति पाप्मानञ्जहाति च य
ऽएवं वेद ॥ ४ ॥ अथ योऽयन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । तस्य
भूरिति शिर ऽएकः शिर ऽएकमेतदक्षरम्भुव ऽइति बाहू
द्वौ बाहू द्वे ऽएते ऽअक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे
द्वे ऽएते ऽअक्षरे तस्योपनिषदुहमिति हुन्ति पाप्मानञ्ज-
हाति च य ऽएवं वेद ॥ ५ ॥

अष्टमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

(१) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः "ब्रह्म" इति नास्ति ।

(२) "न्त्सं" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः ।

[विद्युद्ब्रह्मेत्युपासनविधानम्]

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुः । विद्वानाद्विद्युद्विद्यत्येनः सर्वस्मा-
त्पाप्मनो य एव वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्वेव ब्रह्म ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

[मनउपाधिविशिष्टस्य ब्रह्मण उपास्तिः]

मनोमयोऽयम्पुरुषः । भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये
यथा व्रीहिर्वा यवो वैवमयमन्तरात्मन्पुरुषः स एष
सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदम्प्रशास्ति
यदिदङ्किञ्च य एव वेद ॥ १ ॥

अष्टमाध्यायेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

[वाग्धेनुः ब्रह्मेत्युपास्तिः]

वाचन्धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वार स्तनाः स्वाहाकारो
वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उप-
जीवन्ति स्वाहाकारश्च वषट्कारश्च हन्तकारम्मनुष्याः
स्वधाकारम्पितरस्तस्याः प्राणः ऋषभो मनो वृत्सः ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

[वैश्वानराग्न्युपाधिकस्य ब्रह्मण उपासनम्]

अयमग्निर्वैश्वानरः । योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्न-
म्पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कृष्णा-

वपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन्भवति नैतद्द्वोषः
शृणोति ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

[व्याधितस्तप्यमानस्य तापे तप इति दृष्टिः]

एतद्वै परमन्तपः । यद्ध्याहितस्तप्यते परमः हैव
लोकञ्जयति य ऽएवं वेदैतद्वै परमन्तपो यम्प्रेतमरण्यः
हुरन्ति परमः हैव लोकञ्जयति य ऽएवं वेदैतद्वै परमन्तपो
यम्प्रेतमग्नावब्भ्यादधति परमः हैव लोकञ्जयति य
ऽएवं वेद ॥ १ ॥

अष्टमाध्याय एकादशं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

[एतत्प्रकरणस्थानां सर्वेषामुपासनानां गतिकथनम्, अश्रुतफलोपासनानां
ब्रह्मलोकफलकथनञ्च]

यदा वै पुरुषः । अस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति
तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खन्तेन स
ऽऊर्ध्वं ऽआकूमते स ऽआदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र
विजिहीते यथाऽम्बरस्य खन्तेन स ऽऊर्ध्वं ऽआकूमते स
चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः
खन्तेन स ऽऊर्ध्वं ऽआकूमते स लोकमागच्छत्यशोकमहि-
मन्तस्मिन्वसति शश्वतीः समाः ॥ १ ॥

अष्टमाध्याये द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

[विरमितिगुणद्वयविशिष्टान्प्राणोपाधिकब्रह्मोपासनम्]

अन्नम्ब्रह्मेत्येक ऽआहुः । तन्न तथा पूयति वा ऽअन्न-
मृते प्राणात्प्राणो ब्रह्मेत्येक ऽआहुस्तन्न तथा शुष्यति
वै प्राण ऽऋतेऽन्नादेते हृत्वेव देवते ऽएकधाभूयम्भूत्वा
परमताङ्गच्छतः ॥ १ ॥ तद्ध स्माह प्रातुदः पितरम् ।
किं स्वदेवैव विदुषे साधु कुर्ष्यात्किमेवास्मा ऽअसाधु
कुर्ष्यादिति स ह स्माह पाणिना मा प्रातुदकस्त्वेन-
योरेकधाभूयम्भूत्वा परमताङ्गच्छतीति ॥ २ ॥ तस्मा
ऽउ हैतदुवाच । वीत्यन्नं वै व्यन्नेहीमानि सर्वाणि भूतानि
विष्टानि रमिति प्राणो वै रम्प्राणे हीमानि सर्वाणि
भूतानि रतानि सर्वाणि ह वा ऽअस्मिन्भूतानि विशन्ते
सर्वाणि भूतानि रमन्ते य ऽएवं वेद ॥ ३ ॥

अष्टमाध्याये त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

[उक्तस्य ब्रह्मण उक्थादिगुणविशिष्टत्वेनोपासनम्]

उक्कथम् । प्राणो वा ऽउक्कथम्प्राणो हीदः सर्व-
मुत्थापयत्युद्धास्मा ऽउक्कथविद्वीरस्तिष्ठत्युक्कथस्य सा-
युज्यः सलोकताञ्जयति य ऽएवं वेद ॥ १ ॥ यजुः ।
प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते
युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठ्याय यजुषः सायु-
ज्यः सलोकताञ्जयति य ऽएवं वेद ॥ २ ॥ साम । प्राणो
वै साम प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्म्यञ्चि

सम्पुञ्चि हास्मिन्सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठ्याय कल्पन्ते
साम्नः सायुज्यः सलोकताञ्जयति य एव वेद ॥ ३ ॥
क्षत्रम् । प्राणो वै क्षत्रम्प्राणो हि वै क्षत्रन्त्रायते हैनम्प्राणः
क्षणितोऽप्र क्षत्रमोत्रमाप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यः सलोक-
ताञ्जयति य एव वेद ॥ ४ ॥

अष्टमाध्याये चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १२९ ॥

— ० —

[गायत्र्युपाधिकब्रह्मोपासनम्]

भूमिरन्तरिक्षन्धौरिति । अष्टावक्षराण्यष्टाक्षरः
ह वा एकङ्गायत्र्यै पदमेतदु हास्या एतत्स याव-
देषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवम्पदं वेद ॥ १ ॥
ऋचो यजूंषि सामानीति । अष्टावक्षराण्यष्टाक्षरः
ह वा एकङ्गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावतीय-
न्त्रयी विद्या तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवम्पदं वेद ॥ २ ॥
प्राणोऽपानो व्यान इति । अष्टावक्षराण्यष्टाक्षरः ह
वा एकङ्गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावदिदम्प्राणि
तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवम्पदं वेद ॥ ३ ॥ अथा-
स्या एतदेव । तुरीयन्दर्शतम्पदम्परोरजा य एष तपति
षट् चतुर्थन्तत्तुरीयन्दर्शतम्पदमिति ददश इव ह्येष
परोरजा इति सर्वमु ह्येष रज उपर्युपरि तपत्येवः

हैव श्रिया यशसा तपति योऽस्या ऽएतदेवम्पदं वेद
 ॥ ४ ॥ सैषा गायत्री । एतस्मिँस्तुरीये दर्शते पदे परो-
 रजसि प्रतिष्ठिता तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठिता चक्षुर्वै सत्य-
 चक्षुर्वै वै सत्यन्तस्माद्यदिदानीन्द्वौ विवदमानावेयाताम-
 हमद्राक्षमहमश्रौषमिति य ऽएव ब्रूयादहमद्राक्षमिति
 तस्मा ऽएव श्रद्धयात् ॥ ५ ॥ तद्वै तत्सत्यम्बले प्रति-
 ष्ठितम् । प्राणो वै बलन्तत्प्राणे प्रतिष्ठितन्तस्मादाहु-
 र्व्वलः सत्यादुजीय ऽदुत्येवम्बेषा गायत्र्यद्व्यात्मम्प्रति-
 ष्ठिता ॥ ६ ॥ सा हैषा गयास्तत्रे । प्राणा वै गयास्तत्प्रा-
 णाँस्तत्रे तद्यद्याँस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम स यामेवामु-
 मन्वाहैषैव सा स यस्मा ऽअवाह तस्य प्राणाँस्त्रायते
 ॥ ७ ॥ तां हैके । सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टुबे-
 तव्वाचमनुब्रूम ऽइति न तथा कुर्याद्गायत्रीमेवानुब्रूया-
 द्यदि ह वा ऽअपि बह्विव प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या
 ऽएकञ्च न पदम्प्रति ॥ ८ ॥ स य ऽइमाँस्त्रीँल्लोकान् ।
 पूर्णाँस्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या ऽएतत्प्रथमम्पदमाप्नुयादथ
 यावतीयन्त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या ऽएत-
 द्द्वितीयम्पदमाप्नुयादथ यावदिदम्प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णी-
 यात्सोऽस्या ऽएतत्तृतीयम्पदमाप्नुयादथास्या ऽएतदेव
 तुरीयन्दर्शतम्पदम्परोरजा य ऽएष तपति नैव केन चना-
 प्यङ्कुत ऽउ ऽएतावत्प्रतिगृह्णीयात् ॥ ९ ॥ तस्या ऽउप-
 स्थानम् । गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि

न हि पृथसे नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पद्याय परोरजसेऽ-
 सावदो मा प्रापदिति यन्दिष्यादसावस्मै कामो मा
 समर्द्धीति वा न हैवास्मै स कामः समृद्ध्यते यस्मा
 ऽएवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ॥ १० ॥ एतद्ध वै
 तज्जनको वैदेहः । बुडिलमाश्वतराश्वमुवाच यन्नु हो
 तद्वायत्रीविदुब्रूथा ऽअथ कथं हस्ती भूतो बहसीति
 मुखं ह्यस्याः सम्प्राणन विदाश्चकरोति होवाच ॥ ११ ॥
 तस्या ऽअग्निरेव मुखम् । यदि ह वा ऽअपि बह्निवाग्ना-
 वबभ्यादुधति सर्वमेव तत्सन्दहत्येवः हैवैवंविद्यपि बह्विव
 पापङ्करोति सर्वमेव तत्सम्प्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः
 सम्भवति ॥ १२ ॥

अष्टमाध्याये पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

[विहितस्य केवलस्य कर्मणस्तत्सहितस्य च ज्ञानस्य निषिद्धयोश्च तयोः
 क्रमेण दक्षिणोदगधोमार्गकथनम्]

श्वेतकेतुर्ह वा ऽआरुणेयः । पञ्चालानाम्परिषदमा-
 जगाम स ऽआजगाम जैवलम्प्रवाहणम्परिचारयमाणन्त-
 मुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारः ऽइति स भोः ऽइति प्रति-
 शुश्रावानुशिष्टो न्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥
 वेत्थ यथेमाः प्रजाः । प्रयत्यो विप्रतिपद्यान्ताः ऽइति
 नेति होवाच वेत्थ यथेमँल्लोकम्पुनरापद्यान्ताः ऽइति
 नेति हैवोवाच वेत्थ यथासौ लोक ऽएवम्बहुभिः पुनः
 पुनः प्रयद्भिर्न सम्पूर्यताः ऽइति नेति हैवोवाच

॥ २ ॥ वेत्थ यत्तिस्थ्यामाहुत्याथं हुतायाम् । आपः
 पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती३ ऽइति नेति
 हैवोवाच वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदम्पितृयाणस्य
 वा यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानम्प्रतिपद्यते पितृयाणं वा
 ॥ ३ ॥ अपि हि न ऽऋषेर्वचः श्रुतम् । 'द्वे सृती ऽअशृण-
 वम्पितृणामहुन्देवानामुत मर्त्यानाम् ॥ ताब्भ्यामिदं विश्रव-
 मेजत्समेति यदन्तरा पितरम्मातरञ्चे'ति नाहमत ऽएक-
 अन् वेदेति होवाच ॥ ४ ॥ अथ हैनं वसत्योपमन्त्रया-
 च्छक्रे । अनादृत्य वसतिङ्कुमारः प्रदुद्राव स ऽआजगाम
 पितरन्तः होवाचेति वाव किल नो भवाङ्पुरानुशिष्टान-
 वोच ऽइति कथः सुमेध ऽइति पञ्च मा प्रश्नान्नाज्ज्ञ-
 बन्धुरप्राक्षीत्ततो नैकश्चन वेदेति होवाच कतमे त ऽइतीम
 ऽइति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥ ५ ॥ स होवाच । तथा
 नस्त्वन्तात जानीथा यथा यदहङ्किञ्च वेद सर्वमहन्तत्तुभ्य-
 मवोचम्प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव ऽइति भवा-
 नेव गच्छस्विति ॥ ६ ॥ स ऽआजगाम गौतमः । यत्र
 प्रवाहणस्य जैवलेरास तस्मा ऽआसनमाहाव्योदकमाहा-
 रयाश्चकाराथ हास्मा ऽअर्घ्यञ्चकार ॥ ७ ॥ स होवाच ।
 वरम्भवते गौतमाय दद्या ऽइति स होवाच प्रतिज्ञातो म
 ऽएष वरो यान्तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्ताम्मे ब्रूहीति
 ॥ ८ ॥ स होवाच । दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणा-
 म्ब्रूहीति ॥ ९ ॥ स होवाच । विज्ञायते हास्ति हिरण्य-

स्यापात्तङ्गो ऽअश्श्वानान्दासीनाम्प्रवराणाम्परिधानानाम्मा
 नो भवान्बहोरनन्तस्यापस्वर्धन्तस्याबभ्यवद्वान्यो भूदिति स
 वै गौतम तीर्थेनेच्छासा ऽद्वत्युपैम्यहम्भवन्तमिति वाचा ह
 स्ममैव पूर्व ऽउपयन्ति ॥१०॥ स होपायनकीर्त्ता ऽउवाच ।
 तथा नस्त्वङ्गौतम मापराधास्तव च पितामहा यथेयं वि-
 द्येतः पूर्वन्न कस्मिँश्चन्न ब्राह्मण ऽउवास तान्त्वहन्तुबभ्यं
 वक्ष्यामि को हि त्वैवम्ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥११॥
 असौ वै लोकोऽग्निग्नौतम । तस्यादित्य ऽएव समिद्र-
 श्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा ऽअङ्गारा नक्षत्राणि विष्फु-
 लिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धाञ्जुह्वति तस्या ऽआ-
 हुतेः सोमो राजा सम्भवति ॥१२॥ पर्जन्यो वा ऽअग्निग्नौ-
 तम । तस्य सँवत्सर ऽएव समिदबभ्राणि धूमो विद्युदर्चिरश-
 निरङ्गारा ह्यादुनयो विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः
 सोमञ्जुह्वति तस्या ऽआहुतेर्वृष्टिः सम्भवति ॥ १३ ॥ अयं
 वै लोकोऽग्निग्नौतम । तस्य पृथिव्येव समिद्रायुर्धूमो रात्रि-
 रर्चिर्दिशोऽङ्गारा ऽअवान्तरदिशो विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेत-
 स्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिञ्जुह्वति तस्या ऽआहुतेरन्नः
 सम्भवति ॥ १४ ॥ पुरुषो वा ऽअग्निग्नौतम । तस्य
 व्यात्तमेव समित्प्राणो धूमो वागर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं
 विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा ऽअन्नञ्जुह्वति
 तस्या ऽआहुते रेतः सम्भवति ॥ १५ ॥ योषा वा ऽअग्नि-
 ग्नौतम । तस्या ऽउपस्थ ऽएव समिल्लोमानि धूमो योनि-
 रर्चिर्ध्वदन्तः करोति तेऽङ्गारा ऽअभिनन्दा विष्फुलिङ्गास्त-

स्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या ऽआहुतेः
 पुरुषः सम्भवति स जायते स जीवति यावज्जीवत्यथ
 यदा स्मियते ऽथैनमग्नये हरन्ति ॥ १६ ॥ तस्याग्निरेवाग्नि-
 र्भवति । समित्समिद्धमो धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गारा ऽअङ्गारा
 विष्फुलिङ्गा विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरु-
 षजुह्वति तस्या ऽआहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः सम्भवति
 ॥ १७ ॥ ते य ऽएवमेतद्विदुः । ये चामी ऽअरण्ये श्रद्धां
 सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरहः ऽआपूर्य-
 माणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षणमासानुदङ्ङादित्य ऽएति
 मासेभ्यो देवलोकन्देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतन्ताद्वैद्यु-
 तात्पुरुषो मानस ऽएत्य ब्रह्मलोकाङ्गमयति ते तेषु ब्रह्म-
 लोकेषु पराः परावतो वसन्ति तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति
 ॥ १८ ॥ अथ ये यज्ञेन दानेन । तपसा लोकञ्जयन्ति ते
 धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिः रात्रेरपक्षीयमाणपक्षम-
 पक्षीयमाणपक्षाद्यान्षणमासान्दक्षिणादित्य ऽएति मासे-
 भ्यः पितृलोकम्पितृलोकाच्चन्द्रन्ते चन्द्रम्प्राप्यान्नम्भवन्ति
 ताँस्तत्र देवा यथा सोमः राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वे-
 त्येवमेनाँस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पूर्यवैत्यथेममे-
 वाकाशमभिनिष्पद्यन्त ऽआकाशाद्वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेः
 पृथिवीन्ते पृथिवीम्प्राप्यान्नम्भवन्ति त ऽएवमेवानुपरिवर्त्त-
 न्तेऽथ य ऽएतौ पन्थानौ न विदुस्ते क्रीटाः पतङ्गा यदिदन्द-
 न्दशुकम् ॥ १९ ॥

नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वादिगुणविशिष्टप्राणोपासनम्]

यो ह वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च वेद । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च
 स्वानाम्भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च
 श्रेष्ठश्च स्वानाम्भवत्यपि च येषाम्बुभूषति य एव वेद
 ॥ १ ॥ यो ह वै वसिष्ठां वेद । वसिष्ठः स्वानाम्भवति
 वाग्वै वसिष्ठा वसिष्ठः स्वानाम्भवति य एव वेद ॥ २ ॥
 यो ह वै प्रतिसिष्ठां वेद । प्रतिसिष्ठति समे प्रतिसिष्ठति
 दुर्गे चक्षुर्वै प्रतिसिष्ठा चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रति-
 सिष्ठति प्रतिसिष्ठति समे प्रतिसिष्ठति दुर्गे य एव
 वेद ॥ ३ ॥ यो ह वै सम्पदं वेद । सः हास्मै पद्यते
 यङ्गामङ्गामयते श्रोत्रं वै सम्पच्छ्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा
 ऽअभिसम्पन्नाः सः हास्मै पद्यते यङ्गामङ्गामयते य एव
 वेद ॥ ४ ॥ यो ह वा ऽआयतनं वेद । आयतनं स्वाना-
 म्भवत्यायतनञ्जनानाम्मनो वा ऽआयतनमायतनं स्वा-
 नाम्भवत्यायतनञ्जनानां य एव वेद ॥ ५ ॥ यो ह वै
 प्रजातिं वेद । प्रजायते प्रजया पशुभी रेतो वै प्रजा-
 तिः प्रजायते प्रजया पशुभिर्व्य एव वेद ॥ ६ ॥ ते हेमे
 प्राणाः । अहं श्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः को नो
 वसिष्ठ ऽइति तद्धोवाच यस्मिन्व ऽउत्क्रान्त ऽइदं
 शरीरम्पापीयो मन्त्यते स वो वसिष्ठ ऽइति ॥ ७ ॥ वाग्यो-
 च्छक्काम । सा सँवत्सरम्प्रोष्याग्रत्योवाच कथमशकत मृदृते
 जीवितुमिति ते होचुर्व्यथा कडा ऽअवदन्तो वाचा प्राणन्तः

(१) 'ग' 'ज' पुस्तकयोः "तद्धोवाच" इति पाठो नास्ति ।

प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांस्तो
मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह
वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्होचक्राम । तत्सँवत्सरम्प्रोष्यागत्योवाच
कथमशक्त मृते जीवितुमिति ते होचुर्धथाग्धा ऽअप-
श्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः
श्रोत्रेण विद्वांस्तो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीवि-
ष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रं होचक्राम ।
तत्सँवत्सरम्प्रोष्यागत्योवाच कथमशक्त मृते जीवितु-
मिति ते होचुर्धथा बधिरा ऽअशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राण-
न्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वांस्तो
मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह
श्रोत्रम् ॥ १० ॥ मनो होचक्राम । तत्सँवत्सरम्प्रोष्या-
गत्योवाच कथमशक्त मृते जीवितुमिति ते होचुर्धथा
मुग्धा ऽअविद्वांस्तो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो
वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना
रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥ रेतो
होचक्राम । तत्सँवत्सरम्प्रोष्यागत्योवाच कथमशक्त
मृते जीवितुमिति ते होचुर्धथा क्लीबा ऽअप्रजायमाना
रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा
शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांस्तो मनसैवमजीविष्मेति प्र-
विवेश ह रेतः ॥ १२ ॥ अथ ह प्राण ऽउत्क्रमिष्यन् ।
यथा महासुहयः सैन्धवः पट्वीशशङ्कून्संवृहेदेवः हैवे-
मान्प्राणान्तसँववर्ह ते होचुर्मा भगव ऽउत्क्रमीर्न वै

शक्ष्यामस्त्वद्वते जीवितुमिति तस्य वै मे बलिङ्कुरुतेति
 तथेति ॥ १३ ॥ सा ह वागुवाच । यद्वा ऽअहं वृसिष्टास्मि
 त्वन्तद्वसिष्टोऽसीति चक्षुर्ष्वद्वा ऽअहम्प्रतिष्टास्मि त्वन्त-
 त्प्रतिष्टोऽसीति श्रोत्रं यद्वा ऽअहः सम्पदस्मि त्वन्त-
 त्सम्पदसीति मनो यद्वा ऽअहमायतनमस्मि त्वन्तदाय-
 तनमसीति रेतो यद्वा ऽअहम्प्रजातिरस्मि त्वन्तत्प्रजाति-
 रसीति तस्यो मे किमन्नङ्किं वास ऽइति यदिदङ्किञ्चा
 श्वब्ध आ किमिब्ध आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नमापो
 वास ऽइति न ह वा ऽअस्यानन्नञ्जग्धम्भवति नानन्नम्प्र-
 तिगृहीतं य एवमेतदनस्यान्नं वेद ॥ १४ ॥ तद्विद्वाथ्सः
 श्रोत्रियाः । अशिष्यन्त ऽआचामन्त्यशित्वाचामन्त्येतमेव
 तदनमनग्नङ्कुर्वन्तो मन्न्यन्ते तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामे-
 दशित्वाचामेदेतमेव तदनमनग्नङ्कुरुते ॥ १५ ॥

नवमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

[श्रीमन्थार्यं कर्म]

स यः कामयेत । महत्प्राप्नुयामित्युदगयन् ऽआपू-
 र्षमाणपक्षे पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्व्रती भुत्वौदुम्बरे
 कःसे चमसे वा सर्वौषधम्फलानीति सम्भृत्य परिसमुह्य
 परिलिप्स्याग्निमुपसमाधायावृताज्यः संस्कृत्य पुःसा
 नक्षत्रेण मन्थः सन्नीय जुहोति ॥ १ ॥ यावन्तो देवा-
 स्त्वयि जातवेदः । तिर्य्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् ॥
 तेभ्योऽहुम्भागधेयञ्जुहोमि ते मा तृप्ताः कामैस्तर्पयन्तु

(१) “कामयेत” इति ‘ग’ ‘ज’ पुस्तकयोः ।

स्वाहा ॥२॥ या तिरश्ची निपथ्यसे ऽअहं विधरणी ऽइति ।
तान्त्वा घृतस्य धारया यजे स॒ह॒राधनीमह॑त्वा स्वाहा ॥
‘प्रजापते न त्वदेताद्वयद्वय’ ऽइति तृतीयाञ्जुहोति ॥ ३ ॥
ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेति । अग्नौ हुत्वा मन्थे
स॒थ॒स्त्रवम॑वनयति प्राणाय स्वाहा वृ॒सि॒ष्टायै स्वाहेत्यग्नौ
हुत्वा मन्थे स॒थ॒स्त्रवम॑वनयति वाचे स्वाहा प॒रि॒ष्टायै
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒थ॒स्त्रवम॑वनयति चक्षुषे स्वाहा
सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒थ॒स्त्रवम॑वनयति श्रोत्राय
स्वाहायतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒थ॒स्त्रवम॑वनयति
मनसे स्वाहा प्र॒जात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒थ॒स्त्रव-
म॑वनयति रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒थ॒स्त्रवम॑वनयति
॥ ४ ॥ भूताय स्वाहेति । अग्नौ हुत्वा मन्थे स॒थ॒स्त्रवम॑व-
नयति भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒थ॒स्त्रवम॑व-
नयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒थ॒स्त्रवम॑वनयति
सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒थ॒स्त्रवम॑वनयति ॥ ५ ॥
[अर्धः प्रपाठकः ॥५१॥] पृथिव्यै स्वाहेति । अग्नौ हुत्वा मन्थे
स॒थ॒स्त्रवम॑वनयत्यन्तरिक्षाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒थ॒-
स्त्रवम॑वनयति दिवे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒थ॒स्त्रवम॑वनयति
दिग्भ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒थ॒स्त्रवम॑वनयति
वृ॒ह॒स्प॒ते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒थ॒स्त्रवम॑वनयति क्षत्राय
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे स॒थ॒स्त्रवम॑वनयति ॥ ६ ॥ भूः

(१) “निपथ्यसेऽहं” इति ‘ग’ ‘ज’ पुस्तकयोः ।

(२) ऋ० सं० ८. ७. ४ । शु० य० सं० १०. २० ।

स्वाहेति । अग्नौ हुत्वा मन्थे सथ्स्रवमवनयति भुवः
 स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथ्स्रवमवनयति स्वः स्वाहे-
 त्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथ्स्रवमवनयति भूर्भुवः स्वः स्वाहे-
 त्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथ्स्रवमवनयति ॥ ७ ॥ अग्नये
 स्वाहेति । अग्नौ हुत्वा मन्थे सथ्स्रवमवनयति
 सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथ्स्रवमवनयति
 तेजसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथ्स्रवमवनयति
 श्रियै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथ्स्रवमवनयति लक्ष्म्यै
 स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथ्स्रवमवनयति सवित्रे
 स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथ्स्रवमवनयति सुरस्वत्यै
 स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथ्स्रवमवनयति विश्वेभ्यो
 देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथ्स्रवमवनयति
 प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सथ्स्रवमवनयति
 ॥ ८ ॥ अथैनमभिमृशति । भ्रमसि ज्वलदसि
 पूर्णमसि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिङ्कृतमसि हि-
 ङ्क्रियमाणमस्युद्गीथमस्युद्गीयमानमसि श्रावितमसि प्र-
 त्याश्रावितमस्याद्द्रे सन्दीप्तमसि विभूरसि प्रभूरसि
 ज्योतिरस्यन्नमसि निधनमसि संवर्गोऽसीति ॥ ९ ॥ अथै-
 नमुद्यच्छति । अमोऽस्यामः हि ते मयि ॥ स हि राजेशा-
 नोऽधिपतिः स मा राजेशानोऽधिपतिङ्करोत्विति ॥ १० ॥
 अथैनमाचामति । 'तत्सवितुर्वरेण्यम्' ॥ 'मधुं वाता ऽऋता-
 यते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ॥ माद्धीर्नः सन्त्वोषधीः' ॥ भूः

स्वाहा ॥११॥ 'भृगो देवस्य धीमहि' ॥ 'मधु नक्तमुतोषसो
मधुमत्पार्थिवः रुजः ॥ मधु यौरस्तु नः पिता' भुवः
स्वाहा ॥ १२ ॥ 'धियो यो नः प्रचोदयात्' । 'मधुमान्नो
वनस्पतिर्मधुमाँ २ ॥ अस्तु सूर्यः ॥ माद्वीर्गावो भवन्तु
नः' स्वः स्वाहेति सर्वाश्च सावित्रीमन्त्राह सर्वाश्च मधु-
मतीः सर्वाश्च व्याहृतीरहुमेवेदः सर्वम्भूयासम्भूर्भुवः
स्वः स्वाहेत्यन्ततः आचम्य प्रक्षाल्य पाणी जघनेनाग्नि-
म्प्राक्शिराः संविशति ॥ १३ ॥ प्रातरादित्यमुपतिष्ठते ।
दिशामेकपुण्डरीकमस्यहुम्मनुष्याणामेकपुण्डरीकम्भूयासमि-
ति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो ब्रह्मशृङ्गपति ॥ १४ ॥
तः हैतमुद्दालकः आरुणिः । वाजसनेयाय याज्ञवल्क्याया-
न्तेवासिनः उक्त्वोवाचापि य एनः शुष्के स्थाणौ
निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १५ ॥
एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यः । मधुकाय पैङ्ग्याया-
न्तेवासिनः उक्त्वोवाचापि य एनः शुष्के स्थाणौ निषि-
ञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १६ ॥ एतमु
हैव मधुकः पैङ्ग्यः । चूडाय भागवित्तयेऽन्तेवासिनः उ-
क्त्वोवाचापि य एनः शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेर-
ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १७ ॥ एतमु हैव चूडो
भागवित्तिः । जानक्यः आयस्तथूणायान्तेवासिनः उ-
क्त्वो-
वाचापि य एनः शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः

(१) शु० य० सं० ३. ३५ । (२) शु० य० सं० १३. २८ । (३) शु० य० सं० ३. ३५ । (४) शु० य० सं० १३. २९ ।

प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १८ ॥ एतमु हैव जानकिराय-
 स्थूणः । सत्यकामाय जाबालायान्तेवासिनः ऽउक्त्वोवाचापि
 यः ऽएनहः शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः
 पलाशानीति ॥ १९ ॥ एतमु हैव सत्यकामो जाबालः ।
 अन्तेवासिबभूव ऽउक्त्वोवाचापि यः ऽएनहः शुष्के स्थाणौ
 निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेतन्ना-
 पुत्राय वानन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ २० ॥ चतुरौदुम्बरो
 भवति । औदुम्बरश्चमसः ऽऔदुम्बरः सुवः ऽऔदुम्बरः
 ऽदुद्धमः ऽऔदुम्बर्यः ऽउपमन्थर्यौ ॥ २१ ॥ दश ग्राम्याणि
 धान्यानि भवन्ति । व्रीहियवास्तिलमाषा ऽअणुप्रियङ्गवो
 गोधूमाश्च मसूराश्च खल्लवाश्च खलकुलाश्च तान्तसार्व-
 म्पिष्टा दक्षा मधुना घृतेनोपसिञ्चत्याज्यस्य जुहोति ॥ २२ ॥

नवमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

[पुत्रमन्थार्यं कर्म, आचार्यपरम्परोपदेशश्च]

एषां वै भूतानाम्पृथिवी रसः । पृथिव्या ऽआपोऽ
 पामोषधयः ऽओषधीनाम्पुष्पाणि पुष्पाणाम्फलानि फला-
 नाम्पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥ स ह प्रजापतिरीक्षाश्चक्रे ।
 हुन्तास्मै प्रतिष्ठाङ्कल्पयानीति स स्त्रियः ससृजे
 तान् सृष्ट्वाधः ऽउपास्त तस्मात्स्त्रियमधः ऽउपासीत
 श्रीर्ह्येषा स ऽएतम्प्राञ्चङ्ग्रावाणमात्मनः ऽएव समु-
 दपारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥ तस्या वेदिरुपस्थः ।
 लोमानि बर्हिश्चर्ममाधिषवणे समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ

स यावान्ह वै वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति
तावानस्य लोको भवति य एषं विद्वानधोपहासश्चरत्या
स स्त्रीणां सुकृतं वृद्धेऽथ य इदमविद्वानधोपहास-
श्चरत्यास्य स्त्रियः सुकृतं वृद्धते ॥ ३ ॥ एतद्ध स्म वै
तद्विद्वानुहालक आरुणिराह । एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको
मौद्गल्य आहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्कुमारहारित आह
बहुवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्मा-
ल्लोकात्प्रयन्ति य इदमविद्वान्सोऽधोपहासश्चरन्तीति ॥ ४ ॥
बहु वा इदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेत स्कन्दति ।
तदभिमृशेदनु वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्का-
न्त्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदुपः ॥ इदमहन्तद्रेत आददे पुन-
र्म्मामैत्विन्द्रियम्पुनस्तेज पुनर्बर्गः पुनरग्नयो धिष्ण्या यथा-
स्थानङ्कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ
वा भ्रुवौ वा निमृज्यात् ॥ ५ ॥ अथ यद्युदक
आत्मानम्पश्येत् । तदभिमन्त्रयेत मयि तेज इन्द्रियं
व्यशो द्रविणः सुकृतमिति ॥ ६ ॥ श्रीर्ह वा एषा
स्त्रीणाम् । यन्मलोद्वासास्तस्मान्मलोद्वासं व्यशस्वि-
नीमभिवक्रम्योपमन्त्रयेत सा चेदस्मै न दद्यात्काममेना-
मपक्वीणीयात्सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां व्यष्ट्या वा
पाणिना वोपहत्यातिवक्रामेदिन्द्रियेण ते व्यशसा व्यश
आदद इत्ययशा एव भवति ॥ ७ ॥ स यामिच्छेत् ।
कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखः सन्धायो-
पस्थमस्या अभिमृश्य जपेद्ग्लान्तात्सम्भवसि हृदयादधि

जायसे ॥ स त्वमङ्गकपायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेति
 ॥ ८ ॥ अथ यामिच्छेत् । न गर्भमन्दधीतेति तस्यामर्थ-
 निष्ठ्वाप्य मुखेन मुखः सन्धायाभिप्राणण्यापान्न्यादिन्द्रि-
 येण ते रेतसा रेतऽआददऽदुत्यरेता एव भवति ॥ ९ ॥
 अथ यामिच्छेत् । गर्भमन्दधीतेति तस्यामर्थनिष्ठ्वाप्य
 मुखेन मुखः सन्धायापान्न्याभिप्राणण्यादिन्द्रियेण ते
 रेतसा रेतऽआदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥ १० ॥
 अथ यस्य जायायै जारः स्यात् । तश्चेद्दिष्यादामपात्रेऽग्नि-
 मुपसमाधाय प्रतिलोमः शरवर्हिं स्तीर्त्वा तस्मिन्नेतास्तिस्रः
 शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषाक्त्वा जुहुयान्मम समिद्धेऽ-
 हौषीराशापराकाशौ तऽआददेऽसाविति नाम गृह्णाति
 मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रपशूस्तऽआददेऽसाविति नाम
 गृह्णाति मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ तऽआददेऽसा-
 विति नाम गृह्णाति स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृदस्मा-
 ल्लोकात्प्रैति यमेवंविद्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य
 जायायाऽउपहासन्नेच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति ॥ ११ ॥
 अथ यस्य जायामार्त्तवं विन्देत् । त्र्यहङ्कसे न पिबेदुह-
 वासा नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्यात्रिरात्रान्तः
 आप्लूय व्रीहीनवघातयेत् ॥ १२ ॥ स यऽइच्छेत् । पुत्रो
 मे गौरो जायेत वेदमनुब्रूवीत सर्वमायुरियादिति क्षीरौ-
 दनम्पाचयित्वा सर्पिषम्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै
 ॥ १३ ॥ अथ यऽइच्छेत् । पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो

जायेत द्वौ वेदावनुब्रवीत सर्वमायुरियादिति दध्योदन-
म्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै
॥ १४ ॥ अथ य ऽइच्छेत् । पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो
जायेत त्रीन्वेदानुब्रवीत सर्वमायुरियादित्युदौदनम्पा-
चयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १५ ॥
अथ य ऽइच्छेत् । दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरि-
यादिति तिलौदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयाता-
मीश्वरौ जनयितवै ॥ १६ ॥ अथ य ऽइच्छेत् । पुत्रो मे
पण्डितो विजिगीथः समितिङ्गमः शुश्रूषितां वाचम्भाषिता
जायेत सर्वान्वेदानुब्रवीत सर्वमायुरियादिति माथ्सौदन-
म्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवा
ऽऔक्षणेन वार्षभेण वा ॥ १७ ॥ अथाभिप्रातरेव । स्थाली-
पाकावृताज्यञ्चेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपघातञ्जुहोत्यग्नये स्वा-
हानुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति
हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्नयेतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य
पाणी ऽउदपात्रम्पुरयित्वा तेनैनान्त्रिरभ्युक्षत्युत्तिष्ठतो
विश्वावसोऽश्यामिच्छ प्रफर्व्यम् ॥ सञ्जायाम्पत्या सहेति
॥ १८ ॥ अथैनामभिपद्यते । अमोऽहमस्मि सा त्वः सा
त्वमस्यमो ऽअहम् ॥ सामाहमस्मि ऽऋक्कन्यौरहस्पृथिवी
त्वम् ॥ तावेहि सःरभावहै सह रेतो दधावहै पुःसे
पुत्राय वित्तय ऽइति ॥ १९ ॥ अथास्या ऽऊरू विहापयति ।
विजिहीथान्यावापृथिवी ऽइति तस्यामर्थन्निष्ठाप्य मुखेन
मुखः सन्धाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि 'विष्णुर्ध्वो-

निङ्कल्प्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिहशतु ॥ आसिञ्चतु
 प्रजापतिर्द्धाता गर्भन्दधातु ते ॥ गर्भन्धेहि सिनी-
 वालि गर्भन्धेहि पृथुष्टुके ॥ गर्भन्ते ऽअश्विनौ देवा-
 वाधत्ताम्पुष्करस्रजौ ॥ २० ॥ हिरण्ययी ऽअरणी । यावभ्या-
 न्निर्मन्थतामश्विनौ देवौ तन्ते गर्भन्दधामहे दुशमे मासि
 सुतवे' ॥ यथाग्निगर्भा पृथिवी यथा यौरिन्द्रेण गर्भिणी ॥
 वायुर्हिशां व्यथा गर्भं ऽएवङ्गर्भन्दधामि तेऽसाविति नाम
 गृह्णाति ॥ २० ॥ सोष्यन्तीमद्भिरवभ्युक्षति । 'यथा वातः
 पुष्करिणीं समीक्षयति सर्वतः ॥ एवा ते गर्भं ऽएजतु'
 सहावैतु जरायुणा ॥ इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः सार्गडः सप-
 रिश्रयः ॥ तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावरः सहेति ॥ २२ ॥
 जातेऽग्निमुपसमाधाय । अङ्क ऽआधाय कसे पृषदाज्य-
 मानीय पृषदाज्यस्योपघातजुहोत्यस्मिन्सहस्रम्पुण्यास-
 मेधमानः स्वे गृहे ॥ अस्योपसद्याम्माच्छैत्सीत्प्रजया च पशुभि-
 र्च स्वाहा ॥ मयि प्राणास्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ॥ २३ ॥
 यत्कर्मणात्यरीरिचम् । यद्वा न्यूनमिहाकरम् ॥ अग्निष्टृस्वि-
 ष्टकृद्विद्वान्स्विष्टः सुहुतङ्करोतु स्वाहेति ॥ २४ ॥ अथास्यायु-
 ष्यङ्करोति । दक्षिणङ्कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिरथास्य
 नामधेयङ्करोति 'वेदोऽसी'ति तदस्यैतद्ब्रह्मेव नाम स्यादथ
 दुधि मधु घृतः सहस्रज्ज्यानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति

(१) ऋ० सं० ८. ८. ४१ । (२) ऋ० सं० ४. ४. २० ।

(३) "स्वगृहे" इति 'ग' 'ज' पुस्तकयोः । (४) शु० य० सं० २. २१

भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि
 भूवर्भुवः स्वः सर्वन्त्वयि दधामीति ॥ २५ ॥ अथैनमभि-
 मृशति । अश्मन्मा भव परशुवर्भव हिरण्यमस्रुतम्भव ॥ आत्मा
 वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति ॥ २६ ॥
 अथास्य मातरमभिमन्त्रयते । इडासि मैत्रावरुणी वीरे
 वीरमजीजनथाः ॥ सा त्वं वीरवती भव यास्मान्वीरवतोऽ-
 करदिति ॥ २७ ॥ अथैनम्मात्रे प्रदाय स्तनम्प्रयच्छति ।
 'यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्ध्वो रत्नधा वसुविद्यः
 सुदत्तः ॥ येन विश्वा पुष्यसि वार्ष्याणि सरस्वति
 तमिह धातवेऽक'रिति ॥ २८ ॥ तं वा ऽएतमाहुः । अति-
 पिता वताभूरतिपितामहो वताभूः परमाम्बत काष्ठाम्प्राप
 श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन य ऽएवंविदो ब्राह्मणस्य
 पुत्रो जायत ऽइति ॥ २९ ॥ अथ वदःशः । तदिदं वय-
 म्भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रो वात्सीमाण्डवीपुत्राद्वात्सी-
 माण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो गागर्गीपुत्रा-
 द्गागर्गीपुत्रः पाराशरीकौण्डिनीपुत्रात्पाराशरीकौण्डिनीपुत्रो
 गागर्गीपुत्राद्गागर्गीपुत्रो गागर्गीपुत्राद्गागर्गीपुत्रो बाडेयीपुत्रा-
 द्बाडेयीपुत्रो मौषिकीपुत्रान्मौषिकीपुत्रो हारिकर्णीपुत्रा-
 द्हारिकर्णीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पैङ्गीपुत्रा-
 त्पैङ्गीपुत्रः शौनकीपुत्राच्छौनकीपुत्रः ॥ ३० ॥ काश्यपी-
 बालाक्क्यामाठरीपुत्रात् । काश्यपीबालाक्क्यामाठरीपुत्रः

कौत्सीपुत्रात्कौत्सीपुत्रो बौधीपुत्राद्बौधीपुत्रः शालङ्काय-
 नीपुत्राच्छालङ्कायनीपुत्रो द्वार्षगणीपुत्राद्वार्षगणीपुत्रो गौ-
 तमीपुत्राद्गौतमीपुत्रः ॥ आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो गौतमी-
 पुत्राद्गौतमीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रा-
 द्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्क्यरुणीपुत्रा-
 द्वाक्क्यरुणीपुत्रः ॥ आर्त्तभागीपुत्रादार्त्तभागीपुत्रः शौङ्गी-
 पुत्राच्छौङ्गीपुत्रः साङ्कृतीपुत्रात्साङ्कृतीपुत्रः ॥ ३१ ॥ आ-
 लम्बीपुत्रात् । आलम्बीपुत्रः ॥ आलम्बायनीपुत्रादालम्बा-
 यनीपुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रा-
 न्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः शा-
 ण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रः
 क्रौञ्चिकीपुत्राब्भ्याङ्गौञ्चिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्राद्वैदभृतीपुत्रो
 भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीन-
 योगीपुत्रः साञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रा-
 त्कार्शकेयीपुत्रः ॥ ३२ ॥ प्राश्नीपुत्रात् । आसुरिवासिनः
 प्राश्नीपुत्रः ॥ आसुरायणादासुरायणः ॥ आसुरेरासुरिर्भ्याज्ञ-
 वल्क्याद्याज्ञवल्क्यः ॥ उद्दालकादुद्दालकोऽरुणादरुणः ॥ उपवेशे-
 रुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिश्चर्वाजश्चर्वसो वाजश्चर्वा जिह्वावतो
 बाह्ययोगाजिह्वावान्बाह्ययोगोऽसिताद्वार्षगणादसितो वार्ष-
 गणो हरितात्कश्यपाच्चरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपा-
 च्छिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैद्ध्रुवेः कश्यपो नैद्ध्रुविर्वाचो

द्वागम्भिण्यया ऽअम्भिण्ययादित्यादादित्यानीमानि शुक्कला-
नि यजूंषि बाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥ ३३ ॥

नवमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे सप्तमः प्रपाठकः ॥७॥ कण्डिकासंख्याका ॥१०१॥

इति नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

उपनिषन्नाम चतुर्दशं काण्डं * समाप्तम् ॥ १४ ॥

समाप्तश्चेदं माध्यन्दिनीयं शतपथब्राह्मणम् † ।

* अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ७९६ ।

† अत्र शतमध्यायाः १०० ।